

BIBLIOTHECA INDICA:

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY

THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, Nos. 961, 973, 984, 988, 996, 1016, & 1038.

THE ÇATAPATHA BRĀHMAṆA

OF

THE WHITE YAJURVEDA,

WITH THE

COMMENTARY OF SĀYAṆA ĀCĀRYA.

- EDITED BY

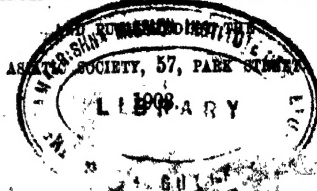
ĀCĀRYA SATYAVRATA SĀMASRAMĪ,

*Associate Member of the Asiatic Society of Bengal; Editor, Author
Commentator, Annotator, Compiler, Translator, and
Publisher of different vedic works, &c., &c.,*

VOL. I. KANḌA I.

CALCUTTA:

PRINTED AT THE BAPTIST MISSION PRESS,



॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

(शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम्)

श्रीमत्सायणाचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनामभाष्येण
सहितम् ॥

वङ्गदेशीयाख्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामग्रभौत्युपनामाचार्यसत्यव्रतशर्मणा

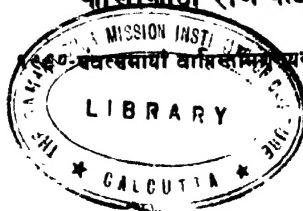
यथामति संग्रोध्य सङ्क्षीक्य च संपादितम् ।

॥ १भा० । १का० ॥

(प्रथमकाण्डाक्षकः प्रथमो भागः)



कालीकोटा-राजन्वत्याम्,



संवत्समायां वासिष्ठासुमुनिमुद्रितम् ॥

RMIC LIBRARY	
Acc. No. 47647	
Class No. 92.1.1915 - 884	
Date	22.9.62
St. Card	M.B.
Class.	G.G.
Cat.	459/
Rk. Card	8e
Checked	ABK

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथ माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणस्य *स्मरण्याचार्यकृतवेदार्थप्रकाशनाम-
भाष्येण साकं सम्पादनायेहत्यास्यायितिकसमानेनानुमोदितचेष्टः प्रथमं
तावदादर्शपुस्तकाणां सङ्गृहे मनो निवेशयन् हन्तैकं मपि विशुद्धं पूर्णं च
तद्भाष्यपुस्तकं नोपलभे ।

अहो वत ! वेदजीवनार्थाया मिहार्थावर्त्तेऽधुना स्वाध्यायाध्ययनविधे-
र्हतादरतया तत्पुस्तकानां मौदृशी दुर्लभता संज्ञाता, यदेतद्भारतवेष्मन्त-
र्मणिदीपिकेव प्रस्फुरन्ती प्राच्योदीच्यप्रतीच्यावाच्यविप्रहृन्दारकटुन्दैः समु-
ज्ज्वलन्ती विविधार्थविद्याविशिन्नोविकश्नविशिन्नोश्विभा विभावयन्ती येन
विश्वराजराजनगरीव भासन्ती काशी पुरी, इह च बङ्गन्वेषणतो नैक
मप्यद्येतियुतं पुस्तकं श्रुतपथब्राह्मणोयसायणभाष्यस्यावेक्षितम् । किं वर्णया-
म्यस्मत्कर्मफलगतिप्राप्त्यम् ! यदेतद्ध्यपि प्रचलत्स्वाध्यायाध्ययनेषु दार्ष्ट्या
त्येष्येव मेव । अद्यापि हि वैदिकक्रियाकलापकुशलानां ममिहोन्माद्यनु-
तिष्ठता मार्गजातिगौरवभूतानां भूसुरशूराणां भावासन्नेत्रं यदस्यन्वर्धसङ्घ-
पुण्यपत्तनं नाम, तत्रत्यैश्चाह मभ्यर्थित एतत्सम्पादनाय, याचितस्मै यशो-
यश्यांशो वा प्रकाशयैव । कालप्रभावाद्धि तेषां पारायणमात्रपरायणतया-
नाकाङ्क्षितार्थबोधत्वं मेवात्र निदानं मभिगम्यते ।

एव मपि, प्रवृत्तस्य पश्चादनुसरणं नोचितम्, अप्युचितं मेव येन केन
प्रकारेण कृतकृत्यताकांमाय संयतनं मेवेति कृतनिश्चयः श्रोत्रिणे विशुद्धपाठ-
निश्चये चातिशम सुररोक्त्यैवैतत्प्रथमकाण्डस्य षण्मूलपुस्तकानि षडेव
भाष्यपुस्तकानि च सङ्गृह्य कार्यारम्भः कृतः ।

समासतोऽत्र पाठभेदादिज्ञापनाय तेषां नामधेयानि चैवं कल्पितानि—

क = २४१पत्रात्मकम्, १५११-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

ख = ११०पत्रात्मकम्, ३ प्र० ४ ब्रा० २कण्ठधारम्भान्तम् ।

ग = ६३पत्रात्मकम्, ६ प्र० २ ब्रा० २२कण्ठधारम्भान्तम् ।

घ = ११६—२२८ प०, ३ प्र० ४ ब्रा० २ कण्ठान्तः पूर्णम् ।

ङ = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ट-स्थं मूलं), ख० १८१८-लिखितं पूर्णम् ।

च = डा०-वेबरस्य बार्निन्-मुद्रितम् (ख० १८४६), पूर्णम् ।

छ = ८०पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम् (ङ-स्थं मूलम्) ३ प्रपाठकान्तम् ।

ज = १६६पत्रात्मकम्, १६६१-संवत्स्रिखितम्, पूर्णम् ।

झ = १६२पत्रात्मकम्, ७ प्र० १ ब्रा० १५कण्ठोद्याख्यान्तम्, प्रायः पूर्णम् ।

ञ = २८पत्रात्मकम्, ख० १८२६-लिखितम्, पूर्णम् ।

ट = श्रीरामपुरकलेजीयम् (ङ-स्थं भाष्यम्), ख० १८१८-लि०, पूर्णम् ।

ठ = ६६पत्रात्मकम्, अनतिप्राचीनम्, ख० १८८०-क्रीतम् पूर्णम् ।

ड = ८०पत्रात्मकम्, ठ-समकालीनम् (क-स्थं भाष्यम्), ३ प्रपाठकान्तम् ।

एषु खद्योयोर्योगतयैक मेव पूर्णं पुस्तकं सम्पन्न मिति वस्तुतो द्वादशै-
वैतानि गण्यन्ते । तदेतद्वादशसु प्रथमषट्कं मूलस्यापरषट्कं भाष्यस्येति ।

मत्स्यमादितेष्वेषु षट्सुपि भाष्यपुस्तकेषु, डा०-वेबर-सम्पादितेष्वपि
तेषु सर्वेषु, नैकस्मिन्नपि सप्तमाध्यायीयचतुर्थीदिसप्तब्राह्मणानां सायणीय-
भाष्यं विद्यते, अस्ति तु तत्र सर्वत्रैव हरिस्वामिकृतं भाष्यं संयोजित मिति
चात्रैतद् विचिन्त्य मेव ।

अथ माध्यन्दिनशतपथस्य मूलपुस्तकानि बह्वन्येव लभ्यन्ते, काण्वशत-
पथस्य तु दुरापत्वेऽपि तस्य च प्रायः पूर्णं जीर्णपुस्तक मेक मापादितम् ।

अथ यद्यपि प्राचीनमूलपुस्तकानि हि प्रायशः सुद्वान्येव भवन्ति,
पाठभेदा अपि तेष्ववृष्टचरा एव प्रायः, तथापि लिपिकरलिपिशैलीभेदतः
शोधनदोषतश्च क्वचिद्विद्वद्भिर्वायं पाठभिन्नता समुपलभ्यते । तद्यथा—
'तिष्ठन्नपऽउपस्पृशति'—इति क-ख-ङ-पुस्तकेषु, 'तिष्ठन्नप उपस्पृशति'—इति

ग-घ-ङ्-पुस्तकेषु (५८०); 'यदिमांस्तोक्तानति'-इति कादिषु, 'यदिमा-
स्तोक्तानति'-इति ग-पुस्तकमात्रे (६४८०); 'देवाँऽद्याज्यपां३'-इति
क-खयोः, 'देवाँऽद्याज्यपां३'-इति गे, 'देवाँऽद्याज्यपां३'-इति के, 'देवाँ३
ऽद्याज्यपां३'-इति त्वन्यत्र (२८८८०)। एवं ८८०—'यक्षध्व'-इति क,
'यक्षध्व'-इति त्वन्यत्र; ३६८०—'विक्षोभ्यो'-इति ख, 'विक्षोभ्यो'-इति
त्वन्यत्र। वर्णद्वित्वलेखविषयेऽप्येव मतिप्राचीनानतिप्राचीनपुस्तकवर्गयोर्भेदो-
ऽवगम्यते। तद्यथा ग्रन्थारम्भे एव—'व्रत'-इति ख-च-पुस्तकयोः, अन्यत्र तु
'व्रत'-इत्येव। यदि चैतच्छ्रुत्यजुरध्यापनव्यवहारत एव द्वित्वाध्ययनसिद्धे-
स्तथालेखस्यानतिप्रयोजनीयतयोपेक्षणीयत्वं मेवोचितम्, तथाप्यद्यतनानां
गुरुमुखानधिगतवेदविद्यानां मपि पाठसौकर्याय अनतिप्राचीनपुस्तकानां
मर्यादारक्षणाय चेह तथा द्वित्वपाठ एवाद्रियते भूषम्। बहुषु प्राचीन-
पुस्तकेष्वदृष्टत्वात् क्वचिदेकत्र दृष्टो वेबरमहोदगेनावलम्बितो वा सायण-
सम्मतश्च पाठोऽप्रधानीकृतोऽनेकत्र; 'दुपचं'-इति (७८०), 'हेत'-इति
(३६८०), 'माधव'-इति (२७१८०) च यथा। यत्र च क्वचित्
सायणीयव्याख्यापदं भवन्नन्येव सायणसम्मतोऽयं मूलपाठ इत्यवधारितं
डा०-वेबरेण, तत्र तु तं पाठं मप्रधानीकृत्यैव टीप्पणी कृता 'सा०-सम्मत
इति डा०-वेबर'-इति, ४६०८०—'अपाधस्ताभ्यायय'-इति यथा।
प्रयोजनीयत्वेनावृत्त एकपुस्तकमात्रदृष्टोऽधिकपाठस्तु बन्धनीचिह्नान्तः-
कृतः सर्वत्र; २४८४४४सप्तमपङ्क्तौ यथा।

अथेह सर्वत्र कण्डिकामुखेषु कतिचित्पदानि ह्येदचिह्नतः (१) पृथक्-
कृतानि दृश्यन्ते बहुषु पुस्तकेषु; केषुचिन्नापि। तादृशकण्डोप्रतीकपार्थक्ये
त्वद्यतनाध्यापनरीतिरेव बीजं सम्भाव्यते। अध्यापयन्ति हि यजुरध्यापकाः
पूर्वकण्डोसचैवापरकण्डोप्रतीकं कण्डोनां पारम्पर्याभ्यासप्राबल्याय। तदेवैवं
प्रतीकाभ्यासनं 'सन्ता'-इत्युच्यते तैः। यद्यप्येवं कण्डोमुखच्छेदोऽवैध एवे-
त्यस्माकम्, तथापि बहुपुस्तकानुरोधान् शर्मण्याध्यापकेन तेनोररीकृत-
त्वाच्चापि सम्पाद्यते तथैव।

अथात्रोदात्तस्वरितान्तरनिघ्नस्य सुभयतः किञ्चिद्दृढं मुखतिर्यगेखाकार-
मेकविधं स्वरचिह्नं () दरीदृश्यते सर्वप्राचीनपुस्तकेषु ; एतस्मात्तिशास्त्रे-
ऽपि भाषिकस्वर इत्येकविध एवास्य स्वरो विहितः ; अतो मयापि तथैव
सम्पाद्यते । केचिदनेतिप्राचीनपुस्तकेषु कश्चिदुखात्तकक्षयन्तयोः स्वरि-
तत्वज्ञापकं विन्दुन्यात्मक मध्यपरं (...) चिह्नं मवलोक्यते; तदपीह पाठा-
न्तररूपेण प्रदर्श्यते बज्जत्र । यत्तु युग्मरेखात्मकं (=) विन्दुषट्कात्मकश्चेति
(:::) चिह्नद्वयं डा०-वेबरमहोदयेन स्वसम्पादितशतपथे प्रकाशितम्,
तयोः क्वचिदधुनातनपुस्तके सम्भावितस्थितित्वेऽपि बज्जपुस्तकेष्वनुपलब्धेरप्रा-
माणिकत्वाच्च नेह स्थिति माद्रिये ।

अथैतद्भाष्यविषयकं चाख्यान्यविधं विचार्यद्वयम् । प्रथमं ननु सकल-
वेदभाष्यकारेण भगवता सायणाचार्येण हि मुक्तयजुषः संहिताव्याख्यानाय
कायवशाखावकम्बिता, ब्राह्मणव्याख्यानाय तु माध्यन्दिनौति कथं नामैव
मसमञ्जसं कृतमिति । द्वितीयं तु सप्तप्रपाठकात्मकस्यास्य प्रथमकाण्डस्य
असंगतत्वेन तत्र (अथ) शीतेन पञ्चिह्नोक्तं तस्य, हरिस्वामिनश्च कथं
सङ्गच्छत इति श्रम् ॥

कालीकोठा-राज्येती । } श्रीसत्यव्रतशर्मा ।
सं १९५६ । ख० १९०२ । } (आवसथ, सामश्रमी, आचार्यश्च)

अथ

शतपथब्राह्मण-प्रथमकाण्डस्य

सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

अथ प्रथमः प्रपाठकः	(व्रत सुपैष्यन् १अ० १ब्रा०)	५८०
अथ द्वितीयः प्रपाठकः	(चतुर्द्धा विहितो ह २अ० ३ब्रा०)	...	१२४
अथ तृतीयः प्रपाठकः	(ते वा ऽव्यार्धाः स्युः ३अ० ४ब्रा०)	...	२३२
अथ चतुर्थः प्रपाठकः	(स खचोत्तरमाघार ४अ० ५ब्रा०)	...	३१४
अथ पञ्चमः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । इमां ६अ० २ब्रा०)	...	४०५
अथ षष्ठः प्रपाठकः	(यज्ञेन वै देवाः । दिव ७अ० ३ब्रा०)	...	४६४
अथ सप्तमः प्रपाठकः	(स वै खचौ व्यूहति ८अ० ३ब्रा०)	...	५५८

॥ अथाध्यायसूची ॥

अथ प्रथमाध्यायः	(व्रत सुपैष्यन् १प्र० १ब्रा०)	...	५८०
अथ द्वितीयाध्यायः	(स वै कपालान्ये- १प्र० ५ब्रा०)	...	६२
अथ तृतीयाध्यायः	(स वै खचः २प्र० ४ब्रा०)	...	१७५

अथ चतुर्थाध्यायः	(हिङ्गुत्वान्वाह ४प्र० ३ब्रा०)	...	२५८
अथ पञ्चमाध्यायः	(स वै प्रवराया ४प्र० २ब्रा०)	...	३२७
अथ षष्ठाध्यायः	(ऋतवो ह वै ४प्र० ६ब्रा०)	...	३६१
अथ सप्तमाध्यायः	(स वै पर्श्वग्राखया ५प्र० ४ब्रा०)	...	४६०
अथाष्टमाध्यायः	(रुनवे ह वै ६प्र० ३ब्रा०)...	...	५२४
अथ नवमाध्यायः	(स यज्ञाह ७प्र० २ब्रा०)	...	५७६

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

संज्ञा	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
१ ...	व्रतब्राह्मणम्	... १प्र० १ब्रा० ...	१अ० १ब्रा० ...	५
२ ...	हविर्ब्राह्मणम्	... १प्र० २ब्रा० ...	१अ० २ब्रा० ...	३५
३ ...	„	... १प्र० ३ब्रा० ...	१अ० ३ब्रा० ...	६०
४ ...	„	... १प्र० ४ब्रा० ...	१अ० ४ब्रा० ...	८१
५ ...	„	... १प्र० ५ब्रा० ...	२अ० १ब्रा० ...	६२
६ ...	„	... १प्र० ६ब्रा० ...	२अ० २ब्रा० ...	११०
७ ...	आय्यब्राह्मणम्	... २प्र० १ब्रा० ...	२अ० ३ब्रा० ...	१२४
८ ...	वेदिब्राह्मणम्	... २प्र० २ब्रा० ...	२अ० ४ब्रा० ...	१३४
९ ...	„	... २प्र० ३ब्रा० ...	२अ० ५ब्रा० ...	१५१
१० ...	पात्रब्राह्मणम्	... २प्र० ४ब्रा० ...	३अ० १ब्रा० ...	१७५
११ ...	आय्यब्राह्मणम्	... २प्र० ५ब्रा० ...	३अ० २ब्रा० ...	२००
१२ ...	हध्वब्राह्मणम्	... २प्र० ६ब्रा० ...	३अ० ३ब्रा० ...	२१५
१३ ...	परिधिब्राह्मणम्	... ३प्र० १ब्रा० ...	३अ० ४ब्रा० ...	२३२
१४ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	... ३प्र० २ब्रा० ...	३अ० ५ब्रा० ...	२४४
१५ ...	„	... ३प्र० ३ब्रा० ...	४अ० १ब्रा० ...	२५८

सङ्ख्या	ब्राह्मणनाम	प्रपाठकस्य	अध्यायस्य	पृष्ठे
१६ ...	सामिधेनीब्राह्मणम्	३प्र० ४ब्रा०	४अ० २ब्रा०	२८५
१७ ...	,,	३प्र० ५ब्रा०	४अ० ३ब्रा०	२८४
१८ ...	आधारब्राह्मणम्	३प्र० ६ब्रा०	४अ० ४ब्रा०	३०४
१९ ...	,,	४प्र० १ब्रा०	४अ० ५ब्रा०	३१४
२० ...	प्रवरब्राह्मणम्	४प्र० २ब्रा०	५अ० १ब्रा०	३२७
२१ ...	क्षुगब्राह्मणम्	४प्र० ३ब्रा०	५अ० २ब्रा०	३४५
२२ ...	प्रयागब्राह्मणम्	४प्र० ४ब्रा०	५अ० ३ब्रा०	३६१
२३ ...	,,	४प्र० ५ब्रा०	५अ० ४ब्रा०	३८२
२४ ...	,,	४प्र० ६ब्रा०	६अ० १ब्रा०	३९१
२५ ...	पुरोडाशब्राह्मणम्	५प्र० १ब्रा०	६अ० २ब्रा०	४०५
२६ ...	,,	५प्र० २ब्रा०	६अ० ३ब्रा०	४१४
२७ ...	साम्नायब्राह्मणम्	५प्र० ३ब्रा०	६अ० ४ब्रा०	४४४
२८ ...	,,	५प्र० ४ब्रा०	७अ० १ब्रा०	४६०
२९ ...	अवदानब्राह्मणम्	५प्र० ५ब्रा०	७अ० २ब्रा०	४७५
३० ...	खिलकद्राह्मणम्	६प्र० १ब्रा०	७अ० ३ब्रा०	४९४
३१ ...	प्राग्नित्रब्राह्मणम्	६प्र० २ब्रा०	७अ० ४ब्रा०	५१३
३२ ...	इडाब्राह्मणम्	६प्र० ३ब्रा०	८अ० १ब्रा०	५२४
३३ ...	अनुयाजब्राह्मणम्	६प्र० ४ब्रा०	८अ० २ब्रा०	५४६
३४ ...	सूक्तवाकशंयुवाकप्रैवब्रा०	७प्र० १ब्रा०	८अ० ३ब्रा०	५५८
३५ ...	सूक्तवाकशंयुवाकहौत्रब्रा०	७प्र० २ब्रा०	९अ० १ब्रा०	५७९
३६ ...	पत्नीसंयाजब्राह्मणम्	७प्र० ३ब्रा०	९अ० २ब्रा०	५९८
३७ ...	याजमानब्राह्मणम्	७प्र० ४ब्रा०	९अ० ३ब्रा०	६१७

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अम आ याहि वीतय इति	२६१	अथ जुष्ठा परिधीन्समनक्ति	५५६
अग्निन्दूतं वृणीमह इति ...	२६५	अथ तनूनपातं यजति । ग्रीष्मो २६३	
अग्निर्दिदृह विः ...	५८१	अथ तनूनपातं यजति । रेतो २८२	
अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठं ...	४०८	अथ वृण मन्तर्द्धाय ...	१३७
अग्निर्वै देवानां मज्जातमाम्	४०७	अथ वृणैः परिस्तृणाति ...	१०
अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः	४०७	अथ वृतीयं प्रहरति ...	१३७
अग्निर्वै सर्वा देवताः ...	४०७	अथ ते पवित्रे प्रन्तरे ...	५३४
अग्निर्होता वेत्तमे होत्र मिति	२४५	अथ त्रिष्टुभा यजति ...	४७८
अग्ने दीद्यतं बृहदिति ...	२६५	अथ त्वष्टारं यजति ...	५६६
अग्ने महार॥ अग्नि ...	२८६	अथ दक्षिणं परिदधाति...	२३२
अग्ने वेर्होत्रं ...	३१५	अथ दक्षिणेन जुह्वं ...	२३५
अङ्गिणा विष्णो मा ...	३१४	अथ दक्षिणेनोत्तुखल मा हरति	७२
अतूर्ता होता ...	२८७	अथ दृषद मुपदधाति ...	६५
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । यज्ञस्यैव ७१		अथ देवताया आदिशति	३८
अथ कृष्णाग्नि मादत्ते । शर्मा- ७१		अथ देवानाम्पत्नीर्यजति ...	५६६
अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते...	६२१	अथ द्वितीयं प्रहरति ...	१३७
अथ गृह्णाति ...	३८	अथ द्वेधा करोति...	११०
अथ चतुर्थे प्रयाजे ...	३६५	अथ नराशूंसं द्वितीयं ...	५४८
अथ जघनेन कस्तम्भी ...	३७	अथ निष्पुनाति ...	७६
अथ जुह्वस्व सुवस्व ...	६०१	अथ पत्नीः सन्नद्धाति ...	१७७
अथ जुह्वस्वोपभृतस्व ...	५६४	अथ पत्नीः संयाजयन्ति ...	५६८
अथ जुह्वं प्रतिगृह्णाति ...	२३५	अथ परिधि मभिपद्या- ...	५६०

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ परिधीन्	२१८	अथ मुसल मादत्ते... ..	७३
अथ परिधीननुप्रहरति ...	५६३	अथ यच्चतुर्द्धवायां	२०१
अथ पवित्रं निदधाति ...	४६२	अथ यज्ञपात्राणि	६२
अथ पवित्रयोर्माजयन्ते ...	५३३	अथ यत् पत्नी विस्त्रंसयति	६०२
अथ पाणी अवनेनित्ते ...	१५६	अथ यत् पश्चात्	८४
अथ पात्राणि निर्सेजति ...	१७५	अथ यत् पुरस्तात्... ..	८४
अथ पात्रोर्निर्सेजनम् ...	११३	अथ यत्र प्रतिपद्यते ...	५३३
अथ पिनष्टि	८६	अथ यत्राग्निम माशास्ते ...	५३३
अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति	६२२	अथ यत्राहोपहृते... ..	५३३
अथ पुरोडाश मधिष्ठयति	१११	अथ यत् सुराणाम् मान ...	४१४
अथ प्रणीता दक्षिणतः ...	६०४	अथ यथादेवतम् । अथाङ्	४८६
अथ प्रतिपद्यते । इडोपहृतो-	५२६	अथ यथादेवतम् । देवा ...	५८१
अथ प्रतिपद्यते । इदं ...	५८०	अथ यथादेवतम् । देवां२॥	२८८
अथ प्रस्तर मादत्ते... ..	५६०	अथ यथादेवतम् । स्वाहा	३६६
अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची ...	६२०	अथ यथैव पुरा	४४७
अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभि-	३६	अथ यदनुयाजान् यजति । कृ-	५४७
अथ प्रेक्षते	३७	अथ यदनुयाजान् यजति । या	५४७
अथ प्रैति	३५	अथ यदन्यस्मा	४१४
अथ बर्हिः स्तृणाति ...	२१६	अथ यदब्रवीदिन्द्रश्चतुर्वर्द्धस्तेति	४१५
अथ बर्हिर्जुहोति	६०३	अथ यदब्रवीद् वर्द्धस्तेति ...	४१६
अथ बर्हिर्यजति । भूमा वै	३२८	अथ यदष्टौ काल	२०१
अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै ...	३६४	अथ यदिन्ने सर्वे	४१८
अथ माटभिर्वत्सान् ...	४६०	अथ यदेव प्रजा मिच्छेत ...	४७५
अथ माटृणा मेकाः ...	४६१	अथ यदेव वासयेत ...	४७५
अथ मुख मुपस्पृशते ...	६१८	अथ यदेवानुब्रवीत ...	४७५

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ यद्विज्ञातम् ...	६४	अथ सः स्थिते विवृजते । इदं	६
अथ यद्वसुवने वसुधेयस्य ...	५४६	अथ सन्नहनं ...	२१६
अथ यवाग्वैताः ...	४६२	अथ समिध मभ्यादधाति । स	२३३
अथ यस्मात् समिधयजुर्नुहोति	६०२	अथ समिधमभ्यादधाति । समि	५४६
अथ यस्मात् समिधयजुर्नाम	६०२	अथ समिधयजुर्नुहोति ...	६०२
अथ याः प्रोक्षणाः ...	२१५	अथ सम्मार्ष्टि ...	५४६
अथ यां द्वितीयाः ...	२३३	अथ सूर्यं मुदीक्षते ...	६२०
अथ यान्याज्यानि गृह्यन्ते	२०१	अथ सोमं यजति ...	५६६
अथ या मेवामूं तृतीयाः	२३४	अथ स्तोत्रां वेदि मुपावर्त्तते	२३४
अथ यो वृषदुपले ...	६५	अथ सुव मादत्ते ...	१७५
अथ योपरिष्ठाक्षत्तयाः ...	४७६	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अ-	३६४
अथर्चं मनुचर्चा ...	४२०	अथ स्वाहास्वाहेति यजति । हे-	३८२
अथ वाचं यच्छति ...	३५	अथ ह वागुच्यते	३१६
अथ वाचंयमो भवति ...	४६३	अथ हविरधिवपति ...	६६
अथ विष्णुक्रमान् क्रमते ...	६१८	अथ हविरावपति ...	७३
अथ विस्त्रस्य ग्रन्थिम् ...	२१५	अथ हविर्निर्वपति ...	७६
अथ वेदं पत्नी विस्त्रंसयति	६०१	अथ हविष्कृतं मुदादयति	७४
अथ वेदिं प्रोक्षति ...	२१५	अथ ह सोम उवाच ...	४१८
अथ व्रतं विवृजते ...	६२२	अथ होतुः पाणौ ...	५२७
अथ शंयोरह ...	५८४	अथ होतुरिह निलिप्यति	५२७
अथ शम्या मुदीचीनाया ...	६५	अथ होतृषदन उपविशति	३२१
अथ श्रुपश्चाभिहोत्रजवर्णौ	३५	अथ होतृषदन मुपावर्त्तते	३३१
अथ श्रुपं मादत्ते ...	७६	अथ होवाच गोतमो ...	२६१
अथ संयौति ...	११०	अथाक्रमते ...	३७
अथ सः स्थिते विवृजते । अमे	६	अथाग्निं कल्पयति ...	२६७

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथाग्निं गृहपतिं यजति...	६००	अथाभ्याधाय जपति ...	२३३
अथाग्निं मौक्षमाणो ...	३३२	अथामावास्यायाम्...	५५८
अथाग्निव्रतम्: ...	५४८	अथार्घ्यं प्रवृणीते...	२८६
अथामौदाहानुप्रहरेति । तद्	५६२	अथार्घ्यं प्रवृणीते...	३२८
अथामौदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं	६००	अथावरोहति ...	३६
अथाङ्गार मध्यह्नि ...	६४	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२१
अथाङ्गार मास्त्रोति । आ	६३	अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत ...	६२२
अथाङ्गार मास्त्रोति । नेदिह	६४	अथासः स्पर्शयन्सुचौ ...	३१५
अथाङ्गारैरभ्यह्नि ...	६५	अथास्मै बर्हिः प्रयच्छति ...	२१५
अथान्य मवेक्षते । तद्वैके	१८०	अथास्मै ब्रह्मभगं ...	५१६
अथान्य मवेक्षते । योषा...	१७८	अथाह का मधुक्ष...	४६३
अथाज्य मादाय ...	१७६	अथाह प्रोक्षणीरासादयेति	१५५
अथान्यलिप्ताभ्यां ...	१८०	अथाहवनीय मुपतिष्ठते ...	६२२
अथातो मनसस्त्रैव...	३१६	अथाहवनीयागारस्य ...	४६१
अथातोऽग्नानग्ननस्त्रैव ...	६	अथाह संवदस्तेति । अगा-	६०१
अथाध्वर्युश्चाग्नीधं ...	३३१	अथाह संवदस्तेति । संवा-	५६३
अथानयेत्पुष्पं प्रति ...	५८५	अथाह स्वगा दैव्या...	५६३
अथानुमन्त्रयते ...	७६	अथेडो यजति । प्रजा वा...	३८२
अथानुयाजान् यजति ..	५४७	अथेडो यजति । वर्षा वा ..	३६४
अथान्तर्वेद्युपविशति ...	११०	अथैक आन्त्रं निर्वपति ...	६७
अथाप आचामति...	५१६	अथैकं दृष्ट्वा मप्यह्नाति ...	५६२
अथापविनक्ति ...	७६	अथैतां वाचं वदति ...	१५६
अथापास्यति ...	३८	अथो अपि त्रीणि स्युः ...	६०
अथाभिपद्यते ...	३८	अथो इतरथाङ्गः ...	४८०
अथाभिष्टुति ...	३६	अथोखा मादत्ते ...	४६२

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथोत्तम मनुयाज... ..	५४६	आप्यायध्वं मन्त्रा	४६१
अथोत्तरं परिदधाति	२३२	आ यजता मेज्या	४६७
अथोत्तरां जुह्व मधूहति... ..	२६६	आ वह देवान्	२८८
अथोत्तरां दोहयित्वा	४६४	आसीनो याज्यां	२८६
अथोदकवतोत्तानेन	४६४	आस्यात्र जुह्वर्	२८७
अथोदक्ष्णं स्पर्धं प्रहरति	१५६	इदक्ष नमो देवेभ्य	५८४
अथोपला मुपदधाति	६६	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वधं	
अथोपाश्रूययते	५२८	प्रजहार । स प्रहृत-	१३४
अथोलूखलं निदधाति	७२	इन्द्रो ह यत्र वृत्राय वधं	
अन्तरेणो ह्येव पत्नीम्	५६८	प्रजहार । सोऽवलीयान्	४४४
अपसरणतो ह वा	६१६	इन्द्रो ह वा ईक्षाक्षको	४१५
अपीद्वै कनीयसीः	५८३	इन्धे ह वा एतदध्वर्युः	२४४
अभितोऽग्निं मसा उन्नयति	१५३	इष्टश्च वित्तश्चेति	५८३
अय मेव सुवो	२००	इह गतिर्वामस्येति	५८४
अरां२॥ इहवामे	२८८		
अश्वशफमात्रं	११२	ईडेन्यो नमस्य इति	२६५
अश्वो न देववाहन इति । अश्वो	२६४		
अश्वो न देववाहन इति । मगो	२६५	उत मैत्रावरुणीति	५३०
असौ मानुष इति... ..	३२६	उतो अनुष्टुभावेव	४६८
असौ यानुवाक्येयं याज्या	४७८	उतो गार्हपत्य एव	५००
अस्या मध्येद्वोत्रायां	५८२	उतो पश्चावत्त मेव... ..	४७६
आग्नेयीरन्वाह	२४५	उतो पात्यै गृह्णन्ति	३६
आज्यभागाभ्या मेव	४१६	उत्तरस्यां देवयज्याया	५३१
आदत्तेऽध्वरहृतं	१३५	उत्तरार्द्धपूर्वाद्धैके	४२९

अथ मूलशुद्धिपत्रम् ।

शब्दम्	शब्दम्	प्र० प्रा० क०	पृष्ठ
परिच्छिन्नं ...	परिच्छिन्नं ...	१. २. ४. ...	३५
सस्त्रितमं ...	सस्त्रितमं ...	१. २. १२. ...	३७
अग्रेषुव ...	अग्रेषुव ...	१. ३. ६०. ...	६१
तिनत्येव ...	तिनत्येव* ...	१. ४. ४. ...	७२
प्रवन्ति ...	प्रवन्ति ...	१. ४. २२. ...	७६
कृष्णाजिनाय च ...	कृष्णाजिनाय च ...	१. ५. १५. ...	८५
हेतेषां ...	हेतेषां ...	२. ५. ६. ...	२००
स्तद्धा क्षेत्र ...	स्तद्धाक्षेत्र ...	३. ३. १५. ...	२६०
(व्वा †) ...	(त्वा †) ...	३. ६. १५. ...	३०७
आहित्या ...	आदित्या ...	४. २. १७. ...	३३०
कुर्वत ...	कुर्वत ...	४. ६. ११. ...	३८३
चन्द्रमा ...	चन्द्रमा ...	५. २. २४. ...	४१८
सम्भत्या ...	सम्भृत्या ...	५. ३. ६. ...	४४५
अभ्युद्ध ...	अभ्युद्धं ...	६. १. ११. ...	४८८
ऽवात्तर ...	ऽवान्तर ...	६. ३. ४०. ...	५३३
यज्ञमानं ...	यज्ञमानं ...	७. ३. ३२. ...	६०४
योक्त्रेण ...	योक्त्रेण ...	७. ३. ३३. ...	६०४
व्विदेघो * ...	व्विदेघो ...	३. ३. १०. ...	२५८

स्यादेव मन्योऽन्योऽपि चाशुद्धपाठः शोधकवृष्टिदोषतः ॥

* “तिनत्येव”—इति पाठः स्यात् कर्कषयान्नः ।

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
उपहृतः सखा भक्ष इति...	५२६	ओ आवयेति वै देवाः । विराज ३४६	
उपहृता गावः सहर्षभा इति	५२८		
उपहृता सप्तहोत्रेति ...	५२६	कविशस्त इति	२८७
उपहृतेडा ततुरिरिति ...	५२६		
उपहृते द्यावापृथिवी ...	५३०	गातुं यज्ञाय गातुं... ..	५८५
उदगच्छती अभयं	५८०	गृणानो हव्यदातय इति	२६२
उर्ध्वं भेवोद्गृहति	१७८	हृताचेति । विदेघो ...	२५६
ऋतां ह वै जायते	४७५	चक्षुषी ह वा एते ...	४२२
ऋतवो ह वै देवेभ्यु ...	३६१	चतस्रो देवता यजति ...	५६६
ऋतवो ह वै प्रयाजाः ...	३६१	चतुर्थेन वै प्रयाजेन ...	३६२
ऋषियुत इति	२८६	चतुर्धा विहितो ह ...	१२४
		चत्वारो ममेति चतुर्थे ...	३८४
एकविंशतिः सामिधेनोः	२४६	चत्वारो ममेतोन्द्रोऽब्रवीत्	३८३
एकादशस्वादधौत	४६६	चमसो देवपान इति ...	२८८
एकादशान्वाह	२४५		
एतद् वै देवा अभिं ...	२८५	जघनेनो ह वै पत्नीम् ...	५६८
एतद् वै मनुर्बिमयास्त्वार	५२७	जुष्टां नराशंसति ...	३३०
एतद् वै संवत्सरस्य	३६२	जुष्टा मद्य देवेभ्यो... ..	३३०
एतेन वै देवाः	४२०	जुष्टां ब्रह्मभ्य इति	३३०
एष वै स यज्ञः	४६६		
एषा वा आशीः	५३२	तं वा अष्टासु विक्रमेष्वादधौत	४६६
		तं वा एतम् । अध्वरवन्तं...	२६७
ओ आवयेति वै देवाः । पुरो	३४६	तं वा एतम् । वृषयवन्तं ...	२६७

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
त५ अपयति	११२	तथेति देवां अभवन्	२१८
त५ हविष्मन् ईडत इति...	२६४	तथो एवैष एतत्	३६३
त इन्द्रेण सह चेतः	१२४	तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति	६१८
त उत्तमे प्रयाजे	३६६	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उद्गातारो	३४८	माश्रास्ते। यस्य हि पशवो	
त उ ह्याद्या ऊचुः। उपैवेम	१२५	भवन्ति स पूर्वं मिष्टाद्य भूयो ५३१	
त उ हैत ऊचुः। इदं मु ...	२१८	तदस्मा एतत् पशूनेव परोक्ष	
त उ हैत ऊचुः। उपैवेम	१२५	माश्रास्ते। यस्य हि पशवो	
त ऋतवोऽग्निं मन्त्रवन्	३६२	भवन्ति स पूर्वं मिष्टाद्यापरं ५३१	
तं मोभिरनुविष्ठाप्य	४४५	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
तं ग्रसित्वोदेति	४४८	माश्रास्ते। यस्य हि प्रजा	
तं कुन्दोभिरभितः... ..	१५२	भवत्यमुं	५३१
तत एतर्हि... ..	२६०	तदस्मा एतत् प्रजा मेव परोक्ष	
ततो देवाः। अर्चन्तः	३६२	माश्रास्ते। यस्य हि प्रजा	
ततो देवाः। एतां	१२५	भवत्येक	५३१
ततो देवाः। सर्वं यज्ञं	६०४	तदानीयमानं अभिमन्त्रयते	४६३
ततो देवा एतं वचं ददृशुः	६	तदाहुः। आहूनीये	४६६
ततो बाभ्यां ब्राह्मणा	१३४	तदाहुः। कस्मा उ... ..	२०२
तत्र जपति। एतत्त्वा	३२६	तदाहुः। किन्देवत्या-	३६५
तत्र जपति। विश्वकर्मस्तनूपा	३३१	तदाहुः। किमिदं	४१६
तत्र जपति। षण्णोर्वी-	३३१	तदाहुः। नान्तर्वेद्या	१७६
तत् प्रतिगृह्णाति	५१५	तदाहुः। नासोमयाजी	४४६
तत्प्रतीचीनग्रीव मुपस्तृणाति	७२	तदाहुः। यदुत्तमान्	३६२
तत् प्रस्तरं स्तृणाति	२३४	तदिदं भवति	६००
तत् प्रात्राति... ..	५१६	तदु कथं मभूदिति	२६१

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तदु घृताचोति	२६१	तद्वैकेषा मध्वर्युः	५८८
तदु चैतर्हि	२६१	तद्वैतद्देवाः	३१७
तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्र॥न्त	६१८	तद्यथा योनौ रेतः	४७८
तदु तथा न कुर्यात् । ओषधीनां	१५२	तद्यथैवादः । सोम॥	४६३
तदु तथा न कुर्यात् । यत्रैव	३६३	तद्यथैवादो बृहस्पतिः	५१५
तदु तद्विवि विष्णुर्व्यक्र॥न्त	६२०	तद्यदाज्यलिप्ताभ्यां	१८०
तदु समेव नयेत्	४४६	तद्यदेते अन्न । याज्या-	४८७
तदु ह भास्त्रवेयः	४८८	तद्यदेवं पिबेष्टि	८६
तदु हैक आऊः । अमये	२४४	तदा अमय इति	४८५
तदु हैक आऊः । उभयं	२५८	तदा ऋषीणा मनु-	५८४
तदु हैक आऊः । उमे	५८४	तदा एतत् । अविच्छीण	४४८
तदु हैकेऽन्वाऊः	२६५	तदा एतत् । उभय॥	१११
तदु होवाच	७	तदा एतत् । वसन्त एव	३६५
तदु होवाचासुरिः	४१८	तदा एतत् । समान एव	५६८
तद्व मग उवाच	३१६	तदा एतत् । समान मेव	४४६
तद्व स्मैतत्पुरा	७४	तदा एतदेव वार्त्तमम्	४४७
तद्व स्मैतदाबणिराह	३७	तदा एता॥ राजिमम्	४४८
तद्वैके । इध्मस्यैवैतान्	२१८	तदा एष एवेन्द्रः	४४८
तद्वैके । वृद्धोपवसन्ति	४४७	तदेव खलु हतो	४१७
तद्वैके । देवतां पूर्वां	४८६	तद्वै चतुरवत्तं भवति	४७६
तद्वैके । देवेभ्यः	७७	तद्वै देवाः शुश्रुवुः	१५१
तद्वैके । पुरस्ताद्वाये	२६६	तद्वै देवा न जग्मुः	३८१
तद्वैके । महेन्द्रायेति	४४८	तद्वै देवाना माग आस । कनीय ३८१	
तद्वैके । वेदेस्तीर्णायै	३२७	तद्वै देवाना माग आस । य इत्थं ५१३	
तद्वैके । सुक्स्ममार्गान्वाभा-	१७७	तद्वै बज्रक॥ क्षुणीयादित्याहुः २१७	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तन्वा समिद्धिरङ्गिर इति	२६३	तस्मादेतद्वृषिणाभ्यनुक्तम् ...	५१३
तन्न दद्विः खादेत् ...	५१६	तस्मै ह स्म पूर्वाह्ने...	४१६
तन्न पूर्वण परिहरेत् ...	५१५	तस्य यानि शुक्लानि ...	७१
तन्न सत्ता पुथुं ...	१११	तस्य वा एतस्यानसः ...	३६
तन्निदधाति । वसोः ...	४६३	तस्य सोमपान मेवैकां ...	४१४
तं निर्द्धीय निरस्यति ...	४४८	तस्यां पवित्रं करोति ...	४६२
तन्म्वेवागवत्कृतम् ...	७	तस्यासावेव द्यौर्जुह्वः ...	२००
तन्मुहूर्त्तं धारयित्वा-	५६२	तस्येय मेव जुह्वः ...	२००
त ममौदमिनिदधाति ...	१३७	तां वा ऋतिरिक्तां जुहोति	६०३
त मद्भिरमिमृशति ...	११२	तां वा ऋष्टमौ मनु-	२६५
त मनु विद्योत्तरेण ...	१५२	तां वै प्राप्नन्त्येव ...	५३२
त मन्वेष्टुं दधिरे ...	४४४	ताः ह मनुतवाच...	५२६
त मभिनिदधाति ...	२३४	ताः होचतुः कासीति ...	५२६
त मादत्ते । देवस्य ...	१३४	ताः होतानुमन्त्रयते ...	५४६
त मावेदेः सः कृत्याति ...	६०३	ताः पक्षदश सामिधेन्यः ...	२४५
त मिन्द्रो जघान ...	६०	ताः सथे पाणौ ह्वात्वा ...	६१
त मग्निर्ह्वयितुं दध्ने ...	२६०	ता उत्तरेणाहवनीयं ...	६
त मेवं भृत्वा समुद्र ...	५२५	ता उत्तिष्ठोत्तरेण ...	६
तं पर्यभिं करोति ...	११२	ता उ हैता देवता...	४१७
तं प्रथयति ...	१११	ता नान्तरेण सक्षरेयुः ...	६
तं प्राक्ष मनुसमस्यति ...	५६२	तानि वा एतानि । चत्वारि	७४
तं मध्यमेन कपालेन ...	६३	तानि वा एतानि । कृन्दोध्य	२०३
तयार्धं चाम्यंश्चकार ...	५२६	ता माष्णिनति ...	४६०
तर्हि विदेधो माधव ...	२६०	तां प्रतिमार्ष्टि ...	१५४
तस्मात् प्रथमे प्रयाज ...	३८४	ता वा व्याज्यहविषो ...	५६६

कणिकाप्रतीकम्	श्लो
ता वा एताः । नव व्याहृतयो	३४६
ता वा एताः । पञ्च व्याहृतयो	३४८
ता वा एताः । पञ्चाशिषः	५८३
तावेन सुपावहततुः...	३१६
ता वै सन्तता अथवच्छिन्ना	२४७
तासां सप्तदशाक्षराणि ...	३४८
ता हैता गतश्रेवानुब्रूयाद्	२४६
तृष्णीं चतुर्थम् ...	३४५
ते देवा अकामयन्त । कथं तु	२६२
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विमं	३८०
ते देवा अकामयन्त । कथं न्विमं	३६७
ते देवा अपि मब्रुवन् ...	३६२
ते देवा अब्रुवन् । अमा ...	३४४
ते देवा अब्रुवन् । न वा ...	३४५
ते देवा अब्रुवन् । मा ...	३६५
ते देवा अब्रुवन् । यावन्ति...	३६५
तेऽध्वर्यु मब्रुवन् ...	३६५
तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति ...	६२
तेनोपाऽशु चरन्ति ...	५६६
ते पुनरनुसंस्पृश्यन्ति ...	५६६
ते प्रजापतिं प्रति ...	३१६
ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य ...	१५१
तेऽर्चन्तः आम्यन्तश्चेवः ...	३०५
ते वा आण्यहविषो ...	३६२
ते वा आर्द्राः स्यः ...	२३२

कणिकाप्रतीकम्	श्लो
ते वा एते । अमौषोमयोरेव	३२३
ते वा एते । उल्लुके ...	५४६
ते वै त्रिष्टुभौ भवतः ...	३६७
ते वै द्वे भवतः ...	६०
ते वै पत्नीः संयाजयिष्यन्तः	५६८
ते वै पाणाशाः स्युः ...	२१६
ते स्वर्गं लोकं यन्तः ...	३६३
ते ह देवा ऊचुः । क्व तु ...	१५२
ते ह देवा ऊचुः । जयामो	१३६
ते ह देवा ऊचुः । बृहस्पति	१५६
ते ह देवा ऊचुः । योऽयं...	५१३
ते हैता मेधतु ...	३६१
ते होचुः । अनु नोऽस्यां ...	१५१
ते होचुः । अश्विभ्यां ...	३०६
ते होचुः । उपजागौत ...	५१३
ते होचुः । ऋतूनेवानुमन्त्रया-	३६१
ते होचुः । नो न्वेवात्राशमत्पूष्ण	५१३
ते होचुः । नो न्वेवात्राशमद्वृह	५१३
ते होचुः । भगायैवद् ...	५१३
ते होचुः । यत्त्वयमुत्र ...	३६६
ते होचुः । हन्तेमां ...	१५१
तौ होचतुः । किं मावयो-	
स्ततः स्यादिति ताभ्यां ...	३१६
तौ होचतुः । किं मावयो-	
स्ततः स्यादिति यस्यै ...	३१८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
तौ होचतुः । अद्वादेवो ...	७४	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
अयो ममेति द्वितीये ...	३८४	प्राजापत्याः परस्पृधरे ते ह १३५	
अयो ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३	देवाश्च वा असुराश्च । उभये	
जिरेव प्रथमां चित्तभा ...	२४७	प्राजापत्याः प्रजापतेः ...	४७६
त्वष्टुर्ह वै पुत्रः ...	४१४	देवा ह वा ऊचुः ...	३६६
		देवा ह वै यज्ञं तन्वाणाः ...	३५
दिव्यं धामाशास्त इति ...	५८३	देवा ह वै यज्ञं तन्वाणाः ...	१७५
दीर्घायुत्व माशास्त इति ...	५८२	इयं वा इदं न द्वितीय मस्ति ।	
देवपात्रं वा एष ...	४७७	आद्रक्षैव शुष्कश्च ...	४१८
देवयुवं विश्ववारा ...	३४६	इयं वा इदं न द्वितीय मस्ति ।	
देवान् यत्तद् विद्वां- ' ...	६२८	सत्यश्चैवानृतश्च ...	६
देवान् यच्चि स्वधरेति ...	२६६	द्वादशखादधीत ...	४६६
देवान् यजेत्येवाध्वर्युराह ...	५४६	हौ ममेति द्वितीये... ..	३८४
देवान् वा एष प्रीणाति ...	५७६	हौ ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८३
देवा म इदं हविर् ...	५३२		
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		नातो भूयसीः कुर्यात् ...	५८३
प्राजापत्याः परस्पृधर			
एतस्मिन्	३६१	पञ्चदश वा अर्द्धमासस्य ...	२४५
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		पञ्चदशाना मु वै	२४५
प्राजापत्याः परस्पृधर		पञ्च ममेति पञ्चमे... ..	३८४
एतस्मिन्	६०४	पञ्च ममेतीन्द्रोऽब्रवीत् ...	३८४
देवाश्च वा असुराश्च । उभये		परस्तादर्वाक् प्रवृणोते ...	३८६
प्राजापत्याः परस्पृधरे ततो १५१		पवित्रवति संवपति ...	११०
देवाश्च वा असुराश्च । उभये प्राजा-		पवित्रे करोति	६०
पत्याः परस्पृधरे ते दृष्टैर् ३८३		परस्तादर्वाक् प्रवृणोते ...	३९८

कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कणिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
पुत्रस्यै ह वै देवाः ...	१२५	मनोजूतिर्जुघता माज्यस्येति	५१७
पुत्रस्यो वै यज्ञः ...	२००	मनोर्हं वा ऋषभ ...	७७
पूस्मिन्नियति ०-० प्रमयति	६१७	महो ज्यायोऽकतेति ...	५८२
पूस्मिन्नियति ०-० सन्दधाति	६१८	मागवौ घृतपदोति ...	५३०
प्रजापतिर्ह वै स्वां ...	५१३	य इमं यज्ञं मवान्ये ...	५३०
प्रजापतेर्ह वै प्रजाः ...	४२१	य उ एव यजमानाया- ...	१३६
प्रजावतीरनमीवा ...	४६१	य एषोऽसुराणां मासौत्...	४८०
प्रयोर्यज्ञानां ...	२८७	यज्ञात् स्वं महिमानं मिति	४६६
प्राण एव क्षुवः ...	२००	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
प्राणेष्वेव ह्ययते ...	५३२	मनु प्राञ्च ' ...	५५६
प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते ...	२१५	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
प्रोक्षणीषु पवित्रे ...	१८०	मनु यजमानयैवैतद् ...	३६५
प्रोक्षिता स्येति ...	६२	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
दृष्ट्वा चा यविष्येति ...	२६३	मनु स यद् ...	३४५
दृष्टदमे सुवीर्यं मिति ...	२६३	यजमान एव जुह्व मनु । ०-०	
ब्रह्मसंश्रित इति ...	२८७	मन्वन्तेव ...	२०१
ब्राह्मणा अस्म्य यज्ञस्य ...	३२६	यजमान एव ध्रुवा मनु ...	३१५
भरतवदिति ...	३२८	यज्ञं वा एष जनयति ...	५७६
भूमा वा अयः ...	३५	यज्ञेन वै देवाः । इमां ...	४०५
भूयसि हविष्करणा ...	५३१	यज्ञेन वै देवाः । दिव ...	४६४
भूयो हविष्करणा माशास्त इति	५८२	यज्ञेन ह वै देवाः ...	४०५
मनवे ह वै प्रातः ...	५२४	यज्ञो ह देवेभ्यो ...	३४६
मनुष्यद् भरतवदिति ...	३२८	यदा पिष्टान्यथ क्षोमाणि...	१२६
		यदा षटतोऽधामिवासयति	११३

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
यदि चतुर्थी मनु- ...	२६६	यदेवेति च प्रेति आम्वाह ।	
यदि द्वितीयस्या मनु- ...	२६६	प्रेति वै रेतः	२५६
यदि दशम्या मनु- ...	२६७	यशो वा अयः	३६
यदि द्वितीयस्या मनु- ...	२६६	यावती वै वेदिः	२१६
यदि नवम्या मनु-	२६७	या वै प्रजा यज्ञे	३४६
यदि पञ्चम्या मनु-	२६७	युजौ ह वा एते	५६५
यदि षालाशान् न... ..	२१६	युष्मा इन्द्रोऽष्टगोत	६१
यदि मध्यतो यज्ञस्या- ...	३६४	यूय मिन्द्र मष्टगोध्वं	६१
यदि षष्ठा मनु-	२६७	योक्त्रेण सम्रक्षति	१७७
यदि सप्तम्या मनु-	२६७	योषा वै वेदिः	२१६
यद्यन्ततो यज्ञस्या-	३६४	यो ह वा अग्निः	२६४
यद्यष्टम्या मनु-	२६७		
यद्यु अध्वर्युः । अघोषोमयो- ...	५५८	रथोरध्वराणा मिति	२८७
यद्यु अध्वर्युः । इन्द्राग्नयो- ...	५५६		
यद्यु एन सुपधावेत्	४०७	वसुवने वसुधेयस्येति	५४६
यद्येकादश्या मनु-	२६८	वसुनाऽ रातौ	३३०
यदेव देवताया आदिशति ...	३८	वामनो ह विष्णुरास	१५१
यदेव पूर्वपात्रं तिनयति	६१७	वायुरसि तिग्मतेजा	१३५
यदेव विष्णुक्रमान् क्रमेत	६१८	वात्रंघ्न वै पौर्णमासं	४४६
यदेव हिङ्गरोति	२५८	विप्रानुमदित इति	२८७
यदेवापः प्रणयति । अद्विर्वा ...	८	विष्णोः स्थान मसीति	३१४
यदेवापः प्रणयति । देवान् ह वै ...	८	वृत्रो ह वा इदं	६०
यदेवास्यात्र । होता	८	वृषणं त्वा वयं	१६४
यदेवेति च प्रेति आम्वाह ।		व्याममात्रो पश्चात्	१५३
प्रेति वै प्राणः	२५६	व्रत सुपैद्यन्	५

कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो	कण्डिकाप्रतीकम्	श्लो
शङ्खो जीवदान्	५८०	स आहवनीयागारे	८
शमो अस्तु द्विपदे	५८५	स इध्मसमृद्धनान्येवाभिपद्या-	३२७
शम्भुवौ मयोभुवाविति	५८९	स इन्द्रोऽग्नवौत् । एको	३८३
शम्भुद्व भव आह	५२४	स इन्द्रोऽग्नवौत् । यत्र वै	४४५
शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य	६२	स इमां पृथिवीं प्रविवेश	१२६
शोचिष्केशस्त मोमह	२६६	स उत्पुनाति । सवितुर्वः	६१
श्रेष्ठतमाय कर्मण इति	४६१	स उत्पुनाति । सवितुस्त्वा	१८०
षड्भिर्थाद्वृत्तिभिः	१५३	स उदीक्षते । स्वयम्भूरसि	६२०
संवत्सरः ह वै	३६४	स उपतिष्ठते	६२१
सः स्थिते यज्ञे	६१७	स उपदधाति	६३
स आन्यस्योपस्तौर्यं ०—०		स उपक्रयते	५२८
तद्ययैव	५१५	स एतेन यजुषा	२०३
स आन्यस्योपस्तौर्यं ०—०		स एष देवयानो वा	६१७
द्वे वा आऊतो	४७६	स एष यज्ञस्तथायमानः	२००
न आन्यस्योपस्तौर्यं ०—०		स ऐक्षत । अहास्य	४६४
सैसाव्येन मिखाऊतिर्	३६५	स गृह्णाति । धाम	२०३
आतनक्ति	४६४	सङ्ग्रामो वा एष	३६५
आर्षेय मुक्ताह । देवेदो	२८६	स जपति । इन्द्रस्य	१३५
आर्षेय मुक्ताह । ब्रह्मण्य-	३२६	स जुहोति । देवा	६०३
आश्राय । य एव	३२७	स जुहोति । सम्मर्हिः	६०३
आश्रायाह । इविता दैत्या	५६०	स त्वया युक्रोध । कुविम्भेऽनुप-	४१५
आश्रायाह । समिधो	३६३	स त्वया युक्रोध । कुविम्भे पुत्र	४१४
आह । अग्नये	२४४	स धुर मभिम्भति	३६
आह । अग्निर्देवो	३२७	स नः पृथु श्रवाय्य मिति ।	
		अदो वै पृथु	२६३

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स नः पृथु अवाय्य मिति ।		स यच्चैव तिष्ठन्	३६२
ओत्रं वै पृथु	२८५	स यत् सम्मार्ष्टि	१०५
स न पौर्णमासं	६०४	स यत् सामिधेनौषु	२६१
स न प्रतिशुश्राव	२६०	स यत् सोमपान मास	४१४
स निनयति । कप्वा	६०४	स यत् स्फ्न मादत्ते	१३४
सप्तदश सामिधेनौः	२४६	स यथाऽशुराप्यायेत	४४६
स प्रणयति	८	स यथा वैवामिः	२८८
स प्रतिपद्यते	५८५	स यथा वैवामिः	२८४
स प्रतिमार्ष्टि	१५५	स यदाग्नेय माक्यभागं	३८३
स प्रवृत्तो होता	३२८	स यदाश्रावयति	३४७
स प्रहरति । पृथिवि	१३७	स यदाह प्राणाय त्वोदानाय	८७
स प्रेक्षते । अगन्ध स्वरिति	६२०	स यदिदं पुरा	७३
स प्रोक्षति	६२	स यदि पुरा मानुषीं	५१७
स मध्यम मेवाग्रे	२३२	स यदि प्रस्तरस्य रूपं	
समिद्धो अथ आकृत्येति	२८६	कुर्याद् । यथैवादः	६००
समिध्यमानो अध्वर	२६६	स यदि प्रस्तरस्य रूपं	
स यः कपालान्युपदधाति	८२	कुर्याद् । वेदस्यैकं	६००
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णन्	२०२	स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णाति । अक्षार २०२		एतैनैवाददीत	५६०
स यच्चतुर्जुङ्गां गृह्णाति । ऋतुभ्य- २०१		स यदि वृष्टिकामः स्याद् ।	
स यज्जुङ्गा माज्यं	३६७	यदीच्छा वा	३४८
स यत् प्राणिन्न भवद्यति	५१४	स यदीष्टिं कुर्वीत	४०८
स यन्न देवानाम्पत्नीर्	६००	स यदेव यजेत	४७५
स यन्नाह । इषिता	५७८	स यद्गार्हपत्ये सादयति	८
स यन्नाह । ब्रह्मन्	५१७	स यद्द सोऽपत्याहरेत्	३४८

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स यद्येतन्नोदाश्रितः ...	२४७	स वा इत्यग्निरन्तरतः सम्मार्ष्टि १७६	
स यद्येनं पुरस्तात् । असुर-		स वा इत्यग्निरन्तरतः सम्मार्ष्टीति १७६	
रक्तसान्यासिसङ्कल्प- ...	३६४	स वा इन्द्रस्तथैव ४१६	
स यद्येनं पुरस्तात् । यज्ञ-		स वा उत्तरा मेवोपवसेत् ४२१	
स्यानुयाहरेत् ३६४		स वा उत्तराङ्गीदवद्यति ... ४६८	
स यद्येनं प्रथमायाः ... ३६६		स वा उपरि जुह्वः ... २३५	
स यद्येनान् पुरस्तात् ... ३६३		स वा उपाङ्गु २५८	
स यद्वर्त्तमानः समभवत् ... ४१५		स वा ऋच मन्त्र ०—०	
स यं पुरुष माणमन्त ... १२६		तदन्विमा ४२०	
स यस्य गार्हपत्ये ३६		स वा ऋच मन्त्र ०—०	
स यस्यानसो हविर्मङ्गन्ति ५६४		तस्मादिमे, ४२१	
स यावदस्य वशः २४७		स वा एति च प्रेति ... २५८	
स येन देवेभ्य ऋणं ... ४७६		स वा एभ्यस्तत्परो ४०६	
स येनैव देवा दिव ... ४६४		स विश्वस्तेः पर्वभिः ४२१	
स ये ह्याय ईजिरे ... १५६		स वै कपातान्येवान्यतर ... ६२	
स यो देवाना मासीत् ... ४८०		स वै खलु बर्हिः ०—० अयं ५४८	
स योऽसावग्नीदुत्तरतः ... १३६		स वै खलु बर्हिः ०—० तद्वै ५४८	
स वा अग्नये सम्मृष्टाति ६०१		स वै यज्ञं गृहीत्वा- ... ३४८	
स वा अयं जुङ्गा मगन्ति ... ५४१		स वै चतुरपङ्कयमानः ... ५२६	
स वा अष्टयस्त्रिवैवानुवाक्वा ४७८		स वै चतुर्जुङ्गां गृह्णन् ... २०२	
स वा अगवन्मन्त्रसमागयति ३६६		स वै तथैव सम्मृष्टात् ... १७७	
स वा अग्नस एव ३५		स वै तिरुग्न्याह २८६	
स वा अभि वासः १७८		स वै त्रिः पूर्वं परियहं ... १५३	
स वा अभ्यर्द्ध इवेतराभ्य ... ४६८		स वै त्रिः प्रथमा २४५	
स वा आरण्या मेवान्नीयात् ७		स वै त्रिर्जुष्टा हरति ... १३६	

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
स वै न यश्चिं कुर्यात् ...	१७८	स समनक्ति । सङ्गोतिघा	३१६
स वै पक्ष्मशाखया ...	४६०	स समवदायेहाम् ...	५२०
स वै पौर्णमासेनोपवत्स्यन्	४२१	स समाहन्ति ...	७५
स वै प्रवरायाश्चाववति ...	३२७	स सम्प्राह्णाति ...	५६४
स वै प्रातरप एव ...	८	स सम्मार्ष्टि... ...	५४७
स वै यावन्मात्रं निवेवावयेत् ।		स स्कन्नं भविष्यति ...	२१६
तथा श्रुत्यः प्रथ्यवते ...	५१४	स क्षुणाति ...	११७
स वै यावन्मात्रं निवेवावयेत् ।		स क्षुचोत्तरं माघार ...	३१४
मालुषः ह कुर्याद् ...	४७६	स ह नैव प्रतिशुश्राव ...	२६०
स वै वाचंयम एव... ...	५१६	सह पित्रा वैश्वानरेणेति ...	३३०
स वै विश्वेभ्यो देवेभ्यः ...	५६४	स हरति । मरुतां... ...	५६१
स वै वौगिति करोति ...	४७६	स हाम्निसवाच । अथ यन्मां	३६१
स वै स्थन्तु वेत्ति ...	३६५	स हाम्निसवाच । अह ...	१३६
स वै सत्य मेव वदेत् ...	६	स हाम्निसवाच । उदङ्घो ...	१३६
स वै समिधो यजति । प्राणा वै	३८२	स हाम्निसवाच । मध्येव ...	४१८
स वै समिधो यजति । वसन्तो	३६३	स हाम्नै वाच मुवाद ...	५२४
स वै सम्प्रत्येवोपवसेद् । यथा वा	४२१	स ह्येष यज्ञ उवाच ...	५००
स वै सम्प्रत्येवोपवसेत् । सम्प्रति	४२१	स होता नापय्याहरेत् ...	३४७
स वै सम्मज्य सम्मज्य ...	१७६	स होता नापय्याहरेत् ...	३४८
स वै क्षुचः सम्मार्ष्टि ...	१७५	स होतुरिह निक्षिप्यति ...	५२७
स वै क्षुचो ब्रूहति ...	५५८	स होवाच । अपीपरं ...	५२५
स वै क्षुच मेवाये सम्मार्ष्टि... ..	१७६	स होवाच । बहस्पति- ...	१५६
स संहितैः पर्वभिः ...	४२२	स होवाच । मा नु मे ...	४१७
स सन्नद्धति ...	१७८	स होवाच । यावद्दे ...	५२४
स समनक्ति । वसुभ्यस्वा ...	५६०	स होवाच । वयो... ..	२१८

कण्डिकाप्रतीकम्	३६	कण्डिकाप्रतीकम्	३७
स होवाच । विदेघो ...	२६१	सोऽनुब्रूहीत्येवोक्ता- ...	३४७
सा मनोरेव जायां ...	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य । याज्या	४७७
सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि	७५	सोऽनुवाक्या मनूच्य सम्प्रश्रयति	४६६
सा या पुरस्तात्तुल्या ...	४७८	सोऽन्वाह । अग्निं ...	२६४
सा विस्वसयति ...	६०२	सोऽन्वाह । ईडेन्यो ...	२६३
सावेक्षते । अदभ्येन ...	१७६	सोऽन्वाह । प्र व इति ...	२६५
सा वै पश्चात्ता भवति ...	५२७	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवति	
सा वै पश्चादरीयसौ स्यात्	१५४	वाजा इत्यन्नं ...	२५६
सा वै प्राक्प्रवणा ...	१५४	सोऽन्वाह । प्र ०—० भवत्यग्न	
सा ह न्वेव समृद्धानुवाक्या	४७६	आ याहि वीतय इति	२५६
सा ह वाक् परोक्ता ...	३१६	सोऽपि दधाति । विष्णो ...	४६४
सुप्रजात्वं माशास्त इति ...	५८२	सोऽन्नवीत् । हिमोत्येव ...	४४५
रूपचरणा च स्त्रधिचरणा चेति	५८१	सोऽभिमृशति । अग्निष्टे-...	११२
सूर्य एवाग्नेयः ...	४१६	सोऽभिमृशति । ध्रुवा ...	२३५
सैषा त्रयी विद्या ...	७१	सोऽभिमृशति । मा मेर्मा	११३
सैषा निदानेन यद्विहा ...	५२६	सोऽभिवासयति ...	११३
सो अक्षरा जातवेदा ...	४६७	सोऽभ्यादधाति ...	२३३
सोऽग्नि मेवाभौक्षभाणो ...	५	सोऽयं विष्णुर्ग्लानः ...	१५२
सोऽग्निश्चरतः ...	१३६	सोऽर्चकश्चासंस्वचार ...	५२५
सोऽग्नौपथाहरेत् ...	३४७	सोऽवेक्षते । तेजोऽसि ...	१८१
सोऽध्वर्युः । यथापूर्वम् ...	४६५	सोऽवेक्षते । सत्यं वै ...	१८१
सोऽध्वर्युर्गपथाहरेत् ...	३४७	सोऽसावाज्य मधिभ्रयति...	१११
सोऽगति । अन्तु ...	५६१	हिङ्गुत्यान्वाह ...	२५८

॥ अथ विषयस्तुची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

अथ व्रतोपायनम् । तत्र अपामुपस्पर्शनम्*, प्रसङ्गादन्तवदनेनामेध्यात्मन्†, अपां पवित्रत्वम्, अग्नेर्व्रतपतित्वम्, व्रतगृह्यमन्त्रः‡, व्रतविसर्जनमन्त्रः, अन्तवदगनिन्दा, सत्यवदनप्रशंसा, व्रतगृह्येन देवत्वलाभः, व्रतविसर्जनेन पुनर्मानुषत्वम्, अशनानशनविचारः, उपवसथनिर्वचनम्, व्रतिनो राज्ञौ शयनस्थाननिर्णयश्च । अथ प्रणीताप्रणयनम् । तत्र तत्स्थाननिर्णयः, व्याहृतिचतुष्टयात्मकस्तन्मन्त्रः, तुष्णीं होमप्रसङ्गात् प्रजापतिवर्णनम्, प्रणीतास्तुतिः, अपृशब्दगिरिः, अपां वक्षत्वम्, प्रणीताप्रणयनप्रकारः, प्रणीताग्नरोर्मेध्ये सञ्चरनिषेधः, तासां मया मतिहरणेऽनाप्तौ च दोषोल्लेखश्च । अथ परित्स्तरणम्, पात्रासादनञ्चेति ॥

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ हविर्निर्वापः । तत्र ऋषीभिर्होत्रहव्योर्गृह्यम्, तयोः प्रतपनम् (त्रीह्रियववाक्ययोः चत्वारोऽष्टौ वा दोषाः), शकटसमीपे गमनादिकम्, ततोऽग्नयह्यविधानम्, शकटान्निर्वापस्य प्राशस्यातिशयं द्योतयितुं वेदिहविर्द्वाग्नयोः समत्वकथनञ्च । ततो धुरभिमर्शनम्, ईषाभिमर्शनम्, शकटारोहणम्, तद्ग्रीष्मवेक्षणम्, तेभ्यस्तृणगिरिसनम्, तत्स्पर्शनम्, ततस्तद्गृहणञ्च । तत्र देवतादेशनस्य कर्त्तव्यत्वम्, अघोषोभौयादिहविःष्वप्ये-
तदतिदेशः, निक्षप्तशेषाभिमर्शनम्, शकटादवरोहणम्, निक्षेपे हविषा सहामिसमीपे गमनञ्च । ततो हविःसादनम्, तन्मन्त्रगतनाभिप्रशब्दाश्चेति ॥

* एवमादौ तद्विधिर्नोध्यः । † एवमादौ तदुपदेशो बोध्यः ।

‡ एवमादौ तदाम्नां बोध्यम् ।

(२३)

(१ प्र० २ ब्रा०)

अथ पवित्रच्छेदनम्, तन्मन्त्रस्य व्याख्यानञ्च । तत उत्पवनम्, तत्रेति-
हासकथनञ्च । तत्प्रसङ्गतो वृषपदनिर्वचनम्, दर्भोत्पत्तिवर्णनम्,
अच्छिद्रशब्दार्थोपदेशञ्च । तत उदौकनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनञ्च । ततोऽपां
संस्कारणम् ; तैर्हविषः प्रोक्ष्यणम्, यज्ञपात्राणाञ्च प्रोक्ष्यणम्, ततः प्रोक्षणी-
निधानस्थानविधिश्चेति ॥

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ कृष्णाग्निनस्यादानं मवधूननञ्च । तत उदकोपस्पर्शनम्, कृष्णाग्निना-
स्तरणम्, उलूखलस्यापनम्, हविरावपनम्, वाग्विसर्गः, हविकण्वनम्,
हविष्कृदाज्ञानम्, प्रसङ्गात् मनोऋषभकथावर्णनम्, वृषदुपलयोः कुट्टनम्,
हविर्निधानम्, हविर्निष्पवनम्, अपामुपस्पर्शनम्, हविर्विवेचनम्, तुषनिच्छे-
पणम्, पुनरपामुपस्पर्शनम्, अभिमन्त्रणम्, त्रिःश्लोककण्वेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

अथ पेषणोपधाने । तत्रादौ वृषदुपलयोरुपधानम्, प्रसङ्गतः पुरोडाशस्य
मस्तिस्करूपत्वेन स्तुतिः, उपवेशनिर्वचनम्, आमात्क्रथ्याच्छब्दयोर्विव-
क्षितार्थनिर्णयः, अयज्ञियाग्निनिर्हरणम् । ततो मध्यमकपालोपधानम्,
तन्मन्त्रगतब्रह्मक्षेत्रशब्दयोरभिप्रेतार्थनिर्णयः, अग्निचारे तद्विशेषकथनम्,
दक्षिणहस्ताङ्गुल्याभिनिधानम्, प्रसङ्गात् अग्निब्राह्मणयोः समत्वाख्यानम्,
तत्कपालस्योपर्यङ्गाराध्यूनम् । एवं क्रमात् सर्वकपालानां उपधानम्,
तेष्वङ्गाराध्यूनञ्च । ततः पेषणविधारम्भः । तत्र कृष्णाग्निनास्तरणम्,
तदुपरि वृषदुपधानम्, तदुपर्युपलास्यापनम्, वृषदः पश्चात् शम्योपधानम्,
उपणोपधानमन्त्रतात्पर्यकथनम्, वृषदि तच्छुक्लप्रक्षेपः, तत्पेषणम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यवर्णनम्, तत्राव्यनिर्वापः, तन्मन्त्रव्याख्यानश्चेति ॥

(२४)

(१ प्र० ६ ब्रा०)

अथ पिष्टाणां पात्रां संवापः । तत्र उपसर्जन्यासेचनम्, तन्मन्त्रतात्पर्य-
कथनञ्च । ततः पिष्टसंयवनम्, तन्मन्त्रतात्पर्यकथनम्, तद्भेदाकरणम्, तयोः
संहरणम्, पुरोडाशकपालस्याध्याधिश्रयणस्य च समानकालतां विधातुं
कर्त्तृभेदकथनम्, तदाध्याधिश्रयणमन्त्रतात्पर्यवर्णनञ्च । ततः पुरोडाशस्य
अपगार्थं मग्न्युपरि स्थापनम्, प्रथनम्, अद्भिरभिमर्शनम्, पर्यभिकरणञ्च ।
तत्र पुरोडाशपरिमाणनिर्णयः, अपग्याभिमर्शनमन्त्रयोः किञ्चित् किञ्चिद्
व्याख्यानञ्च । षड्ते पुरोडाशे तदभिवासनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, ततः
पात्रोर्निर्सेजनञ्चेति ॥

(२ प्र० १ ब्रा०)

अथ निर्सेजनप्रसङ्गादाप्तगोत्वव्याख्यानम् । तत्राप्तगानां पात्रोर्निर्सेजनोदक-
भाक्त्वकथनम्, त्वष्टृपुत्रविश्वरूपह्वननाख्यानम्, तस्यैतसो निष्कृत्यर्थं यागा-
नुष्ठानवर्णनञ्च । प्रसङ्गाद् दक्षिणाप्रशंसा, दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणाविचारश्च ।
ततो निगीतस्योदकस्याङ्गारेण प्रतपनविधानम्, त्रौह्यवधोरपि पशुमेधपरि-
णतत्वाख्यानम् । संस्तृतस्य पुरोडाशस्य पशुत्वेन स्तुतिः, तदुपपादयितुं
मितिहासान्वाख्यानम्, पाङ्कस्ररूपतोऽपि तस्य पशुत्वापादनम्, प्रसङ्गात्
किमुदवादिपशुमांसानां मभक्ष्यत्वविधानञ्चेति ॥

(२ प्र० २ ब्रा०)

अथ वेदिकरणारम्भः । तत्रादौ स्मर-यूप-रथ-शराणां मुत्पत्तिवर्णनम्, ततः
स्मरस्य वस्त्ररूपत्वेन स्तुतिः, प्रसङ्गतः स्मरयूपयोर्ब्राह्मणव्यवहार्यत्वकथनं तथा
रथशरयोः राजन्यव्यवहार्यत्वकथनञ्च । ततः रुषादानम्, तस्य तीक्ष्णो-
करणम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तीक्ष्णोक्तस्य तस्य संस्पर्शनविषेधश्च । ततः

(२५)

स्तम्भयजुर्हरयाख्यायिका, स्तम्भयजुर्हरणविधिः । ततः स्फुटप्रहरणम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम् । ततः तत्प्रहरणनिष्पन्नस्य पांशोरादानम्, तन्मन्त्रव्याख्यानम्,
वेदिप्रेक्ष्यमन्त्रतात्पर्यकथनम्, उत्करे निधानमन्त्रस्याभिप्रायाविवरणञ्च ।
तन्नाभिचरतः प्रयोगे विशेषविधानम्, यजुषा वारत्रव ममन्त्रकक्षैकवारं
स्तम्भहरणोपदेशश्चेति ॥

(१ प्र० ३ ब्रा०)

अथ वेदिपरिग्रहः । तत्रेतिहासाख्यानम् (अत्रैव पौराणिकवामनावता-
रस्य मूलश्रुतिः), वेदिपृथिव्योक्तादात्म्यकथनम्, वेदिखननेतिहासाख्यानञ्च ।
ततो वेदेष्टरपरिग्रहः, तन्मन्त्रतात्पर्यवर्णनम् । पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्या
प्रशंसनम्, तन्मन्त्रावयवशङ्खाप्रशंसनञ्च । वेदेरायामवितृत्तयोर्विधानम्, वेद्यं-
सयोरानुबन्धीयस्पर्शविधिः, वेदेः स्त्रीसाम्योपपादनम्, वेदेः प्राक्प्रवणत्व-
विधानम्, उदक्प्रवणत्वविधानम्, दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणविधिः,
अग्निः अक्षरणीकरणनिषेधञ्च । ततो वेदेर्मांशप्रतिमार्जनमन्त्रयोर्विधानं
व्याख्यानञ्च । ततः प्रोक्षणासादनम्, तदैवाग्नीध्रकर्तृकं स्फोटयमनम् । ततः
सम्प्रेषमन्त्रस्य साकल्येनानुवादः । तन्नाभिचरतो विशेषविधानम् । हस्तप्रक्ष्वा-
जनविधिः । इदृताणां हविषां यागात् प्राक्, निर्मिताया वेदेऽथ बर्हि-
क्षरणात् पूर्वम्, स्पर्शनिषेधविधानायेतिहासाख्यानञ्चेति ।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

अथ सुक्सम्भार्जनम् । तत्र मानुषपात्राद् देवपात्रस्य विशेषत्वकथनम् ।
सुवस्यादानप्रतपने, जुहादीनां सम्भार्जनविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । तत
सूक्तीं प्राश्निप्रहरणम् । सुक्तीं प्रतपनप्रदाने । सुवसम्भार्जनस्य प्राथम्यम्,
सुक्सम्भार्जनस्य तदानन्तर्यम्, तस्य च जौकिकवृष्टान्तेन प्रशंसनञ्च । सुक्-
सम्भार्जनां वेदाग्राह्या माहवनीये प्रहरणविचारः । अथ पत्नीसप्तह्वनम्,

(२६)

तत्समूहं मनूय मन्त्रविधानादिकञ्च । पठ्या आख्यावेक्षणम्, तन्मन्त्रपद-
धाख्यानञ्च । अथाख्याधिसंयमम् । तत्र हविःप्रपञ्चे स्थानविचारः, आख्यस्या-
न्तर्वेद्यासादनविचारश्च । अथाख्यस्योत्पन्नम् । ततः प्रोक्षणीत्यवगमम् । तत्र
मन्त्रातिदेशो ब्राह्मणातिदेशश्च । अध्वर्योराख्यावेक्षणम्, तत्प्रसङ्गात् खण्ड्य-
रवेक्षितमात्रस्यैव सत्यत्वनिर्णयः, आख्यप्रशंसायां मन्त्रलिङ्गप्रशंसनञ्चेति ॥

(२ प्र० ५ ब्रा०)

अथ जुहूपभृद्भुवासु तस्याख्यस्य खवेण ग्रहणं विधित्सुस्तत्समुदायस्य
पुरुषावयवकल्पनया तत्साध्यस्य यज्ञस्य पुरुषतादात्म्यकथनम्, जुह्वादिषु
सर्वासु खुत्तु खुवस्य प्राणरूपेण सक्षरणीपपादनम्, खुत्तु आख्यग्रहणे देवता-
देशनपूर्वकत्वनिवारणम् । जुहूपभृद्भुवासु क्रमेणाख्यग्रहणविधानम्, तत्रा-
ख्यग्रहणे मन्त्रविधिप्रसङ्गात् गायत्रीच्छन्दसस्त्रिपदात्वचतुष्पदात्वादिकथनम्,
अनुष्टुभो वाग्यूपत्वनिर्णयञ्चेति ॥

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथाध्वर्योरिध्वादिप्रोक्षणाय प्रोक्षणादानम् । तत इध्मप्रोक्षणम्,
वेदिप्रोक्षणम्, बर्हिःप्रोक्षणम्, ओषध्युपनिर्गन्धञ्च । अथ प्रक्षरग्रहणम् ।
ततः सप्तह्वनस्य विस्त्रंसनम्, देशविशेषे स्थापनम्, तदुपरि दर्भान्तरै-
राच्छादनञ्च । ततो बर्हिषः स्तरणम् । तस्य त्रिवृत्त्वविधिः, मन्त्रविधिश्च ।
तदाहवनीयाग्नेः प्रवलीकरणम्, प्रक्षरस्य च तत्प्रसिद्धौ रक्षणम् । अथ
परिधिपरिधानं विधित्सोरिति हासमुखेन तदुत्पत्तिवर्णनम्, तत्परिधिस्तान्ना-
द्रथभारदेवानां नामाख्यानम्, स्तान्नाभिभर्षणञ्च । अथैव परिधीना मिध्वा-
वयवत्वविचारः, तत्परिध्युपादानभूतवृक्षाणां परिगणनम्, तत्प्रसङ्गात्
यज्ञीयवृक्षपरिगणनञ्चेति ॥

(२७)

(३ प्र० १ ब्रा०)

अथ परिधीनां परिधानविधिः । तत्र तेषां मार्गताविधानम्, तन्मन्त्र-
गतामिश्रार्थकथनञ्च । अथ पूर्वाधारसमिदभ्याधानविधिः, तन्मन्त्रार्थवर्ण-
नम्, तथा उत्तराधारसमिदभ्याधान-तन्मन्त्रयोर्विधानञ्च । ततो मन्त्र-
विशेषजपविधिः । अथ प्रस्तरस्तरणम् । तत्रादौ ढगनिरसनम्, तन्मन्त्र-
व्याख्यानम्, स्तौर्णस्य तस्योपरि स्पर्शनम्, जुह्वादीनां सादनपर्यन्तं तस्या-
रम्भनिषेधञ्च । ततो जुह्वाः सादनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । उपभृतः सादनम्,
ध्रुवायाः सादनम्, सुगताज्यव्यतिरिक्तस्य हविषः सादनम् । तत आसन्नानां
हविषा मभिमर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(३ प्र० २ ब्रा०)

अथ सामिधेनीप्रकरणम् । तत्र सामिधेनीनामन्विचनम्, तद्वाचयितु-
रध्वर्योः सम्प्रैषः, सामिधेनीनां मनुवचनम्, सामिधेनीनां विविधसङ्ख्या-
विधानादिकम्, गतश्रेरेव यज्ञमानस्यैकविंशतिसामिधेनीविधानम्, तत्रा-
नवान मेव ब्रूयादिति विधिञ्चेति ॥

(३ प्र० ३ ब्रा०)

सामिधेन्यनुवचनारम्भे द्विष्णारविधिः, प्रसङ्गादसामयज्ञविषेधः, ततः
सामिधेनीमन्त्राणां लिङ्गद्वयपरिचयो व्याख्यानानि च (इहैव 'हृताचौ'-पद-
व्याख्यानावसरे हृतशब्दोच्चारणस्याभिसमिन्त्यनेऽतिशयितं मानुषकृत्यं स्थाप-
यितुं विदेधमाधवकथाश्रुतिः) । ततः प्रयोगे मन्त्रपाठपरिवर्तनविधिः,
समिद्धमानवती-समिद्धवत्योर्मध्ये धाम्ययोः प्रक्षेपविधिः, एतद्विदुषः फला-
ख्यानाय पुराहृतोदाहरणञ्च ॥

(३ प्र० ४ ब्रा०)

अथाग्ने महारुसीति निगदस्यानुवचनविधानम्, पदशस्तद्याख्यानञ्च ।
ततः प्रवरविधिः । ततो देवेभ्य इत्यादिनिवित्यदागा मनुवचनविधिस्तद्याख्या-

(२८)

नक्ष । तत आवाहननिगदस्यापि पदशो आख्यानम् । सामिधेन्यनुवचना-
दयस्तिष्ठतैव कर्त्तव्या इति विधिः, यावद्याया पाठंश्चासीन एवेति चेति ॥

(१ प्र० ५ ब्रा०)

सामिधेनीसमिद्धस्याधेनौ किकाधित आतिशय्यकथनम्, प्राणापान-
श्रोत्रादिकरणग्रामविशिष्टात्मसंस्कारहेतुतया सामिधेनीनां प्रशंसनम्,
सामिधेन्यनुवचनसमये ब्रूयतो हेयस्य प्राणापानादिवियोगनहेतुत्वेन च
प्रशंसनम्, सामिधेनीरनुब्रूवतो होतुरग्निसमानत्वकथनादिकश्चेति ॥

(२ प्र० ६ ब्रा०)

अथाधारहोमयोर्विधानम् । तत्र पूर्वाधारस्यामन्त्रकत्वम्, उत्तरा-
धारस्य समन्त्रकत्वम्, तथा तयोः क्रमेणोपवेशनावस्थानलक्षणां गुणौ च ।
ततः सुगन्धाधारस्य आहवनीयदक्षिणभागस्थितिलक्षणाधर्मविशेषाद्युप-
देशाः, ततोऽग्निसन्मार्जनविधिः, तन्मन्त्राख्यानादिकश्चेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अथोत्तराधारप्रयोगः । तत्रादौ जुहूपभूतोरादानम्, तन्मन्त्राख्याना-
दिकम्, ध्रुवासमञ्जनम्, श्लोकपत्वेनाधारस्य प्रशंसनम्, विहितसमञ्जन
मनूय मन्त्रविध्यादिकञ्च । पूर्वाधारस्योपांशुत्वप्रतिपादनाय मनोवाक्स्वादो-
पन्यासः, प्रसङ्गतः सर्वस्त्रीणां मात्रेयीत्वनिर्णयश्चेति ॥

(४ प्र० २ ब्रा०)

अथाध्वर्योर्होतृवरणम् । तत्रादावाश्रावणम् । तत्राप्यादाविध्वान्धन-
दर्भाणां यज्ञविधिक्षिप्राचारश्च । ततो देवहोतुरभेर्वरणाविधानम्, तन्मन्त्रस्य

(२६)

भागश्रोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । तत आर्षेयहोतवरणविधिः, तन्मन्त्रस्य च
भागश्रोऽनुवचनं व्याख्यानञ्च । ततो मानुषहोतवरणविधिः, तन्मन्त्रानुवचन-
व्याख्याने । ततो होतुर्जपविधिः, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । अत्रैवापरमन्त्रस्य विधा-
नानुवचने, तत्तापय्याख्यानञ्च । वृत्तस्य होतुः सम्मर्शनविधिः, जपादिविधा-
नञ्च । तत्प्रदेशात् होतवदनं प्रत्यागमनम्, तत्र जपविधानम्, तत्तपमन्त्र-
व्याख्यानञ्चेति ॥

(४ प्र० ३ ब्रा०)

अथ शुभादापननिगदस्य भागश्रो व्याख्यानम् । तत आश्रावणप्रत्या-
श्रावणविधानानुकूला व्याख्यायिका, तयोर्विधानञ्च । आश्रावणादिपञ्चक-
काले अध्वर्यादीनां मौनविधिः । आश्रावणादीनां तेषां पञ्चानां व्याहृतौनां
(ओश्रावय, अस्तु औषट्, यज्ञ, ये यज्ञमहे, औषट्) स्वरूपकथनम्,
वह्यादिकामानां विविधविधयः, आश्रावणादीनां विविधप्रशंसा चेति ॥

(४ प्र० ४ ब्रा०)

अथ प्रयाजसंज्ञाविधिः । तत्राख्यायिका । प्रयाजस्याज्यद्रव्यकत्वेन प्रशंसा,
तद्धोमविषये स्थाननियमस्य (अत्रैव प्रसङ्गतो रसस्त्रेच परसेन्यः प्रसङ्गान्त-
प्रदर्शनम्) । तत्रैवस्य चाश्रावणान्तरकर्त्तव्यत्वोपदेशः, ततः पञ्चानां मेव
प्रयाजानां क्रमशो विधानम्, तत्र जुह्वपभटदोराज्यसमांनयनाद्युपदेशाः,
तत्र सर्वत्र स्वाहाकारविधानायाख्यायिका, आश्रयपानां देवानां परिचय-
दानादिकम्, अभिधारस्यैव तदाप्यायनत्वञ्चेति ॥

(४ प्र० ५ ब्रा०)

तेषां प्रयाजानां मेव प्रकारान्तरेण प्रशंसा, ततस्तदनुमन्त्रणमन्त्राणां
विधानायाख्यायिका चेति ॥

(३०)

(४ प्र० ६ ब्रा०)

वसन्तादिप्रयाजदेवेष्वभिसम्बन्धप्रतिपादिकाख्यायिका । प्रयाजदेवानां प्राथम्ये ब्रह्मवादिनां संवादः । आदिमध्यावसानेष्वनुष्ठेयानां मान्यभाग-
प्रधानस्त्रियुक्ताद्यागानां मन्त्रिदेवताकत्वाभिधानम् । आन्यप्रशंसा, प्रसङ्गात्
प्रजापतिशब्दस्येह विवक्षितार्थनिर्णयश्चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

अथाग्नेयाष्टाकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका । ततो नामनिर्वचन-
द्वारेण पुरोडाशस्तुतिः, आग्नेयेष्टिप्रसङ्गादभिसुतिश्चेति ॥

(५ प्र० २ ब्रा०)

अथामौषोमीयैकादशकपालपुरोडाशविधानार्थाख्यायिका (इहैव प्रस-
ङ्गादुत्तमशब्दनिर्वचनम्, “इन्द्रश्चतुर्वर्द्धस्व”—इतिमन्त्रे स्वरदोषकथाश्रुतिश्च) ।
अथान्यभागयोर्विधानादिकम्, तत्रान्यभागोपांशुयाजपुरोडाशानां मन्त्रोषो-
मीयदेवताकत्वेन प्रशंसा, प्रसङ्गतः सूर्यादियुगलत्रयवर्णनादिकश्च । अथो-
पांशुयाजविधानम्, आन्यभागोपांशुयाजयोर्जामितापरिहाराय याज्यापुरो-
नुवाक्ययोर्वेकक्ष्यविधिविचारौ च । तत उपवासयोग्यपर्वविधानम्, आन्य-
भागस्याननियमः, आग्नेयसौम्ययोराज्यभागयोर्ज्ञचक्षुश्च, लौकिकचक्षुः-
साम्येन तत्समर्थनादिकश्चेति ॥

(५ प्र० ३ ब्रा०)

अथामावास्याहविषां विधानार्थाख्यायिका । तत्रामावास्याशब्दनिर्वचनम्,
द्वादशकपालस्यैन्द्राग्नस्य हविषो विधानम्, साम्नाय्यस्य हविषो विधानम्,
तस्य च साम्नाय्यस्य सोमात्मकताकथनादिकम्, साम्नाय्यस्याधिकारिर्निर्ण-

यश्च । ततोऽमावास्यापवासस्य कालविधानाय पुराकल्पाख्यानम्, तत्र मतान्तरविचारश्च । तत्र चन्द्रस्य क्षयोदयव्याजेन चन्द्रदर्शनरहिताया अमावास्यायाः प्रशंसा, प्रसङ्गात् सूर्याचन्द्रमसोरिन्द्रवज्रत्वसमर्थनादिक-
श्चेति ॥

(५ प्र० ४ ब्रा०)

अथ साम्नाय्यसिद्धये प्रथमं तावत् वत्सापाकरणाय शाखाच्छेदविध्य-
वादौ, तत्र मन्त्रविधिः, मन्त्रभेदपक्षस्य चोक्तेरुः । ततो वत्सानां मातृसंयो-
जनम्, तन्मन्त्राभिप्रायकथनञ्च । प्रस्तुतानां गवां मध्ये एकस्याः वत्सात्
पृथक् स्पर्शनम्, तन्मन्त्रव्याख्यानञ्च । शाखागूहनस्थानविधानम्, तन्मन्त्र-
तात्पर्यकथनञ्च । तच्छाखायां पवित्रबन्धनविधानम् । अमास्यायां रात्रौ
सन्नयतः क्षीरसाम्नार्थत्वेन नियोगात् अभिषेकस्य द्रव्यान्तरविधिः । अथा-
ध्वर्योः स्थाव्यादानविधिः तन्मन्त्रव्याख्यानम्, तत्र पवित्रस्थापनस्य तदग्र-
णियमस्य च विधिः, मौनकालविधिः, पयस आसेचनेऽध्वर्योर्नृपविधिः ।
ततो वाङ्मन्यमविसर्जनम् । दोहनपात्रप्रक्षालनोदकस्य तत्रैव क्षीरे सम-
र्पणम् । तदुद्वास्य दध्यर्थं तत्रातञ्चनद्रव्यक्षेपविधिः, तन्मन्त्रदेवतानामभिर्हण-
प्रशंसनञ्च । तत उदकवतीक्ष्णानेन पात्रेण तत्पिधानविधिः, तन्मन्त्रगतविष्णु-
प्राप्दार्थी यज्ञ इति निरूपयच्छेति ॥

(५ प्र० ५ ब्रा०)

अथावदानस्वरूपज्ञापिकाख्यायिका (इहैव द्विजातीना मृगत्रययुक्त-
त्वादिकथाश्रुतिः), अवदानस्येयत्ताविधानञ्च । ततः पुरोडाशस्योभयत
आज्यकरणस्य प्रशंसा । अथानुवाक्यायान्ययोः क्रमेण देवताज्ञानहवि-
प्रदानसाधनत्वाद् शुभ्वात्मकत्वे, तयोः समनन्तरं पूर्वं वा वषट् कुर्यादिति
विचारः, पुरोऽनुवाक्यायान्ययोर्गायत्रीविष्टुपकुन्दस्तवविधानञ्च । तत्रानु-

(३९)

वाक्याया उच्चारणधर्मापदेशः, तथा याज्यायाश्च । ततः पुरोऽनुवाक्या-
याज्ययोर्विविधलक्षणानि । अथ याज्यानन्तरभाविनो वषट्कारस्य विभक्त्य-
विधानम् । प्रसङ्गाद् यवादिशब्दाभिधानद्वारेण दशपूर्णमासयागप्रशं-
सनम्, शुक्लकृष्णपक्षयोर्नामधेयव्यासवर्णनम्, तत्प्रसङ्गादह्नरादिनाम-
व्यासवर्णनञ्चेति ॥

(६ प्र० १ ब्रा०)

अथ स्विष्टकृद्यागविधानार्थाख्यायिका । ततः स्विष्टकृद्भिगदव्याख्यानम्,
स्विष्टकृद्यागस्य याज्यापुरोऽनुवाक्ययोर्विधानम्, तद्याज्यानुवाक्ययोर्विलक्षण-
ञ्चन्द्रस्वनिराकरणार्थाख्यायिका, स्विष्टकृदवदानहोमप्रदेशयोर्विशेषताख्या-
नञ्च । अथाहवनीयगार्हपत्ययोरन्यतरस्मिन् हविःश्रपणविधानम्, तत्राप्रेः
परितरणविधिः, इष्ट्यङ्गभूतब्राह्मणसन्तर्पणविधानञ्चेति ॥

(६ प्र० २ ब्रा०)

अथ प्राश्नित्रावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव प्रणापतेर्दुहिद्वगमनप्रहे-
लिकादिश्रुतिः) । अत्रावदानप्रकारोपदेशः, अर्घ्यसञ्चरविधानम्, ऋत्विजां
खलुभागप्राशनविधिः, अत्र वाचंयमत्वविधानादिकम्, तत्रापि मानुष-
वाग्व्यवहारे वैष्णव्या ऋषो वैष्णवयजुषो वा जपविधिञ्चेति ॥

(६ प्र० ३ ब्रा०)

अथेडावदानविध्यर्थाख्यायिका (इहैव अलज्ञावनवृत्तान्तो गौबन्धन-
वृद्धकथादिश्रुतिश्च) । इडायाः पञ्चावत्तादिविधिः, ओष्ठयोरिडानिलिम्प-
नादिकञ्च । ततो होतुरवान्तरेडावदानम्, होत्र मिडोपज्ञानम्, इडा-
निमदव्याख्यानञ्च । तत इडायाः प्राशनविधानम्, मार्जनविधानञ्चेति ॥

(३३)

(६ प्र० ४ ब्रा०)

अथोष्णकोटूहनम् । ततः समिधा भग्नाधानम्, सम्मार्जनम् । अथानु-
यार्थवादः । तत्र बहिर्घः प्राथम्यकथनम्, नराशंसस्य द्वितीयत्वम्, अग्ने-
यत्तमत्वम्, ततोऽनुयाजमन्त्राणां व्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० १ ब्रा०)

अथ सुचोर्व्यूहनम्, प्रसङ्गात् विवाहविधिविचारश्च (इहैव दाक्षिणा-
त्यानां मातुलकन्योपयमनविचारश्च टीकितः) । अथ परिधीनां समञ्जन-
विधिः । अथ सूक्तवाकप्रैषायाश्चावगविधानम्, सूक्तवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नम् । अथ प्रस्तरादानम् जुष्टपभृद्भुवाणां क्रमादयमध्यमूलसमञ्जनविधिः,
तन्मन्त्राणां व्याख्यानानि च । अथ प्रस्तरावयवानुप्रहरणम्, तन्नामोदध्वर्योः
संवादश्च । अथ शंयुवाकप्रैषायाश्चावगविधानम्, शंयुवाकप्रैषमन्त्रव्याख्या-
नम् । ततः परिधीना मनुप्रहरणम्, जुष्टपभृदोः सम्प्रहरणादिकञ्चेति ॥

(७ प्र० २ ब्रा०)

अथ सूक्तवाकहौत्राख्यानम् । तत्र सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम्, भागश-
स्तन्मन्त्रव्याख्यानम् । अथ शंयुवाकहौत्राख्यानम् । तत्र शंयुवाकशब्दनिर्व-
चनम्, भागशस्तन्मन्त्रव्याख्यानञ्चेति ॥

(७ प्र० ३ ब्रा०)

अथ पत्नीसंवाजः । तन्नादावध्वर्योर्जुष्टसुवयहणम्, ह्योतुर्वेदग्रहणम्,
अग्नीध आश्रयविकापनीग्रहणम्, तथैवाध्वर्योर्दोषां परियाणादिकञ्च । ततः
पत्नीसंवाजार्थवादः । तत्र सोमत्वष्टृदेवपत्न्यग्नीतिदेवताचतुष्टयस्य आश्र-
यविषोपांशुयामविधिः, पत्नीसंवाजस्येहान्तत्वविधानम्, वेदस्योत्पत्तिविनि-

योगविस्मंसनविधानानि, अग्नीदध्वर्योः संवादादिकञ्च । अथ समिष्टयजु-
र्होमविधिः, समिष्टयजुर्होमनिर्वचनञ्च । ततः प्रणीतानिनयनविधानम्,
फलकीकरणान्तरस्थापितकणानां सुत्करे क्षेपणादिविधयश्चेति ॥

(७ प्र० ४ ब्रा०)

अथ पूर्णपात्रस्य निनयनविधानम् । तत्र दक्षिणामाहात्यवर्णनम्, देव-
यानपितृयागवर्णनम्, अपां शान्तिकरत्वाभिधानम्, पूर्णपात्रमन्त्रविधानम्,
मुखोपस्पर्शनञ्च । अथ विष्णुकर्मक्रमविधानम् । तत्राख्यायिकादिकथनञ्च ।
तत्र प्राङ्प्रेक्ष्यम्, स्वःप्रेक्ष्यम्, सूर्यावेक्ष्यम्, रश्म्यदोक्ष्यम्, इहैव
प्रसङ्गतो ब्राह्मणाणां ब्रह्मवर्षसकामनाया एवौचित्यश्रुतिः, सूर्यावर्त्तनम्,
गार्हपत्योपस्थानम्, पुत्रनामग्रहणम्, आहवनीयोपस्थानञ्च । अथ व्रत-
विसर्जनविधानम् । तत्र तन्मन्त्रविधिः, तेन पुनर्गथावन्मानुषत्वलाभसिद्धि-
श्चेति ॥

अथ स्मृत्यव्यालोच्यवचनसूची ।

- “अग्निर्वै देवानां व्रतपतिः” १. १. २. *
 “अग्निर्वै देवानां नेदिष्ठम्” ५. १. ११.
 “अग्निर्वै देवानां मज्जातमाम्” ५. १. ८.
 “अग्निर्वै देवानां मृदुहृदयतमः” ५. १. १०.
 “अग्निर्वै योनिर्यज्ञस्य, स ततः प्रजायते ४. ३. ११.
 “अग्निर्वै स देवस्तस्यैतानि नामानि,— शर्व इति यथा प्राच्या आचक्षते,
 भव इति यथा बाह्वीकाः, पशूनाम्यतो रश्मोऽग्निरिति तान्यस्याग्ना-
 न्तान्येवेतराणि नामान्यग्निरित्येव श्रान्ततमम्” ६. १. ८.
 “अग्निर्वै सर्वा देवताः” ५. १. ८.

* प्रथमप्रपाठकीयप्रथमब्राह्मणस्य द्वितीयकण्डिकायां श्रुतं मित्यर्थः ।

“अग्निर्वै होता” ३. ३. २४.

“अग्नीषोमीयः हि पौर्णमासं हविर्भवति” ७. १. २.

“अथ यदब्रवीदुन्मश्रुर्वदस्तेति, तस्मादु ह्येन मिन्न एव जघान” ५. २. १०.

“अथैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा य एष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतोऽथ
यत्परं भाः प्रजापतिर्वा स स्वर्गो वा लोकस्तदेव मिमांस्तोकान्समा-
ख्यार्थेतां गतिं मेतां प्रतिष्ठां गच्छति” ७. ४. १०.

“अदन्तकः पूषा” ६. २. ७.

“अद्विर्वा इदं सर्वं मातृम” १. १. १४.

“अध्वरो वै यज्ञः” ३. ३. ३८, ३९, ४०.

“अग्निशक्तः प्रजापतिः” १. १. १३.

“अग्निशक्तो वै प्रजापतिरग्निशक्तान्याज्यानि” ४. ६. २०.

“अनुवाक्या, अथ याज्या, अथ वषट्कारः, अथ सां देवता, यस्यै देवतायै
हविर्भवति, × × × तदवदानं यत् पञ्चमम्” ५. ५. ७.

“अन्तरिक्षं वा अनु रक्षस्वरत्नमूलं सुभयतः परिच्छिन्नम्, यथायन्मुखा
ऽमूलं उभयतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुषरति” १. २. ४.

“अन्धो भगः” ६. २. ६.

“अन्धो वा बध्निरो वा भविष्यसीत्येता वै मुख्या आर्क्षया, × × ×,
अप्रजा अपशुर्भविष्यसीति प्रजा वै पशवो मध्यम्, × × ×,
अप्रतिष्ठितो दरिद्रः क्षिप्रंऽमुं लोकं मेध्यसीति” ४. ६. १६-१८.

“अपि हि भूयाऽसि शताद् वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति” ७. ४. १९.

“अमृतं वा आपः” ७. ४. ७.

“अमेध्यो वै पुरुषो यदमृतं वदति” १. १. १.

“अयं लोको बहिः” ३. ३. २४.

“अश्रद्धा मनुष्यान् विवेद,— ये यजन्ते, पापीयांसस्ते भवन्ति ; य उ न
यजन्ते, अश्रयांसस्ते भवन्तीति” २. ३. २४.

“अष्टाक्षरा वै गायत्री” ६. १. २३.

- “अस्ति वै पत्न्या अमेध्यं यदवाचीनं नामैः” २. ४. १३.
- “आपो हि कुशा, ब्रह्म यजुः” २. ४. २.
- “इदं मधु प्रयो हितं मिदं हि यदा वर्षत्वथौषधयो जायन्तः ओषधी-
र्जग्धापः पीत्वा तत एष रसः सम्भवति” २. ४. २५.
- “इन्द्रः सर्वा देवताः” ५. २. २२.
- “इयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा” ७. ४. ११.
- “इयं वै पृथिव्यदितिः” २. ४. १५.
- “उभयं वा एतदग्निर्देवानां होता च दूतश्च” ४. १. ३.
- “ऋत्या ह वै जायते । योऽस्ति स जायमान एव देवेभ्य ऋषिभ्यः पिबेभ्यो
मनुष्येभ्यः—” ५. ५. १-५.
- “ऋतवो ह वै प्रजास्तस्मात् पञ्च भवन्ति ; पञ्च ह्युतवः × × ×
वसन्तो वै सभित्, ग्रीष्मो वै तनूनपात्, वर्षा वा इडः, शरद् वै
बर्हिः, हेमन्तः × × × स्वाहास्वाहेति” ४. ४. १, ६-१२.
- “एकादशाक्षरा वै त्रिष्टुप्” ६. १. २४.
- “एतं ह विर्यञ्जं ददृशुर्यदृशपूर्णमासौ” ५. ५. २३.
- “एतद्दे देवानां प्रियं धाम यदाज्यम्” २. ५. १७.
- “एतद्दे संवत्सरस्य स्वं प्रयो यदाज्यम्” ४. ४. ५. [२. ६. १७.
- “एतानि वै तेषा मग्नीनां नामानि, यद् भुवपतिर्भुवनपतिर्भूतानाम्पतिः”
- “एति दक्षिणा मन्वारभ्य यजमानः” ७. ४. १.
- “एते वै त्रयो देवा यद्वसवो रुद्रा आदित्याः” ३. १. १२. [५. १. ३.
- “एत् पुरोडाश मेव कूर्मं भूत्वा सर्पन्तं ते ह सर्व एव मेजिरेऽयं वै यज्ञ इति”
- “एष उ वा इमाः प्रजाः प्राणो भूत्वा विभर्ति, तस्माद्देवा ह भारतेति”
- “एष एव वज्रो यच्चन्द्रमाः” ५. ३. १३. [३. ४. २.
- “एष यज्ञो देवलोका मेवाभिप्रैति” ७. ४. १.
- “एष वै श्रेष्ठो रश्मिर्यत् सूर्यः” ७. ४. १६.
- “ऐन्द्रामं ह्यामावास्या ह विभवंति” ७. १. ४.

“किन्वेवान्यान्यानीति प्राजापत्यानीति ह ब्रूयाद्” ४. १. २०.

“क्षत्रं वै बुद्धर्विश इतराः कुचः । × × × । उपर्यासीव क्षत्रिय मध-
स्तादिमाः प्रजा उयासते” ३. १. १५.

“गृहा वै गार्हपत्यः” १. १. १६; ७. ४. १८.

“गृहा वै प्रतिसा” १. १. १६; ७. ४. १८.

“गृहा हि पश्यः” ६. ४. १४.

“चत्वारि वाचः,—एहीति ब्राह्मणस्य,

आगहि-आहवेति वैश्वस्य च राजन्यबन्धोश्च,

आधावेति शूद्रस्य” १. ४. १२.

“चमसो देवपानः” ३. ४. १४.

“कृन्दांसि वा अनुयाजाः” ६. ४. १४.

“जघनाद्धी वा एष यज्ञस्य यत् पत्नौ” २. ४. १२.

“जायैव हविष्कृत्” १. ४. १३.

“तदु तदातिविज्ञान्य मिव” ३. ३. ८.

“तदु द्वाषाढः सावयसोऽनघ्न मेव व्रतं मेने” १. १. ७.

“तदु होवाच याज्ञवल्क्यः,— यदि नाभ्राति पितृदेवयो भवति, यद्यु अभ्राति
देवानत्यभ्राति; × × × तस्मादारण्य मेवाश्रीयत्” १. १. ६, १०.

“तदेतद्धोतुः कर्म । स यदि मन्येत न होता वेदेति, अपि स्वमेव
यजमानोऽनुमन्येत” ६. ४. ४.

“तद्यैव ब्राह्मणेनैष्ट्यं यद् ब्रह्मवर्चसो स्यादिति” ७. ४. १६.

“तद्वा एष एवेन्द्रो य एष वपत्येष एष वज्रो यच्चन्द्रमा” ५. ३. १८.

“तदेवानवकृतं यो मनुष्येऽन्यत्रात्सु पूर्वोऽश्रीयदथ किमु यो देवेऽन्यत्र-
ात्सु पूर्वोऽश्रीयत्; तस्मादु नैवाश्रीयत्” १. १. ८.

“तस्मात् त्वङ्गुला वेदिः” २. ३. ६.

“तस्मादिमा मानुष्यस्त्रियस्त्रिर इवैव पुंस्त्री त्रिघत्सन्ति” ७. ३. १२.

“तस्मादेतेषां पशूनां नाश्रितस्य मरुत्तान्तमेधा हिते पश्यः” ३. १. ६.

“तानि हैतानि (आज्यानि) यजमानदेवत्वान्येव ; यजमानो ह्येव स्वे यज्ञे
प्रजापतिः ; एतेन ह्युक्ता ऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्ति” ४. ६. २०.

“तेनोऽसि, शुक्रं मसि, अमृतं मसि (आज्य!)” २. ४. २८.

“त्रिरुन्मायणा हि यज्ञस्त्रिरुदयनाः” ३. २. ५.

“त्वष्टा वै सिक्तं रेतो विकरोति” ७. ३. १०.

“त्वष्टुर्ह वै पुत्रः त्रिशीर्षा षडक्ष आस, तस्य त्रीण्येव मुखान्यासुः । तद्य-
देवः रूप आस, तस्माद् विश्वरूपो नाम” ५. २. ६.

“दासभिर्वा इतरः श्वं व्युषन्ति” ७. १. १८.

“दौर्घायुत्वं माश्रास्ते × × ×, सुप्रजास्त्व माश्रास्ते × × ×, भूयो
हविष्कारण माश्रास्ते × × ×, प्राणानाश्रास्ते × × ×,
दिव्यं धामाश्रास्ते × × ×; पञ्चाश्विषः करोति” ७. २. १३-१७.

“देवाना ममं यच्चन्द्रमाः” ५. ३. ५.

“इन्द्रं पात्राण्यदाहरति—” १. १. २२.

[३. २. १०.

“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तव एष एव प्रजापतिः सप्तदशः”

“द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य पञ्चर्त्तवस्त्रयो लोकास्तद्विंशतिरेष एवैकविंशो
य एष तपति” ३. २. ११.

“द्वादशाक्षरा वै जगतौ” ६. १. २५.

“द्वे वा आऊतौ, सोमाऊतिरेवान्याज्याऊतिरन्या ; तत एषा केवली यत्
सोमाऊतिरथैषाज्याऊतिर्यद्भविष्यतो यत् पशुः” ५. ५. १०.

“नव आहृतयो भवन्ति ; नव वै पुत्रश्च प्राणाः” ४. ३. ५.

“न वा एतेषां (माषाणां) हविर्गृह्णन्ति” १. १. १०.

“नासामा यज्ञोऽस्ति” ३. ३. १.

“पञ्च आहृतयो भवन्ति,— ओ आवय, अस्तु औषट्, यज, ये यजामहे,
वौषडिति” ४. ३. १६.

“पवित्रं वा आपः” १. १. १.

“पशुर्ह वा एष आलभ्यते यत् पुरोडाशः” २. १. ५.

“पशोस्तेदनीं न कुर्वन्ति ; रक्षसाः हि स भागः” ७. ३. ३५.

“पुरा विदूर मित्रोदितोऽयैव मेताः रात्रि सुप्तैव न्यास्यवते, सोऽस्य ध्यात्ता
मापद्यते । तं ग्रसित्वोदेति । स न पुरस्तात् पश्चाद् दकुशे”

५. ३. १८, १९.

“पुरुषः ह वै देवा अग्रे पशु मालेभिरे” २. १. ६.

“पुरुषो वै यज्ञः” २. ५. १.

“पूर्वाद्धौ वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनाद्धः पत्नी” ७. ३. ३.

“पूर्वाद्धौ वै शिरः” २. ६. १२.

[५. २. १२.

“पूर्वाङ्गे देवा अग्रमभिहरन्ति, मध्यन्दिने मनुष्याः, अपराङ्गे पितरः”

“पौर्यामासं हविः” ५. १. ६.

“प्रजापतिर्यज्ञः” १. १. १३.

“प्रजा वै नरः” ४. २. २०.

“प्रतिष्ठा हि गृह्णाः” ६. ४. १४.

“प्रयानुयाजा वै देवा आज्यपाः” ३. ४. १७.

“प्राङ् प्रेक्षते ; प्राची हि देवानां दिक्” ७. ४. १३. [५. ४. १२.

“प्राची हि देवानां दिक् । × × × । उदीची हि मनुष्याणां दिक्”

“प्राची हि देवानां दिग्धो उदक्प्रवयोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षि-
णतः पुरीषं प्रत्यदूहत्येषा वै पितृणाम्” २. ३. १७.

“प्राणो वै वातः” १. १. १४.

“ब्रह्म वै पलाशः” २. ६. १९.

“ब्रह्म ह्यग्निः” ३. ४. २.

“ब्रह्मा वा ऋत्विजां भिषक्तमः” ६. २. १९.

“ब्रह्मा वै यज्ञस्य दक्षिणत आस्तेऽभिगोमा” ६. २. १८.

“ब्राह्मणो हि रक्षसा अभिहन्ता” १. ४. ६.

“मध्यं वै नाभिः” १. २. २३.

“मनश्च ह वै वाक् च युजौ देवेभ्यो यज्ञं वहतः” ३. ६. १.

“मनसा वा इदं सर्वं माप्नुमः, तन्मनसैवेतत् सर्वं माप्नोति” ६. २. २२.

“मनो वै देववाङ्मनम् ; मनो ह्येदं मनस्विनं भूयिष्ठं वनीवाङ्मते” २. ५. ६.

“मस्तिष्क एव पिङ्गानि” १. ५. २.

“मिथुनं ह्येकैका च × × ×, मिथुनं हि द्वौ च द्वे च × × ×,
मिथुनं हि त्रयश्च तिस्रश्च × × ×, मिथुनं हि चत्वारश्च
चतस्रश्च × × ×, नो ह्यत ऊर्ध्वं मिथुन मस्ति; पञ्च-पञ्चेति
ह्येवैतदुभयं भवति” ४. ५. ७, ८, १०, ११.

“मेध्या वा आपः” १. १. १.

“य एव देवाना माधीत् सोऽयवा × × ×, योऽसुराणां स यवा
× × ×, सव्य महः, सगरा राज्ञि; यथा मासाः, सुमेकः
संवत्सरः” ५. ५. २६.

“यच्छुक्त्वा तदाग्नेयम्, यदाग्नें तत्सौम्यम् × × × । अग्नीषोमयोर्हेतावती
विभूतिः प्रजातिः । सूर्य एवाग्नेयः, चन्द्रमाः सौम्यः ; अहरेवाग्नेयः,
रात्रिः सौम्या ; य एवापूर्यतेऽर्द्धमासः स आग्नेयः, योऽपक्षीयते
स सौम्यः” ५. २. २३, २४.

“यजमानो वै प्रस्तरः” ६. ३. ४४ ; ७. १. ११, १४, १६.

“यजमानो वै यज्ञपतिः” १. २. १२.

“यजमानो वै हव्यदातिः” ३. ३. २४.

“यज्ञ उवाच,— ब्राह्मणस्यैव तस्मिन् मनु तप्येय मिति” ६. १. २८.

“यज्ञो वा आपः” १. १. १२.

“यज्ञो वा ऋतस्य योनिः” ३. १. १६.

“यज्ञो वै विष्णुः” १. २. १३.

“यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्मे” ५. ४. ५.

“यज्ञो वै सूरः” १. २. २१.

“यत्किञ्चाग्नौ जुहति, तदवदानं नाम” ५. ५. ६.

[५. ३. ३.

“यथा ज्ञातिभ्यां वा सखिभ्यां वा सहागताभ्यां समान मोदनं पचेदजं वा”

“वथा मधु मधुक्तो निर्हयेयुः” ५. १. १.

“यदस्यै पृथिव्या अनामृतं देवयजन मासीत्, तच्चन्द्रमसि न्यदधत् ; तदेत-
च्चन्द्रमसि कृष्णम्” २. ३. १८. [७. ४. १३.

“यद् ब्रूयादिदं महः सत्त्वादन्त मुपैमीति, तद् खलु पुनर्मानुषो भवति”

“यद्यपि बह्व इव स्त्रियः सार्द्धं यन्ति, य एव तास्यपि कुमारक इव पुमान्
' भवति, त एव तत्र प्रथम एति” २. ४. ६.

“यद्वै नेत्यृचि, ओ मिति तत्” ३. ३. ३०.

“यवा च हि वा ऽथयवा यवेतीवाथ येनैतेषां होता भवति, तद् यावि-
होत्र मित्वाचक्षते” ५. ५. २६.

“यां वै काक्ष यक्ष ऋत्विज आश्रिष माश्रासते, यजमानस्यैव सा” ७. २. २१.

“यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी” २. ६. ६.

“यावदेवास्येह मानुष मायस्तस्मा एवेतदुपतिष्ठते” ७. ४. १८.

“येन वाहनेन धावयेत्, तद्विमुच्य ब्रूयात् पाययतिनत् सुहितं जुहतेति ।
एष उ वाहनस्यापहवः” ६. ४. ६.

“योषा वा आपो वृषामिः” १. १. १८.

“योषा वै पत्नी रेत आन्यम्” २. ४. १८.

“योषा वै वेदिर्दृषामिः” २. ३. १५.

“योषा वै वेदिर्दृषा वेदः” ७. ३. २१.

“रेतो वा आन्यम्” ७. ३. ७.

“रेतो वै सोमः” ७. ३. ६.

“वक्षो वा आन्यम्” ४. ४. ४.

“वक्षो वा आपः” १. १. १७.

“वाग्वै यज्ञः” १. २. २.

“वामनो ह वै विष्णुरास” २. ३. ५.

“विदेद्यो ह मायवोऽग्निं वैश्वानरं सुखे बभार । × × । तस्यै ह कामग्न-
माद्यो × × ऽग्निर्वैश्वानरो मुखादुज्ज्वाण । तं न शशाक धार-

यितुम् । सोऽस्य मुखान्नियेदे । × × । तर्हि विदेघो माघव
 आस सरस्वत्याम् । स तत एव प्राप् दहन्नभीयायेमां एषिवीम् ।
 × × । स इमाः सर्वा नदीरतिददाह ; सदावीरेत्युत्तराद् गिरे-
 निर्द्धारयति, ताः ह्येव नातिददाह । ताः ह स्मैतां पुरा ब्राह्मणा न
 तरन्त्यनतिदग्धाग्निना वैश्वानरेणेति । तत एतर्हि प्राचीनं बहवो
 ब्राह्मणास्तद्वाक्षेत्तर मिवास स्वावितर मिवास्वदित मग्निना वैश्वान-
 नरेणेति । तदु हैतर्हि क्षेत्तर मिवा ब्राह्मणा उ हि नून मेनश्चै-
 रसिष्वदन् । सापि जघन्ये नैदाघे स मिवैव कोपयति तावच्छीतानति-
 दग्धा ह्यग्निना वैश्वानरेण । स होवाच विदेघो माघवाः,— क्वाहं
 भवानोति ? अत एव ते प्राचीनं सुवन मिति होवाच । सैवाप्ये-
 तर्हि कोसलविदेहानां मर्बादा ते हि माघवाः” ३. ३. १०—१७.

“वृषा हि मनः, वृषा हि सुवः ; × × योषा हि वाक्, योषा हि सुक्”
 “विपतितलोमेव पापः पुत्रयो भवति” ४. ५. ५. [३. ६. ३, ४ ।
 “श्रान्तिरापः” ६. २. ६.

“शिरौ वै यज्ञस्याहवनीयः” २. ६. १२. [३. ५. ६.

“श्रिन्नं वै श्रोचिष्कोषम् ; श्रिन्नं ह्यीदं श्रिन्नं भूयिष्ठं श्रोचयति”
 “संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः” ४. २. १६.

“संस्थिते यज्ञे ब्राह्मणं तर्पयितवै ब्रूयाद् यज्ञ मेवैतत् तर्पयति” ६. १. २८.

“स आज्यस्योपत्नीयं दिह्विषोऽवदायाधोपरिष्ठादाज्यस्याभिघारयति,
 सैवाज्येन मिश्राज्जतिह्वयते” ४. ६. २१.

“स इन्द्रोऽब्रवीद् × × × कृष इवास्मि, न वै मेदं धिनोति ; यन्मा
 धिनवत्तन्मे कुरुतेति । तथेति देवा अब्रवन् × × × न वा इम
 मन्यत् सोमाद् धिनुयात्, सोम मेवास्मै सम्भरामेति” ५. ३. ४, ५ ।

“स एव सर्वतोऽग्निमिर्गुप्यमानः स्वर्गं लोकं समश्रुते” ४. ६. १५.

“स एव देवयानो वा पित्रयागो वा पश्याः ७. ४. २.

“स एवोऽभिर्हृतुम्वामक्तः समिधोऽ अग्ने तनूनपादम् इहो अग्ने बहिरग्ने
 सहाग्नि मिति” ४. ६. ८.

- “स औघ उल्यते गाव मापेदे, × × ×, तेनैत नुत्तरं गिरि मतिदुमाव,
 × × ×, यावद्यावदुदकं समवायात्, × × ×, तावत्तावदे-
 वाग्ववससर्प । तदप्येतदुत्तरस्य गिरेर्मनोरवसर्पण मिति । औघो ह
 ताः सर्वाः प्रजा निस्वाहायेह मनुरेवैकः परिशिष्टिषे” ६. ३. ६.
- “सङ्ग्रामो वा एष सन्निधोयते, यः प्रबाजैर्यजते” ४. ४. १७.
- “सत्यं वै चक्षुः । सत्यं हि वै चक्षुस्तस्माद् यदिदानीं द्वौ विवदमानावेयाता
 मह मदर्थं मह मश्रौष मिति, य एव ब्रूयादह मदर्थं मिति, तस्मा
 एव श्रद्धां, तत्सत्येनैवैतत् समर्द्धयति” २. ४. २७.
- “सत्य मेव देवाऽऽतं मनुष्याः” १. १. ४ ; २. १७.
- “सप्तदशाक्षराणि सप्तदशो वै प्रजापतिः” ४. ३. १७.
- “स यद् वर्त्तमानः समभवत्, तस्माद् वृत्रः ; अथ यदपात् समभवत्,
 तस्मादहिः ; तं दनुश्च दनायूश्च मातेव च पितेव च परिजगृह्णुः,
 तस्माद् दानव इत्याहुः” ५. २. ६.
- “स यदिदं पुरा मानुषीं वाचं व्याहरेत्, तत्रो वैष्णवो मृचं वा यजुर्वा जपेद्”
 “सर्वे वै पूर्यं सर्वेयैव” ७. ४. ३. [१. ४. ६.
- “सर्वं वै प्रजापतिः” ३. २. १०.
- “सविता वै देवानां प्रसविता” ६. २. ८.
- “स ह्येष यज्ञ उवाच × × ×, ब्राह्मणस्यैव ह्यसि मनु ह्येय मिति”
 “साम्नाय्य मामावास्थम्” ५. १. ६. [६. १. २८.
- “सूर्य मुदीक्षते, सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा” ७. ४. १५.
- “सैषा त्रयी विद्या यज्ञः” १. ३. ३.
- “सोऽयं परोऽवरं यज्ञोऽनूचते पितेव पुत्राय ब्रह्मचारिणे” ५. १. ४.
- “स्त्रेको ह वै नामैतद् यत् सुमेक इति” ५. ५. २६.
- “इतो वृत्रः स यथा वृतिर्निष्पीत एवं संहोतः शिष्टे, यथा निर्द्धृतसक्तु-
 भंस्त्रैवः संहोतः शिष्टे” ५. २. १६.

अथ कर्मनामसूची ।

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
अभिपरिस्तरणम् ...	६. १. २८.	आज्यनिर्वापः...	१. ५. २२
अभिसम्मार्जनम् ...	३. ६. १४.	आज्यभागयागः ...	५. २. १८
अभिहोतृव्यवस्थादानम्	१. २. १.	आज्यविक्षापनौघहणम्	७. ३. ७
अग्नीषोमीयेष्टिः ...	५. २. १४.	आज्याधिश्रयणम् ...	१. ६. ६
अक्षरार्धहणम् ...	१. ५. ६.	आज्याधिश्रयणम् ...	२. ४. २०
अक्षरार्धहणम् ...	१. ५. १३.	आज्यावेक्षणम् ...	२. ४. १८
अक्षरार्धहणम् ...	१. ५. ४.	आज्यासादनम् ...	२. ४. २१
अक्षुत्त्यभिनिधानम् ...	१. ५. ७.	आज्योत्पवनम् ...	२. ४. २३.
अनवाक्रमणम् ...	१. २. १३.	आतश्चनदानम् ...	५. ४. १६.
अनसोऽवरोहणम् ...	१. २. २२.	आतश्चितापिधानम् ...	५. ४. २०.
अनुब्रवणम् ...	५. ५. ३.	आर्षेयहोतृवरणम् ...	४. २. ६.
अनुयाजयागाः ...	६. ४. ७. ६	आवाहननिगदानुवचनम्	३. ४. १६.
अनुवाक्यानुवचनम् ...	५. ५. १२.	आश्रावणम्	४. ३. ६, ७, १६-१०.
अनुवाक्यापाठः ५. ५. १७ ; ६. १. १६.		आहवनीयप्रणयनम् ...	१. १. २०.
अपाम्नियनम् ...	३. १. ३.	आहवनीयोपस्थानम्	७. ४. २२.
अपासुपस्पर्शनम् ...	१. १. १.		
अभिघारणम् ...	५. ५. १०.	इडा निगदानुवचनम्...	६. ३. १६.
अवदानम् ...	५. ५. १०.	इडा प्राशनम् ...	६. ३. ३६.
अवधूतनम् ...	१. ४. ४.	इडावदानम् ...	६. ३. १३.
अवान्तरेडावदानम्...	६. ३. १७.	इडोपज्ञानम् ...	६. ३. १८.
अष्टाकपालपुरोडाश- प्रथनम् ...	५. १. ५.	ईशाभिस्पर्शनम् ...	१. २. १२.
आमेयेष्टिः ...	५. १. १२.	उत्तरनिधानम् ...	२. २. १६.
		उत्तराघारः ...	३. ६. ४.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
उत्तराधारस्तमिदध्याधानम्	३. १. ७.
उत्पन्नम्	१. ३. ६.
उदीकनम्	१. ३. ७.
उपभत्याज्यग्रहणम् ...	२. ५. ६.
उपभत्समङ्गनम्	७. १. १३.
उपभत्सादनम्	३. १. १३.
उपभदादानम्	४. १. १.
उपलोपधानम्	१. ५. १४.
उपसर्जन्यासेचनम् ...	१. ६. २.
उपस्तरणम्	५. ५. १.
उपांशुयाजः	५. २. २८.
उपांशुवरणम्	७. ३८.
उलूखलाधानम्	१. ४. ६, ७.
उल्लङ्घकोदूहनम्	६. ४. १.
एकादशकपालपुरोडाश-	
प्रथमम्	५. २. १४.
ऐन्द्राग्नेष्टिः	५. ३. ३
कपालोपधानम्	१. ५. ३, ७.
कृष्णाजिनादानम्	१. ४. १.
कृष्णाजिनास्तरणम् ...	१. ५. १४.
कृष्णाजिनोपस्तरणम् ...	१. ४. ५.
गार्हपत्यसादनम्	१. १. १८.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क्र०
गार्हपत्योपस्थानम् ...	७. ४. १८.
चतुरवदानानि	५. ५. ७.
जुह्वयग्रहणम्	७. ३. १६.
जुह्वसमङ्गनम्	७. १. १३.
जुह्वसम्मार्जनम्	२. ४. ६.
जुह्वसादनम्	३. १. १३.
शुक्रादानम्	४. १. १.
जुह्वाज्यग्रहणम्	२. ५. ८.
दद्यानिधानम्	३. १. १०.
दद्यानिरसनम्	१. २. १५.
वृषदुपधानम्	१. ५. १४.
वृषदुपलोपधानम्	१. ५. १.
देवतादेशनम् १. २. १८; ५. ४. ६.	
देवहोतवरणम्	४. १. ४.
द्वादशकपालपुरोडाश-	
प्रथमम्	५. ३. ३.
धाव्याप्रक्षेपः	३. ३. ३७.
धुरभिमर्शनम्	१. २. ६-११.
ध्रुवाज्यग्रहणम्	२. ५. १०.
ध्रुवासमङ्गनम् ४. १. ५; ७. १. १३.	
ध्रुवासादनम्	३. १. १४.
मिनीताभितपनम्	२. १. ५.

कर्मनाम	प्र० प्रा० क०	कर्मनाम	प्र० प्रा० क०
पञ्चावदानानि...	... ५. ५. ८.	पूर्वपात्रनिगद्यनम् ...	७. ४. १.
पत्नीसंवाजः ७. ३. ५.	पूर्वाघारः ...	३. ६. ३.
पत्नीसम्व्रजनम् २. ४. १२.	पूर्वाघारसमिदध्याधानम्	३. १. ५.
पय आसेचनम्...	... ५. ४. १६.	प्रजाजननम् ...	५. ५. ४.
पय उद्वाहनम्...	... ५. ४. १८.	प्रणीताप्रणयनम् ...	१. १. १२.
परिधिपरिधानम् ३.१.१; २.६.१३.		प्रणीतानिगद्यनम् ...	७. ३. ३२.
परिधिसम्व्रजनम् ...	७. १. ७.	प्रत्याश्रावणम् ४. ३. ६, ७, १३-२०.	
परिधौना मनुप्रहरणम् ७. १. २२.		प्रतिप्रैषः ...	४. ३. १६-२०.
परिस्तरणम् ...	१. १. २२.	प्रयाजयागाः ...	४. ४. ५, ६.
पवित्रकरणम् ...	१. ३. १.	प्रयाजानुमन्त्रणम् ४. ५. १२-१६.	
पांश्चादानम् ...	२. २. १६.	प्रवरनिगदानुवचनम्...	३. ४. २.
पाण्यवनेजनम् ...	२. ३. २३.	प्रवरायाश्रावणम् ...	४. २. १.
पात्रप्रोक्षणम् ...	१. ३. १२.	प्रस्तरस्तरणम्...	३. १. १०.
पाषासादनम्...	१. १. १२.	प्रस्तरादानम्...	७. १. ११.
पात्रोनिर्लेजनम् ...	१. ६. १८.	प्रस्तरावयवानुप्रहरणम् ७. १. १६.	
पिष्टसंयवनम्...	१. ६. ३.	प्राष्ठप्रेक्षणम्...	७. ४. १३.
पिष्टसंवापः ...	१. ६. १.	प्राश्निचहरणसम्भार्जनम् २. ४. ६.	
पुजनामग्रहणम् ...	७. ४. २१.	प्राश्निचावदानम् ...	६. २. ६.
पुरोडाशपर्यधिकरणम् १. ६. १३.		प्रैषः ...	४. ३. १६-२०.
पुरोडाशप्रथनम् ...	१. ६. ८.	प्रोक्षणादानम् ...	२. ६. १.
पुरोडाशप्रथयणम् ...	१. ६. १४.	प्रोक्षणासादनम् ...	२. ३. २०.
पुरोडाशाभिमर्शनम् १. ६. ११, १५.		प्रोक्षणात्पवनम् ...	२. ४. २४.
पुरोडाशाभिवासनम् १. ६. १६. १७.			
पुरोडाशाभिवापः ...	३. ४. १८;	पत्नीकरणम् ...	१. ४. २४.
५. ५. ११, १२.		पत्नीकरणोपासनम् ...	४. ३. ३४.

कर्मनाम	प्र० भा० क०	कर्मनाम	प्र० भा० क०
बर्हिःस्तरणम्...	... २. ६. ७.	वेदाग्रप्रहरणम्	... २. ४. ११.
बर्हिर्वागः	... ७. ३. २६.	वेदानुप्रहरणम्	... ७. ३. १७.
ब्राह्मण्यसन्तर्पणम्	... ६. १. २८.	वेदिकरणम्	... २. ३. १४.
भागप्राशनम्	... ६. २. १५.	वेदिपरिग्रहः...	... २. ३. १.
मानुषद्वोटवरणम्	... ४. २. १३.	वेदिपूर्वपरिग्रहः	... २. ३. १-१०.
सुखोपसर्पणम्	... ७. ४. ७.	वेदिप्रेक्षणम्	... २. २. १६.
सुसनादानम्	... १. ४. १०.	वेद्युत्तरपरिग्रहः	२. ३. ११-१३.
यजनम्	... ५. ५. २.	वेदिसंस्तरणम्	... ७. ३. २४.
याव्यानुव्रवणम्	... ५. ५. १२.	व्रतविसर्जनम्	... ७. ४. २३.
याव्यापाठः	... ३. ४. १६;	व्रतोपायनम्	... १. १. १.
५. ५. ११, १२, १७; ६. १. १६.		व्रीह्यवेक्षणम्	... १. २. १४.
रश्म्युदीक्षणम्...	... ७. ४. १६.	श्रयुवाकप्रैषः...	... ७. १. २१.
वत्सापाकरणम्	... ५. ४. १.	श्रयुवाकक्षौत्रम्	... ७. २. २४.
वघट्करणम्	... ५. ५. २१.	श्रयुवाकानुवचनम्	... ७. १. २६.
वघट्कारः	... ४. ३. ११,	श्रम्योपधानम्...	... १. ५. १६.
१६-२०; ५. ५. १२, १३.		श्राखागूहनम्	... ५. ४. ८.
वाग्विसर्गः	... १. ४. ६.	श्रृर्पादानम्	... १. २. १.
वासनाशनदाने	... ५. ५. ५.	शेषाभिमर्शनम्	... १. २. २०.
विष्णुकमक्रमणम्	... ७. ४. ८.	संखवनागहरणम्	... ७. १. २५.
वेदग्रहणम्	... ७. ३. १६.	सन्नहनविखंसनम्	... २. ६. ६.
वेदविखंसनम्...	... ७. ३. २१.	सन्नहनाभिष्ठादनम्...	२. ६. ६.
		समिद्धाधानम्	... ६. ४. ३.
		समिष्टयजुर्होमः	... ७. ३. २५.

कर्मनाम	प्र०	ब्रा०	क०	कर्मनाम	प्र०	ब्रा०	क०
सन्धैषाः	२.	३. २१.	सुवसम्मार्जनम्	२.	४. ६.
साम्नाय्यकरणम्	५.	३. ४.	सुवादानम्	२.	४. ४.
सामिधेनौसन्धैषः	३.	२. २.	स्वःप्रेक्षणम्	७.	४. १४.
सामिधेन्यनुवचनम्	३.	२.	२-१६.	स्वाहाकारः	४.	४. २३.
सूक्तवाकप्रैषः	७.	१. १०.	स्त्रियुक्त्यागः	६.	१. ६.
सूक्तवाकहौत्रम्	७.	२. १.	स्त्रियुक्त्यागिदानुवचनम्	६.	१. १०.	
सूक्तवाकानुवचनम्	७.	२. ४.				
सूर्याभिवोक्षणम्	७.	४. १५.	हविःपेषणम् ...	१.	५. १८-२१.	
सूर्यावर्त्तनम्	६.	४. १७.	हविःप्रोक्षणम् ...	१.	३. ६.	
स्नात्राभिमर्शनम्	२.	६. १७.	हविरनुमन्त्रणम् ...	१.	४. २३.	
स्तम्बयजुर्हरणम्	२.	२.	१८-२१.	हविरभिमर्शनम् ...	३.	१. १६.	
स्थाल्यादानम्	५.	४. ११.	हविरावपनम्	१.	४. ८.
रूपप्रहरणम्	२.	२.	१५; २. ३. २२.	हविर्निधानम्	१.	४. २०.
रूपदानम्	२.	२. ४.	हविर्निष्पवनम्	१.	४. २१.
सुकृप्रतपनम्	२.	४. ८.	हविर्निर्वीपः	१.	२. १-८.
सुकृसम्मार्जनम्	२.	४. १.	हविर्विवेचनम्	१.	४. २२.
सुगन्धाधारः	४.	१. १.	हविःप्रपणम्	२.	४. २०; ६. १. २२.	
सुगन्धूहनम्	७.	१. १.	हविःस्वमाहनम्	१.	४. १३, १८.	
सुगादानम्	२.	४. ८.	हविःस्वादानम्	१.	०. २३; ४. १. १४	
सुगादापनानुवचनम्	४.	३. १.		हविष्कृदाज्ञानम् ...	१.	४. ११.	
सुवयहरणम्	७.	३. १६.	हविःहरणम्	३. ३. १-३.	
सुवप्रतपनम्	२.	४. ४.	होष्ट्रप्रैषः	४.	३. ७. १०. १६-२०.	

अथर्षिनामादिस्तुतौ ।

नाम	प्र० प्रा० क०	नाम	प्र० प्रा० क०
अषाढः	१. १. ७.	बर्जुः	१. १. १०.
आङ्गिरसः (भृगवः)	१. ५. १३.	बार्हस्पत्यः	७. २. २४, २५, २६.
,, (बृहस्पतिः)	२. ३. २५, २६.	बृहस्पतिः ...	१. ३. २५, २६.
आत्माः	२. १. १.	भास्करवेयः	६. १. १६.
आश्विनिः	१. २. ११.	भृगवः	१. ५. १३.
आसुरिः	५. २. २६.	मनावो	१. ४. १६.
इडा	६. ३. ८-११.	मनुः	१. ४. १४-१६; ३. ३. १, ६, ८, ९, ११; ३. ४. ५; ४. २. ७.
उत्तरगिरिः	३. ३. १४; ६. १. ५, ६.	माधवः ('माधवः'-इति सा०भा०)	३. ३. १०, १४, १७.
एकतः	२. १. १.	याज्ञवल्क्यः	१. १. ६; २. ४. २६; ७. ३. १२; ४. १७.
औषोदितेयः	७. ४. १६.	राहुगणः	३. ३. १०, १४, १८.
कुरवः	५. ५. ८.	वार्ध्याः	१. १. १०.
कोसलाः	३. ३. १७.	विदेघः	३. ३. १०, १४, १७.
गन्धर्वः	३. १. २.	विदेहाः	३. ३. १७.
गोतमः	३. ३. १०, १४, १८.	विश्वरूपः	२. १. २.
जितः	२. १. १.	विश्ववसुः	३. १. २.
त्वष्टा	५. २. ६.	शंयुः	७. २. २४, २५, २६.
त्वाष्ट्रः (त्रिप्रोर्वा षडष्टः)	५. २. १.	सदागौरा	३. ३. १४, १७.
त्वाष्ट्रः (विश्वरूपः)	२. १. २.	सरस्वती	३. ३. १४. १७.
दनुः	५. २. ६.	सावयसः	१. १. ७.
दनायूः	५. २. ६.	द्विरथ्यस्तुपः	५. ३. २.
दाणवः	५. २. ६.		
द्वितः	२. १. १.		
पाङ्गालाः	५. ५. ८.		
पाङ्गिः	३. ३. ६.		

॥ अथ कण्डिकाचुटौसूची ॥

कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे	कण्डिकाप्रतीकम्	पृष्ठे
अथ सम्मार्ष्टि	३०६	मन्त्रेण त माघारयति ...	३०६
आसीनस्त माघारयति ...	३०५	स यदुपाङ्गु क्रियते ...	३०४
आसीनस्त माघारयति ...	३०६	स सम्मार्ष्टि	३०७
तं वा एत मग्निः	३०४	स खुवेण पूर्व माघारयति	३०३
तूष्णीं त माघारयति	३०५	खुचा त माघारयति	३०५
तूष्णीं त माघारयति	३०६	खुवेण त माघारयति	३०५
देवा ह वै यज्ञं	३०५	खुवेण त माघारयति	३०६
मन्त्रेण त माघारयति	३०५		

॥ अथ सूचीपत्रसूची ॥

	पृष्ठे		पृष्ठे
अथ प्रपाठकसूची	१	अथ विषयसूची	३२
अथाध्यायसूची	१	अथ स्मर्त्तव्याणोच्यवचनसूची	३४
अथ ब्राह्मणसूची	२	अथ कर्मनामसूची	४४
अथ कण्डिकासूची	४	अथ धर्मनामादिसूची	४६
अथ कण्डिकाचुटौसूची	५०	अथ सूचीपत्रसूची	५०

अथ ॥

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ सायणाचार्यकृत-“वेदार्थप्रकाश”-नामभाष्यसहितम् ॥

(अथ भाष्योपक्रमः)

—*—

॥ ॐ नमः श्रीगणेशाय नमः^१ ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्यानां सुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥१॥

यस्य निःश्वसितं^२ वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥२॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधतो बुक्कभूपतेः^३ ।

कृतावतरणः^४ वीरसागरादिव चन्द्रमाः ॥३॥

विजितारातिघातो^५ वीरः श्रीहरिहरः क्षमाधीशः ।

१— ड-पुस्तके एतदनन्तरं मेघ श्लोकोऽधिकः—

“अतिप्रज्ञाचार्यलक्ष्मीं यो विकासयति हृद्रुतः ।

स पायात् सच्चिदानन्दः सूर्यमण्डलगो हरिः”—इति ।

२— ‘निःश्वसितं’—इति ज, झ, ञ, ट । ३— ‘बुक्कभूपतेः’—इति ज, झ ।

४— ‘कृतेचेतरणः’—इति ज, ञ, ट । ५— ‘विजिताराजतेजातो’—

इति ज, झ, ञ, ट ; ‘विजितारिजगो जातो’—इति ड ।

धर्मब्रह्माध्वन्यः^१ समादिशत्सायणाचार्यम्^२ ॥ ४ ॥
 ऋग्यजुः^३सामशाखाना मेकैका व्याहृता त्वया ।
 तावता तत्समानार्था ज्ञातुं शक्यास्ततः पराः ॥ ५ ॥
 वासना विशदा^४ यत्र मन्त्रार्थाना मशेषतः ।
 प्रायेणाध्वर्यवं कर्म पूर्णं^५ शाखान्तरैर्विना ॥ ६ ॥
 करामलकवद्यत्र परं तत्त्वं प्रकाशितम् ।
 या काचित्तादृशी शाखा त्वया व्याख्यायता मिति ॥ ७ ॥
 सर्वतः^६ सायणाचार्यो विमृश्योदीरितान् गुणान् ।
 माध्यन्दिने शतपथे ब्राह्मणे व्याकरोति^७ तत् ॥ ८ ॥
 सञ्चारः पदवाक्यार्थन्यायानां दर्शितः पुरा ।
 वेदाना मर्थवत्त्वादि यच्चान्यदुपयुज्यते ।
 सर्वशाखासमत्वेन विज्ञेयं तदिहाखिलम् ॥ ९ ॥
 यच्च^८ सन्दिग्ध मज्ञात मत्र तद्विवरिष्यते^९ ।
 सम्यक्त्या कल्पसूत्राणां ब्राह्मणानाञ्च सङ्ग्रहात् ॥ १० ॥

१—‘धर्मब्राह्माध्वन्यः’-इति ज, भ, अ, ट; ‘धर्मब्रह्माचार्यः’-इति ड ।

२—‘समादिशत्सायणाचार्यः’-इति ज, भ, अ, ट ।

३—‘स ऋग्यजुः’-इति ज, भ, अ, ट ।

४—‘वासनादिशदा’-इति ज, भ, ट; ‘वासनादि सदा’-इति अ, ड ।

५—‘कर्म पूर्ण’-इति ज, भ, अ; ‘कर्मापूर्ण’-इति ड ।

६—‘सर्वतः’-इति ड । ७—‘व्याख्याकरोति’-इति ज, भ, अ, ट ।

८—‘यच्च’-इति ज, भ, अ, ट; ‘यत्तु’-इति ड ।

९—‘तद्वि परीष्यते’-इति ठ, ड ।

(अथ प्रथमकाण्डोऽयं-प्रथमप्रपाठक-प्रथमब्राह्मणस्यावतरणौ)

इह हि चरमे चतुर्दशे काण्डे करतलामलकवत् परतत्त्वं प्रका-
शितम्, ततः प्राक्तनैश्च त्रयोदशभिः काण्डैस्तेतामिसाधो^१ धर्मः
प्राधान्येन प्रतिपादितः । अग्न्याधाने^२ अग्नयस्याधानपवमानेष्टिभि-
र्निष्पाद्याः; पवमानेष्टयश्च दर्शपूर्णमासविक्रतितया^३ तदधिगम-
सापेक्षज्ञाना इति प्रथमे काण्डे दर्शपूर्णमासौ प्रतिपाद्येते; तदनुष्ठा-
नारम्भस्य पूर्णमासपूर्वकः^४; अतश्च तस्य पूर्णमासस्य प्रथमं यदङ्गं
व्रतोपायनं^५ तदङ्गत्वेनापा मुपस्पर्शनं विधत्ते-

१-“दक्षिणाग्निर्गार्हपत्याहवनीयौ त्रयोऽस्रयः ।

अग्नित्रय मिदं त्रेता प्रणीतः संस्कृतोऽनलः ॥”-इति अम० को०

२. ७. २० । “त्रेता त्वग्नित्रये”-इति च तत्रैव ३. ३. ६८ ।

२- नास्तेतत् पदं ठ-पुस्तके ।

३-‘दर्शपूर्णमासविध्यन्तग्राहितया’-इति ठ ; ‘दर्शपूर्णमासप्रकृतितया’-

इति ड ; ‘दर्शपूर्णमासविप्रकृतितया’-इति ज, भ, अ, ट ।

४-‘पूर्णमासपूर्वकम्’-इति भ-अ-टातिरिक्तेषु ।

५-व्रतोपायनम् = व्रतग्रहणम् । “व्रतशब्देन कर्माङ्गभूता शास्त्रतो नियमा

उच्यन्ते । “कर्माङ्गभूता यमनियमा व्रतम्, तदुपगमार्थो ‘ऽग्ने व्रतपते’-

इत्ययं मन्त्रः”-इत्युक्तं तन्त्ररत्ने”-इति का० २. १. ११ सू० ४० । तच्च

दर्शपूर्णमासयोः अग्न्यन्वाधानानन्तरं भवति, पशौ तु ब्रह्मवरणानन्तरं

मिति विशेषः । विहितश्चेतत् कात्यायनेन “अपराह्णे व्रतोपायनौय

मञ्जीतः”-इत्यादिसूत्रद्वयेन (२. १. १०, ११.) । “अग्नय मग्न्यन्वाधानं

व्रतोपायन मित्येके, व्रतोपायन मग्नय मग्न्यन्वाधान मित्येके, अग्न्यन्वा-

धानं व्रतोपायन मग्नय मित्येके (श्री० सू० ३. २. ८.)”-इत्यापस्तम्ब-

यस्येह द्रष्टव्यः । तद्विधानं तु तत्रैव मुक्तम्-“दक्षिणेनाहवनीयं मुखं ।

स्याय व्रतमुपैष्यन् समुद्रं मनसा ध्यायति, अथ जपति 'अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि'—इति ब्राह्मणः—इत्यादि (आप० श्रौ० सू० ४. ३. १, २.) । अथ पद्धतिः—“हृताधानस्याधानानन्तरं प्रथमपौर्णमास्यां मातृपूजा-पूर्वकं माभ्युदयिकं श्राद्धम् । ततो मुख्याया मेव पौर्णमास्यां सद्यो ऽन्वा-रम्भणीयेष्टिः । तदनन्तरं पौर्णमासस्यारम्भः । समूहन्त्यग्न्यागारम्, × × × । अथाग्न्यन्वाधानं मुच्यते × × × । यजमानस्य सपत्नीकस्य मांसमैधुनवर्जनसङ्कल्पः । केशश्मश्रुवपनं शिखां वर्जयित्वा × × × । अपराह्णे पत्नीयजमानौ माषमांसलवणप्रातर्होष्यमाणद्रव्यव्यतिरिक्तं दृत-संयुक्तं मल्पं मश्रीतौ, न दत्तिपर्यन्तम् । × × × । ब्रह्मज्ञानानन्तरं यजमानः स्फ्यं मादाय गार्हपत्यदक्षिणाग्न्योरन्तरालेन गत्वा आहवनी-यस्य पश्चात् समीपे पूर्वाभिमुखस्तिष्ठन्नाहवनीयं विलोकयन्नुदकं दक्षिण-हस्तेन स्पृष्ट्वा 'अग्ने व्रतपते व्रतम्'—इति मन्त्रेण व्रतमुपैति, सत्यवदनादि-नियमं मङ्गीकरोतीत्यर्थः । अथवा इदमहमनृतादित्यनेन मन्त्रेण व्रतमुपैति, न पूर्वोक्तेन । अतः प्रभृति क्रियमाणकर्मोद्भूतो यजमानस्य सत्यवदननियमः । राजौ तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । सायाशनेच्छायां सत्यां होमानन्तरं मारण्यौषधीनां नीवारश्यामाककुङ्गा-दीनां मग्नं वा आरण्यवृक्षाणां माम्बराजादनादीनां फलानि वाश्रीयाद् ; नाश्रीयाद्वा । राजावाहवनीयागारे गार्हपत्यागारे वा पत्नीयजमानाभ्यां खरस्याग्न्यपेक्षया अधो नीचं शयनं कर्तव्यम् । आस्तरणस्य न निषेधः । × × × । प्रातरपि तस्मिन्नेव विहारे स्वयं मेवाग्निहोत्रहोमः । तत उदिते सूर्ये ब्रह्मवरणाद्युपक्रमः”—इति ।

॥ अथ प्रथमकारणम् ॥

(तत्र)

प्रथमाध्याये (प्रथमप्रपाठके)

प्रथमब्राह्मणम् ।

ॐ नमः शिवाय ॥

॥ हरिः ॐ ॥

व्रतं मुपैष्यन्* । अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यञ्च
प्राङ् तिष्ठन्नप ऽउप[†]सृशति तद्यदप ऽउपसृशत्यमेध्यो
वै पुरुषो यदुद्धृतं वदति तेन पुनिरन्तरतो मेध्या वा
ऽआपो[‡] मेध्यो भूत्वा व्रत[§] मुपायानीति पवित्रं वा
ऽआपः पवित्रपूतो व्रतं मुपायानीति तुस्माद् वा
अप ऽउपसृशति ॥ १ ॥

सोऽग्निं मेवाभीक्ष्माणो व्रतं मुपैति । अग्ने व्रतपते
व्रतं चरिष्यामि तुच्छकैयं तुन्ने राध्यता मित्यग्नि-
र्वै देवानां व्रतपतिस्तुस्मा ऽएवैतत् प्राह व्रतं चरि-

* 'व्रतं मुपैष्यन्'-इति च । एवं स्वरपाठभेदे स्यान्नुपसृशतिरेव हेतुः ।

† 'प ऽउप'-इत्येवमादिषु 'ऽ'-इति चिह्नं नास्ति ग-च-क्-पुस्तकेषु ।

‡ 'वा ऽआपो'-इत्येवमादिषु च 'ऽ'-इति चिह्नं ग-च-क्-पुस्तकयोर्नास्ति ।

§ 'व्रत'-इति एकवकारात्मकः पाठः ख-च-पुस्तकयोः । सर्वत्रैवं बोध्यम् ।

ध्यामि तुच्छकेयं तुन्मे राध्यता मिति नाच तिरोहित
मिवास्ति* ॥ २ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते† । अग्रे व्रतपते व्रत
मचारिषं तुदशकं तुन्मे ऽराधीत्यशकुञ्जोतद् यो यज्ञस्य
संस्था मुगन्नुराधि ह्यस्मै यो यज्ञस्य संस्था मुगन्नेतेन
न्वेव भूयिष्ठा इव व्रत मुपयन्त्यनेन त्वेवोपेयात् ॥ ३ ॥

द्वयं वा इदं न तृतीय मस्ति । सत्यं चैवानृतं च
सत्य मेव देवा ऽअनृतं मनुष्या इदं मह मुन्दतात् सत्य
मुपैमीति तुन्मनुष्येभ्यो देवानुपैति ॥ ४ ॥

स वै सत्य मेव व्वदेत् । एतच्च वै देवा व्रतं चरन्ति
युत्सत्यं तुस्मात्ते युशो युशो ह भवति यु ऽएवं विद्वा-
न्सत्यं व्वदति‡ ॥ ५ ॥

अथ सुस्थिते विसृजते । इदं महं यु ऽएवास्मि
सोऽस्मीत्युमानुष इव वा ऽएतद्भवति युद्वत् मुपैति न
हि तुदवकुल्पते युद् ब्रूयादिद् महं सत्यादुन्दत मुपै-
मीति तुद् खुलु पुनर्मानुषो भवति तुस्मादिद् महं य
ऽएवास्मि सोऽस्मीत्येव॥ व्रतं विसृजेत ॥ ६ ॥

अथातोऽशनानशनस्यैव । तद्दु हाषाद्दुः सावयसो

* 'मिवास्ति'—इति ख ।

† 'विसृजते'—इति ख, च ।

‡ 'वुदति'—इति ख, 'वुदति'—इति ग, च ।

§ 'सोऽस्मीत्येव'—इति ख, च ।

ऽनशन मेव व्रतं मेने मनो ह वै देवा मनुष्यस्या
जानन्ति तु ऽएन मेतद् व्रतं मुपयन्तं विदुः प्रातर्नो
यक्ष्यत ऽइति तेऽस्य विश्वे देवा गृहानागच्छन्ति ते
ऽस्य गृहेषुपवसन्ति स ऽउपवसथः* ॥ ७ ॥

तुन्वेवानवकृतम् । यो मनुष्येषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्रीया-
दथ किमु यो देवेषुनश्नत्सु पूर्वोऽश्रीयात् तुस्माद्
नैवाश्रीयात् ॥ ८ ॥

तद् होवाच याज्ञवल्क्यः । यदि नाश्नाति पितृ-
देवत्यो भवति युद्यु ऽअश्नाति देवानुत्यश्नातौति स यु-
देवाशितं मुनशितं तदश्रीयादिति यस्य वै हविर्न
गृह्णन्ति तदशितं मुनशितं स युदश्नाति तेनापितृ-
देवत्यो भवति युद्यु तदश्नाति यस्य हविर्न गृह्णन्ति
तेनो देवान्नात्यश्नाति ॥ ९ ॥

स वा ऽआरण्यं मेवाश्रीयात् । या वारण्या ऽश्रो-
धयो युद्धा वृक्षं तद् ह स्माह्वापि बर्कुर्व्वाणो
गृषान्मे पचत न वा ऽएतेषां हविर्गृह्णन्तीति तद्
था न कुर्याद् ब्रीहियवयोर्व्वा ऽएतदुपजं युच्छमी-
णान्यं तद् ब्रीहियवावेवैतेन भूयांसौ करोति तुस्मा-
रण्यं मेवाश्रीयात् ॥ १० ॥

* 'उपवसथः'—इति च ।

† 'दुपचं'—इति ड, सायणसम्मतश्च ।

सु ऽआहवनीयागारे वैताः रात्रिः शुयीत । गार्ह-
पत्यागारे वा देवान्वा ऽएषु ऽउपावर्त्तते यो व्रत
मुपैति स यानेवोपावर्त्तते तेषा मेवैतन्मध्ये शेते ऽधुः
शयीताधुस्तादिव हि श्रेयस ऽउपचारः * ॥ ११ ॥

स वै प्रातरपु ऽएव । प्रथमेन कूर्मणाभिपद्यते ऽपः
प्रणयति यज्ञो वा ऽआपो यज्ञु मेवैतत् प्रथमेन कूर्म-
णाभिपद्यते ताः प्रणयति यज्ञु मेवैतद्वितनोति ॥ १२ ॥

स प्रणयति । कुत्वा युनक्ति सु त्वा युनक्ति कुस्मै
त्वा युनक्ति तुस्मै त्वा युनक्तौत्येताभिरुनिरुक्ताभिव्या-
हृतिभिरुनिरुक्तो वै प्रजापतिः प्रजापतिर्यज्ञस्तुत्यजा-
पति मेवैतद् यज्ञुं युनक्ति ॥ १३ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । अङ्गिर्वा ऽइदं सर्वं माप्तं
तत्प्रथमेनैवैतत्कूर्मणा सर्वं माप्नोति ॥ १४ ॥

यद्देवास्याच । होता वाध्वर्युर्वा ब्रह्मा वाग्रीध्रो वा
स्वयुं† वा युजमानो नाभ्यापयति तद्देवास्यैतेन सर्वं
माप्तुं भवति ॥ १५ ॥

यद्देवापुः प्रणयति । देवान् ह वै यज्ञेन युजमानां-
स्तानसुररक्षसानि ररक्षुर्न यक्ष्यध्व‡ ऽइति तद्यदुरक्षं-
स्तुस्माद्रक्षाःसि ॥ १६ ॥

* 'उपचारः'-इति ख, च । † 'स्वयं'-इति च । ‡ 'यक्ष्यध्व'-इति क ।

ततो देवा ऽएतं वृजं ददधुः । यदपो वृजो वा
 ऽआपो वृजो हि वा ऽआपस्तुस्माद् येनैता युन्ति
 निम्नं कुर्वन्ति युचोपतिष्ठन्ते निर्दहन्ति ततु* एतं वृज
 मुद्यच्छंस्तस्याभये ऽनाघ्रे निवाते यज्ञ मतन्वत तुथो
 एवैष एतं वृज मुद्यच्छति तस्याभये ऽनाघ्रे निवाते
 यज्ञं तनुते तुस्मादपः प्रणयति ॥ १७ ॥

ता उत्सिच्योत्तरेण गार्हपत्यः सादयति । योषा वा
 ऽआपो वृषामिर्मिथुनं वै गार्हपत्यस्तुद् गृहेष्वेवैतन्मि-
 थुनं प्रजुननं क्रियते वृजं वा ऽएष उद्यच्छति यो
 ऽपः प्रणयति यो वा ऽअप्रतिष्ठितो वृज मुद्यच्छति
 नैनः शक्नोत्युद्यन्तुः सुः हैनः शृणाति ॥ १८ ॥

स यद्गार्हपत्ये सादयति । गृहा वै गार्हपत्यो गृहा
 वै प्रतिष्ठा तद् गृहेष्वेवैतत्प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति
 तुथो हैन मेष वृजो नु दिनस्ति तुस्माद् गार्हपत्ये
 सादयति ॥ १९ ॥

ता ऽउत्तरेणाहवनीयं प्रणयति । योषा वा ऽआपो
 वृषामिर्मिथुनं मेवैतत्प्रजुननं क्रियत ऽएव मिव हि
 मिथुनं क्लृप्तं मुत्तरतो हि स्त्री पुमांसं मुपशेते ॥ २० ॥

ता नान्तरेण सुञ्चरेयुः । नेन्मिथुनं चर्यमाणं मुन्त-

* 'तत्त'-इति ग-घ-पुस्तकाभ्यां मन्यत्र ।

रेण सञ्चुरानिति ता नातिहृत्य सादयेन्नो ऽञ्चुनाप्ताः
 सादयेत्स युदतिहृत्य सादयेदुस्ति वा ऽञ्चुमेष्वपाञ्च
 विधातव्यं भिव स युथेव ह तदग्नेर्भवति युचास्याप
 ऽउपस्पृशन्त्यग्नौ हाधि भ्रातृथं व्वर्द्धयेद्युदतिहृत्य
 सादयेद्युञ्चु ऽञ्चुनाप्ताः सादयेन्नो हाभिस्तं काम
 मुभ्यापयेद्युस्मै कामाय प्रणीयुन्ते तस्मादु सम्प्रत्येवो-
 त्तरेणाहवनीयं प्रणयति ॥ २१ ॥

अथ तृणैः परिस्तृणाति । इन्द्रं पाचाण्युदाहरति
 शूर्प*श्चामिहोचहुवणीञ्च स्फ्यञ्च कपालानि च शुभ्याञ्च
 कृष्णाजिनं चोलूखलमुसले वृषदुपले तद्दुश दुशाक्षरा
 वै व्विराड्विराड् वै यज्ञस्तुद्विराज मेवैतद्यज्ञ मभिसु-
 म्पादयत्यथ युद् इन्द्रं इन्द्रं वै व्वीर्यं यदा वै हौ सः रु-
 भेते ऽअथ तद्वीर्यं भवति इन्द्रं वै मिथुनं प्रजुननं
 मिथुनु मेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ २२ ॥ १ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा प्रथमम्)

ब्राह्मणम् ॥ १ । १ ॥

व्रतमुपैष्यन्निति । पूर्णमासस्य प्राथम्यम्; अत्रैवापि पौर्णमासप्रयोग-
मभिधाय पश्चाद् दर्शप्रयोगाभिधानात् । कात्यायनेनापि तथा-
भिधाय “पौर्णमासवदन्यत्”—इति^१ पौर्णमासतन्त्रस्य दर्शेऽतिदेशात् ।
तथा इहैव ब्राह्मणे^२ प्रजापतिपर्वसन्धानप्रस्तावे “पौर्णमासेन चैवा-
मावासेन^३ च पौर्णमासीञ्चामावास्यां च तत्पर्वभिषज्यन्”—इति
पौर्णमासप्राथम्यम्^४ । तथा तैत्तिरीयके^५—“पौर्णमासः हविरिद-
मेषां मय्यामावास्याः हविरिदमेषां मयि”—इत्याध्याधानानुमन्त्र-
णयोर्यजमानमन्त्रयोः पाठक्रमादपि पौर्णमासप्राथम्यं भवगम्यते ।

ननु पूर्वोऽयं पाठक्रमः श्रुत्यैव तु पौर्णमासप्राथम्यं प्रतिषिध्यते,
श्रुतिश्च पाठादस्तीयसी; श्रुत्यर्थपाठमुख्यस्थानप्रवृत्तीनां^६ क्रमप्रमा-
णानां नपि श्रुतेः प्राथम्येन प्राबल्यात्^७ । श्रूयते हि पौर्णमासप्राथ-
म्यस्य निन्दा—“यत्पौर्णमासीं पूर्वां मासभेत, प्रतिलोममेवैनावा-

१—श्री० सू० ४. २. ४४ । २—उपरिष्ठात् (१. ६. ३. ३६ः) ।

३—‘चामावासेन’—इति भू, ट । ४—‘प्राथम्यात्’—इति ट ।

५—ब्रा० ३. ७. ४. ८ । तन्मन्त्रपाठस्तु इमा मूर्जं मित्यादिः ।

६—‘श्रुत्यर्थपाठमुख्यार्थानां प्रवृत्तीनां’—इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

७—‘श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानं समवाये पारदौर्बल्यं मर्थवि-
प्रकर्षात्’—इति मी० सू० ३. ३. १४ । “विरोधेऽर्थस्तत्परत्वात् । श्रुतिः
क्रमादाशुमानिकत्वात्”—इत्यादिः (१. ५. ५-१० सू०) कात्यायनग्रन्थोऽप्यत्र
पर्यालोच्यः । “अङ्गबोधकप्रमाण्यानि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमा-
ख्याभेदेन षट्”—इत्यादिश्च मीमांसापरिभाषाप्रबन्धः । “एतस्य विधेः
(विनियोगविधेः) सङ्गकारिभूतानि षट् प्रमाण्यानि”—इत्यादिना
लौगाक्षिभास्करेणाप्यर्थसङ्ग्रहे यानि लक्ष्योदाहरणानि प्रदर्शितानि,
तानि चेह द्रष्टव्यानि ।

लभेत”-इति^१, न^१; तस्य वाक्यस्य “सारस्वतौ होमौ पुरस्ताम्नुज्ज्या-
दमावास्या वै सरस्वत्यनुहोम सेवैनावालभते”-इति^२ सारस्वत-
होमविधिगेषत्वेन पौर्णमासप्राथम्यनिन्दार्थवादात् । अतस्तदुक्तरीत्या^३
पौर्णमासप्राथम्यमुपपन्नम् । उपसर्गनञ्ज्ञेहाचमनं विवक्षितम् ।

नन्वापस्तम्बेन^४ “अप आचामत्युपसृशति वा”-इत्याचमनप्रति-
बन्धिभावेनोपसर्गनाभिधानात् स्यर्गनमात्रं तत्प्रतिभाति । सत्यं तच्च
तथा; इह तु “तेन पूतिरन्तरतः”-इति वाक्यशेषादपोऽन्नात्यन्तरत
एव मेधो भवतीति वदताचमनमेव । यथा “अक्ताः शर्करा उप-
दधाति”-इत्यत्र घृततैलादिष्वञ्जनसाधनत्वेन सन्दिह्यमानेषु “तेजो
वै घृतम्”-इति वाक्यशेषात्^५ घृतमिति निश्चयः, तद्वत् । सूचितं
हि^६—“सन्दिग्धेषु वाक्यशेषात्”-इति^७ । तस्य च व्रतोपायनाङ्ग-
त्वम्, उपैष्यन्निति शब्दप्रत्ययेन व्रतोपायनस्याचमनं प्रति हेतुत्वाभि-
धानात्; “लक्षणहेलोः क्रियायाः”-इति सूतेः^८ । प्रधानं हि
स्वनिष्पत्त्यर्थं मङ्गमनुष्ठापयन् तदनुष्ठाने हेतुर्भवति । न च लक्षणे-
ऽपि शतुर्विधानात् कथं हेत्वर्थनिश्चय इति वाच्यम् । तदा हि
भविष्यता व्रतेन लक्षितो हि यः तत्पूर्वकालः, तत्सम्बन्धमाचमनस्य

१— तै० सं० ३. ५. १. ५ । २— नास्त्येतत् पदं ज-भ-ज-ट-पुस्तकेषु ।

३— तै० सं० ३. ५. १. ६ । ४— ‘अत उक्तरीत्या’-इति ट ।

५— औ० सू० ४. ३. २. ६ । ६— “शर्करा अक्ता उपदध्यात्; तेजो
वै घृतम्”-इति तै० ब्रा० ३. १२. ५. १२ ।

७— ‘च’-इति ड; ज-भ-ज-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

८— मौ० सू० १. ४. २६ ।

९— पा० सू० ३. २. १२६ ।

विधातुं व्रत सुपैथ्यन्नित्येतस्यात् । तत्काष्ठसम्बन्धस्वाचमनानन्तरं व्रतो-
पायनस्य विधानात् पाठादपि सिध्यतीति लक्षणार्थस्वीकारे वचन
मनर्थक मिति ।

ननु व्रतोपायनादपि प्रथम माहवनीयप्रणयन मन्वाधानञ्च ।
अत एवापस्तम्बः—“प्रातरग्निहोत्रं ऋत्वा न्य माहवनीयं^१ प्रणीयाग्नी-
नन्वाद्धाति”-इति^२ । कात्यायनस्त्वप्रणीतस्याहवनीयादेरन्वाधाना-
सम्भवादर्थमिदं प्रणयनं मत्वा^३ अन्वाधान मेव प्रथम माह—“अग्न्य-
न्वाधान मध्वर्युजमानो वा”-इति^४ । ब्राह्मणं तु तदनभिधाय ततः
पराचीनं^५ व्रतोपायनं तदङ्ग माचमनं वा कथं प्रथमम् अभि-
द्धाति^६ ? अत्राभिधीयते—नियमेन याजमानानां मध्ये व्रतो-
पायन मेव प्रथमम् ; अग्न्यन्वाधानं हि नियमेन न याजमानम् ।
अध्वर्युजमानो वेति कात्यायनोक्तेः^७ ।

नन्वाधानमन्त्रस्य ममाग्रे वर्च इत्यस्य^८ प्रत्यगाग्नीध्वान्नियमेन
याजमानत्वं युक्तम् ; यथा आयुर्दा अग्नेऽस्यायुर्मै देहीत्यादेः^९ । तस्य
हि समाख्यया आध्वर्यवत्वप्राप्तावपि प्रत्यगाग्नीध्वजिज्ञेन प्रबलेन
समाख्यां बाधित्वा याजमानत्वं निर्णीतम् “मन्त्राश्चाकर्मकरणास्त-

१—‘ऊत्वाहवनीयं’-इति ठ । २—श्रौ० सू० १. १. २ ।

३—‘मन्वानो’-इति छ ; ज-झ-ञ-ट-पुस्तकेषु नास्त्येव ।

४—श्रौ० सू० २. १. २ ।

५—‘परत्वेन’-इति ठ, ड ।

६—‘आह’-इति झ, ञ, ट ।

७—श्रौ० सू० २. १. २ ।

८—का० श्रौ० सू० २. १. ३. — तै० सं० ४. ७. १४. १ ।

९—तै० सं० १. ५. ५. १३ ।

दत्त”-इति^१ । सत्यम् ! अकरणमन्त्रत्वात् तच्च^२ तथास्तु, ममाग्ने वर्च इति तु करणमन्त्रत्वादाध्वर्यवक्रियायां विनियुक्तत्वाद् यजमानेन प्रयोगे तत्प्रतिपादनासामर्थ्यादध्वर्युणैव प्रयोज्य मित्युक्तं मुत्तराधिकरणे— “करणेध्वर्यवत्त्वात्”-इति^३ । अत उक्तयुक्तेस्तत्करणं मन्वाधानं मय्यध्वर्युणैवानुष्ठेयम् । यत्तु कात्यायनेनाध्वर्युर्यजमानो वेत्युक्तम्, तच्च याजमानत्वं शाखान्तरमूलम् ; एतच्छाखानुसारेण त्वापस्तम्बादिभिः केवलाध्वर्यवत्वं मुक्तं मिति विभागः^४ । अथवा यथा अग्रणीतस्यान्वाधानानुपपत्त्या प्रणयनं मय्यन्वाधानविधिर्नैव सङ्गृहीतं कात्यायनसूत्रे, तथा अन्तरेणाहवनीयञ्च गार्हपत्यं च प्राङ् तिष्ठन्निति वचनादेवाग्निप्रणयनं तत्प्रवल्लीकरणरूपं मन्वाधानं चार्थसिद्धत्वादनुक्तं मित्युच्यमानाङ्गमध्ये प्रतोपायनस्य प्रायस्य मविरुद्धम् ॥

विहितं मुपस्यर्शनं मनूय प्रशंसति— “तद्यदिति । ‘तत्’ प्रकृतं ‘यत्’ उपस्यर्शनं तेनान्तरतः ‘पूतिः’ पवित्रता भवति । अनृतवदनेन हि पुरस्तात् सम्भावितं मपवित्रत्वं मिति ।

ननूपस्यर्शनस्य फलं मेवेदं^५ पवित्रत्वं किं न विधीयते ; कथं मपि सम्बन्धाभावेऽपि हि फलविधित्वं दृष्टम्, यथा— “प्रतितिष्ठन्ति य एता राज्ञीरुपयन्ति”-इति राज्ञिसच^६ । (अचोच्यते^७)— राज्ञिसचस्य ह्यनन्यशेषत्वेन स्वतन्त्रतया विधीयमानस्य युक्तं यदर्थवादा

१— मी० सू० ३. ८. १५ । २— ‘अकरणमन्त्री यच्च, तच्च’-इति ड ।

३— मी० सू० ३. ८. २५ । ४— ‘किङ्गः (भिन्नः ?)-इति ज, भ, ज, ट ।

५— ‘ननूपस्यर्शनस्यापामेवेदं’-इति ज, भ, ज, ट ।

६— “द्वादशराजादीनि राज्ञिसचाणि”-इति का० औ० सू० २४. १. १ ।

७— नास्त्येतद् वाक्यं ङातिरिक्तेषु पुस्तकेषु ।

ऽप्यपेक्षितं फलं समर्पयतीति ; उपस्पर्शनस्य तु संस्कारतया संस्कार्य-
णैव प्रयोजनेन निरपेक्षितस्य कथं मपेक्षितं फलं समर्थो ऽर्थवादः^१
समर्पयितुम्^२ ? यथा— “यदाङ्गे चचुरेव भ्रातृव्यस्य वृङ्गे इति^३ ।
अत्र ह्यङ्गनस्य संस्कारतया फलं मनपेक्षमाणस्य भ्रातृव्यचचुर्वर्जनं न
फलं मिति । सूचितं च— “द्रव्यसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात्फलश्रुति-
रर्थवादः स्यात्”—इति^४ ।

ननु साध्यसाधनेतिकर्तव्यतालक्षणे अंशत्रये ऽनुप्रविष्टं कश्चिदप्यर्थं
मनभिदधानस्य वाक्यस्थानर्थक्यं मेव प्राप्तम् ; “आन्वायस्य क्रियार्थ-
त्वादानर्थक्यं मतदर्शानाम्”—इति^५ । तत्रैव कस्यचिदंशस्य सुत्यापि
भवत्यर्थवत्तेति चेत्, न ; प्रवृत्तिविशेषं मकुर्वाण्या किं सुत्या ?
अपि च यः स्तुतश्चास्तुतश्च तावानेव सोऽर्थः^६ । अत्रोच्यते । इह
लिङादियुक्तेषु वाक्येषु द्वे भावने । शब्दात्मिका चार्थात्मिका च ।
उक्तं च— “अभिधां भावना माङ्गरन्या मेव लिङादयः ।

अर्थात्म-भावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते”—इति ।

एकैका च सा साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभिः त्रिभिरंगैरंशत्रय-
वती । भावनायां^७ हि स्वर्ग एकः साध्योऽंशः, तत्करणं माग्नेयादिः
साधनम्, प्रयाजादिरितिकर्तव्यतारूपः । तत्रैवार्थभावनायां पुरुष-
प्रवृत्तिः शब्दभावनाया भाव्यम्, लिङादिः तद्वापारो वा करणम्,

१— ‘फलं मसमर्थोऽर्थवादः’—इति ज, भ, ज, ट ।

२— ‘समर्पयितुं’—इति ज, भ, ज, ट । ३— तै० सं० ६. १. १. १७ ।

४— मी० सू० ४. १. १ ।

५— मी० सू० १. २. १ ।

६— ‘तावानेवास्त्यर्थः’—इति ड । ७— ‘अर्थभावनायां’—इति ठ, ड ।

आर्थवादिकौ स्मृतिरितिकर्त्तव्यता^१ । तच्चार्यभावनाया अंशत्रयान-

१— भावनोपदेशोऽयं भीमांसापरिभाषायां विशेषतो व्यक्तः, अर्थसङ्गहे लौगाक्षिभास्करेणाप्यल्पाक्षरेण सम्यग् बोधितः । तथाहि—“स च यागादिर्यजेत स्वर्गकाम इत्यादिवाक्येन स्वर्ग मुद्दिश्य पुरुषं प्रति विधीयते । तथाहि यजेतेत्यत्राख्यंशद्वयम्— यजिधातुः प्रत्ययश्च । प्रत्ययेऽप्यख्यंशद्वयम्— आख्यातत्वं लिङत्वञ्च । तत्राख्यातत्वं दण्डकारसाधारणं, लिङत्वं पुनर्लिङ्मात्रे । उभाभ्यामप्यंशभ्यां भावनैवोच्यते । भावना नाम भवितुर्भवनात्पुनः कूलो व्यापारविशेषः । सा द्विधा— शाब्दी भावना, आर्थी भावना चेति । तत्र पुरुषप्रत्ययपुनः कूलो भावयितुर्व्यापारविशेषः शाब्दीभावना । सा च लिङ्देशेनोच्यते ; लिङ्प्रत्यये अयं मां प्रवर्त्तयति, मत्प्रत्ययपुनः कूलव्यापारवानिति नियमेन प्रतीतेः । यद्यस्माच्छब्दान्नियमतः प्रतीयते, तत्तस्य वाच्यम् ; गा मानयेत्यस्मिन् वाक्ये यथा गोशब्दस्य गोत्वम् । स च व्यापारविशेषो लौकिकवाक्ये पुरुषनिष्ठोऽभिप्रायविशेषः ; वैदिकवाक्येषु पुरुषाभावात् लिङादिशब्दनिष्ठ एव । अत एव शाब्दी भावनेति व्यवह्रियते । सा च भावना अंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेत् ? इति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां वक्ष्यमाणांशत्रयोपेता आर्थी भावना साध्यत्वेनान्वेति ; प्रत्ययगम्यत्वेन समानाभिधानश्रुतेः । सङ्ख्यादीनामेकप्रत्ययगम्यत्वेऽप्ययोग्यत्वान्न साध्यत्वेनान्वयः । साधनाकाङ्क्षायां लिङादिज्ञानं करणत्वेनान्वेति ; तस्य च करणत्वं न भावनोत्पादकत्वेन, तत्पूर्वं मपि तस्याः शब्दे सत्त्वात् ; किन्तु भावनाज्ञापकत्वेन, शब्दभावना-भाव्यनिर्वर्त्तकत्वेन वा । इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां मर्थवादज्ञाप्यप्राप्तस्य मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति । प्रयोजनेच्छाजनितक्रियाविषयव्यापार आर्थी भावना । सा चाख्यातसामान्यस्य ; व्यापारवाचित्वात् । साध्यंशत्रय मपेक्षते— साध्यं साधन मितिकर्त्तव्यताश्च । किं भावयेत् ? केन भावयेत् ? कथं भावयेदिति । तत्र साध्याकाङ्क्षायां स्वर्गादि फलं साध्यत्वेनान्वेति, साधनाकाङ्क्षायां यागादि करणत्वेनान्वेति, इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायां प्रयाजाद्यङ्गजाल मितिकर्त्तव्यत्वेनान्वेति”—इति ॥

भिधानेऽपि शब्दभावेनेतिकर्तव्यताभूतां स्तुतिं ब्रुवाणो ऽर्घवादः कथं
मनर्थकः स्यात् । यदाह सूत्रकारः— “विधिना त्वेकवाक्यत्वात्
स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः”—इति^१ । स्तुतिविरहे ह्यंशवैकल्यादपरिपूर्ण-
शब्दभावनया न प्रवृत्तिरर्थभावनायां पुरुषस्येति तस्या अप्यानर्थक्येन
मूलोच्चेदप्रसङ्ग इति कथं मनर्थिका स्तुतिः स्यात् । यत्त्वर्थवाद्दर्शितं^२
केवलं विधिवाक्यम्, तच्च विधिरेव स्तुतिं माक्षिपतीति नोक्तदोषा-
वतारः ; इह प्रत्यक्षश्रुतायां स्तुतौ सत्यां किं माक्षेपक्षेपेनेत्यक्षम् ।
अर्थ^३ च विचारः उत्तरच सर्वस्वेवार्थवाद्देशु द्रष्टव्य इति ।

अनृतवदननिमित्ताशुद्धिपरिहारेणोपसर्गस्य प्राशस्त्य मभिधाय
तत्साधनभूतानां मया स्तुतः शुद्धत्वात् स्वसम्बन्धिशुद्धिहेतुत्वाच्च
तत्प्रशस्तं मित्याह— “मेध्या वा इति ॥ १ ॥

इदानीं मग्निदर्शनसूत्रेणाङ्गान्तरेण सहितं समन्वयकं व्रतोपाख्यानं
वेधत्ते— “सोऽग्नि मिति । ‘सः’ यजमानः ‘अग्निम्’ आहवनीयम् ।
तत्त्वार्थस्तु— हे व्रतस्य पालक ! अग्ने ! अनृतवदनत्यागादिरूपं ‘व्रतं’
परिध्यामि ; तत्कर्तुं शक्नो भूयासम् । शक्नोतेर्लिङ्गाग्निस्यस्यम् ।
तदीयं ‘तद्’ व्रतं ‘राध्यताम्’ समृद्धं भवत्विति” ।

व्रतपतिपदं व्याकरोति— “अग्निर्वै देवाना मिति । उभय-
वाक्यस्याव्याख्येयस्य मय— शक्नेयं राध्यता मिति । तच्च च हेतु माह—
नाचेति । ‘तिरोहितम्’ अविस्पष्टार्थं पदम्” ॥ २ ॥

— सो० सू० १. २. ७ । २— ‘यदर्थवाद्दर्शितं’—इति ज, भ, ञ, ट ।

— ‘यध’—इति ठ । ३— वा० सं० १. ५. १ तै० सं० १. ५. १०. ८ ।

— व्रतोऽत्र अविस्पष्टार्थं पदं नास्ति, व्रतो व्याख्याने प्रयोजनाभाव इत्यर्थः ।

स्वीकृतस्य व्रतस्य यागसमाप्तिपर्यन्तता माह— “अथेति ।
 ‘संस्थिते’ यागे पर्यवसिते । विसर्जनमन्त्र माह— “अग्ने व्रतपते
 व्रत मचारिष मिति^१ । अत्राशक मराधीति पूर्वमन्त्रादौलक्ष्यम् ।
 तत्र हेतु माह— “अशकद्धीति । यो यज्ञस्य पर्यवसानं प्राप्तवान्,
 ‘एतत्’ कर्म कर्तुम् ‘अशकत्’ शक्तोऽभूत् । तस्मै तेन कर्मणा
 ‘अराधि’ सिद्धम् ; तत्कर्म अभिध्यदित्यर्थः । अगन्निति गमेर्लुटि
 “मन्त्रे घसेति^२ ज्ञेर्लुकि, ‘हल्ङयादिलोपे^३, “मो नो धातोरिति^४ ।
 अत्र व्रतोपायने मन्त्रान्तरं विधातुं पूर्वमन्त्रात्तस्यैव विशेष माह—
 “एतेनेति । यत ‘एतेन’ वक्ष्यमाणेनेदं मह मित्यादिना^५ बहवो
 व्रतं मुपयन्ति, अतस्तु हेतोः अनेनैवोपेयात् । एवकारेणैष मन्त्रः
 प्रशस्यते, न तु पूर्वं निषिध्यते । अत एव कात्यायनो द्वय
 मप्याह— “अग्ने व्रतपत इदं मह मिति वा”—इति^६ ॥ ३ ॥

इदं मह मिति मन्त्रे कर्मत्वेनापादानत्वेन च सत्यानृतयोरुभयो-
 रेवोपादाने कारणं माह— “द्वयं वा इति । यद् ‘इदं’ जगत्,
 तत् सर्वं मनृतं सत्यं वेति कोटिद्वयं मेव ; न ततोऽप्यत्र कोटिरस्ति ।
 सत्यं मेव देवाः ; चिरावस्थानात्, नियमेन सत्यवादित्वाद्वा । अनृतं
 मनुष्याः ; स्वप्नदृष्टवदल्पकालावस्थानात्, प्रायेणानृतवादित्वाद्वा ।
 तथा च देवमनुष्याणां सत्यानृतवादित्वं मेतरयको^७ ऽप्याश्नातम्—

१— वा० सं० २. २८ । तै० सं० १. ६. ६. १३ ।

२— पा० सू० २. ४. ८० ।

३— पा० सू० १. ६८ ।

४— पा० सू० २. २. ६४ ।

५— वा० सं० १. ५. २ ।

६— श्रौ० सू० २. १. ११ ।

७— ‘तैत्तिरीयको’—इति ज, भ, ञ, ट, ड ।

“सत्यसंहिता वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः”-इति^१ । सत्यानृत-
वदनसाहित्यं हि तच्च विवक्षितोऽर्थः ; “तस्माद्द्वौचित्येन सत्यमेव
वदितव्यम्”-इति वाक्यशेषात्^२ । यदनेन मन्त्रेणोच्यते ‘तन्मनुष्येभ्यो
देवानुपैति’-इत्येवमाज्ञकमिममर्थमयं मन्त्र आह्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनेन मन्त्रेण व्रतमुपेयुषो नियममाह- “स वा इति ।
‘सः’ इत्यं व्रतव्रतोपायनः ‘सत्यमेव’ इत्येवकारकरणादनृतं न वदे-
दित्यर्थः । असत्येवकारे यद्यत् सत्यं, तत्तदवश्यं वक्तव्यं स्यात्,—
“यहं सम्मार्ष्टीतिवदेकलस्याविवक्षितत्वात् ; अनृतवचनं चाप्रतिषिद्धं
स्यात्, इष्यते च तन्निषेधः । अतएव तैत्तिरीयके दर्शपूर्णमासप्रकरणे
समास्नायते— “तस्येतद् व्रतं नानृतं वदेत्”-इति^३ । यद्यप्या-
हिताग्निमात्रस्थानृतवदनमन्यत्र प्रतिषिध्यते— “तस्मादाहिताग्नि-
नानृतं वदेत्”-इति^४, तथाप्यनृतवदनवर्जनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वसिद्धये
पुनरिह वक्तव्यमेव ; इतरथा ह्यनृतवदनेऽपि पुरुष एव प्रत्यवेयात्,
कतुः पुनरविगुण एव स्यात्,—

“को नाम क्रतुमध्यस्थः कलञ्जादीनि भक्षयेत् ।

न क्रतोस्तत्र वैगुण्यं यथाचोदितसिद्धितः”-इतिन्यायात् ।

नन्वेनेनापि वचनेन कथमनृतवदननिषेधस्य कर्माङ्गत्वसिद्धिः ?
षदेदितिप्रत्ययार्थस्य कर्तुः प्राधान्यात् तदर्थमेवायं प्रतिषेध इति
हि युक्तम् । कर्मप्रकरणात् कर्माङ्गतेति चेत्, न ; प्रतिषेधपाठादपि

१— ब्रा० १. १. ६ ।

२— तत्रैव ततः प्राग् द्रष्टव्यम् ।

३— सं० २. ५. ५. ११ ।

४— ‘निषिध्यते’-इति ज, झ, ञ, ट ।

५— “न वाहिताग्निना नृतं वदितव्यम्”-इतीहैवोपरिष्ठात् (२. १. २. २०) ।

क्रियायाश्चावत्कर्तृशेषता पदश्रुत्या प्रतीयते, तदर्थं प्रतिषेधम्; तदर्थेनैव प्रतिषेधोऽपि चाभिधीयते इति औतेन पुरुषार्थत्वेन प्रबलेन प्राकरणीकौ दर्शपूर्णमासार्थता बाध्यते ।

ननु न सदैदिति पदद्वयगम्यप्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः, पद-
द्वयवाक्य मिति कथं प्रतिषेधस्य कर्तुः सम्बन्धः औतः ? इति चेत्,
न ; यथा “यत् सञ्जाष्टौ” इति पदद्वयगम्यसञ्जागस्य यत्शेषता, तथापि
द्वितीयायाः क्रियासामान्यं प्रति यत्स्य शेषत्वाभिधानात् तद्वि-
शेषस्य सञ्जागस्य पदान्तरेणोपस्थानेऽपि शेषविभावस्य औतता,
तद्वत् । अत इह पुरुषार्थो निषेधो विधीयते । स्मृत्यैव विहित
इति चेत्, तथापि हि तस्या एषैव श्रुतिमूलं भविष्यति; द्वयो-
रर्थसाम्यात् । अतो युक्तः श्रुत्या प्रकरणबाध इति । अथ मतम्—
‘अविरोधे न दुर्बलं प्रबलेन निराक्रियते; न तु स्वयम्बल
मित्येव दुर्बलस्य हिंसा न्याय्या । न चेह प्रकृतक्रियया कर्तुः
सम्बन्धे प्रकरणबाधः; अतो न केवलकत्वर्थतेति ।

ननु पुरुषमात्रार्थोऽनृतनिषेधः स्मृत्यैव सिद्धः, स एव क्रतुगत-
पुरुषार्थोऽपि भविष्यतीति किं मनेन विशेषनिषेधेन ? । न च तस्याः
स्मृतेरियं श्रुतिमूल मिति युक्तम्; सामान्यविशेषतया मूलमूलि-
भावासम्भवात् । एवं तर्हि सर्वविशेषगामिना सामान्येन स्मृति-
सिद्धस्य निषेधस्य प्रकरणाभावात्तच्च^१ क्रतुगतपुरुषविशेषे अनुवादो
ऽस्तु, तस्य प्रत्ययार्थत्वेन प्राधान्यादित्युक्तम् । स्यादेवं यदि कर्तुः

१— ‘इति न विशेषविभावस्य औतत्वमङ्ग’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ ।

२— इतदन्तरं ‘यत्’ इति पदं सप्तमं ज-झ-ञ-ट-पुस्तकेषु ।



प्रत्ययार्थत्वं स्यात्, न त्वेतदस्ति; अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् ।
 अवस्थाभिधातव्यया भावनयैवाच्चेपात् कर्तुः प्रतीतिः । न च “कः
 कर्मणि च”-इति स्मृतिबलात् कर्तुः प्रत्ययार्थता; तस्याः स्मृतेर्द्वि-
 कयो^१ रित्यनेनैकवाक्यत्वे प्रत्ययाभिधेयत्वेनोच्यमानयोर्द्विलैकत्वयोर्था-
 वर्त्तकत्वेनैव कर्तुः समर्पणात्,— कर्तृद्विले द्विवचनं कदैकत्वे एकवचन
 मिति; अतो भावनया संख्यया वा आच्चेपादेव कर्तुः प्रतीतिः सिद्धेति
 न स प्रधानतया प्रत्ययार्थः; अतः क्रियाया एव प्राधान्यात् तस्या
 एवाङ्गत्वेनानृतनिषेधो विधीयते । न च स्मृत्या पुरुषार्थतया विहि-
 तस्यानृतवदननिषेधस्य^२ कथं मिह प्रकरणात् क्लवर्थतेति^३ वाच्यम् ;
 “खादिरो यूपो भवति”-“खादिरं वीर्यकामस्य”-इतिवत् संयोग-
 पृथक्त्वेनोभयार्थत्वसिद्धेः । उक्तं हि—“एकस्य त्वभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्”-
 इति^४ । अतः सत्यमेव वदेदिति दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेनानृतप्रतिषेधस्य
 विधिरय मिति सिद्धम् । तदाह कात्यायनः—“इदं मह मिति”
 वा सत्यवाद्यतः, कर्माङ्गं मुत्तरे सत्यवदनम्”-इति^५ ।

तस्मात्ते यश इति । यशस्विनां देवानां यशोऽपि यशःप्रति-
 पादनाय प्रशस्तम् । ‘एवम्’ “अग्ने व्रतपते”-इतिमन्त्रवत् । इदं मह
 मिति क्रियाविशेषणत्वात्संपुंसकम् ॥ ५ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६६ । २— पा० सू० १. ४. २२ ।

३— ‘विहितस्यातोऽनृतवदननिषेधस्य’-इति ज, भ, अ, ट ।

४— ‘कर्मार्यतेति’-इति जाविष् । ५— इहैवोपरिष्ठात् (३. ६. २. १२.) ।

६— ऐ० ब्रा० २. १. १ । ‘खादिरं स्वर्गकामो वीर्यकामो वा’-इति आप०

औ० सू० ७. १. १६ । ७— मौ० सू० ४. ३. ५ ।

८— वा० सं० १. ५. ३ । ९— औ० सू० ३. १. ११, १२ ।

47647

THE RAMAKRISHNA MISSION
 INSTITUTE OF CULTURE
 LIBRARY

मन्त्रेणाभ्युपेतस्य व्रतस्य प्रसङ्गादिसर्जनं माह— “अथ सः स्थित इति । अचत्यविसर्जनमन्त्रस्य^१ अथ मर्थः,— व्रतोपायनात् प्रागहं य एव मनुष्योऽस्मि, व्रतं मुक्त्वा स एव मनुष्यः इदं मस्मि ; न तु व्रत-समये इव^२ देवः । इदं मिति क्रियाविशेषणत्वान्नपुंसकम्^३ ।

नन्वसौ मनुष्यो व्रतसमयेऽपि मनुष्य एव, तत् किं मुच्यते य एव मनुष्योऽस्मि स एवेदं मस्मीति ? तत्राह— “अमानुष इवेति । मनुष्योऽपि हि तदा अन्यात्मकत्वात्^४ सत्यवदनाद्वा देव इवेत्युक्तम्, व्रतत्यागे तु कृते व्रतारम्भात् प्रागिव स्वभावसिद्धं मनुष्यत्वमेवेति ।

ननु यथा व्रतोपायने अनृतात् सत्यमुपैमौत्युक्तम्, एवं तत्यागे सत्यादनृतमुपैमौति किं नोक्तमित्यत आह— “न हीति ।

महत् उत्कर्षात्^५ (देवत्वात्^६) प्रच्युतत्वेनात्यन्तनिष्ठमानुषत्व-प्राप्तिकथनस्य परुषत्वादनवकल्पनं तदाह— “तदु खल्विति ॥ ६ ॥

व्रतप्रसङ्गादागतं तद्विसर्जनं समाप्य पूर्वैद्युज्यमानेन व्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तत् प्रतिजानीते— “अथात इति । यतो व्रतानन्तरं मशनानशनापरनामकं मारण्याद्यशनमेव यजमानेन कर्त्तव्यम्, ‘अतः’ तदनन्तरमेव तस्य निरूपणं क्रियत इत्यर्थः ।

१— “व्रतं विवृजते येनोपायात्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २६ । ‘पूर्वं हि व्रतग्रहणे दौ मन्त्रावुक्तौ अग्रे व्रतपते इदमहं मिति वेति (का० श्रौ० सू० २. १. ११.), अत्र इदं महं मित्येव मन्त्रः श्रुत्यभिमतः”—इति हरिश्चात्मिनः । श्रुतिश्च सा इहैवाग्रे द्रष्टव्या—१. ६. ३. २३ ।

२— मन्त्रपाठः खलु वा० सं० २. २८. २ द्रष्टव्यः ।

३— नपुंसकत्वम्—इति भ, ठ, ढ ।

४— ‘आत्मात्मकत्वात्’—इति भ, ‘सात्मकत्वात्’—इति ढ ।

५— ‘उत्कर्षात्’—इति ढ ।

६— नास्त्येतत् प्रदं ङ-पुस्तके ।

प्रतिज्ञातस्याशनानशनपक्षस्य प्रशंसार्थं केवलानशनपक्षं निरसितुं
पुन्यस्यति— “तदु हेति । ‘तत्’ तस्मिन्नशनानशनविषये सवयसः
त्रः (‘सावयसः’) ‘अषाढ’-नामकः, सर्वात्मना अशनत्याग मेव व्रतं
ने । तथा मन्यमानस्याषाढस्याशय माह— “मनो हेत्यादि । अनुप-
पन्न मपि मनुष्यस्य मनः ‘आ’ समन्तात् जानन्ति । अतो योऽसौ
जमानो व्रतं मुपैति, एष नः प्रातरवश्यं यक्ष्यत इति ज्ञात्वा
विश्वे’ सर्वे ‘ते’ देवाः व्रतदिवसे यजमानस्य गृहानागच्छन्ति ।

‘उपवसथ’-नामनिर्वचनेन देवानां मागमनं दृढयति— “तेऽस्येति ।
उप’ समीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अस्मिन्निति पर्वदिवस ‘उप-
सथ’-नामक इत्यर्थः ॥ ७ ॥

असु किं ततः ? इति चेत्— “मनुष्येऽस्येति । गृहे मनुष्येष्वा-
तेषु अनश्रत्सु ‘यः’ कश्चिद्यजमानः स्वयं पूर्वं भूञ्जीतेति यत्तदेवा-
चित मिति वितर्कयामः ; अथ यः कश्चिद् देवेभ्यनश्रत्सु पूर्वो
प्रीयादिति यत्, तस्यानवकृप्तिः किमु वक्तव्या ? कैमुतिकन्यायफल
माह— “तस्मादिति । ‘उ’-इत्यसन्देहे । तस्मादेव हेतोः अशन-
जनलक्षणेऽर्थे नास्ति सन्देह इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अषाढेन चेन्मुनिना निर्णीतो ऽनशनपक्षः, तर्हि स एव परमार्थः ;
य मशनानशनपक्षः ? इति चेत्, अस्यापि मुनिनैव याज्ञवल्क्येन
उपपत्तितो निर्णीतत्वादित्याह— “तदु हेति । ‘तदु’ तस्मिन्नप्यश-
नशनपक्षे याज्ञवल्क्य उपपत्तिम् ‘उवाच’ आह ।

अशनानशनलक्षणस्वमतसमर्थनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयति— “यदी-
। दैविके हि कर्मणि देवान् प्रत्युद्दिष्टस्यैव हविषः प्रथमं मनुप-

योगः, काम मन्यस्य; पित्र्ये पुनरतिनिधमाद्धविषोऽन्यदपि अनुप-
योज्य मिति पितृदेवतया मापादयतीति याज्ञवल्क्यस्याशयः
तत् किं दैविके कर्मणि प्रागपि भोक्तव्य मिति यः, त मांशर
मजानानः शङ्कते; तं प्रत्याह—“यद्यु इति। ‘यद्यु’ यदि त्वन्नाति
तदा अग्निशिषतो देवानतिक्रम्य स्त्रयं भुक्तवान् स्यात् ।

अग्निमानशनपचयोक्तभयोरपि दोषश्चेत्, का गतिः? इति
(तच्चाह—“स यदिदिति।) ‘यद्’ द्रव्य मशित मप्यमशितवद् भवति
तदश्नीयात्। किं तदिति तदाह—“यस्येति। ‘यस्य’ द्रव्यस्य सम्ब-
न्ध्यत्वं ‘हविः’ देवा न गृह्णन्ति, तदशित मपि सद् अनशितवद्
भवति ।

तथाले यथोदीरितदोषद्वयाभाव माह—“स यदिदिति। अग्निना-
देव न पितृदेवतात्वम्; अग्निमानस्य देवायोग्यत्वादेव न देवाना
मतिक्रमः^१ ॥ ८ ॥

अथ किं त्वेवं प्राश्यद्रव्यम्^२? इति तदाह—“स वा इति।
आरण्यगृहणं प्रकृतदर्शपूर्णमासहविर्यतिरिक्तोपलक्षणम् । ‘वृद्ध
वृक्षोद्भवं फलम् ।

१—वास्त्येषोऽंशः उ-पुस्तकादन्यत्र ।

२—‘अग्निना पितृदेवतात्वम्, तस्यान्नस्यादेवयोग्यत्वादेव न देवाना मति-
क्रमः’-इति ड । ‘अग्निमानशनपितृदेवतात्वम्, अस्य यजमानस्य देव-
योग्यत्वादेवं न देवाना मतिक्रमः’-इति ज, झ, ञ, ट ।

३—‘अथ किं त्वाश्यद्रव्यम्?’-इति ज, झ, ञ, ड; ‘अथ किं ताद-
द्रव्यम्?’-इति ठ ।

भुक्तोपलक्षणत्वे मुनिविशेषव्यवहारं प्रमाणयति— “तदु हेति ।
वृषा नाम कश्चित्, तस्य पुत्रो ‘वर्ष्णः’, तस्य नाम ‘वर्क्षुः’-इति ।

मुनेर्मत मपवदति— “तदु तथेति । तत्र हेतुः— “ब्रौह्मियवयो-
रेति । ‘शमीधान्यं’ तिलमाषादि । उपचिनोतीति ‘उपचम्’
प्रत्येनापि माषपिष्टेन मिश्रितं ब्रौह्मिपिष्टम् । चिचतुरान् यामानपि
श्यापितम्^१ ‘उपचितं’ बज्ज भवति इति प्रसिद्धं तदाह— “ब्रौहि-
मवाविति । अतो माषोपयोगे ब्रौह्मियवावेव यत उपयुक्तौ स्याताम्,
प्रतस्तथा न कुर्यात् । अतो युक्त मारण्य मेवाश्रीयादिति ।
।देवं व्यवस्थितं सशदशनम् ॥ १० ॥

स आहवनीयेति । तां रात्रि माहवनीयागारे गार्हपत्यागारे
। शयीत^२ । तत्रैव शयने हेतुः— “देवान् वा इति । ‘उपावर्त्तते’
।मीपे श्रेते^३ । ‘अधः शयीत’ न पुनः खट्वाद्युपरि ; यत उपरि
स्थितं श्रेयांस मध एव स्थिताः^४ उपचरन्ति ॥ ११ ॥

अथ प्रभाते अध्वर्योः कर्त्तव्यता माह— “स वा इति । ‘सः’
सिद्धोऽध्वर्युः प्रथमेन कर्मणा अप एवाभिसुख्येन प्राप्नोति । किं
अथमं कर्म ? तदाह— “अपः प्रणयतीति । एतच्चापां प्रणयनम्,
अथ संयौति”-इति^५ वक्ष्यमाणसंयवनार्थम् । अतः संयवनात्

— ‘माषानपि प्रापितम्’-इति ज, झ, ञ, ट ; ‘माखावपितं’-इति ठ ।

— का० श्रौ० सू० २. १. १४, १५ ।

इ— ‘सिवते’-इति ठ ।

— ‘खट्वाद्युपरि ; यत उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ज, झ, ञ,
ट । ‘खट्वाद्युपरि शयीत ; उपस्थितं श्रेयांस मध उपस्थिताः’-इति ठ ।

— १ प्र० ई ब्रा० इक० अथवा २४० २ ब्रा० इक० ।

प्राक् प्रणीतानां नाग्ने पुनः प्रणयनं कार्यम्; कृते तु संयवने तस्माग्नेऽपि प्रयोजनस्य^१ जातत्वाच्च पुनः प्रणेतव्यम् ।

ननु अन्तर्वेदि प्रणीता निनयति^२ इत्युपरितन-निनयनार्थं पुनः कस्मान्न प्रणयन मिति चेत्, न; संयवनप्रसक्तौ तासां मेवापां प्रतिपत्तिमात्रम्, अतो न तदपां प्रणयनस्य प्रयोजकम्; न हि चात्वाले प्राशनं कृष्णविषाणां^३ प्रयुक्ते ।

अथोभयं साधयतः^४ प्रणयनस्य कथं संयवनं मेव प्रयोजनम्, न तु अन्तर्वेदि निनयन मिति चेत्, (न^५); “पूर्णपात्रं निनयति”-इति^६ द्वितीयया अपां संस्कारकर्मत्वप्रतीतेर्निर्नयनस्योपयुक्तसंस्कार-तया प्राशनवत् प्रतिपत्तित्वात् । संयवने तु समानप्रकरणे शाखा-न्तरे “प्रणीताभिः^७ (हवींषि) संयौति”-इति^८ द्वितीयया अपां संयवनं प्रति गुणत्वप्रतीतेः । अतः संयवनार्थं मेव प्रणयनम् ।

उक्तं प्रणयनं प्रशंसति— “यज्ञो वा इति । अपां यज्ञसाधनतया यज्ञरूपत्वान्तद्विस्तारात्मकस्य प्रणयनस्य यज्ञविस्ताररूपत्वात् प्राश-स्थम् ॥ १२ ॥

उक्तं प्रणयनं मनूय कस्वेति व्याहृतिचतुष्टयात्मकं मन्त्रं^९ विधत्ते— “स प्रणयतीति । हे प्रणीतोदक! को नाम त्वां यज्ञेन ‘युनक्ति’

१— ‘संयोजनस्य’-इति ड । २— इहैव २.२.२ । का०श्रौ० २.५.११, १२ ।

३— इह ३.२.१.१८, २८; का०श्रौ० ७.३.२६; तै०सं० ६.१.२.१५ ।

४— ‘अथोभयसाधनता’-इति ड । ५— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

६— इहैव ६.१.१ । ७— ‘प्रणीतेन’-इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

८— आप०श्रौ० सू० १.२४.३ । ९— वा० सं० १.६.१-४ ।

योक्तुं समर्थः ? यः समर्थः 'सं' युनक्ति । 'कस्मै' त्वा प्रयोजनाय युनक्ति ? यस्मै युनक्ति, तस्मै युनक्ति । योजने कर्त्ता प्रयोजनञ्च दुर्ज्ञान मित्यर्थः । व्याह्रियन्त इति 'व्याहृतयः' मन्त्राः ; दुर्ज्ञानत्वाभिधानात्, अनिश्चित्य वचनाच्च^१ 'अनिरुक्ताः' । व्याहृतिविशेषणस्यानिरुक्तत्वस्य प्रयोजनमाह— "अनिरुक्तो वा इति । अनिर्ज्ञातो हि पदार्थः क इत्युपयुज्यते^२ । अतोऽसावनिरुक्तः प्रजापतिश्च 'कः' इत्युच्यते । "को ह वै नाम प्रजापति" इति श्रुतिः^३ । अतः श्रुतिसाम्यात् प्रजापतेरनिरुक्तत्वम् । अथवा वाचकमन्त्रोच्चारणमन्तरेण मनसैव (ध्यात्वा^४) प्रजापतेर्होमादपि प्रजापतिरनिरुक्तः^५ । "यत्तूष्णीं तत्प्राजापत्यं स मनसा जुहोति, मन इव हि प्रजापतिः"—इति^६ श्रुतेः । अस्त्वनिरुक्तः^७ प्रजापतिः, प्रस्तुते किं मायात मित्यत आह— "प्रजापतिर्यज्ञ इति । "प्रजापतिर्यज्ञ मसृजत"—इति^८ यज्ञसृष्ट्वश्रुतेः कार्यस्य कारणादभेदात् । तथा "एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञ मन्वायन्तः"—इति^९ सप्तदशसमुदायात्मकस्य प्रजापतेः

१— 'निश्चित्य अवचनाच्च'—इति ठ । २— 'इति पर्यनुपयुज्यते'—इति ठ ।

३— तै० ब्रा० २. २. १० । ४— नास्त्येतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— "अनिरुक्तं वा उपांशु"—इति, "अनिरुक्तं हि मनो ऽनिरुक्तं ह्येतद् यत् तूष्णीम्"—इति चेहैव (१. २. ५. १०, २. ४. ४. ५.) ।

६— तै० सं० ६. ६. १०. १ । "मनोऽसि प्राजापत्यम्"—इति तत्रैव १. ६. २. १२, "मनो वै प्राजापत्यम्"—इति च १. ६. १०. ४ ।

७— 'श्रुतेः स त्वनिरुक्तः'—इति ज, झ, ञ, ट ।

८— तै० ब्रा० १. ७. १. ४ । ऐ० ब्रा० ७. ४. १ । "प्राजापत्यो यज्ञः"—इति तै० सं० १. ६. १० । ९— तै० सं० १. ६. ११. १ ।

सकल्यज्ञानुगमश्रुतेः । अनुगच्छतश्च सामान्यादेर्लोके न पृथक्
अनुगन्तव्यः ; व्यक्तावभिमानदर्शनात् । यस्मात् प्रजापतिर्यज्ञः^१, अतः
अनिर्हृताभिर्यादृतिभिः प्रणयनादनिरुक्तप्रजापत्यात्मकतया अनिरुक्तं
यज्ञं मेव 'युनक्ति' प्रारभत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

प्रशब्दोपात्तप्रकर्षसूचितप्राचम्यद्वारा प्रणयनं प्रागस्तावीत्—
“यज्ञो वा इति । तच्च नयतिपदोपात्तप्रापणात्मकविस्तारद्वारत
इति 'अथापः'—इत्यस्यावयवार्थपर्यालोचनयापि द्विधा^२ स्तौति—
“यदेवेति । अनियोग एवकारः । न नियोगेन प्रागुक्तरीत्या
स्तुतिः, किन्त्वेव मयस्तौत्यर्थः । आप्रुवन्ति^३ सकलं जगदित्यापः ।
तादृशा मया प्रणयनात् प्रथमं मेव सर्वं माप्तं स्यादित्यपि प्रशस्तं^४
तत्प्रणयनं मित्यर्थः ॥ १४ ॥

अथवास्य कर्मणो यदेवाङ्गं प्रापयितव्यं मध्वर्खादयः प्रमादात्
प्रापयन्ति, तद्वैकल्यम् उदकाचमनप्रोक्षणादिना^५ परिहरन्त आप-
यन्ति ; अतोऽप्याप इति तत्प्रणयनं प्रशस्तम् ॥ १५ ॥

न केवलं मवयवार्थपर्यालोचनया, उदकप्रभावपर्यालोचनयापि
प्राशस्त्यं वक्तुं शक्यते—“देवान् हेति । असुराश्च रक्षांसि च
'असुररक्षसानि' । “अनसन्ताम्रपुंसकाच्छन्दसि”—इत्यसक्तत्वात् समा-

१— 'सामान्यादेर्लोके शानुगन्तव्यः । व्यक्तावभिमानदर्शनात् प्रजापति-
र्यज्ञः'—इति ज, भ, अ, ट ।

२— नाख्येतत्पदम् ङ-पुस्तके । ठ-पुस्तके तु 'देधा'—इति ।

३— 'आप्रुवन्ति'—इति ङ, ट । ४— 'प्रशस्तम्'—इति ज, भ, अ, ट ।

५— 'उदकप्रोक्षणाचमनादिना'—इति ठ ।

शान्तः^१ । 'न यक्ष्यध्व इति' यष्टुं न क्षमध्वं यूय मिति वदन्तो
'ररक्षुः' प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः^२ ॥ १६ ॥

ततो देवा इति । इत्थं प्रतिबद्धा देवाः 'एतम्' अन्नचणं वज्रं
ददृशुः । अपां वज्रत्वं "ता एता आपो वज्रीभूत्वा"—इत्यादि
श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम्^३ ; तदाह— "वज्रो वा इति ।

न केवलं प्रसिद्धिबलादन्नत्वम् उपपत्तिबलाच्चेत्याह— "वज्रो
हीति । उपपत्तेः प्रसिद्धिं वै-शब्द आह । तां प्रसिद्धा उपपत्तिं
दर्शयति— "तस्मादिति । यस्मादापो वज्रः, तस्माद् एता आपः
'येन' पथा गच्छन्ति, तं पन्थानं 'निम्नं' गच्छन्ति कुर्वन्ति । गत्वा वा
'यत्र' दण्डगुल्मादौ उपतिष्ठन्ते, तत् 'निर्दहन्ति' निःसारं कुर्वन्ति ।
(ते)^४ देवाः 'एतम्' उदकलक्षणं वज्रम् 'उदयच्छन्' उक्तप्रकारप्रणय-
नात्मक मुद्यमनं तस्य कृतवन्त इत्यर्थः । 'तस्य' वज्रस्य सम्बन्धिनि
'अभये' तेन वज्रेण परिहृतभये^५, 'अनाद्रे' नाशयन्तीति नाद्राक्ष-
सुररक्षसानि, तद्गृहिते, 'निवाते' तत्संस्पृष्टेन^६ वातेनापि रहिते,
स्थाने । यथा देवाः कृतवन्तः, तथैवैषा मध्ययुः ॥ १७ ॥

प्रणयनप्रकार माह— "ता उत्सिच्येति । चमसादिपाचस्योपरि

१— पा० सू० ५. ४. १०३ । २— 'प्रतिबन्धयेयुरित्यर्थः'—इति ठ ।

३— तै० ब्रा० १. ७. १. ६. ७; ऋ० सं० ८. १४. १३ (अपाम्प्रेनेन)

४— गार्हपत्ये तत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— 'सम्बन्धिनाभयेन वक्ष्ये'—इति ज, झ, ञ, ट । 'सम्बन्धिनि "अ-
भये" वक्ष्येण परिहृतभये'—इति ड ।

६— 'तत्संस्पृष्टेन'—इति ठ ।

सिक्का पूरयित्वा न पुनः (तेन पात्रेण^१) .कुतश्चिज्जलाशयादुद्धृत्य
गार्हपत्यस्योत्तरभागे स्थापयेत् । आपस्तम्बस्तु स्थापितपात्रस्य स-
मन्वकं पूरणं माह^२; इह तु ब्राह्मणे पूरितस्य स्थापनम् । अत-
स्तथैवोक्तं कात्यायनेन—“गार्हपत्यमुत्तरेणोदपात्रं निधाय”—इति^३ ।

अवश्यं प्राङ् नेतव्यानां मपां^४ किं गार्हपत्यस्योत्तरदेशे स्थापने-
नेत्याशङ्क्य तद्व्ययोजनकथनेन स्तौति—“योषा वा आप इति ।
अप्-शब्दस्य स्त्रीलिङ्गत्वात् । वृषेति, अग्निशब्दस्य पुस्त्रिङ्गत्वात् ।
“गृहपतिना संयुक्ते ज्यः^५”—इत्यग्निविशेषो गार्हपत्यः । तदावाप्त-
इह लक्षणया गार्हपत्य उच्यते । अत एव तस्य गृहत्वमुक्तम्—
“गृहा वै गार्हपत्यः”—इति^६ ।

५५५५

उदपात्रस्थापनं प्रयोजनान्तरेण स्तौति—“वज्रं वा इति ।
‘अप्रतिष्ठितः’ असम्बद्धः । “नैनं मिति । त मेन मशक्तम्, अनुद्य-
न्तारं ‘संगृणति’ हिनस्ति । “गृहिंसायाम्”, “ष्वादीनां
ह्रस्वः^७” । अतो हिंसापरिहाराय स्वयं सन्नद्ध एवोद्यच्छेत् ॥ १ ८ ॥

उद्यन्तः प्रतिष्ठा मुक्ता उद्यन्तव्यस्यापि प्रतिष्ठा माह—“स
यदिति । “गृहा वै प्रतिष्ठेति । कोशे स्थापितस्याग्नेरिव^८ वातादि-
स्पर्शविरहान्नैरण्णस्याविनाशो वज्रस्य प्रतिष्ठा ।

१—ठ-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे स्तः । २—औ० सू० ४. १. ४ ।

३—औ० सू० २. ३. १ । एता एवापः प्रणीता उच्यन्ते ।

४—‘निधाय’—इति ‘अवश्यं प्राङ् नेतव्याः । मपां’—इति ज, भ, अ, ट ।

५—पा० सू० ४. ४. ६० ।

६—६८० ८ पं० ब्रह्मम् ।

७—क्रा० पं० ।

८—पा० सू० ७. ३. ८० ।

९—‘स्थापितस्याग्नेरिव’—इति ज, भ, अ, ट ।

तीक्ष्णोभूतः स वज्रः स्वप्रयोक्तुरभिमतफलनिष्पादनात् तद्वि-
रहदुःखात्मिकां हिंसां मस्य न करोतीत्याह— “तयो हेति ।
गार्हपत्योपस्थिष्ठे तदुत्तरभागे । ‘वटे गावः सुशेरते’-इति-वदौ-
पक्षेधिकाधिकरणे सप्तमौ^१ ॥ १८ ॥

सादिताना मपां प्रणयन माह— “ता इति । आहवनीयस्य
सन्निहितोत्तरभागे ‘प्रणयति’ नीत्वा सादयति^२ । “एनबन्धतरस्या
मदूरे पञ्चम्याः”-इत्यनेन एनप्^३ । “एनपा द्वितीया”-इति^४ षष्ठ्यर्थे
द्वितीया । अपा मग्न्ये मिथुनता मुपपादयति— “एव मिव हि
मिथुनं कृत्त मिति ॥ २० ॥

ता नान्तरेणेति^५ अन्तरेणेतिबलादग्नि मिति लभ्यते । तासां
मपा मग्न्ये मध्ये^६ न सञ्चरेयुरित्यर्थः । तत्र कारण माह— “नेदिति ।
नेदिति परिभये । “अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्ययुज्यते परि-
भये”-इति हि निरुक्तम्^७ । सञ्चारे हि चर्यमाणं मिथुन मन्तरेण
परस्परं सङ्गतयोः स्त्रीपुंसयोर्मध्ये सञ्चारान्मिथुनविच्छेदलक्षणा
भौतिः ‘सञ्चरान्’ सञ्चरेयुरिति । (हेतुहेतुमद्भावरूपे^८) लिङ्गार्थे^९

१— पा० सू० १. ४. ४५ । ‘औपस्थेधिको वैषयिको ऽभिव्यापकश्चेत्या-
धारस्त्रिधा’-इति सि० कौ० ।

२— “गार्हपत्यसमीपादाहवनीयसमीपं नीत्वा” का० २. ३. ३ वृ० ।

३— पा० सू० ५. ३. ३५ ।

४— पा० सू० २. ३. ३९ ।

५— ‘प्रणीताहवनीययोरन्तरालेन’-इति का० औ० सू० २. ३. ४ वृ० ।

६— नैघ० १. ३. ६ । “सर्वतो भयं परिभयम्”-इति तद्वृत्तौ ।

७— नाख्ये तत् पदं ठ-पुस्तके । ८— ‘लिङ्गार्थे’-इति ठ, ढ ।

लेट्^१ श्लेन्तादेशः^२, “इतश्च श्लोपः^३”—इतीकारश्लोपे, संयोगान्त-
श्लोपः^४, तस्यासिद्धत्वाच्चल्लोपाभावः^५ ।

साचादुत्तरभागे आहवनीयप्रणयनं विवक्षित मिति दर्शयितुं
ततः प्राक्प्रत्यगासादनं^६ निषेधति—“ता नातिहृत्येति । ‘अतिहृत्य’
उत्तरभाग मतीत्य प्राग्भागे । ‘अनाज्ञाः’ उत्तरभाग मप्राज्ञाः, प्रत्य-
गपि^७ नासादयेत् ।

तदतिहरणपच मनुवदति—“स यदिति ।

तत्र दोषं वक्तुं सुपोद्घात माह—“अस्ति वा इति । “व्यन्-
सपत्ने”—इति^८ स्मृतेः ‘भ्रातृव्यः’ शत्रुः, तस्य भावो ‘भ्रातृव्यम्’ (शाच-
वम्^९) युवादित्वाद्भावे अण्^{१०}, विशिष्टं भ्रातृव्यम् । अग्रेरपां च पर-
स्परविनाशकत्वात् महदस्ति वैर मित्यर्थः । अस्तु, किं तत इत्याह—
“स यथेवेति । ‘तत्’ अग्निः सह महदैर मग्नैर्यथा ‘भवति’ स्वकार्य-
निर्वापणरूपं सुपद्रवं कर्तुं प्रभवति, तथा ‘सः’ अतिहरन् अध्वर्युः
कुर्यादित्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. ३. १५६, पा० सू० ३. ४. ७ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ । ‘सञ्चारान्मिधुनक्षत्राणां भीतिः । सञ्चारान्न-
सञ्चरेयुरिति हेतुः । हेतुसङ्गावरूपे लिङर्थे लेट् । आकारोऽन्ता-
देशः’—इति ज, झ, च, ट, ड ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

४— पा० सू० ८. २. २३ ।

५— पा० सू० ८. २. १ ।

६— ‘प्राक्प्रत्यग्भागासादनं’—इति ड ।

७— ‘प्रत्यगेव’—इति ड ।

८— पा० सू० ४. १. १४५ ।

९— नाख्येतत्पदं ड-ट-पुस्तकयोः ।

१०— ‘हायनान्त्युवादिभ्योऽण्’—इति पा० सू० ५. १. १३० ।

तथा अकरणे का हानिः ? तत्राह— “यचेति । ‘यच’ कर्मणि ‘अस्य’ प्रणयनपात्रस्य सम्बन्धिनोरप उपसृशन्ति अलिग्यजमानाः । तत्रोपसृशनेन मग्नौ ‘भाढ्यं’ शत्रु मुदकलक्षणं ‘वर्द्धयेत्’ उत्तेजयेत् । अतिहरणस्य वैरकरणसम्बन्धार्थः प्रथमोऽनुवादः, चरमस्तु भाढ्य-वर्द्धनममर्थनार्थ इत्यपौनरुक्तम् ।

अतिहरणपक्षे दोष उक्तः, अनाग्निपक्षे दोष माह— “यद्यु इति । स्वमये अप्राप्तत्वात्^१ तासां मपां कामप्रापकत्वं दूरापास्त मित्यर्थः । इत्थं (तम्^२) उपोद्वात मुक्त्वा औपोद्वातिक माह— “तस्मादिति । ‘सम्यत्येवं’ सम्यगुत्तरभाग एव, न पुरतो न पश्चात् । अत उक्तं कात्या-यनेन “उत्तरेणाहवनौयः सम्यति निदधाति”—इति^३ ॥ २१ ॥

प्रणीताप्रणयनानन्तरं परिस्तरणं पाचासादनं चाह— “अथ त्वैरित्यादि । ‘द्वन्द्वं’ द्वे द्वे । “द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युक्तमण-यज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु”—इति^४ निपातितम् । पात्रपदं यज्ञ-निर्वर्तकानां श्वादीनाम् अप्युपलक्षकम्^५ ।

अर्थतः प्राप्तां सङ्ख्या मनूय प्रशंसति— “तद्गतेति । तस्मिन् प्रयोगे एवं परिगणने कृते दश सम्यद्यन्ते । विराजश्चन्द्रो^६ ऽचरेषु दशत्व मस्ति । प्रथमस्तु यज्ञो ज्योतिष्टोमः । “एष वाव प्रथमो यज्ञो यज्ञानां यज्ज्योतिष्टोमः”—इतिश्रूतेः^७ । तत्र च नवत्युत्तरशत-

१— ‘स्वसमयप्राप्तत्वात्’—इति ज, झ, ञ, ट ।

२— नास्त्येतत् पदं ड-ट-पुस्तकयोः ।

३— औ०सू० २. ३. ३ ।

४— पा० सू० ८. १. १५ ।

५— ‘अप्युपलक्षकम्’—इति ठ । ६— ‘विराट्चन्द्रो’—इति ड ।

७— ता०ब्रा० १६. १ । ऐ०ब्रा० ३. ४. ५ । तै०सं० ७. ४. १०, ११ ।

सङ्ख्याकाः स्तोत्रियाः । तास्वेकोनविंशतिसङ्ख्या विभज्यमानासु
दश सन्धन्त इत्यस्ति तत्रापि दश सङ्ख्या । अतो दशसङ्ख्यायोगाद्
विराड्विंशयोरेकत्वादिव दशसङ्ख्यासम्पत्त्या विराडात्मको यज्ञ एव
साकक्ष्येन सम्पादितो भवति ।

एवं दशत्वं स्तुत्वा दिशः प्रयोगं मनूय सौति— “अथ यदिति ।
‘संरभेते’ “रभ राभस्वे”, राभस्यं कार्यौपक्रमः ; किं मपि कार्यं
कर्तुं सुपक्रमेते ॥ २९ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये^१ प्रथमाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— ‘माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणे’—इति ज, भ, ज, ट, ड ।

२— व्रतोपायनादनन्तरं मर्षां प्रणयनम् तत्पद्धतिश्चैषा ।— अर्धयुर्वारणं
चमसं सत्यहस्ते कृत्वा दक्षिणहस्तस्थेनोदपात्रेण स्वयं तस्मिन्मुदकं मांसिच
दक्षिणहस्तेन चमसं गार्हपत्यस्योत्तरतो निधाय ‘ब्रह्ममयः प्रणोष्यामि?’—
इति ब्रह्माणं पृच्छति । ‘वाचं यच्छ’—इति यजमानं प्रेष्यति । ब्रह्मा ‘प्रणय
यच्छमित्यादि (२. २. ८.) उपांशु पठित्वा ‘अं प्रणय’—इत्युच्चै रनुज्ञां
करोति, यथाध्वर्युः पृथगोति : ततोऽध्वर्युश्चमसं गृहीत्वा आहवनीया-
दुत्तरस्यां दिशि वह्निर्देदि दर्भेषु प्रणीताचमसं निदधाति । एतदेव प्रणीता-
प्रणयनं चोच्यते । प्रणीताप्रणयनादनन्तरं प्रागयैरुदगयैश्च दर्भैराहवनीयस्य
परिस्तरणं भवति ; गार्हपत्यस्य तु प्रथमं पुरस्तादुदगयैः, ततो दक्षिणतः
प्रागयैः, पश्चादुदगयैः, उत्तरतः प्रागयैर्दर्भैः परिस्तरणम् । ततः पात्रा-
सादनम् । तच्च श्रृर्पादिपात्राणां समीपे स्थापनम् । तत्पद्धतिश्चैवम् ।—
अर्धयुर्व्यजमानो वा द्वे द्वे पात्राणि गृहीत्वा विनियोगक्रमेण आहवनीये
गार्हपत्ये वा यज्ञं हविं अर्पयं करिष्यन् भवति, तस्योत्तरतः पश्चाद्वा निद-
धाति । एतान्येव चत्वारि कर्माणीह प्रथमब्राह्मणे आह्वानानि ।

अथ श्रुष्यामिहोचहुवणीञ्चादत्ते । कुर्मणे वा
 वेषाय वा मिति यज्ञो वै कुर्म यज्ञाय हि तस्मा-
 दाह कुर्मणे वा मिति वेषाय वा मिति वेषेष्टीव हि
 यज्ञम्* ॥ १ ॥

अथ व्वाचं यच्छति । वाग्वै यज्ञो ऽविश्वो यज्ञं
 तनवा ऽइत्युय प्रतपति प्रत्युष्टः रुक्षः प्रत्युष्टा अरातयो
 निष्टप्तः रुक्षो निष्टप्ता अरातय इति वा ॥ २ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य आस-
 ङ्गाद् विभयाञ्चकुस्तयज्ञमुखादेवैतन्नाप्ता रुक्षाः स्यतो
 ऽपहन्ति† ॥ ३ ॥

अथ प्रैति । उर्व्वन्तरिक्ष मन्वेमीत्यन्तरिक्षं वा ऽअनु
 रुक्षश्चरत्यमूल उभयतः परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूल
 उभयतः परिच्छिन्नो ऽन्तरिक्ष मनुचरति तद् ब्रह्मणै-
 वैतदन्तरिक्ष मभय मनाष्ट्रं कुरुते ॥ ४ ॥

स वा ऽअनस एव गृह्णीयात् । अनो ह वा ऽअग्रे
 पश्येव वा ऽइदं युच्छालः स युदेवाग्रे तुत्करवाणीति
 तस्मादनस एव गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

भूमा वा ऽअनः । भूमा हि वा ऽअनस्तस्माद्यदा

* 'यज्ञम्'-इति ग, च ।

† 'रक्षाः स्यपहन्ति'-इति क ।

हु भवत्यनोवाह्य मभूदित्याहुस्तद् भूमान मेवैतदु-
ति तुस्मादुनस एव गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

यज्ञो वा ऽअनः । यज्ञो हि वा ऽअनस्तुस्मादुनस
एव यजूंषि सन्ति न कौष्ठस्य न कुम्भ्यै भुक्त्वायै ह
पुर्षयो गृह्णन्ति तद्वृषीन् प्रति भुक्त्वायै यजूंष्यासुस्ता-
धेतुर्हि प्राकृतानि यज्ञायज्ञं निर्मिमा* ऽइति तुस्मा-
दुनस एव गृह्णीयात् ॥ ७ ॥

उतो पात्यै गृह्णन्ति† । अनन्तराय मु तर्हि यजूंषि
पेत् स्फुर मु तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य‡ गृह्णीयाद्यतो युन-
नाम ततो विमुञ्चामेति यतो ह्येव युञ्जन्ति ततो
विमुञ्चति ॥ ८ ॥

तस्य वा ऽएतस्यानसः । अग्निरेव धूरग्निर्हि वै धूरय
पु ऽएनदुहन्त्यग्निदग्ध मिवैषां व्यहं भवत्यथ यज्जघुनेन
कस्तम्भीं प्रऽउगं वेदिरेवास्य सा नीडु एव हवि-
हुनिम् ॥ ९ ॥

स धुर मभिमृशति । धुरसि धूर्व धूर्वन्तं धूर्व तं
यो ऽस्मान् धूर्वति तं धूर्व यं व्ययं धूर्वाम इत्यग्निव

* 'निर्मिमा'—इति क, भाष्यसम्मतश्च ।

† 'गृह्णन्ति'—इति ख

‡ 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'—इति ख । 'तुर्ह्यधुस्तादुपोह्य'—इति घ ।

ऽएष धुर्य*स्तु मेतदत्येषुन् भवति हविर्ग्रहीष्यांस्तुस्मा
 ऽएवैतान् निहृते तथो हैत मेघो ऽतियुन्त मग्निर्धुर्यो
 न हि नस्ति ॥ १० ॥

तुश्च स्मैतदारुणिराह । अर्द्धमासशो वा ऽअहुः
 सपुत्रान् धूर्वामीत्येतुश्च स्म स तदुभ्याह ॥ ११ ॥

अथ जघनेन कस्तम्भी मीषा मभिमृश्य जपति ।
 देवाना मसि वह्नितमं सुस्मितमं प्रुप्रितमं जुष्टतमं
 देवहृतमम् । अहुत मसि हविर्धानं दृष्ट्वस्व माह्वारि-
 त्युन एवैतदुपस्तौत्युपस्तुताद्रातुमनसो† हविर्गृह्णानीति
 मा ते यज्ञपतिर्ह्वीर्षीदिति युजमानो वै यज्ञपतिस्त-
 युजमानायैवैतदह्वला माशास्ते ॥ १२ ॥

अथाक्रमते । विष्णुत्वा क्रमता मिति यज्ञो वै
 विष्णुः सु देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा
 मियं विक्रान्तिरिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेद्
 मन्तरिक्षं द्वितीयेन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैष एतस्मै
 विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं विक्रमते ॥ १३ ॥

अथ प्रेक्षते । उरु व्यातायेति प्राणो वै व्यातस्तद्
 ब्रह्मण्यैवैतुप्राणाय व्यातायोरुगायुं कुरुते ॥ १४ ॥

* 'धुर्य'-इति ख ।

† 'हविर्ग्रहीष्य'-इति क ।

‡ 'द्रातुमनसो'-इति सायणसम्मतोऽपि न क्वापि मूलपुस्तके दृश्यते ।

अथापास्यति* । अपहतः रुक्ष इति यद्युच किञ्चि-
द्वापन्नं भवति यद्यु नाभ्येव मृशेत् तन्नाशुः एवैत-
द्रक्षाःस्यतोऽपहन्ति† ॥ १५ ॥

अथाभिपद्यते । युच्छन्तां पञ्चेति पञ्च वा इदमा-
अङ्गुलयः पाङ्क्तो वै यन्नस्तद्यज्ञ मेवैतद्वच दधाति‡ ॥ १६ ॥

अथ गृह्णाति । देदस्य त्वा सवितुः प्रसुवे ऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या ममये जुष्टं गृह्णामीति सविता
वै देवानां प्रसविता तुत्सवितुप्रसृत एवैतद् गृह्णात्य-
श्विनोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्यु पूष्णो हुस्ताभ्या मिति
पूष्ण भागदुघो ऽशनं पाणिभ्या मुपनिधातु सत्यं देवा
अमृतं मनुष्यास्तुत्सत्येनैवैतद् गृह्णाति॥ ॥ १७ ॥

अथ देवताया ऽआदिशति । सुवा ह वै देवता
अध्वर्युः हविर्ग्रहीष्यन्त मुपतिष्ठन्ते मुम नाम ग्रही-
ष्यति मुम नाम ग्रहीष्यतीति ताभ्य एवैतत् सह॥
सतीभ्यो** ऽसमदं करोति ॥ १८ ॥

यदेव देवताया ऽआदिशति । यावतीभ्यो ह वै
देवताभ्यो हवीरुषि गृह्णन्त ऽअणु मु ह्वैव तास्तेन

* 'ति'—इति ख । † 'न्ति'—इति ख । ‡ 'ति'—इति ख ।

§ 'ति'—इति क ।

॥ 'मृ'—इति ग ।

॥ नास्तेतत् पदं क-ख-उक्तकयोः । ** एतदपि पदं ख-पुस्तके नास्ति ।

मन्यन्ते यदस्मै तं कामः समर्हुयेयुर्यत्काम्या गृह्णाति
तस्माद्वै देवताया ऽश्वादिशत्येव मेव यथापूर्वः
हवीःपि गृहीत्वा* ॥ १८ ॥

अथाभिमृशति । भूताय त्वा नारातय ऽहुति तद्युत
एव गृह्णाति तद्देवैतत्पुनराप्याययति ॥ २० ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । स्वरभिविख्येष मिति परिवृत
मिव वा ऽतद्वनो भवति तदस्यैतच्चक्षुः पाप्मगृहीत
मिव भवति यज्ञो वै स्वरहर्देवाः सूर्यस्तत्स्वरुवैतदुतो
ऽभिविपश्यति ॥ २१ ॥

अथावरोहति । दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मिति
गृहा वै दुर्यास्ते हैतुः ईश्वरो गृहा युजमानस्य यो
ऽस्यैषो ऽध्वर्युश्चेन चरति तं प्रयुन्त मनु मुच्योतोस्तु-
स्येश्वरः कुलं विश्वोभ्योऽस्तानेवैतदस्यां पृथिव्यां दःहति
तथा नानुमुच्यवन्ते? तथा न विश्वोभन्ते तस्मादाह
दुःहन्तां दुर्याः पृथिव्या मित्यथ प्रैत्युर्व्वन्तुरिक्ष मुन्वे-
मीति सो ऽसावेव बन्धुः ॥ २२ ॥

स यस्य गार्हपत्ये हवीःपि अपुयन्ति । गार्हपत्ये
स्य पात्राणि सुःसादयन्ति अघनेनो तूर्ध्वं गार्हपत्यः

* 'त्वा'—इति ख, च ।

† 'हैत'—इति च, भाष्यसम्मतम् ।

‡ 'विश्वोभ्यो'—इति ख ।

§ 'मुच्यवन्ते'—इति ख ।

सादयेद्यस्याहवनीये हवीरुषि अपुयन्त्याहवनीये तस्य
 पात्राणि सुसादयन्ति जघनेनो तुर्ह्याहवनीयः
 सादयेत् पृथिव्यात्वा नाभौ सादयामीति मध्यं वै
 नाभिर्मध्यं मुभयं तुस्मादाह पृथिव्यात्वा नाभौ साद-
 यामीत्युदित्या उपुस्य इत्युपुस्य इवैनदभार्पुर्गिति
 वा आहुयत्सुगुप्तं गोपायन्ति तुस्मादाहुदित्या उपुस्य
 इत्युमे हव्यः रक्षेति तदग्नये चैवैतुहविः परि-
 ददाति गुप्त्या अस्यै च पृथिव्यै तुस्मादाहुमे हव्यः
 रक्षेति ॥ २३ ॥ २ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा द्वितीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । २ ॥

पात्रासादनानन्तरं कर्त्तव्यं माह—“अथ शूर्पं मिति । एत-
 चादानं हविर्निर्वापार्थम्^१ । वामिति^२ मन्वगतद्विवचनलिङ्गात् उभे
 सह आदौयेते । अत एव सूत्रे—“शूर्पाग्निहोत्रहवण्यादाय”-इति^३ ।
 इतरेतरयोग-द्वन्द्वः ।

यज्ञो वा इत्यादि । यज्ञाय हि तदादानम् ; अतः कर्म-
 शब्दः कर्ममात्रपरोऽपि तद्विशेषं यज्ञ मेव ब्रूते । इज्यते अनेनेति
 ‘यज्ञः’ हविः ; तदिह निर्वापकाले ब्रौह्मरूपम् । तदाग्निहोत्रहवण्या

* ‘मौ’-इति ख ।

१—“अथ हविरावपति”-इतीहिव ४. ८ ।

२—वा० सं० १. ६. ५ ।

३—का० औ० सू० २. ३. १० ।

शूर्पं निर्वपन्^१ 'वेवेष्टीव' परिवेषणं करोतीव । यथाश्वं दद्यां भोजनपात्रे । अतो वेषाय वा मित्युक्तम्^२ । वेवेष्टीत्यत्र परि-
रूपोपसर्गो लुप्तो निर्दिष्टः । "विष्टु व्याप्तौ"^३ । "निजां चयाणां
गुणः स्त्री"^४—इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ शूर्पं मित्यादि । अथ-शब्दादनुष्ठेयपदार्थपौर्वापर्यलक्षणं
क्रम माहुः । अतस्तद्विशिष्टाः पदार्था विधीयन्ते । ननु चैष
चेदनुष्ठेयलक्षणः क्रमः, स च सर्वेषु पदार्थेष्वेक एव, नैकैकपदार्थग
इति, तद्विशेषणतया तद्विधिभिः कथं विधातुं शक्यते ? तर्हि
सङ्घातविशेषणतया तद्विधानेनैव विधीयता मिति चेत्, न ;
सङ्घातस्याविधेयत्वात् ; तस्य चैकत्वेन नियमेनानेकपदार्थाश्रितस्य
क्रमस्यासम्भवात् । नैष दोषः । यथा संयोगादय एकैकवस्तुन्यपर्य-
वसिता^५ अपि वस्त्वन्तर मपेक्ष्यैकत्रापि पर्यवस्यन्तः^६ तद्विशेषणतया
तद्विधिभिर्विधीयन्ते, तद्वत् क्रमोऽपि किं न विधीयते^७ । न च
शब्देनानभिधानादविधान मिति^८ मन्तव्यम् ; प्राकृतोपकार^९वद-
भिहितस्यापि वैतत्यलक्षणक्रमस्यार्थाद्^{१०} बुद्धानुपस्थितस्य विधि-

१— 'निर्वपति'—इति ड ।

२— वा० सं० १. ई. ५ ।

३— जु० ड० ।

४— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

५— 'एकैकवस्तुपर्यवसिता'—इति ड । 'संयोगो द्विष्टः'—इत्यादि ल० म० ।

६— 'मपेक्ष्यैकत्राप्यवस्यन्तः'—इति ड । ७— 'विधीयेत'—इति ड ।

८— 'शब्देनानभिधान मिति'—इति ड ।

९— 'प्रकृतौ एकार०'—इति ज, भ, ; 'प्रकृतौ प्रकार०'—इति ड ।

१०— 'चैतदुपलक्षणक्रमस्यार्थाद्'—इति ड ।

ब्रह्मवात् । न चावश्यं वैतत्यलक्षण एव क्रमः ; अस्ति ह्यभावात्-
पूर्व्यलक्षणोऽपि । तथाच, यथा “अध्वर्युर्गृहपतिं दीक्षयित्वा
ब्रह्माणं दीक्षयतीति^१ क्त्वा-प्रत्ययेनाभिहितः पौर्वापर्यलक्षणः क्रम
एतार्थविशेषणतया विधीयते, एव मच्च अथ-शब्दैरभिहितो
विधीयत इति किं सुपपन्नम् ? तदुक्तं जैमिनिना—“श्रुतिलक्षण
मानुपूर्व्यं तत्प्रधानत्वात्”—इति^२ ॥ १ ॥

वाग्वै यज्ञ इति । यच्छ्रुति-पदमग्निधानास्त्रियम्यमानैवेह वाग्-
विवक्षिता ; तस्याश्च यज्ञसाधनत्वाद् । यज्ञसाधनता सुपपादयति—
“अविबुध्य इति । वाङ्मयमे हि चित्तविबोभ^३हेतोर्बाग्यव-
हारस्थाभावात् तदैकाग्र्ये सत्यविकलो यज्ञो यतः सम्पद्यते ।
बुभेदहान्तोपदेशत्वे ऽप्यागमानुशासनस्यानित्यत्वादिदुर्भावः^४ (बुध्य-
स्त्वान्नेति^५ शापकात्)^६ । बुभेति^७ निपातितम् ।

(शूर्पस्त्राग्निहोत्रहवणीञ्च प्रतपति^८—) “अथ प्रतपतीति । शूर्पं
मग्निहोत्रहवणीं चेत्यनुषङ्गात् तदुभय मित्यर्थः । “निष्ट्रप्त
अरातय इति वा”—इति । त्रीञ्चानुष्ठानपक्षे यववाक्यस्य, (१) प्राप्त
प्रामाण्यत्यागः, (२) अप्राप्ताप्रामाण्यस्वीकारः, (३) पुनर्यवानुष्ठां
स्वीकृताप्रामाण्यस्य त्यागः, (४) त्यक्तप्रामाण्यस्वीकारश्चेति चत्वारं

१— इहैवोपरिष्ठात् दीक्षाप्रकरणं द्रष्टव्यम् (१२ का० १ प्र०) ।

२— मी० सू० ५. १. १ ।

३— ‘चित्तविबोभ’—इति ज, भ, अ, ट, ठ ; चित्तविबोभ’—इति ड ।

४— “आगमशास्त्र मनित्यम्”—इति प० श्रे० १५ (८. ४. १६. म० भा०)

५— पा० सू० ७. २. १८ ।

६— नास्त्येष पाठः ठ-पुस्तके ।

७— ‘बुध्य इति’—इति ठ ।

८— नास्त्येतद्वाक्यं ठ-पुस्तकादन्यत्र

दोषाः । इत्थं ब्रौह्मिवाक्कोऽपि चत्वार इत्यष्टौ दोषा^१ षडपि,
तथापि गत्यभावादिकल्प इत्युक्तं भट्टाचार्यैः^२—

“एव मेषोऽष्टदोषोऽपि यद्व्रीहियववाक्ययोः ।

विकल्प आश्रितस्तत्र गतिरन्या न विद्यते”—इति^३ ।

इह पुनर्वाग्यभेदाधस्तादप्यनुल्लेखेन मन्त्रद्वयपात्रिकत्वस्य^४ श्रुत्यै-
वाभिधानाच्चैकोऽपि दोषः । एतदर्थं मेव च “एकार्थास्तु
विकल्पोरन्”—इति^५ ब्रौह्मियववदेव न्यायप्राप्तस्यापि विकल्पस्य, वेति
स्वशब्देनोपादानम् ॥ १ ॥

मन्त्रकरणकतायै साध्यस्य निरासस्योपयोगसिद्धये निरसनी-
यानां प्रसक्ति माह— “देवा ह वा इति । ‘असुररचसेभ्यः’—इति
षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^६ । तेषाम् ‘आसङ्गात्’ संसर्गाद्ब्रूताः ।^७ विभेतेर्चिडि

१— ‘इत्यसौ दोषः’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ, ।

२— मौमांसायां भट्टमतपोषकाचार्यैरित्यर्थः । मौ० भ० १२ अ० ३ पा० ।

३— विकल्पो द्विविधः— व्यवस्थित ऐच्छिकश्चेति । तत्रेच्छाविकल्पे भट्टमते
अष्टौ दोषा भवन्ति । तद्यथा— “प्रमाणात्वाप्रमाणात्परित्याग-
प्रकल्पना । प्रत्युज्जीवनहानिभ्यां प्रत्येकं मष्टदोषता”—इति । “ब्रौहि-
मिर्यजेतेति वाक्यात् ब्रौह्मयो नियम्यन्ते; एवं यवैर्यजेतेति वाक्यात् यवा
अपि नियम्यन्ते; तयो रेकार्थत्वाद् विकल्पः”—इत्यादि मौ० प० ।

४— “प्रतपनं प्रत्यष्टं नियम मिति वा”—इति का० श्रौ० सू० २. ३. ११ ।

मन्त्रौ तु तौ वा० सं० १. ७. १, २ ।

५— मौ० सू० १२. ३. १० । अस्मन्मते तु “मन्त्राणां सन्निपातित्वादेका-
र्थानां विकल्पः स्यात्”—इति (२८) सूत्रस्यैवार्यं विषयः स्यात् ।

६— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

“भीष्टीष्टुवाम्^१”—इत्याम् प्रत्ययः, श्रुभावश्च । नाशयन्तीति
‘नाष्टाः’ आसुर्यः प्रजाः, ताश्च रक्षांसि च ‘तत्’ तेन तपनेन^२ ।
अतो ‘यज्ञसुखात्’ यज्ञप्रारम्भाद् अपहन्ति । ‘एतत्’—इति
क्रियाविशेषेणम् ॥ ३ ॥

अथ प्रेतौति । शूर्पप्रतपनानन्तरम् उर्विति^३ मन्त्रेण हविर्निर्वा-
पार्थं शकटसमीपं ‘प्रेति’ प्रगच्छेत् । मन्त्रप्रयोजन माह—“अन्तरिचं
वा इति । यथा वृक्षो मूलैः पृथिवी मनुप्रविष्टस्तिष्ठत्येव, न गच्छति ;
यथा व्याघ्रादिरभितः पाशाभ्यां बध्वा ध्रियमाणः^४ ; नैवं पुरुषो
मूलवान् ; नाप्युभयतः केनचित् संसर्गिणा प्रतिबद्धः, किन्तु ‘परि-
च्छिन्नः’ प्रतिबन्धकामंसृष्टः सन् अन्तरिचे विश्रम्भं^५ चरति । तथैव
निर्वक्ष्यमानहविरादानार्थं रक्षोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टं सत्त्वं^६ निर्वक्ष्यन्तं
पुरुष मनुगच्छेत् । अतस्तदेतत्पुरुषेण गम्यमान मन्तरिचप्रदेशे^७
‘ब्रह्मणा’ उर्वित्यनेनैव मन्त्रेण^८ ‘अनाष्टं’ हिंसाकररहितम्^९, अत
एवाभयं कुरुते । ‘उरु’ विस्तीर्णं प्रतिबन्धकरचोलेक्षणमूर्त्तद्रव्य-
विरहादिति हि मन्त्रार्थः ॥ ४ ॥

अनस एव (न शालायाः^{१०}) सकाशाद्गृह्णे, कारण माह—
“अनो ह वा इति । अन एव हि प्रथमं धान्यस्याधिकरणम् ।

१— पा० सू० ३. १. ३६ ।

२— ‘यज्ञेन’—इति ड ।

३— वा० सं० १. ७. ३ ।

४— ‘ध्रियमाणाः’—इति ज, झ, ञ, ट, ड ।

५— विस्त्रम्भं—इति ठ, ड ।

६— ‘सत् तं’—इति ठ, ड ।

७— ‘मन्तरिचं’—इति ड ।

८— वा० सू० १. ७. ३ ।

९— ‘हिंसाकररहितम्’—इति ठ । १०—नास्त्येष पाठो ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

अनसः सकाशास्त्रीयमानं धान्यं 'पश्येव' पश्चादेव । किं तत् ? यत्
'शालं' एतत्^१ शालागतं भवति । "पश्यपश्चा च कन्दसि"-इति^२
निपातितम् । शालाशब्दाच्छान्दसत्वेन कस्य विकल्पितत्वाद्गण ।
यत् 'अये' गृहप्रवेशात् प्राक्, अनसि स्थितम् । अत एव गृहिणा
माशया^३ अनुपहतं तदेव यज्ञसाधनं करवाणीति योग्यत्वे^४ हेतुः ।
तस्मादनस एव सकाशात् सोऽध्वर्युर्गृहीयाच्च शालातः ॥ ५ ॥

अथानसोऽप्यग्रे खलादानीयमानं मूतस्थ मेव किं न निरूप्यते ?
इत्यत आह— "भूमा वा इति । मूतस्थं ह्येवाप्सम्^५, ततो निरूप्यमाणं
हविः हिंसितमिवावहेवा न गृहीयुः । अपि स्मर्यते हि—

“आत्मानं पीडयित्वा तु भिचां यः सम्प्रयच्छति ।

सा भिचा हिंसिता ज्ञेया न सा याज्ञा कदाचन”—इति ॥

बहोर्भावः 'भूमा'^६ । भवितरि भावोपचारः अतिशयार्थः ;
र्त्तिभूतं ब्रह्मण्य मेवायं पुनातौतिवद् । अतो बह्वतरं भूमा अन-
त्यर्थः । तस्यार्थं लोकप्रसिद्धि माह— "भूमा हीति । प्रसिद्धिं
लोकव्यवहारेण साधयति— 'अनोवाह्यम्' अनसा वोढु मर्हं तद्दि-
शादि । तदेतदनस्यं हविरुपयच्छन् भूयिष्ठ मेवोपैति । अतो
हिंसित-भिचा निराहता ॥ ६ ॥

१— 'एतत् (B. पतते A. O. !!)'—इति छ ।

२— पा० सू० ५. ३. ३३ ।

३— 'माशय'—इति छ ।

४— 'योऽय मनसो ग्रहणे'—इति छ ।

५— मूतम् = बद्धम्, मूतस्थम् = बद्धावस्थम् । अम० को० २. १. ६५ ।

६— पा० सू० ६. ४. १५८ ।

अनस एव ग्रहणे हेतुन्तर माह—“यज्ञो वा इति । यज्ञ-
साधनत्वादनसि साधनस्तुत्यै यज्ञलोपचारः । इज्यते अनेनेति करणे
एव वा नङ् प्रत्ययः^१ । वै-शब्दस्तस्य विधिश्रुतिमिदं यज्ञसाधनत्वं
स्मृतं स्मारयति ।

न केवलं श्रुतिमिदं तस्य तत्साधनत्वम्, अपि तु प्रत्यक्षादि-
प्रमाणैरपि तस्य साधनत्वं सिद्धं मित्याह—“यज्ञो ह्येति ।

अनसोऽसाधारण्ये हेतुन्तर माह—“तस्मादिति । यस्मादनस
एव ग्रहणम्, तस्माद्ग्रहणमन्ताः “धूरस्य ऊत मसि हविर्द्वान्
मित्यादयः^२ अनोऽवयवलिङ्गा दृश्यन्ते; न पुनः कोष्ठगतस्य कुम्भी-
गतस्य वा धान्यस्य । कुम्भी-शब्दस्तन्निष्ठं धान्यं लक्षयति, “मञ्चाः
क्रोशन्तीतिवत्^३ । लुप्तनिर्दिष्टा षष्ठी ।

अविमत माह—“भस्त्राया इति । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ ।

तस्मिन् पक्षे भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्याह—“तद्विधीनिति ।
उत्तरार्थे । तदा तु तान्येव यजुषि भस्त्रायाः^५ प्रतिपादकानि स्युरि-
त्यर्थः । अनःपक्षे हे अनः ! यत् त्वं ‘धूरसि’ त्वं सुद्धतं मतुलं
हविर्द्वान् मसीति । भस्त्रापक्षे^६ तु हे भस्त्रे ! इत्येव विशेषः^७ ।

१— पा० सू० ३. ३. ६० ।

२— वा० सं० १. ८. १, २; ६. १ ।

३— “तात्पर्यात् तथैव तादर्थ्यात् तत्सामीप्यात् तथैव च । तस्माद्वचन्यात्
तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा बुधैः”—इत्यादि ल० म० ।

४— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ५— ‘यज्ञभस्त्रायाः’—इति ज, ङ ।

६— भस्त्रा चर्मनिर्मितं पात्रम्, तदेवेह पात्रौल्यते ।

७— एतच्च पक्षद्वयं का० श्री० सू० २. ३. ३८ द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रदारिद्र्य इव कक्षात्तान्येव ! अन्यानि चेत्, भस्त्रायाः के मन्त्रा इत्यत आह—“तान्येतर्हीति । तैरेव यजुर्मिर्गहणे^१ यानि यजुंषि प्रकृतावनस्थासन्, तान्येवैवं सति विहृतौ भस्त्राया मपि^२ स्तुः ।

तथात्वस्यापि किं फल मिति चेत् तत्राह— “यज्ञादिति । यज्ञसाधन मन आश्रित्य सकृत्प्रयुज्य तत इद मुक्तैव^३ यज्ञं भस्त्रा-दि^४ किं ‘निर्ममै’ अनुतिष्ठानि इत्येव मनुष्ठातुराशय इत्यर्थः ।

ननु प्रकृतावेव पचान्तरं भस्त्रा यथा यवः^५, तत् किं मुच्यते प्राकृतानीति । सत्यम् ! प्राकृत मुपदिश्यमानं यथा प्रथमं वैकृत-न्वतिदेशाच्चरमं प्रतीयते, एवं स्वशब्देनाभिधानात्प्रथमप्रतिपत्तेरेव प्राकृत मुच्यते ; तस्मिन्नितापूर्वसाधनत्वात् पश्चात्प्रतीतेर्भस्त्राविकृति-वद्विकृतिः ; अतो भस्त्राया मपि यववदुपदेशादेव धर्मसम्बन्धो नातिदेशात् । प्रीहीनवहन्तीति अपूर्वं प्रीहयः प्रकृतिद्रव्य मव-हन्तीति यथा, तथानेन पदेनापि भस्त्राविपरिग्रह इति ॥ ७ ॥

पात्रीतो यष्टणे धर्मविशेष आह— “उतो पात्र्ये इति । ‘उतो’ अपि तु यदि पात्र्या^६ गृह्णीयात्^७, तदा धूरीषाद्यभावेन तदुप-

१— ‘अन्यानि कानि चित् भस्त्रायाः किं न विधीयन्त इत्यत आह—’

—इति ठ । २— ‘एतर्ह्यपि तैरेव यजुर्मिर्गहणम्’—इति ठ ।

३— ‘विहितभस्त्राया’—इति ठ, ‘तान्येव भस्त्राया मपि’—इति छ ।

४— ‘सकृत्सकृत्प्रयुज्यत इद मुक्तैव’—इति ज, ‘सकृत्प्रयुज्यत इदमुक्तैव’—इति भ, ‘सकृत्प्रयुज्य तदमुक्तैव’—इति छ ।

५— ‘भस्त्रात् यथा यवः’—इति ज, भ, ज, ट ; ‘भस्त्रा न तु विहृतौ यथा यवाः’—इति ठ । ६— ‘पात्र्या’—इति ज, भ ।

७— “(पात्र्ये) पक्षमर्थे चतुर्थी । पात्र्याः”—इति का० सू० छ० (२. ३. २८.) ।

स्थानविरहादननुष्ठानकृतं^१ व्यवधानं मन्तराय मन्तरेण^२ तत्प्रकाशक-
यजूंषि “धूरसि”-“देवानामसि”-इत्यादीनि^३ जपेत् ।

तत्रैव धर्मान्तर माह— “स्फ्य सु तर्हीति । तस्मिन् पात्रीपचे
तस्या अधस्तात् स्फ्य मुपनिधाय^४ गृह्णीयात् । यदाह कात्यायनः—
“पात्र्यां वा स्फ्योपहितायां धुरीषारोहणानि पात्रीविले जपतीति” ।
अनसो ग्रहणे^५ स्फ्योपहितपात्रीतो प्रहणे ऽतिशयितं प्रयोजन माह—
“यतो युनजामेति । योऽयं^६ स्फ्य माश्रित्य ‘युनजाम’ यज्ञेन योगं
प्राप्तम्, ततस्तस्मिन्नेव स्फ्ये ‘विमुञ्चाम’-इति वियोग मपि करवाम ।
योगवियोगसामानाधिकरणसिद्धिः । स्फ्योपहितपात्रीतो ग्रहणपचे
अनःपचादतिशय इत्यर्थः ।

अथ मन्त्राभिप्रायः— अनसो निर्वापपचे हि जुहूपभृतौ शकटस्य
धुरोर्निदध्यात् । पात्रीतः पुनर्निर्वापे तदाधारभूते स्फ्ये तयो-
र्निधानं विमोक्तः । तदुक्तं कात्यायनेन— “घृताची ऽदिति^७ धुरि
निदध्यात्यनसि चेद्ग्रहणम्”-“स्फ्ये पात्र्यां चेत्”-इति^८ । तथा अपां

१— ‘तदनुष्ठानविरहादननुष्ठानकृतं’-इति ठ ।

२— “अनन्तरायम्” (३६८० ८ पं०) = अविच्छेदम् (का० श्रौ० २. ३. २६.) ।

३— वा० सं० १. ८. १, २; २. ६. १ । का० श्रौ० २. ३. १३, १४ ।

४— “स्फ्यो नाम बाहुमात्रः खड्गाकारः काष्ठविशेषः”-इति तै० सं०

१. ६. ८. २. सा० भा० । “स्फ्योऽस्याकृतिः”-इति का० श्रौ० सू०

१. ३. ३६ । “खादिरः स्फ्यः”-इति चेन्नैव ३. ६. २. १२ ।

५— श्रौ० सू० २. ३. २८, २९ । ६— “ग्रहणादपि”-इति ड ।

७— ‘योऽयं’-इति ज, झ, ञ, ट; ‘यमेव’-इति ठ; ‘योगं’-इति ड ।

८— वा० सं० २. १६. १ । ९— श्रौ० सू० ३. ६. १६, २० ।

प्रणयनं च स्फेने सहेत्युक्त मापस्तम्बेन— “स्फेनोपसङ्गृह्याविषिञ्चन्
हरति”—इति^१ । एवञ्च स्फेनैव योगः, स्फ्य एव वियोगात्मको
विमोकोऽपीति पात्रीतो ग्रहणे योगवियोगयोः सामानाधिकरण्य-
लाभोऽतिशय इति ।

अथ तयोर्वैयधिकरण्यात् सामानाधिकरण्योक्तोऽतिशय इत्या-
शङ्क्य लोकप्रसिद्धानुसरण मतिशय इत्याह— “यतो ह्येवेति । सार्व-
विभक्तिकस्तसिः^२ । यच्चैव योगः, तच्चैव वियोगो न्याय्यः; न हि
कर्णे युक्तः, कथां विमुच्यत इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ धुरः समन्वक मभिमर्शनं विधासंस्तदुद्घातत्वेन देवता-
रूपतां^३ तस्याः प्रतिपादयति— “तस्येत्यादिना ।

“अग्निरेव धूरिति यद्गुरोऽग्न्यात्मकत्वं प्रतिज्ञातम्, तस्योप-
पादनम्— “अग्निर्ह वा इत्यादि । अनसो या धूर्बलीवर्दवह्नस्थानं”,
तस्याग्न्यात्मकत्वं मन्वयव्यतिरेकाभ्यां लोकप्रसिद्ध मिति ‘हि’-
शब्दार्थः ।

ता मेव प्रसिद्धिं दर्शयति— “अथ य एनदिति । ‘एनद्’
धुराक्षम्, अनसो योगे खलु बलीवर्दा वहन्ति, एषां ‘वहं’ वहन-
साधनं स्तन्वरूप मङ्ग मग्निदग्ध मिव दृश्यते; अतो नूनं ‘धूर’
वोढव्या धूः अग्न्यात्मिकेत्यवसीयत इत्यर्थः ।

१— औ० सू० १. १६. ८ ।

२— पा० सू० ५. ३. १४ ।

३— ‘देवतासूर्यतां’—इति ङ; ‘देवतासूर्यतां’—इति ङ ।

४— “युगस्य प्रान्तौ धूःशब्देनोच्यते, यावन्नुत्स्नान्ययोरपरि निधीयेते”—
इति का० औ० २. ३. १३ सू० ८० ।

शकटाभिर्वापस्य^१ प्राग्रस्त्यातिग्रथं द्योतयितुं तस्मिन् वेदिहवि-
र्द्धानयोः सम्पत्तिं माह— “अथ स्रज्यघमेनेति । शकटस्त्याधःपतनं
वारयितुं मौषादण्डप्रोक्तमनार्था^२ मेथौ ‘कस्तमौ’ । ईषाद्वयं यच्च
संस्तुतं, ततः प्रत्यग्भागः, तयोरीषयोर्मध्यदेशः ‘प्रउगम्’^३; तच्च पश्चाद्
विस्तृतम्, पुरस्ताद्भूषीयः । ‘वेदिः’ अपि तथाविधा;— “चिंशत्पदा-
नि पश्चात्तिरस्त्री भवति, षट्चिंशत् प्राची, चतुर्विंशतिः”^४ पुरस्तात्
तिरस्त्री—इति^५ श्रुतेः । अतस्तत्प्राख्यात्प्रउगस्य वेदित्वपदेशः ।
“नीड एवेति । धान्यनिधानाद्य परिश्रितप्रदेशो ‘नीडः’^६; हविर्द्धानं
अपि परिश्रितम्^७; परिश्रयणसाम्यात् नीडस्य हविर्द्धानत्वम् ॥ ८ ॥

श्रौपोद्वातिकं समन्त्रकं सभिमर्शनं विधत्ते— “स धुर मिति ।

अस्याभिमर्शनस्य प्रयोजनं माह— “अग्निर्वा इति । युगस्य धुरि
भक्षोऽग्निः ‘धुर्यः’ । “भवेच्छन्दसि”—इति^८ यत् । हविर्घृष्टणाद्य शक-
टस्य ‘परिश्रितप्रदेशं’ पश्चाद्भागं व्याख्यन्, ‘तं’ धुर्यं पौरस्त्यम्^९ अग्नि
मतिक्रमिष्यन् भवति । तदतिक्रमे च स कुध्येत्^{१०} । तस्य प्रसादनाथ
‘एतद्’ “धूरसीति”^{११} मन्त्रोच्चारणेन ‘तस्मै’ एवाग्नये ‘निष्कृते’ अप-

१— ‘शकटनिर्वापस्य’—इति ङ, ट । २— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५. ४० ।

३— “प्रउगं प्राग्युगं मौषान्तरम्”—इति का० श्रौ० सू० ७. ६. ५. ४० ।

४— “चतुर्विंशतिः”—इति जादिषु । ५— तै० सं० ६. २. ५. ८ ।

६— “शकटस्योपस्थरूपः पश्चाद्भागः”—इति का० श्रौ० सू० ७. ६. ६. ४० ।

७— का० श्रौ० सू० ८. १. २१. ३० । ८— पा० सू० ४. ४. ११० ।

९— ‘धौरस्त्यम्’—इति ज, झ, ञ, ट ; “धौरैयम्”—इति ठ ।

१०— ‘सकुध्येत्’—इति ठ ।

११— वा० सं० १. ६. १ ।

नयति; अतिक्रमजनितं 'स्वापराधं प्रशमय' प्रसादयति । “ऋङ्
अपनयने” धातुः (अदा० आ०) । “स्नाष्मृङ्स्नाश्रपाम्”—इति^१
तच्छब्दाश्चतुर्थी । यस्यास्माकं हिंसिता, योऽप्यस्माभिर्हिंसा; ‘तं’
द्विविधं शत्रु मेव ‘धूर्व’ हिंसाः । योऽस्मानिति हि मन्त्रार्थः । तथा
सत्येवं प्रार्थितोऽग्निरतिक्रामन्त मयध्वर्युं न बाधत इत्यर्थः ॥ १० ॥

तन्मन्त्रोच्चारणेन शत्रुहिंसनं महर्षिष्ववहारेण संवादयति—
“तद्वेति । ‘तत्’ तत्राभिमर्शनविषये ‘एतदावृष्टिराह स्म’ । एत-
च्छब्दपरान्तरं दर्शयति—“अर्द्धमासश्च इति । मासस्यार्द्धं मर्द्धमासः ।
“अर्द्धं नपुंसकम्”—इत्येकवक्त्रावः^२ । अर्द्धमासे ऽर्द्धमासे; पौर्णमासी^३
दर्शे च । “सङ्क्षैकवचनाच्च वीक्षायाम्”—इति^४ शब्दप्रत्ययः । ‘एतत्
ह स्म’—इति शब्देरभिप्रायकथनम् । ‘एतत्’ इति, धूर्वस्यैव अभिमर्शन
मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथ समन्त्रक मीषाभिमर्शनं^५ विधत्ते—“अथ जघनेनेति ।
‘कस्तभी’ व्याख्याता^६ । “अन एवेति । यद्यप्ययं मन्त्र ईषाभिमर्शने
जप्यः, तथाप्यवयविस्तुत्या अवयवोऽपि स्तुतो भवति इत्यभिप्रेत्येत-
न्मन्त्रवाक्यं वोढृतमत्वादिगुणकथनेन अन एवोपस्तौति^७ । अभिसृष्ट-
वेषा-परित्यागेन तदवयवि शकटं स्तुततो ऽभिप्राय माह—“उप-

१—‘प्रशमय’—इति ज, झ, ञ, ट, ठ । २—पा० सू० १. ४. ३४ ।

३—पा० सू० २. २. २ ।

४—पा० सू० ५. ४. ४१ ।

५—शकटस्य दीर्घं काष्ठ मीषा, तदयस्य भूमिस्पर्शो मा भूदिति तदा-
धारत्वेन स्थापितं काष्ठ मुपस्तम्भनम्, तस्य पश्चाद्भागे ता मीषां
सृष्टेर्वित्यर्थः ।

६—५०८० ३५० द्रष्टव्या ।

७—वा० सं० १. ६. २ मन्त्रः । का० श्री० सू० २. १. १४ ।

स्तुतादित्यादिना । 'घ्रातं'^१ दृष्टम् । देवानां दृष्टिजनने ऽर्थात्
मित्यर्थः । "घ्रै दृष्टौ"—इति भौवादिको धातुः । "अङ्गला माशाले"—
इति । 'यज्ञपतिर्मा क्लृप्ति' कुटिलगतिर्मा भवत्विति मन्त्रवाक्ये
प्रतिपादनात् ऋणनिषेधे^२ एव 'अङ्गला'-शब्दार्थः^३ ॥ १२ ॥

शकटस्यारोहणं विधत्ते— "अथाक्रमत इति । हे शकट ! त्वां
विष्णुरेवाक्रमताम्, नाह मिति मन्त्रार्थः^४ । विष्णुरेवाक्रमणं
किमिति प्रार्थते ? इति चेत्, तत्राह— "यज्ञो वा इत्यादि ।
विष्णुर्यज्ञस्य च व्यापनसामान्यात् तादात्म्यव्यपदेशः । 'एषां' देवानां
मर्थे या 'इयं' वेष्णवौ विक्रान्तिः, इमा मिति पूर्वचाम्यः । का
पुनरिय मिति तां दर्शयति— "इद मेवेत्यादिना । त्रैविक्रमसमये
'इद मेव' परिदृश्यमानं पृथिव्याख्यं स्थानं प्रथमेन पादनिधानेन
आक्रममाणः 'पस्यार' पालयामास^५ । "स्यु प्रीतिपालनयोः"—इति^६
धातुः । निगदसिद्ध मन्त्रत् ॥ १३ ॥

पुरोडाशीयानां त्रीहिणां समन्त्रक मवेक्षणं विधत्ते— "अथ
प्रेक्षत इति । "प्राणो वा इति । "वायुः प्राणो भूत्वा नासिके
प्राविशत्"—इति^७ श्रुतेः प्राणवातयोरेकत्वम् । 'तत्' तथा सति

१— सर्वेष्वेव मूलपुस्तकेषु 'रातं' इत्येव पाठः । "रा दाने" अ० प०, "रै
शब्दे" भू० प० । २— "ऋणनिषेधे"—इति डातिरिक्तेषु ।

३— "ङ्गल ङ्गल चलने" भू० प० ।

४— वा० सं० १. ६. ३ मन्त्रो द्रष्टव्यः । का० औ० सू० २. ३. १५ ।

५— पुनरिहोपरिष्ठात् ६. ३. ६. द्रष्टव्यम् । ६— स्वा० प० ।

७— मन्त्रस्तु वा० सं० १. ६. ४ । का० औ० सू० २. ३. १६ ।

८— ऐ० आ० १. ४. २. ४ ।

‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेणैव प्राणात्मकाय ‘वाताय’ एतत् ‘उरुगायम्’ उरु-
भवनं कौर्त्तनम्^१ कुरुतेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यद्यचेति । ‘अत्र’ पुरोडाशीयेषु ब्रीहिषु यदि किञ्चित्
हृणादिकम् ‘आपन्नं’ क्षिप्तं भवेत्, तत् “अपहतम्”—इति^२ मन्त्रेण
निरस्येदित्यर्थः । यदि तु तत्र हृणादिकं न भवेत्, तदा पुरो-
डाशीयं ब्रीहिसमूहं मेवानेन मन्त्रेण अभिमृशेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

हविर्ग्रहणाय समन्तकं^३ स्पर्शनं विधत्ते— “अथाभिपद्यत इति ।
‘अभिपद्यते’ आलभते, स्पृशति । हविर्गृहीतुं बध्नन्तु पञ्चाङ्गुल्य
इत्यर्थः । मन्त्रगतपञ्चशब्दार्थं माह— “पाङ्क्तो वा इति । “पञ्चपदा
पङ्क्तिः”^४; यज्ञोऽपि धानाकरम्भादिपञ्चहविष्क इति पञ्चमञ्छायोग-
साम्यात् ‘पाङ्क्तः’ । तथाच तैत्तिरीयकम्— “धानाः करम्भः परि-
वापः पुरोडाशः पयस्या, तेन पङ्क्तिराप्यते; तद्यज्ञस्य पाङ्क्तलम्”—
इति^५ । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन पञ्चशब्दोपेतमन्त्रोच्चारणेन
‘अत्र’ अस्मिन् शकटे ‘पाङ्क्तं’ यज्ञं मेव धारयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

१— ‘उरुभवनकौर्त्तनम्’—इति ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० १. ६. ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. १७, १८ ।

३— वा० सं० १. ६. ६ । का० श्रौ० सू० २. ३. १६ ।

४— ऐ० ब्रा० ६. ४. ४ । पि० कृ० सू० ५. ६ ख०. १२ सूत्राणि ।

पञ्च पदानि परिमाणं मस्येत्यर्थं पा० सू० ५. १. ५६ ।

५— सं० ६. ५. ११. ८ । “अथ यवा धानाः, आज्यसंयुक्ताः सक्तवः
करम्भः, ब्रीहिन्या लाजाः परिवापाः, पिष्टविकारः पुरोडाशः,
क्षीरविकारः पयस्या”—इति तै० सं० १. ४. २८ सा० भा० ।

अथ समन्त्रकं^१ हविर्घहणं विधत्ते— “अथ गृह्णातीति । अनु-
ष्ठेयहविर्घहणानुगुणं मन्त्रस्य दर्शयति— “सविता वा इत्यादिना ।
‘देवानां’ मध्ये ‘सविता’ खलु प्रसविता, खल्व्यापारेषु सर्वस्य
लोकस्य प्रेरयिता; “सूते प्रेरयतीति सविता”—इति^२ तन्नाम-
व्युत्पत्तेः । ‘अश्विनावध्वर्यू’-इति । पुरा खलु देवकर्तृके यज्ञे अश्विना-
वध्वर्यू अभूताम्, अतस्तयोरेव बाहुभ्यां हविर्गृह्णामीति अस्यार्थस्य
प्रदिपादको मन्त्रभागो युक्त इत्यर्थः । ‘पूषा भागदुघः’-इति ।
भागं दोग्धीति ‘भागदुघः’ भागप्रद इत्यर्थः । “दुघः कब् घञ्”—
इति^३ कब्घत्वे । तादृशः पूषा पाणितलाभ्यां सर्वस्य जनस्य ‘अशनं’
भोज्य मन्त्रम् ‘उपनिधाता’ उपनिधातुं मुपस्थापयितुं शीलवान् ;
ताच्छैलिकस्तृन्^४ । “न लोकाव्ययनिष्ठेति^५ कर्मणि षष्ठ्याः प्रतिषेधः ।
तथाच पूष-देवताया हस्ताभ्यां हविर्घहणं युक्ततर मिति भावः ।
इतोऽप्यश्विनोर्बाहुभ्यामित्यादिकं युक्तमित्याह— “सत्यं देवा
इति । ‘देवाः’ इति यत्, तत् ‘सत्यम्’; अमरणत्वेन विनाशा-
भावात् । मनुष्यास्तु तद्वैपरीत्यादनृतरूपाः । तस्मादश्विनोर्बाहुभ्या
मित्यादिमन्त्रभागोच्चारणात् देवतारूपेण ‘सत्येनैव’ तद्वहविर्घहणं
कृतं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

१— वा० सं० १. १०. १ । का० औ० सू० २. ३. २० ।

२— निघ० ५. ४. २० ऋकृष्यम् । निघ० ७. ७. ६ ।

३— पा० सू० ३. २. ७० ।

४— पा० सू० ३. २. १३५ ।

५— पा० सू० २. ३. ६६ ।

“अग्नये जुष्टम्”—इति^१ देवतादेशनस्यावश्यकर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“सर्वा ह वा इत्यादिना । स्तुतनामघहणसम्भावनयोपस्थितानां मध्ये कस्याश्चिदग्न्यादिदेवताया आदेशने सति सह वर्त्तमानाः । ‘ताभ्यः’ षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^२ । तासां देवतानाम् ‘असमदम्’ अकलहं परस्पर मविरोधं करोति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेणापि देवतादेशनस्य कर्त्तव्यतां प्रतिपादयति—“यावतीभ्य इति । यत्परिणामविशिष्टेभ्य इत्यर्थः । “ऋणं सु द्वेवेति । स्तुतनामोद्देशेन गृहीतं हविः ऋणं मेव ‘ताः’ सर्वा देवता मन्यन्ते । कुत इदं भवगतम् ? इति चेत्, उच्यते—‘यत्काम्या’ यस्य फलस्येच्छया हविर्गृह्णाति, ‘तं कामं’ काम्यमानं फलविशेषम् ‘अस्मै’ यजमानाय ‘यद्’ यस्मात् समर्द्धयेयुः, तेन कारणेन हविषः ऋणरूपत्वं भवगतं मित्यर्थः । यत्काम्येति यच्छब्दादिच्छार्थं “काम्यश्च”—इति^३ काम्यच्, तदन्तात् अकारप्रत्यये^४ तृतीयाया लुक्^५ । “तस्मादिति । ‘तस्मात्’ हविषि देवताना मृणत्वाभिमानात् । फलप्रदानेन तत्प्रत्यर्पणार्थं तच्च देवतानाम् अवश्यं मादेष्टव्यं मित्यर्थः ।

अग्नीषोमीयादिहविरन्तरेऽपि उक्तं मतिदिशति—“एव मेवेति । ‘एव मेव’ आग्नेयवदेव ‘यथापूर्वं’ यथाक्रमम्, अग्नीषोमीयादीनि ‘हवींषि’ गृहीयादित्यर्थः । अतएव मन्त्रकाण्डे आग्नेयहवि-

१— वा० सं० १. १०. २ । का० श्री० सू० २. ३. २१ ।

२— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ ।

३— पा० सू० ३. १. ६ ।

४— पा० सू० ३. ३. १०९ ।

५— पा० सू० ७. १. ३६ ।

यज्ञमन्त्रानन्तरम् “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति^१ यज्ञ-
मन्त्रशेष आम्नातः । कात्यायनोऽप्यसूचयत्—“एव मग्नीषोमीयं
यथादेवत मन्यत्”-इति^२ ॥ १६ ॥

निरुपशेषस्य समन्त्रक^३ मभिमर्शनं विधत्ते—“अथेति । “तद्यत
एवेति । ‘तत्’ तच्च शकटे ‘यत एव’ यस्मादेव स्थानाद् गृह्णाति,
‘तदेव’ तत् स्थान मेव अनेन मन्त्रेण पुनः ‘आप्याययति’ वर्द्धयति ।
‘भूताय’ प्रभूताय समृद्धयर्थं त्वा मभिमृशामि, ‘अरातये’ अदानाय
असमृद्धये नाभिमृशामि, इत्यस्यार्थस्य मन्त्रेण प्रतिपादनात् ।
सूचितं हि—“भूताय त्वेति शेषाभिमर्शनम्”-इति^४ ॥ २० ॥

अथ समन्त्रक^५ प्राग्वेक्षणं विधत्ते—“अथ प्राङिति । “परि-
वृत मिव वेत्यादि । परिवेष्टित मेव खल्वनो भवति, धान्य-
निधानार्थम् ; तन्मध्ये अवस्थितस्याध्वर्योश्चक्षुः ‘पाप्मगृहीत मिव’
काचकामलादिदोषदूषितमिव द्रष्टुं न समर्थं भवति ; तच्च सह-
कारिण आलोकस्याभावात् । कथं तस्य दर्शनोपायः ? इति, तदु-
च्यते—अवेक्षणमन्त्रगत-स्वरितिशब्देन स्वर्गवाचिना तत्साधनभूतो
यज्ञो ऽभिधीयते ; अहरादीनि च तेन लक्षणया प्रतिपाद्यन्ते ।
अत एव ‘स्वर्’-शब्दस्य^६ सूर्यनामत्व मुक्तं यास्केन—“स्वरादित्यो
भवति । सु अरणः, सु ईरणः”-इति^७ । ‘तत्’ तथा सति एतन्मन्त्र-

१—वा० सं० १. १०. ३ ।

२—औ० सू० २. ३. २१, २२ ।

३—वा० सं० १. ११. १ ।

४—का० औ० २. ३. २३ ।

५—वा० सं० १. ११. २ । का० औ० सू० २. ३. २४ ।

६—‘स्वः’-शब्दस्य-इति जादिषु ।

७—निरु० २. ४. २ द्रष्टव्यम् ।

करणकेन प्रेक्षणेन स्पर्श-शब्दप्रतिपादितं^१ यज्ञादिचतुष्टय मर्थजातं प्राच्यां दिशि प्रथमत उपलभ्यमानम् 'अतः' अस्माच्छकटस्थानात् 'अभिविपश्यति' अवलोकयति ॥ २१ ॥

अथ मन्त्रकं^२ शकटादवरोहणं विधत्ते— "अथावरोहतीति । "ते हैत इत्यादि । 'अस्य' यजमानस्य, य एषः अध्वर्युः 'यज्ञेन चरति' हविर्ग्रहणादिकं यज्ञसाधनं मनुतिष्ठति, तं 'प्रयन्तं' शकटस्थानात् प्रगच्छन्तम् 'अनु'-सृत्य यजमानस्य 'ते' गृहाः 'इतः' अस्माद्वलोकात् 'प्रच्योतोरीश्वराः' प्रच्युतिं प्राप्तुं^३ समर्थाः । तथा 'तस्य' यजमानस्य कुलं 'विचोभ्योः' विचोभयितुं समर्थाः । "ईश्वरे तोसुन्-कसुनौ"—इति^४ च्यवतेः चुभेश्च तोसुन् प्रत्ययः । अनेन मन्त्रेण अवरोहन्नध्वर्युः 'तानेव' यजमानस्य गृहान् 'अस्यां' पृथिव्यां 'दृंहति' दृढीकरोति । "दृह दृह दृह दृह दृह"—इति^५ धातुः । एवं सत्यकृदोषनिवृत्तिं माह— "तथेति ।

निरुत्प्रेनेन हविषा सहाग्निसमीपगमनं विधत्ते— "अथ प्रैतीति । "उर्विति मन्त्रस्य प्रागान्नातं ब्राह्मणम्^६ अत्रातिदिशति^७— "सोऽसा-
विति । "अन्तरिचं वा अनु रचश्चरति"—इत्यादिको यो वाक्यशेषः,
'सोऽसावेव' अत्रान्नातस्यापि तस्य मन्त्रस्य 'बन्धुः' अनुकूलः, अतो-
ऽत्रायनुषज्यं योजनीय इत्यर्थः ॥ २२ ॥

१— 'स्पर्शः शब्दप्रतिपादितं'—इति ८ ।

२— वा० सं० १. ११. ३ । का० औ० सू० २. ३. २५ ।

३— 'प्रच्योवयितुं'—इति ८ ।

४— पा० सू० ३. ४. १३ ।

५— भा० प० । ६— पुरस्तात् ३५, ३४ पृ० ११, ५ प० द्रष्टव्यम् ।

७— का० औ० सू० २. ३. २६ । वा० सं० १. ११. ४ ।

आहृतस्य हविषः सादनं विधत्ते—“स यस्मैत्यादिना । गार्हपत्ये
आहवनीये वा यस्मिन्मयौ अपण्यम्, तस्य पश्चात् ‘पाचासादनं’
निरूप्यस्य हविषः सादनं च कर्त्तव्यं मित्यर्थः ।

सादनमन्त्रगत-‘नाभि’-शब्दस्याभिप्रेतं मर्थं साह—“मध्यं वा
इति । मनुष्यादिशरीरेषु नाभेर्मध्यदेशेऽवस्थानात् पृथिव्या नाभि-
रिति मध्यमेवोच्यते । तच्च मध्यम् ‘अभयम्’ भयरहितम् ; प्रान्तदेशे
हि चौरव्याघ्रादिभयम् । अतः पृथिव्याः सम्बन्धिनि राक्षसादिभय-
रहिते स्थाने त्वां सादयामीति मन्त्रभागस्यार्थः । “अदित्या उपस्ये”-
इति मन्त्रस्य द्वितीयभागं व्याचष्टे—“उपस्य इवेति । ‘यद्’ वस्तु
‘सुगुप्तं’ सुष्ठु रक्षितं यथा भवति तथा ‘गोपायन्ति’ रक्षन्ति ;
एतत् ‘उपस्य इव’ उत्सङ्ग इव, उदरमध्य इव वा, ‘अभार्षुः’ धृतवन्त
इति खलु वदन्ति लौकिकाः । अतस्तु यस्मिन् स्थाने सादितं हविः
सुगुप्तं भवति, तत् स्थानं सुपस्यशब्देन मन्त्रगतेन विवक्षितम् ।
अभार्षुरिति “सृज् भरणे”-इत्यस्मात्^१ लुङि सिचि वृद्धिः^२ । ‘गोपा-
यन्ति’-इति “गुपूधूपविच्छि”-इति^३ आद्य-प्रत्ययः । अन्तिमं भागं
व्याचष्टे—“अग्रे इव्यं मिति । “इयं वा अदितिः”-इति^४ श्रुतेः अदि-
तिर्हि पृथिवी ; तस्यास्याधिपतिरग्निः^५ ; स चात्र गार्हपत्यरूप आहव-

१— वा० सं० १. ११. ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. २० ।

२— श्वा० उ० ।

३— पा० सू० ७. २. १ ।

४— पा० सू० १. १. २८ । ५— ऐ० ब्रा० ३. ६. ७ । तै० सं० ३. २. ४. ७

६— “पतिः पृथिवी”-इति वा० सं० ३. १२ । निरु० ७. २. १ ; ३. १ ।

नीयन्पो वा ; तस्मै च 'अग्नये', तेनाधिष्ठितायै 'पृथिव्यै' च रक्ष-
णार्थम्, 'एतद्भुवि' अनेन मन्त्रभागेन दत्तं भवतीत्यर्थः ॥ २३ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— पात्रासादनानन्तरं हविष्यसहितं मनो गार्हपत्यस्य पश्चात्
प्राडौषं भवस्थापयेत् । अन्नः शकटम् ; तच्च युगयोक्तसंयुक्तं वरत्रापदि-
वेष्टितं च स्थाप्यम् । ततोऽध्वर्युः श्रुपामिहोत्रहवण्यावादते । तत आरभ्य
हविरावपनपर्यन्तं हविष्कृदाज्ञानपर्यन्तं वा अध्वर्योर्वाग्यमग्नम् । ततः
श्रुपामिहोत्रहवण्योर्गार्हपत्ये प्रतपनम् । तत उदकस्पर्शनम् । ततः शकटं
प्रति गमनम् । तत्समीपे उपवेशनम् । तस्य धुरभिमर्शनम् । ततस्तत्र
स्थित एवोपस्तम्भनस्य पश्चात् उत्तरा मीषा माणश्च मन्त्रजपः । ततः
शकटस्य पश्चात्पार्श्वेण दक्षिणतो गत्वा दक्षिणचक्रस्योपरि आरोहति ।
आरुह्य ग्रीह्यवादीन् प्रेक्षते । ततस्तत्रत्यदृशानिरसनम् । हविरालभनम् ।
ततोऽपां स्पर्शनम् । पुनरपि हविरालभनम् । ततः सत्यहस्ते श्रुपं निधाय
तस्योपरि उत्ताना ममिहोत्रहवण्यौ निधाय प्राडासीनो मुष्ट्या हवि-
प्रेक्षेयः । तत्र मन्त्रेण त्रिर्गृह्यं, तूष्णीं चतुर्थम् । गृहीतं च तत् श्रुपस्य
दक्षिणपार्श्वे संस्थाप्य, अपरपार्श्वेऽग्निषोमीयहविर्गृह्यं च तथैव । शकटे
यदवशिष्टं हविस्तदपि पृथक् गृहणीयम् । ततस्तत्रैवानस्युपविष्टः प्राचीं
सिद्धते । ततः शकटादवरोहणम्, गार्हपत्योत्तरस्यां गमनम् । ततस्तच्छ्रुपं
सहविष्कं अपणस्य पश्चात् सादयति । अपण-शब्देनात्र यस्मिन्नग्नौ हविः-
अपणं क्रियते, गार्हपत्यो वा आहवनीयो वा सोऽभिधीयते । तदेतत् सर्वं
मिह द्वितीयब्राह्मणे द्रष्टव्यम् ॥

पवित्रे करोति । पवित्रे स्थो व्वैष्णुव्याविति यज्ञो वै
व्विष्णुर्यज्ञिये स्थ ऽदृत्येवैतुदाह ॥ १ ॥

ते वै हे भवतः । अयं वै पवित्रं यो ऽयं पवते सो
ऽय मेक इवैव पवते सो ऽयं पुरुषे ऽन्तः प्रविष्टः प्राङ्
च प्रत्यङ् च ताविमौ प्राणोदानौ तदेतुस्यैवानुमात्रां
तस्माद् हे भवतः* ॥ २ ॥

अथो ऽत्रपि त्रीणि स्युः । व्यानो हि तृतीयो हे
त्वेवा भवतस्ताभ्या मेताः प्रोक्षणीरुत्पुय ताभिः
प्रोक्षति तद्यदेताभ्या मृत्युनाति ॥ ३ ॥

वृचो ह वा ऽददः सर्वं दत्त्वा शिष्ये । यदिद
मुन्तरेण द्यावापृथिवी स यदिदः सर्वं दत्त्वा शिष्ये
तस्माद् वृचो नाम ॥ ४ ॥

त मिन्द्रो जघान । सु हतः पूतिः सर्वत एवापो
ऽभिप्रसृष्टाव सर्वत इव ह्ययः समुद्रस्तस्माद् हैका
आपो बीभत्साञ्चक्रिरे ता उपर्युपर्युतिपुप्रविरे† ऽतु
इमे दर्भास्ता हैता अनापूयिता आपोः‡ ऽस्ति वा
ऽदृतरासु सुःसृष्ट मिव युदेना वृत्रः पूतिरभिप्रासवत्
तुदेवासा मेताभ्यां पवित्राभ्या उपहन्त्यथ मेध्याभि-
रेवाङ्निः प्रोक्षति तस्माद्वा ऽतुताभ्या मृत्युनाति ॥ ५ ॥

* 'भवतः'—इति ख ।

† 'व्वेव'—इति च ।

‡ 'पुप्रविरे'—इति छ, सायणसम्मतम् ।

§ 'अपो'—इति क, ग ।

स उत्पुनाति । सवितुर्वः प्रसव ऽउत्पुनाम्यच्छिद्रेण
पवित्रेण सूर्यस्य रश्मिभिरिति सविता वै देवानां
प्रसविता तत्सवितुप्रसूत एवैतदुत्पुनात्यच्छिद्रेण पवित्रे-
णेति यो वा ऽअयं पुवत ऽएषो ऽच्छिद्रं पवित्र मेतेनै-
तदाह सूर्यस्य रश्मिभिरित्येते वा ऽउत्पवितारो यत्
सूर्यस्य रश्मयस्तस्मादाह सूर्यस्य रश्मिभिरिति ॥ ६ ॥

ताः सव्ये पाणौ कृत्वा । दक्षिणेनोदिङ्गयत्युपस्तौत्ये-
वैना एतन्मह्यत्येव देवीरापो ऽअग्नेगुवो ऽअग्नेपुव इति
देव्यो ह्यापस्तस्मादाह देवीराप इत्यग्नेगुव इति ता
यत्समुद्रं गुच्छन्ति तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुव इति ता यत्प्रथमाः
सोमस्य राज्ञो भक्षयन्ति तेनाग्नेपुवो ऽग्र* ऽइम मद्य यज्ञं
नयताग्ने यज्ञपतिः सुधातुं यज्ञपतिं देवयुव मिति
साधु यज्ञः साधु युजमान मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति । एता उ
हीन्द्रो ऽष्टणीत वृत्रेण स्पृङ्मान एताभिर्ह्येन महं-
स्तस्मादाह युष्मा† ऽइन्द्रो ऽष्टणीत वृचतूर्य ऽइति ॥ ८ ॥

यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति । एता उ हीन्द्र
मष्टणत वृत्रेण स्पृङ्मान मेताभिर्ह्येन महंस्तस्मादाह
यूय मिन्द्र मष्टणीध्वं वृचतूर्य ऽइति ॥ ९ ॥

* 'तेनाग्नेगुवो ऽग्नेपुवो ऽग्र'-इति ग । †, ‡ 'युष्माः'-इति क, छ ।

प्रोक्षिता स्येति । तदेताभ्यो निरुते ऽथ हविः प्रोक्ष-
त्येको वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध मेवैतत्करोति ॥ १० ॥

स प्रोक्षति । अग्नये त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद् यस्यै
देवतायै हविर्भवति तस्यै मेधं करोत्येव मेव यथापूर्वः
हवींषि प्रोक्ष्य* ॥ ११ ॥

अथ यज्ञपात्राणि प्रोक्षति । दैव्याय कर्मणे शुन्धध्वं
देवयज्याया ऽइति दैव्याय हि कर्मणे शुन्धति देव-
यज्यायै यद्वा ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति
तद्यदेवैषा मन्त्राशुद्धस्तुष्टा वान्यो वामेधः कुञ्चित्परा-
हुन्ति तदेवैषा मेतदङ्गिर्मेधं करोति तस्मादाह यद्वा
ऽशुद्धाः पराजघ्नुरिदं व्वस्तुच्छुन्धामीति ॥ १२ ॥ ३ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा तृतीयं)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ३ ॥

पवित्रकरणमन्त्रगतस्य^१ वैष्णव्याविति^२ पदस्य तात्पर्यं माह—
“यज्ञो वा इति । वेवेष्टिं व्याप्नोतीति व्युत्पत्त्या^३ यज्ञ एव विष्णुः^४ ।

* ‘प्रोक्ष्य’—इति ख, च ।

१— वा० सं० १. १२. १ ।

२— ‘व्यत्ययो वज्रलमिति (पा० सू० ३. १. ८५.) स्त्रीत्वम्’—इति मही० ।

३— निह० १२. १. ७ । निघ० ३. १७. १२ ।

४— “विष्णुर्वै यज्ञः”—इति तै० सं० २. १. ८. ३ । ऐ० ब्रा० १. १. ४ ।

तथाच मन्त्रगतस्य वैष्णव्याविति शब्दस्य, हे दर्भनाद्यौ ! युवां यज्ञ-
सम्बन्धिन्यावेव भवथ इत्ययं मर्थः प्रतिपादितो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

सङ्ख्यानं वारयितुं पवित्रयोर्द्विलं विधत्ते—“ते वा इति ।
तदेतदुपपादयति—“अथं वा इति । ‘यः’ पवमानो वायुः, अथ
मेव ‘पवित्रं’ पवनसाधनम्, शुद्धिहेतुः । “पुनः संज्ञायाम्”—इति^१
करणे इच-प्रत्ययः । “पन्थानस्य विशुद्ध्यन्ति सोमसूर्याशुमास्तैः”—
इत्यादिस्मृतेः^२ वायोः शुद्धिहेतुत्वम् ।

“एक इवैवेति । ‘सः’ च वाङ्मे वर्त्तमानो वायुः, एकरूप एव
वाति ; ‘सः’ एव पुरुषशरीरानुप्रविष्टः सन् वृत्तिभेदेन ‘प्राङ् च
प्रत्यङ् च चरति’ । इडापिङ्गलादिनाडीद्वारा वह्निर्निर्गच्छन् प्राणः
प्राडित्युच्यते, तथैव द्वारा पुनरन्तः प्रविशन् प्रत्यङ्गिति ; तावैतौ
वृत्तिभेदौ ‘प्राणोदानौ’-इत्युच्येते । तत्र प्राङ् सञ्चरन् प्राणः,
‘उद्’ ऊर्ध्वदेशात् आनयति^३ अन्तः प्रवेशानुगुणं^४ चेष्टत इति
‘उदानः’ । तस्य ‘च’-शब्देन प्रत्यङ्मुखो ऽपानो विवक्षितः, नतू-
त्क्रान्तिहेतुरुदानवृत्तिरिति ; तस्या ऊर्ध्वमुखत्वेन प्रत्यङ्मुखमानुष-
पत्तेः^५ । अत एव तैत्तिरीयके समानप्रकरणे पवित्रयोः प्राणापान-
रूपत्वं भाषायते—“प्राणापानौ पवित्रे यजमान एव प्राणापानौ
दधाति”—इति । एवं द्विधा भिन्नस्यैतस्यैव वाय्वाख्यस्य पवित्रस्य^६
‘माचां’ परिमाणम्, ‘अनु’-सूत्य, तत्पवित्रयोर्द्विलम् ॥ २ ॥

१— पा० सू० ३. १. १८५ ।

२— वि० सं० २३. ४० ।

३— ‘अनिति’-इति ठ, ड ।

४— ‘प्रवेशानुगुणं’-इति ठ, ड ।

५— ‘प्रत्यङ्कानुपपत्तेः’-इति ठ, ड ।

६— तै० सं० २. १. १०. २ ।

त्रित्वपक्ष मभ्युपन्यस्यति— “अथो ऽपि”-इति । पक्षान्तरद्योतकः
‘अथोऽपि’-शब्दः ।

तत्रोपपत्तिर्व्याप्तो होति । मुख्यपवित्रस्य वायोः प्राणोदानवद्
व्यानाख्यो वृत्तिभेदः तृतीयो ‘हि’ यस्माद् विद्यते^१, तस्मात् पवित्र-
त्रित्व मण्युक्त मित्यर्थः ।

द्वित्वपक्ष मेव निगमयति— “दे त्वेवेति । “अथ यः प्राणा-
पानयोः सन्धिः, स व्यानः”-इति श्रुतेः^२ व्यानस्य सन्धिरूपतया तदु-
भयानतिरिक्तत्वाद् द्वित्वपक्ष एव श्रेयानित्यर्थः । कात्यायनस्तु पक्षद्वय
मपि सूचयामास— “कुशौ समा वप्रशीर्णाया वनन्तर्गर्भौ कुशे-
श्चिन्नन्ति पवित्रे स्थ इति, चीन् वा”-इति^३ ।

अथोत्पवनं विधत्ते— “ताभ्या मिति । प्रोक्षत्याभिरिति
‘प्रोक्ष्णः’ आपः । करणे ल्युट्^४ । ‘ताभिः प्रोक्षति’-इत्युत्पवनस्य
प्रयोजनकथनम् ; न तु प्रोक्षणविधिः । यस्मादुत्पूताभिरङ्गिः प्रोक्षणं
कर्त्तव्यम्, तस्मात् पवित्राभ्यां तामा मुत्पवनं कार्यं मित्यर्थः ।

तदेतदुत्पवनं स्तोतु मनुवदति— “तद्यदिति ॥ ३ ॥

उत्पवन-निवर्त्या मण्डलं दर्शयितु मितिहास मुदाहरति—
“वृत्रो हेति । ‘वृत्रा शिखे’-इति, आवृत्य शयनं कृतवान् । शौडो^५
लिटि “एरनेकाच”-इति^६ यण् । ‘द्यावापृथिवी’-इति, द्यौश्च

१— “स वा अयं प्राणस्त्रेधा विहितः प्राणो ऽपानो व्यान इति”-इति

ऐ० ब्रा० २. ४. ५ ।

२— क्वा० उप० १. ३. ३ ।

३— औ० सू० २. ३. ३२ ।

४— पा० सू० ३. ३. ११७ ।

५— ऋदा० आ० ।

६— पा० सू० ६. ४. ८२ ।

पृथिवी च द्यावापृथिव्यौ^१ । “अन्तरान्तरेण”-इति^२ द्वितीया ।
 द्यावापृथिव्योर्मध्ये इत्यर्थः । वरणाद् वृत्र इति नाम^३ । निर्वक्ति-
 “स यदिति ॥ ४ ॥

स हत इत्यादि । पूतिर्दुर्गन्धः । सर्वत एवापोऽभिलक्ष्य प्रसृतो-
 ऽभूत् । अत एव खल्वय मपि समुद्रः, सर्वतः सर्वं मावृष्य वर्त्तते ।
 ‘तस्माद्’ दुर्गन्धात् सृताद् वृत्रादिमा आपो ‘बीभत्साञ्चकिरे’
 जुगुप्सन्ते स्म । “मान्बधदान्शान्भ्यः”-इति^४ बधेर्वैरूप्ये सन् प्रत्ययः ।
 बीभत्समानाः ‘ताः’ आपः तत्संस्पर्शं परिहर्तुं सुपर्युपरि वर्त्तमानाः
 ‘अति पुप्सुविरे’^५ जलाशय मतिक्रम्य तीरदेशं प्राप्ता आसन् । “मुङ्-
 गतौ”-इति^६ धातुः । सुताश्च ‘ताः’ आपो दर्भात्मना परिणताः ।
 अय मर्थः तैत्तिरीयकेऽपि विस्पष्ट माह्वातः-“इन्द्रो वृत्र मह-
 ग्गोऽपोऽभ्यं क्षियत, तासां यन्मेधं यज्ञियं सदेव मासौत्;
 तदपोदक्रामत्, ते दर्भा अभवन्”-इति^७ । “अनापूयिता इति ।
 ‘आ’ समन्तात् पूयं दौर्गन्ध्यं प्राप्ताः आपूयिताः, न आपूयिताः

१— पा० सू० ६. ३. ३० ।

२— पा० सू० २. ३. ४ ।

३— “वृत्रो वृणोतेर्वा वर्त्ततेर्वा वर्द्धतेर्वा”-इत्यादि निरु० २. ५. ३ । “तत्
 को वृत्रः ? मेघ इति नैरुक्ताः, त्वाष्ट्रोऽसुर इत्यैतिहासिकाः, अपाञ्च
 ज्योतिषश्च मिश्रीभावकर्मणो वर्षकर्म जायते, तत्रोपमार्थेन युद्धवर्णा
 भवन्ति”-इत्यादि च तत्रैव २. ५. २ । “यदिमाँसोक्तानवृणोत्, तद्
 वृत्रस्य वृत्रत्वम्”-इति तै० सं० २. ४. १२. २ ।

४— पा० सू० ३. १. ६ ।

५— “पुप्सुविरे”-इति ८ । मूले तु “पुप्सुविरे”-इत्येव सर्वपुस्तकेषु ।

६— भा० आ० ६५८ ।

७— तै० ब्रा० ३. २. ५. १ ।

‘अनापूयिताः’ । “पूयौ विशरणे, दुर्गन्धे च”-इत्यस्मात्^१ कर्त्तरि निष्ठायां हान्दस इट् । यदा ‘आ’ समन्तात् पूयमानं सञ्जात मिति ‘आपूयिताः’ । “तदस्य सञ्जातम्”-इति^२ तारकादित्वादितच् । ‘इतरासु’-इति, दर्भात्मना परिणतजलव्यतिरिक्तासु ; अमेध्यत्वा-पादकं किञ्चित् संसृष्ट मिव भवति । अत्र हेतुः— “यदेना इति । एव मनापूयिताव्विकारदर्भमयाभ्यां पवित्राभ्याम् ‘आसाम्’ अपा सुत्यवनं कुर्वन् पूयसंसर्गकृतं ‘तत्’ अमेध्यत्वं मपहन्ति । ततश्च विधास्यमानं प्रोक्षणञ्च ‘मेध्याभिः’ मेधार्हाभिः शुद्धाभिरेवान्निःकृतं भविष्यतीत्यर्थः । ‘तस्मात्’-इत्युत्पवननिगमनम् ॥ ५ ॥

विहित सुत्यवन मनूय मन्त्रं विधत्ते— “स इति । सविता वा इत्यादि पूर्ववत्^३ ।

अच्छिद्रशब्दार्थं माह— “यो वा इति । योऽयं वायुः पवते, एष खल्विच्छेदेन सर्वत्र वर्त्तमानात् छिद्ररहितं पवनसाधनम् । “एते वा इति । ‘एते’ सूर्यस्य रश्मयः, ‘उत्’ उत्कृष्टं ‘पवितारः’ शोधकाः ; अतस्तेः करणभूतैरुत्पवनं युक्त मित्यर्थः ॥ ६ ॥

उत्पवनानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “ता इति । ‘ताः’ प्रोक्षणीरपः अग्निहोचहवप्या पात्रेण साकं मध्ये प्राणौ धारयन् “देवीरापः”-इति^४ मन्त्रेण दक्षिणेन हस्तेन ‘उदिङ्गयति’ ऊर्द्धं सेचनेन चालयति^५ । “इगि-रिगि-सिगि गत्यर्थाः”-इति धातुः^६ । मन्त्रतात्पर्यं

१— आ०आ० ४८४ । २— पा०सू० ५.२.३६ । ३— ५४८० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १२. ३ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३५ ।

५— उपरिष्ठाच्च (१२.५.१. १२.) द्रष्टव्यम् । ६— आ०प० १५३-१५५ ।

माह—“उपस्तौतीति । ‘एतत्’ एतेन, देवैराप इति मन्त्रपठनेन
‘एनाः’ अपः प्रशंसत्येव । तेन च प्रशंसनेन ‘महयति’ पूजयत्येव ।

कस्तर्ह्याषां स्तावकस्तथाविधो मन्त्र इति तं दर्शयति—“देवी-
रिति^१ । स्तुतिरूपता सुपपादयति—“देव्य इत्यादिना । अपां
देवतारूपत्वेन देवीत्वं प्रसिद्ध मिति ‘हि’-शब्दार्थः । “ता यदि-
त्यादि । ‘अये’ पुरतो वर्त्तमानं समुद्रं गच्छन्तीति ‘अयेगुवः’ ।
अयेगू-शब्दस्य समुद्रगामित्वं विवक्षित मिति भावः । “ऊङ् च
गमादीनाम्”—इति^२ गमेरूकारः । “ता यत्प्रथमा इति । आपः
खल्वभिषवार्थं मासिच्यमाना यष्ट्यदेवताभ्यः पूर्वं सोमरस मास्वाद-
यन्ति, तेन सोमपानेन ‘अये’ प्रथमं स्वात्मानं पुनन्तीति ‘अयेपुवः’^३ ।
उभयत्र “तत्पुरुषे कृति वज्रलम्”—इति^४ अथशब्दात् सप्तम्या अलुक् ।

“साधुयज्ञ मित्यादि । “अथ इमम्”—इत्यत्र ‘अथ’-शब्दः
प्राशस्त्यवाची । ‘अये’ प्रशस्ते ‘अथ’ अस्मिन् काले ‘इमं’ यज्ञं
प्रापयतेति प्रतिपादयता मन्त्रेण ‘साधु यज्ञं नयत’-इत्येवोक्तं भवति ;
प्राशस्त्यं प्राप्तस्य साधुत्वनियमात् । यज्ञस्य पतिः यज्ञपतिः,
त मिति । यज्ञशब्देन यजमानो विवक्षित इति^५ व्याचष्टे—“साधु
यजमान मिति । अत्रापि पूर्ववत् ‘अये’-शब्द-व्याख्यानम् । साध्विति
विशेषणम् ॥ ७ ॥

१— वा० सं० १. १२. ३ । “आपो देवीर्”—इत्यादिः तैत्तिरीयपाठः
(तै० सं० १. १. ५. २.—ब्रा० ३. २. ५.) ।

२— पा० सू० ६. ४. ४०. वा० १, २ । अनुनासिकलोपश्चेतेनैव ।

३— पुनातिश्च गमादेरन्तर्गतः । ४— पा० सू० ६. ३. १४ ।

युष्मा इन्द्र इति^१ । हे आपः ! युष्मान् वृत्रं हन्तुकामः इन्द्रः
साहाय्यकरणार्थं प्रार्थयामास । तास्य यूयं वृत्रघ्नरौरगिरुद्धाः^२
विस्त्रभगमनार्थं वृत्रं हन्तुम् इन्द्रं प्रार्थितवत्यः । अत ईदृग्विधं
परस्परप्रार्थनं युष्मा इन्द्र इत्यादिना मन्त्रभागेन^३ प्रतिपाद्यत
इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ८ ॥

“तदेताभ्य इति । यद्यपि प्रोक्षणीना मपां स्वातिरिक्तजलेन
शुद्ध्यर्थं प्रोक्षणं नास्ति, तथापि “प्रोक्षिता स्थ”-इति^४ स्वात्मनैव
प्रोक्षिता भवतेति मन्त्रेण प्रतिपादनात् प्रोक्षणवृत्तिसिद्धेः ‘तत्’
तेन मन्त्रपाठेन अप्रोक्षणजनित मपराधम् ‘एताभ्यः’ प्रोक्षणीभ्यो
‘निष्कृते’ अपनयति । प्रोक्षणपात्रगतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं
मनेन मन्त्रेण प्रोक्षितव्यं मिति तात्पर्यार्थः^५ । अत एवोक्तं सूत्रहता

१—‘युष्माँ इन्द्र’-इति छ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. १ । तत्र

“युष्मा=युष्मान्, अष्टमीत । आकारश्चान्दसः”-इति मञ्जी० ।

“युष्मानिन्द्रो”-इति तैत्तिरीयपाठः (सं० १.१.५.—ब्रा० ३.२.५.) ।

२—“वृत्रसेनानिरुद्धाः”-इति ज, भ, च, ट ।

३—यद्यप्ययं संहितायां कण्डिकान्तरगतत्वात् पृथक् मन्त्र एव बुध्यते,
तथाप्येतद्वाङ्मयविधितो देवीरापइतिमन्त्रस्यैवांशविशेष इति स्वी-
कार्यः ; अत एव नास्य विनियोगान्तरं दर्शितं कात्यायनेन ।

४—‘प्रोक्षिताः स्थ’-इति ठ । मन्त्रस्त्वेषः- वा० सं० १. १३. २ ।

५—‘तत् तेन’-इत्यारभ्य ‘तात्पर्यार्थः’-इत्यन्तस्य स्थाने “प्रोक्षणपात्र-
गतेनैवोदकेन तत्पात्रगत मुदकं प्रोक्षयित्वा ‘तत्’ तेन मन्त्रपाठेन
प्रोक्षणजनित मपराध मेताभ्यः प्रोक्षणीभ्यो ‘निष्कृते’ अपनयति”-
इति छ ।

कात्यायनेन—“प्रोचिताः स्थेति तासां प्रोक्षणम्”—इति^१ । तैत्तिरी-
यकश्रुतिस्तु एतन्मन्त्रपठनं सेवासां प्रोक्षणं मेने । यदाह—“प्रोचिता
स्थेत्याह तेनापः प्रोचिताः”—इति^२ ।

एवं संस्कृताभिरङ्गिर्हविषः प्रोक्षणं विधत्ते—“अथ हविरिति ।
वक्ष्यमाणस्य हविःप्रोक्षणविधिगोषार्थवादस्य सर्वप्रोक्षणविधिसाधारण्य
माह—“एको वा इति । ‘बन्धुः’ अनुकूलं स्तावक मर्थवादवाक्यम्^३,
सर्वस्यापि प्रोक्षणस्य ‘एको वै’ एकविधमेव ; अतस्तत् सर्वत्र योज-
नीयमिति भावः । किम्पुनस्तदित्याह—“मेध्यमिति ॥ १० ॥

विहितं प्रोक्षणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“स प्रोचतीति । “अग्नय
इति^४ । मन्त्रे देवतादेशनस्य प्रयोजनमाह—“तद्यस्या इति ।

उक्तमन्यचातिदिशति—“एवमिति । ‘एवम्’ अनेनैव प्रकारेण
‘यस्यै’ देवतायै हविर्गृहीतं भवति, तत्तन्नाम चतुर्थ्यन्तेनादिशे-
दित्यर्थः ॥ ११ ॥

हविःप्रोक्षणानन्तरं यज्ञपात्राणां समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—
“अथेति । “दैव्यायेति^५ । देवानामिदं ‘दैवम्’ । “देवाद्
यज्ञजौ”—इति प्राग्दीव्यतीयो यज्ञ^६ । ‘शुन्धति’ शोधयति । ‘शुन्ध
विशुद्धौ”—इति^७ धातुः । ‘देवयज्यायै’—इति, देवयजनरूपाय कर्मणे

१— का० श्रौ० २. ३. ३६ । २— ब्रा० ३. २. ५ (सं० १. १. ५. ३.) ।

३— ३६ पृ० १६ पं०, ५७ पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम् ।

४— वा० सं० १. १३. ४, ५ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३७, ३८ ।

५— वा० सं० १. १३. ६ । का० श्रौ० सू० २. ३. ३६ ।

६— पा० सू० ४. १. ८५. वा० २. (पा० सू० ४. १. ८३.) ।

७— आ० प० ७४ ।

इत्यर्थः । मन्त्रस्यापरभाग मनुष्य व्याचष्टे—“यद् इति । ‘तच्चा’
वर्द्धकिः, ‘अन्यः’ तद्भ्यतिरिक्तो वृषलादिः ; स सर्वोऽप्यशुद्धत्वात्
‘असेध्यः’ । तत्संस्पर्शकृतं यत् ‘तत्’ ‘एषां’ पात्राणां दोषजातम्,
‘एतत्’ अनेन प्रोक्षणेनैषां निवर्त्तयन्, ‘तत्’ सर्वं पात्रं यच्चाहं
करोति । अत ईदृग्विधस्यार्थस्य प्रत्यायनाय यद् इति मन्त्रभागः
पठितव्य इत्युपसंहरति—“तस्मादिति । ‘पराजम्नुः’-इति, पराहतं
दूषितं चकुरित्यर्थः ॥ १२ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम्^१ ॥

१— अस्मिन् तृतीये ब्राह्मणे पूर्वं पवित्रच्छेदनं विहितम् । तत्तु सम-
प्रमाणयोः साग्रयोः अग्नन्तर्गभयोः अक्षरिताग्रयोः कुशयोः कुरिका-
स्थानीयैः कुशैरेव छेदनम् । ततोऽग्निहोत्रहवण्यां स्वय मेवोदक मासिच्य
ताभ्यां पवित्राभ्या मपा सुत्ववन मुत्क्षेपणम् । तयोः पवित्रयोस्तत्रैवाग्नि-
होत्रहवण्यां स्थापनम् । ततः सत्यहस्ते अग्निहोत्रहवणीं निधाय सत्य-
हस्तस्था मेव संलघ्ना मेव दक्षिणहस्तेन ‘उदिङ्गनम्’ ऊर्द्धं चालनम् । तत-
स्ताभिरेव सुक्स्थाभिः तासा मेव प्रोक्षणम् । ततो ‘ब्रह्मन् हविः
प्रोक्षामि?’ इति ब्रह्माणं पृच्छति ; ब्रह्मा च ‘प्रोक्ष यज्ञं धेहीत्यन्त सुपां-
श्रुक्ता ‘ओं प्रोक्ष’-इत्युच्चैः प्रसौति (२. २. १०.) । ततोऽध्वर्युः अग्निहोत्र-
हवण्याः उदक मादीय श्रृपस्थे हविषी प्रोक्षति । तत्र अग्नये प्रथमम्,
अग्नीषोमाभ्यां द्वितीयम् । ततः सर्वाणि सहैव प्रोक्षति । एतच्च प्रोक्षणं
षष्ठदक मादाय कार्यम् । प्रतिपात्रं प्रोक्षणावृत्तिपक्षस्तु युक्ततर इति
याज्ञिकदेवः । ततोऽसक्षरे प्रणीताहवनीययोरन्तराले, गार्हपत्याहवनीय
ओरन्तराले वा प्रोक्षणीनां निधानं कार्यं मिति दिक् ।

अथ कृष्णाजिनं मादत्ते । यज्ञस्यैव सर्वत्वाय यज्ञो ह
देवेभ्योऽपचक्राम स कृष्णो भूत्वा चचार तस्य देवा
अनुविद्य त्वच मेवावच्छायाजहुः* ॥ १ ॥

तस्य यानि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि ।
तान्यृचां च साम्नां च रूपं यानि शुक्लानि तानि
साम्नाः रूपं यानि कृष्णानि तान्यृचां यदि वेत-
रथा यान्येव कृष्णानि तानि साम्नाः रूपं यानि
शुक्लानि तान्यृचां यान्येव बभ्रूणीव हुरीणि तानि
यजुषाः रूपम् ॥ २ ॥

सैषा चयौ विद्या यज्ञः । तस्या एतच्छिल्प मेष
वर्णस्तद्युत कृष्णाजिनं भवति यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मात् कृष्णाजिनं मुधि दीक्षन्ते यज्ञस्यैव सर्वत्वाय
तस्मादध्यवहृन्न मधिपेषणं भवत्युक्तम् हविरस-
दिति तद्यदेवात्र तण्डुलो वा पिष्टुं वा स्कुन्दात् तद्यज्ञे
यज्ञः प्रतितिष्ठादिति तस्मादध्यवहृन्न मधिपेषणं
भवति ॥ ३ ॥

अथ कृष्णाजिनं मादत्ते शुर्मासीति शुर्मं वा एतत्
कृष्णस्य तदस्य तुष्मानुषः शुर्मं देवा तस्मादाह
शुर्मासीति तद्वधूनीत्यवधूतः रक्षोऽवधूता अरा-

* 'मेवावच्छायाजहुः'—इति च (M.) ।

तय इति तुन्नाष्ट्रा एवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्यतिनृत्येव
पाचाण्यवधूनोति युद्धस्यामेध्य मुभूत् तुद्धस्यैतदव-
धूनोति ॥ ४* ॥

तत्प्रतीचीनग्रीव मुपस्तृणाति । अदित्यास्त्वगसि
प्रति त्वादितिर्व्वेक्षितीयं वै पृथिव्यदितिस्तस्या ऽस्यै
त्वग्यदिदु मस्या मुधि किञ्च तस्मादाह्वादित्यास्त्वग-
सीति प्रति त्वादितिर्व्वेक्षिति प्रति हि स्वः सुज्जानीते
तत्सज्जा मेवैतत् कृष्णाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्यु-
हिनुसात ऽदृत्यभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणेनोलूखल माहरति । नेदिह पुरा
नाष्ट्रा रुक्षाःस्या विशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा
मपहन्ता तस्मादभिनिहित मेव सव्येन पाणिना
भुवति ॥ ६ ॥

अथोलूखलं निदधाति । अद्रिरसि व्वानस्पत्या
ग्रावासि पृथुबुध इति वा तद्यथैवादः सोमः राजानं
ग्रावभिरभिषुण्वन्त्येव मेवैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृष-
दुपलाभ्याः हविर्यज्ञ मभिषुणोत्यद्रय इति वै तेषा
मेकं नाम तस्मादाह्वादिरसीति व्वानस्पत्य इति व्वान-

* एतदुत्तरं सर्व्वेव मूलपुस्तकेषु “अर्द्धप्रपाठकः”—इति लेखो विद्यते ।

स्यत्यो ह्येष ग्रावासि पृथुबुध इति ग्राषा ह्येष पृथु-
बुधो ह्येष प्रति त्वादित्यास्त्वग्वेष्टिति तत्सञ्ज्ञा मेवै-
तत् क्षणाजिनाय च व्वदति नेदुन्योन्यः हिनसात
इति* ॥ ७ ॥

अथ हविरुपपत्तिः । अग्नेस्तनूरसि व्याचो व्विसृजन्
मिति यज्ञो हि तेनाग्नेस्तनूर्वाचो व्विसृजन् मिति
यां वा ऽअमूः हविर्ग्रहीष्यन् वाचं युच्यत्यत्र वै तां
व्विसृजते तद्यदेता मुत्र व्याचं व्विसृजत ऽएष हि यज्ञ
उलूखले प्रत्युष्ठादेष हि प्रासारि तस्मादाह व्याचो
व्विसृजन् मिति ॥ ८ ॥

स युदिदं पुरा मानुषीं व्याचं व्याहुरेत । तत्रो
व्वैष्णवी मृचं वा यजुर्वा जपेद् यज्ञो वै व्विष्णुस्तुद्यज्ञं
पुनरारभते तस्यो ह्येषा प्रायश्चित्तिर्देववीतये त्वा
यक्लामीति देवानवदित्यु हि हविर्गृह्यते† ॥ ९ ॥

अथ मुसलमादत्ते । बृहद्वावासि व्वानस्पत्य इति
बृहद्वावा ह्येष व्वानस्पत्यो ह्येष तदवदधाति सु
इदं देवेभ्यो हविः शुमीषु सुशुमि शुमीष्वेति सु इदं
देवेभ्यो हविः सुःस्कुरु साधुसःस्कृतः सुःस्कुर्वित्येवै-
तदाह ॥ १० ॥

* 'इति'—इति ख, घ ।

† 'हविर्गृह्यते'—इति ख, घ ।

अथ हविष्कृतं मुदादयति । हविष्कृदेहि हविष्कृ-
देहीति व्याग्वै हविष्कृद् व्याच मेवैतद् विसृजते
व्यागु वै यज्ञस्तुद्यज्ञं मेवैतत् पुनरुपह्वयते ॥ ११ ॥

तानि वा ऽएतानि । चत्वारि व्याच एहीति ब्राह्मण-
स्या गच्छा द्रवेति वैश्यस्य च राजन्यबन्धोश्चाधावेति
शूद्रस्य स यदेव ब्राह्मणस्य तदाहैतद्धि यज्ञियतम
मेतद् ह वै व्याचुः शान्तुतमं यदेहीति तुस्मादेहीत्येव
ब्रूयात् ॥ १२ ॥

तुङ्गं स्मैतुपुरा । जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति तदिदं
मुप्येतुर्हि य एव कुशोपोत्तिष्ठति स युचैष हविष्कृत
मुदादयति तदेको दृषदुपले समाहन्ति तद्यदेता मुच
व्याचं प्रत्युदादयन्ति ॥ १३ ॥

मनोर्हं वा ऽक्षयभु आस । तस्मिन्नसुरघ्नी सप-
त्नघ्नी व्याक् प्रविष्टा स तस्य ह स्म श्वसुथाद्रवथादसुर-
रक्षसानि मृशुमानानि यन्ति ते हासुराः समूदिरे
पापुं वत* नोऽयु मृषभुः सचते कथुं न्विमुं दम्भुया-
मेति किलाताकुली ऽहुति हासुरब्रह्मावासतुः ॥ १४ ॥

तौ होचतुः । अङ्गादेवो वै मनुरावं नु व्वेदावेति

* 'वत'-इति क, ख ।

तौ हागृत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केनेत्यनेनर्षभे-
णेति तथेति तस्यालब्धस्य सा व्यागुपचक्राम ॥ १५ ॥

सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश । तस्यै ह स्म
युत्र वृद्धन्त्यै शृण्वन्ति ततो ह स्मैवासुररक्षसानि मृद्यु-
मानानि यन्ति ते हासुराः समूदिर इतो वै नः
पापीयः सचते भूयो हि मानुषी व्याग् वदतीति
किलाताकुली हैवोचतुः श्रद्धादेवो वै मनुरावुं न्वेव
वेदावेति तौ हागृत्योचतुर्मनो याजयाव त्वेति केने-
त्यनुयैव जाययेति तथेति तस्या ऽत्रालब्धायै सा
व्यागुपचक्राम ॥ १६ ॥

सा यज्ञ मेव यज्ञपात्राणि प्रविवेश । ततो हैनां
न श्रेकतुर्निर्हन्तुः सैषासुरघ्नी सपत्नघ्नी* व्यागुददति
स युस्य हैवुं विदुष एता मुच व्याचं प्रत्युद्वादयन्ति
पापीयांसो हैवास्य सपत्ना भवन्ति ॥ १७ ॥

सु समाहन्ति । कुक्कुटोऽसि मधुजिह्व इति मधु-
जिह्वो वै सु देवेभ्य आसीद् विषुजिह्वो ऽसुरेभ्यः स यो
देवेभ्य आसीः सु न रधीत्येवैतदाह्वेष मूर्ज मावद
त्वया व्ययुः सङ्घातुः सङ्घातं जेप्सेति नाच तिरुहित
मिवास्ति† ॥ १८ ॥

* ग्रास्येतत् पदं च-पुस्तके ।

† 'मिवास्ति'-इति ख ।

अथ शूर्पं मादत्ते । वर्षष्टङ्गं मसीति वर्षष्टङ्गं ह्येतद्
यदि नडानां यदि व्हेणूनां यदीषीकाणां वर्षं मु
ह्येवैतां वर्द्धयति ॥ १८ ॥

अथ हविर्निर्वपति । प्रति त्वा वर्षष्टङ्गं व्वेत्ति
वर्षष्टङ्गा उ ह्येवैते यदि व्रीहयो यदि युवा वर्षं मु
ह्येवैतान् वर्द्धयति* तत्सज्जा मेवैतच्छूर्पाय च व्वदति
नेदुन्योऽन्युः द्विनुसात इति ॥ २० ॥

अथ निष्पुनाति । पुरापूतः रुक्षः पुरापूता ऽअरा-
तय ऽइत्यथ तुपान् प्रहन्त्यपहतः रुक्ष इति तुन्नाष्टा
ऽएवैतद्रक्षाःस्यतोऽपहन्ति† ॥ २१ ॥

अथापविनक्ति । व्यायुर्वो व्विविनक्तित्ययं वै व्यायु-
र्योऽयं पुवत ऽएष वा इदं सर्वं व्विविनक्ति यदिदं
किञ्च व्विविच्यते तदेनानेषु एवैतद्विविनक्ति सु यदैत
ऽएतत्प्राप्नुवन्ति युच्चैनानध्यपविनक्ति ॥ २२ ॥

अथानुमन्त्रयते । देवो वः सविता हिरण्यपाणिः
प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण‡ पाणिना सुप्रतिगृहीता ऽअस-
न्वित्यथ त्रिः फलीकरोति चिद्वि यज्ञः ॥ २३ ॥

* 'वर्द्धयति'—इति ख, ग ।

† '०स्पपहन्ति'—इति क । पूर्वत्राप्येवं गतम् ३५ पृ० १० पं० ।

‡ 'प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण'—इति ग ।

तद्भुक्ते देवेभ्यः शुन्धध्वं देवेभ्यः शुन्धध्व मिति फली-
कुर्वन्ति । तदु तथा न कुर्यादादिष्टं वा ऽएतद्देवतायै
हविर्भवत्युयैतद्देवैश्चदेवुं करोति यदाह देवेभ्यः शुन्धध्व
मिति तत्समुदं करोति तस्माद् तूष्णी मेव फली-
कुर्यात् ॥ २४ ॥ ४ ॥

(प्रथमप्रपाठके प्रथमाध्याये वा चतुर्थ)

ब्राह्मणम् ॥ १ । ४* ॥

अथ निरुपप्रौहियवावहननार्थं^१ कृष्णाजिनादानं विधत्ते-
“अथेति । ‘सर्वत्वाय’-इति, अवयवकात्स्न्यायेत्यर्थः । कथं कृष्णा-
जिनादानेन यज्ञस्य कात्स्न्यं मित्येतदुपपादयितुं पुरावृत्तं मुदा-
हरति-“यज्ञो हेत्यादिना । ‘कृष्णो भूत्वा’-इति, कृष्णमृगस्य रूप
मास्थाय । ‘अवच्छाय’-इति, अपच्छिद्येत्यर्थः । “को केदने”-इत्य-
स्मात्^२ क्तो ल्यप्^३ ॥ १ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्य यज्ञरूपतां वक्तुं त्रयीमयत्वं प्रतिपादयति-
“तस्य यानीत्यादिना । शुक्लकृष्णलोकां सङ्गृह्यात् ऋक्सामात्मकता
मुक्त्वा विभज्यापि दर्शयति-“तस्य यानि शुक्लानीति । ‘यदि
वा’-इति पञ्चान्तरकथनम् । ‘इतरथा’ उक्तवैपरीत्येनेत्यर्थः । तदेव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव प्रथमपरिच्छेदसमाप्तिः, एतच्छतपथीयपरिच्छे-
दस्य चाध्याय इति व्यपदेशः सर्वत्र ; मूलग्रन्थे तु सर्वत्रैव प्रपाठक
इति, न चात्र प्रथमप्रपाठकसमाप्तिः । एव मुत्तरत्रापि ।

१- ‘निरुपप्रौहियवावहननाय’-इति ड । २- दि० प० ४० ।

३- पा० सू० ७. १. ३७ ।

दर्शयति—“यान्येवेति । एवं कृष्णाजिनस्य चक्षामरूपता मुक्ता यज्ञरूपत्व मयाह—“यान्येव बभूवीति । पिङ्गलवर्णानीव यानि लोमानि ‘हरौणि’^१ हरितवर्णानि, तानि यजुषां रूपम्^२ ॥ २ ॥

अस्त्वेवं चक्षामयजुरात्मकत्वं कृष्णाजिनस्य, तदादानेन कथं यज्ञस्य कार्त्तव्यं मित्यत आह—“सैषेति । यैषा चक्षुःक्षामात्मिका त्रयीविद्या, सैव यज्ञः; तस्माद्धत्वात् । य एष शुक्लकृष्णादिलक्षणो वर्णः, एतत्तस्याः त्रया उक्तरीत्या ‘शिल्पं’ चित्रं रूपम् । अत एवोपरिष्ठात् सोमप्रकरणे मन्त्र आम्नास्यते—“चक्षामयोः शिल्पे स्त”-इति^३ । एव मपक्रान्तस्य यज्ञरूपस्य कृष्णाजिनस्य आदानं यज्ञस्य कार्त्तव्याय भवतीत्यर्थः । “कृष्णाजिन मधि दीचन्ते”-इति । यस्मा-देवं कृष्णाजिनं त्रयीरूपत्वेन यज्ञरूपम्, ‘तस्मात्’ सोमाङ्गभूता दीचापि कृष्णाजिनस्योपरि क्रियते । कृष्णाजिनादानस्य प्रयोजना-न्तर माह—“तस्मादधीति । ‘अधि’ उपर्यर्थः । कृष्णाजिनस्योपरि अवहननं पेषणञ्च कर्त्तव्यम् । तथा सति तद्विविः ‘अस्कन्नं’ स्कन्न-रहितम् ‘असद्’ भवेदिति । बुद्ध्या यदि भूम्या मेवावहननादिकं कुर्यात्, तदा तस्य हविषो ऽवश्यं स्कन्नदोष इत्यभिप्रायः । एतदेव विवृणोति—“तद्यदेवेति । अवहननसमये तण्डुलो वा पेषणसमये पिष्टं वाच कृष्णाजिने ‘यदि’ नाम ‘स्कन्दात्’ स्कन्देत् । लेखडा-गमः^४ । ‘तत्’ तदा यज्ञे एव यज्ञः प्रतितिष्ठेत्, न तु तस्य स्कन्नदोष इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१—‘हरौणीव’-इति आदिषु ।

२— तै० सं० १. २. २. ७ ।

३— वा० सं० ४. ६. १ ।

४— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

उक्त मादान मनुष्य भन्तं विधत्ते^१—“अथेति । मन्त्रगत-‘शर्म’-
शब्दस्य तात्पर्यं माह—“चर्म वा इति । यत् ‘एतत्’ कृष्णस्य ‘चर्म’
अजिनम्, ‘अस्य’ यज्ञस्यैतदजिनं ‘तत्’ लोकप्रसिद्धचर्मशब्दाभिधेयं
सत् ‘मानुषं’ मनुष्यसम्बन्धि रूपं भवति । एतदेव ‘देवचा’ देवेषु,
सुखकरत्वात् शर्मैत्युच्यते । अतो वैदिके कर्मणि ‘शर्मासौति’
तत्सुतिरूपपञ्चा । देवचेति “देवमनुष्येत्यादिना सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः^१ ।

उपात्तस्य कृष्णाजिनस्यावधूननं विधत्ते—“तदवधूनोतीति^१ ।
“तस्माद्वा इति । ‘तत्’ तेन समन्त्रकावधूननेन । गत मन्यत्^२ ।

कृष्णाजिनवत् प्रसक्त मवधूननं पात्राणां निषेधति—“न
लेवेति । न केवल मवधूननस्य रचोपहनन मेव प्रयोजनं किन्तु
अयज्ञियविचेपोऽपीत्याह—“यद्व्यस्येति । रचःप्रसृतिसम्पर्कात् यत्
खलु ‘अस्य’ कृष्णाजिनस्य ‘अमेधं’ मेधानर्हं मयज्ञियरूपं मभूत्,
तदेवास्मैतेन मन्त्रेण ‘अवधूनोति’ निरस्यति ॥ ४ ॥

तस्य समन्त्रकं प्रकारविशिष्टं स्तरणं विधत्ते^३—“तदिति ।
‘प्रतीचौना’ प्रत्यग्दिशि स्थिता यौवा यथा भवति तथा ।

इयं वा इत्यादि । ‘दितिः’ खण्डनं न विद्यते अस्या इति^४
युत्पत्त्या अत्र मन्त्रगतादितिशब्देन इय मेव पृथिवी विवक्षिता ;

१— वा० सं० १. १४. १ । का० औ० सू० २. ४. १ ।

२— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

३— वा० सं० १. १४. २ । का० औ० सू० २. ४. २ ।

४— ४४ ए० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

५— वा० सं० १. १४. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३ ।

६— निघ० १. १. १४, निरु० ४. ४. १ द्रष्टव्यम् ।

कथं मन्यदीया त्वग्न्यस्य त्वग्भवतीत्याशङ्क्याह—“तस्या इति । ‘अस्यां’ भूम्याम् ‘अधि’ उपरिभागे ‘यदिदं किञ्च’ किं मपि वस्त्ववस्थितम् ‘तस्यै अस्यै’ पृथिव्यै, सा ‘त्वक्’ कृष्णाजिन मण्युपर्यवस्थानात् तस्या एव त्वगिति स्तुतिः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूद्य व्याचष्टे—“प्रतीति । ‘स्वः’ स्वकौयो जनः आत्मीयं जनं प्रति ‘सञ्ज्ञा-नीते’ परस्परानुकूल्यं प्रकटयितुं सञ्ज्ञां करोति । ‘तत्’ तथा कृष्णाजिनभूत्योः समानज्ञानता मेवायं मन्त्रभागो वदति । सञ्ज्ञानस्य प्रयोजनं माह—“नेदिति । परस्परानुकूल्यज्ञानाभावे ह्यन्य मन्यो हिंस्यात् । नैव तादृशी अन्योऽन्यहिंसा भवत्वित्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ।

उलूखलनिधानपर्यन्तं कृष्णाजिनस्यानुत्सर्जनं विधत्ते—“अभिनिहित मिति ॥ ५ ॥

सथेन स्पृशतो ऽभिप्रायं माह—“नेदिति । यदि ह्युलूखलनिधानात् प्रागेव कृष्णाजिनस्पर्शं मुत्सृजेत्, ‘तत्’ तदा ‘इह’ अस्मिन् कृष्णाजिने राक्षसादिकं प्रविशेत्, तस्यैव भवत्विति । ‘विशान्’-इति विशतेर्लेटि वज्रवचने आडागमः^१ झेरन्तादेशे^२ “इतस्य लोपः”-इतीकारलोपः^३ ।

ननु स्पर्शोऽपि उलूखलनिधानात् पुरा कुतो रक्षांसि न प्रविशन्ति तत्राह—“ब्राह्मण इति । ‘हि’ यस्माद् ब्राह्मणो रक्षसा मपहन्ता मन्त्रप्रभावेन, तस्मात् तेन स्पृश्यमानं राक्षसादिर्न प्रवेष्टुं शक्नोतीति भावः ॥ ६ ॥

१— पा० सू० ३. ४. ६४ ।

२— पा० सू० ७. १. ३ ।

३— पा० सू० ३. ४. ६७ ।

अथ समन्त्रक मुलूखलस्य निधानं विधत्ते—“अथेति । “यावा-
सीति^१ वैकल्पिको मन्त्रः । अत एव सूत्रज्ञतोक्तम्—“निदधा-
त्युलूखल मद्रिरसि यावासीति वा”—इति^२ । तत्रायमन्त्रस्याभिप्राय
माह—“तद्यथेति । ‘अदः’-शब्दो लुप्तविभक्तिकः ; ‘अमुञ्च’ सोम-
यागे यथा यागसाधनस्य सोमस्य यावभिरभिषवः, एव मेवोलू-
खलादिभिर्हविर्यज्ञसाधनं व्रीह्यादिकम् ‘अभिषुणोति’ वितुषी-
करणादिभिः संस्करोति । कुत एतदित्यत आह—“अद्रय इतीति ।
‘तेषां’ सोमाभिषवहेतूनां यावणां, पुरोडाशनिष्पत्तिहेतूनां मुलू-
खलादीनां च, अद्रय इत्येतत् साधारणं नाम ; अतो नामसाम्यात्
उलूखलादिमाध्य मवहननादिकं यावसाध्येन सोमाभिषवेण तुल्य
मित्यर्थः । एवञ्च हे उलूखल ! त्वम् ‘अद्रिरसि’ सोमाभिषव^३हेतुः ।
“यावासीति यावत्वारोपणं मन्त्रेण विवक्षितं मिति व्याख्यातं भवति ।

वनस्पतिविकारत्वं प्रसिद्धं मिति वानस्पत्यपदतात्पर्यं माह—
“वानस्पत्यो हीति ।

वैकल्पिकं मन्त्रं मनूय व्याचष्टे—“यावासीति” । “पृथुबुध्नो
हीति । उलूखलस्य विस्तीर्णमूलत्वं प्रसिद्धं मित्यर्थः ।

१— वा० सं० १. १४. ५ ।

२ — “सव्याश्रूत्ये निद०—०यावासीति वा”—इति का० श्रौ० २. ४. ४ ।

“सव्याश्रूत्ये” सव्यहस्तेनाश्रूत्ये अमुक्ते कृष्णाग्निने”—इति तत्र वृत्तिः ।

३—“कृष्णाग्नि (८० पृ० ३ पं०)”—इत्यारभ्य “सोमाभिषव”—इत्यन्तो
(८१ पृ० ११ पं०) यज्ञः ठ-ङ-पुस्तकाभ्यां मन्त्रेण नोपलभ्यते, वेवर-
महोदयेन च न दृष्ट इति गम्यते तल्लेखत एव ।

४— वा० सं० १. १४. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. ४ ।

प्रतिलेत्यादिकं मन्त्रद्वयशेष मनुद्य^१ आचष्टे—“तदिति । कृष्णा-
जिनोलूखलयोरन्योन्यं हिंसा मा भूदिति पृथिवीकृष्णाजिमयो-
रिवैकमत्यप्रार्थनं वदतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

उलूखले हविषः प्रचेपणं समन्त्रकं^२ विधत्ते—“अथेति ।
“यज्ञो ह्येति । यस्माद् ‘यज्ञः’ यज्ञसाधनं हविः, अतोऽग्नेः शरीर
मेव तदित्यर्थः ।

“यां वा इत्यादि । हविर्गृहणार्थम् “अथ वाचं यच्छति”—इति
या वाग् नियमिता^३, ‘अथ’ अस्मिन्समये ता मेव अनेन मन्त्रभागेन
‘विष्टुजते’ । (अतः^४) विष्टुज्यते अनेनेति ‘विसर्जनं’ हविरिति
मन्त्रपाठस्थार्थः^५ ।

एतदाग्निसर्जनं सुपपादयति—“तद्यदिति । ‘एतां वाच मत्र
विष्टुजते’—इति यत्, तद्युक्तम् ; ‘हि’ यस्माद् एषः ‘यज्ञः’ यज्ञ-
साधनं हविः, उलूखले ‘प्रत्यष्टात्’ प्रतिष्ठित मभूत् ; यस्माच्च ‘एषः’
यज्ञः ‘प्रसारि’ प्रसारितो विस्तारितोऽभूत् ; अतो हेतोर्वाग्यमनस्य
प्रयोजनं नास्तीति तद्विसर्जनं मेव युक्तं मित्यभिप्रायः ॥ ८ ॥

हविरावपनात् पूर्वं^६ सौक्तिकवाग्व्यवहारे प्रायश्चित्तं माह—“स
यदीति । ‘वैष्णवी मृचम्’—इति, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—इत्यादि-
क्राम्^७ । यजुरपि वैष्णव मेव जप्यम् । ‘देववीतये’—इति मन्त्रशेषार्थः^८

१— वा० सं० १. १४. ४ । का० औ० सू० २. ४. ५ ।

२— वा० सं० १. १४. १ । का० औ० सू० २. ४. ६ ।

३— ३५ ए० ५ पं० द्रष्टव्यम् । ४— नास्त्येतत्पदं जादिषु ।

५— ‘मन्त्रपदस्थार्थः’—इति ड । ६— ‘हविरावपने’—इति जादिषु ।

७— वा० सं० ५. १५ । ८— वा० सं० १. १४. १ मन्त्रांशस्थेति ।

अभिप्राय माह—“देवानवदितौति । यष्ट्यान् देवान् ‘अवत्’ अवत्, तर्पयत्विति । अनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते, अतो ‘देववौतये’ देवानां तृप्तय इति^१ मन्त्रपदाभिप्रायः ॥ ८ ॥

समन्त्रकं मुसल्लादानं विधत्ते—“अथ मुसल्ला मादत्त इति । “हृहद्वावाभीति^२ । सोमसंस्कारकयावत् मुसलस्यापि हविस्संस्कार-कत्वस्याद्वावात्वम्, दीर्घत्वाच्च हृहत्त्व मिति ‘हृहद्वाव’-शब्दाभि-धेयता मुसलस्य (प्रसिद्धेत्यर्थः^३) ।

(तस्य मुसलस्य^४) उलूखले प्रक्षेपणं समन्त्रकं विधत्ते—“तदव-दधातीति । “शमौध्व”-इतिपदस्यार्थं माह—‘हविः संस्कर’-इति । ‘शमौध्व’ शमय ; दोषोपशमनेन हविः संस्कुर्वित्यभिप्रायः । “सुशमि शमौध्वेति मन्त्रस्याभिप्राय माह—‘साधु संस्कृतम्’-इति ॥ १० ॥

हविष्कृत^५ आह्वानं विधत्ते—“अथ हविष्कृत मिति । ‘उ-दादयति’ उच्चैराह्वयतीत्यर्थः । हविष्कृदेहीतिमन्त्रस्य द्विः पाठो मन्त्रकाण्डे द्विराह्वानात्^६ । हविष्कृच्छब्दार्थं माह—“वाग्वै हवि-

१—“पिबयस्ते ‘पिबवौतये’-इत्यूहः”-इति याज्ञिकदेवः ।

२—वा० सं० १. १५. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. ११ ।

३—नास्त्येषोऽंशः जादिष । ४—नास्ति चेषोऽंशो जादिष ।

५—वा० सं० १. १५. ३ । का० श्रौ० सू० २. ४. १२ । “पिबयस्ते ‘स इदं पिबयः’-इत्यूहः”-इति या० दे० ।

६—‘हविःकृत’-इति ङ । एव मुत्तरत्रापोह सर्वत्र ।

७—मन्त्रकाण्डे = संहिताग्रये । वस्तुतस्तत्र त्रिराह्वानं श्रूयते, न तु द्विः । “त्रिवारं मुक्तं मर्धं देवा मन्यन्त इति त्रिराह्वानम्”-इति च मही० । कात्यायनेनाप्युक्तं ‘त्रिराह्वयति’-इति (२. १. १३.) ।

ष्कृदिति । निर्वापादौ मन्त्ररूपाया वाचो हविष्करणसाधनत्वाद्
वागेव हविष्कृत् ; अतस्ता मनेनैव मन्त्रेण आह्वयन् हविर्गणकाले
नियमितां वाचं विसृजेत् । अत एव कात्यायनेन “अग्नेस्तनूरसीति”
मन्त्रेण, “हविष्कृदेहीति” मन्त्रेण वा वाग्विसर्जनं कर्त्तव्यं मिति
विकल्पेन सूचितम्—“अग्नेस्तनूरसीति वाचं विसृजते, + + +,
हविष्कृता वेति” ।

“वागु वा इति । या वाक् हविष्कृत्, सैव खलु यज्ञः, तस्य
तन्निर्वर्त्यत्वात् । ‘तत्’ तथा सति ‘एतत्’ एतेन वागात्मिकाया
हविष्कृत आह्वानेन यज्ञ मेव पुनराह्वयते ॥ ११ ॥

ब्राह्मणचत्वादिवर्णभेदोपजीवनेन हविष्कृदाह्वानमन्त्रे विशेष माह—
“तानि वा एतानि चलारीति । ‘वाचः’ सम्बन्धीनि ‘चलारि’
रूपाणि । कानि पुनस्तानीत्याह—“एहीत्यादि । वैश्वस्य “हवि-
ष्कृदागहीति मन्त्रः । ‘राजन्यबन्धोः” चचियजातेः “हविष्कृदाद्र-
वेति” । आपस्तम्बस्तु राजन्यवैश्वयोर्वैपरीत्येनासूचयत्—“हविष्कृदे-
हीति ब्राह्मणस्य, हविष्कृदागहीति राजन्यस्य, हविष्कृदाद्रवेति
वैश्वस्य, हविष्कृदाधावेति शूद्रस्य”—इति” ।

एवं पूर्वपक्षतया ब्राह्मणचत्वादिवर्णप्रयुक्तं विशेष मुपन्यस्य स्वमतं
निगमयति—“स यदेव ब्राह्मणस्येति । “एतद्धीति । ‘एहीति’ एतत्
खलु ‘यज्ञियतमम्’ अतिग्रथेन यज्ञार्हम् ; “इड एह्यदित एही-

१, २— वा० सं० १. १५. १, ४ । ३— का० औ० सू० ४. ७. ६ ।

४— ‘राजन्यस्य’—इति जादिषु । ५— एते तु मन्त्रा इहैवाह्वानाः ।

६— औ० सू० १. १६. ६ ।

त्यादौ^१ अन्यत्रापि यज्ञे प्रयोगात् । “शान्ततमम्”-इति, आगच्छा-
द्रवेत्यादेः सकाशात् एहीत्येतदेवातिशयेन शान्तम् ; प्रार्थना-
वाक्येहेहीत्येव सर्वत्र प्रयोगादागच्छादीनां च निष्कृष्टप्रेषणरूपत्वा-
च्चेत्यर्थः ॥ १२ ॥

कोऽसौ हविष्कृदिति तं दर्शयति—“तद्वेति । पुरा खल्वेत-
दाज्ञानानन्तरं ‘जायैव हविष्कृदुपोत्तिष्ठति’, अतस्तदानीं जायैव
हविष्कृदभूत् । ‘तत्’ तस्मादिदानीं मथेतदाज्ञानानन्तरं जाया वा,
अन्यः ‘कोऽपि’ अस्मिन्वा उपोत्तिष्ठति, स एव हविष्कृदित्यर्थः ।
तदप्युक्तं सूत्रज्ञाता—“हविष्कृदेहीति त्रिराकृत्यतः पत्यवहन्यन्यो
वा”-इति^२ ।

हविष्कृदाज्ञानसमये दृषदुपलभ्योः ग्रन्थया समाहननं विधत्ते—
“स यत्रैष हविष्कृतं मुदादयति”-इति । समाहननजनितां वाचं
प्रशंसितुं मनुवदति—“तद्यदिति ॥ १३ ॥

अथ यज्ञायुधध्वनेः^३ यज्ञविघातकासुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुता
मुपपादयितुं मितिहासं मुदाहरति—“मनोर्हं वा इति । पुरा
खलु मनोः सम्बन्धिनश्छषभस्य प्रश्नासाद् रवाच्च यज्ञविघातिनो-
ऽसुरराक्षसादयः बाध्यमाना गताः । ते च परस्परं संवादं कृतवन्तः ।
‘ह’-इति खेदे । ‘अयम्’ अष्टभः ‘नः’ अस्माकं ‘पापं’ निकर्षं

१— वा० सं० ३. २७. १ ।

२— का० श्रौ० सू० २. ४. १४ । “अन्य इत्यामौघः”-इति या० दे० ।

३— ‘समाहननजनिताया वाचः’-इति ८ ।

पराजयं 'सचते' प्रापयति, कथं खलु इमं हिंस्यामेति । एवं संवादे कृते 'किलातश्च आकुलिश्च' द्वावसुरपुरोहितौ बभूवतुः ॥ १४ ॥

तथोर्थापार माह— "तौ होचतुरिति । अद्वैव देवो यस्य सः 'अद्वादेवः', अद्वालुरित्यर्थः^१ । 'आवं नु वेदाव'-इति, आवा मस्य मनोरभिप्रायं जानावहै इत्यर्थः । "प्रथमायाश्च द्विवचने भाषायाम्"-इति^२ भाषाया मेवात्त्वविधानात् आव मिति ह्रस्वोच्चारणम् । "विद ज्ञाने"^३-इत्यस्मात् लोटि उत्तमद्विवचने वेदावेति रूपम् । "मनो याजयावेत्यादि । हे मनो ! त्वा मनेन ऋषभेण याजयावेति । अद्वालुं मनं विप्रलभ्य^४ त मृषभ मवधिष्टा मिति तात्पर्यार्थः ॥ १५ ॥

"सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविवेश"-इति । मनोर्भाषां 'मनावी' । "मनोरौ वा"-इत्यौत्त्वम्^५, पुंयोगलक्षणो ङीप् । "तस्यै ह स यत्र वदन्त्ये शृण्वन्ति"-इति । 'तस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^६ । 'यत्र' यस्मिन् देशे वदन्त्यास्तस्याः शब्दं शृण्वन्ति, 'ततः' तस्मात् स्थानात्^७ असुरादयः बाधिताः पलायन्त इत्यर्थः । "पापीयः सचत इति । तिर्यग्जातेः ऋषभस्य^८ ध्वनेः श्रवणात् प्रागस्माकं निकर्षमात्रं प्राप्तम्, इदानीं तु मनुष्यशरीरात् निर्गतवाचः श्रवणात्

१— 'अद्वालुरिति यावत्'-इति ठ, ड । २— पा० सू० ७. २. ८८ ।

३— अदा० प० ५७ ।

४— 'विप्रलभ्य'-इति ठ ।

५— पा० सू० ४. १. ३८ ।

६— पा० सू० ४. १. ४८ ।

७— पा० सू० २. ३. ६२. वा० १ । ८— 'वदनात्'-इति जादिषु ।

९— 'वृषभस्य'-इति ठ ।

अस्माकम् 'पापीयः' अतिश्रयितं पापं, पराजयः प्राप्नोति । इमं मेवातिशयं सुपपादयति—“भूयो हि मानुषी वाग्वदति”—इति । तिर्यग्वाचः सकाशात् 'भूयः' वक्तुं हि मानुषी वाग्वदति ; वर्णपदवाक्यात्मना कस्यचिदर्थस्य प्रतिपादकत्वात् । एतदार्कष्यं तावेव पुरोहितावस्यापि प्रतिक्रियाश्चक्रतुरित्याह—“किलाता-कुली हैवोचतुरिति ॥ १६ ॥

“सा यज्ञ मेवेति । असुरघ्नौ या वाक्, क्रमेण मनोः ऋषभे जायायां चासीत्, 'सा' तयोर्हननाच्चिराश्रया सती यज्ञ मेव आश्रयितुं 'यज्ञपात्राणि प्रविवेश' । 'ततः' तेभ्यो यज्ञपात्रेभ्यः सकाशात् 'एनां' वाचं 'निर्हेतुं' निर्गमयितुं न शक्यतुः असुर-पुरोहितौ । 'सैषा' यज्ञपात्रगता असुरघ्नौ वाक्, शम्यथा^१ समाह-ननादुद्गच्छति । एवं यज्ञपात्रध्वनेरसुरराक्षसादिनिवृत्तिहेतुतां प्रतिपादिता सुपसंहरति—“स यथेति ॥ १७ ॥

विहितं समाहननं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“समाहन्ति कुक्कुटो-मीति^२ । मधुजिह्वइतिविशेषणस्याभिप्राय माह—“स यो देवेभ्य इति । 'सः' खलु ऋषभः देवानां 'मधुजिह्वः' मधुरवाक् आसीत् ; जयहेतुत्वात् । असुरेभ्यस्तु 'विषजिह्वः' विषवागासीत् ; पराजय-

१—“गदया सदृशी बाहुपरिमिता श्रम्या”—इति सा० (तै० सं० १.२.१२)

“श्रम्या द्वात्रिंशदङ्गुलप्रमाणा वारुणी”—इति या० दे० (का० ५.३.१६) ।

२—वा० सं० १. १६. १ । “असुराः क्व क्व इति तान् हन्तुं मिच्छन् योऽटति, सर्वत्र सञ्चरति स कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटं कुत्सितशब्दं कुटति तनोतीति कुक्कुटः । यद्वा कुक्कुटाख्यपक्षिवत् ध्वनिविशेष मसुर-भीत्यर्थं तनोतीति कुक्कुट इत्युपचर्यते”—इति तद्भाष्ये महो० ।

हेतुत्वात् । एवञ्च मधुजिह्व इति विशेषणस्याय मभिप्रायः—
देवानां यादृश आसीः^१, अतोऽस्माकं^२ तादृशो भवेति ।

इष मूर्जं मावहेत्यादिमन्त्रशेषस्य स्पष्टार्थता माह—“नात्रेति ।
'अत्र' अस्मिन्मन्त्रे किमपि तिरोहितं^३ नैवास्ति, अतो न व्याख्या-
यत इत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ समन्त्रकं^४ शूर्पाधानं^५ विधत्ते—“अथेति । शूर्पस्य वर्ष-
वृद्धत्वं सुपपादयति—“यदि नडानां यदि वेणूनां यदीषौका-
णाम्”—इति । जलप्रान्ते वर्त्तमानास्तृणविशेषा नडाः । नलादीनि
द्रव्याणि शूर्पस्योपादानभूतानि । 'वर्षम्' उदकवृष्टिरेव हि 'एताः'
नडाद्याः ओषधीर्वर्द्धयति, अतो वर्षवृद्धत्वात् शूर्पस्य 'वर्षवृद्धं
मसि'-इति व्यपदेशः ॥ १९ ॥

तस्मिन् शूर्पेऽवहतानां ग्रीहीनां प्रचेपं विधत्ते—“अथ हवि-
र्निर्वपतीति । 'निर्वपति' उलूखलान्निष्कृत्य (अवहतान् ग्रीहीन्^६)
प्रक्षिपतीत्यर्थः । हे हविः ! वर्षवृद्धं वा शूर्पं प्रति 'वेत्तु' आत्मनः
उपर्यवस्थानं जानात्विति मन्त्रार्थः^७ ।

हविषो वर्षवृद्धत्वं सुपपादयति—“वर्षवृद्धा उ हीति । ग्रीहि-

१—‘आसीत्’—इति जादिषु ।

२—‘नोऽस्माकं’—इति ठ, ‘सोऽस्माकं’—इति ड ।

३—१७ ए० १९ पं०, ५ टीप्पनी प्रत्यया ।

४—वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ४. १६ ।

५—‘शूर्पादानं’—इति ठ । इह सर्वत्रैव शूर्पशब्दो दन्त्यादिः ङ-पुस्तके ।

६—ङ-पुस्तकादन्यत्र नैते पदे विद्येते ।

७—वा० सं० १. १६. ३ । का० औ० सू० २

यत्रयोरन्यतरो हि हविष उपादानम् ; “ग्रीहिभिर्यजेत”-“यवै-
र्यजेत”-इति विकल्पेन^१ यागसाधनत्वश्रवणात् । ग्रीहियवाद्योषध-
यस्य वृष्ट्या वर्द्धन्त इति प्रसिद्ध मित्यर्थः ।

“प्रति त्वा”-इत्यस्याभिप्राय माह— “तत्सञ्ज्ञा मेवैतच्छूर्पाय”-
इति । शूर्पहविषोरन्योन्यं हिंसा मा भवेदिति । ‘शूर्पाय च’-इति
चशब्दात् हविषे च । ‘सञ्ज्ञां’ सञ्ज्ञानम् । समानज्ञानत्व मेव मन्त्रो
वदतीत्यर्थः ॥ २० ॥

तुषाणा मपनयनं समन्तकं^२ विधत्ते— “अथ निष्पुनातीति ।
तुषाणां राक्षसभागत्वात् तैस्तस्मिन्नपनयनं विधत्ते— “अथ तुषान् प्रह-
न्यपहतम्”-इति^३ । ‘प्रहन्ति’ प्रक्षिपन्ति ।

एतन्मन्त्रद्वयस्य प्रयोजन माह— “तस्माद्वा एवैतदिति ॥ २१ ॥

वितुषीकृतानां तण्डुलानां ग्रीहीणाञ्च पृथक्करणं विधत्ते—
“अथापविनक्तिीति । मन्त्रगतवायुशब्दस्यार्थ माह— “अयं वै वायु-
र्थाऽयं पवते”-इति । तस्य विवेचनसामर्थ्यं सुपपादयति— “एष वा
इदं सर्वं विविनक्ति”-इति । ‘तत्’ तस्मात् सर्वस्यास्य विवेचक-
त्वात् ‘एष एव’ वायुः ‘एनान्’ ग्रीहीस्तण्डुलाञ्च ‘विविनक्ति’ पृथक्
करोति, अतस्तत्प्रार्थनं युक्त मित्यर्थः । “स यदेत इति । ‘यदा’

१— म० सं० २४. १४, १५. श्लोको द्रष्टव्यौ । “एकार्थास्तु विकल्पे-
रन्”-इत्यादीनि जैमिनिसूत्राणि (१२.३.१०-१५.) चेहेक्षितव्यानि ।

२— वा० सं० १. १६. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. १८ ।

३— वा० सं० १. १६. ५ । का० श्रौ० सू० २. ४. १९ ।

४— वा० सं० १. १६. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. २० ।

यस्मिन् काले 'एते' व्रीहितण्डुलाः 'एतद्' विवेचने प्राप्नुवन्ति,
तस्मिन् समये 'यच्च' यस्यां पात्र्याम् 'अधि' उपरि एनान्
अपविमन्ति ॥ २२ ॥

तत्पात्रीगतस्य हविषः समन्तक मनुमन्त्रणं विधत्ते^१—“अथानु-
मन्त्रयते”—इति । यथा चैते तण्डुलाः 'अच्छिद्रेण' क्षिद्ररहितेन
पाणिना 'सुप्रतिगृहीताः' शोभनं प्रतिगृहीता भवेयुः, तथा प्रति-
गृह्णात्विति मन्त्रार्थः^२ ।

फलीकरणं विधत्ते^३—“अथेति । तस्य चित्रं प्रशंसति—“चित्रद्वि-
यज्ञः”—इति । सवनत्रयादिरूपेण चिरावृत्तो हि यज्ञः ; अतस्तदनु-
सारेण फलीकरणं मपि त्रिः^४ कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्मिन् फलीकरणे शाखान्तरीयं मन्त्रविधिं मनुवदति—
“तद्वैके देवेभ्यः^५ इति । तं निषेधयति—“तदु तथा न कुर्यात्”—
इति । एतदुपपादयति—“आदिष्टं वा एतद्देवतायै”—इति । “अग्नये
जुष्टं गृह्णामि”—इत्येव मग्न्यादिदेवतायै आदिष्टं मेवैतद्विर्भवति ।
अत्र तु “देवेभ्यः शुन्धध्वम्”—इत्यनेन मन्त्रेण^६ 'एतद्' हविः 'वैश्व-
देवम्' विश्वदेवसम्बन्धिं करोति ; अतो देवानां^७ एतन्मन्त्रप्रयोगे
'समदं' परस्परं कलहं करोति । अतो वैश्वदेवत्वापादकं मन्त्रं

१— 'तत्पात्रीगतं हविः समन्त्रयते'—इत्येव ङ ।

२— वा० सं० १. १६. ७ । का० ओ० सू० २. ४. २१ ।

३— का० ओ० सू० २. ४. २२ । ४— 'चित्रद्वयः'—इति ङ ।

५— “वैष्ठा प्रतिपर्यायं सक्तमन्त्रप्राप्तार्थां”—इति या० दे० ।

६— शाखान्तरीय एव मन्त्रः । ७— 'देवताणां'—इति आदिषु ।

परित्यज्य तूष्णीं मेव फलीकर्त्तव्यमिति निगमयति—“तस्मात्
तूष्णीं मेव फलीकुर्यात्”-इति ॥ २४ ॥ ४ ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थान्श्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीहरिहरमहा-

राजसाम्राज्यधुरन्धरेण सायणाचार्येण विरचिते माधवीये

वेदार्थप्रकाशे माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये प्रथम-

काण्डे प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्,

प्रथमाध्यायस्य समाप्तः ॥ १ ॥

१—“श्रौत्याच्छादकदोषापनयनं फलीकरणम्”—इति तै० सं० १. १. ५

भाष्येऽयं मेव सायणः । इह तु कणनिष्काशनं फलीकरणम् ।

२—चतुर्थेऽस्मिन् ब्राह्मणे विहितान्येतानि—कृष्णाजिनस्यादानम्, अवधू-
नम्, तत उदकोपस्पृशनम्, तत उत्तरेण गार्हपत्यं सुत्कारदेशे वा
प्रत्यग्यौवस्य कृष्णाजिनस्यास्तरणम्, तदुपरि उलूखलस्थापनम्, तत्र
पूर्वस्थापितस्य हविर्द्वयस्य शूर्पेणावपनम् । ततोऽध्वर्युयजमानयोर्वा-
ग्विसर्गः । ततोऽध्वर्युः मुश्लं गृहीत्वा उलूखलमध्ये प्रवेश्य कण्डनं
कुर्वन्नेव तत्कण्डनाय यजमानपत्नी ममौधं वा त्रिराह्वयति । तस्मिन्नेव
काले आग्नीध्रः द्विर्द्वदं कुट्टयति उपलं चैकवारम् । त्रितुषौभूतेषु
ग्रीहिषु अध्वर्युः शूर्पं गृहीत्वा, कण्डितं तद्विस्तृप्तादुलूखलान्निष्काश्य
तूष्णीं शूर्पे निदधाति । ततः शूर्पेण ‘निष्पुनाति’ तुषान् पृथक्
करोति, पुनरप्युपस्पृश्य तदुलूखलकण्डितान्श्च ‘विविन्क्ति’ पृथक्
पृथक् करोति । ततः कण्डितान् निधाय अकण्डितान् पुनरुलूखलमध्ये
प्रवेश्य कण्डनं कृत्वा पुनर्निष्काश्य शूर्पं कृत्वा तुषान् पृथक् कुर्यात्,
निक्षिपेच्च सर्वान् तान् तुषानुत्कारदेशे । पुनरप्युपस्पृश्य शूर्पं स्थाप्य-

[अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

—*—

स वै कपालान्येवान्यतर उपदधाति । दृषदुपले
अन्यतरस्तद्वा एतदुभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
सह क्रियते* ॥ १ ॥

शिरो ह वा एतद्यज्ञस्य यत् पुरोडाशः । स या-
न्येवेमानि शीर्ष्णुः कपालान्येतान्येवास्य कपालानि
मस्तिष्क एव पिष्टानि तद्वा एतदेक मज्ज मेकः सह
करवाव समानुं करवावेति तुस्माद्वा एतदुभयः सह
क्रियते ॥ २ ॥

स यः कपालान्युपदधाति । सु उपवेष मादत्ते
धृष्टिरसूति स युदेनेनाग्निं धृष्टिर्ववोपचुरति तेन
धृष्टिरुय युदेनेन यज्ञ उपालुभत उपेव वा एनेनै-
तदेवेष्टि तुस्मादुपवेषो नाम ॥ ३ ॥

तेन प्राचोऽङ्गारानुदूहति । अपाग्ने अग्नि मामादं
जहि निष्क्रव्यादः सेधेत्ययं वा आमाद्येनेदं मनुष्याः
पुष्कान्नन्यय येन पुरुषं दूहन्ति सु क्रव्यादेतावेवैतदु-
भावतोऽपहन्ति ॥ ४ ॥

स्तब्धलान् पात्र्यां प्रक्षिप्याभिमन्त्रयते ; तद्गुलाननामिकायेण स्पृशन्
विलोकयन् वा मन्त्रं पठतीत्यर्थः । ततस्त्रिः फलीकरायम् ; त्रिःकण्डनेन
स्पर्शकणिकाभ्यो विषोऽप्योऽप्यलान् करोतीत्यर्थः ।

* तद्यदित्याद्यन्तिमांशो ग-पुस्तके नास्ति ।

अथाङ्गार मास्कौति । आ देवयजं वहति यो
देवयाट् तुस्मिन् हवींषि अपयाम तुस्मिन् यज्ञं तन-
वामहा ऽइति तुस्माद्वा ऽआस्कौति ॥ ५ ॥

तुं मध्यमेन कपालेनाभ्युपदधाति । देवा ह वै
यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद् विभयाच्चक्रुर्नो-
न्नोऽधुस्तान्नाष्टा रुक्षाः स्युपोत्तिष्ठानित्यग्निर्हि* रुक्षसा
मपहन्ता तुस्मादेव मुपदधाति तद्युदेषु एव भवति
नान्यु एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्मान् मध्यमेन कपा-
लेनाभ्युपदधाति ॥ ६ ॥

स उपदधाति । ध्रुव मसि पृथिवीं दहति पृथिव्या
एव रूपेणैतदेव दहत्येतेनैव† द्विषन्तं भ्रातृव्य मुववा-
धते ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि सजातवन्युपदधामि भ्रातृ-
व्यस्य व्वधायेति‡ बह्वी वै यजुःषाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं
चाशास्त ऽउभे व्वीर्ये सजातवनीति भूमा वै सजाता-
स्तङ्गुमान माशास्त ऽउपदधामि भ्रातृव्यस्य व्वधायेति॥
यदि नाभिचुरेद् युयु अभिचुरेदमुष्य व्वधायेति॥ ब्रूया-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ७ ॥

* 'त्रिव्यग्निर्हि'—इति ख ।

† 'व्येनेनैव'—इति ग ।

‡, §, ¶ एषु स्थानेषु 'व्वधायेति'—इति पवर्गीयादिपाठः च-पुस्तके ।

अथाङ्गार मास्त्वौति । नेदिह पुरा नाप्रा रुक्षाः-
स्याविशानिति ब्राह्मणो हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मा-
दभिनिहित मेव सव्यस्य पाणेरङ्गुल्या भवति ॥ ८ ॥

अथाङ्गार मध्यूहति । अग्ने ब्रह्म गृभ्णीषेति नेदिह
पुरा नाप्रा रुक्षाः स्याविशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मप-
हन्ता तुस्मादेव* मध्यूहति ॥ ९ ॥

अथ यत्पश्चात् तदुपदधाति । धरुण मस्यन्तरिक्षं
दृष्ट्वेत्यन्तरिक्षस्यैव रूपेणैतदेव दृष्ट्वेत्येतेनैव द्विषन्तं
भ्रातृव्यं मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातव-
न्युपदधामि भ्रातृव्यस्य व्यवधायेति† ॥ १० ॥

अथ यत्पुरुस्तात् तदुपदधाति । धर्चु मसि दिवं
दृष्ट्वेति दिव एव रूपेणैतदेव दृष्ट्वेत्येतेनैव द्विषन्तं
भ्रातृव्यं मुवबाधते ब्रह्मवनि त्वा क्षत्रवनि सजातवन्युप-
दधामि भ्रातृव्यस्य व्यवधायेति‡ ॥ ११ ॥

अथ युद्दक्षिणतस्तदुपदधाति । विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य
उपदधामीति । स यदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा न वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं मुवबाधते ऽनञ्चा वै
तद् यदिमांस्त्रोऽकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानञ्चो

* 'तुस्मादेव'-इति च ।

†, ‡ 'व्यवधायेति'-इति च ।

§, ¶ एतदुभयत्रैव 'यदिमांस्त्रो'-इति निरनुनासिकपाठो ग-पुस्तके ।

तद्यद्विश्वा आशास्तस्मादाह विश्वाभ्यस्त्वाशाभ्य उप-
दधामीति तूष्णीं वैवेतराणि* कपालान्युपदधाति
चित् स्योर्द्ध्वचित इति वा ॥ १२ ॥

अथाङ्गारैरभ्यूहति । भृगूणा मुङ्गिरसां तुपसा
तप्यध्व मित्येतद्वै तेजिष्ठं तेजो युद् भृग्वङ्गिरुसाः
सुतसान्यसन्निति तुस्मादेव† अभ्यूहति‡ ॥ १३ ॥

अथ यो दृषदुपले उपदधाति । सु कृष्णाजिन
मादत्ते शुर्मासीति तदुवधूनोत्यवधूतः रक्षो ऽवधूता
अरातय इति सोऽसावेव बुन्धुस्तुत्? प्रतीचीनग्रीव
मुपस्तृणात्यदित्यास्त्वगसि प्रति त्वादितिर्व्वेत्त्विति सो-
ऽसावेव बुन्धुः ॥ १४ ॥

अथ दृषद मुपदधाति । धिषुणासि पर्वती प्रति त्वा-
दित्यास्त्वग्वेत्त्विति धिषुणा हि पर्वती हि प्रति त्वादित्या-
स्त्वग्वेत्त्विति तुत् सञ्ज्ञा मेवैतत् कृष्णाजिनाय क
व्वदति नेदुन्योऽन्यः? द्विनुसात्" ऽद्वितीय मेवैषा पृथिवी
रूपेण॥ ॥ १५ ॥

अथ शुम्या मुद्वीचीनाग्रा मुपदधाति । दिवु स्वप्न-

* 'वैवेतराणि'—इति च ।

† 'तुस्मादेव'—इति च ।

‡ 'मभ्यूहति'—इति क, 'मभ्यूहति'—इति ख ।

§ 'बुन्धुस्तुत्'—इति क ।

॥ 'द्विनुसाव'—इति च ।

॥ 'रूपेण'—इति ख, 'रूपेण'—इति- च ।

नीरसौत्यन्तरिक्ष मेव रूपेणान्तरिक्षेण हीमे द्यावा-
पृथिवी विष्टब्धे तुस्मादाह दिव् स्वम्भनीरसौति* ॥१६॥

अथोपला मुपदधाति । धिषणासि पार्वतेयी प्रति
त्वा पर्वतौ व्वेत्ति कनीयसी क्षेपा दुहितेव भवति
तुस्मादाह पार्वतेयीति प्रति त्वा पर्वतौ व्वेत्ति प्रति
हि स्वः सञ्जानीते तत् सञ्जा मेवैतद् दृषदुपलाभ्यां
व्वदति नेदुन्योऽन्यः५ हिनसात† इति द्यौरेवैषा रूपेण
हुनू ऽएव दृषदुपले जिह्वैव शुभ्या तुस्माच्छुभ्यया स-
मुद्भवन्ति जिह्वया हि व्वदति‡ ॥ १७ ॥

अथ हविरुधिवपति । धान्य मसि धिनुहि देवा-
निति धान्यः५ हि देवान् धिनुवदित्यु हि हवि-
र्मृच्छते‡ ॥ १८ ॥

अथ पिनष्टि । प्राणाय त्वोदानाय त्वा व्यानाय त्वा
दीर्घा मनु प्रसिति मायुषे धा मिति प्रोहति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वुच्छिद्रेण पाणिना
चक्षुषे त्वेति ॥ १९ ॥ (शतम् १००^१) ॥

तद्यदेवुं पिनुष्टि । जीवं वै देवानाः५ हविरमुत्

* 'रसौति'-इति च ।

† 'हिनसाव'-इति च ।

‡ 'व्वदति'-इति ख ।

§ 'हविर्मृच्छते'-इति ख, 'हविर्मृच्छते'-इति च ।

॥ "शतकशिकाः"-इति ख ; क-ग-पुस्तकयोर्गोस्थेवैतत् ।

ममृतानां मयैतदुलूखलमुसलाभ्यां दृषदुपलाभ्याः
हविर्यज्ञं घ्नन्ति ॥ २० ॥

स यदाह । प्राणाय त्वोदानाय त्वेति तत्प्राणोदानौ
दधाति व्यानाय त्वेति तद्व्यानं दधाति दीर्घां मुन
प्रसिति मायुषे धा मिति तदायुर्दधाति देवो वः
सविता हिरण्यपाणिः प्रतिगृभ्णात्वच्छिद्रेण पाणिना
सुप्रतिगृहीतान्यसन्निति चुक्षुषे त्वेति तच्चक्षुर्दधात्ये-
तानि वै जीवतो भवन्त्येव मु हैतज्जीव मेव देवानाः
हविर्भुवत्यमृतं ममृतानां तुस्मादेवं पिनष्टि पिषुन्ति
पिष्टान्यभीन्धते कपालानि ॥ २१ ॥

अथैक आज्यं निर्वपति । यदा ऽआदिष्टं देवतायै
हविर्गृह्यते यावद्देवत्यं तुङ्गवति तदितरेण यजुषा
गृह्णाति न वा ऽएतत् कुस्यै च न देवतायै हविर्गृह्ण-
न्नादिशति यदाज्यं तुस्मादुनिरुक्तेन यजुषा गृह्णाति
महीनां पुयोऽसीति मुह्य इति ह वा एतासां मेकं*
नाम यद् गुवां तासां वा ऽएतत् पुयो भवति तुस्मादाह
महीनां पुयोऽसीत्येव मु हास्यैतत् खलु यजुषैव गृहीतं
भवति तुस्मादेवाह महीनां पुयोऽसीति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [२.१.] ॥

* “मेके”-इति च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

एवं प्रथमेऽध्याये व्रतोपायनादि तण्डुलकरणान्तं प्रयोगजातं
मुक्तम् ; अथ द्वितीये कपालोपधानादिरभिधीयते ।

तत्र कपालोपधानपेषणयोर्युगपदनुष्ठानं विधत्ते— “स वै कपा-
लानीति । ‘अन्यतरः’ ऋत्विजां मध्ये एकः आग्नीध्रः^१, ‘सः’ कपा-
लानां उपधाता । ‘अन्यतरः’ अध्वर्युः, ‘सः’ पेषणार्थं दृषदुपले
उपदध्यात् । उक्तं कर्तृभेदं उपपादयति— “तदा एतदुभयं सह
क्रियते”—इति । एककर्तृकत्वे हि पर्यायेणानुष्ठानं स्यात्, एतच्चोभयं
सहानुष्ठेयम् ; अतो विभिन्नावेव कर्तारौ युगपत् कुर्यातामित्यर्थः ।
एतत् सहानुष्ठानं उपपादयितुं मनुवदति— “तद्यदिति ॥ १ ॥

उपपादयति^२— “शिरो ह वा एतद् यज्ञस्य यत् पुरोडाश
इति । पुरोडाशस्य प्रतिज्ञातं यज्ञशिरस्त्वं सम्पादयति— “स
यान्वेवेमानीति । “मस्तिष्क एवेति । शिरःकपालान्तर्गतं मांसं
‘मस्तिष्कः’ । “तदा एतदिति । ‘तत्’ एतत् कपालं मस्तिष्करूपं
मिलितं सत् शिरस्सञ्ज्ञकं मेकं मङ्गं प्रसिद्धं लोके । तथाचापि
शिरःकपालमस्तिष्कसंस्तुतयोः कपालपिष्टयोः सह प्रयोगात् पुरो-
डाशात्मकस्य यज्ञशिरसः एकीकरणं सेत्स्यतीत्यभिप्रायः ॥ २ ॥

१— ‘आग्नीध्रादिः’—इति ठ ।

२— ‘तदुपपादयति’—इति ट ।

तत्र कपालान्युपदधतः कृत्य माह—“स उपवेश^१ मादत्ते
 धृष्टिरसि”-इति^२ । अङ्गारविभजनार्थं काष्ठ मुपवेशः^३ । धृष्टिशब्दं
 निर्वक्ति—“स यदेनेनेति । ‘धृष्टिष्व’-इति क्रियाविशेषणम् ।
 “अि धृषा प्रागल्भ्ये”-इत्यस्मात्^४ धृष्णोत्यनेनेति धृष्टिरिति करणे
 क्तिन्नित्यर्थः । अत एवैतदुपवेशस्य सञ्ज्ञान्तरम् । तथा चान्यत्र
 श्रूयते—“धृष्टिरूपवेशः”-इति^५ । “अथेत्यादि उपवेशस्य निर्वचनम्^६ ।
 अथ यज्ञे ‘एनेन’ काष्ठेन ‘यत्’ अङ्गारादिकम् ‘उपालभते’
 प्राप्नोति । ‘तत्’ एतत् ‘एनेन’ उपवेशेण ‘वेवेष्टीव’ । “विष्णु व्याप्ता-
 वित्यस्मात्^७ करणसाधनो घञन्त उपवेशशब्दः ॥ ३ ॥

अग्निगताशुद्धांशस्य निरसनं विधत्ते—“तेनेति । ‘प्राचः’-इति
 विधेयविशेषणम्, प्राग्दिगतानित्यर्थः ।

मन्त्रगतयोरामात्कव्याच्छब्दयोर्विवक्षित मर्थ माह—“अथं
 वा इति । आम मपक्व मत्तीति ‘आमात्’, मनुष्याणां मोदन-
 पाकादिहेतुरग्निः; क्रव्यं पलल मत्तीति ‘क्रथात्’-इति शव-
 दहनोऽग्निः^८ ॥ ४ ॥

१—‘उपवेश’-इति तालव्योपधः जादिषु । एव मिहोत्तरत्रापि ।

२—वा सं० १. १७. १ । का० श्रौ० सू० २. ४. २५ ।

३—“पलाशशाखाया मूलदेशे क्तिन्न उपवेशः”-इति मञ्जीधरः ।

का० श्रौ० सू० २. ४. १५. दृष्टव्यम् ।

४—खा० प० २३ ।

५—का० श्रौ० २६. २. १०; ३. ६; ७. २८ ।

६—‘उपवेशनामनिर्वचनम्’-इति ठ, ढ । ७—जु० उ० १३ ।

८—वा० सं० १. १७. २ । का० श्रौ० सू० २. ४. २६ ।

९—‘शवदाहकोऽग्निः’-इति ठ, ढ ।

एव मयजिष्य मग्निं मन्त्रेण निर्हृत्य^१ शुद्धादग्नेः पुरोडाशप्रप-
णार्थं मङ्गाराहरणं विधत्ते—“अथेति । ‘आस्कौति’ विभजती-
त्यर्थः । “स्कुञ् आप्रवणे”-इति धातुः^२ । इत्थं कुर्वता मभिप्राय
माह—“य इति । देवान् यजति इति ‘देवयाट्’, ‘यः’ अग्निः,
तस्मिन् हविःप्रपणादिकं करवामहा इत्यनेनाभिप्रायेणेत्यर्थः ॥ ५ ॥

तस्मिन्मङ्गारे मध्यमकपालस्थोपधानं विधत्ते—“त मिति ।
अङ्गारस्थोपरि विहितं कपालोपधानं प्रशंसति—“देवा ह वा
इति । “नेन्नः”-इति । ‘नः’ अस्माकं हविषो भागेनैव^३ राक्षसादय
उपोत्तिष्ठेयुरित्यनेनाभिप्रायेणाङ्गारस्थोपरि कपालोपधानं कृतवन्त
इत्यर्थः ।

एवं सत्युक्तभयनिवृत्ति माह—“अग्निर्हीति । “आ देवयजम्”-
इतिमन्त्रेण^४ स्थापितस्यैवाङ्गारस्थोपरि कपालोपधानं प्रशंसति—
“तद्यदिति । यजुषा मन्त्रेण संस्कृतत्वादेव एव हि कपालोपधाने
मुख्यः; नान्य इत्यर्थः ॥ ६ ॥

विहितं सुपधानं मनूद्य मन्त्रं विधत्ते—“स उपदधातीति ।
“पृथिवीं दृष्ट्वेति^५ । पृथिवीसम्बन्धश्रवणात् तत्सम्बन्धिरूपेणैतदेव
कपालं दृढं करोति । दृढेन चैतेन कपालेन विद्वेषणं कुर्वन्
शत्रुं भवबाधते ।

१—‘निर्हृत्य’-इति ठ, ड ।

२—‘आप्रवणे’-इति ट ।

३—ऋग० उ० ६ ।

४—‘हविषोऽधोभागेनैव’-इति ठ ।

५—वा० सं० १. १७. ३ । का० औ० २. ४. २८ ।

६—वा० सं० १. १७. ४ । का० औ० सू० २. ४. २६ ।

एतन्मन्त्रशेष मनुद्य व्याचष्टे— “ब्रह्मवर्नोति । “बक्त्री वा इत्यादि । ‘यजुषु’ यजुर्मन्त्रेषु बज्रविधा खलु ‘आशीः’ फलप्रार्थना, अतो बज्रविधं ब्रह्मचत्रादिसम्भजन मनेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।

मन्त्रगतयोर्ब्रह्मचत्रशब्दयोर्लक्षणया तद्वीर्यपरत्वं विवक्षितमिति व्याचष्टे— “उभे वीर्ये”—इति । “भूमा वा इति । समानं जायन्त इति ‘सजाताः’ ज्ञातयः । तेषु च बज्रभावस्य दर्शनात् धर्मिवाशिना सजातशब्देन तद्वर्णां विवक्षित इत्यर्थः ।

अभिचरतो विशेषं वक्तुम् उक्तं^१ नित्यपच मनुवदति— “उप-
दधामि भ्रातृव्यस्येति । त मेव विशेषं दर्शयति— “यद्यु अभिचरे-
दिति । अभिचरणपक्षे ‘भ्रातृव्यस्य वधाय’—इति स्थाने ‘अमुद्य
वधाय’—इति शत्रोर्नाम षष्ठ्यन्तं निर्दिश्य ब्रूयादित्यर्थः ।

उपहितस्य कपालस्य उपर्यङ्गुल्या अभिनिधानं विधत्ते— “अभि-
निहित मेव”—इति ॥ ७ ॥

दक्षिणहस्तेनान्यस्याङ्गारस्याहरणं विधत्ते— “अथेति । “नेदि-
हेत्यादि । यदि सव्यपाण्डुङ्गुल्या अभिनिधानं न कुर्यात्, तदा
‘इह’ अस्मिन् कपाले उपर्यङ्गारनिधानात् पुरस्तादेव राक्षसाः प्रवि-
शेयुः ; नैव तथा स्यादिति अङ्गुल्या^२ अभिनिहित मेव भवेदित्यर्थः ।
तथा सत्युक्तदोषनिवृत्तिं माह— “ब्राह्मणो हीति । अग्निः यथा
दाहेन रक्षांसि हिनस्ति, एवं ब्राह्मणोऽपि मन्त्रसामर्थ्येन तेषां

१— वास्येतत् पदं जादिषु ।

२— “राक्षसाः प्रविशेयुः ; अतः कपालस्योपरि अङ्गाराध्युहनपर्यन्तम्
अङ्गुल्या”—इत्येवं विशेषपाठो ढ-पुस्तके ।

हिंसकः; अतोऽङ्गाराधूहनपर्यन्तं मङ्गुल्याभिनिहितं मेव भवे-
दित्यर्थः ॥ ८ ॥

समन्त्रकं^१ कपालस्योपरि अङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति ।
“नेदिह पुरेति । ‘पुरा’ पुरोडाशाधिअवणात् प्रागित्यर्थः । अन्यत्
पूर्ववत् ॥ ९ ॥

पाश्चात्यकपालस्योपधानं^२ विधत्ते— “अथेति । मध्यमकपाल-
स्योपधानानन्तर्यम् ‘अथ’-शब्दार्थः । अन्यत् सर्वं पूर्ववद्वाक्येयम् ॥ १० ॥

मध्यमकपालात् पूर्वदेशे स्थाप्यस्य कपालस्योपधानं^३ विधत्ते—
“अथ यदिति । “दिव एव रूपेण”—इति । दिवः सम्बन्धिना
रूपेण ‘एतत्’ द्वितीयं कपालं दृढीकरोतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

दक्षिणभागस्थितस्य कपालस्योपधानं विधत्ते— “अथ यदिति ।
मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— “स यदित्यादिना । पूर्व^४ हि त्रिभिरुप-
स्थितैः कपालैः पृथिव्यादिलोकत्रयसकाशाच्छत्रोर्बाधः प्रतिपादितः,
इदानीन्तु ‘इमान्’ चील्लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य यत् ‘चतुर्थं’
स्थानम्, तदस्ति वा न वेति सन्दिग्धं मेव; लोकत्रयवत् प्रसिद्ध-
भावात् । अतो मन्त्रे लोकवाचिशब्दविशेषं परित्यज्य “विश्वाभ्य-
क्षाशाभ्य”—इति^५ सर्वशब्दपर्यायस्य विश्वशब्दस्य प्रयोगात् सन्दिग्ध-

१— वा० सं० १. १८. १ । का० औ० सू० २. ४. ३० ।

२— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. २ । का० औ० सू० २. ४. ३१ ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १८. ३ । का० औ० सू० २. ४. ३२ ।

४— ‘पूर्व’—इति ङ-पुस्तकादन्यत्र ।

५— वा० सं० १. १८. ४ । का० औ० सू० २. ४. ३३ ।

मानात्^१ सर्वस्मादेव स्थानात् 'द्विषन्तं' शब्दं 'सः' यजमानः 'तेन'
चतुर्थकपालोपधानेन बाधत इत्यर्थः ।

“विश्वाभ्यः”—इति मन्त्रस्य लोकत्रयातिरिक्तपरत्वं सुपपादयति—
“अनद्धा वा इत्यादि । लोकत्रयातिवर्त्तिनश्चतुर्थस्य सङ्गावोऽसङ्गा-
वश्च 'अनद्धा वै' अस्माकं मप्रत्यच्च एव ; यद् 'विश्वा आग्राः' सर्वा
दिशः, तदप्यनद्धा 'अनद्धैव' अप्रत्यच्च मेव ; (लोकत्रयवत्प्रसिद्धा-
भावात्^२ ।) अतोऽप्रत्यच्चदिग्वाचिना विश्वाभ्य आग्राभ्य इति^३
पदद्वयेन लोकत्रयव्यतिरिक्तं सकलं मेवाप्रत्यच्चं विवक्षितं मित्यर्थः ।

एवं कपालचतुष्टयस्य मन्त्रेणोपधानं प्रतिपाद्य अवशिष्टकपा-
लोपधाने पञ्चदश माह— “तूष्णीं चैवेति ॥ १२ ॥

उपहितेषु कपालेष्वङ्गाराधूहनं विधत्ते— “अथेति । मन्त्रे^४
भृगूणा मङ्गिरसा मिति^५ तपसो यद् विशेषणं तद्वाच्ये— “एतदा
इति । यद् 'भृग्वङ्गिरसां' मन्त्रैर्षीणां तपोविशेषजनितं तेजः,
'एतत्' खलु अन्यादितेजोऽन्तरात् 'तेजिष्ठं' तेजस्वितमम्, अति-
शयेन दीप्तम् । तेजस्वि-शब्दादिष्ठानि “विश्वतोऽङ्गिति^६ लुक् ।
एवं वदतो मन्त्रस्याभिप्राय माह— “सुतप्तानीति । एतान्युपहितानि

१— 'सन्दिग्धमानात्'—इति जादिषु ।

२— नैतद्वाक्यं ङ-श्लोकादन्यत्र । ३— 'विश्वा आग्रा इति'—इति ठ ।

४— 'मन्त्रेषु'—इति जादिषु ; ठ-श्लोके तु नास्त्येवैतत् पदम् ।

५— वा० सं० १. १८. ६ । का० श्रौ० सू० २. ४. ६५ ।

६— पा० सू० ५. ३. ६५ ।

कपालानि भृग्वङ्गिरसां तपसा सुष्ठु अतिशयेन तप्तानि भवेयुरित्य-
नेनाभिप्रायेणेत्यर्थः । ‘असन्’-इत्यस्तेः पञ्चमलङ्कारे^१ रूपम् ॥ १३ ॥

एवं सहातुष्टेययोः कपालोपधानं मभिधाय पेषणं विधातुं
मारभते— “अथेति । अवहननवत् पेषणस्यापि^२ कृष्णाजिनस्योपरि
कर्त्तव्यता मभिप्रेत्य तदादानं विधत्ते^३— “स कृष्णाजिन मिति ।
“सोऽसावेवेति । अवहननप्रकरणे कृष्णाजिनावधूननविधिप्रशेषो यः
प्रागान्नातः— “तन्नाद्वा एवैतद्द्रक्षांस्ततोऽपहन्तीति^४, स एवाचायसु-
षण्यं योजनीय इत्यतिदेशः ।

अस्य कृष्णाजिनस्य स्तरणं विधत्ते— “तदिति । “इयं वै पृथि-
व्यदितिः”-इत्यादिना^५ यत् प्रागान्नातं मेव मन्त्रव्याख्यानम्^६, तद-
न्नातिदिशति— “सोऽसावेवेति ॥ १४ ॥

तस्य कृष्णाजिनस्योपरि दृषदः समन्त्रकम्^७ उपधानं विधत्ते—
“अथेति । “धिषणा ह्येत्यादि । पेषणीयतण्डुलानां धारणाद्
‘धिषणा’, पर्वतावयवत्वात् ‘पर्वतौ’-इति । एतदुभयं प्रसिद्धं मिति
‘हि’-शब्दयोरर्थः । गतं मन्यत् । “इयं मेवेति । पार्थिवेन धारणा-
स्थेन रूपेण योगात् ‘एषा’ दृषत् इयं मेव पृथिवीति स्तुतिः ॥ १५ ॥

अथ दृषदः पश्चाद्भागे शस्याया उपधानं विधत्ते^८— “अथ शस्या

१— पा० सू० ३. ४. ७ । २— १. ४. ४. (७१, ७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. १ । का० औ० सू० २. ५. २ ।

४— ७२ पृ० १ प० द्रष्टव्यम् । ५— ७२ पृ० ५ प० द्रष्टव्यम् ।

६— ‘मेतन्मन्त्रव्याख्यानम्’-इति ठ ।

७— वा० सं० १. १६. २ । का० औ० सू० २. ५. ३ ।

८— तत्र मन्त्रः— वा० सं० १. १६. ३ ।

मिति । ‘उदीचीनम्’ उदगवस्थित मणे यस्याः सा तथोक्ता ।
 कात्यायनोऽप्याह स्म—“पश्चाच्छम्या मुपोहत्युदीचीं दिव इति”-
 इति^१ । शम्याया धुलोकस्तम्भनहेतुत्वं वक्तुं मन्तरिचरूपता माह—
 “अन्तरिच मेवेति । द्यावापृथिव्यात्मना संस्तुतयोर्दृषदुपलभ्योर्मध्ये-
 ऽवस्थानलक्षणं रूपेण ‘अन्तरिच मेव’ अन्तरिचलोकात्मिकैव
 ‘शम्या’, इमे च द्यावापृथिव्यौ अन्तरिचेण हि यस्माद् ‘विष्टभ्ये’
 विविध मधस्तादुपरिष्ठाच्च धारिते, अतोऽन्तरिचात्मिका शम्यापि
 “दिवस्तम्भनीरसीति” स्वयते ॥ १६ ॥

दृषद उपरि उपलायाः स्थापनं समन्तकं^२ विधत्ते—“अथेति ।
 ‘पार्वतेयी’-शब्दं व्याचष्टे—“कनीयसीत्यादिना । यस्मादेषोपला
 अतिशयेन दृषदः सकाशादल्पपरिमाणा, अतः ‘एषा’ दृषदः ‘दुहि-
 तेव भवति’ ; दुहिता हि लोके मातुरल्पीयसी भवति । तस्मादेषा
 पर्वत्याः^३ पुत्री ‘पार्वतेयी’-इति । “स्त्रीभ्यो ङक्”-इति^४ ङक् ।

“प्रति त्वा पर्वती वेत्तु”-इतिमन्त्रशेषेण परस्परहिंसापरिहारार्थं
 दृषदुपलयोर्मित्रीकरणं मर्थ इति व्याचष्टे—“प्रति ह्येति । उपर्यव-
 स्थानलक्षणेन रूपेण ‘एषा’ उपला ‘द्यौरेव’ धुलोकात्मिकैवेत्यर्थः ।
 तदेको दृषदुपले समाहन्तीति^५ प्राक् यत् तयोः समाहननं विहि-
 तम्, तच्च शम्यायाः साधनत्वं प्रसङ्गादुपपादयति—“हनू एवेति ।

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ४ । २— वा० सं० १. १६. ३ ।

३— वा० सं० १. १६. ४ । का० श्रौ० सू० २. ५. ५ ।

४— ‘पार्वत्याः’-इति ज । ५— पा० सू० ४. १. १२० ।

५— १. ४. १. ३ (७४ पृ० ११ पं०) द्रष्टव्यम् ।

दृषदुपलयोद्भवचावस्थानाद्बनूत्वम्, तन्मध्येऽवस्थानाच्छ्रम्यायाः जिज्ञा-
त्वम् । यस्माच्च जिज्ञया लोको वदति, तस्मात् जिज्ञास्थानीयया
शम्यथैव समाहननं कुर्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

अथ पेषणार्थं दृषद उपरि समन्त्रकं^१ तण्डुलप्रक्षेपं विधत्ते—
“अथ हविरिति । मन्त्रगतधान्यशब्दस्याभिप्राय माह— “देवान्
धिनवदिति । “धिवि प्रीणनार्थः”—इति^२ धातुः । यष्टयान्म्यादि-
देवान् ‘धिनवत्’ प्रीणयेदित्यनेनैवाभिप्रायेण हि हविर्गृह्यते ; अतो
धिनोति प्रीणयतीति ‘धान्यम्’ । यत एव मतो देवान् धिनुहीति
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

समन्त्रकं^३ पेषणं विधत्ते— “अथेति । ‘पिनष्टि’ सञ्चूर्णयति ।
“पिष्ठु सञ्चूर्णे”—इति^४ धातुः । प्रकर्षेण अनिति चेष्टत इति
नासिकाभ्यां वह्निर्निर्गच्छन् श्वासरूपो वायुः ‘प्राणः’ । ‘उत्’ ऊर्द्धात्
अधोदेशं प्रत्यनिति चेष्टत इति ‘उदानः’ ; नासिकाभ्यां देहे पुनः
प्रविशन् वायुः । अन्नपानादिरसं विविधं सर्वासु नाडीषु अनिति
प्रेरयतीति ‘व्यानः’ ; ऊर्द्धावाङ्गृत्ति^५ विलक्षणो मध्यवृत्तिर्वायुः ।

एतन्मन्त्रार्थं उत्तरमन्त्रसापेक्ष इति तदुभयं समुच्चित्य व्याख्यात
सुत्तरमन्त्रं विनियुक्ते— “प्रोहति देवो व इति^६ । अनेन मन्त्रेण

१— वा० सं० १. २०. १ । का० औ० सू० २. ५. ६ ।

२— भा० प० ५६३ ।

३— वा० सं० १. २०. २ । का० औ० सू० २. ५. ६ ।

४— सू० प० १४ ।

५— ‘ऊर्द्धाधोवृत्ति’—इति ठ, ड ।

६— वा० सं० १. २०. ३ । का० औ० सू० २. ५. ७ ।

कृष्णाजिने प्रक्षिपतीत्यर्थः । यत्तु प्रकारान्तरेण कात्यायनेन सूत्र-
प्रणयनं, तद्वाङ्मणान्तरमूलम् । स ह्येवं सूत्रयामास— “पिनष्टि
प्राणाय त्वेति प्रतिमन्त्रं, दीर्घा मिति कृष्णाजिने प्रोहति, चक्षुषे
त्वेतौचत इति^१ ॥ १६ ॥

प्राणायेतिमन्त्रस्याभिप्राय भाविष्कर्तुं मुक्तं पेषण मनुवदति—
“तद्यदिति । ‘अमृतानां’ मरणरहितानां देवानां हविः ‘जीव’^२
प्राणधारणं युक्तं मेव सत् ‘अमृतम्’ मरणसाधनं न भवति^३ । अथैवं
सत्येतद्यज्ञसाधनं हविरवहननपेषणाभ्या मृत्विजो मारयन्ति ; तथा
सति निर्जीवत्वात् तस्यामृतत्वसाधनत्वं न युक्तं मिति भावः ॥ २० ॥

मन्त्रप्रयोगेणास्य परिहारं दर्शयति— “स यदाहेति । पेषण-
समये “प्राणाय त्वेत्यादिमन्त्रं प्रयुञ्जानः प्राणादीनेव” पुनरस्मिन्
हविषि स्थापयतीत्यर्थः । गतं मन्यत् ।

“एतानि वै जीवत इत्यादि । ‘एतानि’ प्राणोदानधारणादीनि
‘जीवतः’ पुरुषस्य लिङ्गानि । ‘एवम्’ अनेन मन्त्रप्रयोगेण प्राणो-
दानादिस्थापने सति हविरपि सजीव मेवेति युक्तं तस्यामृतत्व-
साधनं मित्यभिप्रायः । “पिप्षन्तीति । एवं समन्त्रक मध्ययुषा
पेषणे कृते सति यजमानपरिचारका अवशिष्टं सर्वं सूक्ष्मीकुर्युः^४ ।

१— का०श्रौ० सू० २. ५. ७, ८, ९. एतद्वाङ्मणनये तु आयुषे धा मित्यन्तः
पेषणमन्त्रः, देवो व इत्यादिरेव प्रोहणमन्त्र इति विशेषः ।

२— ‘जीवन्’—इति ड । ३— ‘अमरणासाधनं’—इति ठ, ड, ट ।

४— “मन्त्रप्रयोगेण तस्य निर्जीवत्वं परिहरन् प्राणादीनेव”—इति ट ।

५— “दासो पिनष्टि पत्नी वा, अपि वा पत्न्यवहन्ति श्रूया पिनष्टि”—इति
आप० श्रौ० सू० १. २१. ८, ९ ।

तथा उपहितानि च कपालानि 'अभीन्धते' अङ्गारैः प्रदीप्तानि
कुर्युरित्यर्थः ॥ २१ ॥

पेषणसमये एव आद्यस्य निर्वापं विधत्ते— “अथैक इति । यदा
चाध्वर्युः पिनष्टि, ‘अथ’ तस्मिन्नेव समये ‘एकः’ अन्यः आग्नीध्रादिः
(‘आज्यं निर्वपति’) । अत एव सूत्रकृता पेषणाज्यनिर्वापयोः सम-
समयवर्त्तित्वं सूचितम्— “पिष्यमाणेषु निर्वपत्यन्यो महौना मित्या-
ज्यम्”—इति^१ । तच्चाज्यं प्रसिद्धदेवतावाच्यग्यादिशब्दरहितेन मन्त्रेण
यहीतव्य मिति विधित्सुराह— “यदा इति । ‘यत्’ खलु हविः
“अग्नये जुष्टं गृह्णामीत्येवं देवतायै निर्दिष्टं भवति, ‘तद्’ ग्रहणसाधनं
यजुश्च यावद्देवत्यं भवति, तावद्देवत्य मेव ‘तत्’ हविर्भवति । आज्यं
च सर्वदेवतासाधारण मिति देवतादेशनरहितेनैव यजुषा गृह्णीया-
दित्यर्थः । तथा चाज्यस्य सर्वदेवतासाधारणं सेत्स्यतीत्याह— “न वा
इति । एव अनिरुक्तयजुषा ग्रहणं मुपपाद्य तद्विधत्ते— “तस्मा-
दिति । देवतानाम निःशेषेणोक्तं यस्मिन् तत् ‘निरुक्तम्’, तद्विल-
क्षणम् ‘अनिरुक्तम्’ । तादृशं च “महौना मित्यादि यजुः^२ ; तत्र
प्रसिद्धदेवतावाचिपदस्यानुपलम्भात् ।

अथैतन्मन्त्रं व्याचष्टे— मद्वा इति । “मह पूजायाम्”^३ । मद्वाक्ते
पूज्यन्त इति ‘मद्वाः’ । एतच्च ‘एतासां’ गवाम् ‘एकं’ साधारणं
नाम । आज्यस्य पयःकार्यत्वात् “पयोऽसीति । विकारे प्रकृतिशब्द
इत्यर्थः । यहीतव्याज्यप्रकाशकत्वात् ‘असि’-मन्त्रः^४ प्रयोक्तव्य इत्याह—

१— नैते पदे छ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— का० औ० सू० २. ५. ६ ।

३, ५—वा० सं० १. २०. ५ ।

४— भा० प० ७३० ।

एव मु हेति । 'एवम्' अनेनैव मन्त्रेण आज्ये निरूपे सति
तस्य तत्प्रकाशनसमर्थत्वात् यजुषैव 'तत्' आज्यं गृहीतं भवती-
त्यर्थः ॥ २२ ॥ ५ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमं ब्राह्मणम्^१ ॥

१—अथ पेयणोपधाने सङ्ग भवतः । तत्र अग्नौत् कपालानि प्रक्षाल्य,
गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य, प्रथमं तावत् उपवेधं गृहीत्वा तेन अप्रणस्य
अङ्गारान् खरमध्ये एव स्वस्थानात् प्राच्यां प्रेरयति,— यथाङ्गारस्थानेऽति-
तप्तभूमौ कपालान्युपधीयेरन् । ततस्तेनैव प्राक्प्रेरिताङ्गारमध्यात् एक
मङ्गारं गार्हपत्यखरस्य पश्चाद्भागे दक्षिणपुरोडाशस्थानस्य मध्ये आनयति ।
तस्यानीतस्याङ्गारस्योपरि उत्तानं मध्यमं कपालं मुपदधाति [तत्राभिचारं
कुर्वन् मन्त्रे 'भ्राह्मस्य' स्थाने अमुकस्येति शत्रोर्नामग्रहणं कार्यम्, तत
उदकोपस्यर्शनञ्च] । ततः सव्यहस्तेऽङ्गुल्या अशून्ये स्पृष्टे मध्यमकपाले
एक मङ्गारं निदधाति, ततः पश्चाद् द्वितीयम्, ततः पुरस्तात् तृतीयम्,
मध्यमाद् दक्षिणं चतुर्थम्, चतुर्थात्पूर्वं मेकस्य कपालस्यान्तरालं परिशिष्य
पञ्चमम्, चतुर्थपञ्चमयोरन्तराले षष्ठम्, चतुर्थस्य पश्चात् सप्तमम्, तस्य
पश्चादष्टमम्, सर्वेभ्य उत्तरतो नवमदशमैकादशानि प्राक्संस्थानि । ततो
ज्वलदङ्गारैः सर्वाणि तानि कपालान्याच्छादयति । ततस्तदेवोपसर्जनौरग्नौ-
देव गार्हपत्येऽग्निं प्रेरयति । पिष्टसंयवनार्था आप उपसर्जन्यः । इति कपा-
लोपधानम् । अथ पेयणम् । तत्र अध्वर्युः कृष्णाजिनं मादाय, पूर्ववदवधूष,
अप उपस्पृश्य, प्रहग्नौव मास्तौर्यं, सव्यहस्तेनाविमुक्ते कृष्णाजिने, दक्षिणेन
हस्तेन प्राग्भागां दृषदं तस्य कृष्णाजिनस्योपरि निदधाति । तत्पश्चाद्भागे
अधस्तादुदगभागां शून्यां प्रेरयति,— यथा दृषदः प्राचीनप्रवणतां जायेत ।
ततस्तस्या उपरि उदगभागा मुपला मुपदधाति । ततस्तस्यां दृषदि तण्डुला-
नोप्य पिनष्टि । पिष्ट्यमाणेषु तण्डुलेषु, तप्यमानेषु कपालेषु च यजमानो
आज्यस्याख्या मान्यं प्रक्षिपतीतीह पेयणोपधाने कर्मणी विहिते ।

पवित्रवति संव्वपति । पात्र्यां पवित्रे ऽश्वधाय
देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ता-
भ्याः संव्वपामीति सोऽसावेवैतस्य यजुषो बन्धुः ॥ १ ॥

अथान्तर्व्येद्युपविशति । अथैक उपसर्जनीभिरैति
ता आनयति ताः पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति स माप
ओषधीभिरिति सुः ह्येतद्वाप ओषधिभिरेताभिः
पिष्टाभिः सङ्गच्छन्ते स मोषधयो रुसेनेति सुः ह्येत-
दोषधयो रुसेनैताः पिष्टा अद्भिः सङ्गच्छन्त आपो
ह्येतासाः रुसः सुः रेवतीर्जुगतीभिः पृच्यन्ता मिति
रेवत्य आपो जुगत्य ओषधयस्ता उ ह्येतदुभयः सम्पृ-
च्यन्ते सम्मुधुमतीर्मधुमतीभिः पृच्यन्ता मिति सः
रुसवत्यो रुसवतीभिः पृच्यन्ता मित्येवैतदाह ॥ २ ॥

अथ संयौति । जनयत्यै त्वा संयौमीति यथा श्रिये
ऽन्नाद्यायेमाः प्रजा युजमानाय युच्छेदेवं वै तत् संयौ-
त्यधिवर्ष्यन्तु वै संयौति यथा वा ऽश्वधिरक्तोऽग्नेरुधि
जायेतैवं वै तत् संयौति ॥ ३ ॥

अथ द्वेधा करोति । यदि द्वे हविषी भवतः ।
पौर्णमास्यां वै द्वे हविषी भवतः स युच पुनर्न सः-
हरिष्यन्स्यात् तदभिमृशतीद् मग्नेरिद् मग्नीषोमयो-
रिति नाना वा ऽतदग्रे हविर्गृह्णन्ति तत् सहावघ्नन्ति

तत् सह पि०षन्ति तत् पुनर्नाना करोति तुस्मादेव
 मभिमृशत्यधिदृणक्तोवैषु पुरोडाश मुधिअयत्यसा*
 वाज्यम् ॥ ४ ॥ (अ० ४३) (आत्मीयः)

तदा एतत् । उभयः सह क्रियते तद्यदेतदुभयः
 सह क्रियतेऽर्द्धो ह वा एष आत्मनो यज्ञस्य यदाज्य
 मर्द्धो यदिह हविर्भवति स युश्चासावर्द्धो य उ चाय
 मर्द्धस्ता उभावग्निं गमयावेति तुस्माद्वा एतदुभयः
 सह क्रियत एव मु द्वैष आत्मा यज्ञस्य सुन्धीयते ॥ ५ ॥

सोऽसावाज्य मुधिअयति । इषे त्वेति वृष्ट्यै तुदाह
 यदाहेषे त्वेति तत् पुनरुदासयत्यूर्जे त्वेति यो वृष्टा-
 दूर्गं रुसो जायते† तुस्मै तुदाह ॥ ६ ॥

अथ पुरोडाश मुधिदृणक्ति । घुर्म्मोऽसीति यज्ञ
 मेवैतत् करोति यथा घर्म्मं प्रवृज्यादेवं प्रवृणक्ति
 विश्वायुरिति तदायुर्द्धधाति ॥ ७ ॥

तुं प्रथयति । उरुप्रथा उरु प्रथस्वेति प्रथयत्येवैन
 मेतदुरु ते यज्ञपतिः प्रथता मिति युजमानो वै यज्ञ-
 पतिस्तद्युजमानायैवैतदाशिष माशास्ते ॥ ८ ॥

तन्नु सचा पृथुं कुर्यात् । मानुषः ह कुर्याद् यत्

* 'मुधिअयत्यसा'-इति क ।

† 'जायते'-इति च-श्रुद्धौ ।

पृथुं कुर्याद् व्यृञ्चं वै तद् यज्ञस्य* यन्मानुषं नेद् व्यृञ्चं
यज्ञे करवाणीति तुस्मान् सचा पृथुं कुर्यात् ॥ ९ ॥

अश्वशफमाचुं कुर्यादित्यु हैक आहुः । कस्तुद्वेद
यावानश्वशफो यावन्त मेव स्वयं मनसा न सचा पृथुं
मुन्येतैवुं कुर्यात् ॥ १० ॥

तु मद्भिरभिमृशति । सकृद्वा चिर्वा तद्यदेवास्याचा-
वघ्नन्तो वा पिष्यन्तो वा क्षणवन्ति† वा वि वा वृहन्ति
शान्तिरुपस्तदग्निः शान्त्या शमयति तदग्निः सुन्द-
धाति तुस्मादद्भिरभिमृशति ॥ ११ ॥

सोऽभिमृशति । अग्निष्टे त्वचं मा हिंस्रीदित्यग्निना
वा एनमेतदभितस्थ्यन् भवत्येष ते त्वचं मा हिंस्री-
दित्येवैतदाह ॥ १२ ॥

तं पुर्यग्निं करोति । अच्छिद्र मेवैन मेतदग्निना
परिगृह्णाति नेदेनं नाष्ट्रा रुक्षांसि प्रमृशानि-
त्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात् पुर्यग्निं करोति ॥ १३ ॥

तुः अपयति । देवुक्त्वा सविता अपयत्विति न वा
एतस्य मनुष्यः अपयिता देवो ह्येष तदेनं देव एव-
सविता अपयति वृषिष्टे ऽधिनाक ऽइति देवचो एत-
दाह यदाह वृषिष्टे ऽधिनाक ऽइति तु मभिमृशति
शृतं वेदानीति तुस्माद्वा अभिमृशति ॥ १४ ॥

* 'याज्ञस्य'-इति ग ।

† 'क्षिणवन्ति'-इति च ।

सोऽभिमृशति । सा भेर्मा सुंब्बिक्खा इति मा त्वं
भैषीर्मा* सुंब्बिक्खा युत् त्वाह मुमानुषः सुन्तं
मानुपोऽभिमृशामीत्येवैतदाह ॥ १५ ॥

यदा श्रुतोऽथाभिवासयति । नेदेन मुपरिष्ठान्नाष्ट्रा
रुक्षाःस्यवपुश्यानिति नेदेव नमु इव मुषितु इव
श्रुयाता इत्यु चैव तुस्माद्वा ऽअभिवासयति† ॥ १६ ॥

सोऽभिवासयति । अतमेर्यज्ञोऽतमेर्यजमानस्य
प्रजा भूयादिति नेदेतदनु यज्ञो वा युजमानो वा
ताम्याद्यदिदु मभिवासयामीति तुस्मादेव मभि-
वासयति ॥ १७ ॥

अथ पात्रौनिर्णयजनम् । अङ्गुलिप्रणुजन मास्येभ्यो
निनयति तद्यदास्येभ्यो निनयति ॥ १८ ॥ ६ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

अथ पिष्टानां पिण्डकरणार्थं पात्र्यां संवापं विधत्ते— “पवित्र-
वति”—इति । सामान्योपक्रमात् नपुंसकनिर्देशः ; पवित्रयुक्ते पात्रे
इत्यर्थः । तदेव विवृणोति— “पात्र्यां पवित्रे अवधायेति । “सो
ऽभावेवैतस्येति । “सविता वै देवानां प्रसवितेत्यादिना ग्रहणप्रकरणे

* ‘भैषीर्मा’—इति च ।

† ‘अभिवासयति’—इति ख, च ।

१— ३८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

प्रागान्नात एव वाक्यशेषोऽस्यापि यजुषः^१ शेषत्वेन योजनीय इत्यर्थः ॥ १ ॥

“अथान्तर्वेदीति । यद्याहवनीये हविःअपणं गार्हपत्ये वा, उभ-
यथापि वेदिमध्ये उपविशेदित्यर्थः । कात्यायनस्तु ब्राह्मणान्तराभि-
प्रायेण विकल्प माह—“अपणस्य पश्चादुपविशत्यन्तर्वेदि वा”—इति^२ ॥

“अथैक इति । ‘एकः’ अन्य आग्नीध्रादिः । उपसृजत्याभिरिति
व्युत्पत्त्या पिष्टसंसर्जनार्था आपः ‘उपसर्जन्यः’ ; ताभिः महागच्छेदि-
त्यर्थः । अथ तासां तूष्णी मासेचनं विधत्ते— “ता आनयतीति ।
“ताः पवित्राभ्या मित्यादि । आनीयमानाः ‘ताः’ “स माप”—इति^३
मन्त्रेण पिष्टाना मुपरि पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णीयादित्यर्थः ।

मन्त्रतात्पर्य माह— “सं ह्येतदिति । ‘एतत्’ एतर्हि, एताः
आनीयमानाः ‘आपः’, पिष्टरूपेणावस्थिताभिः ‘ओषधिभिः’ सङ्ग-
च्छन्ते । अतो मन्त्रगतौषधिशब्देन तद्विकाराः पिष्टा विवक्षिताः । स
मित्युपसर्गश्रवणाद् योग्यक्रियाध्याहार इत्यर्थः । एव मया मोष-
धिभिः सङ्गतिं प्रतिपाद्य, व्यतिहारेणोषधीना मङ्गिः सङ्गतिः प्रति-
पाद्यत इति व्याचष्टे— “स मोषधय इति । पूर्ववदचाप्योषधिशब्दः
पिष्टपरः, रसशब्देन चापो विवक्षिता इत्याह—“एताः पिष्टा
अङ्गिरिति । “आपो हीति । उपष्टम्भकाप्यावयवयुक्ताः खल्वोषधय

१— वा० सं० १. २१. १ । का० श्रौ० सू० २. ५. १० ।

२— श्रौ० सू० २. ५. ११ । “सौकर्यादेवोपवेशनम्”—इति तत्र या० दे० ।

३— वा० सं० १. २१. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. १२, १३ ।

४— संहितापाठस्तु ओषधीभिरिति, तस्यैव प्रतिशब्द एषः ।

आर्द्रा रसवत्यो भवन्ति, अतस्तासां सुदकं मेव रस इत्यर्थः । मन्त्र-
गतरेवतीशब्दस्यार्थं माह— “रेवत्य आप इति । रयिः धन मासा
मसीति रेवत्य आपः । धनमूलत्वञ्च तासां नदीतटाकादिष्ववस्थि-
तानां प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे रेवतीशब्देनापो विवक्षिताः ।
“रयेर्मतौ बज्जलम्”—इति^१ सम्यसारणे, “उगितस्व”—इति^२ डीप् ।
गम्यन्ते सर्व्वैः प्राणिभिः प्राप्यन्त इति^३ कृत्यत्वा जगतीशब्दोऽप्यो-
षधिव्याचक इति व्याचष्टे— “जगत्य इति । “सम्भ्रमतीरित्यादि ।
अत्र मधुशब्देन माधुर्यरसो विवक्षित इत्याह— “सः रसवत्य
इति ॥ २ ॥

आसिक्तजलेन^४ पिष्टानां समन्त्रकं^५ मिश्रीकरणं विधत्ते—
“अथेति । ‘संयौति’ सम्यग् मिश्रीकरोतीति । “यु मिश्रणे”—
इति^६ धातुः ।

मन्त्रतात्पर्यकथनेनैतत् संयवनं प्रशंसति— “अथेति । यथा
खल्विमाः प्रजाः ‘यजमानाय’ षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^७, यजमानस्य ‘अथे’
सम्यदर्थं मन्त्रार्थस्य नियच्छेद्, एव मेतदनुकूलं मेव तत्पिष्टसंयवनं
मित्यर्थः । मन्त्रगत-‘जनयत्यै’-शब्दस्य जननायेति ह्यर्थः ; तं सुप-
जीय प्रशंसति— “अधिवर्ध्यन्निति । ‘अधिवर्जनं’ पुरोडाशस्य

१— पा० सू० ६. १. ३४ वा० ३४७३ । २— पा० सू० ४. १. ४६ ।

३— ‘गम्यते०—० प्राप्यत इति’—इति ठ ।

४— ‘आसिक्तजलेन’—इति ज, भू ।

५— वा० सं० १. २२. १ । का० औ० सू० २. ५. १४ ।

६— ऋदा० प० १०२३ । ‘मिश्रणेऽमिश्रणे च’—इति धा० ।

७— पा० सू० २. ३. ६१ वा० १५०६ ।

अग्नावधिश्रयणं करिष्यन्, खलु संयौति । यथा खल्वधिश्रितः पुरोडाशोऽग्नेः सकाशात् जायेत, एवं तदनुगुणं मेव तत् संयवनं “जनयत्यै”-इतिजननलिङ्गवतो मन्त्रस्य प्रयोगादित्यर्थः ॥ ३ ॥

“अथ द्वेधेत्यादिविभागविधिः । कुत्र तर्हि हविर्द्वयं मिति तद्दर्शयति— “पौर्षमास्या मिति । ‘पौर्षमासी’-शब्देन कालवाचिना तत्कालानुष्ठेयं कर्म विवक्षितम् । तत्र ह्यग्नेयोऽष्टाकपालः, अग्नीषोमीय एकादशकपाल इति ‘द्वे हविषी’ विहिते इत्यर्थः ।

एवं द्वेधा विभज्य, विभक्तयोस्तयोर्मन्त्राभिमर्शनं विधत्ते— “स यजेति । ‘सः’ खल्वध्वर्युः ‘यज’ यस्मिन् काले ‘तत्’ हविर्द्वयं ‘पुनर्न संहरिष्यन्स्यात्’ संहरणं मेकीकरणं, तत् करिष्यन् न भवेत्, ‘तत्’ तदानीम् “इदं मग्नेः”-इत्येकं भागं मभिमृशति, “इदं मग्नीषोमयोः”-इत्यपरम्^१ । तावेतौ यथासङ्ख्यं माग्नेयाग्नीषोमीय-पुरोडाशावित्यर्थः^२ ।

कथं पुनरनयोर्द्विलं, कुत्र वा तयोः संहरणं, यद्वावृत्तये “नं संहरिष्यन्”-इति विशेष्यत इति, तत् सर्वं दर्शयति— “नाना वा इत्यादिना । अग्नेर्निर्वापसमये “अग्नये जुष्टं गृह्णामि”, “अग्नीषोमाभ्यां जुष्टं गृह्णामि”-इति पृथक् पृथक् देवतादेशनाद्^३ ग्रहणस्य

१— ‘यस्मिन् काले तस्य हविर्द्वयस्य पुनःसंहरणं मेकीकरणं करिष्यन् न भवेत्’-इति ८ ।

२— वा० सं० १. २२. २, ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. १५ ।

३— “यथादेवतमन्यत्”-इति का० श्रौ० सू० २. ५. १६ । ‘अन्यत्’ ऐन्द्रादि ।

४— ‘देवतादेशेन’-इत्येव पाठो ड-पुस्तकादन्यत्र सर्वत्रैव ।

नानात्वम् । अवहननादिस्कारे सहैवानुष्ठिते सति तद्विवरिस्मिन्
समये पुनरनेन मन्त्रेण यथास्वं विभजतीत्यर्थः ॥

पुरोडाशकपालस्याज्याधिअयणस्य च समानकालतां विवक्षित-
त्वात् कर्तृभेद माह^१—“अधिवृणक्तीति । ‘एषः’ अध्वर्युः पुरो-
डाशम् ‘अधिवृणक्ति’ अग्निरुपर्यधिययति । “अथैक आज्यं निर्वप-
ति”—इति प्रागन्यशब्दपर्यायेणैकशब्देन य आग्नीध्र आज्यनिर्वापि
कर्तृतया प्रतिपादितः^२, सोऽत्र ‘असौ’-इत्यादःशब्देन विप्रकृष्टवाचिना
परामृश्यते । पुरोडाशाधिअयणसमये ‘असौ’ आग्नीध्रः ‘आज्यम्’
अधिअयेदित्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदुभयोः सहानुष्ठानं सुपपादयति—“अर्द्धे ह वा एष
इत्यादिना । आज्यं यज्ञशरीरस्यार्द्धभागः; उपस्तरणाभिघारयोः^३
प्रयाजादीनाञ्च तत्साध्यत्वात्; इतरोऽर्द्धः पुरोडाशादिहविः । सहा-
धिअयणेन तदर्द्धद्वयं मेकीकृत्य अग्निं प्रापयावेत्यध्वर्योराग्नीध्रस्य
चाभिप्रायः । “एव सु हेति । आज्यहविषोरुभयोः सहाधिअयणे
सति अर्द्धद्वयस्यैकौकरणात् यज्ञशरीरं सन्धीयत इत्यर्थः ॥ ५ ॥

विहितं माज्याधिअयणं मनूय मन्त्रं विधत्ते—“सोऽसाविति ।
इत्थं इतीडिति व्युत्पत्त्या इट्-शब्देन वृष्टिर्विवक्षितेति व्याचष्टे—

१—‘पुरोडाशकपालस्याज्यस्य चाग्नेरुपरि अधिअयणस्य समानकाल-
तां विवक्षिषुः (विवक्षुः) कर्तृभेद माह—’-इति ७ ।

२—पुरस्तात् द्रष्टव्यम् २. १. २२ (६७ पृ० ११ पं०) ।

३—“आद्यन्तयोरान्यम्”—इति का० श्रौ० सू० १. ६. ८ ।

४—तन्मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ४ । का० श्रौ० सू० २. ४. १७ ।

“वृक्षा इति । “वृष्टादूर्यम इति । तस्मात् ‘वृष्टात्’ उदकात् जाय-
मानो यो बलकरोऽन्नरसो जायते, स ‘ऊर्क’-शब्देन विवक्षितः ॥ ६ ॥

“अधिवृणक्तीति । अग्रावुपरि ‘वृणक्ति’ वर्जयति, अप्रणथं
स्थापयतीत्यर्थः^१ । “यज्ञ मेवैतदिति । घर्षाऽसौति^२ घर्षतादात्म्य-
स्तवनात्, घर्षस्य च सोमयागाङ्गत्वात् तदात्मक मेवैतत्करोति ।
घर्षस्य यत् प्रवृञ्जनं सोमे, तत्सदृश मेवैतत् पुरोडाशस्य प्रवृञ्जन
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

“तं प्रथयतीति । उपहितेषु (कपालेषु^३) विस्तारयतीत्यर्थः ।
“प्रथयत्येवैन मेतदिति विहितस्य प्रशंसा । ‘प्रथयति’ पृथु विस्तीर्णं
प्रभृतं करोतीत्यर्थः^४ ॥ ८ ॥

पुरोडाशस्य स्वाभिमतपरिमाणं^५ विधिक्षुः परिमाणान्तरं
निषेधति— “तस्मेति । सचेति निपातोऽनेकार्थत्वादचातिशयार्थः ।
‘सत्रा पृथुम्’ अतिपृथुं न कुर्यात् । विपक्षे बाध माह— “मानुषं
हेति । अस्तु मानुषत्वं^६ को दोष इत्यत आह— “वृद्धं वा इति ।
‘वृद्धं’ विगतद्विक मित्यर्थः ॥ ९ ॥

१— गार्हपत्ये । रजोदोषप्रसवप्रवासादिना असन्निहितपत्नीकस्य मृत-
पत्नीकस्य चाहवनीयेऽधिश्चयण मिति का० श्रौ० सू० २. ५. १८ ।

२— वा० सं० १. २२. ५ । का० श्रौ० सू० २. ५. १६ ।

३— नास्त्येतत् पदं ङ पुल्लकादन्यत्र ।

४— अत्र मन्त्रः— वा० सं० १. २२. ६ । का० श्रौ० सू० २. ५. २० ।

५— ‘अभिमतं परिमाणं’-इति ठ, ‘अभिमतपरिमाणं’-इति ड ।

६— ‘मानुषं’-इति ड ।

पक्षान्तरमुपन्यस्यति^१— “अश्वशफेति । अथ मपि पक्षो दुर्ज्ञान-
त्वात् न साधुरित्याह— “कस्तदिति । स्वाभिमतं पुरोडाशपरिमाण-
माह— “धावन्त मिति । यत्परिमाणविशिष्टं मेव पुरोडाशं स्वयं
मनसैवातिष्ठयं न मन्येत, किन्तु दैवतसौविष्टकृतेडाद्यवदानपर्याप्त-
मेव मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टं कुर्यादित्यर्थः^२ ॥ १० ॥

पुरोडाशस्याङ्गिरभिर्मर्शनं विधत्ते— “त मिति । ‘क्षण्वन्ति’
हिंसन्ति । “क्षणु^३ हिंसायाम्”—इति^४ धातुः । ‘विवृहन्ति’ विस्फे-
यन्ति । “वृह् उद्यमने”—इति^५ धातुः । “शान्तिराप इति । दाह-
दृष्ट्यादिशमनहेतुत्वेनापां शान्तिरूपता ॥ ११ ॥

“सोऽभिमृशतीत्यादिविहिताभिर्मर्शनानुवादेन मन्त्रविधिः^६ ।
मन्त्रेणाहिंसाप्रार्थनं युक्तं मिति व्याचष्टे— “अग्निना वा इति ।
“अभितस्थ्यन्निति । अभितः सर्वतः तपनं करिष्यन्नित्यर्थः ॥ १२ ॥

पर्यग्निकरणं विधत्ते— “त मिति । परितोऽग्निर्यस्य, स
‘पर्यग्निः’; परितोऽग्निमन्तं पुरोडाशं करोतीत्यर्थः^७ । तस्य प्रयोजन

१— ‘पक्षान्तरमुपवदति’—इति ८ ।

२— “षडङ्गुलवृक्षा कपालचित्तिर्यथा सम्पद्यते, तथा कपालपरिमाण-
माश्रयणीयम्”—इति का० श्रौ० २. ५. २० सू० वृत्तो या० दे० ।

३— ‘क्षिण्वन्ति’ हिंसन्ति । “क्षिणु”—इति जादिषु, ८-पुस्तके च पाठः ।

४— त० उ० ४ “क्षिणु च” ।

५— तु० प० ६७ ।

६— मन्त्रस्तु वा० सं० १. २२. ७ । का० श्रौ० सू० २. ५. २१ ।

७— पर्यग्निकरणमन्त्रस्तु “अन्तरितं रक्षोऽन्तरिता अरातयः”—इति
तै० सं० १. १. ८. १ । तद्विधिः का० श्रौ० सू० २. ५. २२ ।

माह— “अच्छिद्र मिति । राक्षसादिसंस्पर्शाभावार्थं प्राकारवस्त्रैरभ्र
मग्निना वेष्टनं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ३ ॥

समन्त्रकं अपणं विधत्ते— “त मिति । “वर्षिष्ठेऽधिनाक
इति^१ । मन्त्रपाठे ‘देवत्रो’^२ देवान् प्रत्येवैतदाह । ‘वर्षिष्ठे’ वृद्धतमे
‘नाके’ स्वर्गे ‘देवः’ सविता अपयत्विति हि मन्त्रार्थः । तथा च
तत्सोक्तवासिनो देवान् प्रत्येवैतद्वचनम् । “देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्त्यभ्यः”—^३
इति^४ द्वितीयार्थं चा-प्रत्ययः । अपणानन्तरं तस्याभिमर्शनं विधत्ते—
“त मिति । अभिष्टुशतोऽभिप्राय माह— “शृत मिति । ‘शृतं’
पक्वं जानामीत्यर्थः । “आ पाके”—इत्यस्मात्^५ निष्ठायां “शृतं
पाके”—इति^६ निपातितम् । ‘वेदानि’-इति “विदज्ञाने”-इत्य-
स्मात्सोऽयुक्तमेकवचनम् ॥ १ ४ ॥

विहित मभिमर्शन मनूद्य मन्त्रं^७ विधत्ते— “सोऽभीति ।
मन्त्रगतं ‘भेः’-इत्येतत्पदं व्याचष्टे— “मा त्वं भैषीरिति । ‘मा
संविद्याः’-इति मा च कम्पिष्ठा इत्यर्थः । भयकम्पयोः कारण माह—
“यं लेति ॥ १ ५ ॥

“यदा शृत इति । ‘यदा’ यस्मिन् काले स पुरोडाशः ‘शृतः’
पक्वो भवति, ‘अथ’ अनन्तर मेव तस्योपरि ‘अभिवासयति’

१— वा० सं० १. २२. ८ । का० औ० सू० २. ५. २३ ।

२— ‘देवत्रा उ’-इति क्लृप्तः । एवार्थोऽत्र उ-शब्दः ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— अदा० प० ४३ ।

५— पा० सू० ६. १. २७ ।

६— अ० प० ४५ ।

७— वा० सं० १. २३. १ । का० औ० सू० २. ५. २४ ।

साङ्गारेण भस्मना^१ आच्छादयतीत्यर्थः । तस्य प्रयोजन माह—
 “नेदिति । प्रयोजनान्तरं सदृष्टान्त माह— “नेदेवेति । ‘नग्नः’
 स्वभावतो विवस्मनः; ‘मुषितः’ चौरादिभिरपहृतवस्मनः; तावुभौ
 यथा निरावरणौ ‘शयाते’, तद्वत् पुरोडाशोऽप्यभिवामनाभावे
 निरावरणः शयीत । नैव तथा शयीतेत्यनेनैवाभिप्रायेणाभिवामनं
 कर्त्तव्यं मित्यर्थः ॥ १६ ॥

“सोऽभिवामयतीत्यादिर्मन्त्रविधिः^२ । ‘अतमेरुः’ अतमनशीलः,
 इज्यते अनेनेति ‘यज्ञः’ पुरोडाशः, स ग्लानिरहितोऽभूत्; अतो
 यजमानस्य पुत्रादिरपि तथा भूयादिति मन्त्रार्थः । इमं मर्थं
 प्रतिपादयति— “नेदेतदिति । यदिद् मभिवामनम्, ‘एतदनु’
 एतस्यानन्तरं मित्यर्थः । “तस्मादिति । अतमेरुरिति-मन्त्रप्रयोगेण
 अभिवामनकृत-तमनाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥

पात्राङ्गुलि^३प्रचालनोदकस्य निनयनं विधत्ते^४— “अथेति ।
 निर्णिज्यते शोध्यते अनेनेति ‘निर्णेजनम्’ अङ्गुलिप्रचालनम्,
 पात्रौर्निर्णेजनं च^५ उदकम् । अङ्गो जातत्वात् ‘आप्याः’ त्रितादयः^६

१— “साङ्गारेण भस्मनेति काठके”—इति का० श्रौ० २. ५. २५ या० दे० ।

२— वा० सं० १. २३. २ । का० श्रौ० सू० २. ५. २५ ।

३— ‘पात्राङ्गुलि’—इति जादिषु ।

४— मन्त्रस्वस्य वा० सं० १. २३. ३ । का० श्रौ० सू० २. ५. २६ ।

५— ङ-पुस्तके त्विमानि अङ्गुल्यादीनि त्रीणि पदानि न दृश्यन्ते ।

६— ते च त्रितः, द्वितः, एकत इति । “अस्यां ध्रुवायां मध्यमायां प्रति-
 ष्ठायां दिशि साध्याश्चाप्याश्च देवाः”—इति ऐ० ब्रा० ८. ३. ३ ।

तेभ्यो^१ निनयेदित्यर्थः । विहितं निनयनं स्तोतु मनुवदति—
“तद्यदिति ॥ १८ ॥ ६ [२.२.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनश्रुतपथभाष्ये
प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तेषां मृत्युत्तिकथां त्विहैवोत्तरस्मिन् ब्राह्मणे वर्णयिते ।

२— अथ पिष्टावपनम् ।— पवित्रे पात्रां कृत्वा कृष्णाजिनात् पिष्टान्यादाय सपवित्रायां पात्रा मावपति । तत उच्यते गार्हपत्यस्य पश्चात् वेदिमध्ये वा उपविशति । तत आग्नीध्रः स्वयं सथे गृह्णीत्वा उप-सर्जनोक्तस्य अध्वर्योर्दक्षिणेनस्त्रीय पिष्टानां मुपरि धृतस्य सपवि-त्रस्य अध्वर्योर्हस्तस्य उपरि निनयति । ततोऽध्वर्युः तेनाग्नीधा निनीयमाना उपसर्जनोर्दक्षिणहस्तधृताभ्यां पवित्राभ्यां प्रतिगृह्णाति । आग्नीधा च तथा निनयनं कार्यं यथाध्वर्योर्मन्त्रान्ते गृह्यं सम्पद्यते । तत उदकं पिष्टानि च मिश्रयति । मिश्रितं तत् समं विभज्य द्वौ पिष्टौ कृत्वा पात्रा मुदकसंस्थौ निधाय इदं ममेरिति इदं मग्नी-भोमयोरिति च ब्रमेण आलभते । ततोऽग्नीद् सथहस्ते वेदं गृह्णीत्वा दक्षिणत आलभ्य मधिश्रयति, अग्रेरुपरि आज्यस्थालीं निदधाती-त्यर्थः । अथ पुरोडाशप्रथमम् ।— तत्राध्वर्युः सहैवाष्टासु कपालेषु प्रथमं पुरोडाशं मधिश्रयति, तत एकादशसु कपालेषु द्वितीयम् ; ततो यावत्कपालं पुरोडाशं प्रथयति । अतिपृथुं न करोति । ततस्तमेव पुरोडाशं सक्तुं त्रिर्वा अद्भिरभिष्टयति, सक्तुं श्रयति ; प्रथमे क्रियमाणे यत्र क्षयनं विदौर्लभं भवति तत् सन्दधातीत्यर्थः । ततः पात्रा अङ्गुलीनां च प्रक्षालनम् । अथ पर्यङ्गिकरणम् ।— गार्हपत्या-दङ्गारं मादाय आज्यस्थालीपुरोडाशान् परितः प्रदक्षिणं मङ्गारं

॥ इति प्रथमकाण्डे प्रथमप्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

व्रतचरण मारभ्य पात्रीनिर्णयनान्तः ।

कर्माङ्गं प्राक्-प्रपाठकेऽन्यत्तु द्वितीयेऽभिधीयते ॥^२

परिहरतीत्यर्थः । ततोऽङ्गारं गार्हपत्ये प्रक्षिप्य हस्तस्याप्रादक्षिण्ये-
नागयनम्, तत उदकस्पर्शः । ततो ज्वलद्भिर्दभैर्दणैः प्रथमं द्वितीयं
च पुरोडाशं क्रमेण अपयति ; षड्ताष्टतज्ज्ञानां तौ इवेव पुरोडाशौ
क्रमेणागमते च । षड्दतौ चेत् तौ पुनः अपयप्रक्षेपः ; षट्दतौ चेत्
वेदेगोपवेधेण वा तप्ततरेणाङ्गारमिश्रेण भस्मनाच्छादयेत् । अथ पात्री-
निर्णयनम् ।— पात्रकुलिप्रक्षालनं जलं पात्रीस्थ मेव गार्हपत्यादौमैत्रु-
यैर्ज्वलद्भिस्तपयित्वा विहारस्योत्तरतः रूपेण प्राक्संस्थास्तिष्ठो देखाः
कृत्वा तासु देखासु प्रत्यक्संस्थं परस्परं संसर्गं मप्राप्नुवत् त्रिर्निगय-
तीत्येतानि चत्वारि पुरोडाशकर्मस्थान् ब्राह्मणे विहितानीति ॥

१— एतस्मात् समाप्तिवचनादनन्तरं 'क० १२१ संलग्नः'—इति ख, 'काण्डौ
१२१'—इति ग, 'कण्डिकासङ्ख्या १२१'—इति च ।

२— ठ-पुस्तकमात्रेऽत्रैव श्लोको दृश्यते ।

अथ

द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।



॥ हरिः ॐ ॥

चतुर्धा विहितो ह वा ऽग्रेऽग्निरास । स य मुग्धेऽग्निः
होत्राय प्रावृणत स प्राधन्वद्युं द्वितीयं प्रावृणत सु
प्रैवाधन्वद्युं तृतीयं प्रावृणत सु प्रैवाधन्वद्यु योऽय
मेतर्ह्यग्निः सु भीषा निलिल्ये सोऽपः प्रविवेश तं देवा
अनुविद्य सहसैवाद्वा आनिन्युः सोऽपोऽभितिष्ठेवावच्छूता
स्थ या अप्रपदनः* स्थ याभ्यो वो मा मकामं नयन्तीति
तत आस्थाः सुम्बभुवुस्त्रितो द्वितु एकतः ॥ १ ॥

त ऽदुन्द्रेण सह चेरुः । युथेदुं ब्राह्मणो राजान मन-
चुरति स युच त्रिशीर्षाणं त्वाप्नुं विश्वरूपं जघान तस्य
हैतेऽपि बुध्यस्य† विदाञ्चक्रुः शुश्रुञ्चैनं चित्त एव जघा-
नात्युह तदिन्द्रोऽमुच्यत देवो हि सः ॥ २ ॥

* 'अप्रपदनवः'—इति च-शुद्धौ ।

† 'बुध्यस्य'—इति ग, घ, ङ ।

तु उ हैतु ऽजचुः । उपैवेम ऽएनो गच्छन्तु येऽस्य
बुध्यस्यावेदिषुरिति* कि मिति यज्ञ एवैषु मृष्टा मिति
तदेषेतुयज्ञो मृष्टे युदेभ्यः पाचीनिर्णेजन मङ्गुलिप्रणे-
जनं निनयन्ति ॥ ३ ॥

तु ऽउ हास्या ऊचुः । अत्येव व्यु मिद् मस्मत्परो
नयामेति कु मभीति यु एवादक्षिणेन हविषा युजाता
ऽइति तुस्मान्नादक्षिणेन हविषा युजेताम्येषु ह यज्ञो
मृष्ट आस्या ऽउ ह तुस्मिन् मृजते यो ऽदक्षिणेन हविषा
युजते ॥ ४ ॥

ततो देवाः । एतां दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणा मकल्प-
यन् युदन्वाहार्यं नेददक्षिणः हविरुसदिति तन्नाना
निनयति तुथैभ्यो ऽसमदं करोति तुदभितपति तुथैषाः
शृतं भवति स निनयति चित्ताय त्वा द्विताय त्वैकताय
त्वेति पशुर्ह वा ऽएष आलभ्यते युत् पुरोडाशः ॥ ५ ॥

पुरुषः ह वै देवाः । अग्रे पशु मालेभिरे तस्या-
लब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽश्वं प्रविवेश तेऽश्व मालभन्त
तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम स गां प्रविवेश ते गा माल-
भन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽविं प्रविवेश तेऽवि

* 'बुध्यस्यावेदिषुरिति'—इति पवर्गीयादिः च, ङ ।

मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम सोऽजं प्रविवेश
तेऽजं मालभन्त तस्यालब्धस्य मेधोऽपचक्राम ॥ ६ ॥

सु इमां पृथिवीं प्रविवेश । तं खनन्त इद्वान्वीषुस्त
मुन्वविन्दंस्तुविमौ ब्रीहियवौ तुस्मादुप्येतावेतुर्हि खनन्त
इवैवानुविन्दन्ति स यावद्वीर्यवद् वा ऽअस्यैते सर्वे पशुव
आलब्धाः स्युस्तावद्वीर्यवद्वास्य हविर्हविरेषु* भवति
य एव मेतद् वेदात्रो सा सम्पद् युदाहुः पाङ्क्तः
पशुरिति ॥ ७ ॥

यदा पिष्टान्यथ लोमानि भवन्ति । युदापु ऽत्रानुयत्युथ
त्वग् भवति यदा संयौत्युथ मांसं भवति सुन्तत इव
हि स तुर्हि भवति सुन्तत मिव हि मांसं यदा शृतो
ऽश्रास्थि भवति दारुण इव हि स तुर्हि भवति दारुण
मिव ह्यस्थ्युथ† युदुद्वासयिष्यन्निभिघारयति तं मज्जानं
दधात्येषो सा सम्पद्युदाहुः पाङ्क्तः पशुरिति ॥ ८ ॥

स यं पुरुष मालभन्त । सु किम्पुरुषो ऽभवद्यावुश्च
गाश्च तौ गौरश्च गवयुश्चाभवतां य मुवि मालभन्त स
उघ्नोऽभवद्यु मज मालभन्त सु शरभोऽभवत्तुस्मादेतेषां
पशूनां नाशितुव्य मुपक्रान्तमेधा हैते पशुवः ॥ ९ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

* 'हविरेषु'—इति च ।

† 'दारुण मित्यस्थ्युथ'—इति च ।

निर्णयननिनयनस्याप्यभागत सुपपादयितुं तावत् तेषां मुत्पत्तिं
माह—“चतुर्द्धा”—इत्यादिना^१। पुरा खञ्जिः शरीरचतुष्टयधारणेन
चतुर्विधो बभूव। तत्र ‘यम्’ अग्निं ‘सः’ अध्वर्युः ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे
‘प्रावृणत’ प्रवृत्तवान्। व्यत्ययेन बहुवचनम्^२; यदा सुपां सुपो
भवन्तीति तच्छब्दात् जसः स्थाने सुः^३, ते देवा इत्यर्थः। ‘सः’
अग्निः ‘प्राधन्वत्’ प्रागच्छत्, अध्वयतेत्यर्थः। “धवि गमने”—इति^४
धातुः। “अथ योऽय मित्यादि”^५। एवं निष्पद्यग्निषु प्रगतेषु ‘अथ’
अनन्तरभावौ ‘योऽयम्’ इदानीन्तनस्तुर्थाऽग्निः, ‘सः’ अयम् ‘भौषा’
[वाग्निवश्ररणभयेन ‘निलिख्ये’ मिलीनोऽन्तर्हितो बभूव। स
नेलीय चापः प्रविवेश। ‘तम्’ अयम् प्रविष्टं देवाः ‘अनुविद्य’

१—‘पूर्वप्रपाठकान्ते “व्याल्येभ्यो निनयति (११३ ए० १२ पं०)”—इत्युक्त-
त्वादायोत्पत्तिं माह—“चतुर्द्धेति ।”—इति ड-पुस्तकस्यावतरणी।

२—पा० सू० ३. १. ८५। इहास्ति चैयं कारिका—

“सुप्तिङ्ङुपयङ्लिङ्गनराणाम्, कालङ्गलच्स्वरकर्तृयडां च।

व्यत्यय मिच्छति शास्त्रकृद्देवां सोऽपि च सिध्यति बाहुलकेन”—इति ।

३—पा० सू० ७. १. ३६।

४—भा० प० ५६७।

५—पुरेत्यादेः, योऽय मित्याद्यन्तस्य यत्रस्य स्थाने ड-पुस्तके पाठस्त्वेवं
दृश्यते—“‘ह’-‘वै’—इति निपातौ वेदप्रसिद्धये। अमेरेकस्मात्
सकाशात् अपिचतुर्द्धा ‘विहितः’ कृतः ‘व्यास’ बभूव, इत्यय मर्थो
वेदप्रसिद्धः। ‘सः’ प्रजापतिः ‘अये’ दृष्ट्यारम्भे पूर्वकल्पे वा ‘यम्’
अग्निम् ‘होत्राय’ होत्रकर्मणे ‘प्रावृणत’ प्रकर्षेण वृत्तवान्, स
‘प्राधन्वत्’ मृतोऽभवत्। यं द्वितीयं प्रावृणत, स एव सोऽपि
प्राधन्वत्। यं तृतीयं, सोऽपि मृतोऽभवत्”—इति।

ज्ञात्वा, 'सहसैव' बलात् 'अद्वाः' सकाशात् 'आनिन्युः' आजहुः^१ ।
 'सः' च बलादानीयमानोऽग्निः अपः 'अभि'लक्ष्य 'तिष्ठेव' छीवनं
 कृतवान् । "ष्ठिवु निरसने"^२-इत्यस्मात्तिट् । केनाभिप्रायेण छीवनं
 मिति तं दर्शयति— हे आपः ! 'थाः' यूयं भीतस्य मम 'अप्रपदनं
 स्य' अनाश्रयभूताः^३ स्य, 'याम्यः' च 'वः' पञ्चम्यर्थं चतुर्थी^४, युष्म-
 त्सकाशात् 'अकामम्' इच्छारहितं मां बलान्नयन्ति, ता यूयं
 'अवच्छ्रूताः स्य' छीवनेन दूषिता भवतेति । यथा लोके परैः
 प्रार्थितं कार्यं कर्तुं मच्चमः छीवनेन निन्द्यते, तद्वदपां निन्दा विव-
 चिता^५ । "तत इत्यादि । 'ततः' निष्ठीवनलक्षणवीर्यधारणात्
 ताभ्योऽङ्गः सकाशात् चितादिसञ्ज्ञका आप्या उत्पन्नाः । अङ्गो
 जातत्वाच्च तेषाम् 'आप्यः'-इति सञ्ज्ञा ॥ १ ॥

अथ तेषां पात्रैर्निर्णयनोदकं भाग इत्येतत् प्रतिपादनायाह—
 "त इन्द्रेणेति । यथेदानीं 'ब्राह्मणः' पुरोहितः देशाधिपतिं
 'राजानम्' 'अनु'सृत्य चरति, तद्वदेव 'ते' चितादयोऽपौन्द्रेण साद्वै
 तदनुसारेणावस्थिता इत्यर्थः । 'सः' चेन्द्रो 'यव' यस्मिन् समये
 सोमपानादिसाधनैः त्रिभिः शिरोभिः उपेतं त्वष्टुः पुत्रं 'विश्वरूपं'
 जघान, तस्मिन् समये ते चितादयोऽपि 'तस्य वध्यस्य' कर्मणि
 षष्ठी^६, तं 'वध्यं' वधार्हं^७ 'विदास्रकः' ज्ञातवन्तः । "उषविदजागृ-

१—'देवाः अग्निं बलाद् आनिन्युः आजहुः'-इति ज, भ ।

२— आ० प० ५६० । ३— 'अनाश्रयभूताः'-इति जादिषु, ङ-पुस्तके च ।

४— पा० सू० ३. १. ८५ ।

५— 'तद्वदेव विवचिताः'-इति ड ।

६— पा० सू० २. ३. ५० ।

७— 'वध्यं वधार्हं'-इति ङ ।

भ्योऽन्यतरस्याम्”-इति^१ विदेर्ज्ञानार्थादाम् प्रत्ययः । अनन्तरं च ‘एनं’ विश्वरूपं चित एव इन्द्रसहायार्थं जघान । इन्द्रश्च ‘तत्’ हननजनितात्पापात् ‘अत्यमुच्यत’ अतिमुक्तोऽभवत् । तत्र हेतुमाह— “देवो ह्येति । यस्मात् स इन्द्रो देवः, अतोऽस्मिन् पापसंश्लेषो न युक्त इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं विश्वरूपहननानन्तरं जनेः कृतं संवादं दर्शयति— “त उ हेति । ‘ते’ लौकिका जनाः (विश्वरूपहननानन्तरम्^२) एतदूचुः । एतच्छब्दपरामृश्यं दर्शयति— “उपैवेति । ये खल्वस्य वध्यस्य ‘अवेदिषुः’ अज्ञासिषुः, इमे ‘एनः’ पापम् ‘उपगच्छन्तु’ । एव सुपगन्तव्यं तदेनः किंरूपमिति प्रश्नपूर्वकमाह— “किं मितौति । ‘एषु’ चितादिषु ‘यत्’^३ विश्वरूपवधजनितमेनः, यज्ञ एव ‘तत्’^४ एनो ‘मृष्टां’ मृज्जीत, अश्लेषयदित्यर्थः । अतो ‘यत्’ एषां त्रयाणां पात्रौर्निर्णयनादि निनयनम्, ‘एतत्’ एतेन ‘एषु’ चितादिषु ‘तत्’ विश्वरूपहननजनितमेनो यज्ञो ‘विमृष्टे’ संश्लेषयति । तस्मादवहननपेषणादिजनितसैनसो रूपं पात्रादिनिर्णयनमाप्तेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ तस्येनसत्त्वरपि कृतां निष्कृतिं दर्शयन् दक्षिणावतैव यागेन यष्टव्यं, नादक्षिणेनेति प्रसङ्गादाह— “त उ हेति । वयमपि ‘इदम्’ एनः ‘परः’ परस्तादन्यत्र आधारान्तरे ‘अस्मत्’ अस्मत्तो नयामेति^५ योजना । ‘क मभौति’ ‘कम्’ पुरुषम् ‘अभि’लक्ष्येत्यर्थः ।

१— पा० सू० ३. १. ३८ ।

२— ङ-पुस्तके एष पाठोऽधिकः ।

३— ‘तत्’-इति ठ, ड ।

४— ‘यत्’-इति ठ, ड ।

५— ‘अस्मत्तोऽन्यत्र नयामेति’-इति ज, भ ।

य एव दक्षिणारहितेन हविषा यजेत, तस्मिन्निति शेषः ।
अदक्षिण्यागनिषेधं विपक्षबाधोपन्यासेनोपपादयति— “आष्टेष्वि-
ति । ‘मृष्टे’-इति “मृजू शुद्धौ”-इत्यस्मात्, अदादित्वाच्छपो
क्षुक्^१ ॥ ४ ॥

का तर्हि दर्शपूर्णमासयोर्दक्षिणेति, ता माह— “तत इति ।
दर्शपौर्णमासिकं^२ हविर्दक्षिणारहितं नैव भवेदिति अन्वाहार्यरूपां
दक्षिणा मकल्पयन्नित्यर्थः । अन्वाहरति यज्ञसम्बन्धि दोषजातं
परिहरत्यनेनेति व्युत्पत्त्यान्वाहार्यो नाम अस्त्विग्भ्यो देय ओदनः^३ ।
तथाच तैत्तिरीयकम्— “यद्वै यज्ञस्य क्रूरं, यद्विलिष्टं, तदन्वा-
हार्येणान्वाहरति, तदन्वाहार्यस्यान्वाहार्यत्वम्”-इति^४ ॥

“तन्नानेति । ‘तत्’ आप्तानां निनयनं पृथक् पृथगसंसृष्ट मेव
कर्तव्यम् । ‘तथा’ सति ‘एभ्यः’ आप्तेभ्यः ‘असमदम्’ अकलहं
करोति । संसर्गं हि मदीयन्वदीय मिति कलहः स्यादित्यभिप्रायः ॥

निनीतस्योदकमङ्गारेण प्रतपनं विधत्ते^५— “तदभितपतीति ।
‘तथा’ सत्येषां ‘तत्’ जलं ‘प्रतप्तं’ पकं भवतीत्यर्थः ॥

१— अदा० प० ५६ ।

२— पा० सू० २. ४. ७२ ।

३— ‘दार्शपौर्णमासिक’-इति ड ।

४— “यज्ञस्य ह्येव मन्वाहरतीति अन्वाहार्यः । अन्वयुर्नन्वाहार्यसञ्ज्ञकं
दक्षिणार्थं तण्डुलरूप मोदनं चतुर्णां मत्विजां दक्षिणार्थवता सम्भाव्यते
तत्परिमाणं ततोऽधिकं वा”-इत्यादि का०श्रौ० २. ५. २७ सू०टी० ।
एष ओदनः दक्षिणाभौ पचत इति तस्याग्रेपरं नाम अन्वाहार्य-
पचन इति ।

५— तै० सं० १. ७. ३. १ ।

६— ‘निनीत सुदक मङ्गारेण प्रतपति’-इति ढ ।

विहितं निनयन मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स इति ॥

एवं संस्मृतं पुरोडाशं पशुत्वेन स्तौति— “पशुर्हेति ॥ ५ ॥

अस्य पशुरूपता सुपपादयितु मितिहास मुदाहरति— “पुरुषः^२ हिति । “मेधोऽपचक्रामेति । यज्ञियः सारांशो ‘मेधः’ । ‘तस्य’ सज्जप्तस्य पुरुषस्य सकाशादपक्रान्तो बभूवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

“स इमा मित्यादि । एवं पुरुषाश्चादिपशुध्वालभ्येषु ततस्ततो निष्क्रान्तः ‘सः’ मेधः अन्ततः^३ इमां पृथिवीं प्रविष्टवान् । ‘तं’ मेधं पृथिवीं ‘खनन्तः’ विदारयन्त इव ‘अन्वीषुः’ देवा अन्वेच्छन् । “इषु इच्छायाम्^४”—इत्यस्मात्तिट् । ईदृग्विधं मेधं पृथिव्यां देवाः अलभन्त । “ताविमौ ब्रौह्मिवाविति । स एव मेधो ब्रौह्मिवरूपेण परिणत इत्यर्थः^५ । “तस्मादपीत्यादि । ‘तस्मात्’ मेधपरिणामरूपत्वादेव, इदानीं मपि ‘एतौ’ ब्रौह्मिवौ मेधवत्कर्षणलक्षणेन खननेन लभन्ते कर्षकाः । अतः खननप्राप्यत्वदर्शनात् मेधपरिणामरूपत्वं ब्रौह्मिवयोः स्वध्ववसान मित्यर्थः ॥

एतज्ज्ञानस्य फल माह— “स यावदिति । स इति पूर्ववद्^६ बर्द्धर्थे एकवचनम् । ‘अस्य’ यजमानस्य ते ‘एते’ पुरुषादयः सर्वे पशवः^७ आलभ्याः सन्तो यत्परिमाणविशिष्टवीर्यवद् हविः ‘स्युः’

१— वा० सं० १. २३. ३, ४, ५ । का० औ० सू० २. ५. २६ ।

२— नास्त्येतत् पदं ङ-पुस्तके । ३— तु० प० ७१ ।

४— ‘परिणतोऽभूदित्यर्थः’—इति ङ ।

५— व्यत्ययेनेति यावत् । १२७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

६— नैते पदे ङ-पुस्तके ।

भवेयुः, 'अस्य' व्रीहियवयोः सर्वपशुसारत्वं विदुषो यजमानस्य तज्जि-
प्यादितं पुरोडाशादिकं 'हविः', तावद्वीर्यवद् 'हविरेव' भवति ।
एवं सर्वपशुसारत्वात् पुरोडाशः पशुरूप एव संस्क्रियत इत्यर्थः^१ ।

इत्थं सर्वपशुसारतया पुरोडाशस्य पशुत्वं प्रतिपाद्य सम्पत्त्यापि
तद्दर्शयति—“अत्रो सेति । लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् 'पाङ्क्तः'
पशुः'-इति यदाङ्गरभिज्ञाः, 'सा' पाङ्क्तसम्पत् 'अत्रो' अत्रापि
पुरोडाशे विद्यत इत्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

ता मेव सम्पत्तिं दर्शयति—“यदेत्यादिना । यदा खलु पुरो-
डाशस्य पिष्टावस्था, 'अथ' अनन्तर मेव पिष्टेषु लोमसम्पत्तिः;
लोमवत् पिष्टानां सूक्ष्मत्वाद्, वज्रत्वाच्च । यदा खलु संयवनार्थं मप
आनयति, अथ तस्मिन् समये पुरोडाशस्य त्वग् भवति ; त्वचीव
सूक्ष्णोभावदर्शनात् । संयवनावस्थायां मांसधातृत्पत्तिः । संयव-
नावस्थस्य पुरोडाशस्य, लौकिकमांसस्य च साम्यं माह—“सन्तत
इवेति । शृतावस्थस्य पुरोडाशस्यास्युत्पत्तिः । ता मुत्पत्तिं लौकि-
कास्थिसादृश्येन प्रतिपादयति—“दारुण इवेति । शृतावस्थो हि
पुरोडाशो 'दारुणः' कठिन इव हि तस्मिन् समये भवति;
लौकिक मयस्थि कठिनम् । अतः शृतावस्थायां पुरोडाशो
ऽस्थिमान् भवतीत्यर्थः । “उद्वासयिष्यन्निति । उद्वासनकाले यत्

१— एव मित्वादेः स्थाने 'एवञ्च पशुरूप मेव संस्क्रियते'-इति ट ।

२— 'लोमत्वगादिपञ्चावयवयोगात् या पशौ पाङ्क्तसम्पदभिज्ञैरुच्यते,
सात्रापि पुरोडाशे विद्यते'-इति ट ।

पुरोडाशस्य 'अभिघारणम्'; अस्थान्तर्गतं मज्जाख्यं धातु मेव तेन स्थापयतीत्यर्थः ।

उक्तां पाङ्क्तलसम्पत्तिं निगमयति— “एषो इति । ‘एषा उ’ एषैव ॥ ८ ॥

देवैराक्षभाना मपक्रान्तमेधानां पुरुषादिपशूनां परिणाम-
विशेषं दर्शयन् तस्य प्रसङ्गादभक्ष्यता माह— “म य मित्यादिना ।
'सः'-इति पूर्ववद् बज्रवचनस्थाने एकवचनम्; ते देवा इत्यर्थः ।
“एतेषा मिति । किम्युरुषादीनां पशूनां^१ मांसं 'नाशितव्यं' न
भक्षितव्यम् । तत्र हेतु माह— “अपक्रान्तेति । अपक्रान्तमेधत्वेन^२
अयज्जियत्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ १ [२. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये

तृतीयं ब्राह्मणम्^३ ॥

१— इह तु 'एतेषां' पुरुषादिपशूना मित्येवार्थः कथं न भवतीत्यपि
विचार्यम्; तेषा मेव ह्यालम्बनेन अपक्रान्तमेधत्वं श्रुयतेऽत्र षष्ठ-
कण्डिकायाम् । तथाच पुरोडाशनामपिष्ठकविशेषस्य मांसप्रतिनिधित्वं
प्रकल्प्य हिंसाराहित्ये एव श्रुतितात्पर्यं पर्यवस्येत ।

२— 'सारांशो मेधः'-इति ह्युक्त मिदैव पुरुस्तात् (१३१ पृ० ४ पं०) ।

३— एतत्पूर्वश्रुतस्यैव ब्राह्मणस्योपसंहाररूपं मिदं ब्राह्मणम् । इहात्याना
मुत्पत्तिनिर्दानं वर्णितम्, तन्निगयनमन्त्राश्च विहितानि, अपि प्रसङ्गतः
किम्युरुष-गौर-गवयोद्व-शरभ-मांसाना मभक्ष्यत्वं सूचितञ्चेति ।

इन्द्रो ह युच वृत्राय वृजं प्रजहार। स प्रहृतश्चतुर्धा
 ऽभवत्तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद्वा यूपस्तृतीयं वा यावद्वा
 रुथस्तृतीयं वा यावद्वाथ युच प्राहरत्तच्छुक्लोऽशीर्यत
 सु पतित्वा शरोऽभवत्तस्माच्छरो नाम यदुशीर्यतैव सु
 सु चतुर्धा वृजोऽभवत् ॥ १ ॥

ततो द्वाभ्यां ब्राह्मणा यज्ञे चरन्ति। द्वाभ्यां राजन्य-
 बन्धवः संव्याधे यूपेन च स्फ्येन च ब्राह्मणा रुथेन
 च शरेण च राजन्यबन्धवः ॥ २ ॥

स यत् स्फ्यु मादत्ते। युथैव तदिन्द्रो वृत्राय वृज
 मुदुयच्छदेव मेवैषु एतं पाप्मने द्विषते स्म्राव्याय
 वृज मुदुयच्छति तस्माद्वै स्फ्य मादत्ते ॥ ३ ॥

त मादत्ते। देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां
 पूष्णो हुस्ताभ्या माददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति सविता वै
 देवानां प्रसविता तत्सवितृप्रसृतं गुवैन मेतदादत्ते ऽश्वि-
 नोर्बाहुभ्या मित्यश्विनावध्वर्युं तत्तयोरेव बाहुभ्या
 मादत्ते न स्वाभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या मिति पूषा भागदुष
 स्तत्तस्यैव हुस्ताभ्या मादत्ते न स्वाभ्यां* वृजो वा ऽण
 तस्य नु मनुष्यो† भर्ता तु मेताभिर्देवताभिरादत्ते ॥ ४ ॥

* 'पूष्णो'—इत्यादीनि पदानि च पुस्तके न सन्ति ।

† 'मनुष्यो'—इति च ।

आददेऽध्वरकृतं देवेभ्य इति । अध्वरो वै यज्ञो यज्ञ-
कृतं देवेभ्य इत्येवैतदाह तु सव्ये पाणौ कृत्वा दक्षिणे-
नाभिमृश्य जपति सुश्रयत्येवैन मेतद्यज्जपति ॥ ५ ॥

सु जपति । इन्द्रस्य बाहुरसि दक्षिण इत्येष वै व्यीर्य-
वत्तमो य इन्द्रस्य बाहुर्दक्षिणस्तस्मादाहेन्द्रस्य बाहुरसि
दक्षिण इति सहस्रभृष्टिः शततेजा इति सहस्रभृष्टिर्वै
स व्यज आसीच्छततेजा यं तं वृत्राय ग्राहरत्तु मेवै-
तुत्करोति ॥ ६ ॥

व्यायुरसि तिग्मतेजा इति । एतद्वै तेजिष्ठं तेजो यु-
दयं योऽयं पुवत ऽएषु ह्रीमांस्त्रोकांस्तिर्य्यङ्नुपवते* सु-
श्रयत्येवैन मेतद् द्विषतो व्यध† इति यदि नाभिचुरेद्युद्यु
ऽत्रभिचुरेदमुष्य व्यध इति ब्रूयात्तेन सुश्रितेन नात्मानं
मुपस्पृशति न पृथिवीं नेदनेन व्यजेण सुश्रितेनात्मानं
वा पृथिवीं वा हिनुसानीति तस्मान्नात्मानं मुपस्पृ-
शति न पृथिवीम् ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ते ह स्म युद्देवा असुरान् जुयन्ति ततो ह स्मैवैनान्
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति ॥ ८ ॥

* 'ङ्नुपवते'—इति च, क ।

† 'व्यध'—इति च । एव मुत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ते ह देवा ऊचुः । जयामो वा ऽअसुरांस्तुतस्त्वेव नं ।
पुनरुपोत्तिष्ठन्ति कथं न्वेनाननपजय्यं जयेमेति ॥ ९ ॥

सु हामिरुवाच । उदञ्चो वै नः पलाय्य मुच्यन्त ऽदित्यु-
दञ्चो ह स्मैवैषां पलाय्य मुच्यन्ते ॥ १० ॥

सु हामिरुवाच । अहु मुत्तरतः पुर्येष्वाम्यथ यूय मितु
उपसुरोत्स्यथ तान्सरुध्यैभिश्च लोकैरभिनिधास्यामो
यदु चेमांस्लोकानुति चतुर्थं ततः पुनर्न सुहास्यन्त
ऽइति ॥ ११ ॥

सोऽमिरुत्तरतः पुर्येत् । अथेम ऽइतु उपसुमरुन्धं-
स्तान्सरुध्यैभिश्च लोकैरभिन्युदधुर्यदु चेमांस्लोकानुति
चतुर्थं ततः पुनर्न सुमजिहत तदेतन्निदानेन युत् सप्त-
यजुः ॥ १२ ॥

सु योऽसावग्नीदुत्तरतः पुर्येति । अमिरेवैषु निदानेन
तानध्वर्युरेवेतु उपसुरुणद्धि तान्सरुध्यैभिश्च लोकै-
रभिनिदधाति यदु चेमांस्लोकानुति चतुर्थं ततः पुनर्न
सुञ्जिहते तस्मादप्येतर्ह्यसुरा न सुञ्जिहते येन ह्येवैनान्
देवा अवाबाधन्त तेनैवैनानुप्येतर्हि ब्राह्मणा यज्ञे ऽव-
बाधन्ते ॥ १३ ॥

यु उ ऽएव युजमानायारातीयुति । युश्चैनं हेष्टि त
मेवैतदेभिश्च लोकैरभिनिदधाति यदु चेमांस्लोकानुति

स वा एभिश्च लोकैरभिनिदधद्यदु चेमांल्लोका-
नति चतुर्थ* मस्या एव सर्वः हरत्यस्याः ह्रीमे सर्वे
लोकाः प्रतिष्ठिताः किं हि हुरेद्यदन्तरिक्षं हरामि
दिवः हरामीति हुरेत्तस्मादस्या एव सर्वः हरति ॥१४॥

अथ तृण मन्तर्ज्वाय प्रहरति । नेदनेन व्यजेण सु-
शितेन पृथिवीः हिनुसानीति तस्मात् तृण मन्तर्ज्वाय
प्रहरति ॥ १५ ॥

स प्रहरति । पृथिवि देवयजन्योषधास्ते मूलं मा
हिंसिष मित्युत्तरमूला मिव वा ऽऽना मेतत्करोत्यादु-
दानस्ता मेतदाहौषधीनां ते मूलानि मा हिंसिष मिति
व्रजुं गच्छ गोष्ठान मित्यभिनिधास्यन्नेवैतदनपक्रमि
कुरुते तद्व्युनपक्रमि युद् व्यजेऽन्तस्तस्मादाह व्रजुं गच्छ
गोष्ठान मिति व्यर्षतु ते द्यौरिति युच वा ऽअस्यै खुनन्तः
क्रूरीकुवन्त्यप घ्नन्ति शान्तिरापस्तदग्निः शान्त्या शम-
यति तदग्निः सुन्दधाति तस्मादाह व्यर्षतु ते द्यौरिति
बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्या मिति देव मेवै-
तत्सवितार माह्वान्ये तुमसि बधानेति यदाह पर मुस्यां
पृथिव्या मिति शतेन पाशैरित्यमुषे तदाहु योऽस्मान्

* 'स वा'—इत्यादिरेतदन्तो यशः च-पुस्तके नास्ति ।

† 'क्रूर'—इति सायणसम्मतः पाठः ।

हेष्टि युञ्च व्युं द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति यदि
नाभिचुरेद्युः अत्रिचुरेदमु मुतो मा मौगिति
ब्रूयात् ॥ १६ ॥

अथ द्वितीयं प्रहरति । अपारुरुं पृथिव्यै देवयजनाद्
बध्नास मित्यरुरुर्ह वै नामासुररक्षसु मासतुं देवा अस्या
अपाघ्नत तथो ऽएवैन मेतुदेषोऽस्या अपहते ब्रजुं
गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां
पृथिव्याः शतेन पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्युं
द्विष्मस्त मुतो मा मौगिति ॥ १७ ॥

तु मग्नीदभिनिदधाति । अरुरो दिवं मा पप्त इति
युच वै देवा अरुरु मसुररक्षसु मपाघ्नत स दिव मपि-
पतिषत्तु मग्निरभिन्यदधादुरो दिवं मा पप्त इति स
न दिव मपतत्तथो ऽएवैन मेतुदध्वर्युरेवास्मास्त्रोकादन्त-
रेति दिवोऽध्यग्नीत्तस्मादेवं करोति ॥ १८ ॥

अथ तृतीयं प्रहरति । द्रप्सुस्ते द्यां मा स्तन्नित्ययं वा
ऽअस्यै द्रप्सो यु मस्या इमः रुसं प्रजा उपजीवन्त्येषु ते
दिवं मा पप्तदित्येवैतदाह ब्रजुं गच्छ गोष्ठानं व्युर्षतु
ते द्यौर्बधानु देव सवितः पर मुस्यां पृथिव्याः शतेन
पाशैर्योऽस्मान् हेष्टि युञ्च व्युं द्विष्मस्त मुतो मा मौ-
गिति ॥ १९ ॥

स वै चिर्यजुषा हरति । चुर्यो वा ऽइमे लोका
रभिरुवैन मेतुल्लोकैरभिनिदधात्यङ्घ्रा वै तद्यदिमे लोका
अङ्घ्रो तद्यजुस्तस्मात् चिर्यजुषा हरति ॥ २० ॥

तूष्णीं चतुर्थम्* । स यदिमांलोकानुति चतुर्थं मुस्ति
वा नु वा तेनैवैतद् द्विषन्तं भ्रातृव्यं मुवबाधतेऽनङ्घ्रा वै
तद्यदिमांलोकानुति चतुर्थं मुस्ति वा न वानङ्घ्रो तद्य-
त्तूष्णीं तस्मात् तूष्णीं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ४.] ॥

अथ वेदिकरणार्थं स्फ्यादानविधिं मनुसृत्य स्फ्यस्य वज्ररूपत्वं
वक्तुं मितिहासम् आचष्टे— “इन्द्रो हेति । “तस्येत्यादि । ‘तस्य’
चतुर्द्धाविभक्तस्य वज्रस्य स्फ्यः तृतीयोऽंशः । न्यूनाधिकराहित्येन
तृतीयांशत्वज्ञानं दुर्लभं मित्यभिप्रेत्य पचान्तरं माह — “यावदेति ।
तृतीयाङ्गागात् न्यूनं अधिकं वा यावदेव किञ्चित् तावानेव स्फ्य
इत्यर्थः । एवं यूपसूतृतीयं मित्यादौ योजना । चतुर्थभागस्य परि-
णामप्रकारं माह — “अथ यचेति । “तच्छकल इति । ‘तत्’ तत्र
देशे प्रवृत्तः स वज्रः शकलां भूत्वा ‘अग्रीयत’ ग्रीष्णीं भूत् ।
स च ग्रीष्णीं भूमौ पतित्वा शरात्मना परिणत इत्यर्थः । शरशब्दं
निर्वक्ति — “तस्मादिति । चतुर्द्धाभवनं सुपसंहरति — “एवमिति ॥ १ ॥

* ‘चतुर्थम्’—इति क । ‘चतुर्थं’—इति ख, ग ।

१—‘याचष्टे’—इति ज, झ, ञ । २—‘तद्देशे’—इति ठ, ड ।

तेषां वज्रावयवानां स्फादीनां ब्राह्मणराजन्ययोर्व्यवस्थया विनियोग माह — “तत इति । ‘राजन्यबन्धवः’ कचियजातीयाः ‘संव्याधे’ युद्धे चरन्तीत्यनुषङ्गः । “द्वाभ्या मिति सङ्गृह्योक्तं विभजति — “यूपेन चेति ॥ २ ॥

अथ तस्य स्फादानं विधत्ते — “स यदिति । तच्छब्दयच्छब्दाभ्यां प्रसिद्धिरभिधीयते । ‘सः’ प्रसिद्धोऽध्वर्युरित्यर्थः । “एव मेवैष इत्यादि । वृत्रवधार्थं मिश्रवत् विदेषणशीलं पापरूपं शत्रुं हन्तुं स्फलचणं वज्रं मुद्यच्छतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

विहितं मादानं मनूय मन्त्रं विधत्ते — “त मादत्त इति । “देवस्य त्वेति मन्त्रस्य प्रागान्नातं मपि ब्राह्मणं विधेयविशेषे योजयितुं पुनरास्त्रायते — “सविता वा इत्यादिना । “न स्वाभ्या मिति । देवसम्बन्धिभ्यां मेव बाहुभ्यां स्फादानम्, न तु स्वकीयाभ्याम् ।

युक्तश्चेतदित्याह — “वज्रो वा इति । एष स्फो वज्रः ; तत्परिणामत्वात् । न हि मनुष्यस्तद्वज्रं भर्तुं शक्नोति, अतो देवस्य त्वेति मन्त्रं प्रयुञ्जानः तं स्फलचणं वज्रं सवित्राख्यादिदेवताभिरेव ‘आदत्ते’ आदानं कृतवान् भवति ॥ ४ ॥

“आदद इति । “अध्वरो वा इति । ‘अध्वरः’ हिंसाप्रत्यवायो न विद्यतेऽस्मिन्नित्यध्वरशब्दस्य यज्ञोऽर्थः । अध्वरं करोतीति ‘अध्वर-कृत्’ । तथाच यज्ञकृतं देवेभ्य आदद इत्युक्तं भवतीत्यर्थः ॥

१, २—वा० सं० १. २४. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. १३ ।

३—२८ पृ० ७ पं०, ५४ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम् ।

“संश्लेषेन मिति । वक्ष्यमाणं मन्त्रं^१ जपतीति यत्, ‘एतत्’
एतेन एनं ‘संश्लेषेव’ सम्यक् तनूकरोति, तौक्ष्णीकरोतीत्येव ।
“शो तनूकरणे”-इति^२ धातुः । “ओतः शनि”-इत्योकार-
लोपः ॥ ५ ॥

विहितं जप मनूद्य मन्त्रं^३ विधत्ते — “स इति । इन्द्रस्य
दक्षिणो बाहुरतिशयेन वीर्यवान्; वृत्राख्यासुरवधकारितात् ।
अतः स एव त्व मसीति स्फस्य स्तुतिरिति व्याचष्टे — “एष
वा इति ।

द्वितीयं भाग मनूद्य व्याचष्टे — “सहस्रभृष्टिरिति । सहस्रं
भृष्टयो ऽश्रयः^४; यदा भजनानि हिंसाविशेषा वृत्रवधादिषु येन
क्रियन्ते स वज्रः ‘सहस्रभृष्टिः’ । यः ‘शततेजाः’ अपरिमितदौमिः,
तादृशो वज्रः । स एव त्व मसीति स्फस्तुतिः । वज्रस्येमां प्रसिद्धिं
द्योतयितुं ‘वै’-शब्दः । “यं त मिति । ‘तम्’ उक्तविधं ‘यं’ वज्रं
वृत्रवधार्थं मिन्द्रः प्राहरत्, ‘त मेव’ तदात्मक मेव अनेन मन्त्र-
भागेन करोतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तृतीयभाग मनूद्य व्याचष्टे — “वायुरसीति । यः ‘तिग्मतेजाः’
वायुः, स एव त्व मसीति स्तुतिः । वायोस्तिग्मतेजस्व सुपपाद-

१—इन्द्रस्य बाहुरसीति वा० सं० १. २४. २ ।

२—दिवा० प० ३८ ।

३—पा० सू० ७. ३. ७१ ।

४—प्रथमा टोष्णनी इत्युक्ता । का० औ० सू० २. ६. १४ ।

५—“भृष्टिर्मर्जनं पाको मारण मिति यावत् । सहस्रसङ्ख्याकानां शत्रूणां
भृष्टिर्यस्य स सहस्रभृष्टिः”-इति मही० ।

यति — “एतद्वा इति । यः ‘अयं’ वायुः ‘पवते’ अन्तरिक्षे चरति, एतत् खलु तेजसां मध्ये तेजस्वितमं तेजः । इमं मेवातिशयं सुपपादयति — “एष हीति । अन्यादितेजोऽन्तरं हि कुत्रचिदेव परिच्छिन्नम्, ‘एष हि’ वायुः इमान् सर्वान् लोकान् ‘अनु’क्रमेण ‘तिथ्यं’वृत्तिः ‘पवते’ युगपद्वाप्नोतीत्यर्थः ॥

अस्य प्रयोजनं माह — “संश्रयतीति । ‘एतत्’ एतेन उक्तविध-वायुतादात्म्यप्रतिपादनेनेत्यर्थः । “अमुष्य वध इति । अभिचारप्रयोगे “द्विषतो वधः”-इत्यस्य स्थाने ‘अमुष्य’ देवदत्तस्य वध इति शत्रोर्नाम निर्दिष्टेदित्यर्थः ॥

एतेन मन्त्रजपात्तीक्ष्णीकृतेन शप्तेनात्मनोऽन्यस्य च संश्रयं निषेधति — “तेनेति । ‘हिनसानि’ हिंसितं करवाणीत्यर्थः । “हिंसि हिंसायाम्”-इत्यस्मात्सोऽटि रूपम् ॥ ७ ॥

अथ स्तम्बयजुर्हरणं विधित्सुस्तस्यासुरनिर्हरणलक्षणं प्रयोजनं वक्तुं माख्यायिका माह — “देवास्तेति । प्रजापतेर्हि द्वे स्त्रियौ, — दितिरदितिश्च । तत्रादितेः पुत्रा देवाः; दितेः पुत्रा असुराः; अतः ‘उभये’ऽपि ‘प्राजापत्याः’ प्रजापतेः पुत्राः । ते ‘पसृधिरे’ स्पृष्ट्वा कृतवन्तः । यदा खलु ‘ते’ देवाः असुरान् जयन्ति, ‘ततः’ अनन्तरं च मेव ‘एनान्’ देवानभिलक्ष्य पुनरसुरा उत्तिष्ठन्ति ।

१—अत्र हि हन्तेर्वधादेशे रूपं वध इति । वधादेशस्तु अन्तस्थादिः (पा० सू० २. ४. ४२.) । अतो यत्र क्वचिदपि हिंसार्थः पवर्गीयादि-बन्धो दृश्यते, न स समीचीनः; अपि बन्धनार्थो बधधातुस्तु पवर्गी-यादिरिति विवेकः ।

२—वधा० प० १६ ।

“उदोऽनुर्ध्वकर्म्मणि”-इति पर्युदासादिह चोर्ध्वकर्म्मत्वादात्मनेपदा-
भावः ॥ ८ ॥

अथ देवैः कृतं जयोपायचिन्तनमुपन्यस्यति — “ते हेति ।
‘अनपजयं’ जेतु मशक्यम् ‘एनान्’ असुरान् केन खलु प्रकारेण
पुनस्त्यानरहितं जयेमेत्येवं विचारितवन्त इत्यर्थः । “क्षय्यजय्यौ
शक्यार्थे”-इति^१ जयतेर्यति निपात्यते ॥ ९ ॥

अथाग्निनोपदिष्टं जयप्रकारं दर्शयति — “स हेति । ‘नः’ अस्माकं
सकाशात् उदङ्मुखाः सन्तः ‘पलाय्य’ पलायनं कृत्वा “अय गतौ^२”-
इत्यस्मात् क्तो ल्यप्^३, “उपसर्गस्यायतौ”-इति^४ लत्वम् । अग्निनोक्तं
वाक्यं सत्यमिति श्रुतिः स्वयमेवानुवदति — “उदङ्मो
हेति^५ ॥ १० ॥

एवमुत्तरतोऽवस्थितानसुरान् जेतुमग्निरेवोपायं देवान्
प्रत्युपदिशति — “स हेति । “इत इत्यादि । ‘इतः’ अस्मात् वेदि-
लक्षणात्^६ स्थानात् ‘उपसंरोत्यथ’ उपसंरुद्धान् प्रतिबद्धगतानसुरान्
करिष्यथ । ‘अथ’ अनन्तरमेव वयं ‘एभिः’ पुरोवर्त्तिभिः
पृथिव्यादिभिः स्त्रिभिर्लोकैः ‘अभिनिधास्यामः’ अभितः सर्वतो
निरुद्धगतीन् निहितान् करिष्यामः । यद्वा ; अभितो नितरान्
क्षिप्तान् त्याजितान् करिष्यामः । इमान् लोकान् ‘अति’ अतिक्रम्य

१—पा० सू० १. ३. २४ ।

२—पा० सू० ६. १. ८१ ।

३—भा० षा० ४७४ ।

४—पा० सू० ७. १. ३७ ।

५—पा० सू० ८. २. १६ ।

६—परराष्ट्राश्रितत्वादिति भावः ।

७—आर्यावर्त्तलक्षणादित्यर्थः स्यादैतिहासिकानामिति विवेच्यम् ।

यत् चतुर्थं लोकं जात मस्ति^१, अस्माक मप्रत्यक्षम्, तेनापि
 त्याजितान् करिष्यामः^२ । 'ततः' अनन्तर मसुराः पुनः 'न संहा-
 स्यन्ते' सङ्गता न भविष्यन्ति, विघ्नीर्णा बाधिता एव भवेयुरित्यर्थः ।
 "ओ षाङ् गतौ"—इति^३ धातुः ॥ ११ ॥

इत्य मग्निनोक्तं वाक्यं श्रुत्वा तथैव तैर्देवैः कृतं श्रुतिरूप-
 बध्नाति — "सोऽग्निरिति । अग्निः 'उत्तरतः' उत्तरस्थां दिग्नि
 'पर्यैत्' पर्यगच्छत् । अग्निवाक्ये हि चिकीर्षितार्थोपदेशनात् भवि-
 व्यर्थवाचिनो छटः प्रयोगः ; श्रुतिवाक्ये तु निर्वृत्तार्थप्रतिपादनात्
 भूतानद्यतनवाचिनो छडः प्रयोग इत्येतावान् भेदः^४ ॥

"तदेतदित्यादि । यदत्र स्तम्भयजुर्हरणं करिष्यते, एतत्
 'निदानेन' मूलकारणेन निरूप्यमाणं सत् देवैः कृतं 'तत्' असुर-
 निरसनम् । अतो यज्ञविघातकासुरनिर्हरणार्थं स्तम्भयजुर्हरण मिति
 विधिरुक्तेयः ॥ १२ ॥

"स योऽसाविति । स्तम्भयजुर्हरणसमये 'योऽसौ' आग्नीध्रो
 वेदेऽत्तरतः परीत्य वर्त्तते । 'एषः' 'निदानेन' मूलकारणेन
 निरूप्यमाणः सन् 'अग्निरेव' । योऽग्निः पुरा असुराङ्गिरोद्भु-
 सुदक् पर्यैत्, तदात्मक एवाग्नीध्र इत्यर्थः ।

ननु तत्रोपसंरोधका देवाः, तत्स्थानीयश्चत्विजां मध्ये कः ?

१—'चतुर्थलोकं जात मस्ति'—इति भ, 'चतुर्थलोकजात मस्ति'—इति ड ।

२—एतिहासिकपक्षे त्वत्रार्थान्तरं मूह्यम् । ३—जु० ब्रा० ७ ।

४—पा० ३. ३. १३, ३. २. १११ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

इति तं दर्शयति— “तानध्वर्युरिति । येनोपायेन पुरा देवा
असुरानबाधित, तेनैवोपायेन यज्ज्ञानुष्ठानसमये तद्विघातिनोऽसुरा
बाधितव्या इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ १३ ॥

न केवलं स्तम्बयजुषोऽसुरनिर्हरणं प्रयोजनम्, शत्रुनिर्हरण
मपि तद्वयोजन मिति प्रतिपादयति— “य उ एवेति । ‘अरा-
तीयति’ अरातिरिवाचरति । “उपमानादाचारे”—इति^१ कश्च ।
यस्य ‘एनं’ यजमानं साक्षादेव ‘द्वेष्टि’ बाधते । ‘तम्’ उभयविधं
शत्रुम् । अन्यत् पूर्ववत्^२ ।

पृथिव्या एव सकाशात् स्तम्बयजुर्हरणं कर्तव्यं, नान्तरिक्षा-
देरित्यभिप्रेत्याह— “स वा इति । पृथिव्यादिभिस्त्रिभिर्लोकैः
तदतिरिक्तेन चान्येन चतुर्थेन लोकेनासुराच्चिरस्थन् ‘असौ’ अध्वर्युः
‘अस्याः’ पृथिव्या एव सकाशात् ‘सर्वं’ स्तम्बयजुर्हरति, नान्त-
रिक्षादेः । ‘हि’ यस्मात् ‘अस्याम्’ एव भूम्यां ‘इमे’ अन्तरिक्षादयः
सर्वे लोकाः प्रतिष्ठिताः, तस्मात् स्तम्बयजुर्हरणस्य प्रथमपर्यायवत्
द्वितीयादिपर्यायाणां मपि पृथिव्या एव सकाशाद्भरणं युक्त
मित्यर्थः ।

एतदेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति— “किं ह्येति । ‘यत्’ यदि
“अन्तरिक्षं हरामि”, “दिवं हरामि”—इत्येवं स्तम्बयजुर्हरेत्,
तदा ‘किं’ नाम ‘हरेत् ?’ अन्तरिक्षलोकयोः हर्त्तव्यस्य स्तम्बस्या-
भावात् न तत्र तद्भरणं सम्भवतीत्यर्थः । “तस्मादिति । प्रागुक्त-
निगमनं स्तम्बयजुर्हरणार्थम् ॥ १४ ॥

तृणान्तर्द्धानविशिष्टं स्फोणं प्रहरणं विधत्ते— “अथेति । तृणान्तर्द्धानस्य प्रयोजनं माह— “न हिनसानीति । तृणान्तर्द्धाने हि तीक्ष्णेण स्फोण-रूपापन्नेन वज्रेण पृथिवी हिंसिता स्यात्, तद्विंसानिवृत्तये प्रहरणसमये तृणं मन्त्रद्वयं तस्योपरि प्रहर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ १५ ॥

विहितं प्रहरणं मनूय मन्त्रं^१ विधत्ते— “स प्रहरतीति । ओषध्यास्त इति मन्त्रभागं व्याचष्टे— “उत्तरमूला मिति । स्फोणमाददानोऽध्वर्युः ‘एनां’ पृथिवीम् ‘उत्तरमूलाम्’ उपरिभागावस्थितमूलयुक्ता मिव खल्वेतत् करोति । अत उत्तरमूलत्वेन प्रहरणात् तद्विंसाशङ्कायां तदभावो ऽनेन प्रार्थ्यत इत्यर्थः । मन्त्रगतौषधिश्च जात्यभिप्रायेणैकवचनान्ता^२ इत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— “ओषधीना मिति ॥

प्रहरणनिध्नस्य सतृणस्य पांशो^३रादानमन्त्रं मनूय व्याचष्टे— “व्रजङ्गच्छेति” । ‘अभिनिधास्यन्’ अभितो निचेष्ट्यन् खल्वध्वर्युः ‘एतत्’ असुरजातम् ‘अनपक्रमि’ अपक्रमणरहितं मितस्ततो गमनरहितं कुरुते । तत् खल्वनपक्रमि यद् ‘व्रजे’ गोष्ठेऽन्तर्निर्गच्छते, अतोऽस्य मन्त्रप्रयोगस्य अपक्रमणाभावः प्रयोजनं मित्यर्थः ॥

१— वा० सं० १. २५. १ । का० औ० सू० २. ६. १५, १६ । अत्रास्ति

मतान्तरविचारः, स चास्य टीकायां (या० दे०) द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. २. ५८ द्रष्टव्यम् । ३— ‘पांसो’—इति जादिषु ।

४— वा० सं० १. २५. २ । का० औ० सू० २. ६. १७ ।

वेदिप्रेक्षणमन्त्र मन्त्र्य तात्पर्यं माह — “वर्षत्विति^१ । ‘अस्यै’
षष्ठ्यर्थं चतुर्थी^२ । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धिनि ‘यच्च’ स्थाने वेद्यर्थं
खनन्तः^३ ‘कूरं’ निष्ठुरं कुर्वन्ति ; तेन च तां पृथिवीम् ‘अपन्नान्ति’
हिंसन्ति ; अतः खननजनितां हिंसा मनेन मन्त्रप्रयोगेण शान्ति-
रूपाभिरैवाङ्गिः पुनः प्रशमय्य सन्दधातीत्यर्थः ॥

ब्रजङ्गच्छेत्यादिमन्त्राणां कात्यायनः स्पष्टं विनियोग मसूचयत्—
“ब्रजङ्गच्छेति पुरौष मादत्ते, वर्षतु न इति वेदिं प्रेक्षते, वधा-
नेत्युत्करोति”—इति^४ ।

उत्करे निधानमन्त्रस्य^५ अभिप्राय माविष्करोति— “देव
मेवैतदित्यादिना । “पर मस्यां पृथिव्याम्”—इत्यस्य व्याख्यानम्—
“अन्धे तमसीति । सर्वप्रकाशरहितेऽतिशयिते तमसि, यस्मिन् बद्धो
न पुनरारवर्त्तते, तादृशे स्थान इत्यर्थः । ‘अमुचे’-इति, अमोचनाये-
त्यर्थः ; न हि शतसङ्ख्याकैः पाशैर्बद्धः स्वात्मानं मोचयितुं मौष्ट
इत्यभिप्रायः ॥

अभिचरतः प्रयोगे विशेष माह — “यद्यु”-इति । अनभिचरतः
प्रयोगे मन्त्रगतस्त मिति यः शब्दः, तस्य स्थाने ‘अभिचरतः’ यजमानस्य
शत्रुनाम द्वितीयया निर्दिश्य मन्त्रः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

एवं स्तम्भयजुर्हरणस्य प्रथमपर्याय मभिधाय द्वितीयपर्यायार्थं

१— वा० सं० १. २५. ३ । का० औ० सू० २. ६. १८ ।

२— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ । ३— ‘खननं, तत्’-इति ठ ।

४— का० औ० सू० २. ६. १७, १८, १९ ।

५— वा० सं० १. २५. ४ । का० औ० सू० २. ६. १९ ।

प्रहरणादिकं समन्त्रकं^१ विधत्ते — “अथेति । मन्त्रप्रतिपादित मरुत्वधप्रार्थनं सुपपादयति — “अरुर्हेति । ‘अरुः’ नाम असुर-
रक्षसम्, सुराणां विरोधि रक्षो बभूव । ‘रक्षः’-शब्दात् “अनसन्ना-
दित्यकारः^२ समासान्तः । देवदेव इदानीन्तनोऽध्वर्युरप्यपारह
मित्यनेन मन्त्रेण पृथिव्याः सकाशादपहन्ति । “व्रजङ्गच्छेत्यादिकस्य
सर्वस्य द्वितीयपर्याये प्रयोज्यस्यापि प्रागुक्त एवार्थ इत्यभिप्रेत्यानु-
वदति — “व्रजङ्गच्छेति ॥ १७ ॥

उत्करे न्युप्रस्य स्तम्भयजुषोऽभिधानं समन्त्रकं^३ विधत्ते — “त
मिति । ‘अभिनिदधाति’ उपरि हस्तनिधानेन अधस्तात् क्षिपती-
त्यर्थः । ‘मा पतः’-इति^४ पतनाभावप्रार्थनं समर्थयितुं पुरावृत्त
मुदाहरति — “यत्र वा इति । “स दिव मिति । ‘सः’ देवैरप-
हतोऽरुः ‘अपिपतिषत्’ दिवं पतितुं गन्तुं मैच्छत् । ‘तं’ तथाविधं
पिपतिषु मरुम्, उत्तरतः परिगतः ‘अग्निः’ ‘अभिन्यदधात्’ उपरि
हस्तनिधानेनाधस्तात् प्रेरितवान् । किं ब्रुवन् ? हे अरुरो ! ‘दिवं’
द्युलोकं ‘मा पतः’ मा प्राप्नुहोति । “पत्स्व गतौ”-इत्यस्मात्पुङ्-
ल्लदित्वादङ्^५, “पतः पु मिति^६ पुमागमः । एव मग्निनाभिनिधाने

१— वा० सं० १. २६. १ । का० औ० सू० २. ६. २१ । अस्ति चात्र

विचारः शाखान्तरघटितः (या० दे० टीका द्रष्टव्या) ।

२— पा० सू० ५. ४. १०३ ।

३— वा० सं० १. २६. २ । का० औ० सू० २. ६. २२ ।

४— भा० प० ८४५ । ५— पा० सू० ३. १. ५५ ।

६— पा० सू० ७. ४. १६ ।

कृते सति, सोऽरुर्दिवं न प्राप्नोत् । तददेवेदानीं मण्यध्वर्युः सन्म-
यजुर्हरन् 'अस्माद्' भूलोकात् 'एनम्' अरुम् 'अन्तरेति' अन्तरितं
व्यवहितं करोति । आग्नीध्रस्यैतन्मन्त्रकरणकेनोत्कराभिनिधानेन
'दिवः' अन्तरिचात् त मसुर मन्तरिते' करोतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

अथ द्वतीयपर्यायं विधत्ते— "अथेति । मन्त्रं व्याचष्टे— "अथ
वा इति । 'अस्याः' पृथिव्याः सन्मन्त्रिनं 'य मिमं' मधुरादिरसं
सर्वाः प्रजा उपजीवन्ति, अयं खल्वस्याः पृथिव्याः 'द्रुषः' । तथा च
हे पृथिवि ! 'ते' त्वदीयः 'एषः' रसः 'दिवं' द्युलोकं 'मा पतत्'
मा पतत्विति 'इमम्' अर्थम् 'एषः' मन्त्रो ब्रूत इत्यर्थः । अस्मिन्
द्वतीयेऽपि पर्याये ब्रजङ्गच्छेत्यादिकं सर्वं पूर्ववत् प्रयोक्तव्यं मित्य-
भिप्रेत्य तत् पठति— "ब्रज मिति ॥ १९ ॥

उक्तं समन्त्रकं चिह्नरणं मनूय प्रशंसति— "स वा इति । 'इमे'
पृथिव्यादयः प्रसिद्धाः च यो लोकाः । तथा च चिह्नित्वो हरणेन
'एभिः' स्त्रिभिरेव लौकैः 'एनम्' अरुम् 'अभिनिद्धाति' अभितो
निक्षिपति, बाधत" इति यावत् ॥

यजुर्मन्त्रेण हरणस्य लोकत्रयस्य च साम्यं भाह— "अद्वा वा
इति । 'इमे' पृथिव्यादयः 'लोकाः' इति यत्, तत् 'अद्वा वै'
प्रत्येकं मेव खलु । यदेतद्वरणसाधनं यजुः, तदपि 'अद्वा' अद्वा
प्रत्येकं मेव ; अनुष्ठेयार्थस्य साक्षात् प्रतिपादकत्वात् । अतो यजुषो

१— व्यवहितं मित्यादिर्यस्यो भ-ठाभ्या मन्यच्च न वृश्यते ।

२— वा० स० १. २६. ३ । का० श्रौ० सू० २. ६. २१ ।

३— 'निह्नरण'—इति ठ, ड । ४— 'प्रतिबाधत'—इति ठ, ड ।

लोकानाञ्च प्रत्यक्षत्वमाह, त्रिवारं यजुषा हरणेन लोकत्रया-
देवाख्यारोर्बाधो युक्त इति निगमयति— “तस्मादिति ॥ २० ॥

अमन्त्रकं चतुर्थं पर्यायं विधत्ते— “द्विणी मिति^१ । तस्य
प्रयोजन माह— “य यदिति । ‘इमान्’ प्रागुक्तान् चीन् लोकान्
अतिक्रम्य, यत् ‘चतुर्थं’ लोकजातम्, तत् ‘अस्ति वा न वा’-इति
सन्दिग्धम् ; अत्यन्तविप्रकृष्टत्वेनानुभवपथानवतारात् । एतच्चतुर्थ-
हरणात्तेनैव सन्दिह्यमानेन लोकजातेन विद्वेषणं कुर्वन्तं शत्रु
मवबाधते ।

एतदुपपादयितुं द्विणी-हरणस्य लोकत्रयव्यतिरिक्तस्य चतुर्थ-
स्थानस्य च साम्य माह— “अनद्धा वा इति । ‘अनद्धा’ अप्रत्यक्ष
मित्यर्थः । द्विणी-हरण मयनुष्ठेयार्थप्रतिपादकमन्त्रप्रयोगाभावाद-
स्यष्टत्वेन ‘अनद्धः’ अप्रत्यक्षमेवेति ॥ २१ ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथभाष्ये

प्रथमकाण्डे द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “सदृशं शाखान्तरात्”—इति का० औ० २. ६. २४ सू० टीकायाम् ।

२— इह हि ब्राह्मणे पुरीषादानं, वेदिप्रेक्ष्यं, पुरीषनिरसनञ्चेति त्रीणि
कर्माणि विहितानि । तत्र प्रथमं तावत् पुरीषादानार्थं मेव अध्वर्युः
दृगसहितं स्पर्शमादाय सखे हस्ते सदृशं तं निधाय दक्षिणेन
हस्तेनालभ्य हस्तमार्जनेन तिष्ठणीकरोति । ततस्तत्तुल्यं वेद्या
मुदगयं निधाय दृगस्याधस्ताद् भुवि स्पर्शेन प्रहरति, तेन प्रह-
रणेनोत्खातं पुरीषं हस्तेन गृह्णाति । इत्थं पुरीषादानं सम्प्राप्य
ततो वेदि-प्रेक्ष्यते । गृह्णीतं च तत् पुरीषं मुत्कारे निक्षिपति ।
एवमुत्तरोत्तरं चतुः कर्तव्यम्; तत्र मन्त्रेण त्रिः, तूष्णीं सक्नदिति
त्रिरेकः । एतदप्येतादृशतस्तगाधल्यादिशशित्कार उच्यते ॥

देवाश्च वा ऽसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततो देवा ऽअनुव्य मिवासुरथ हासुरा मेनिरेऽस्माक
मेवेदं खलु भुवन मिति ॥ १ ॥

ते होचुः । हुन्तेमां पृथिवीं विभुजामहै तां विभ-
ज्योपजीवामेति ता मौक्ष्यैश्चुर्मभिः पश्चात् प्राञ्चो
विभुजमाना ऽअभीयुः ॥ २ ॥

तद्वै देवाः शुश्रुवुः । विभजन्ते ह वा ऽइमा मुसुराः
पृथिवीं प्रेत तुदेष्यामो युचेमा मुसुरा विभजन्ते के
तुतः स्याम युदस्यै न भुजेमहीति ते यज्ञ मेव विष्णुं
पुरस्कृत्येयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । अनु नोऽस्यां पृथिव्या माभजतास्त्वेव
नोऽप्यस्यां भाग ऽइति ते हासुरा ऽअस्त्युन्त ऽइवोचु-
र्यावदेवैष विष्णुरभिषेते तावदो दन्न ऽइति ॥ ४ ॥

व्वामनो ह विष्णुरास । तद्देवा नु जिहीडिरे महद्दे
नो ऽदुर्ये नो यज्ञसम्मित* मदुरिति ॥ ५ ॥

ते प्राञ्चं विष्णुं निपाद्य । हृन्दोभिरभितः पुर्यगृह्णन्
गायत्रेण त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति दक्षिणतस्त्वैष्टुमेन
त्वाच्छुन्दसा पुरिगृह्णामीति पश्चाज्जागतेन त्वाच्छुन्दसा
पुरिगृह्णामीत्युत्तरतः ॥ ६ ॥

* 'यज्ञसम्मिता'—इति क, ख ।

तं छन्दोभिरभितः परिगृह्य । अग्निं पुरस्तात् समा-
धाय तेनार्चन्तः श्राम्यन्तश्चेरुस्तेनेमाः सुर्वाम् पृथिवीः
समुविन्दन्त* तद्यदेनेनेमाः सुर्वाम् समुविन्दन्त तुस्माद्
वेदिर्नाम तुस्मादाहुर्थावती व्वेदिस्तावती पृथिवीत्ये-
तया हीमाः सुर्वाम् समुविन्दन्तैवु ह वा इदमाः
सुर्वाम् सपुत्रानां† संवृक्ते निर्भजत्यस्यै सपुत्रान्यु ऽएव
मेतद्देह ॥ ७ ॥

सोऽयं विष्णुर्ग्लानः । छन्दोभिरभितः परिगृहीतो-
ऽग्निः पुरस्तान्नापक्रमण मास स तुत ऽएवौषधीनां मूला-
न्युपमुञ्चोच ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऽजुः । क नु विष्णुरभूत् क नु यज्ञो
ऽभूदिति ते होचुः छन्दोभिरभितः परिगृहीतोऽग्निः पुर-
स्तान्नापक्रमण मस्यैवान्विच्छतेति तं खनन्त इवान्वीषुस्तं
त्यङ्गुलेऽन्वविन्दंस्तस्मात् अङ्गुला व्वेदिः स्यात्तदु ह्यपि
पाञ्चिस्थङ्गुला मेव स्यैत्यस्याध्वरस्य व्वेदिं चक्रे ॥ ९ ॥

तदु तथा नु कुर्यात् । औषधीनां वै स मूलान्युपा-
म्वोचत्तस्मादौषधीना मेव मूलान्युच्छेत्तवै ब्रूयाद्यन्वेवात्र
विष्णु मन्वविन्दंस्तस्माद्देदिर्नाम ॥ १० ॥

तु मनुविद्योत्तरेण परिग्रहेण पर्यगृह्णन् । सुक्षा
चासि शिवा चासीति दक्षिणतु इदमा मेवैतत् पृथिवीः

* 'समुविन्दन्त'-इति ग, च ।

† 'सपुत्रानां'-इति क ।

संविद्य सुष्माः शिवा मकुर्वत स्योना चासि सुषुदा
 चासीति पश्चादिमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य स्योनाः
 सुषुदा मकुर्वतोर्जस्वती चासि पुयस्वती चेत्युत्तरत्
 इमा मेवैतत् पृथिवीः संविद्य रुसवती मुपजीवनीया
 मकुर्वत ॥ ११ ॥

स वै चिः पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति । चिरुत्तरं तत्
 षट् कृत्वः षड् वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य संवत्सरो यज्ञः
 प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावन्त
 मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

षड्भिर्युहतिभिः । पूर्वं परिग्रहं परिगृह्णाति षड्-
 भिरुत्तरं तद् द्वादश कृत्वो द्वादश वै मासाः संवत्सरस्य
 संवत्सरो यज्ञः प्रजापतिः स यावानेव यज्ञो यावत्यस्य
 मात्रा तावन्त मेवैतत् परिगृह्णाति ॥ १३ ॥

व्याममात्रौ पश्चात् स्यादित्याहुः । एतावान्नै पुरुषः
 पुरुषसम्मिता हि चरन्तिः प्राचीं चिष्टञ्चि यज्ञो नात्र
 मात्रास्ति यावती मेव स्वयं मनसा मन्येत तावतीं
 कुर्यात् ॥ १४ ॥

अभितोऽग्निं मुसा ऽउन्नयति । योषा वै वेदिर्वृषाग्निः
 परिगृह्य वै योषा वृषाणुः शेते मिथुन मेवैतत् प्रजुननं
 क्रियते तस्मादभितोऽग्निं मुसा ऽउन्नयति ॥ १५ ॥

सा वै पश्चाद्दुरीयसी स्यात् । मध्ये सुहृद्धारिता पुनः
पुरस्तादुर्व्येवु मिव हि योषां प्रशुः सन्ति पृथुश्रोणिर्विमृ-
ष्टान्तराः सा मध्ये सङ्गाह्येति जुष्टा मेवैना मेतद्देवेभ्यः
करोति ॥ १६ ॥

सा वै प्राक्प्रवणा स्यात् । प्राची हि देवानां दिग्गो
ऽउदक्प्रवणोदीची हि मनुष्याणां दिग् दक्षिणतः पु-
रीषं प्रत्युद्गृह्येषा वै दिक् पितृणाः * सा युद्दक्षिणा-
प्रवणा स्यात् क्षिप्रे ह युजमानोऽमुं लोकं मियात्तथो ह
युजमानो ज्योग् जीवति तस्मादक्षिणतः पुरीषं प्रत्युद्ग-
ृहति पुरीषवतीं कुर्वीत पशवो वै पुरीषं पशुमती
मेवैना मेतत् कुरुते ॥ १७ ॥

तां प्रतिमार्ष्टि । देवा ह वै सङ्गामुः सन्निधास्यन्तस्
होचुर्हुन्त यदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं देवयुजनं तुच्चन्द्रमसि
निद्धामहै स यदि न ऽदृतोऽसुरा जुयेयुस्तत ऽएवाचन्त
श्राम्यन्तः पुनरभिभवेमेति स यदस्यै पृथिव्या ऽश्रुनामृतं
देवयुजनं मासीत्तुच्चन्द्रमसि न्युदधत तदेतुच्चन्द्रमसि
क्षणं तस्मादाहुश्चन्द्रमस्यस्यै पृथिव्यै देवयुजनं मित्यु-
ह वा ऽश्रस्यैतस्मिन् देवयुजनं ऽदृष्टं भवति तस्मात्
प्रतिमार्ष्टि ॥ १८ ॥

* 'पितृणाः'—इति च ।

† 'पशुमती'—इति च ।

स प्रतिमार्ष्टि । पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्निति
 सङ्ग्रामो वै क्रूरः सङ्ग्रामे हि क्रूरं क्रियते हतः पुरुषो
 हतोऽश्वः शेते पुरा ह्येतत् सङ्ग्रामान्युदधत तस्मादाह
 पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन्नित्युदादाय पृथिवीं
 जीवदानु मित्युदादाय हि यदस्यै पृथिव्यै जीव मासी-
 तुचन्द्रमसि न्युदधत तस्मादाहोदादाय पृथिवीं जीव-
 दानु मिति या मैरयश्चन्द्रमसि* स्वधाभिरिति यां
 चन्द्रमसि ब्रह्मणादधुरित्येवैतदाह ता मु धीरासो
 ऽननुदिश्य यजन्त ऽड्येत्येतनो ह ता मनुदिश्य यजन्तेऽपि
 ह वा ऽत्रस्यैतस्मिन् देवयुजन ऽदृष्टं भवति यु ऽएव
 मेतद्देदु ॥ १६ ॥

अथाह प्रोक्षणीरासादयेति । वृजो वै स्फ्यो ब्राह्म-
 णश्चेमं पुरा यज्ञु मुभ्यजूगुपतां वृजो वा ऽत्रापस्तद्
 वृज मेवैतदभिगुप्या ऽत्रासादयति स वा ऽउपर्युपर्येव
 प्रोक्षणीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छत्यथ यन्निहित
 ऽएव स्फ्ये प्रोक्षणीरासादुयेद् वृजौ ह समृच्छेयातां
 तथो ह वृजौ न समृच्छेते तस्मादुपर्युपर्येव प्रोक्ष-
 णीषु धार्यमाणास्वथ स्फ्य मुद्यच्छति ॥ २० ॥

* 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति कारदौ, 'मैरयश्चन्द्रमसि'-इति च-शुद्धौ ।

अथैतां व्याचं व्वदति । प्रोक्षणीरासादयेध्मं बर्हि-
रुपसादय सुचः सुम्भृष्टि पुत्नीः सुन्नह्याज्येनोदेहीति
सम्प्रैषु एवैष स यदि कामयेत ब्रूयादेतद्यद्यु कामये-
तापि नाद्रियेत स्वयु मु ह्येवैतदेदेद मतः कर्म कर्तव्य
मिति ॥ २१ ॥

अथोदञ्चः स्फ्यं प्रहरति । अमुष्मै त्वा व्वजं प्रहरा-
मीति युद्यभिचरेद्वजो वै स्फ्य स्तृणुते ह्वैवैनेन ॥ २२ ॥

अथ पाणी ऽश्रवनेनित्ते । युद्यस्यै क्रूर मभूत्तुड्यस्या
ऽतदुहाधीत् तुस्मात्पाणी ऽश्रवनेनित्ते ॥ २३ ॥

स ये हाग्र ऽईजिरे । ते ह स्मावमुर्शं यजन्ते ते
पापीयाःस आसुरथ ये नेजिरे ते श्रेयाःस आसुस्ततो
ऽश्रद्धा मनुष्यान्बिबेद ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति
यु ऽउ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति तुत ऽइतो देवान्
हविर्नु जगामेतुः प्रदानाडि देवा ऽउपजीवन्ति ॥ २४ ॥

ते ह देवा ऽऊचुः । बृहस्पति माङ्गिरस मुश्रद्धा वै
मनुष्यानविदत्तेभ्यो विधेहि यन्न मिति स ह्येत्योवाच
बृहस्पति राङ्गिरसुः कथा नु यजध्व ऽइति ते होचुः
किङ्काम्या यजेमहि ये युजन्ते पापीयाःसस्ते भवन्ति यु
ऽउ न युजन्ते श्रेयाःसस्ते भवन्तीति ॥ २५ ॥

सु होवाच । बृहस्पतिराङ्गिरसो यद्वै शुश्रुम देवानां

परिपूतं तुदेषु यज्ञो भवति युच्छृतानि हवींषि कृता
 वेदिस्तेनावमर्शं मचारिष्ट तुस्मात् पापीयांसो ऽभूत
 तेनानवमर्शं यजध्वं तथा श्रेयांसो भविष्ययेत्या कियत
 ऽइत्या बर्हिष स्तुरणादिति बर्हिषा ह वै खल्वेषा
 शाम्यति स युदि पुरा बर्हिष स्तुरणात् किञ्चिदापुद्येत
 बर्हिरेव तुत् स्तृणन्नुपास्येदुथ यदा बर्हि स्तृणन्त्यपि
 पुदाभितिष्ठन्ति स यो हैवुं विद्वानुनवमर्शं युजते श्रेयान्
 हैवु भवति तुस्मादुनवमर्शं मेव युजेत ॥ २६ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम्* [२.५.] ॥

इत्थं स्तम्बयजुर्हरणं विधाय वेदिपरिग्रहं वक्तु मितिहास
 मुपन्यस्यति—“देवास्तेति । ‘पसृधरे’ स्पृद्धां कृतवन्तः । “अपसृ-
 धेया मानृचुरानृज्जरिति१ सम्प्रसारणनिपातनखोपलक्षणत्वं मभि-
 प्रेत्य लिख्यपि सम्प्रसारणं कृतम् । स्पृद्धमानानां तेषां मध्ये ‘देवाः’
 ‘ततः’ तेभ्यः असुरेभ्यः ‘अनुव्यम्’ अनुगमनं न्यग्भूतिं१ प्राप्ता इव

* सायणाचार्यमतेऽत्रैव द्वितीयः ध्यायपरिसमाप्तिः ॥

१—“यजुर्मन्त्रको दर्भः ‘स्तम्बयजुः’ । तच्च स्तम्बरूपं रूपेण भित्तोत्करदेशे
 हरत्”-इति तै० ब्रा० ३. २. ६ सा० भा० (तै० सं० १. १. ६.)

“यजुषा मन्त्रेण हरणीयः पांसुसहितः स्तम्बः ‘स्तम्बयजुः’, तस्य
 हरणं”-इति तै० सं० २. ६. ४. सा० भा० । “वेदिस्थानात्
 सटणस्य पांशोर्मन्त्रेणान्यत्र हरणम्”-इति च तत्रैव ।

२—पा० सू० ६. १. ३६ ।

३—‘न्यत्भूति’-इति ठ ।

बभूवुः । 'अथ ह' अनन्तर मेव ते असुराः मन्यन्ते स्म । किं मिति ?
'इदं' सर्वं जगदस्माकं मेवेति ॥ १ ॥

एव मुक्ता किं मुक्तवन्त इति तद्दर्शयति— "ते हेति । 'हन्त'-
इति हर्षे । यत एवं देवा न्यग्भूताः^१, अतो निष्प्रत्यूहं वयम् 'इमां'
पृथिवीं विभजामहे । विभज्य च तां यथाभागं सुपजीवामहेति ।
एव मुक्ता किं हतवन्त इति तदाह— "ता मिति । 'अौक्ष्णैः'
उक्ष्णोऽनुडुहः सम्बन्धिभिश्चर्मभिः । उक्ष्ण-शब्दात् "तस्येदम्"-
इत्यणि^२ "षपूर्वहन्धतराज्ञाम्"—इत्यणोपः^३ । तैश्चर्मभिः 'पश्यात्'
प्रतीचीं दिशं मारभ्य 'प्राञ्चः' प्राङ्मुखं विभजमानाः 'अभौयुः'
अभिजग्मुरित्यर्थः ॥ २ ॥

असुरेष्वेवं हतवन्तु देवाः किं हतवन्त इति, तदाह— "तदा
इति । "प्रेतेत्यादि । अस्माकं तूष्णीं मवस्थानं मनुचितम्, अस्माभि-
रपि तद्विषये प्रयतितव्यं मिति, परस्परं मभिमुखीकृत्येत्यर्थः
प्रतिपाद्यते— हे देवाः! यूयं 'प्रेत' गच्छत, प्रोत्सहध्वं मिति
यावत् । यस्मिन् स्थाने असुराः पृथिवीं विभजन्ते, तत् स्थानं गमि-
ष्यामः । गत्वा च 'यत्' यदि 'अस्यै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी^४ 'अस्याः'
पृथिव्याः सम्बन्धि स्थानं न प्राप्नुयामः, 'ततः' तर्हि वयं मभागिनो
भवेमः; यदि तु प्राप्नुयामः, तदा भागिनः 'स्याम' भवेमेत्यर्थः ।
एव मास्त्वोच्य देवैः हतं दर्शयति— "त इति । यज्ञात्मकं मेव
'विष्णुं' पुरतो धारयित्वा 'ईयुः' गतवन्त इत्यर्थः ॥ ३ ॥

१— 'न्यक्तृताः'—इति ठ । २— पा० सू० ४. ३. १२० ।

३— पा० सू० ६. ४. १३५ । ४— पा० २. ३. ६२ सू० वा० १५०६ ।

गत्वा चासुरान् प्रति किं मुक्तवन्त इति, तदाह—“ते हेति ।
‘अस्यां’ पृथिव्यां ‘नः’ अस्मान् ‘अन्वाभजत’ संयोजयत; ‘नः’
अस्माकं मयस्यां भागो भवत्विति । असुरैः कृतं प्रतिवचनं दर्शयति—
“ते हेति । ‘असूयन्त इव’ असूयां कुर्वन्त इव, असहमाना इति
यावत् । यावन्तं देशं विष्णुर्व्याप्य वर्त्तते, तत्परिमाणं स्थानं युष्मभ्यं
प्रयच्छाम इति ॥ ४ ॥

असुरैरभिहिते देवास्तदङ्गीचकुरित्याह—“वामनो हेति ।
विष्णुर्हि तदानीं ‘वामनः’ खर्वो बभूव । अतएवासुराः तेनाक्रान्तं
स्थानं प्रयच्छाम इत्यब्रुवन् । अथापि ‘तत्’ असुरैरुक्तं देवाः ‘न
जिह्वीडिरे’ न ह्यनादृतं चक्रुः, किन्तु आद्रियन्ते स्मेत्यर्थः । “हेडृ
अनादरे”—इति^१ धातुः । आदरणप्रकार माह—“महदिति ।
विष्णुर्हि यज्ञः, अतो ‘यज्ञसम्भितं’ स्थानं ममभ्यं दत्तवन्त इति
यत्, तत् ‘नः’ अस्माकं ‘महत्’ अधिकम् ॥ ५ ॥

एवं विचार्य देवैः कृतं दर्शयति—“त इति । यज्ञात्मकं ‘विष्णुं’
‘प्राञ्चं’ प्राक्शिरसं निपात्य, दक्षिणतः, पश्चाद्, उत्तरतश्च गाय-
त्र्यादिष्क्वन्दोभिः सर्वतः पर्यगृह्णन् ॥ ६ ॥

“त मिति । ‘तं’ विष्णुं गायत्र्यादिभिष्क्वन्दोभिः सर्वतः परि-
गृह्य, पूर्वस्थां दिशि आहवनीयाख्यम् ‘अग्निं’ प्रज्वाल्य, ‘तेन’ विष्णा-
त्मकेन यज्ञेन ‘अर्चन्तः’ पूजयन्तः, ‘आम्यन्तः’ कर्मानुष्ठानजनितं अमं
प्राप्नुवन्तः ‘चेदः’ पूर्ववत् वर्त्तिरे । चरित्वा च ‘तेन’ यज्ञात्मकस्य

विष्णोराधारभूतेन स्थानेन देवाः सर्वा मेवेमां पृथिवीं सम्यगल-
भन्त । अतो विद्यते लभ्यते अनेनेति यज्ञस्थानस्य 'वेदि'-नाम-
धेयं निर्वक्ति—“तद्यदिति ।

उक्तं वेद्याः सर्वपृथिवीलाभरूपत्वम्, इदानीं वेदिपृथिव्यो-
स्तादात्म्यविषया मभियुक्तप्रसिद्धिमुदाहरति—“तस्मादिति । यत्प-
रिमाणविशिष्टा खलु वेदिः, तत्परिमाणैव पृथिवी, कुत इत्यत
आह—“एतथेति । 'हि' यस्मात् 'एतथा' वेद्या 'इमां' सर्वां
पृथिवीम् अलभन्त, अतस्तस्माभहेतुत्वात् ततोऽनन्येत्यर्थः ॥

इत्थं पुरावृत्तमुदाहृत्य प्रकृते योजयति—“एवं हेति । यथैव
हि वेदिपरिपहादेवा असुरसकाशात् कृत्स्नां पृथिवी मपहृतवन्तः,
एव मेवायं यजमानोऽपि शत्रुसम्बन्धिनीं सर्वां भूमि मपहरति;
तांश्च शत्रून् 'अस्थाः' पृथिव्याः 'निर्भजति' निर्भक्तान् भागरहितान्
करोतीत्यर्थः । तस्माद् गायत्रेणेत्यादिभिर्मन्त्रैः^१ स्फ्येन वेदिं दक्षिणतः
पश्चादुत्तरतश्च रेखया परिगृह्णीयादित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

अथ वेदेः खननं विधितुः प्रकृतमितिहासशेषमनुकामति—
“सोऽयमिति । 'सः' यज्ञात्मको 'विष्णुः', दक्षिणतः पश्चादुत्तरतश्च
छन्दोभिः परिगृह्णीतत्वात् पूर्वस्थां दिशि चाग्नेरवस्थानात् इतस्तत-
श्चलितुमशक्यत्वेन 'ग्लानः' आन्तः सन् 'अपक्रमणम्' अपगमनं
'नास' न जगाम । “अस गतिदौष्यादानेषु”^३—इत्यस्मात्सिद्धिरूपम् ।

१—वा० सं० १. २७. १-३. का० औ० सू० २. ६. २५ ।

२—एष एव पूर्वपरिग्रह उच्यते । का० औ० २. ६. २५-२६. सू० ।

३—भा० उ० ८८६ ।

यदा अस्तरेव लिटि कान्दसो भूभावाभावः^१ । ग्रानस्य तस्य
विष्णोरपगमनं न बभूवेत्यर्थः । स च सर्वतः परिगृहीतो^२ विष्णुः,
'तत एव' तस्मिन्नेव स्थाने ओषधीनां मूलान्युपेत्य भूम्यन्तर्गतः सन्
'मुल्लोच' अस्तङ्गतः, अदृश्यो बभूव ॥ ८ ॥

अनन्तरञ्च ते देवास्तत्र विष्णु मपश्यन्तो वितर्कितवन्तः,
किं मित्याह—“ते ह देवा इति । विष्णुः ‘क’ कुत्राभूत् ? तदात्मको
यज्ञस्य क वाभूदिति । एवं वितर्क्य तैर्निर्णीतं मर्थं दर्शयति—
“ते होचुरिति । “अत्रैवेति । चतसृष्वपि दिक्षु परिवृत्तत्वेन गम-
नासम्भवात् ‘अत्रैव’ स्थाने तस्य विष्णोरल्लेषणं कुरुतेत्यर्थः । इत्य^३
परस्परं निश्चित्य भूमिं खनन्त इव ‘तं’ विष्णु मन्विष्टवन्तः ।
अन्विष्य तं भूम्यन्तः अङ्गुले ‘अन्वविन्दन्’ अलभन्त । यत एवम्, अत
इदानीं मपि यज्ञलाभाय वेदेत्यङ्गुलमात्रखननं कर्त्तव्यं मिति
विधत्ते—“तस्मादिति । अङ्गुलपरिमाणेन खाता वेदिर्भवेदित्यर्थः ।

वेदेत्यङ्गुलखननं सृषिसंवादेन द्रढयति—“तद् हेति ।
‘पाञ्चिः’ नाम कश्चित्, स खलु सोमयागस्यापि वेदिं अङ्गुलखाता
मेव कृतवान् ; अतोऽत्रापि अङ्गुलखाता वेदिर्युक्तेति भावः ॥ ९ ॥

त मिमं पञ्च निषिध्य पञ्चान्तर माह—“तद् तथेति । ‘मः’
विष्णुः ओषधीनां खलु मूलान्युपेत्यान्तर्हितोऽभवत् ; तस्माद्यावति

१—“अस् भुवि”—इति अदा० प. ५५ । “आर्द्धधातुके (पा० सू० २.

४. २५.)”—इत्यधिकृत्य “अस्तेभूः”—इति (पा० सू० २. ४. ५२.)

भूभावः प्राप्त इति भावः । २—‘प्रतिबद्धो’—इति ठ, ड ।

३—‘एवं’—इति ड । ४—‘अङ्गुलप्रामाण्येन खाता’—इति ज, झ ।

देशे भूम्या मन्तरोषधीनां मूलानि प्रसरन्ति, तावत्पर्यन्तं खाला तन्मूलान्येवोच्छेत्तुं ब्रूयात् । “तुमर्थं सेसेनिति” तवै-प्रत्ययः । पूर्वं ह्यत्तत्प्रथिवीलाभहेतुतया वेदिनाम निरुक्तम्, यज्ञात्मकस्य विष्णोर्लाभाधिकरणतयापि तन्निर्वक्ति— “यन्वेवेति ॥ १० ॥

अथ वेदेरुत्तरपरिग्रहः^१ कर्त्तव्य इतीतिहासमुखेन विधिमुन्नयति— “त मित्यादिना । ‘त’ विष्णुम् ‘अनुविद्य’ लब्ध्वा उत्तरपरिग्रहेण पर्यगृह्णन् । गायत्रेण त्वेत्यादिभिः प्राक् कृतः पूर्वपरिग्रहः^२ तदपेक्षयास्योत्तरत्वम् । तस्य स्वरूप माह— “सुष्मा” चासीत्यादिना । ‘दक्षिणतः’ वेदेर्दक्षिणस्यां दिशि “सुष्मा चाशि”-इति यजुषा रूपेण लेखया परिगृह्णीयात् ॥

मन्त्रतात्पर्य माह— “इमा मिति । एव सुत्तरत्रापि योज्यम् । द्वितीयमन्त्रे ‘ऊर्क्’-शब्देन बलकरो रसो विवक्षित इति व्याचष्टे— “रसवती मिति । पयस्वतीत्यस्य व्याख्यानम् “उपजीवनीया मिति । पयस्विनी हि गौर्लोके उपजीव्यते ॥ ११ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोः सङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— “स वा इत्यादिना । षडृतुसमुदायात्मको यः संवत्सरः, तदात्मकः प्रजापतिः, संवत्सरकालभरणेन जातत्वादभेदोपचारः । आन्नास्यते ह्यग्रे वृहदादृण्यके— “त मेतावन्तं कालं मविभर्यावान्संवत्सरस्त मेतावतः

१— पा० सू० ३. ४. ६ ।

२— “उत्तरं परिग्रहं परिगृह्णाति”—इत्यादि का०श्रौ० २. ६. ३१ सू० ।

३— १५१ ए० १७ पं० । ४— शोभना ह्या, सुष्मा ।

५— वा० सं० १. २७. ४-६ । का०श्रौ० सू० २. ६. ३१ ।

काण्डस्य परस्तादसृजत”-इति^१ । यज्ञस्य आम्नावधेत्यादिसप्तदशाक्षर-
साध्यत्वात् “एष वै सप्तदशः प्रजापतिर्यज्ञं मन्वायन्त”-इति-श्रुतेः^२
प्रजापत्यात्मकः । एवं ‘सः’ यज्ञो ‘यावान्’ यत्परिमाणविशिष्टः,
‘अस्य’ च यज्ञस्य ‘मात्रा’ परिमाणं च यावत्, तत्परिमाण-
विशिष्टं मेवैतं यज्ञं षट्सङ्ख्यासम्पादनेन ‘परिगृह्णाति’ स्वीकरो-
तीत्यर्थः ॥ १२ ॥

पूर्वोत्तरपरिग्रहयोर्मन्त्रावधवसङ्ख्या मनुद्य समुचित्य प्रशंसति—
“षड्भिरिति । व्याह्रियन्त इति ‘व्याहृतयः’ मन्त्रावधवाः, ते च
पूर्वपरिग्रहे षट् । “गायत्रेण त्वेत्यादिकास्त्वान्तास्तयः, गृह्णाम्यन्ता-
स्तयः; उत्तरपरिग्रहे च सुक्ता चासीत्येव मखन्ताः षट् व्याह-
तयः स्पष्टाः । अन्यत् पूर्ववत्^३ ॥ १३ ॥

गार्हपत्याहवनीययोर्मध्ये सा वेदिरायामतो यजमानमात्रौ ;
सा च पञ्चाद्विस्तृत्या चतुररन्निः, पुरस्तात् अरन्निः कार्येति विधत्ते—
“व्याममात्रौति । ‘व्यामः’ प्रसारितकरदयान्तराललक्षणः । ‘पञ्चात्’
प्रत्यग्भागे इत्यर्थः । “अरन्निः प्राचौति । त्रिभिररन्निभिर्विस्तृता
प्राग्भागे वेदिः कार्येत्यर्थः । “चिष्टद्वीति । सवनत्रयादिरूपेण यज्ञस्य
चिष्टत्वम् । पचान्तर माह— “नात्रेति । ‘अत्र’ वेद्यां परिमाणं
नैवास्ति । ‘यावती’ यत्परिमाणविशिष्टा मेव वेदिं स्वयं मनसा

१— वृह० उप० १. २. ४ । उपरिष्ठात्—का० १०. अ० ६. ब्रा० ४. क० ४ ।

२— तै० सं० १. ६. ११ । तत्रैव “आम्नावयेति चतुरक्षरं मस्तुश्रौष-
डिति चतुरक्षरं यजेति द्वाक्षरं ये यजामह इति पञ्चाक्षरं द्वाक्षरो
वषट्कारः”-इति च । ३— १६२ पृ० १५ पं० ।

हविरासादनादिकार्यपर्याप्तां मन्येत, तत्परिमाणविशिष्टां वेदिं
कुर्यात् । कात्यायनोऽप्येवं पञ्चदश मसूत्रयत्—“व्याममात्रौ
पश्चात् अरत्नीं प्राचीं मपरिमितां वा”—इति^१ ॥ १४ ॥

वेद्यं यथोराहवनीयस्य स्पृशं विधत्ते—“अभित इति । ‘अग्निम्
अभितः’ आहवनीयस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोः वेद्यंसौ ‘उक्षयति’
ऊर्द्धं प्रापयति । तदेतत्^२ प्रशंसति—“योषा वा इति । लोके हि
योषित् पुमांसं मंसाभ्यां परिष्वज्य शेते; अतो वेदेरपि अंसाभ्या
मग्नेः परिष्वङ्गो युक्त इति भावः ॥ १५ ॥

“योषा वै”—इति सिद्धवदुक्तं स्त्रीत्वं, लौकिकस्त्रीसाम्येनोपपाद्य
प्रशंसति—“सा वा इति । ‘वरीयसी’ उत्तरा, विस्तीर्णतरा ।
उक्तं हि^३ “व्याममात्रौ पश्चात् स्यादिति” । ‘मध्ये’ प्रत्यग्भागानन्तर-
भाविनि मध्यदेशे ‘संस्कारिता’ सङ्कुचिता; ‘पुरः’ पूर्वभागे ‘उर्वी’
विस्तीर्णा; अरत्निः प्राचीति विधानात् ॥

एवं वेदिस्वरूपं मभिधाय तत्साम्यं स्त्रियां योजयति—“एव
मिति । “विमृष्टान्तरांमेति । ओणितो विमृष्टं न्यून मन्तरं मव-
काशो ययोः तौ ‘विमृष्टान्तरौ’ तथाविधावंसौ यस्याः सा तथोक्ता ।
“सङ्गाह्येति । मध्यदेशे हस्तेन सङ्गृहीतुं शक्या; ऊग्रोदरीति यावत् ।
एवम् ‘एमां’ प्रशस्तयोषिदाकारां वेदिं कुर्वन् देवेभ्यः प्रियां
करोति ॥ १६ ॥

१— का० श्रौ० सू० २. ५. ३, ४, ५ । २— ‘तदेव’—इति ड ।

३— १५३ पृ० १४ पं० । व्या० श्रौ० सू० २. २. ६. १० ब्रह्मम् ।

अथ सा वेदिः प्राक्प्रवणोदकप्रवणा वा कार्येति विधत्ते— “सा वा इति । ‘प्राक्’ प्राच्यां दिशि ‘प्रवणं’ निम्नं यस्याः सा तथोक्ता । प्राच्या दिशो देवसम्बन्धितम् ; दिग्विभजनसमये देवैरात्मो-
यतया स्वीकारात् । श्रूयते हि तैत्तिरीयके — “देवमनुष्या दिशो
व्यभजन्त प्राचीं देवाः”—इति^१ । इमां प्रसिद्धिं द्योतयितुं मत्र ‘हि’-
शब्दः । ‘अथो’-इति पक्षान्तरं द्योत्यते । अत एव कात्यायनोऽपि
पक्षद्वयं मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणा मुदम्वा”—इति^२ । आपस्तम्बस्तु
प्रागुदगुत्कोपजीवनेन विकल्पं मसूत्रयत्— “प्राक्प्रवणा प्रागुदक्-
प्रवणा वा”—इति^३ । उदीच्या मनुष्यसम्बन्धः ; शान्तरूपत्वात् । अत
एवान्यत्रास्मायते— “एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिक्”—इति^४ ॥

वेदेर्दक्षिणभागस्य पांशुभिरौन्नत्यकरणं विधत्ते— “दक्षिणत
इति । ‘पुरीषं’ स्वातं पांशुं ‘प्रत्युदूहति’ प्रतिचिपति । विहित
मर्थं सुपपादयितुं विपक्षे बाधं सुपन्यस्यति— “एषा वा इति ।
‘एषा’ दक्षिणा दिक् पिष्टाणां स्वभूता । तथा च ‘सा’ वेदिः यदि
‘दक्षिणाप्रवणा स्यात्’ दक्षिणतो निम्ना भवेत्, तदा तत्रासिक्तोद-
कवत् यजमानोऽपि दक्षिणतोऽवस्थितं पिष्टलोकं ‘क्षिप्रे’ क्षिप्रम्
‘दद्यात्’ प्राप्नुयात् । प्राचीनप्रवणायान्तु वेद्यां नैष दोष इत्याह—
“तथो हेति । तथा सति ‘सः’ यजमानः ‘ज्योक्’ चिरं जीवेत् ।

१— तै० सं० ६. १. १. १. “देवमनुष्या दिशो व्यभजन्त, प्राचीं देवाः,
दक्षिणा पितरः, प्रतीचीं मनुष्याः, उदीचीं ब्रह्माः”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० २. ६. ६ । इडाष्टमसूत्रटीका द्रष्टव्या ।

३— आ० श्रौ० सू० २. २. ६ । ४— तै० ब्रा० २. १. ३. ५ ।

खाता वेदिर्नाङ्गिः स्रष्टणीकरणीया, किन्तु पांशुलैव कार्येति विधत्ते—“पुरीषवती मिति । तत् प्रशंसति—“पशवो वा इति । पशुप्राप्तिहेतुत्वात् पुरीषस्य पशुत्वम् । ‘पुरीषैः’ पांशुभिः^१ युक्तां वेदिं कुर्वन् पशुभिर्युक्ता मेवैनां कुरुत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

“पुरा क्रूरस्येति^२ मन्त्रेण यद्वेदेः मार्जनं, तद् विधत्ते—“ता मिति । एतत्प्रशंसार्थं मितिहास माह—“देवा हेति । पुरा खलु देवा असुरैः सह योत्स्यमाना एव भवोचन् । किं मिति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः सम्बन्धि । ‘अनामृतम्’ आ समन्तात् मृतम्, सर्वदा नश्वरम् ‘आमृतम्’, तद्विपरीतम् ‘अनामृतम्’, सर्वदा बाधविधुरम् । ईदृग्विधं यद् ‘देवयजनं’ देवयागाधिकरणभूतं स्थानम्, तत् ‘चन्द्रमसि’ चन्द्रमण्डलमध्ये निक्षिपाम । ‘सः’—इति व्यत्ययेनैकवचनम्^३ । ते सुराः यदि ‘नः’ अस्मान् ‘इतः’ अस्मात् स्थानात् जयेयुः, तदा वयं मेतत् स्थानं परित्यज्य ‘तत एव’ चन्द्रमसि निक्षिपे तस्मिन् स्थाने एव, पुनर्यज्ञं कुर्वाणस्तेन यज्ञेनासुरान् पुनरभिभवे-मेति । ईदृग्विधोपायजनितहर्षद्योतको ‘हन्त’-शब्दः । एवं विचार्य तथैव दैवैः कृतं मिति दर्शयति—“स यदिति । व्यत्ययेन पुंलिङ्गता^४ । तद्यदस्याः पृथिव्याः सम्बन्धीत्यर्थः । ‘न्यदधत’ निहितवन्तो निक्षिपवन्तः । ‘तत्’ निहितं देवयजनम्, ‘एतद्’ इदानीं चन्द्रमसि ह्यणवर्णं सत् कलङ्कात्मतया दृश्यते ।

१— इह सर्वत्रैव पांशु-पांसु-इति पाठभेदो जादि-ठाद्योः ।

२— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६. ३२ ।

३— पा० सू० ३. १. ८५ । ४— १२७ ए० द्वितीयटीप्पणी द्रष्टव्या ।

उक्तेऽर्थे लोकप्रसिद्धिं मुदाहरति—“तस्मादिति । यस्मादेवं पृथिव्याः अनामृतं देवयजनं चन्द्रमसि निक्षिप्तम्, तस्मादेव कारणादस्याः पृथिव्याः सम्बन्धुदीरितलक्षणं देवयजनं चन्द्रमसि विद्यत इत्यभिज्ञाः कथयन्तीत्यर्थः । यदीदृग्विधं देवयजनम्, एतस्मिन्नेव “पुरा क्रूरस्य”—इति^१मन्त्रेण प्रतिमार्जनं कुर्वतः ‘अस्य’ यजमानस्यापि यज्ञेनेष्टं भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

विहितं प्रतिमार्जनं मनूय मन्त्रं^२ विधत्ते—“स इति । मन्त्र-गतक्रूरपदस्यार्थं माह—“सङ्ग्रामो वै क्रूर मिति । कथं सङ्ग्रामस्य क्रूरशब्दाभिधेयतेत्याशङ्क्योपपादयति—“सङ्ग्रामे हीति । क्रूरकरणमपि कथं सङ्ग्रामे विद्यत इत्यत आह—“हतः पुरुष इति । पुरुषाद्यादेशतुरङ्गबलस्य तच्च हननलक्षणात् क्रूरकरणात् तदधि-करणभूतः सङ्ग्रामोऽप्यत्र क्रूरशब्देन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ॥

पदार्थं मुक्त्वा वाक्यार्थं सुपपादयति—“पुरा हीति । ‘क्रूरस्य’ सङ्ग्रामस्य ‘विष्टपः’ विसर्पणादागमनात्पुरेति मन्त्रवाक्यार्थ इत्यभि-प्रायः । मन्त्रस्य द्वितीयं भागं मनूय ‘जीवदानु’-पदस्य विवक्षितं मर्थं दर्शयन् व्याचष्टे—“उदादायेति । ‘अस्याः’ पृथिव्याः ‘जीवं’ जीवन-रूपं जीवात्मभूतं वा यदनामृतं देवयजनं मासीत्, तदित्यर्थः । तथा च ‘जीवदानु’ जीवनप्रदां जीवभूतां पृथिवी मिति मन्त्र-पदाभिप्रायो वर्णितो भवति^३ । वेयाकरणास्तु “जीवेरदानुक्”—इति^४

१, २— वा० सं० १. २८. १ । का० श्रौ० सू० २. ६ ३२ ।

१, ४— तदेवं जीवं ददातीति विद्यहोऽत्रास्य ब्राह्मणकारस्येष्टः । “आस्ते-
मांश्च जीवेरदानुरिति वर्णनोपात्”—इति पा० ६. १. ६६ सू० वा० ।

जीवदानुपदं व्युत्पादयन्ति । तथैव तैत्तिरीयकैरास्मात्^१ । मन्त्रस्य भागान्तरं मनूय व्याचष्टे— “या मिति । ‘ब्रह्मणा’ मन्त्रेण । एतच्च स्वधाभिरित्यस्य व्याख्यानम् । मन्त्रस्यान्तिमं भागं मनूय व्याचष्टे— “ता मिति । ‘एतेन’ इदानीन्तनेन देवयजनेन ‘तां’ चन्द्रमस्वस्थिताम्, अनामृतां पृथिवीम् ‘अनुदिश्व’ तदेव मिति तादात्म्येनानुसन्धायेत्यर्थः ॥

एतद्वेदनं प्रशंसति— “अपि हेति ॥ १६ ॥

वेदिकरणानन्तरं कर्त्तव्यं विधत्ते— “अथेति । प्रोक्षणीरासादयेत्यादिकं सम्येषं ब्रूयादित्यर्थः । प्रोक्षत्याभिरिति ‘प्रोक्षणः’ आपः तासां मासादनं यज्ञरक्षार्थं मिति व्याचष्टे— “वज्रो वा इति । स्फ्यस्तावद् वज्रः ; तदंगपरिणामरूपत्वात् । तथैव प्रागास्मात्तम— “तस्य स्फ्यस्तृतीयं वा यावद् वा”—इति^२ । ब्राह्मणोऽपि वज्रात्मकः ; तद्वन्नन्तसामर्थ्येन रक्षसां हन्तृत्वात् । तौ खलु पुरेमं यज्ञम् ‘अभ्यजुगुपताम्’ अभितोऽरक्षिष्टाम् । “गुपू रक्षणे^३”—इत्यस्मात्तुङि “गुपेच्छन्दसि”—इति^४ चङि रूपम् । तच्च हि “आयादय आर्द्धधातुके वा^५”—इत्याद्य-प्रत्ययो विकल्प्यते । “वज्रो वा इत्यादि । “तस्माद् येनैता यन्ति निम्नं कुर्वन्ति”—इत्यपां वज्रत्वं प्रागेव^६ श्रुत्या

१— तै० सं० १. ५. १० । “जीरं जीवनं पुरोडाशद्वारेण यज्ञस्य ददातीति जीरदानुः”—इति तत्र सा० भा० । जीवदानुशब्दोऽप्येवमर्थकः ।

२— १३४ ए० २ पं०, १३६ ए० १० पं० च द्रष्टव्यम् ।

३— भ्वा० पं० ३६५ ।

४— पा० सू० ३. १. ५० ।

५— पा० सू० ३. १. ३१ ।

६— ६ ए० २ पं०, २६ ए० ८ पं० ।

प्रतिपादितम् । वज्ररूपाणां तासां मासादनं यज्ञस्याभितो रक्षायै
सम्पद्यत इत्यर्थः ॥

प्रोक्षणीनां मासादनसमये आग्नीध्रकर्तृकं स्फ्यस्योद्यमनं विधत्ते—
“स वा इति । “उपर्यधधसः सामीप्ये”-इत्युपरिशब्दस्य द्विवचनम् ।
‘उपर्युपरि’ समीपे उपरि देशे । आसाद्यमानासु ‘प्रोक्षणीषु’ ‘धार्यमा-
णासु’ सतीषु ‘अथ’ अनन्तर मासादनसमकालं मेवाग्नीध्रः स्फ्यम्
‘उदच्छति’ धारयति । विपक्षे बाध माह—“अथ यदिति ।
उद्यमनं मकृत्वा पूर्वं वेदिमध्ये निहितस्य स्फ्यस्योपरि सादने
स्फ्याबलक्षणे ‘वज्रौ’ सङ्गतौ भवेताम् । तथा च वज्रदयसङ्गमाद्
यजमानस्य बाधः स्यादित्याशयः । ‘समो गम्यच्छि’-इत्यात्मने-
पदम्^१ । अस्य दोषस्याभावं स्वपक्षे दर्शयति—“तथो हेति । ‘तथो’
तथा च स्फ्यस्य^२ वेदेः सकाशादुद्यमने सतीत्यर्थः । “तस्मादिति
प्रतिपादितार्थनिगमनम् ॥ १० ॥

प्रतीकग्रहणेन विहितं^३ सम्येषमन्त्रं^४ साकल्येनानुवदति—
“अथैता मिति । हे आग्नीध्र ! प्रोक्षणार्था अप आसादय । अग्नि-
समिन्धनार्थम् ‘इधं’, वेदिस्तरणार्थम् ‘वर्हिः’ च, आहवनीयसमीपे
आसादय । जुह्वाद्याः ‘सुचः’ यस्माज्जनसंस्कारेण संस्कुह । यजमानस्य
या पत्नी, तां योक्त्रेण ‘सज्जह्य’, यत् प्रागघ्नावधिश्रितं माज्यम्, तेज

१— स्फ्यलक्षणं ४८ पृ० द्रष्टव्यम् । २— पा० सू० ८, १, ७ ।

३— पा० सू० १, ३, २६ ।

४— ‘स्फस्यास्याः’-इति ज, भ ।

५— ‘विवक्षितं’-इति ड ।

६— वा० सं० १, २८, २ ।

‘उदेहि’ आगच्छेति सम्येषमन्त्रार्थः । एव मेष मन्त्रः परप्रत्याय-
नार्थप्रयुक्तत्वात् सम्येष एव ; न तु मन्त्रान्तरवददृष्टैकप्रयोजन इत्याह-
“सम्येष इति ॥

“स यदौत्थादि । प्रोक्षणासादनादिकम् आघौघ्रेण कारयि-
ष्यदि कामयेत, तदा ‘एतत्’ सम्येषवाक्यं ब्रूयात् ; यदि च तथ
न कामयेत, स्वय मेव कुर्या मित्येव मेव कामयेत, तदा ‘तत्
सम्येषवचनं नाद्रियेतापि, तद्विषय मादर मपि न कुर्यात् । तत्रो
पपत्ति माह—“स्वय मिति । ‘अतः’ अस्मात् कर्मणोऽनन्ता
मिदं कर्म कर्त्तव्य मिति ‘हि’ यस्मात् स्वय मेवैतदेद, तस्मात्
प्रति अज्ञानज्ञापनार्थः सम्येषो निरर्थक इत्यर्थः ॥ २१ ॥

“द्विषतो बधः”—इति^१ मन्त्रेण स्फ्यस्य बहिर्विद्युदङ् निरस्य
विधत्ते—“अथेति । अभिचरतो विशेष माह—“अमुष्मा इति
अस्मिन् मन्त्रे “अमुष्मै”—इति शत्रोर्नाम चतुर्थ्या निर्दिशेदि-
त्यर्थः ॥ २२ ॥

हस्तप्रक्षालनं विधत्ते—“अथेति । ‘अवनेनित्ते’ शोधयति, प्रक्ष-
ालयेदित्यर्थः । “णिजिर् श्रौचपोषणयोः”—इति^२ धातुः । “निज-
यथाणाम्”—इत्यभ्यासस्य गुणः । अवनेजनस्य प्रयोजन माह-
“यद्धीति । यत् खलु ‘अस्याः’ वेदेः खननादिकं ‘क्रूरं’ कर्माश्रितं
तदनेन स्फ्यस्योदङ्निरसनेन ‘अस्याः’ वेदेः ‘अहाषीत्’ निरास्यत्
‘तस्मात्’ पाथोः क्रूरकर्मसंक्षेपात् अवनेजनेन शुद्धिः कार्येत्यर्थः ॥ २३ ॥

१— वा० सं० १. २८ ३ । का० औ० सू० २. ६. ४१ ।

२— जु० उ० ११ ।

३— पा० सू० ७. ४. ७५ ।

श्रुतानां हविषां यागात् प्राक् निर्मिताया वेदेऽथ बर्हिस्त-
रणात् पूर्वं स्पर्शनिषेधं विधितुः तत्सिद्ध्यर्थं मितिहास माचष्टे—
“स ये हेति । पूर्ववद् बज्रवचनस्थाने स इत्येकवचनम्^१, ते । ‘ये’
प्रसिद्धा यजमानाः ‘अये’ पुरा ह ‘ईजिरे’ इष्टवन्तः, ‘ते’ खलु याग-
समये श्रुतानि हवींषि कृत्वा वेदिं च ‘अवमर्शम्’ अवमृश्य
संसृज्य यजन्ते; ‘ते’ च तेनावमर्शजनितेन दोषेण ‘पापौघांसः’
पापिष्ठाः निष्पृष्टा बभूवुः । याग मकुर्वाणास्तु अवमर्शजनितदोष-
विरहात् श्रेष्ठा एव बभूवुः । ‘ततः’ अनन्तरं मेव अवमर्शस्य
दोषहेतुत्वं मजानानां ‘मनुष्यान्’ ‘अश्रद्धा’ यागविषया अशुचिः
‘विवेद’ प्राप्नोति^२ । ता मेवाश्रद्धां दर्शयति— “य इति । यागस्य
अनर्थहेतुता मज्ञासिपुरित्यर्थः ।

“तत इत्यादि । ‘ततः’ अश्रद्धाप्राप्त्यनन्तरं केनचिदपि यागस्य
अनुष्ठानात् ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् देवान् प्रति चरुपुरोडाश-
दिकं ‘हविः’ न जगाम । ननु मागमद्विः, अमृतोपजी-
विनां देवानां मनेन किं प्रयोजनं मित्यत आह— “इतः प्रदाना-
द्धीति । ‘इतः’ अस्माद्भूलोकात् प्रदीयमानं यद्विः, तस्मादि-
त्यर्थः । “कृत्यलुटो बज्रलम्”—इति^३ प्रपूर्वाद् ददातेः कर्मणि
लुट् ॥ २४ ॥

तत्रेतिहास माह— “ते हेति । हविरागमनाभावेन निराहाराः

१— १२७ पृ० टीप्पनी द्रष्टव्या । २— ‘प्राप्नोत्’—इति ठ, ड ।

३— पा० दू० ३. ४. ११३ ।

कारि हिरण्यम् । “चन्द्रं ते इति सोम मासभ्य वाचयति”—इति कात्यायनः^१ । ‘अन्याः तिस्रः’, गा इति शेषः ॥

व्यवहारपूर्वक-क्रयं प्रशंसति— “स यद्वर्गागिति । ‘अर्वाक्’ सम्पादनात् प्राक् व्यवहारं कृत्वा, ‘परः’ परस्तात् ‘सम्पादयन्ति’ । अथ वा ‘अर्वाक्’ अल्पमेव व्यवहारकाले व्यवहरन्ति, सम्पादनकाले तु ‘परः’ देयं मुख्यं अधिकं कृत्वा । ‘तस्मात्’ ‘इदम्’ इदानीं मपि ‘सर्वं’ पण्यं वस्तु ‘सकृत्’ एकवारम् ‘अर्वाक्’ सत् ‘परः’ ‘सम्पादयन्ति’ ॥

गोवीर्याणां सुदाख्यानवत् सोमवीर्याण्युदाख्यातव्यानि, तथाकरणे कारणं माह— “अथ यदध्वर्युरेव गोवीर्याणीति । ‘महितः’ महत्त्वोपेतः खलु सोमः । तत् कथम् ? वस्तुतो ‘देवः’ खलु; दिवि वर्त्तमानस्य चन्द्रस्य सोमवस्तीरूपेण परिणामात्, “दिवि वै सोम आसीत्”—इत्युक्तत्वाच्च^२ । अतो हेतोः सोमस्थानपेक्षितत्वात् ‘अध्वर्युः’ ‘गां’ ‘महयति’ पूजयति । तां ‘पश्यन्’ ‘तस्यै’ तस्याः ‘वीर्याणि’ प्रतिधुगादीनि । केनाभिप्रायेण ? सोम मनसा क्रीणानौत्यभिप्रायेण । तस्मादित्युपसंहारः ॥ ४ ॥

कलाशफादिरूपं पञ्चवारपणनं प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकल इति । स्पष्टं मेतत् ॥ ५ ॥

“अथ हिरण्ये इति । एकहायन्या सह देयेषु हिरण्य-वस्त्रादिद्वयसु द्वयेषु मध्ये ‘हिरण्ये’ दीयमाने सति यजमानं

१— का० श्रौ० ७. ८. १७, १५ सूत्रयोः पणितार्थकथनं मिदम् ।

२— पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (११६ पृ०) ।

‘वाचयति’ “शुक्रं त्वा”—इति मन्त्रम्^१ । मन्त्रस्याय मर्थः । ‘शुक्रं’
 ‘दीप्यमानं’ ‘त्वा’ त्वां ‘शुक्रेण’ दौमेन ‘हिरण्येन’ ‘क्रीणामि’ ।
 तथा ‘चन्द्रं’ त्वां ‘चन्द्रेण’ आल्हादकेन ‘हिरण्येन’ । ‘अमृतम्’
 अमरणधर्माणं त्वाम् ‘अमृतेन’ ‘हिरण्येन’ क्रीणामीत्यर्थः । मन्त्र-
 गतानि शुक्रचन्द्रामृतपदानि द्वितीयान्तानि हिरण्यनामानि,
 द्वितीयान्तानि सोमस्येति व्याचष्टे— “शुक्रं त्वा शुक्रेणेत्यादिना ।
 स्पष्टोऽर्थः । अथ सूचम्— “य आह चन्द्रं ते वस्त्रं ते ह्यगास्तो
 धेनुस्ते मियुनौ ते गावौ तिस्रस्तेऽन्याः शुक्रन्वेति हिरण्य मासभ्य
 वाचयति”—इति^२ ॥ ६ ॥

अथ समन्त्रकं सोमविक्रयिणो हिरण्येनाभिप्रकम्पनं विधत्ते—
 “अथ सोमविक्रयिण मिति । ‘अभिप्रकम्पयति’ हिरण्येन प्रक्षो-
 भयति । मन्त्रगतं^३ ‘सग्म’-पदं व्याचष्टे— “यजमाने ते गौरिति ।
 खल्विग्भिः सह गच्छन्ति तत्तत्कर्मस्त्रिति ‘सग्मः’ यजमानः,
 तस्मिन् । “सग्मे त इति सोमविक्रयिणं हिरण्येनाभिकम्पयति”—
 इति सूचम्^४ ।

“तद्यजमान मित्यादि”^५ । ‘तत्’ अभिप्रकम्पनसाधनं हिरण्यं
 यजमानं प्रत्यानीय “अस्मे ते”—इति^६ मन्त्रेण स्थापयेत् । ‘अस्मे’
 अस्मादीये यजमान इत्यर्थः । हिरण्यस्य वीर्यरूपत्वात् तत्स्त्रीकारे-

१— वा० सं० ४. २६. १ । २— का० औ० सू० ७. प. १४, १५ ।

३— वा० सं० ४. २६. २ । ४— का० औ० सू० ७. प. १६ ।

५— का० औ० सू० ७. प. १७ । ६— वा० सं० ४. २६. ३ ।

णात्मनि वीर्यधारणं सोमविक्रयी स्त्रीकुर्यात् । “सोमविक्रये-
तदादत्ते”—इति^१ सूत्रम् ॥ ७ ॥

“अथाजाया मिति । क्रयाय दत्ता मजां प्रतीचीनमुखीं कृत्वा
अध्वर्युस्या मासभ्य स्थितं यजमानं “तपसः सूतुरसि”—इत्यादि^२
मन्त्रं वाचयेत् । तथा च सूत्रम्— “अजां प्रत्यङ्मुखी मासभ्य
वाचयति तपसस्तनूरसीति”—इति^३ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे अजे ।
त्वं ‘प्रजापतेस्तपसः’ ‘तनूः’ शरीर मसि ; तत्परिणामरूपत्वात् ।
‘प्रजापतेः वर्णोऽसि’ ; “संवत्सरो वै प्रजापतिः”—इति श्रुतेः^४ ।
संवत्सरस्य सम्बन्धिनि काले जायमानत्वेन संवत्सरद्वारा संवत्सररूप-
प्रजापतिशरीरसाम्यत्वात् प्रजापतिवर्णात्मकत्वम् । संवत्सरे चिर्जाय-
मानादेवेतरपशोरप्युत्कर्षात् अजा ‘परमः पशुः’, तेन क्रीयसे ।
हे सोम ! अतोऽहं तवानुपहात् ‘सहस्रपोषं’ पुत्रपौत्रादिरूपेण
बहुविधपुष्टिं प्राप्नुवामीति ॥

त मिमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “तपसस्तनूरसीति । मन्त्र-
चतुर्थभागस्याग्नीः परता माह— “आग्निष मेवैतदिति । आशासन-
प्रकार मेव दर्शयति— “भूमा वै सहस्र मिति ॥ ८ ॥

वाम-दक्षिण-बाह्व क्रमेण अजाप्रदान-सोमदाने च निर्दिशति—
“स वा अग्नेनेति । “अग्नेन राजान मादत्त इति । यद्यप्यत्र विशेषो
न श्रूयते, तथापि सूत्रकारेण विशेषितम्— “सख्येनाजां प्रयच्छन्,

१— का० श्रौ० सू० ७. ८. १८ ।

२— वा० सं० ४. २६. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ८. १९ ।

४— ऐ० ब्रा० १. ३. २, ५ ; ५, ६ इत्यादिषु बह्वर्थम् ।

‘मिचो न’—इति दक्षिणेन सोम मादत्ते”—इति^१ । अजाप्रदानेन सोमादानं तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति—“अजा ह वा इति । यस्मात् ‘एतया’ अजया ‘एनम्’ सोमम् ‘अन्ततः’ ‘अजत्’ आभिमुख्येनागच्छति । अजनसाधनत्वात् ‘अजा’ वस्तुतः; ‘ता’ परोक्षेण ‘अजेत्याचक्षते’ ॥ ८ ॥

“अथ राजान मादत्ते मिचो न एहीति^२ । हे सोम ! त्वं ‘सुमित्रधः’ शोभनयजमानधारकः, त्वं ‘मिचः’ मित्रभूतः, प्रियभूतः सन् आगच्छेत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे मित्रशब्दार्थं माह—“शिवो नः शान्त इति । शिवशब्दस्य व्याख्यानं ‘शान्तः’—इति^३ । ‘तं यजमानस्येति । ‘दक्षिणे’ ‘ऊरौ’ ऊरुप्रदेशे तत्रान्तर्द्वायकं ‘वासः’ ‘प्रत्युक्ष्ण’ प्रसार्य, तत्र सोमं निदध्यात् ॥

निधाने मन्त्रं विधाय प्रशंसति—“इन्द्रस्यो ह मिति^४ । ‘अत्र’ अस्मिन् सोमकथकर्मणि यस्मात् ‘यजमानः’ एव ‘इन्द्रो भवति’ स्तन्मत्वात्, ‘तस्मात्’ “इन्द्रस्यो ह मिति मन्त्रं ब्रूते । द्वितीयभागात् तात्पर्यं माह—“उग्रशुश्रन्त मिति^५ । “वश्र कान्तौ”^६ । कामयमानस्त्वं कामयमान मूढ माविशेति मन्त्रभागस्यार्थः । यः कामनाविषयः, स प्रियो भवतीति प्रसिद्धम्, अतः ‘उग्रशुश्रन्तम्’—इत्यनेन ‘प्रियः प्रियम्’—इति ‘आह’ मन्त्रः । एवं

१—का० श्रौ० सू० ७. ८. २० ।

२—वा सं० ४. २७. १ ।

३—“आदायागते (अश्वर्यो) उत्तिष्ठति वा (यजमानः)”—इतिषेह विहितं कात्यायनेन (श्रौ० सू० ७. ८. २१.) ।

४—वा० सं० ४. २७. १ ।

५—अदा० प० ७० धा० ।

“स्योनः स्योन मिति । स्योन मिति सुखनाम^१ ; सुखस्य शिवा-
त्मकत्वात् ‘शिवः शिवम्’ इति व्याख्यातम् ॥ १० ॥

“अथ सोमक्रयणाननुदिशतीति^२ । हे खानभ्राजादयः ! ‘वः
पुत्राकम् ‘एते’ ‘सोमक्रयणाः’ । यतः तैर्गवादिभिः सोमः क्र्रीयते,
अतः ‘तान्’ क्रयसाधनपदार्थान् ‘रक्षध्वम्’ । रक्षःसम्बन्धिनः तान्
‘मा दभन्’ मा हिंसिष्ठाः ॥

अनुदेशनं प्रशंसति— “धिष्यद्यानां वा एते भाजनेनेति
भाजयतीति भाजनं स्थानम्, तेन तत्स्थानेनोपाधिना ‘एते
खानादयो ‘धिष्यद्यानां’ सम्बन्धिनः खलु । कथं तेषां धिष्यद्यसम्बन्ध
इति तच्चाह— “एतानि वै धिष्यद्यानां नामानीति । खानादयो
धिष्यद्यानां नामान्येव^३, परं न तदतिरिक्ताः । अथ वा अनुदेशनाद्वा
‘एते’ गवादिपदार्थाः ‘धिष्यद्यानाम्’ एव, न तु खानादयः सोम-
रक्षकाः ; अतस्तेषां मेव ‘एते’, न ‘धिष्यद्यानाम्’ इति तच्चाह—
“एतानि वा इति । तथा चोत्तरञ्च वक्ष्यति— “त मेते गन्धर्वाः

१— निघ० ३. ६. १५ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

३— अग्नीनां माश्रयधृता मृदा निर्मिताः सप्त सत्यवेदिका धिष्यद्यान्य-
श्नन्ते । तानि चैवं कात्यायनेन विहितानि— “आग्नीध्रैश्च पूर्वम्,
सिक्ताश्चोपरि रौद्रेणेति (वा० सं० ५. ३७.) सर्वञ्च, षट् सदसि,
प्रत्यष्टसुखो दार मपरेण होतुः, दक्षिणपूर्वयौदुम्बरी मैत्रावरुणस्य,
होतृधिष्यद्य मुत्तरेण चतुरः समानरान् ब्राह्मणाच्छंसिपोहनेन्द्रश्चा-
वाकानाम्”—इति ८. ६. १६-२१ । धिष्यद्यनिर्वचनादिकं तु
निघ० ८. १. ४ प्रवृत्त्यम् ।

सोमरक्षा जुगुपुरिमे धिष्यताः”—इति^१ । ‘तान्येव’ दश क्रयद्रव्याणि
‘एतत्’ एतेन ‘एते वः सोमक्रयणाः’—इति पाठेन ‘एभ्यः’ धिष्य-
भूतेभ्यः स्नानादिभ्यः ‘अन्वदिच्छत्’ अनुदिष्टवान् भवति । दिशतेः^२
“शल इगुपधाद्”—इति^३ कः । अत्र सूत्रम्—“स्नानभाजेति
जपति”—इति^४ ॥ ११ ॥

“अथाचापोर्णुत इति^५ । “उल्बेनेव जरायुणेवेति । धृतस्य
शिरःप्रावरणस्यापवारणं विधाय प्रशंसति । उभयत्रेवशब्दो वाक्या-
लङ्कारार्थः । ‘उल्बं’ गर्भस्थान्तर मावरणम्, ‘जरायु’ बाह्य माव-
रणम् । तथाच प्रागाज्ञातम्—“अन्तरं वा उल्बं जरायुणो
भवति”—इति^६ । स्पष्ट मन्यत् । ‘तं’ गर्भभूतं यजमानम् ‘अत्र’
अस्मिन् सोमविक्रयसमनन्तरकाले ‘अजौजनत’ प्रादुरभावयत्
अध्वर्युः । उत्पन्नस्यावरणयोगात् अपवरणं युक्त मित्यर्थः । पूर्वं सति
प्रावरणे पश्चादपवरणं युज्यते । तदेव कुत इत्यत आह—“एष वा
अत्र गर्भ इत्यादिना ॥ १२ ॥ .

“अथ वाचयतीति^७ । अध्वर्युः “परि माग्ने दुश्चरितात्”—इति
अमुं मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अथ मर्थः । ‘मा’ मां दुश्चरितात्
सकाशात् ‘परिबाधस्व’ चायस्वेत्यर्थः । ‘मा’ मां ‘सुचरिते’ सदा-
चारे ‘आभज’ आभाजय । अथ वा सुचरिते वर्त्तमानं माम्

१—इहैव काण्डे ईप्र० २३०० ६कखी द्रष्टव्या ।

२—तु० उभ० ३ धा० ।

३—पा० सू० ३. १. ३५ ।

४—का० श्रौ० सू० ७. ८. २३ ।

५—का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ।

६—२. १. ११ (६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

७—का० श्रौ० सू० ७. ६. १ ।

‘आभज’ अनुगृह्णाण^१ । मन्त्रतात्पर्यं माह— “आचीनं वा एन मिति । ‘एन’ यजमानम्, ‘एषः’ सोमो राजा । अष्टस्यागमनात् प्रागेवोत्थानेन भवितव्यम्, अत्र तद्वैपरीत्यान्निश्चयाकरणम् ; तच्च ‘व्रतं’ कर्म ‘प्रमीणाति’ प्रहिनस्ति ; तदनेन मन्त्रवाचनेन समाधीयत इति ॥ १३ ॥

“अथ राजान मादायेति^२ । उत्थानमन्त्रस्थार्थः^३ । ‘आयुषा स्त्रायुषा’ च सह तत्साधनेन वा आयुष्करणेन सोमेन सह ‘उदस्याम्’ । ‘आयुषा’ निमित्तेनेति वा । ‘अमृतान्’ अवयवापेक्षया बहुवचनम् । सोमांशून् ‘अनु’-सृत्य ‘उदस्याम्’ । अमृतशब्दस्य तात्पर्यं माह— “अमृतं वा एषोऽनूत्तिष्ठति यः सोमं क्रीत मिति ॥ १४ ॥

“अथ राजान मादायारोहण मभिप्रैतीति^४ । आरौहण्यच्चेति ‘आरोहणं’ शकटम् । अभिगमनमन्त्रस्थाय मर्थः । वयं ‘पन्थां’ पन्थानं ‘प्रत्यपद्महि’ प्रतिपद्येमहि । कीदृशम् ? ‘स्वस्तिगां’ शोभन-गमनम्, ‘अनेहसम्’ अपापम्, ‘येन’ पथा गच्छन् पुरुषो ‘विश्वाः’ ‘द्विषः’ देष्टुन् ‘परिवृणक्ति’ परिवर्जयति, ‘वसु’ धनं च ‘विन्दते’ लभते, तं प्रतिपद्येमहि^५ ॥ १५ ॥

१— वा० सं० ४. २८. १ ।

२— का० औ० सू० ७. ६. ३ ।

३— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २८. २ ।

४— “उत्थान मनःप्रातगमनं च गृहीतसोम एव यजमानः करोति”—इति “उत्तरे च (७. ६. २)”—इति सूत्रव्याख्याने या० दे० ।

५— स चैष मन्त्रः वा० सं० ४. २६. १ ।

अमुं मन्त्रं माख्यायिकया प्रशंसति— “देवा ह वा इति । पुरा किल ‘देवाः’ देवत्वप्राप्तये ‘यज्ञं तन्वानाः’ असुराद्यासङ्गेन भीताः, तत्परिहारोपायत्वेन चेमप्रापकम् ‘एतत्’ ‘यजुः’ इमं मन्त्रं दृष्ट्वा, प्रयुज्य, ‘नाद्वा रचांसि’ नाशकारिणो राक्षसान् घातयित्वा, एतन्मन्त्रसम्बन्धिनि भयरहिते, नाशरहिते, वातरहिते, स्थाने अविनाशलक्षणं चेमं प्राप्ताः । तस्मात् इदानीन्तनोऽपि तद्यजुः-प्रयोगेणोक्तलक्षणं चेमं प्राप्नोति । यस्मादस्य मन्त्रस्य सामर्थ्यं मेवविधम्, तस्माच्छकटसमीपं गच्छन् “प्रतिपन्थाम्”—इति^१ मन्त्रं ब्रूयादित्यर्थः । ब्राह्मणोक्तस्य कृतस्त्वर्थस्य मन्त्रे दर्शनादित्यभिप्रायः ॥ १६ ॥

“तं वा इतीति । हरणप्रकारोऽभिनीयते— ‘इति’ अनेन प्रकारेण, शिरसा धृत्वेत्यर्थः । ‘हरन्ति’ प्रथमं क्रयात् प्राक् पर्वतात्, पश्चात्तु ‘अनसा परिवहन्ति’ ; अनेन सोमं ‘महयन्ति’ सत्कुर्वन्ति । यस्मात् पूर्वं मेवं कृतम्, ‘तस्मात्’ इदानीं मपि आवापसमये कष्टचेचं प्रति ‘वीजं शीर्ष्णा हरन्ति’, पश्चात् फलितानां मानयनसमये ‘अनसा’ ‘उदावहन्ति’ उदानयन्ति । अत्र सूत्रम्— “शीर्ष्णां सोमं कृत्वा पाणि मन्त्रद्वयं प्रतिपन्था मित्यनोऽभ्येति, दक्षिणतस्तिष्ठच्छकं समङ्गि धौतम्, प्रउगासोद्भूते फलके, कृष्णाजिन मस्त्रिन्नासृणात्यदित्यास्त्वगिति^२, तस्मिन्सोमं निदधात्यदित्यै सद इति^३”—इति^४ ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ४. २६. १ ।

२— वा० सं० ४. ३०. १ ।

३— वा० सं० ४. ३०. २ ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ६. ४-७ ।

उदकुम्भसमीपे क्रयं प्रशंसति— “अथ यदपो मिति । स्पष्टोऽर्थः ।
 हिरण्यादि दशक्रयद्रव्यं क्रमेणानूद्य प्रशंसति— “अथ यद्विरण्यं
 भवतीत्यादिना । क्रयाय ‘हिरण्यं भवति’ इति ‘यत्’, ‘एतत्’
 एतेन सोमं ‘सशुक्रं’ शुक्रेण दीप्या सहितं सन्नं क्रीतवान् भवति;
 हिरण्यस्य तेजोरूपत्वात् । वासस आच्छादनसाधनत्वात् तेन क्रये
 सति सोमं ‘सत्वचसं’ क्रीतवान् भवति । ब्रह्मणस्तपसा सम्भूतत्वात्
 ‘अजया’ क्रये सति तपसा सहितः क्रयो भवति । धेन्वा माशिरस्य
 क्षीरादेः सम्भवात्, तथा क्रये सति सोमः साशिरो भवति ।
 ‘अथ यन्मिथुनौ भवतः’—इति स्पष्टम् । क्रयणद्रव्यगतां दशसङ्ख्या
 मनूद्य प्रशंसति— “तं वै दशभिरेव क्रीणीयात्, नादशभिः”—
 इति । स्पष्टोऽर्थः^१ ॥ १८ ॥ ६ [१. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ॥

१— अत्र “हिरण्यं सहसाच्छिद्य एषता वरत्राकाण्डेनाहन्ति वा”—इत्याह
 कात्यायनः (७. ८. २७.) । “प्रदक्षिणं सोमक्रयणी माह्वान्यथा
 गवा निष्क्रीय यजमानस्य गोष्ठेऽपि हजति, यदि सोमविक्रयी प्रति-
 विवदेत एषतैर्गं वरत्राकाण्डेनावत्तायं नाशयेयुः, लज्जुटैर्गन्तीत्येके,
 नित्यवदेके वधं समामगन्ति”—इत्याह व्यापस्तम्भः (१०. २७. ५-८.) ।
 “सोमविक्रयिणे किञ्चिद् दद्यात्”—इत्येवास्ति मानवे सूत्रे ।

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

नीडे कृष्णाजिन मास्तृणाति । अदित्यास्त्वगसीति
सोऽसावेव बन्धुरथैन मासादयत्युदित्यै सुद आसीदे-
तीयं वै पृथिव्युदितिः सेयुं प्रतिष्ठा तुदस्या मेवैन
मेतत् प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठापयति तुस्मादाहुदित्यै सुद
आसीदेति* ॥ १ ॥

अथैवा मभिपुद्य व्याचयति । अस्तन्माद् द्यां वृषभो
ऽअन्तरिक्ष मिति देवा इ वै यज्ञं तन्वानास्ते ऽसुर-
रक्षसेभ्य ऽआसङ्गाद् विभयाञ्चक्रुस्त एन मेतज्जया-

* 'आसीदेति'-इति ग, घ ।

† 'अथैव'-इति सायणसम्मतः पाठः ।

याऽस मेवु व्वधाञ्चक्रुर्यदाह्वास्तभाद् द्यां वृषभो ऽश्वन्त-
रिक्ष मिति* ॥ २ ॥

अमिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या इति । तदेनेनेमां-
ल्लोका[†]नास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति नु बधो येनेमे
ल्लोका आस्पृतास्तुस्मादाह्वामिमौत व्वरिमाणं पृथिव्या
इति[‡] ॥ ३ ॥

आसीदद्विश्वा भुवनानि सम्राडिति[§] । तदेनेनेदः
सुर्व मास्पृणोति तुस्य हि नु हन्तास्ति न बधो
येनेदः सुर्व मास्पृतं तुस्मादाह्वासीदद्विश्वा भुवनानि
सम्राडिति[॥] ॥ ४ ॥

व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति । तदस्मा ऽददः
सुर्व मनुवर्त्म करोति युदिदं किञ्च न कुञ्चनु प्रत्यूद्या-
मिनं तुस्मादाह व्विश्वेत्तानि व्वरुणस्य व्रतानीति[॥] ॥ ५ ॥

अथ सोमपर्याणहनेन पर्याणह्यति । नेदेनं नाष्टा
रुक्षाऽसि प्रमृशानिति गुर्भो वा ऽण्ड भवति तिरु इव

* 'मिति'-इति ग, घ ।

† 'नेमांल्लोका'-इति ग, घ ।

‡ 'इति'-इति ग, घ ।

§ 'सम्राडिति'-इति क ।

॥ 'सम्राडिति'-इति क, 'सम्राडिति'-इति ग, घ ।

॥ 'व्रतानीति'-इति ग, घ ।

वै गर्भास्तिरु इवैतद्युत्पर्याणङ्गं* तिरु इव वै देवा मनु-
ष्येभ्यस्तिरु इवैतद्युत्पर्याणङ्गं तुस्माद्वै पर्याणह्यति ॥ ६ ॥

सु पर्याणह्यति । व्वनेषु व्यन्तरिक्षं ततानेति व्वनेषु
हीदु मन्तरिक्षं व्विततं व्वक्ष्याग्रेषु व्वाज मुवँत्सु पय
उस्त्रियास्त्रिति व्वीर्यं वै व्वाजाः पुमांसोऽव्वन्तः पुंस्वे-
वैतद्वीर्यं दधाति पय उस्त्रियास्त्रिति पयो हीदु मुस्त्रि-
यासु हितुः हत्सु क्रतुं व्वरुणो व्विस्त्रमि मिति हत्सु
ह्ययं क्रतुर्मनोजवः प्रविष्टो व्विस्त्रमि मिति व्विस्त्रु ह्ययं
प्रजास्त्रिमिर्दिवि सूर्य मदधात्सोम मुद्राविति दिवि
ह्यसौ सूर्यो हितः सोम मुद्राविति गिरिषु हि सोम-
स्तस्मादाह दिवि सूर्य मदधात् सोम मुद्राविति† ॥ ७ ॥

अथ यदि हे कृष्णाजिने भवतः । तयोरन्यतरुत्
प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनं‡ यद्यु ऽएकं भवति कृष्णा-
जिनग्रीवा एवावकृत्य प्रत्यानह्यति प्रतीनाहभाजनः॥
सूर्यस्य चुक्षुरारोहाम्रेक्षणः कनूनीकम् । यच्चैतशेभि-
रौयसे भ्राजमानो व्विपश्चितेति सूर्य मेवैतत् पुरस्तात्
करोति सूर्यः पुरस्तान्नाम्ना रुक्षाःस्यपद्मन्नेत्यथाभयेना-
नाष्ट्रेण परिवहन्ति ॥ ८ ॥

* 'इवैतद्युत्पर्याणङ्गं'-इति ग ।

† 'मुद्राविति'-इति ग, घ ।

‡, § 'प्रतीनाहभाजनं'-इति सायणसम्मत इति डा० वेबरः ।

उद्धते प्रऽउग्ये फुलके भवतः । तदन्तरेण तिष्ठन्सु-
ब्रह्मण्यः* प्राजति श्रेयान्वा ऽण्षोऽभ्यारोहान्नवति को
ह्येत मुह्यत्यभ्यारोढुं तस्मादन्तरेण तिष्ठन् प्राजति ॥ ९ ॥

पलाशशाखया प्राजति । यच्च वै गायत्री सोम
मच्छापतत् तदस्या ऽआहुरन्त्या ऽअपादस्ताभ्यायत्य पर्णे
प्रचिच्छेद गायत्र्यै वा सोमस्य वा राज्ञस्तुत्यतित्वा पुर्णे
ऽभवत्तस्मात्पर्णे नाम तद्यदेवात्र सोमस्य न्यक्तं तुदि-
हाप्यसदिति तस्मात् पलाशशाखया प्राजति ॥ १० ॥

अथानड्वाहावाजन्ति । तौ यदि कृष्णौ स्याता
मन्यतरौ वा कृष्णास्तुच विद्याद्वर्षिष्यत्यैषुमः पर्जन्यो
वृष्टिमान् भविष्यतीत्येतद् विज्ञानम् ॥ ११ ॥

अथ युनक्ति । उस्त्रावेतं धूर्षाहावित्युसौ हि भवतो
धूर्षाहाविति धूर्वाहौ हि भवतो युज्येथा मनश्च ऽदिति
युज्येते ह्यनश्च ऽदित्युनात्ताविति तदुवीरहणावित्युपाप-
कृताविति तद् ब्रह्मचोदनाविति ब्रह्मचोदनौ हि भवतः
स्वस्ति युजमानस्य गृहान् गच्छत मिति युथैनावन्तए
नाश्ना रुक्षांसि नु हिंस्युरेव मेतुदाह ॥ १२ ॥

* 'ब्रह्मण्य'—इति क, डा०—वेवरेणान्यत्र वृषस्य ; अ्रूषते चोत्तरत्र

. (४. १. ४. २२.) 'सुब्रह्मण्यै'—इति ।

अथ पश्चात्परिक्रम्य । अपालम्बु* मभिपुद्याह
सोमाय क्रीतायानुब्रूहीति† सीमाय पर्युह्यमाणायेति
वातो यतरुथा कामयेत ॥ १३ ॥

अथ व्वाचयति । भद्रो मेऽसि प्रच्यवस्व भुवस्पत
ऽइति भद्रो ह्यस्यैष भुवति तस्मान्नान्य माद्रियतेऽप्यस्य
राजानः सभागा आगच्छन्ति पूर्वो राज्ञो ऽभिवदति
भद्रो हि भुवति तस्मादाह भद्रो मेऽसौति प्रच्यवस्व
भुवस्पत ऽइति भुवनानां‡ ह्येष पुतिर्विश्वान्यभि-
धामानीत्युक्तानि वै विश्वानि धामान्युक्तान्येवैतदुभ्याह
मा त्वा परिपरिणो विदन्मा त्वा परिपन्थिनो विदन्मा
त्वा वृका अघायवो विदन्निति यथैन मन्तरा नाप्रा
रुक्षाऽसि नु विन्देयुरेव मेतुदाह ॥ १४ ॥

श्येनो भूत्वा पुरापतेति । व्यय ऽण्वेन मेतुद् भूतं
प्रपातयति† यद्वा ऽउग्रं तुन्नाप्रा रुक्षाऽसि नान्ववयन्त्ये-
तद्वै व्ययसा मोजिष्ठं बुलिष्ठं युच्छेनस्तु मेवैतद् भूतं
प्रपातयति यद्वाह श्येनो भूत्वा पुरापतेति ॥ १५ ॥

* 'अपालम्बु'-इति पाठोऽपि डा०-वेवरेण दृष्टः ।

† 'क्रीतायानुब्रूहीति'-इति ग ।

‡ 'प्रपादयति'-इति, 'प्रपातयति'-इति च वृद्धौ डा०-वेवरेण ।

अथ शरीर मेवाश्ववहन्ति । यजमानस्य गृहान् गच्छ
तन्मौ सःस्कृत* मिति नात्र तिरोहित मिवास्ति ॥ १६ ॥

अथ सुब्रह्मण्या माह्वयति । युथा येभ्यः पश्यन्स्यात्
तान् ब्रूयादित्यहे वः पक्तास्मीत्येव मेवैतद् देवेभ्यो यन्नं
निवेदयति सुब्रह्मण्योऽ५ सुब्रह्मण्योऽ३ मिति ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयति चिष्कृत्व आह चिष्टद्धि यन्नः† ॥ १७ ॥

इन्द्रागच्छेति । इन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मा-
दाहेन्द्रागच्छेति हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेष वृषण-
श्चस्य मेने । गौरावस्कन्दिनुहत्यायै जारेति तथा-
न्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत्प्रमुमोदयिषति ॥ १८ ॥

कौशिक ब्राह्मण गौतम ब्रुवाणेति । शश्वदैतदा-
रुणिनाधुनोपज्ञात‡ यज्ञौतम ब्रुवाणेति स यदि काम-
येत ब्रूयादेतद्यद्यु कामयेतुपि नाद्रियेतेत्यहे? सुत्या
मिति यावदहे सुत्या भवति ॥ १९ ॥

देवा ब्रह्माण आगच्छतेति । तद्देवांश्च ब्राह्मणांश्चा-
हैतैर्ह्युचोभयैरुर्थो भवति युद्देवैश्च ब्राह्मणैश्च ॥ २० ॥

* 'संस्कृत'—इति क, डा०—वेवरेयान्यत्र दृष्टम् ।

† 'यन्नः'—इति ग, घ ।

‡ 'उगोपज्ञात'—इति ग, घ ।

§ 'तदहे'—इति क ।

॥ 'ब्राह्मणैश्च'—इति ग, घ ।

अथ प्रतिप्रस्थाता* । अग्रेण शाला मग्नीषोमीयेण
पशुना प्रत्युपतिष्ठते ऽग्नीषोमी वा ऽएतु मन्तर्जम्भ
ऽआदधाते यो दौक्षत ऽआग्नावैष्णवः५ ह्यदो दौक्षणीयः
हविर्भवति यो वै विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु
देवानां१ भवति यो दौक्षते तुदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते
तत्पशुनात्मानं निष्क्रीणीते ॥ २१ ॥

तद्वैके । आहवनीयादुत्प्लुक्त माहरन्त्ययु मग्निरयः
सोमस्ताभ्याः५ सह सद्भ्यां निष्क्रेष्यामह ऽइति व्यदन्तस्तदु
तथा न कुर्याद्युच वा ऽएतौ क च तुत् सुद्वैव† ॥ २२ ॥

स वै द्विरूपो भवति । द्विदेवत्यो हि भवति देव-
तयोरसमदे कृष्णसारङ्गः‡ स्यादित्याहुरेतद्भेदयो रूप-
तम मिवेति यदि कृष्णसारङ्गं नु विन्देदुयो ऽश्रुपि
लोहितसारङ्गः॥ स्यात् ॥ २३ ॥

तस्मिन् वाचयति । नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे
महो देवाय तद्वत्५ सपर्यत । दूरेदृशे देवजाताय
केतवे दिवस्पृचाय सूर्याय शःसतेति नम एवास्मा
ऽएतत् करोति मित्रधेय मेवैनेनैतत्कुरुते ॥ २४ ॥

* 'प्रतिप्रस्थाता'-इति ग, घ । † नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'सुद्वैव'-इति ग, घ । § 'कृष्णसारङ्ग'-इति ख, ग, घ ।

॥ 'लोहितसारङ्ग'-इति ख, ग, घ ।

अथाध्वर्युरारोहणं विमुञ्चति । व्वरुणस्योत्तम्भन
मसीत्युपस्तम्भनेनोपस्तम्भाति व्वरुणस्य स्तम्भसुर्जनौ स्थ
इति शम्ये ऽउह्वति स यदाह व्वरुणस्य स्तम्भसुर्जनौ
स्थ इति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि भवति यत् सोमः
क्रोतः* ॥ २५ ॥

अथ चत्वारो राजासन्दौ माददते । द्वौ वा ऽअस्मै
मानुषाय राज्ञ ऽआददाते ऽअथैतां चत्वारो योऽस्य
सकृत्सर्वस्येष्टे ॥ २६ ॥

अदुम्बरौ भवति । अन्नं वा ऽजुर्गुदुम्बर ऽजुर्जोऽन्ना-
द्यस्यावरुद्धौ तुस्मादौदुम्बरौ भवति ॥ २७ ॥

नाभिदघ्ना भवति । अन्नं वा ऽअन्नं प्रतितिष्ठत्यन्नं
सोमस्तुस्मान्नाभिदघ्ना भवत्युचो ऽएव रेतस आशयो
रेतः सोमस्तुस्मादचदघ्ना भवति ॥ २८ ॥

ता मभिमृशति । व्वरुणस्य ऽअतसुदन्यसीत्युष
क्षणाजिन मास्तृणाति व्वरुणस्य ऽअतसुदन मसीत्युषैन
मासादयति व्वरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति स यदाह
व्वरुणस्य ऽअतसुदन मासीदेति व्वरुण्यो ह्येषु एतर्हि
भवति ॥ २९ ॥

* 'क्रोतः'—इति ग, घ ।

अथैनः शुक्लां प्रपादयति । सु प्रपादयन् वाचयति
या ते धामानि हविषा यजन्ति ता ते विश्वा परिभूरस्तु
यज्ञम् । गयस्फुनः प्रतरणः सुवीरो ज्वीरहा मुचरा
सोम दुर्व्यानिनि गृहा वै दुर्व्या गृहान्नः शिवः शान्तो
ऽपापकृत् मुचरेत्येवैतदाह ॥ ३० ॥

अत्र हेके । उदपात्र मुपनिनयन्ति यथा राक्ष
ऽग्रागतायोदक् माहुरेदेव मेतदिति व्यदन्तस्तदु तथा
नु कुर्यान् मानुषः ह ते यज्ञे कुर्वन्ति व्यङ्गं वै तद्यज्ञस्य
यन् मानुषं नेद् व्यङ्गं यज्ञे करवाण्येति तुस्मान्नोप-
निनयेत् ॥ ३१ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ४.] ॥

शकटमध्ये सोमस्थापनाय कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रकं विधत्ते—
“नीडे कृष्णाजिन मिति” । “उद्धते प्रउग्रे फलके भवतः”—इति
वक्ष्यति । तदुद्धतप्रयुगफलकद्वयोपेतस्थानसो ‘नीडे’ । परितः
प्रावृतः शकटमध्यदेशो नीडम्, अस्मिन् ‘कृष्णाजिनम्’ प्रसा-
रयेत् । हे कृष्णाजिन ! त्वम् ‘अदित्याः’ भृत्याः लूपम् ‘असि’ ।

१— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६ ।

२— श्वमकषिकायाम् (१८४ पृ०) । कात्यायनोऽप्याहैव मेव (७. ८. ५) ।

३— ‘तस्मिन्’—इति ह ।

४— वा० सं० ४. ३०. १ ।

यद्यत् भूम्या उपरि स्तृतम्, तत् सर्वं तस्मात्स्वकृत्स्नानीय मित्यर्थः ।
दर्शपूर्णमासगतं कृष्णाजिनास्तरणमन्त्रब्राह्मणम्^१ अचातिदिशति—
“सोऽसावेव बन्धुरिति । योऽक्षौ अवहननप्रस्तावगतः— “इयं वै
पृथिव्यदितिस्तस्याऽश्वस्यै त्वग् यदिद मस्या मधि किञ्च तस्मादाशा-
दित्यास्त्वगमीति”—इत्युक्तो यो ब्राह्मणभागः^२, ‘सः’ एवास्य ‘बन्धुः’
समानार्थकः, ब्राह्मण मित्यर्थः । “अथैन मिति^३ । ‘एनं’ सोमम्
‘आसादयति’— “अदित्यै सद इति^४ । अनेन मन्त्रेण ‘अदित्यै’
अदित्याः सम्बन्धि ‘सदः’ सदनं स्थानम् । पृथिव्याः सर्वास्यदत्वेन
प्रतिष्ठात्वम्, ‘तस्मात्’ प्रतिष्ठात्मकत्वात् ; इति भावनया कृष्णाजिने
आसादितोऽपि सोमोऽदित्यां प्रतिष्ठापितो भवति यतः, अतोऽमुं
मन्त्रं पठेत् ॥ १ ॥

“अथैन मिति । ‘एनं’ सोमम् ‘अभिपद्य’ आलम्भ्य ‘वाचयति’
अध्वर्युः । “अस्तभ्राद् द्या मिति सोम मालम्भ्य वाचयति”— इति^५
सूत्रम् । मन्त्रस्याय मर्थः^६ । ‘वृषभः’ अपां वर्षिता सोमः । अथवा
वृषभशब्दः श्रेष्ठवाची, सर्वदेवश्रेष्ठः सोमः । ‘उपरि’ ‘द्यां’ दिवम्
‘अस्तभ्रात्’ सर्वप्राणिरक्षणाय स्तम्भितवान् । तथा ‘अन्तरिक्षम्’
अस्तभ्रात् । किञ्च ‘पृथिव्याः’ ‘वरिमाणं’ परिमाणमहत्त्वं मपि
‘अभिमीत’ इत्यती पृथिवीति मानं कृतवान् । स तादृशः ‘ससाद्’

१, २— प्रथमकाण्डे १. ४. ४ (७२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ७. ६. ७ ।

४— वा० सं० ४. ३०. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. ८ ।

६— सोऽयं मन्त्रः वा० सं० ४. ३०. ३ ।

सम्यग्वाजमानः सोमो 'विश्व' विश्वानि 'भुवनानि' भूतजातानि
'आसौदद्' अधिपतित्वेनाधिष्ठितवान् । 'तानि' इमानि 'विश्व'
विश्वानि सर्वाणि 'इत्' अपि 'अतानि' आयुस्तन्मनादिकर्माणि
'वृणस्य' पापनिवारकस्य सोमदेवस्य सम्बन्धीनि, सर्वे देवादयो-
ऽनुसरन्तीत्यर्थः ॥

अमुं मन्त्रं चतुर्धा विभज्य^१ व्याचष्टे— 'देवा ह वै यज्ञ
मित्यादिना । पुरा 'देवाः' 'एनम्' 'एव' सोमम् 'एतत्' एतस्मिन्
प्रसुते कर्मणि 'वधात्' असुररक्षःकृतोद्देगात्, तत्परिहाराय
'ज्यायसं' प्रशस्यतरं श्रेष्ठं 'चक्रुः' । 'यदाह' मन्त्रः— 'अस्तधाद्
द्यां वृषभोऽन्तरिक्ष मिति', 'स' पूर्वम् एतद्वाङ्मणोक्तप्रकारेण देवैः
कृतत्वादाहेत्यर्थः ; तस्मिन् मन्त्रभागे श्रेष्ठवाचकवृषभशब्दस्य
श्रवणात् ॥ २ ॥

"अग्निमीतेति । 'तत्' तस्मात्, सोमेन पृथिव्या मितत्वात्,
'एनेन' बलप्रकाशकमन्त्रपाठेन, अथवा 'एनेन' पृथिवीमानकर्त्रा
सोमेन 'इमान्' चीनपि 'लोकान्' 'आस्पृणोति' सर्वतो बलिनः
कारयति । सोमस्य बलवत्त्व मर्यापत्त्या दृढयति— "तस्य हीति ।
इन्तुर्हननस्य च लोकप्रयान्तःपातित्वात् तस्य चैतदार्थपत्य मित्यर्थः ।
'आस्पृताः' बलिनः कृताः । यस्मादेवं 'तस्मात्' 'अग्निमीत वरि-
माणं पृथिव्या इति' मन्त्रभागस्त मर्थम् 'आह' । अथवा 'तस्मात्'
तं मन्त्रभागं ब्रूयादित्यर्थः ॥ २ ॥

“आसीददिति । तृतीयपादस्यापि ब्रह्मप्रकाशनरूपार्थत्वात्
द्वितीयपादब्राह्मण मेवाच पुनः पठितम् ; “तदेनेनेमांस्त्रोक्तान्”-
इत्यस्य स्थाने “तदेनेनेदः सर्वम्”— इति विशेषः ॥ ४ ॥

“विश्वेक्षानीति । चतुर्थभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “तदस्मा
इदं सर्वं मनुवर्तमानं करोतीति । ‘इदं सर्वं’ भूतजातम् ‘अनुवर्तमानं’
तदधीनस्थितिकं कृतवान् भवति । प्रत्युद्यामः प्रतिकूलोद्योगः,
तत्कर्तारं ‘प्रत्युद्यामिनं’ ‘न करोति’ इति सम्बन्धः ॥ ५ ॥

“अथ सोमपर्याणहनेनेति । शकटेन साङ्गं सोमस्य वेष्टन-
साधनं वासः ‘पर्याणहनम्’ । पर्याणहनप्रयोजनकथनम्— “नेदेनं
नाद्वा रक्षांसीति । ‘नेत्’-इति परिभये । तथाच यास्कः— “नेत्येष
इदित्येतेन सम्ययुज्यते परिभये”—इति¹ । यदि पर्याणहनं न
कुर्यात्, तदा ‘नाद्वा’ नाशकराणि रक्षांसि ‘एनं’ ‘प्रमृशान्’
प्रमृशेयुः, एतत् भयकरम् । तस्मात् तत्परिहाराय पर्याणहनं
मित्यर्थः । पर्याणहनं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “गर्भा वा एष
भवतीति । ‘तिर इव वै गर्भाः’ अन्तर्हिता वर्तन्त इत्यर्थः ।
यस्माद् गर्भाणां तिरोधानं मपेक्षितम्, यस्माच्च मनुष्येभ्यः सकाशात्
देवस्य सोमस्य, तस्मात् पर्याणहनं युक्तं मित्यर्थः ॥ ६ ॥

तच्च मन्त्रं विधाय प्रशंसति— “स पर्याणह्यति² वनेषु व्यन्तरिच
मिति³ । ‘वनेषु’ वृक्षसमूहेषु ‘अन्तरिचं’ ‘विततानं’ सोमो
विस्तारितवान् । तद् यद् ‘वाजं’ वेगं बलं वा ‘अवर्तु’ अरण्यवस्तु

१— निह० १. ३. ६ ।

२— का० श्री० सू० ७. ६. ६ ।

३— वा० सं० ४. ३१. १ ।

पुरुषेषु योग्यम् । ‘व्यदधात्’—इति सर्वत्र सम्बध्यते । ‘उस्त्रिया’—
इति गोनाम्^१ । तासु ‘पयः’ । ‘ह्रत्सु’—इति प्राणिबहुत्वापेक्षया
बहुवचनम् । तत्र ‘ह्रत्सु’ ‘क्रतुं’ सङ्कल्पम् । ‘विचु’ प्रजासु ‘अग्निम्’
भुक्तस्यान्नपानस्य पाकसाधनं मग्निम् । ‘दिवि सूर्यम्’ । ‘अद्रौ’
जातावेकवचनम्^२ ; पर्वतेषु ‘सोमम्’ । ‘वरुणः’ पापनिवारकः,
सोमो देवः ‘अदधात्’ स्थापितवानिति मन्त्रार्थः ॥

‘वन’-शब्दस्थार्थान्तरभ्रमं व्युत्सयन् वनेष्वन्तरिक्षविस्मरणं लोक-
मिदं मित्याह— “वनेषु ह्रीदं वितत मन्त्रिचं वृक्षाघेष्विति ।
यद्यपि सर्वत्रान्तरिक्षं विततम्, तथापि पामरदृष्ट्या शान्द्रवृक्षाघेषु
पटास्तरणवत् प्रतिभासादेव मुक्तम् । अर्वत्सु पुंस्त्वसम्भवात् वाजस्य
वीर्यत्वात् ‘एतत्’ एतेन “वाज मर्वत्सु”—इतिपाठेन पुंस्त्वेव वीर्यं
स्थापितवान् भवति । उस्त्रियाहदादिषु पयःकलादिस्थितेलोक-
प्रसिद्धिः ‘पयो ह्रीदम्’—‘ह्रत्सु स्ययं क्रतुः’—इत्यादि ‘हि’-कारेण
द्योत्यते ॥ ७ ॥

“अथ यदि द्वे इति । दौचायां ‘यदि’ ‘द्वे कृष्णाजिने’
स्वीकृते, ‘तयोः’ एकं ‘कृष्णाजिनं’ ‘प्रतिनाहभाजनम्’ भवति ।
नद्वस्य पुरोदेशप्रसारितो ध्वजः प्रतिनाहः^३ ; तद्भाजनम्, तत्स्थानीयं
भवतीत्यर्थः । द्वितीयास्त्राभागे उपाय माह— “यद्यु एकं भवति,
कृष्णाजिनघीवा एवावहत्येति ॥

१— निघ० २. ११. ३ ।

२— पा० सू० १. २. ५८ ।

३— ‘युगसमीपे उच्छ्रिते दण्डे अवलग्नयति ध्वजस्थानीयम् । अत्रानमो
वाससा वेष्टन मिति केचित्’—इति या० दे० ।

प्रतिनाहमन्त्रः—“सूर्यस्य चक्षुरिति^१ । तथाच सूत्रम्— “कृष्णा-
जिनं पुरस्तादासजति सूर्यस्य चक्षुरित्यासनयोरन्यतरत्, एकश्चेद्
यौवा अवहृत्य”—इति^२ । मन्त्रस्याय मर्थः । हे कृष्णाजिन ! त्वं
‘सूर्यस्य’ ‘चक्षुः’ चक्षुःस्थानीयम्, प्रकाशनस्थान मित्यर्थः । उपरि
हि सूर्यः प्रकाशते, अतस्त्वं मनसि ऊर्द्धं दिशं मारोहेत्यर्थः । तथा
‘अग्नेः’ देवस्य सम्बन्धि ‘कनौनिकम्’; अचिमध्यगतः कृष्णप्रदेशः
कनौनिका, ताम् ‘आरोह’ । ‘अग्नेरह्णः’ कनौनिकास्थान मन्त्र-
रिचम्; नौलं नभ इति प्रसिद्धेः । अनस उपर्यारोहे सति एतद्-
भयारोहणं सम्पद्यते । ‘यत्र’ यस्मिन्नारोहे सति ‘एतग्नेभिः’ अग्नैः
‘ईयसे’ गच्छसि ‘विपश्चिता’ मेधाविना सोमेन सह ‘भ्राजमानः’
दीप्यमानः ॥

एतन्मन्त्रपाठं प्रशंसति—“सूर्यं मेवैतत् पुरस्तादिति । मन्त्रे
‘सूर्यस्य चक्षुः’—इत्यभिधानेन ‘सूर्यं मेव’ सोमस्य ‘पुरस्तात्’ कृत-
वान् भवति । ततश्च किं मित्याह— “सूर्यः पुरस्ताच्चाद्वेति । ‘नाश्ना’
नाश्नाणि, यज्ञनाशकानि ‘रचांसि’ हिंसन् पुरोगच्छति, तस्मिन्
सति ‘अभयेन’ नाशकरहितेन मार्गेण सोमं ‘परिवहन्ति’ ॥ ८ ॥

“उद्धृते प्रउगे फलके भवत इति । ‘प्रउगे फलके’ प्रयुग-
सम्बन्धिफलके ‘उद्धृते’ प्रयुगादप्युद्धते, चुबुकप्रमाणे^३ ‘भवतः’ ।
अतएव सूत्रकारः तस्मिन्नेव प्रदेशे फलकयोरौद्धृत्यं सूत्रयामास—

१— वा० सं० ४. ३२. १ । २— का० श्रौ० सू० ७. ६. ६, १० ।

३— अन्तस्थ‘व’मध्यपाठश्चपुस्तके । स्यात् ‘चिबुकप्रमाणे’—इत्येव ;

“अधस्ताच्चिबुकम्”—इति ह्यमरः ।

“प्रयुगाच्चोद्धते फलके भवतः”—इति^१ । “तदन्तरेणेति । ‘तत्’ तयोः फलकयोः ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सुब्रह्मण्यः’ (भृयिष्ठ एव सन्^२) ‘प्राजति’ प्रेरयति अनङ्गाहौ^३ । अधःस्थितिं प्रशंसति—“अथान्वेति । करितुरगाद्याहूढस्य प्रशस्तत्वं श्लोकमिदम्, अतस्तदभ्यारोहात् सोमः ‘अथान् भवति’; अतस्तदधिष्ठितं शकटम् ‘आरोढुं कः अर्हति’? न कोऽप्येति ॥ ८ ॥

“पलाशशाखाया प्राजतीति । भृयिष्ठाखेव प्राजनयोग्यासु सतीष्वन्यशाखासु पलाशशाखायाः कोऽतिशय इति जिज्ञासायां तस्याः सोमस्य सम्बन्धं दर्शयति—“यत्र वै गायत्रीति । व्याख्यातमिदम्^४ । ‘यदेव’ ‘सोमस्य’ अङ्गं ‘न्यक्तम्’ अवाक् निपतितमासीत्, ‘तत्’ अङ्गम् ‘इहापि’ अस्मिन् सोमे एव ‘असद्’ भवेदिति पलाशशाखाया^५ प्राजनस्याभिप्रायः ॥ १० ॥

अनङ्गोर्वर्णविशेषमभिधातुं पुनरनुवदति—“अथानङ्गाहौ-विति । ‘प्राजति’ युगवहनाय प्रेरयति । उभयोरन्यतरस्य वा यदि कृष्णत्वं लभ्येत, ‘तत्र’ पर्जन्यवर्णसाम्यात् अनङ्गुत्कृष्णत्वेन निमित्तेन

१-- का० श्रौ० सू० ७. ६. ५ । तत्रापि ‘प्रयुगात्’-इति खरमध्यपाठ

एव, न त्वन्तस्यमध्यः ‘प्रयुगात्’-इति ।

२- क-पुस्तकमात्रे एषोऽधिकः पाठः ।

३- का० श्रौ० सू० ७. ६. १४ ।

४- पुरस्तात् १. ७. १. १ (१ भा० ४६० पृ०) द्रष्टव्यम् ।

५- प्रतोदस्यामीययेति भावः । ‘अनङ्गाहौ बलीवर्हौ’-इति या० दे० ।

‘ऐषमः’ अस्मिन् संवत्सरे ‘पर्जन्यः’ बज्रवृष्टिप्रदो भवति । ‘—इति एतत् उ विज्ञानम्’ वृष्टेः परिज्ञानम्, तदुपाय इत्यर्थः ॥ ११ ॥

इदानीं समन्त्रक मन्त्रयोजनं विधत्ते— “अथ युनक्तुस्त्वावेत मिति^१ । मन्त्रस्याय मर्थः^२ । हे ‘उस्रौ’ अनङ्गाहौ ! युवां वहनाय ‘एतम्’ प्रत्यागच्छतम् । कौदृशौ युवाम् ? ‘धूर्षाहौ’ धुरं मोढुं समर्थौ । तादृशौ युवां ‘युज्येथाम्’ स्वय मेव युक्तौ भवतम् । तौ विशिष्येते— ‘अनश्रू’ अश्रुरहितौ, अव्यथावित्यर्थः, ‘अवीरहणौ’ शृङ्गायेण वीराणां पुत्रादीना महन्तारौ, ‘ब्रह्मचोदनौ’ ब्रह्मण मन्त्रेण प्रेरितावित्यर्थः । एव मनङ्गाहौ प्रशस्येदानीं प्रयोजन माह— “स्वस्ति यजमानस्येति । ‘स्वस्ति’ अविनाशेन ‘यजमानस्य गृहान् गच्छतम्’ ॥

अथ मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “उस्रौ हि भवतावित्यादिना । उत्साविणावनयोर्भोगावित्युस्रौ । एषा प्रसिद्धिः ‘हि’-शब्देन द्योत्यते । धूर्षाहावित्यस्य तात्पर्यं “धूर्षाहाविति । आर्त्तेश्वश्रुपातस्य दृष्टत्वात् ‘अनश्रू’-इत्यस्यानार्त्ताविति व्याख्यानम् । वीरहत्यायाः पापसाधनत्वात् ‘अपापकृतौ’-इति तात्पर्याभिधानम् । ‘ब्रह्मणा’ “उत्सावेतम्”—इतिमन्त्रेण इदानीं चोद्यमानत्वात् ब्रह्मचोदना-प्रसिद्धिरित्यभिप्रेत्य “ब्रह्मचोदनो हि भवत इत्युक्तम् । “स्वस्ति यजमानस्य”—इत्यत्र स्वस्तिशब्दाभिप्राय माह— “यथैनावन्तरेति । ‘यथा’ ‘एनौ’ अनङ्गाहौ ‘अन्तरा’ मध्ये मार्गे ‘नाङ्गाः’ हिंसाः ‘न हिंस्युः’, तथा भवेदिति स्वस्तिवाचनमन्त्रं कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥

“अथ पश्चात् परिक्रम्येति । शकटस्य पश्चाद्भागं गत्वा । अपलम्ब्य
 आलम्ब्यत इति ‘अपालम्ब्यः’ शकटस्य पश्चाद्भागः । तं मालम्ब्य
 ब्रूयात्— “सोमाय क्रीताय”, “सोमाय पर्युह्यमाणाय”—‘इति
 वा’ । अनुवचनविकल्पस्थाय मभिप्रायः— सोमे क्रीते सति अनन्तरं
 यत् कर्त्तव्यम्, तत् परिवहणं मेव ; तच्च क्रयानन्तरभावौत्थन्यतरो-
 पादानेऽन्यतरस्यार्थात् मिद्धिरिति । ऐतरेयके तु समुच्चयोपदेश
 उक्तः— “सोमाय क्रीताय प्रोह्यमाणायानुब्रूहीत्याहाध्वर्युरिति^१ ।
 अयं विकल्पो न व्यवस्थितः, किन्तु ऐच्छिक इत्याह— “अतो
 यतरथा कामयेतेति । ‘अतः’ अनयोः पक्षयोर्मध्ये । अत्र कात्या-
 यनः— “पश्चात् परीत्यापालम्बं गृहीत्वा सोमाय क्रीतायामुं
 वाचयति, पर्युह्यमाणयेति वा” इति^२ ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति । अध्वर्युर्जमानम् “भद्रो मेऽसि”—इत्यादिक
 मित्यर्थः^३ । मन्त्रस्थाय मर्थः— हे सोम ! त्वं ‘भद्रोऽसि’ कष्टाण-
 करोऽसि, स्तुत्यो वा । हे ‘भुवस्यते’ भुवनानां पालक ! त्वं
 ‘प्रच्यवस्व’ प्रगच्छ । ‘विश्वानि’ ‘अभि’ ‘धामानि’ स्थानान्यभिलक्ष्य ।
 ‘त्वा’ त्वां ‘परिपरिणो मा विदन्’ उपर्यवस्थातारो मा विदन् । तथा
 त्वां ‘परिपन्थिनः’ प्रतिकूलाः शत्रवः ‘मा विदन्’ । “कुन्दसि
 परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि”—इति^४ ‘इनि’-प्रत्ययान्तो
 निपातितः । तथा ‘अघायवः’ अघ मिच्छन्तो ‘वृकाः’ विकर्त्तनशीलाः
 ‘मा विदन्’ मा जानन् । किञ्च ‘श्वेनः’ शंसनीयगमनः पक्षी, स

१— ऐ० ब्रा० १. ३. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. १५, १६ ।

३— वा० सं० ४. ३३. १ ।

४— पा० सू० ५. २. ८४ ।

‘भूत्वा’ स इव बलिष्ठोत्पतनश्रीलः सन् ‘परापत’ उद्गच्छत,
यजमानस्य गृहान् गच्छत । ‘तत्’ तत्र ‘नौ’ आवयोः, तव च मम
च ‘संस्कृत’ सर्वोपस्करणसंयुक्तं स्थानं विद्यते, तद् गच्छेति ॥

“भद्रो मेऽसि”—इत्यत्र भद्रशब्दस्य तात्पर्यं माह—“भद्रो
ह्यस्यैष भवतीत्यादिना । ‘अस्य’ यजमानस्य ‘एषः’ सोमः, यस्माद्
‘भद्रो भवति’, तस्माद् मन्त्रभाग एव माह । यतोऽसावेव यजमानस्य
भद्रकारी, ‘तस्मात्’ ‘अन्य’ सोमव्यतिरिक्तम् ‘अयं’ यजमानः ‘न
आद्रियते’ आदरं न करोति । अन्यशब्दार्थं विशिनष्टि—“अथस्य
राजान इति । ‘सभागाः’—इत्यनेन राजा मनतिक्रमणीयत्व मुक्तं
भवति । अपिः सम्भावनायाम् । “मधुपर्क माहरेद्राज्ञे चाचार्यत्विक्-
स्नातकप्रियातिथिश्चशरमातुलानाञ्च”—इति^१ सम्भावनीयानां मध्ये
राज्ञां प्रथमतो निर्द्देशेन श्रैष्ठ्यावगमादितरपूज्योपलक्षकत्वेन ‘अथस्य
राजानः’—इति निर्द्देश इति मन्त्रव्यम् । राज्ञ आगमनात् स्वयं
मप्रक्क एव सन् ‘पूर्वः’ तेभ्यः प्रागेव ‘अभिवदति’ वागव्यवहारं
करोति । किं मिति—“भद्रो हि भवतीति । ‘तस्माद् भद्रो
मेऽसीति’ युक्तम् । भुवस्यत इत्यत्र ‘भू’-शब्देन सर्वाण्यपि भुवन-
न्युपलक्षितानीति व्याचष्टे—“भुवनानां ह्येष पतिरिति । धामशब्द-
तात्पर्यं माह—“अङ्गानि वै विश्वानि धामानीति । अत्राङ्गानि
ग्रहचमसादीनि ; क्रयप्रदेशादागमनस्य तदर्थत्वात् । परिपरि-परि-
पन्थि-वृकशब्दानां मवयवार्थभेदे सत्यपि पर्यवसितार्थ एष एवे-
त्याह—“यथैन मन्तरा नाष्टा रक्षांसि न विन्देयुरिति ॥ १४ ॥

१— इत उत्तरस्मिन्नेवास्मास्यते—“यथा राज्ञे वा ब्राह्मणाय वा”—इत्यादि ।

“श्वेनो भूत्वेति । मन्त्रभागपाठस्य तात्पर्यं माह— “वय एवैनं
मेतद् भूतं प्रपादयतीति । एतेन पाठेन पक्षिरूपं मेव सन्तं
प्रापितवान् भवति । ‘रक्षांसि’ ‘नान्ववयन्ति’ हन्तुं नानुगच्छन्ति ।
स्यष्ट मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ शरीरं मेवान्ववहन्तीति । यदि प्रमादात् सोमं रक्ष-
आदिर्हन्त्यात्, तदानौ श्वेनो भूत्वेति मन्त्रसामर्थ्येन श्वेनीभावादुपादे-
यस्य सारांशस्थावध्यभावात् (हन्ता^१) श्वेनशरीरं मेवानुगत्य हन्ति,
नात्मानं मित्यर्थः । “यजमानस्य गृहान् गच्छ तन्नौ संस्तुत मिति
मन्त्रभागस्यार्थः स्यष्ट इत्याह— “नात्र तिरोहितं मिवास्तीति ॥ १६ ॥

“अथ सुब्रह्मण्या मित्यादि^२ । ‘ब्रह्म’ देवानां माङ्गानसाधनो
मन्त्रः ; शोभनं ब्रह्म ‘सुब्रह्म’, तदर्हतीति ‘सुब्रह्मण्या’ काचन
देवता ; तां “सुब्रह्मण्योऽम्”—इत्यादिनिगदेनाकथेत् । तत्प्रकारः
सूत्रे दर्शितः— “सुब्रह्मण्योऽम् मिति त्रिशक्ता सकृन्निगदम्”—
इति^३ । निगदपदानां ब्राह्मणेनैव व्याख्यानात् नाम्नाभिर्याख्यायते ॥

१— नेदं पदं कृ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— सुब्रह्मण्य एवर्त्विक् सुब्रह्मण्या माङ्गयतीति सिद्धान्तितं हरिश्वा-
मिना । अग्निष्टुदादिषु स्वयं मेवेति वक्ष्यतीति (२२. ५. २.) ।

३— “सुब्रह्मण्यां चाह्वयति सुब्रह्मण्योऽम् सुब्रह्मण्योऽम् मिति त्रिशक्ता
सकृन्निगदं यावदहे सुत्या भवति तथाह”—इति का० श्रौ० ७. ६. २० ।
“यावदहे” अतीते ‘सुत्या भवति’ अस्मात् क्रयणदिवसादारभ्य यावत्सु
दिनेषु अतिक्रान्तेषु सुत्या भवति, तथा आह । तद्यथा— अ्युसत्के
‘अहे सुत्याम्’—इति, षड्युसत्के ‘षडहे सुत्याम्’—इति, द्वादशोपसते
‘द्वादशाहे सुत्याम्’—इति—इतीह या० दे० ।

आज्ञानं प्रशंसति— “यथा येभ्य इति । ‘यथा’ लोके ‘येभ्यः’
अर्थाय ‘पच्यन्’ पाकं कर्तुं मिच्छन् भवति, ‘तान्’ भोक्तृन् ‘ब्रूयात्’—
‘इत्येहे वः पक्तास्मीति’ । इत्यह इति पाकदिवसो निर्दिश्यते;
इतो द्वितीयेऽहने तृतीयेऽहनीतिरूपेणेत्यर्थः ॥

ननु मन्त्रेणाज्ञानेऽपि कथं मिन्द्र आगच्छतीत्याह— “ब्रह्म हि
देवान् प्रच्यावयतीति । ‘हि’-शब्दो “वायवाहि दर्शतः”—इत्येव-
मादिमन्त्रगतां देवताप्रच्यावनप्रसिद्धिं द्योतते । सुब्रह्मण्यपदस्य
पाठसिद्ध्या त्रिरावृत्तिं प्रशंसति— “त्रिःकल आहेत्यादि । यज्ञस्य
त्र्यावृत्तिरूपत्वं सवनत्रयापेक्षयेति द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

“इन्द्रागच्छेतीति । “इन्द्रो यज्ञस्य देवतेत्यादि । स्पष्टम् । “हरिव
आगच्छ”—इत्यादि— “अहल्यायै जारः”—इत्यन्तानां पञ्चानां
वाक्यानां पृथक्-पृथक् सन्भवत्यपि तात्पर्यस्यैकत्वमभिप्रेत्य, सङ्गु-
तात्पर्यं माह— “हरिव आगच्छ मेधातिथेर्मेषेत्यादिना । “तद्
यान्येवास्य चरणानि तैरेवैन मेतत् प्रमुमोदयिषतीति । ‘तत्’ तथा
सति ‘अस्य’ इन्द्रस्य ‘यान्येव’ चरणानि चारित्र्येण, पूर्वपक्षापरपक्ष-
लक्षणाभ्यामभिमतस्य वस्तुनो हरणं, मेधातिथेः काण्वायनेर्मेषो
भूत्वा हरणम्,—इत्येवमादीनि; ‘तैरेव’ ‘एनं’ प्रमुमोदयितुमिच्छति ॥

१— ऋ० सं० १. २. १ ।

२— ऐ० ब्रा० ६. १. ३ द्रष्टव्यम् ।

३— मीमांसादर्शने त्वेतत्कथाया कविकल्पनामूलत्वं मेव सिद्धान्तितम् ।

तत्रापि तन्त्रवार्तिके विशेष उक्तः (जै० सू० ६. १. ४२-४४; अथि०
१५.) । “सवितैवाहनि लीयमानतया रात्रेरहल्याशब्दवाच्यायाः

क्षयात्सकजरणहेतुत्वात् जीर्यत्यस्मादनेन बोदितेन वेत्यहल्याशब्द-
उच्यते, न परस्त्रीत्यवहारात्”—इत्यादि च द्रष्टव्यम् ।

हरिवश्चादीनि पदानि सामब्राह्मणे व्याख्यातानि^१ ॥ १८, १९ ॥

“देवा ब्रह्मण इति । अनयोस्तात्पर्यं माह— “तद्देवाश्च ब्राह्मणांश्चाहेति । ‘अच’ अस्मिन् यज्ञे ‘उभयैः’ द्विविधैः ‘देवैः ब्राह्मणैश्च’ यष्टव्यत्वेन याजकत्वेन च ‘अर्थः’ प्रयोजनं यज्ञसिद्धिः यजमानस्य ‘भवति’, तानेवैतान् ‘देवाः ब्राह्मणाः’—इति पदद्वयं माह नेतरानित्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^२ । ‘अग्नीषोमीयेण पशुना प्रत्युपतिष्ठते प्रतिप्रस्थाता’ शास्त्रायाः पुरोदेशे अग्नीषोमीयं पशुं मादाय गच्छतः सोमस्याभिमुखं स्थापयेदित्यर्थः । अग्नीषोमीयस्यावस्थितिं यजमानस्य आत्मनिष्कयरूपेण प्रशंसति— “आग्नीषोमौ वा एत मिति । ‘एतं’ दीक्षितम् ‘अन्तर्जम्ने’ अन्नखादनस्थानं जम्भः, दन्तपङ्क्तोरन्तराक्ष इत्यर्थः । एतदेवोपपादयति— “आग्नावैष्णवं ह्यद इति । यस्मादस्य यजमानस्य ‘अदः’ विप्रकृष्टे काले दीक्षणीयेष्टौ ‘हविः’ अभूत् । अस्तु किं तत इत्याह— “यो वै विष्णुरिति । तच्च विष्णुरिति योऽस्ति, ‘स सोमः’; सोमस्य यागनिर्वर्त्तकत्वेन यज्ञत्वाद्; “यज्ञो

१— तानि हि सा० ष० ब्रा० १. १. २ द्रष्टव्याणि । तत्रैष निगदः समयः पठितश्च । तथा सामसूत्रे लाट्यायनेऽपि (१. ३.) । एष निगदः सुब्रह्मस्यनामसामवेदोयत्विजा गीयतेऽतः सुब्रह्मस्यसामेत्युच्यते । वस्तुतो निगदो नाम यजुर्विशेष एवेति सिद्धान्तितो मीसांसायाम् ; जै० द० २. १ ३८—४५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि । तैत्तिरीयारण्यकेऽप्ययं मन्त्रो ब्रूवाण इत्यन्त आह्नातः (१. १२. ३, ४) ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. २१ ।

वै विष्णुः”—इतिश्रुतेः^१ । यज्ञद्वारा विष्णोः सोमत्वम् । ‘दौचा’ संस्कारः; दौचणीयेभ्यः संस्कृतत्वादेव दौचणीयेष्टिदेवतयोर्हविष्ये ‘एन’ जम्भे स्थितम् । अतो जम्भाद् विमोचाय अग्नीषोमीयं दत्त्वा आत्मनिष्क्रयणं कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“तद्वैक इति^२ । ‘अयम्’ उल्मुकरूपः ‘अग्निः’, ‘अयं सोमः’; ‘ताभ्यां’ सकाशात् आत्मानं ‘निष्क्रेष्यामहे’ इत्युल्मुकस्याहर्तु-रभिप्रायः । अमुं पक्षं निराकरोति—“तदु तथा नेति । तर्हि कथं सहभाव उपपद्यत इति, तत्राह—“यच्च वा एतौ क च तत् सहैवेति । ‘एतौ’ अग्नीषोमौ ‘यच्च क च’ स्थाने ‘सह’ वर्त्तते, ‘तत्’ तादृशूपा स्थितिरेवात्र सहभाव एवेत्यर्थः । एवकारेण ह्येते-जनपक्षो व्युदस्यते ॥ २२ ॥

“स वै द्विरूपो भवतीति । ‘सः’ अग्नीषोमीयः पशुः । द्वैरूपे कारणाभिधानम्—“द्विदेवत्यो हीति । द्वैरूपमिद्वयेऽपेक्षितौ वर्णावाह—“कृष्णसारङ्गः स्यादित्याहुरिति । ‘सारङ्गः’ श्वलवर्णः^३ । ‘एतत्’ कृष्णत्वं श्वलत्वं च ‘एनयोः’ अग्नीषोमयोः ‘रूपतम मिव’

१—पुरस्ताच्चात्र (१. १. २. १३.) द्रष्टव्यम् ।

२—का० श्रौ० सू० ७. ६. २४ ।

३—सारङ्गः कर्पूरः, वर्णान्तरानुविद्धः शुक्लः सारङ्ग इत्युच्यते, कृष्णेन वर्णेन सहितः सारङ्गः; अथवा कृष्णसारङ्गो सारङ्गश्चेति कृष्णसारङ्गः । एवं लोहितसारङ्गः इति व्याख्यातं याज्ञिकदेवेन । ‘वर्णान्तरोपेतः कृष्णवर्णः कृष्णसारङ्गः, एवं लोहितसारङ्गोऽपि’—इत्येव माह पिङ्ग-भूतिराचार्यः, टीकाकृतं कर्कसम् ।

अत्यन्त मभिमतं रूप मित्यर्थः । “आग्नेयः कृष्णघौवः”—इत्यादौ^१
 अग्नेः कार्ष्णसम्बन्धश्रवणात् तदेव तदुचितं रूपम्, सारङ्गवर्णस्य
 सोमयोग्यत्वं मपि आङ्गावल्यां द्रष्टव्यम् । तदलाभेऽपि वा ‘लोहित-
 सारङ्गः स्यात्’ लोहितस्याग्निवर्णसाम्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

“तस्मिन् वाचयतीति । ‘तस्मिन्’ अजे, आगते इति शेषः ।
 “नमो मित्रस्येतीति^२ । नमो मित्रस्येन मालभ्य वाचयतीति^३
 कात्यायनः ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः । ‘मित्रस्य’ मितेस्त्राता मित्रः सूर्यः, वरुणस्तमो-
 निवारकः सूर्यः, तस्य, तस्मै इत्यर्थः । ‘नमः’ नमस्कारः प्रक्षीभावः,
 श्रुत्वा । अथवा “मैत्रं वा अहर्वारुणी रात्रिः”—इति श्रुत्यन्तरादह-
 रभिमानिदेवाय, रात्र्यभिमानिदेवाय, सूर्याय नम इत्यर्थः ।
 ‘चक्षुषे’ सर्वस्य द्रष्टे नमः । ‘महोदेवाय’ महते देवाय च नमः ।
 हे प्राणिनो यूयम् ‘तत्’ प्रसिद्धम्, ‘चक्षुषे’ सत्यभूतम्, आदित्याख्यं
 वस्तु ‘सपर्यत’ अर्चयत । ‘दूरे दृष्टे’ दूरे दर्शनीयम् ॥ २४ ॥

“अथाध्वर्युरिति । “उपस्तम्भेनोपस्तम्भातीति^४ । उपस्तम्भते
 प्रतिबध्यते इति ‘उपस्तम्भः^५’ शकटाग्रधारणं काष्ठम्, तेन ‘उपस्त-
 भाति’ शकटाग्रम् । हे काष्ठ ! त्वं ‘वरुणस्य’ उपनद्धं स्थापितस्य

१— वा० सं० २४. १, ४, ६, ८. १४; २८. ५८ । तद्विधायकं ब्राह्मणं

तृपरिष्ठादाम्नास्यतेऽत्रैव— १३. २. २. ३ ।

२— वा० सं० ४. ३५. १ । ३— का० श्रौ० सू० ७. ८. २४ ख ।

४— का० श्रौ० सू० ७. ८. २५ । ५— ‘उपस्तम्भः’—इति छ ।

सोमस्य 'उत्तम्भन मसि'^१। शकटस्योत्तम्भकत्वाद्, तद्द्वारा वरुण-
स्याप्युत्तम्भकत्वम्। "उदः स्यास्तम्भोः पूर्वस्य"—इति^२ सकारलोपः ॥

समन्त्रक मुद्गरणं विधत्ते— "वरुणस्य स्तम्भसर्जनी स्य इति^३।
'वरुणस्य' सोमस्य, तदाधारभूतस्थानसोऽङ्गस्य यत् स्तम्भनम्, तस्य
सर्जन्यौ 'स्यः', तादृश्यौ युवा मुद्गृह्णामीत्यर्थः ॥

असुं मन्त्रं व्याचष्टे— "वरुणो ह्येष एतर्हीति। 'एतर्हि' एतस्मिन्
क्रीतावसरे सोमो 'वरुणः' भवति। "तथोर्दाहिर्लौ च कृन्दसि"—
इति^४ एतच्छब्दस्य हिङ् ॥ २५ ॥

"अथ चत्वारो राजासन्दी माददत इति^५। चत्वारोऽचाध्वर्यु-
प्रतिप्रस्थाचादयोऽध्वर्युवर्ग्या एव। तथा चापस्तम्भः— "तां सर्वेऽध्वर्य-
वोऽप्येण प्राग्वंशं राजन्योह्यमान उद्गृह्णन्तीति^६। व्यतिरेकप्रदर्शन-
मुखेन ऋत्विक्चतुष्टयं प्रशंसति— "द्वौ वा असौ मानुषाय रात्रे
आददात इति। दोलिका^७ मित्यर्थः। 'यः' 'अस्य' प्रतीयमानस्य
'सर्वस्य' अपि जगतः 'सकृत्' उपायेनैव 'ईष्टे' ईश्वरो भवति,
'अथ' 'एताम्' एतदीया मासन्दीं 'चत्वारः', 'आददते'—इति
पूर्वचान्वयः ॥ २६ ॥

आसन्द्या औदुम्बरीत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवत्यर्हं

१— वा० सं० ४, ३६. १।

२— पा० सू० ८. ४. ६१।

३— वा० सं० ४. ३६. २।

४— पा० सू० ५. ३. २०।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. २७।

६— आ० श्रौ० सू० १०. २६. ७।

७— 'आन्दोलिका'—इति छ, च।

वा जर्गुदुम्बर इति । “देवा इष मूर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बरः समभवत्”—इति^१ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्वैशब्देन द्योत्यते ॥

ननु इदम् “जर्जोऽस्नाद्यस्यावद्वे”—इति उदुम्बरस्य फल-विधानम्; कुतः? ‘अवद्वे’—इति चतुर्थ्या फलत्वप्रतिभानात् । अत जर्जोऽवरोधलक्षणाय फलायौदुम्बरी कर्त्तव्येत्यर्थः । नैतदेवम् । नात्रौदुम्बरी भवतीति विधिरूपलभ्यते, वर्त्तमानव्यपदेशात्; अर्थवादेनैव स विधिरुन्नेयः; अतोऽत्र तस्यौदुम्बरत्वस्य विधातु मशक्यत्वात् कस्येदं फलं स्यात् । न तु स्तुतिश्च करोतु, फल मपि विदधात्विति मन्तव्यम्; तथा दैविध्ये वाक्यभेदापत्तेः । अत इदं केवलं स्तावक मिति सिद्धम् ॥ २७ ॥

“नाभिदग्ना भवतीति । नाभिप्रमाणा भवेत् । “प्रमाणे इयसज्-दग्नज्-माचचः”—इति दग्नच् प्रत्ययः^२ । “अच वा अच मिति । ‘अच’—इति नाभिप्रदेशस्याभिनयः । अचस्य नाभिप्रतिष्ठितत्वे सोमस्य कि मायात मित्यत आह— “अचं सोम इति । प्रकारान्तरेण नाभिदग्नत्वं प्रशंसति— “अत्रो एव रेतस आअय इति । ‘अत्रो एव’ अत्रैव च । ‘अचदग्ना’ नाभिदग्नैत्यर्थः । अच कात्यायनः— “औदुम्बरी मासन्दौ नाभिदग्ना मरन्निमाचाङ्गौ मृता माहरन्ति सत्वार इति^३ ॥ २८ ॥

“ता मभिमृशतीति^४ । ‘ताम्’ आसन्दौ मित्यर्थः । “वहण्य

१—ऐ० ब्रा० ५. ४. ५ ।

२—पा० सू० ५. २. ३७ ।

३—का० श्रौ० सू० ७. ६. २७ ।

४—का० श्रौ० सू० ७. ६. २८ ।

‘सुतसदन्यसीति’^१ । हे आसन्दि^२ ! त्वं ‘वरुणस्य’ सोमस्य ‘सुतसदनम्’ ।
सुत मिति यज्ञनाम ; “सत्यं वा यज्ञं वा”—इति यास्कः^३ । यज्ञार्हे
स्थान मसीत्यर्थः ॥

आसन्दीवत् कृष्णाजिनस्यापि सोमामादनाहंत्वादासन्दीस्यर्शन-
मन्त्र एव कृष्णाजिनास्तरणेऽपि विनियुक्तः । सोमामादनमन्त्रे
त्वासीदेति विशेषः^४ । अतो न मन्त्राः पृथग्-व्याख्यानाहर्हाः । “स
यदाह वरुणस्येत्यादिः । स्पष्टम्^५ ॥ २८ ॥

“अथैनं शाला मित्यादि । प्राग्वंशस्य पुरोदेशे आसन्दां
स्थापितं सोम मासन्द्या सह प्राचीनवंशं गमयेदित्यर्थः । प्रपादन-
समये “याते धामानि”—इति^६ मन्त्रं यजमानं वाचयेत् । अध्वर्योः
प्राधान्यात् तदपेक्षया ‘प्रपादयति’—इत्येकवचनम् ; वस्तुतस्तु
प्लवारः प्रपादयन्ति । तथाच सूत्रकारः— “शालां प्रवेष्टयन्ति
दौक्षितसञ्चरेण, यात इति वाचयति, आहवनौयं दक्षिणेन
स्थापयन्ति”—इति^७ ॥

१— वा० सं० ४. ३६. ३ ।

२— उदुम्बरकाष्ठनिर्मिता, नाभिप्रमाणपादयुक्ता, अरन्निमात्राणि
व्यङ्गानि द्रव्योपलक्षणाणि यस्याः सा, ऊता=मुञ्जरज्जा व्यूता, आसन्दी=
मक्षिका भवति । सौत्रमण्यां हि श्रूयते— “मुञ्जविवचना भवति”—इति
(१२. ८. ३. ६.) । तत्र चाचार्येणोक्तम्— “सोमासन्दीवदिति (१६. ४. ७.) ।

३— गिर० ४. ३. ३ ।

४— वा० सं० ४. ३६. ४, ५ ।

५— का० श्रौ० सू० ७. ६. २६, ३० । ६— वा० सं० ४. ३७. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३१, ३२, ३३ ।

मन्त्रस्याय मर्थः । हे 'सोम!' 'ते' 'था' यानि 'धामानि'
 स्थानानि नामानि जन्मानि च त्रीण्यपि 'धाम'-शब्दवाच्यानि'
 'हविषा' यजन्ति', 'ते' तव सम्बन्धीनि 'ता' तानि 'विश्वानि'
 सर्वाण्यपि । 'यजम्'—इति विभक्तिव्यत्ययः, अयं यज्ञः 'परिभूः'
 परितो भावयिता 'अस्तु' । तच्च 'गयस्कानः' पशुपुत्रादिना गृहस्य
 वर्द्धयिता, 'प्रतरणः' आपद्भ्यः प्रकर्षेण तारयिता, 'सुवीरः' शोभन-
 वीरोपेतः, तत्प्रद इत्यर्थः, 'अवीरहा' पुत्रादेरहन्ता च सन्,
 'दुर्यान्' गृहान् 'प्रचर' प्रकरोषि । चतुर्थपाद-गत-'दुर्य'-शब्दाद्यै
 ब्रूवन् कृत्स्नमन्त्रतात्पर्यं माह— "गृहा वै दुर्या इत्यादिना ॥ ३० ॥

“अत्र हैक उदपात्र मुपनिनयन्तीति^१ । मनुष्योपचारवत्
 देवस्य सोमस्योदपात्रनिनयनलक्षणोपचारे सति तदुपचरणं मानुषं
 भवति, एतत् 'यज्ञे व्यृद्धम्'; अतो मानुषत्वपरिहाराय उदपात्रं
 नोपनिनयेत् ॥ ३१ ॥ १ [३. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ३० ॥

१— निरु० ६. ३. ७ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ७. ६. ३४ ।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूर्वधौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धोन् पञ्चसौरींस्त्रिदशतलताधेनुमौवर्णभूमौः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यौ,
 व्यश्राणीद्विस्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा खवणज मनृणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाब्धौ रत्नरूपं गिरि मरुत मुदा पाचसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

[अथ चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]

शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं बाह्वु प्रायणीयोदयनीयौ ।
अभितो वै शिरो बाह्वु भवतस्तुस्मादभित आतिथ्य
मेते* हविषी भवतः प्रायणीयश्चोदयनीयश्च ॥ १ ॥

अथ युस्मादातिथ्यं नाम† । अतिथिर्वा ऽएषु एतस्या-
गच्छति यत् सोमः क्रीतस्तुस्मा ऽएतद्यथा रात्रे वा
ब्राह्मणाय वा महोक्षं वा महाजुं वा पुषेतदुह मानुषः
हविर्देवाना मेव मस्मा ऽएतदातिथ्यं करोति ॥ २ ॥

तुदाहुः । पूर्वोऽतीत्य यज्ञीयादिति युष वा ऽश्रुर्हन्त
मागतं नापचायन्ति‡ क्रुध्यति वै स तुष तथा ह्यप-
चितो भवति ॥ ३ ॥

तद्वा ऽअन्यतरु एव विमुक्तः स्यात् । अन्यतरोऽविमु-
क्तोऽथ यज्ञीयात् स युदन्यतरो विमुक्तस्तेनागतो युह-
न्यतरोऽविमुक्तस्तेनापचितः ॥ ४ ॥

* 'मेते'-इति ग, घ ।

† 'नाम'-इति ग, ख ।

‡ 'नापचायन्ति'-इति क, ख ।

तदु तथा न कुर्यात् । विमुच्यैव प्रपाद्य गृह्णीयाद्
 यथा वै देवानां चरणं तद्वा ऽअनु मनुष्याणां तुस्मान्
 मानुषे यावन्नु विमुच्यते नैवासौ तावदुदकः॥ हुरन्ति
 नापचितिं कुर्वन्त्युनागतो हि स तावद्भवत्यथ यदैव
 विमुच्यतेऽथास्मा ऽउदकः॥ हुरन्त्यथापचितिं कुर्वन्ति
 तर्हि हि स आगतो भवति तुस्माद्विमुच्यैव प्रपाद्य
 गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

स वै सन्वरमाण इव गृह्णीयात् । तथा ह्यापचितो
 भवति तत्पुण्यन्वारभते पर्युह्यमाणं वै यजमानोऽन्वार-
 भतेऽथाप पुण्यभयत एवैतन्मिथुनेनान्वारभते यच्च वा
 ऽअर्हन्नागच्छति सर्व्वगृह्या इव वै तुच्च चेष्टन्ति तथा
 ह्यापचितो भवति ॥ ६ ॥

स वा ऽअन्येनैव ततो यजुषा गृह्णीयाद् । येनो
 चान्यानि हवीःष्येकं वा ऽएषु भागं क्रीयमाणोऽभि-
 क्रीयते छुन्दसा मेव राज्याय छुन्दसाः॥ साम्राज्याय
 तस्य छुन्दाःस्यभितः साचयानि यथा राज्ञोऽराजानो
 राजकुतः सूतग्रामुण्य एव मस्य छुन्दाःस्यभितः
 साचयानि ॥ ७ ॥

न वै तद्वकल्पते । यच्छुन्दोभ्य इति केवलं गृह्णी-
 याद्युच वा ऽअर्हते पुचन्ति तुदभितः साचयोऽन्वाभक्ता

भवन्त्यराजानो राजकृतः स्तूतग्रामुण्यस्तस्माद्युचैवैतस्यै
गृह्णीयात्तदेव छुन्दाःस्यन्वाभजेत् ॥ ८ ॥

सु गृह्णाति । अग्नेस्तनूरसि विष्णवे त्वेत्यग्निं वै
गायत्री तुङ्गायत्री मन्वाभजति ॥ ९ ॥

सोमस्य तनूरसि विष्णवे त्वेति । क्षत्रं वै सोमः
क्षत्रं चिष्टुप् तत् चिष्टुभ मन्वाभजति ॥ १० ॥

अतिथेरातिथ्यु मसि विष्णवे त्वेति* । सोऽस्योङ्गारो
यथा† श्रेष्ठस्योङ्गारु एव मस्येषु ऋते छुन्दोभ्यः ॥ ११ ॥

श्येनाय त्वा सोमभृते विष्णवे त्वेति । तुङ्गायत्री
मन्वाभजति सा युङ्गायत्री श्येनो भूत्वा दिवः सोम
माहरत् तेन सा श्येनुः सोमभृत् तेनैवैना मेतद्दीर्येण
द्वितीय मन्वाभजति ॥ १२ ॥

अग्नये त्वा रायस्पोषदे विष्णवे त्वेति । पशवो वै
रायस्पोषः पशवो जुगती तज्जुगती मन्वाभजति ॥ १३ ॥

अथ यत्पुञ्च कृत्वो गृह्णाति । संवत्सरसम्मितो वै
यज्ञः पुञ्च वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य तु पञ्चभिराप्नोति
तस्मात्पुञ्चकृत्वो गृह्णात्यथ यद्विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति गृह्णाति विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय
गृह्णाति ॥ १४ ॥

* 'त्वेति'—इति ग, घ ।

† 'यथा'—इति ख ।

नृवकपालः पुरोडाशो भवति । शिरो वै यज्ञस्या-
तिथ्यं नृवाक्षरा वै गायत्र्यष्टौ तानि यान्यन्वाह प्रणवो
नवमः पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं ऽएष यज्ञस्य
तस्मान्नृवकपालः पुरोडाशो भवति ॥ १५ ॥

कार्मर्यमुयाः परिधुयः । देवा ह वा ऽतं वृनस्यु-
तिषु राक्षोघ्नं ददृशुर्यत्कार्मर्यं शिरो वै यज्ञ-
स्यातिथ्यं नेच्छुरो यज्ञस्य नाप्रा रुक्षांसि हिनुसन्निति
तस्मात् कार्मर्यमुयाः परिधुयो भवन्ति ॥ १६ ॥

आश्ववालः प्रस्तरुः । यज्ञो ह देवेभ्योऽपचक्राम
सोऽश्वो भूत्वा पुराङ्गाववर्त्त तस्य देवा अनुडाय
व्वालानभिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुप्य सार्धं सुव्यासु-
स्तुत एता श्लोषधयः सुमभवन् युदश्ववालाः शिरो वै
यज्ञस्यातिथ्यं जघनार्द्धो व्वाला ऽउभयुत एवैतद्यज्ञं
परिमृज्जाति यदाश्ववालः प्रस्तरौ भवति* ॥ १७ ॥

ऐक्षुथौ विवृती । नेदृहिष्य प्रस्तरुश्च संलुभ्यातां
ऽइत्यथोत्पूयाज्यं सर्वाण्येव चतुर्गृहीतान्याज्यानि
मृज्जाति न ह्युचानुयाजा भवन्ति ॥ १८ ॥

* 'भवति'—इति ग, घ ।

† 'संलुभ्यते'—इति ख, डा०—वेबरपृष्ठम् । 'संलुभ्यात'—इति साय-
णम् । 'इति डा०—वेबरः ।

आसाद्य हवींऽप्यग्निं मन्यति । शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यं
जनयन्ति वा ऽएन मेतद्यन्मुन्यन्ति शीर्षतो वा ऽअग्ने
जायमानो जायते शीर्षतु एवैतदग्रे यज्ञं जनयत्यग्निर्वै
सुर्वा देवता अग्नौ हि सुर्वाभ्यो देवताभ्यो जुह्वति
शिरो वै यज्ञस्यातिथ्यः शीर्षतु एवैतद्यज्ञः सुर्वाभि-
र्देवताभिः सुमर्हयति तुस्मादग्निं मन्यति* ॥ १९ ॥

सोऽधिमन्यन्ः शुक्लमादत्ते । अग्नेर्जानिष मसीत्युष
ह्यग्निर्जायते तुस्मादाहाम्नेर्जानिष मसीति† ॥ २० ॥

अथ दर्भतरुणके निदधाति । वृषणौ स्थ ऽइति
तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैतौ ॥ २१ ॥

अथाधरारणिं निदधाति । उर्व्वंश्यसीत्यथोत्तरा-
रुण्याज्यविल्लापनौ मुपस्पृशत्यायुरसीति ता मभिनि-
दधाति पुरुरुवा ऽअसीत्युर्व्वंशी वा ऽअप्सरः पुरुरुवाः
पतिरथ यत्तुस्मान्मिथुनाद्जायत तदायुरेषु मेवेषु
एतुस्मान्मिथुनाद् यज्ञं जनयत्यथाहाम्ने मथ्यमाना-
यानुब्रूहीति ॥ २२ ॥

सु मन्यति । गायत्रेण त्वा हृन्दसा मन्यामि चैष्टुमेन
त्वा हृन्दसा मन्यामि जागतेन त्वा हृन्दसा मन्यामीति
तं वै हृन्दोभिरेव मन्यति हृन्दांसि मथ्यमानायाम्बाह

* 'मन्यति'—इति ग, घ ।

† 'मसीति'—इति ग, घ ।

बुन्दाःस्येवैतद्यज्ञं मन्वायातयति यथामु मादित्यु
रश्मयो जातायानुब्रूहीत्याह यदा जायते प्रक्षिप्य-
माणायेत्यनुप्रहुरन्* ॥ २३ ॥

सोऽनुप्रहरति । भवतन्नः सुमनसौ सुचेतसावरेपुसौ ।
मा यज्ञः हिंसिष्टं मा यज्ञपतिं जातवेदसौ शिवौ
भवत मद्य न ऽहुति शान्ति मेवाभ्या मेतद्वदति युष्म-
नान्योऽन्यः हिंस्याताम् ॥ २४ ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अग्निं मभिजुहोत्यग्ना-
वमिश्चरति प्रविष्ट ऽक्षुषीणां पुत्रोऽभिश्चिपावा । सु-
नः स्योनः सुयजा यजेहु देवेभ्यो हव्यः सद मप्रयुञ्च-
न्स्वाहेत्याहुत्यै वा ऽएतु मजौजनत तु मेतयाहुत्या-
प्रैषीत्तस्मादेव मभि जुहोति ॥ २५ ॥

तदिडान्तं भवति† । नानुयाजान्यजन्ति शिरो वै
यज्ञस्यातिष्ठुं पूर्वाङ्गो वै शिरः पूव्वाङ्गु मेवैतद्यज्ञस्या-
भिसुः स्करोति‡ स यज्ञानुयाजान्यजेद्यथा शीर्षतः
पर्याहृत्य पादौ प्रतिदध्यादेवं तत् तुस्मादिडान्तं भवति
नानुयाजान्यजन्ति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १०.] ॥

* 'प्रहुरन्'-इति ग, घ ।

† 'भवति'-इति ग, घ ।

‡ 'स्करोति'-इति क, ख, ङा०-वेबरवृष्टश्च ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्झमे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यस्य प्रायणीयानन्तर्यं विधत्ते— “शिर्रो वै यज्ञस्यातिथ्य
मिति^१ । व्याख्यात मिदम् ॥ १ ॥

यत्सम्बन्धादिदं हविरातिथ्यम्, तस्य सोमस्य कथं मतिथिल मिति
निर्वचनप्रदर्शनद्वारेण तद्दर्शयति— “अथ यस्मादातिथ्यं नामेति ।
यस्मात्प्रमितादातिथ्य मिति हविषो नाम, अत उच्यत इति
शेषः । ‘एतस्य’ यजमानस्य वसतिं यः ‘अतिथिः’ सन् यस्मात्
‘आगच्छति’; न विद्यते प्रतिनियता तिथिर्यस्य, सोऽतिथि-
रित्यर्थः । तस्मात् अतिथये सोमाय ‘एतद्’ हविः निरूप्यत
इत्यातिथ्यं नाम सन्पन्नम् । अतिथिल मुपजीव्यातिथ्यं मवश्यं कर्त्तव्य
मित्याह— “यथा राज्ञ इति । “राज्ञे वा ब्राह्मणाय वेति ।
राज्ञः “गौर्मधुपर्कः स्यात् स्नातकायोपस्थिताय राज्ञे वा”—इति-
स्मृतेः^२ सिद्धः । ब्राह्मणः ओत्रियोऽभिमतः । “महोचं वा महाजं
वा ओत्रियायोपकल्पयेत्”—इति-स्मृतेः^३ । ‘तद् ह मानुषम्’ आतिथ्य
मिति शेषः । “हविर्देवाना मिति । देवानां हविरेवातिथ्य मित्यर्थः ।
“एव मस्मा एतदिति । दार्ष्टान्तिकम् ॥ २ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. १. १ ।

२— व्याप० ध० सू० २. ८. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— याज्ञ० स० १. १०८६ ।

“तदाहुः पूर्वोऽतीत्य गृहीयादित्यादि । सोमम् ‘अतीत्य’
 पृष्ठतः कृत्वा, स्वयं ततः ‘पूर्वः’ सन् पूर्व मागत्य हविः ‘गृहीयात्’ ।
 विपक्षबाधपुरस्सरं हविर्गृहणं प्रशंसति— “यत्र वा अर्हन्त मागतं
 नापचायन्तीति । ‘अर्हन्त’ पूज्यं गृहम् ‘आगतम्’ आगतमात्रं
 ‘न अपचायन्ति’ । चायतेर्लैव्यउभावच्छान्दसः^१ । पूजां न कुर्युः,
 ‘सः’ ‘तत्र’ तस्मिन्पचितिविषये ‘क्रुध्यति’ । ‘तथा ह’ तथा सति
 सोमप्रवेशात् प्रागेव हविर्गृहणे सति ‘अपचितो भवति’ ॥ ३ ॥

अपचितिश्च द्वेधा सम्भवति,— अन्यतरानुद्विमोकानन्तरम्,
 उभयविमोकानन्तरञ्च ; तत्रान्यतरविमोकानन्तरपक्षे सुपन्यस्यति—
 “तदा अन्यतर एवेति” । एतदेवोपपादयति— “स यदन्यतो
 विमुक्तस्तेनागत इति । तथा हि लोके यानाद्यविमोके सति
 आगमननिश्चयो न भवेत् ; इह त्वन्यतरानुद्विमोकेन तस्मि-
 न्स्थो भवति, अन्यतरस्याविमोके तदागमनात् प्रागेव सा कृता
 स्यात् ॥ ४ ॥

“तद् तथा न कुर्यादिति । इदानीं स्वाभिमतं पक्षमाह—
 विमुख्येव प्रपाद्य गृहीयादिति । ‘विमुख्येव’ उभावपीत्यर्थः । एक-
 तरं विमोच्यापि अन्यतरस्याविमोकादनागमनं सम्भाव्येत । ‘प्रपाद्य’
 सोमं शालां प्रवेक्ष्य । लौकिकातिथ्यदृष्टान्तबलेन औतस्यातिथ्यस्य
 निर्वापकत्वं प्रतिपिपादयिषुर्भयविमोकपक्षं समर्थयते— “यथा

१— ‘चाय’ भा० उभ० ८८० धा० । पा० ३. ४. ६४ सूत्रेण प्राप्तोऽऽ ।

२— का० औ० सू० ८. १. ३ ।

वै देवानां चरण मिति । 'यावत् न विमुञ्चते' प्रयाणसाधनं
यानादिकं न परित्यजति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ५ ॥

“स वै सन्वरमाण इति^१ । सन्वराया अभावे अनादरः प्रति-
भाति, अतस्त्वरया गृहीयात् । निवापे पल्यम्वारम्भं विधाय प्रशं-
सति—“तत् पल्यम्वारभते पर्युद्धमाणं वै यजमान इति । 'तत्'
तेन आदौ परिवहनकाले यजमानाम्वारम्भणेन, 'अत्र' सोमार्थ-
हविर्निर्वापकाले 'उभयतः' उभयोः पार्श्वयोरपि 'मिथुनेनाम्वार-
भेते' । जायापतीमिथुनमध्ये एकस्थारम्भे अपरस्य तदविनाभृत-
स्यापि सिद्धत्वादित्यभिप्रायः । “यत्र वा अर्हञ्जित्यादि । 'सर्वगृह्या
इव' गृहे स्थिताः, सर्वे पदार्था अत्यर्थं मनिर्गृह्याः, ते सर्वगृह्याः ;
'तत्र' तस्मिन् आगमने निमित्ते सति, तादृशास्तिष्ठन्ति ॥ ६ ॥

“स वा अन्येनेत्यादि । 'ततः' तस्मात्, प्राकृताग्निर्वापमन्वात्
'अन्वेन यजुषा' “अग्नेस्तनूरसि”—इत्यादिना^१ । तत इत्यस्यार्थं
माह—“येनो चेति । मन्त्रान्यत्वे कारणं माह—“एकं वा एष
भाग मिति । 'एषः क्रौयमाणः' आतिथ्येन प्यायमानः सोमः 'एकं'
समानं 'भागम्' 'अभि'कृष्य 'क्रौयते', 'ह्रन्द्वां' राज्यं सामाज्यं च
प्राप्नोति, तथा सन्पादनायेत्यर्थः । कथं ह्रन्द्वांस्त्वन्व इति, तत्राह—
“तस्य ह्रन्द्वांसीति । 'अभितः साचयानि' पुरः पश्चाच्च सहागन्तारः
प्रधानपुरुषा इत्यर्थः । “यथा राज्ञोऽराजानः”—इत्यत्र अराजान

१— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ख ।

२— वा० स० ५. १. १ ।

इत्यकारप्रक्षेपः । ते के ? 'राजकृतः' राजत्वसम्पादकाः पट्टाभिषे-
कस्य^१ कर्त्तारः, 'सूतग्रामण्यः' सूतश्रेष्ठाः ॥ ७ ॥

निर्वापे समप्राधान्यपक्षं दूषयित्वा असमस्यैव निर्वाप माह-
“न वै तदवकल्पत इत्यादिना । अयं मर्थः । यदि प्रधानस्योप-
सर्जनानाञ्च सदृशीं प्रतिपत्तिं कुर्यात्, तदा प्रधानस्य प्रतिपत्तिर्न
कृता स्यात्, अतो यथा प्रधानस्यामन्त्रणे सति अप्रधाना अप्यना-
हता एव तं मनुगच्छन्ति, एवं सोमार्थनिर्वापेण कृन्दसा मपि
प्रसङ्गसिद्धेरन्वाभजनं सिद्धं मिति सोमस्यैव निर्वापं कुर्यादित्यर्थः ॥८॥

हविर्घृहणे मन्त्रं विधत्ते— “स गृह्णात्यग्नेस्तनूरसीति^१ । हे
निहृष्यमाणब्रीहिपदार्थ ! त्वम् 'अग्नेः' 'तनूरसि' स्वं शरीरं भवसि ।
शरीरोपचयहेतुत्वाद्वा तनूवदाच्छादकत्वाद्वा तनूत्वम् । “यो
वै विष्णुः सोमः स इति श्रुतेः^२, सवनत्रयव्यापित्वाद्वा सोमो
विष्णुः^३, अतो 'विष्णवे त्वा' इति सोमस्य विष्णुत्वेन निर्देश
उपपद्यते । अथवा “विष्णवे हि गृह्णाति यो यज्ञाय गृह्णाति”—
इति श्रुतेः^४ त्वां यज्ञाय गृह्णामीत्यर्थः । मन्त्रगत मग्निपदं
गायत्र्यन्वाभक्तिसाधनत्वेन प्रशंसति— “अग्निर्वै गायत्रीत्यादिना ।
अग्नेर्गायत्रीरूपत्वं प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वात् द्रष्टव्यम् । “त

१— 'पट्टाभिषेकस्य'—इति छ, च ।

२— वा० सं० ५. १. १ ।

३— इहैव पुरस्तात् (३ अ० ४ ब्रा० २१ क०) १८७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— “अथेमं विष्णुं वेधा व्यभजन्त”—इत्यादि ब्राह्मण सुपरिष्ठाद् (शत०

१४. १. १. १५—२०) द्रष्टव्यम् ।

५— इहैवोपरिष्ठात् (२११ पृ० १४ कण्ठी द्रष्टव्या ।

मग्निर्देवतान्वसृज्यत गायत्रीच्छन्दः—इति^१ हि श्रूयते । एव
मुत्तरमन्त्रवाक्यान्यपि व्याख्येयानि ॥ ८ ॥

“सोमस्य तनूरसीत्यादि^२ । सोमस्यास्रत्वेन साक्षाच्छरीरोपचय-
हेतुत्वात् तनूलम् । सोमस्य राज्ञः चञ्चल मसक्तदुक्तम् । प्रजापते-
हरसो बाह्मभ्याञ्च राजन्येन सह त्रिष्टुभोऽप्युत्पत्तेः^३ चञ्चलम् ॥ १० ॥

“अतिथेराथिथ्य मसीति^४ । अत्रातिथिग्रन्थस्य तात्पर्यं माह—
“सोऽस्रोद्धारो यथा श्रेष्ठस्येति । उद्ध्रियते असाधारणेन विभज्यत
इत्युद्धारः प्रतिनियतभागः ॥ ११ ॥

पुनरपि गायत्र्या अन्वाभजनरूपतया श्येनशब्दं प्रशंसति—
“श्येनाय त्वेति^५ । श्येनरूप मास्थाय सोमाहरणाद् गायत्री सोम-
स्य श्येनः । एतदेव दर्शयति— “सा यद् गायत्री श्येनो भूत्वेति ।
‘तेनैव वीर्येण’ हेतुना ‘एनां’ गायत्रीं ‘द्वितीयं’ भागं प्रति
‘अन्वाभजति’ अध्वर्युः, एतद्भागपाठेनेत्यर्थः ॥ १२ ॥

“अग्नये त्वेति^६ । ‘अग्नये’ अङ्गनादिगुणविशिष्टाय, ‘रायस्योषदे’
धनपोषप्रदात्रे, ‘विष्णवे’ सोमाय, हे हविः ! ‘त्वा’ त्वां गृह्णा-
मीत्यर्थः । जगत्यान्वाभजनरूपतया मन्त्रभागं प्रशंसति— “पशवो वै
रायस्योष इति । वर्द्धमानधनरूपत्वं पशूना मेवेति ‘पशवो वै
रायस्योषः’ इत्युक्तम् । पशूनां जगतीत्वं जगत्या सोमाहरणसमये

१— तै० सं० ७. १. १. ६ ।

२— वा० सं० ५. १. २ ।

३— तै० सं० ७. १. १. ७ ।

४— वा० सं० ५. १. ३ ।

५— वा० सं० ५. १. ४ ।

६— वा० सं० ५. १. ५ ।

आहतत्वाद् द्रष्टव्यम् । तथा च तैत्तिरीयकम्— “सा पशुभिः
दीक्षया चागच्छदिति” ॥ १३ ॥

प्रकृतौ चतुःकृत्वो ग्रहणादत्रापि चोदकतस्तत्प्राप्तौ पञ्चसङ्ख्या
विधाय प्रशंसति— “अथ यत् पञ्चकृत्व इति” । यज्ञस्य संवत्सर-
संभितत्वं गवामयनादिमन्त्ररूपस्य यज्ञस्य संवत्सरसाध्यत्वाद्वा,
संवत्सरात्मकप्रजापतिसंभितत्वाद्वा, “द्वादशमिष्टोमस्य स्तोत्राणि”—
इति^१ श्रुतेस्तद्गतसङ्ख्यायां संवत्सरसाम्याद्वा^२ द्रष्टव्यम् । ग्रहणमन्त्रेषु^३
सर्वत्र विष्णुशब्दोपादानं प्रशंसति— “अथ यद् विष्णवे त्वा विष्णवे
त्वेति । यच्च यच्च हविर्गृह्यते, तच्च तच्च यज्ञार्थत्वनियमात् सोमस्य
हविष्टेन यज्ञार्थत्वात् सर्वत्र ‘विष्णवे-विष्णवे’ इति ग्रहणं युक्तं
मित्यर्थः ॥ १४ ॥

“नवकपाक्षः पुरोडाश इति” । नवसु कपालेषु संस्कृतो नव-
कपाक्षः । नवकपालस्यातिथ्यार्हत्वं माह— “शिरो वा इति ।
“यान्यत्वाहेति । ‘यानि’ अक्षराणि अनुक्रमेण उच्चारणकाले ब्रूते,
तान्यष्टौ भवन्ति, प्रयोगकाले “प्रणवष्टेः”—इति^४ प्रयुज्यमानः

१— तै० सं० ६. १. ६. ४ । २— का० श्रौ० सू० ८. १. ४ द्रष्टव्यम् ।

३— ऐ० ब्रा० ४. ३. ३ । तै० सं० ७. ४. ७ ; ५. १ । ता० ब्रा० ४. १ ।

४— ऐ० ब्रा० २. २. ७ ।

५— ऐ० ब्रा० ३. ४. १ ।

६— बह्विध्यपवमानः, माध्यन्दिनपवमानः, आर्भवपवमानः, चत्वारि व्यान्य-
स्तोत्राणि, चत्वारि पृष्ठस्तोत्राणि, एकं यज्ञायज्ञीयं स्तोत्रं मिति ।

७— वा० सं० ५. १. १—५ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. १. २ ।

९— पा० सू० ८. २. ८६ ।

‘प्रणवः’ एव ‘नवमः’; “गायत्रं प्रातस्तुवनम्”—इतिश्रुतेः ‘यज्ञस्य
पूर्वाङ्गे गायत्री’; ‘तस्माद्’ गायत्र्यानुगुण्याय ‘नवकपालः’
कर्त्तव्यः ॥ १५ ॥

“कार्क्षर्यमथाः परिधय इति^१ । ‘कार्क्षर्यः’ भद्रपर्णी, तस्मथा
एव ‘परिधयः’ कर्त्तव्याः । प्रकृतौ पलाशवैकङ्कतादीनां मैच्छिक-
त्वाच्च नियमविधिः । “देवा इ वा इत्यादि कार्क्षर्यमयत्वस्योप-
पादनम् ॥ १६ ॥

“आश्ववालाः प्रस्तर इति^२ । आश्ववालत्वं तस्मामनिर्वचनदारेण
प्रशंसति—“यज्ञो इ देवेभ्य इति । ‘तान्’ आश्ववालान् ‘आलु-
ल्लुपुः’ “ल्लुप्ल क्तेने”^३ चिच्छिदुः । ‘वाङ्मै सव्यासुः’ एकौल्लय
सम्यग् भूमौ प्रचिच्छिपुः । तेभ्यः ताः ‘एताः’ आश्ववालाः ‘ओष-
धयः’ सञ्जाताः । आश्ववालानां मातिथ्येष्टियोग्यत्वं माह—“शिरो
वै यज्ञस्यातिथ्यं जघनाङ्गे वासा इति । आतिथ्यस्य सोमात्
प्रथमं मनुष्येयत्वेन शिरस्वात् तस्यादावनुष्ठितत्वात् जघनाङ्गा-
वस्थितवालपरिणामरूपस्याश्ववालस्य तच्च प्रयोगे सति अपगतस्य
यज्ञस्य ‘उभयतः’ परिपहः कृतो भवति ॥ १७ ॥

“ऐचथौ विधृतौ इति^४ । बर्हिःप्रस्तरयोरन्तराले तिर्यक् प्रसार्य-
माणौ दर्भौ ‘विधृतौ’, ते अत्र हलुपचरूपे स्थाताम् । ‘संलुभ्यातै’
पञ्चमलकारः । संलोभनं माकुलीभावो मिश्रणम्, तद्गयाद्

१— का० श्रौ० सू० पृ. १. १२ ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. १. १३ ।

३— तु० उ० १५१ धा० ।

४— का० श्रौ० सू० पृ. १. १४ ।

‘ऐक्ष्वयौ’ कर्त्तव्ये इत्यर्थः^१ । “अथोत्पूयाज्य मित्यादि । उत्पन्नं प्रकृतिवत् कर्त्तव्यम् । ‘सर्वाण्येव’ जुह्वपभृद्भुवाख्येषु पात्रेषु गृह्ण-
माणानि ‘आज्यानि’, ‘चतुर्गृहीतानि’ एव कुर्यात् । प्रकृतिवदेवे-
तरयोश्चतुर्गृहीतत्वं सिद्धम् । अत उपभृति अष्टगृहीतत्वनिवृत्त्यर्थं
मेवाभिधानम् । तत्र चतुर्गृहीतत्वे उपपत्तिं श्रुतिरेवाह— “न
ह्यत्रानुयाजा भवन्तीति ॥ १८ ॥

“आसाद्य हवींष्यग्निं मन्यतीति^२ । आतिथ्यायः मेवाग्निमन्यने
को विशेष इत्यत आह— “शिरो वै यज्ञस्येति । “जनयन्ति वा
एन मेतद् यन्मन्यन्तीति । ‘एतत्’ एतेन मन्यनजातेनाग्निना यज्ञ-
निष्पत्तिदर्शनादग्न्युत्पादनं मेव यज्ञोत्पादनम् । प्रकारान्तरेण-
तिथ्याया मग्निमन्यनं प्रशंसति— “अग्निर्वै सर्वा देवता इति ।
सोमयागस्य शिरोभृताया मातिथ्यायां सर्वदेवतामयस्याग्नेरुत्पाद-
नेन सर्वासा मपि देवताना मुत्पत्तेर्यज्ञप्रारम्भ एव, सर्वैर्देवैर्यज्ञं
समृद्धं कारितवान् भवति ॥ १९ ॥

“सोऽधिमन्यनं शकल मिति^३ । यूपतक्ष्णोत्पन्नोऽधरारण्या
अधःस्थाप्यमानः शकलः ‘अधिमन्यनशकलः’, यस्योपरि मथ्यते; त
मादत्ते । तत्र मन्त्रः— “अग्नेर्जनित्र मसीति^४ । हे शकल ! त्वम्
‘अग्नेः’ ‘जनित्रम्’ उत्पादकम् ‘असि’ । कथं त्वम् जनित्रत्व मिति,

१— ते० सं० ६. २. १ अनुवाकः सर्वोऽप्यत्र द्रष्टव्यः ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. १७, एतत्पूर्वं मण्डेवम् ५. १. २७ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. २८ ।

४— वा० सं० ५. २. १ ।

तत्राह— “अत्र ह्यग्निरिति । ‘अत्र’ अधरारणिव्यवहिते शकले
इत्यर्थः ॥ २० ॥

“अथ दर्भतरुणके इति^१ । ‘दर्भतरुणके’ कोमलौ परस्परसदृशौ
दर्भौ, तौ अधो निदध्यात् । “वृषणौ स्त्र्यः”—इति^२ तत्र मन्त्रः । हे
दर्भौ ! युवां ‘वृषणौ’ अभिमतफलवर्षकौ भवथ इति तस्यार्थः । तौ
प्रशंसति— “तद्यावेवेमौ स्त्रियै साकञ्जावेतावेवैताविति । ‘स्त्रियै’
स्त्रियाः सकाशात् ‘साकञ्जौ’ सक्षोत्पञ्जौ ‘याविमौ’ परस्परसदृशौ
पुत्रौ ‘एतौ’ दर्भौ, ‘एतावेव युगलौ पुत्रावेव । रूपकोपन्यासेना-
त्यन्तसादृश्य मभिमत मिति द्रष्टव्यम् ॥ २१ ॥

“अथाधरारणि मिति^३ । तत्राधरारणिनिधाने मन्त्रः— “उर्वश्व-
सौति^४ । हे अधरारणे ! त्वम् ‘उर्वशी’ भवसि । आज्यं विलाप्यते
यस्यां सा आज्यविलापनी स्यात्स्त्री, ताम् उत्तरारण्या संस्पृशं कुर्यात्
‘आयुरसौति’ मन्त्रेण^५ । ता मुत्तरारणिं ‘पुरूरवा असीति’^६
तस्या उपरि निदध्यात् ॥

अरण्योराज्यविलापन्यास्य यदुर्वश्याद्यात्मकत्वम्, तत् त्रयं प्रशंसितं
पुरावृत्तदृष्टान्त भाह— “उर्वशी वा अप्सरा इत्यादि । ‘उर्वशी
अप्सराः’ पत्नी अभवत्, ‘पुरूरवाः’ ‘पतिः’ अभवत्, तस्मात्
मिथुनात् ‘आयुः’ नाम पुत्रः ‘अजायत’ । एतत् सर्वं मये समा-

१— का० श्रौ० सू० ५. १. २६ ।

२— वा० सं० ५. २. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ५. १. ३०, ३१ ।

४— वा० सं० ५. २. ३ ।

५— वा० सं० ५. २. ४ ।

६— वा० सं० ५. २. ५ ।

आख्यते— “उर्वशी हासराः पुरुरवस मैत्रं चकम इति^१ । “एव मेवैषः”—इति दार्ष्टान्तिकाभिधानम् । ‘यज्ञं जनयति’ यज्ञसाधनत्वाद् यज्ञ मित्युच्यते । ‘अथ’ अरण्योरासादनामन्तरम् “अग्रे मथ्यमानायानुब्रूहि^२” ‘इति’ होतारम् ‘आह’ ॥ २२ ॥

समन्त्रकं मन्थनं विधत्ते— “स मन्थतीति^३ । “गायत्रेण त्वा छन्दसेत्यादि^४ । “तं वै छन्दोभिरेवेति । यद्यपि अन्यैः साधनैः मन्थति, तथापि “गायत्रेण त्वा छन्दसा”—इत्यादिमन्त्रसामर्थ्येन छन्दोभिरेव साधनैः मन्थनं कृतवान् भवतीत्यर्थः^५ । अस्वेवम्, छन्दसां किम्पक्षं जात मित्यस्या आशङ्कायाः फलं वक्ष्यति— “छन्दांस्त्वैतद्यज्ञ मन्वायातयतीति । छन्दसा मनुप्रवेशनं न केवलं छन्दोलिङ्गकैर्मन्त्रैर्मन्थनाद् भवति, अपि तु तस्मिन् काले होवा छन्दसा मनुवचनादपि भवतीत्याह— छन्दांसि मथ्यमानायान्वाहेति । होतेति शेषः । नियमेनानुप्रवेशे दृष्टान्तः— “यथामु मादित्य मिति । ‘रम्भयः’ अन्वायन्ता इति शेषः । प्रद्विच्यमाणयेत्यनुप्रहरन्निति^६ । ‘प्रद्विच्यमाणाय’ आहवनीये प्रक्षिप्यमाणाय, अनुब्रूहीत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥

समन्त्रक मनुप्रहरणं विधत्ते— “सोऽनुप्रहरतीति^७ । “भवंतं

१— उपरिष्ठात् ११. ५. १. १—१० ।

२— का० औ० सू० ५. २. १ । ३— का० औ० सू० ५. २. २ ।

४— बा० सं० ५. २. ५, ६, ७ ।

५— “जाते जातायेति”—इति का० औ० सू० ५. २. ३ ।

६— का० औ० सू० ५. २. ४ । ७— का० औ० सू० ५. २. ५ ।

नः”-इत्यादिमन्त्रस्थाय मर्थः^१ । हे आहवनीयनिर्मण्यौ, उमा-
वग्नी ! ‘नः’ अस्माकं ‘समनसौ’ अस्मादभिमतप्रदानविषये समान-
मनस्को ‘भवतम्’ । अथवा परस्परं कलहं मङ्गत्वा समनसौ भव-
तम् । ‘समौकसौ’ समानस्थानौ, ‘अरेपसौ’ अपापौ । एवभूतौ
युवां ‘यज्ञं’ मदीयं ‘मा हिंसिष्टम्’ । तथा ‘यज्ञपतिं’ यजमानं च
‘मा हिंसिष्टम्’ । हे ‘जातवेदसौ’ जातप्रज्ञौ ! युवाम् ‘अथ’ ‘नः’
अस्माकं ‘शिवः’ सुखकरो ‘भवतम्’ । मन्त्रस्य तात्पर्यं माह—
“शान्तिं मेवाभ्या मेतद् वदतीति । ‘एतत्’ मन्त्रवचनम् ‘आभ्याम्’
अपेक्षितां ‘शान्तिं मेव’ ‘वदति’, नान्य मर्थं मित्यर्थः । अत्र
शान्तिः कः प्रसङ्ग इति, तच्चाह— “यथा नान्योऽन्य मिति ॥ २४ ॥

अनुप्रवृत्तेऽग्नौ समन्त्रकं होमं विधत्ते— “अथ स्तुवेणेति^२ ।
‘उपहत्य’ अवदाय ‘अग्निं मभि’ प्रवृत्त्य अग्निरूपरि जुहुयात् ।
मन्त्रस्थाय मर्थः^३ । ‘अग्नौ’ आहवनीये ‘अग्निः’ निर्मण्यितः प्रविष्टः
सन् ‘चरति’ इतस्ततो ज्वालाभिः सञ्चरति । कौदुशः ? ‘अध्वीणां
पुत्रः’ मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् । ‘अभिग्रक्षिपावा’ अभिग्रक्षेर्निन्दातः
सकाशात् पाता । “आतो मनिन्”—इति^४ वनिप् । ‘सः’ तादृशः
त्वं ‘नः’ अस्मादर्थम् इह ‘हव्यं’ हविः ‘सुयज’ शोभनेन यागेन यज,
सङ्गमयेत्यर्थः । केभ्यः ? ‘देवेभ्यः’ । कदा ? ‘सदं’ सदा, सर्वदा ।
‘अप्रयुक्चन्’ अप्रमाद्यन्, उद्दिष्टेषु क मणपरित्यज्येत्यर्थः । ‘स्वाहा’

१— वा० सं० ५. ३. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ५. २. ६ ।

३— वा० सं० ५. ४. १ ।

४— पा० सू० १. २. ७४ ।

इदं द्रव्यं स्वाङ्गतं मनु । “आङ्गत्यै वा एतं मिति । ‘अजीजनत्’
उदपात्, अध्वर्युः; ‘अग्रैषीत्’ तर्पितवान्, भवति ॥ २५ ॥

प्रकृतदर्शपूर्णमासेष्टिवत् समापनप्रसक्तावाह— “तदिदं भज-
तीति^१ । अर्थसिद्धेऽप्युत्तराङ्गनिषेधे पुनर्नित्यानुवादतया दाढ्या-
यानुवदति— “मानुयाजानिति । इदं न्तत्वं प्रशंसति— “शिरौ वै
यज्ञस्यातिथ्य मिति । उत्तराङ्गजातस्यानुष्ठानं दोषोपन्यासेन समर्प-
यते— “स यद्मानुयाजान् यजन्तीति । ‘यथा’ कश्चित् ‘ग्रीर्वतः’
ग्रीष्णि, सार्वविभक्तिकस्तसिः^२ । ‘पादौ’ पर्याहृत्य ‘प्रतिदधात्,’
‘एवं’ ‘तत्’ अनुयाजाद्यङ्गजातं मनुष्ठितं सद् भवति, आतिथ्यस्य
शिरस्सात् । तस्मादित्युपसंहारः ॥ २६ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* तान्त्समुदविन्दत् ते चतुर्षु
व्यद्रवन्नन्योन्यस्य श्रिया ऽश्रुतिष्ठमाना अमिर्वसुभिः
सोमो रुद्रैर्वरुण आदित्यैरिन्द्रो मरुद्भिर्बृहस्पतिर्विश्वै-

४—

५— “जा० औ० सू० ८. १. १८ ।

२— पा० सू० ५. २. १४ ।

६— का० ५

* ‘इष्टा’-इति ग, घ ।

देवैरित्युक्त्वा ऽआहुरेते ह त्वेव ते विश्व देवा ये ते
चतुर्णा व्यद्रवंस्तान्विद्रुतानसुररक्षसान्यनुव्यवेयुः* ॥ १ ॥

तेऽविदुः । पापौयांसो वै भवामोऽसुररक्षसानि वै
नोऽनुव्यवागुर्दिषुञ्चो वै रध्यामो हुन्त सञ्जानामहा
एकस्य श्रियै तिष्ठामहा ऽहुति त ऽहुन्द्रस्य श्रिया
अतिष्ठन्त तुस्मादाहुरिन्द्रः सर्वा देवता इन्द्रश्रेष्ठा देवा
ऽहुति ॥ २ ॥

तुस्माद् इ न स्वा कर्तृयेरन् । यु एषां परस्तरु
मिव भवति सु एनाननुव्यवैति ते प्रियं दिषतां कुर्वन्ति
दिषुञ्चो रध्यन्ति तुस्मान्कर्तृयेरन्तस यो ह्येवं विद्वान्-
कर्तृयते ऽप्रियं दिषतां करोति नु दिषुञ्चो रध्यति
तुस्मान्कर्तृयेत ॥ ३ ॥

ते होचुः । हुन्तेदं तथा कर्तुवामहै यथा न इदं
माप्रदिव मेवाज्यं मुसदिति ॥ ४ ॥

ते देवाः† । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि सार्धं
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विश्वं
यो न एतदतिक्रामादिति कस्योपद्रष्टुरिति तनूनुसुरेव

शास्त्रस्येति सो* वा ऽअयं पवत ऽअथ तु नूनयाच्छास्त्रः सो
यं प्रजानाऽमुपद्रष्टा मुविष्टस्ताविमौ प्राणोदानौ† ॥ ५ ॥

तस्मादाहुः । मनो देवा मनुष्यस्याजानन्तीति मनसा
सङ्कल्पयति‡ तत्प्राण मुपिपद्यते प्राणो व्याप्तं व्यातो
देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुषस्य मनः ॥ ६ ॥

तस्मादेतदुपिणाभ्यनूक्तम् । मनसा सङ्कल्पयति तद्वा-
तमुपि गच्छति । व्यातो देवेभ्य आचष्टे यथा पुरुष ते
मन इति ॥ ७ ॥

ते देवाः§ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साहुः॥
समुवददिरे ते होचुरेतेन नः स नानासदेतेन विषद-
यो न एतदतिक्रामादिति तुद्देवा अप्येतर्हि नाति-
क्रामन्ति के हि स्युर्यदतिक्रामेयुरन्तः॥ हि वृदेयु-
रेकः॥ इ वै देवा व्रतं चरन्ति सत्य मेव तस्मादेषां जितु
मनपजय्यं तस्माद्युश एवुः॥ इ वा ऽअस्य जितु मनप-
जय्य मेवं युशो भवति यु एवं विद्वान्तसत्यं वृदति
तदेतत्तामूनपचं निदानेन ॥ ८ ॥

ते देवाः॥ । जुष्टास्तनूः प्रियाणि धामानि साहुः॥ सम-

* 'यो'-इति ख, सायणसम्मतश्च । † 'प्राणोदानौ'-इति ग, घ ।

‡ 'सङ्कल्पयति'-इति ग, घ ।

§ 'देवा'-इति ग, घ ।

॥ 'देवाः'-इति ग, घ ।

वददरेऽथैत ऽश्वाज्यान्धेव गृह्णाणा जुष्टास्तनुः प्रियाणि
धामानि सार्द्धं समवद्यन्ते तस्माद् न न सर्वेष्वेव
समभ्यवेयस्तेनैव जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामानि सार्द्धं
समभ्यवायानिति येनो ह समभ्यवेयान्नास्मै द्रुह्येदिद्
ह्याहुर्न सतानूनप्तिणे द्रोग्धुव्य मिति* ॥ ९ ॥

अथातो गृह्णात्येव† । आपतये त्वा परिपतये गृह्णा-
मीति यो वा ऽअयं पुवत ऽएष आ च पुतति परि
च पुतत्येतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाहुपतये त्वा
परिपतये गृह्णामीति ॥ १० ॥

तनूनपचे शाकरायेति । यो वा ऽअयं पुवत ऽएष
तनूनप्ता शाकरु एतस्मा ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह
तनूनपचे शाकरायेति ॥ ११ ॥

शुक्न ऽओजिष्ठायेति । एष वै शक्नौजिष्ठ एतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तस्मादाह शुक्न ऽओजिष्ठायेति† ॥ १२ ॥

अथातः समवमृशन्त्येव‡ । एतद् देवा भूयः सुमामिर
ऽइत्थं नुः सोऽमुथासद् यो न एतदतिक्रामादिति तुषो
ऽएवैतु ऽएतत्सुममन्त ऽइत्थं नुः सोऽमुथा सद्यो न
एतदतिक्रामादिति ॥ १३ ॥

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'गृह्णात्येव'—इति ग, घ ।

‡ 'ऽओजिष्ठायेति'—इति ग, घ ।

§ 'मृशन्त्येव'—इति ग, घ ।

ते समवमृशन्ति । अनाधृष्ट मस्यनाधृष्ट्यं देवाना मोज
इत्युनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्ट्याः सह सुक्तः
समानं व्वदन्तः समानं दध्राणा देवाना मोज इति
देवानां वै जुष्टास्तुन्वः प्रियाणि धामान्यनभिश्शस्त्यभि-
शस्तिपा अनभिश्शस्तेन्य मिति सर्वाः हि देवा अभिश्शस्तिं
तौर्णा अञ्जसा सत्य मुपगेष मिति सत्यं व्वदानि मेद
मुतिक्रमिष मित्येवैतुदाह स्विते मा धा इति स्विते*
हि तुदेवा आत्मान मुदधत युत्समवदन् युत्सत्य मुकुर्व-
स्तुस्मादाह स्विते मा धा इति† ॥ १४ ॥

अथ यास्तुदेवाः‡ । जुष्टास्तनुः प्रियाणि धामानि
सार्द्धं५ समवददिरे तदिन्द्रे सुन्नदधतैष वा ऽइन्द्रो य
एष तपति नु इ वा ऽएषोऽग्रे तताप युथा ह्वेवेदु मन्यत्
हृष्ण मेव५ ह्वेवास तेनैवैतुद्वीर्येण तपति तुस्माद्
यदि बहुवो द्वीक्षेरन् गृहपतय एव॥ व्रतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुः स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवति यद्यु
दक्षिणावता द्वीक्षेत यजमानायैव व्रतु मभ्युत्सिच्य
प्रयच्छेयुरिदु५ ह्याहुरिन्द्रो यजमान इति॥ ॥ १५ ॥

* 'स्विते'—इति क ।

† 'मा धा इति'—इति ख, 'मा धा इति'—इति ग, 'मा धा इति'—इति घ ।

‡ 'यास्तुदेवाः'—इति ग, घ ।

§ 'युव'—इति क ।

॥ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ यास्तुद्देवाः* । जुष्टास्तनुः प्रियुणि धामानि
साङ्गैः समवददिरे तत्सार्धैः सुज्जघ्ने तत्सामाभवत्तुस्मा-
दाहुः सत्यं साम देवजं सामेति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

अथ तानूनर्गं विधातु माख्यायिका माह— “आतिथ्येन वै
देवा इद्वा तान्त्समदविन्ददित्यादिना । पुरा किञ्च देवाः ‘आति-
थ्येनेद्वा व्यद्रवन्’ इति सम्बन्धः । विद्रवणे कः प्रसङ्ग इति तं
दर्शयति— “तान्त्समदविन्ददिति । तस्मिन् समये ‘तान्’ देवान्
‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ प्राप्तवान् । “सङ्गे समस्तु वृक्षहा”-
इत्यादौ^१ समच्छब्दः सङ्गामे प्रसिद्धः । ‘ते’ देवाः ‘तत्तुर्द्धा’
‘व्यद्रवन्’ पृथग्भूताः । किमर्थम् ? “अन्योऽन्यस्य अथै अतिष्ठ-
मानाः” । ‘अथै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै^२ आत्मनोऽभिप्राय
मप्रकाशयन्तः, ता मसहमाना इत्यर्थः । “प्रकाशनस्येयाख्योश्च”-
इति^३ तिष्ठतेरात्मनेपदम् । “स्नाघन्तुङ्”-इति^४ अथिा ज्ञापयितु
मिष्टत्वाच्चतुर्थी । विद्रवणप्रकारं विभज्य दर्शयति— “अग्निर्वसुभि-

* ‘यास्तुद्देवाः’-इति ग, घ ।

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७, ते० सं० ६. २. २. १ द्रष्टव्यम् ।

२— ऋ० सं० १०. १३३. १ द्रष्टव्या ।

३— ‘अन्योऽन्यस्य अथै’ ज्योतिष्टोमफलरूपायै, अथै वा-‘इति छ ।

४— पा० सू० १. ३. २३ ।

५— पा० सू० १. ४. ३३ ।

शित्वादि । शाखान्तरं प्रसिद्धं^१ पञ्चमं गणं मुदाहृत्य सोपपत्तिकं पराकष्टे— “दृष्टस्थितिर्विशैर्देवैरित्यु द्वैकं आहुरिति । तत्रोप-
पत्त्यभिधानम्— “एते च त्वेव ते विश्वेदेवा ये ते ऋतुर्द्धा व्यद्रव-
न्मिति । ‘तान् विद्रुतान्’ परस्परं विस्लिष्टान्, असुरराक्षसाश्च
ममसर इति निश्चित्यानुप्राप्ताः ॥ १ ॥

“तेऽविदुरिति । स्पष्टम् । ‘असुरराक्षसानि वै’ ‘नः’ ‘अनु-
व्यासुः’ अनुगताः । एतेर्लुङि गादेशः^२ । ‘दिषद्भ्यो वै’ ‘रध्यामः’
रध्थतिर्विश्वगमनकर्त्ता,^३ वशं प्राप्ता इत्यर्थः । “इन्त सञ्ज्ञानामहा
इति । शत्रुजयोपायपरिज्ञानहर्षद्योतनार्थो ‘इन्त’-ग्रन्थः । “अकर्म-
काश्च”-इति^४ संपूर्वस्य जानातेरात्मनेपदम् । सङ्गता भवेम,
ऐकमत्यं प्राप्नुवामेत्यर्थः । तत्प्रकार माह— “एकस्य अथै तिष्ठा-
महा इति । “त इन्द्रस्य अथि अतिष्ठन्मेत्यादि स्पष्टम् ॥ २ ॥

“तस्माद् च न स्त्रा ऋतीयेरञ्जिति । यस्मात् देवानां पर-
विस्लेषात् शत्रूणां मभिभवः प्राप्तः, ‘तस्माद् च’ तस्मात् खलु
कारणात् ‘स्त्राः’ ज्ञातयः परस्परं ‘न ऋतीयेरन्’ वैमत्येन विस्लेषं
न कुर्युः । “ऋतेरीयङ्”^५ । विस्लेषे को दोष इति तत्राह—
“य एषां परस्तरा मिव भवतीति । ‘यः’ शत्रुः ‘एषां’ विस्लिष्टानां
‘परस्तरा मिव’ अत्यन्तदूरदेशस्थो ‘भवति’, ‘सः’ ‘एनान्’ शत्रून्
विस्लिष्टान् ‘अनुव्यवैति’ अनुप्रविशति । तस्मात् ‘दिषताम्’ अवकाश-

१— ते० स० ६. २. २. १ अष्टम्यम् ।

२— पा० सू० २. ४. ४५ ।

३— निख० ६. ६. ४ ।

४— पा० सू० १. ३. २६ ।

५— पा० सू० ३. १. २६ ।

प्रदानेन स्वयं मेव 'प्रियं कुर्वन्ति', स्वयं यद् 'द्विषद्वाः' शत्रुभ्यो 'रक्षन्ति' वशं प्राप्नुवन्ति ; 'तस्मात्' 'न ऋतौयेरन्' भेदं न गच्छेयुः । उक्तार्थस्य कश्चित् पुरुषार्थं नियमं विधत्ते— "स यो ह्येवं विद्वानिति । यः कश्चिदेवं वृत्तान्तं देवेषु मनुष्येषु च दृष्टं जानन् 'न ऋतौयेते' भेदं न गच्छेत् । अथवा परैरुत्पादितो ज्ञातिभेद एवंविदि न प्रवर्त्तत इत्यर्थः । अत एव 'द्विषताम्' अपि 'अप्रियं करोति' ; तत्प्रवेशावकाशस्यासम्भवात् । 'न द्विषद्वाः' 'रक्षति' वशं याति । 'तस्मात्' विद्वान् 'न ऋतौयेत' ॥ ३ ॥

"ते होषुर्हन्तेदं तथा करवामहै, यथा न इदं माप्रदिव मेवाज्यं मसदितौति । 'यथा' 'न' 'इदम्' ऐकमत्यं कर्म 'आ प्रदिवम् एव' शुलोकावस्थित्यवसानम् 'अज्यम्' । "अज्यं सङ्गतम्"—इत्यनेन निपात्यते, अविनाशम् 'असत्' भवेत्, 'तथा करवामहै' 'इति' उक्तवन्तः ॥ ४ ॥

अनन्तरम्— "ते देवा इति । 'ते देवाः' 'जुष्टाः' प्रियभूताः 'तनूः' स्वस्वसूक्तीः । अस्य व्याख्यानम्— "प्रियाणि धामानीति । अभिमतानि भोगायतनानि 'सार्द्धम्' एकत्र 'समवददिरे' विभज्य स्थापितवन्तः । तस्मिन् काले एव मन्त्रवन्— 'एतेन' स्थापितेन शरीरेण 'नः' अस्माकं मध्ये 'सः' समयातिक्रमकारौ 'नाना' 'असत्' विना भवेत् । एतदेव व्याचष्टे— "एतेन विष्पङ्क्तिः । 'विष्पङ्क्' सर्वतो भवेत्, विशीर्णो भवत्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थं माह—

१— पा० सू० ३. १. १०५ ।

२— 'अविनाशि'—इति छ ।

“यो न एतदतिक्रामादिति । ‘एतत्’ सङ्केतकर्म ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत् । “कस्योपद्रष्टुरिति । ‘उपद्रष्टा’ साक्षी, ‘कस्य’ ? तस्य पुरस्तादिदं भवेदिति शेषः । एवं प्रश्नमुपगम्य तैरेवेदमुत्तरमुक्तम्— “तनूनप्तुरेव शाक्करस्येति । तन्वो देहस्य न पातयिता रक्षको देवः ‘तनूनप्ता’^१ । अथवा सर्वतनूरात्मा प्रजापतिः, तस्याकाशः पुत्रः, तत्पुत्रो वायुरिति सः ‘तनूनप्ता’ । स च ‘शाक्करः’ शक्तः सर्वं कर्तुम् । तस्य पुरस्तादित्यर्थः । सः क इति, तं विश्विनष्टि— “यो वा अयं पवत इति । ‘योऽयं’ ‘पवते’ गच्छति, वायुरित्यर्थः^२ । वाङ्मस्य वायोः पुरुषचित्तद्रष्टृत्वं कथं घटत इति, तच्चाह— “सोऽयं प्रजानां मुपद्रष्टा प्रविष्ट इति । प्रविष्टस्य कथं नोपलभ्यते इति तच्चाह— “ताविमौ प्राणोदानाविति । ‘इमौ’ प्रसिद्धौ यौ ‘प्राणोदानौ’ ‘तौ’ एव स इत्यर्थः ॥ ५ ॥

उक्तेऽर्थे स्त्रीकिकवचनं प्रमाणयति— “तस्मादाज्जर्मनो देवमनुष्यस्याजानन्तीति । दूरस्थानां देवानां कथं मनुष्यचित्तपरिज्ञानमित्याशङ्क्य तद्वारदारिकयेति दर्शयति— “मनसा सङ्कल्पयति तत् प्राणमभिपद्यत इत्यादि । प्राणप्रश्नयोः परस्परविनाभावात् मनसा सङ्कल्पितं प्राणं प्राप्नोति । वाङ्मवायोरिव शरीरप्रवेगेन प्राणत्वात् “प्राणो वातम्”—इत्युक्तम्^३ । अभिपद्यते सङ्कल्पितार्थविशिष्टः सन्नेवेति भावः । स च ‘वातः’ सर्वत्राप्रतिहतगतित्वात्

१— ऐ० ब्रा० १. ४. ७ ब्रह्मण्यम् । आप० श्रौ० सू० ११. १. १-१ ।

२— ऐतरेये त्वन्यथैव वर्णितं तानूनप्त्यनिर्वचनम् (१. ४. ७.) ।

३— इहैव मूले (२२८ पृ०) ब्रह्मण्यम् ।

देवेभ्य आचष्टे, यथा पुरुषस्य मनः' वर्त्तते । पुष्टे पापे वा वर्त्तते,
१ मनतिवृत्त्येवाचष्ट इत्यर्थः ॥ ६ ॥

उक्तैर्धर्मं मन्त्रं प्रमाणयति—“तस्मादेत इति । “मनसा
ऽङ्गनयति, तदात मपि गच्छतीत्यादि^१ । स्यष्टोऽर्थः^२ ॥ ७ ॥

विशेषाभिधानाय पूर्वोक्तं तानूनघ्न मनुवदति—“ते देवा
गुह्यस्तनूरित्यादिना । “तद्देवा इति । ‘तत्’ ‘एतेन नः स नाना-
वत्’—इत्युक्तं मित्यर्थः^३ । ‘अप्येतर्हि’ इदानीं मपि । अतिक्रमे बाध
माह—“के हि स्युरिति । यद्यतिक्रामेयुः, तर्हि के स्युः । उपपत्ति
माह—“अनृतं हि वदेयुरिति । देवत्व मतिहाय अनृतवदनात्
कुप्तिता मनुष्या भवन्तीत्यर्थः । देवानां सत्यवादित्वनिश्चये सति^४
अनृतं हीत्ययं दोषः स्यात् । स एव तेषु कुत इत्यत आह—
‘एकं ह वै देवा व्रत मिति । सत्यवादफल माह—“तस्मादेषां जित
मनपजय्य मिति । यत् ‘अनपजय्यं’ जेतुं मशक्यम्,^५ तत् ‘जितम्’
भवति । “तस्माद् यश इति । प्राप्नुवन्तीति शेषः । अथवा यशो-
रूपा एव भवन्तीत्यर्थः । “एवं ह”—इत्यादिना उक्तार्थज्ञप्रशंसा ।

१—अस्येव मन्त्रोऽथर्वसंहितायाम् (१२. ४. ४.) बृहन्निघण्टुपाठाश्रितः ।

२—अतएवोक्तं पाणिनिमुनिना स्वशिक्षायाम्—“आत्मा बुद्धा समे-
त्यार्थान् मनो युक्ते विवक्षया । मनः कायाभि माहन्ति स प्रेरयति
माहृतम् । माहृतस्तूरसि चरन् मन्त्रं जनयति स्वरम्”—इत्यादि
२. ख. १—५ श्लो० । ३—पञ्चमी कण्ठी (२२७ पृ०) प्रत्यया ।

४—“सत्यसंहिता वै देवाः”—इति ऐ० ब्रा० १. १. ६ ।

५—“क्षय-जयौ शक्यार्थे”—इति पा० सू० ६. १. ८९ ।

“तदेतत् तानूनम्रं निदानेनेति । स्वस्वशरीरसमवदानपूर्वकं शपथ-
कर्म तानूनम्रम्^१ । ‘तत्’ इदानीं मनुष्यीयमानं ‘तानूनम्रम्’ आज्य-
ग्रहणस्पर्शनात्मकं कथं मेतद् भवेत् ? तत्राह— ‘निदानेन’ कारणे-
नेत्यर्थः ॥ ८ ॥

निदानं मेव दर्शयति— “ते देवाः” इत्यादिना । ‘देवा’ आज्यानि
गृह्णाना एव स्वतनूरपि आज्येन ‘साङ्गं’ ‘समवददिरे’, अतः
इदानीन्तनैरपि तानूनम्रं मेवं समवदातव्यं मित्यनुमीयते ॥

प्रसङ्गात् किञ्चित् पुरुषार्थं माह— “तस्माद् ह न सर्वेणैवेति ।
‘सर्वेण’ बहुजनेन सह ‘समवगतिं’ शपथपूर्वकं समयं ‘न’ कुर्यात् ।
तद्दोषं माह— “नेनो जुष्टास्तम् इति । ‘ने’ मम ‘जुष्टाः’ अत्यन्तं
प्रियभूताः ‘तम्’ प्रियधामभूताः सर्वैः साकं ‘नेत्’ समभ्यवायात्
नैव सङ्गता भवेयुरिति । ‘नेत्’ परिभये । अभ्यवपूर्वादितेर्लट्^२ ।
“अथापि नेत्येष इदित्येतेन सम्ययुज्यते परिभये”—इति हि
निरुक्तम्^३ । ‘येनो ह’ येनापि खलु सह अशक्यत्वात् ‘अभ्यवेयात्’
तस्मै द्रोहं न कुर्यात् । तथाच लौकिकाः अपि ‘इदम्’ ‘आहुः’ ।
किम् ? इति, ‘सतानूनम्रिणे’ सम्भूय शपथकारिणे ‘न द्रोघव्यम्
इति’ द्रोहो न कर्त्तव्य इति । “क्रुधद्रुहेर्य्यादिना चतुर्थी” ॥ ८ ॥

अथ तानूनम्रार्थं माज्यग्रहणं समन्वयकं विधत्ते— “अथातो
गृह्णात्येवापतये त्वा परिपतय इति”^४ । अत्र गृह्णामीत्यन्तं एको

१— “परस्परसंख्याय शपथरूप माज्यस्पर्शनम्” ऐ० ब्रा० १. १. ७ सा० भा० ।

२— पा० सू० ३. ४. ७ ।

३— निरु० १. ३. ६ ।

४— पा० सू० १. ४. ३७ ।

५— का० औ० सू० ८. १. १६ ।

मन्त्रः^१ । “तनूनग्रे शाकरायेति द्वितीयः^२ । शकन ओजिष्ठा-
येति तृतीयः^३ । अस्मिन् पक्षे ‘गृह्णामि’-इत्यय मुत्तरयोरपि
मन्त्रयोरनुषङ्ग्यते । तत्र सुवेण सर्वस्य ध्रौवाज्यस्यैकवारं ग्रहणम्,
स्याज्याः सुवेण द्विर्ग्रहणम् । अथवा “तनूनग्रे शाकराय”-“शकन
ओजिष्ठाय”-इत्येतौ पूर्वमन्त्रशेषौ, तथा सत्येक एव मन्त्रः^४ ॥

अत्र ब्राह्मणम्— “अथैत आज्यान्वेव गृह्णाना जूष्ठास्तनूरिति ।
प्रत्येक माज्यग्रहणस्य श्रुतत्वात् सर्वे गृह्णीयुः । तथा च कात्यायनः—
“ध्रौवं व्रतप्रदाने गृह्णात्यापतय इति, द्विष्व स्याज्याः सुवेण तनूनग्रे
शाकरायेति शकन ओजिष्ठायेति, गृह्णामीति सर्वत्र साकाङ्गत्वात्,
पूर्वशेषौ वोत्तरौ, प्रतिपुरुषं च ग्रहण माज्यानि गृह्णाना इति
श्रुतेः”-इति^५ ॥

मन्त्रस्याथ मर्थः— ‘आपतये’ आ अभिमुखं पतत्यागच्छतीति
‘आपतिः’, परिपततीति ‘परिपतिः’ वायुः; आज्यः^६ त्वां तस्मै
‘गृह्णामि’ ॥ १० ॥

“तनूनग्रे इति । उक्तार्थौ तनूनग्रे शाकरशब्दौ^७ । ‘शकने’ सर्वत्र
शकाय, ‘ओजिष्ठाय’ अतिशयेन बलवते । “यो वा अयं पवते”—
इत्यादि ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ११, १२ ॥

१— वा० सं० ५. ५. १ ।

२— वा० सं० ५. ५. २ ।

३— वा० सं० ५. ५. ३ ।

४— वा० सं० ५. ५ (१-२-३=) १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. १. १६-२३ ।

६— एतदेव आज्यं तानूतप्तसज्जं भवति (का० श्रौ० सू० ८. १. २४.) ।

७— पुरस्तात् (५ क० भा०, २३४ प०) प्रत्ययम् ।

गृहीतस्याज्यस्य सर्वैरवमर्शनं विधत्ते— “अथातः समवमृशन्ते-
वेति^१ । स्पर्शकाले देवैः हतं मन्यसङ्केतं दर्शयति— “एतद् वै
देवा भूयः समामिर इति । ‘एतद्’ वक्ष्यमाणं ‘भूयः समामिरे’
पूर्वोक्तसङ्केते मन्तरेण पुनस्तत्कृता अभवन् । “अम गत्यादिषु^२ ।
‘यः’ ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘एतत्’ ‘अतिक्रामात्’ अतिक्रामेत्, ‘सः’
‘इत्थं’ देवभूत एव सन् ‘अमुया’ अन्यथा प्रकारेण ‘असत्’ देव-
भावाद् विनश्येदित्यर्थः । न केवलं देवानां मेवायं सङ्केतः,
किम्विदानीन्तनानुष्ठादृणा मित्याह— “तथो एवैत इति ॥ १३ ॥

“ते समवमृशन्तीति । अवमर्शनमन्त्रस्यायं मर्थः^३ । हे आज्य !
त्वं पूर्वापरैः ‘अनाष्टृष्टम्’ आधर्षं मप्राप्तं भवसि । तथा अनाधर्ष-
णीय मयसि । ‘देवानाम्’ ‘ओजः’ बलरूप मसि । ‘अनभिगृह्णी’
मिन्दकरहितम् । कर्त्तरि क्तिप्^४ । न केवलं तादृगेव, किन्तु
‘अभिगृह्णीपाः’ । लिङ्गव्यत्ययः^५ । अभिगृह्णीर्निन्दायाः सकाशात् पाठ
असि । ‘अनभिगृह्णीन्यम्’ अहिंस्यम् । ह्यकार्यं केन्-प्रत्ययो नकारोप-
जनो यस्य^६ । अथवा अनभिगृह्णीतस्य स्वर्गादेः प्रदादत्वेन सम्बन्धसि ।
यत एवं महानुभावं त्वम्, ‘अञ्जसा’ प्रगुणेन, मुख्यया वृत्त्या ‘सत्यं’
यथार्थस्वरूपम् ‘उपगेषम्’ उपगच्छेयम् । “गाङ् गतौ”—इत्यस्य^७

१— का० औ० सू० ८. १. २४ ।

२— आ० प० ४६४ धा० ।

३— वा० सं० ५. ५. २ ।

४— पा० सू० ३. ३. १७४ ।

५— पा० सू० ३. १. ८५ ।

६— पा० सू० ३. ४. १४ ।

७— आ० आ० ६५० धा० ।

“स्त्रिहर्षं स्त्रेदु”, “सिम्बज्जलम्”—इति^१ सिपलं च । तेन सत्येन
‘स्त्रिते’ सुष्ठु प्राप्तौ ‘मा’ माम् ‘अधाः’ धारय ॥

मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे—“अनाधृष्टा हि देवा आसन्ननाधृष्टा
इति^२ । पूर्वं कैरप्यनाधृष्टा अपि देवाः परस्परपरागेणाधर्मविषया
अपि सन्तः, पश्चात् सङ्केतपूर्वकेणाज्ययज्ञेन स्वशरीराण्यवमर्शन्तः
पुनः ‘अनाधृष्टाः आसन्’, अतस्त्व मनाधृष्टानां पुनरनाधर्षहेतुत्वात्
तद्रूपमसि । “सह सन्तः”—इत्यादि पदत्रय मनाधृष्टत्वे हेतुत्वेन
निर्दिष्टम् । ‘सह सन्तः’ परस्परैकमत्येन वर्तमानाः; तथा ‘समानं
वदन्तः’ यदेको ब्रूते, तदन्येऽप्यनुकुर्वन्तः; ‘समानम्’ एकमेव कार्यं
मनसि ‘दध्राणाः’ धारयमाणाः । द्वितीयभागस्य तात्पर्यं माह—
“देवानां भोज इति । ओजोरूपाणां प्रियधान्ना माज्ये स्थापनात् ।
अनभिग्रस्यादिपदत्रयस्यैकतात्पर्यता माह—“सर्वा हि देवा
अभिग्रसिं तौर्णा इति । ‘सत्यं सुपगेषम्’—इत्येतस्य सत्यप्राप्तेः
प्रतिज्ञारूपत्वेन वागात्मकत्वात् ‘सत्यं वदामि’—इत्येवंरूपा सत्य-
प्राप्तिरुक्ता । तदेव सत्यं ‘मेदम्’—इत्यत्र ‘इदं’-शब्देन निर्दिष्टम् ।
‘स्त्रिते मा धाः’—इत्यत्र ‘स्त्रित’-शब्दार्थं माह—“स्त्रिते हि तद्देवा
इति । सुष्ठु प्राप्तव्यं स्त्रितम्; तदत्र सत्यमेव वदानीति प्रतिज्ञापूर्वकं
तदनुष्ठानमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

तानूनम्र माज्यं सर्वैः स्पृष्टमपि सत् यजमानायैव दातव्यमिति^३

१—पा० सू० ३. ४. ७ ।

२—पा० सू० ३. १. ३४ ।

३—तैत्तिरीयसंहिताया मध्येष मन्त्रो व्याख्यातः (६. २. २. ५.) ।

४—का० श्रौ० सू० ८. २. २. ३ ।

विधातु माह— “अथ यास्तद्देवा इति । इन्द्रशब्दस्य विवक्षित
मर्थं माह— “एष वा इन्द्रो य एष तपतीति । इन्द्रेणै-
तत्प्राप्तौ कोऽतिशयो सञ्च इति तत्राह— “न ह वा एष इति ।
तापकतया, न ततापेत्यर्थः ; ‘यथा ह एव’ ‘इदम्’ इदानीं परि-
दृश्यमाणं तपनम् । तर्हि कथं मास ? ‘कृष्णम् एव’ कृष्णरूप मेव
‘आस’ । तस्मात् ‘तेनैव’ तानूनग्राज्यस्त्रीकारजनितेनैव ‘वीर्येण’
दुर्द्धर्षः सन् ‘तपति’ इत्यर्थः । “तस्माद् यदि बहव इत्यादि,
प्रकृतपर्यवसानवाक्यं स्पष्टम् । ‘अभ्युत्थिष्य’ उपरि तदाज्य मासिष्य ।
“स हि तेषा मिन्द्रभाजनं भवतीति । ‘इन्द्रभाजनम्’ इन्द्रस्थानीयः ।
फलस्य साम्येऽपि गृहपतित्वेन वरणेन प्राधान्यादिन्द्रत्वम् । “यद्यु
दक्षिणावतेति । यदि तु दक्षिणायुक्तेनैकाहादिना सोमयागेन
दीक्षेतेत्यर्थः । स्पष्टं मन्यत्^१ ॥ १५ ॥

यजमानेन क्रियमाणस्य सामोपायस्य देवैः कृतं साममूल
मित्याह— “अथ यास्तद्देवा इति । ‘तत्’ अर्वात्तं ‘साङ्गै’ ‘सञ्जने’ ।
तदाज्येन साकं प्रक्षिप्तं शरीरकदम्बकं संहतं मेकं मभूत् ।
‘तत्’ सामाभवत् । देवानां सत्येनोत्पन्नत्वात् ‘सत्यं देवजं च
‘साम’ ॥ १६ ॥ ३ [४. २.] ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१— तत् तानूनपत्रम् “पल्यञ्च निदधात्यपिधासाम्भयेन”—इति ब्रा०

श्रौ० सू० ८. २. १ । ‘पल्यञ्च = कम्पयित्वा’—इति तद्वक्तौ या० दे० ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

आतिथ्येन वै देवा इष्टा* । तान्समदविन्दते तानू-
नम्रैः समशाम्यंस्तु एतस्य प्रार्थश्चित्ति मैच्छन् युदन्यो-
न्यं पाप मुवदन्नाह पुरावभृथात् पुनर्दोक्षा मवा-
कल्पयंस्तु एता मवान्तरां दोक्षा मपश्यन्† ॥ १ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । तुपो वा ऽग्नि-
स्तपो दोक्षा तदवान्तरां दोक्षा मुपायंस्तद्यदवान्तरां
दोक्षा मुपायंस्तस्मादवान्तरदोक्षा सन्तरा मङ्गुलीराञ्चन्त
सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्यस्यन्त
तथो एवैषु एतद्यदुतः प्राचीन मव्रत्यं वा करोत्यव्रत्यं
वा वुदति तस्यैवैतन्मयाश्चित्तिं कुरुते‡ ॥ २ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । तुपो वा ऽग्नि-
स्तपो दोक्षा तदवान्तरां दोक्षा मुपैति सन्तरा मङ्गुली-
रुचते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्सतीं पुर्य-
स्यते प्रजा मु द्वैव तुद्देवा उपायन्॥ ३ ॥

तेऽग्निनैव त्वचं विपुल्याङ्गयन्त । अग्निर्वै मिथुनस्य
कर्त्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपायन्सन्तरा मङ्गुली-

* “इष्टा”-इति ग, घ ।

† “मपश्यन्”-इति ग, घ ।

‡ “कुरुते”-इति ख, “कुरुते”-इति ग, घ ।

“उपायन्”-इति ग, घ ।

राञ्चन्त सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन्कुर्वन्त तुषो
ऽणुवैषु एतत्प्रजा मेवोपैति* ॥ ४ ॥

सोऽग्निनैव त्वचं विपुल्यङ्गयते । अग्निर्वै मिथुनस
कर्त्ता प्रजनयिता तुत्प्रजा मुपैति सन्तरा मङ्गुलीरुचते
सन्तरां मेखलां तुत्प्रजा मात्मन् कुरुते ॥ ५ ॥

देवाना मु ह स्म दीक्षितानाम् । युः समिद्धारो वा
स्वाध्यायं वा व्विस्तृज्यते† तु ह स्मेतरस्यैवेतरः रूपेणे-
तरस्येतर मसुररक्षसानि जिघांसन्ति ते ह पापं व्यदन
उपसमेयुरिति वै मां त्व मुचिकौर्षीरिति माजिघांसौ-
रित्यग्निर्हैव तथा नान्य मुवादाग्निं तथा नान्यः‡ ॥ ६ ॥

ते होचुः । अपीत्यन्वा? मग्नेऽवादिषूऽरिति नैवाह
मन्यं न मा मन्य इति॥ ॥ ७ ॥

तेऽविदुः । अयं वै नो विरक्षस्तमोऽस्यैव रूप मसाम
तेन रुक्षांस्यतिमोक्ष्यामहे तेन स्वर्गं लोकः समञ्च-
विष्यामह इति तेऽग्नेरेव रूप मभवंस्तेन रुक्षांस्यत्य-
मुच्यन्त तेन स्वर्गं लोकः सुमाञ्चवत्॥ तुषो ऽणुवैषु

* “मेवोपैति”—इति ग, घ ।

† “विस्तृज्यते”—इति ग, घ ; सायणसम्मतोऽयं पाठ इति चाह डा० वेङ्कट ।

‡ “नान्यः”—इति ग, घ ।

§ “अपीत्यन्वा”—इति क, ख ।

॥ “इति”—इति ग, घ । ॥ “सुमाञ्चवत्”—इति च वृद्धो डा० वेङ्कट ।

तुदग्नेरेव रूपं भवति तेन रुक्षाः स्यतिमुच्यते तेन
गुं लोकः समश्नुते स वे समिध मेवाभ्यादुधदवान्तर-
क्षा मुपैति ॥ ८ ॥

सु समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रतपास्त्वे व्रतपा
यमिहि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहुग्ने व्रतपास्त्वे
तपा इति या तुव तनूरियः सा मयि यो मुम तनू-
षा सा त्वयि । सह नौ व्रतपते व्रतानीति तुदग्निना
चं विपुल्यङ्गयतेऽनु मे दौक्षां दौक्षापतिर्मुन्यता मुनु
तुपस्तुपस्पतिरिति तुदवान्तरां दौक्षा मुपैति सन्तरा
मङ्गुलौरुचते सन्तरां मेखलां पुर्यस्ता मेवैना मेतुत्*
सतीं पुर्यस्यते ॥ ९ ॥

अथैन मुतो मुदन्तीभिरुपचरन्ति । तुपो वा ऽग्नि-
स्तुपो मुदन्त्यस्तुस्मादेनं मुदन्तीभिरुपचरन्ति ॥ १० ॥

अथ मुदन्तीरुपस्पृश्य† । राजान माप्याययन्ति
तद्यन्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति वृजो वा
आज्यः रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः सोमः द्विनुसा-
मेति तुस्मान्मुदन्तीरुपस्पृश्य राजान माप्याययन्ति ॥ ११ ॥

तदाहुः । युस्मा ऽतुदाप्यायनं क्रियुत ऽआतिथ्यः

* “पुर्यक्ता मेवैतुत्”-इति ग, घ ।

† “मुदन्तीभिरुपस्पृश्य”-इति ग, घ ।

सोमाय तु मेवाग्र* आष्याययेयुरथावान्तरदौक्षा मथ
तानूनप्राणौति तदु तथा नु कुर्याद्यज्ञस्य वा एवम्
कर्माचु वा एनान्समदविन्दते सःशम मेवै पुर्व्व
मुपायन्नुथावान्तरदौक्षा मथाप्यायनम् ॥ १२ ॥

तद्यदाप्याययन्ति । देवो वै सोमो दिवि हि सोमो
वृचो वै सोम आसौत् तस्यैतच्छुरीरं युङ्गिरयो यद-
श्मानस्तुदेषोऽशानाना मौषधिर्जायत इति ह स्माह
श्वेतुकेतुरौद्दालकिस्तु मेतदाहृत्याभिषुषन्ति तां
दौक्षोपसुङ्गिस्तानूनपचैराप्यायनेन सोमं कुर्व्वन्तीति
तथो एवैना मेषु एतदौक्षोपसुङ्गिस्तानूनपचैराप्यायनेन
सोमं करोति ॥ १३ ॥

मधु सारघ मिति वा आहुः । यज्ञो ह वै मधु सारघ
मथैत एव सरुघो मधुकृतो युद्वत्विजस्तद्यथा मधु मधु-
कृत आप्याययेयुरेव मेवैतद्यज्ञ माप्याययन्ति ॥ १४ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्यैषा मियं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्य
स्यादिति ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा युथा मधु मधुकृतो
निर्द्धयेयुर्व्विदुह्य यज्ञं यूपेन योपयित्वा तिरोऽभवन्नुथ
युदेनेनायोपयंस्तुस्माद्यूपो नाम ॥ १५ ॥

* “त मेवाग्र”-इति, “तु मेवाग्र”-इति चेतौ डा०-वेबरवृष्टौ ।

तद्वा ऽऋषीणा मुनुश्रुत मास । ते यज्ञः सुमभरन्
यथायं यज्ञः सुभृत एवं वा ऽएषु यज्ञः सुभरति यो
दीक्षते व्वाग्वै यज्ञस्तद्यदेवाच यज्ञस्य निश्चीतं यद्विदुग्धं
तदेवैतत्पुनराप्याययति ॥ १६ ॥

ते वै षड्* भूत्वाप्याययन्ति । षड् वा ऽऋतुव ऋतुव
एवैतद्भूत्वाप्याययन्ति ॥ १७ ॥

त ऽत्राप्याययन्ति । अश्वशुरशुष्टे देव सोमाप्यायता
मिति तदस्याशु मशु मेवाप्याययन्तीन्द्रायैकधनविद
ऽइतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता तस्मादाहेन्द्रायेत्येकधन-
विद ऽइति शतः शतः ह स्म वा ऽएषु देवान् प्रत्येकैक
एवाश्वशुरेकधनानाप्यायते दश दश वा तुभ्य मिन्द्रः
प्यायता मा त्व मिन्द्राय प्यायस्वेतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवता
सा यैव यज्ञस्य देवता ता मेवैतदाप्याययत्या त्व
मिन्द्राय प्यायस्वेति तदेतस्मिन्नाप्यायनं दधात्याप्याय-
यास्मान्सखीन्त्सन्त्या मेधयेति स यत्सन्तीति तत्तदाह
यत्सन्त्येत्यथ यदनुब्रूते तदु तदाह युन्मेधयेति स्वस्ति ते
देव सोमसुत्या मशीयेत्येका वा ऽएतेषा माशीर्भवत्यृ-
त्विजां च युजमानस्य च यज्ञस्योद्दुचं गच्छेमेति यज्ञ-
स्योद्दुचं गच्छानौत्येवैतदाह ॥ १८ ॥

अथ प्रस्तरे निह्ववते । उत्तरत उपचारो वै यज्ञोऽथै-
तद् दक्षिणेना* न्वित्याप्याययन्त्यग्निर्वै यज्ञस्तद्यज्ञं पृष्ठतः
कुर्वन्ते† तन्मिथ्याकुर्वन्ति देवेभ्य आवृश्च्यन्ते यज्ञो वै
प्रस्तरस्तद्यज्ञं पुनरारभन्ते तस्यो हैषा प्रायश्चित्तिस्तथो
हैषा मेतन्नु मिथ्याकृतं भवति न देवेभ्य आवृश्च्यन्ते
तस्मात् प्रस्तरे निह्ववते ॥ १९ ॥

तदाहुः । अक्ते निह्ववीराश्नुनक्ताश्ऽद्वत्यनक्ते हैव
निह्ववीन्ननुप्रहुरणुः ह्येवाक्तस्य ॥ २० ॥

ते निह्ववते । एष्टा रायः प्रेषे भुगाय ऽहृत मृतवा-
दिभ्य इति सत्यः सत्यवादिभ्य इत्येवैतदाह नमो द्यावा-
पृथिवीभ्या मिति तदाभ्यां द्यावापृथिवीभ्यां निह्ववते
ययोरिदं सुर्वं मुधि‡ ॥ २१ ॥

अथा ह समुल्लुप्य प्रस्तरम्१ । अग्नीन्मुदन्त्यापाश्॥
ऽइति मुदन्तीत्यग्नीदाह ताभिरेहीत्युपर्युपर्यग्निं मति-
हुरति स युनानुप्रहुरत्येतेन ह्यत जर्ध्वान्यहानि
प्रचरिष्यन् भवत्यथ यदुपर्युपर्यग्निं मतिहुरति तदेवा-
स्यानुप्रहृतभाजनं भवति तु मग्नीधे प्रयच्छति तु मग्नी-
न्निदधाति ॥ २२ ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [४. ३.] ॥

* “दक्षिणेवा”-इति ग, घ ।

† “कुर्वन्ति”-इति ग, घ ।

‡ “मुधि”-इति ग, घ ।

१ “प्रस्तरम्”-इति ग, घ ।

॥ “दन्त्यापाश्”-इति ग, घ ।

अवान्तरदीक्षां विधातु माह—“अतिथ्येन वै देवा इष्ट्वा तानिति । ‘ते’ ‘एतस्य’ तानूनमस्य ग्रपथात्मकस्य दोषपरिहाराय । तानूनमस्य निन्दितत्वं माह—“यदन्योऽन्यं पापं भवदञ्जिति । “सत्यं वदानि”, मेदं मतिक्रमिषम्”—इत्येवं रूपं मित्यर्थः । “नाहं पुरेत्यनेन दोषपरिहारोपाय उक्तः । स्त्रीकृताया दीक्षाया अवश्य-पर्यन्तानुवर्त्तने सति प्राग्गतस्य पापवदनस्य परिहारो भवति, सा चानुवृत्तिर्न तैः कृतेत्यर्थः; मध्ये दीक्षापरित्यागादिति भावः । यदा स्त्रीकृताया दीक्षाया इदानीं मध्यपरित्यागात् तन्मध्ये नूतनां ‘दीक्षां’ ‘पुनः’ ‘न’ ‘अवाकल्पयन्’, किन्तु प्रकृतदीक्षाया अविरोधिनीम् ‘अवान्तरदीक्षाम्’ ‘अपश्यन्’ १ ॥ १ ॥

अवान्तरदीक्षाकल्पनप्रकार उच्यते—“तेऽग्निर्नैव त्वच मिति । ‘विपल्याङ्गयन्त’ विविधं ‘परि’ परितः ‘आङ्गयन्त’ अवेषयन्; अग्निं मेव त्वचं मकुर्वन्त्यर्थः । अग्नेस्त्वग्भावे कः सम्बन्ध इति, तत्रोच्यते—“तपो वा अग्निरिति । तपनसाधनत्वात् अग्निः ‘तपः’; ‘दीक्षा’ तु क्लेशात्मकत्वादेव ‘तपः’ । अवान्तरदीक्षां नामनिर्वचनेन प्रशंसति—“तद्यदवान्तरा मिति । “सन्तरा मित्यादि । ‘सन्तरा माञ्जन्त’ अतिशयेन संस्मृष्टा ऋजुलीरकुर्वन् । तथा ‘मेखलाम्’ अपि पूर्वां शिथिलवद्धां पुनः संलग्ना मकुर्वन् । तदेवाह—“पर्यस्ता मेवेति । ‘पर्यस्ता मेव’ परितः क्षिप्ता मेव । व्रतं मर्हतीति ‘व्रथम्’, तद्विरोधि ‘अव्रथम्’ । ‘तस्य’ ‘एतत्’ अवान्तरदीक्षास्य कर्म ‘प्रायश्चित्तम्’, तस्य पापस्य निर्हरणं मित्यर्थः ॥ २ ॥

१—‘वदानि’—इति क् ।

२—तै० सं० ६, २, २, १० द्रष्टव्यम् ।

यदर्थं माख्यायिकामुखेनावान्तरदीचीक्षा, त मिदानीं विधत्ते—
“सोऽग्निनैवेति । ‘सः’ यजमानः । शिष्टं पूर्ववत् । अवान्तरदीक्षां
प्रजासाधनत्वेन प्रशंसति— “प्रजा मु हैवेत्यादिना ॥ ३ ॥

“तेऽग्निनैव च मिति । “अग्निर्वै मिथुनस्य कर्त्तृति ।
बधूवरयोर्युग्मोन्मत्तस्याग्निसव्यपेक्षत्वात् मिथुनकर्त्ताग्निरुच्यते । सा
प्रसिद्धिः ‘वै’-शब्देनोक्ता । अग्निर्तपोतथोः शूक्रशोणितरूपेण परि-
णामस्य, पुनश्च देहाकारेण परिणामस्य चान्यधीनत्वात् ‘प्रजनयिता’ ।
अथवा कथम् ‘अग्निर्मिथुनस्य कर्त्ता’? यतोऽसौ ‘मिथुनस्य प्रजन-
यिता’ इति व्याख्यानव्याख्येयभावो द्रष्टव्यः । देवानां प्रजार्थत्वं
मुक्त्वा, इदानीन्मनयजमानस्यापि तदर्थत्वं माह— “तथो एवैष
एतत् प्रजा मेवोपैतीति । ‘एतत्’ एतथा अवान्तरदीक्षया ॥ ४ ॥ ५ ॥

अवान्तरदीक्षारूपेण समिदाधानं विधास्यते, तन्मन्त्रे “या
तनूरियं सा मयि”—इत्यादि वक्ष्यते, तदुपोद्घातत्वेनाख्यायिका
माह— “देवानां मु ह स्र दौक्षितानां मित्यादिना । ‘समिद्धारो
वा’ समिधं हरतीति ‘समिद्धारः’ । “हरतेरनुद्यमने च”—
इत्यनुद्यमन इति पर्युदासात् तादृशोद्यमनस्य सम्भवात् साभि-
न्येन प्राप्तः “कर्मण्य्”—इत्यण् । “स्वाध्यायं वा विसृजत इति
‘विसृजते’ नोच्चारयति^१ कश्चित् । ‘तं ह’ समिदाहर्त्तारं वा
चत्विजं वा मन्त्रोत्सृष्टारम् । उपलक्षणं मेतत् । चत्विजां मध्ये यं

१— पा० सू० ३. २. ६ ।

२— पा० सू० ३. २. १ ।

३— ‘उच्चारयति’—इति क् ।

कश्चिन्न व्यावृत्तम्, तम् । ‘इतरम् इतरस्य रूपेण’—‘इतरम् इतरस्य रूपेण’—समिदाहर्त्तरूपेण प्रवचनकर्तारम्, प्रवचनकर्तृरूपेण समिदाहर्त्तार मित्यर्थः । एवम् ‘असुररक्षसानि’ असुराश्च रक्षांसि च ‘जिघांसन्ति’ हन्तुं मिच्छन्ति । तथा सति देवः ‘इति’ खलु ‘मां तम्’ ‘अचिकीर्षीः’ कर्तुं मैच्छः ‘इति’ । ‘मा’ मां ‘अजिघांसीः’ हन्तुं मैच्छः ‘इति’ । ‘पापं वदन्तः’ ‘उपसमेयुः’ अन्योऽन्यं प्राप्नुवन्ति । किं मग्निरपि तादृग्विषयापन्नः ? नेत्याह—“अग्निर्हेव तथा नान्य मिति । ‘उवाद’ उदितवान् ॥ ६ ॥

“ते होचुरिति । ‘ते’ असुरैरभिभूता देवाः । ‘अग्ने !’ ‘त्वा मपि ‘इत्थम्’ अनेन प्रकारेण किम् ‘अवादिषूर्’ । ‘अग्ने भुतिः’ । तस्योत्तरम्—‘नैवाह मन्यम्, न मा मन्यः’ वा अवादीदित्यग्निः प्रत्युवाच ॥ ७ ॥

“तेऽविदुरिति । ‘अथम्’ अग्निः ‘नः’ अस्माकं मध्ये ‘विरक्ष-समः’ विरक्षो यस्मात् स विरक्षाः, अतिशयेन विरक्षाः ‘विरक्ष-समः’ । “अस्यैवरूप मसाम”—इत्यादि । स्पष्टम् । यद्यपि मेखला-शोभरजिन-धारणादिक मपि दीक्षाङ्गम्, तथाप्यवान्तरदीक्षायां शोभदाधानस्य मुख्यत्वात् “समिध मेवाभ्यादधदवान्तरदीक्षा रूपे-तौत्युक्तम् ॥ ८ ॥

“स समिध मभ्यादधातीति^१ । “अग्ने व्रतपा इत्यादिः” समिदाधानमन्त्रः । हे ‘व्रतपा अग्ने !’ ‘त्वे’ त्वयि व्रतस्य पातरि

१—‘जिघांसीः’—इति छ ।

२—पा० सू० ८. २. १०० ।

३—का० श्रौ० सू० ८. २. ४ क ।

४—वा० सं० ५. ६. १. ।

सति, अहं 'व्रतपाः' व्रतस्य पालयिता, भूयास मित्यर्थः । सप्तम्याः
 ग्रे-आदेशः^१ । अथवा 'व्रतपाः' भवति 'ले' लम् । “अग्निर्हि
 देवानां व्रतपतिः”—इत्यत्र 'हि'-शब्देन “त्व मग्ने व्रतपा असि देव
 आ मर्त्येषु”—इत्यादि^२ श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिर्घोष्यते । 'था तव' तेजोमयी
 'तनू' अस्ति, 'सा' 'इयं' ममापि भवतु ; तथा 'था मम' इत्येतद्
 व्याख्येयम् । हे 'व्रतपते' अग्ने ! 'नौ' आवां 'सह' 'व्रतानि', चरित्याव
 इति शेषः । 'तत्' तेन तनूविनिमयेन मन्त्रगतम् । “अनु मे
 दीक्षाम्”—इति मन्त्रभागे^३ 'दीक्षा'-शब्दश्रवणात् तन्मन्त्रभागपाठे-
 नावान्तरदीक्षां प्राप्तवान् भवति ॥

दीक्षाकृत्यमन्तरं पुनरङ्गुल्यादिसमञ्जनस्याभिधानात् आदौ
 दीक्षाकृतिः कर्त्तव्या, पश्चात् समञ्जन मिति क्रमोऽवगम्यते ॥ ८ ॥

अथ यद्यद्यजमानस्य तत्तन्मदन्तीभिः कर्त्तव्य मिति विधत्ते—
 “अथैन मतो मदन्तीभिरिति^४ । 'एनं' सोमं यजमानं वा ।
 तस्मा आपो 'मदन्त्यः' । अग्नेर्मदन्तीनाञ्च सन्तापकत्वात् तपोरूप-
 लम् ॥ १० ॥

मदन्त्युपसर्गनपूर्वकं राजाप्यायनं विधत्ते—“अथ मदन्तीभि-
 रूपस्य राजान मिति^५ । “वज्रो वा आज्य मिति । “घृतं वै देवा

१— पा० सू० ७. १. ३६. ।

२— वा० सं० ४. १६. ।

३— वा० सं० ५. ६. १. । तैत्तिरीयकल्पमते मन्त्रान्तर एषः, यजमान

मिमं वाचयति । तै० सं० १. २. १० सा० भा० ब्रह्मम् ।

४— का० औ० सू० ८. २. ४ ख ।

५— का० औ० सू० ८. २. ६ ।

वज्रं कृत्वा सोम मघ्नन्”-इति^१श्रुतेराज्यस्य वज्रत्वम् । सोमस्य सर्वौषधनुप्रवेशात्, रेतसश्चौषधिजन्यत्वात्^२ रेतस्त्वं सोमस्य । अथवा “पञ्चम्या माज्जतावापः पुरुषवचसो भवन्ति”-इति^३ आहुतिरूपस्य सोमस्य क्रमेण रेतोरूपेण परिणामात् रेतस्त्वम् ॥ ११ ॥

अनुष्ठेयपदार्थक्रमविषये किञ्चिद् ब्रह्मवादिनश्चोद्य मुद्गावयन्ति— तदाङ्ग्यस्मा एतदाप्यायनं क्रियत इति । ‘यस्मै सोमाय एतत् श्रातिथ्यं क्रियते’, ‘त मेव’ ‘अग्ने’ आप्यायनादिभिः सत्कर्तुं युक्तम् । सोमसम्बन्धाभिप्रायेण चोद्य उद्गाविते यागसम्बन्धेन परिहरति— “यज्ञस्य वा एवं कर्मेति । एवमकारक्रमविशिष्टं कर्मजातं यज्ञस्य खलु क्रियत इत्यर्थः । ‘अत्र’ खलु ‘एनान्’ ‘समत्’ कलहः ‘अविन्दत्’ श्राप्नोत् । ‘ते’ च देवाः ‘पूर्वं संग्रम मेवोपायन्’ कलहोपशमनरूपं तानूनम्रं ते कृतवन्त इत्यर्थः । “अथावान्तरदीक्षा मिति । शपथ-जनितदोषपरिहाराय अनन्तर मेव अवान्तरदीक्षा कार्या । अतः परिशेषादाप्यायनस्थान्ते निवेश इति ॥ १२ ॥

“तद्यदाप्याययन्तीति । आप्यायनं प्रशंसति— “देवो वा इति । सोमस्य देवत्वं समर्थयते— “दिवि हीति । अस्त्वेवं सोमस्य, सोमस्याप्यायने किं मायात मित्यत आह— “वृत्रो वा इत्यादि । तद्वेद्विघातकोत्पत्त्यर्थं ऊतस्येन्द्रपीतसोमशेषस्य वृत्रलेनोत्पत्तेः सोमस्य वृत्रत्वम् । ‘तस्य’ इन्द्रेण हतस्य वृत्रस्य ‘शरीरं’ ‘गिरयोऽश्मानः’

१— तै० सं० ६. २. २. ७ । इहाप्युत्तरत्र ४. ४. ६ द्रष्टव्यम् ।

२— ‘रेतसश्चौषधिसाररूपत्वात्’-इति ड ।

३— का० ब्रा० ७. ६. १ । इहोपरिष्ठाभास्त्येषा कथा १४. ६. १ ।

सामवन् । सोमाख्यं वस्त्रेव सोमशरीरभूतेषु गिर्यादिषु वर्त्तते,
 'तत् एष' ^१ प्रशनाख्या^१ 'ओषधिः' 'जायते',—'इति' एवं 'श्वेतकेतुः'
 औद्दालकिः 'आह' स्म । अतः 'ता मेव' गिरावुत्पन्ना मेव इदा-
 नीन्तना यजमानाः 'अभिषुण्वन्ति', न साक्षात् सोमम् । अतः
 'ताम्' ओषधिं दौचादिभिः संस्कारैः साक्षात् 'सोमं कुर्वन्ति' ।
 "तथो एवेना मेष इत्यादि ॥ १३ ॥

स्त्विग्यजमानकर्त्तृक माष्यायनं सारघमधुकल्पनया^२ प्रशंसति—
 "मधु सारघ मिति^३ वा आऊरित्यादिना ॥ १४ ॥

एतदेवाष्यायनं^४ गतसारत्वपरिहारात्मना प्रशंसति— "यज्ञेन वै
 देवा इमां जितिं जिग्युरित्यादिना, "यदेवात्र यज्ञस्य निर्द्वीतं
 यद्विदुर्गन्धं तदेवैतत् पुनराष्याययन्तीत्यन्तेन । एतदसङ्गद् व्याख्या-
 तम् ॥ १५, १६ ॥

"ते वै षड् भूत्वाष्याययन्तीति । स्पष्टम् ॥ १७ ॥

"त आष्याययन्तीति । आष्यायनमन्त्रस्य प्रथमभागं व्याचष्टे—
 "अंशुरंशुष्टे देवेत्यादि^५ । यद्यष्याययने सोमस्य सर्वोऽंशुर्नाषा-
 यते, तथापि मन्त्रे 'अंशुरंशुः'—इति वीष्माभिधानसामर्थ्येनैव प्रत्यंशु
 आष्याययन्तो भवन्तीत्यर्थः । "इन्द्रायैकधनविद् इति । अचेन्द्र-
 शब्दतात्पर्यं माह— "इन्द्रो वै यज्ञस्येति । "एकधनानाष्यायते दश-

१— 'दूषानाख्या (! उशनाख्या)'—इति छ ।

२, ३— छ-पुस्तकीयपाठाविह्वलत्वरभ्रमजन्यौ ।

४— तै० सं० २. २. ८ इत्ययम् ।

५— वा० सं० ५. ७. १ ।

दश वेति । एक एव सोमादिरूपो हविःपदार्थ एव^१ धनं येषां, ते देवा एकधनाः; तान् विन्दति, यज्ञे सोमपानाय लभत इतीन्द्रः 'एकधनवित्' । 'तस्मात्' एकैक एवांशुः शतशो दशशो वा 'एकधनान्' देवान् 'आयायते' वर्द्धयति, शरीरोपचयं करोति, अतः उक्तप्रकारेण सोमाख्यैकधनेन देवाना मेकधनत्वात् मन्त्रः 'इन्द्रायैकधनविदे' 'इति' 'आह' इत्यर्थः । "आ तुभ्य मिन्द्रः प्यायता मिति । हे सोम ! 'तुभ्यं' त्वदर्थं, त्वां पातुं स इन्द्रः समर्थो भवत्विति । यज्ञसाधनभूतस्य सोमस्तेन्द्रार्थत्वावगमादिन्द्रस्यैवायायनं कृतं भवतीत्यर्थः । "आ त्व मिन्द्राय प्यायस्वेति । अत्र सोमायायनस्तेन्द्रार्थत्वावगतेस्तस्मिन्नेवायायनं दधातीत्युक्तम् । "आयाययास्तस्त्वस्वीन्सत्या मेधयेति । अनेन मन्त्रभागेन धन मेषां दित्तयायायनायास्तस्त्वस्विभूताना मृत्विजा माश्रासनं क्रियते । अत्र 'सनि-मेधा'-शब्दयोः दातव्यं धनं मनुवचनीयं मित्याह— "स यत् सनोति, तत्तदाह यत् सन्येतीति । 'सन्या'—'इति' एवरूपेण शब्देन यदाहार्थजातम्, 'तद्' 'यत् सनोति' धनं यज्ञेन यजमानः, 'तदाह' इत्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यं मपि योज्यम् । पूर्वापरौभूतस्यानुवचनस्य मेधा मन्तरेणासम्भवात् मेधाशब्दस्यानुवचनं मर्थ इति व्याख्यातम् । "स्वस्ति ते देव सोमेति । हे 'सोम !' तव 'स्वस्ति' विनाशाभावः क्षेमः, अस्त्विति शेषः । अहं त्वदनुग्रहात् 'सुत्यां' सोमाभिषवम् 'अशीय' प्राप्नुयाम् । सुत्याप्राप्तिप्रार्थनायास्तात्पर्यं माह— "एका वा एतेषा

माश्रीर्भवतीति । “यज्ञस्योदृच मिति । उपरिभाविनौ^१ ऋक्
‘उदृक्’, तथा समाग्निलक्ष्यते ॥ १८ ॥

आषाढन मभिधाय निऋव माह—“अथ प्रस्तरे निऋवत
इति^२ । प्रस्तरस्योपरि पाणी सम्युटीकृत्य “एष्टा राये”—इति^३
मन्त्रजपो निऋवः । निऋवशब्दोऽपलापे प्रसिद्धो लोके^४, इह
देवानां नमस्कारादिना सान्त्वनं विहितम् । निऋवं सोमाषाढन-
काले सम्भावितस्यातिक्रमस्य परिहाररूपेण प्रशंसति—“उत्तरत
उपचारो वै यज्ञ इति । उत्तर उपचार इति व्यतिरेकप्रदर्शनाय
अभिधानं साध्यसाधनयोरभेदाभिप्रायेण । अग्रेयज्ञत्वं मृत्विजां
दक्षिणत उपचारेण । पश्चाद्भागस्थितस्य गार्हपत्यस्य पृष्ठतः करणं
भवति, तेन ‘मिथ्या’ अकृतं ‘कुर्वन्ति’; अग्नेः सर्वदेवात्मकत्वात्
सर्वदेवेभ्योऽपि वर्जितो भवति । तर्हि प्रस्तरनिऋवेन कथं समा-
धान मिति, तच्चाह—“यज्ञो वै प्रस्तर इति । हविराधारकत्वेन
यज्ञनिर्वर्त्तकत्वात् प्रस्तरस्य यज्ञलोपचारः ॥ १९ ॥

निऋवस्य कालं निर्द्धारयितुं ब्रह्मवादिनां विचारं दर्शयति—
“तदाऽऽरक्ते निऋवोराशननक्ताइतीति^५ । किम् ‘अक्ते’ प्रस्तरे

१—‘तदुपरिभाविनौ’—इति क् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ६ ।

३— वा० सं० ५. ७. २० ।

४— तथा चामरः—“अपलापस्तु निऋवः”—इति (१. ६. १७.), पुनः

“अपह्ववेऽपि निऋतावपि निऋवः”—इति (३. ३. २०७.) च ।

अपह्ववोऽपलापो निऋतिः शाक्य मिति तद्वैकायाम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. २. १०, ११ ।

निऋवः कर्त्तव्यः, उतानक्ते? इति विचार्यमाणत्वात् भुतिः^१। अक्तस्य
अविलम्बेनाग्नौ^२ प्रहरणात् अक्ते एव प्रस्तरे कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ २० ॥

“ते निऋवत एष्टा रायः प्रेष इति^३। निऋवमन्त्रस्याय मर्थः।
हे ‘एष्टः’! त्वजन्तस्य सम्बुद्धिः। धनं यजमानार्थं मिच्छन् अग्ने^४!
अत्र ब्राह्मणे सोमाण्यायननिऋवातिक्रमस्योक्तत्वात् स एव प्रसाध्यः।
‘रायः’ धनानि, प्रयच्छन्निति प्रेषः। किमर्थम्? ‘इष्टे’ अस्माय,
‘भगाय’ सौख्याय च। तथा ‘क्षतवादिभ्यः’ सत्यवादिभ्योऽस्माभ्यम्
‘क्षतं प्रयच्छ’ क्रियमाणं कर्म यथा न वृथा स्यात्, तथा कुर्वि-
त्यर्थः। सर्वदेवाभ्याभ्यां ‘द्यावापृथिवीभ्यां’ ‘नमः’ अस्तु। क्षतशब्द-
स्योदकयज्ञादर्थेषु^५ अभिमत मर्थं माह—“सत्यवादिभ्य इतीति।
द्यावापृथिवीभ्यां नमस्कार एव निऋव इत्याह—“द्यावापृथिवीभ्या
मेव निऋवत इति। अस्तु नमस्कारेण तथोर्निऋवः, इतरेषां
देवानां स कथं कृतः स्यादिति, तत्राह—“तथोरिदं सर्वं मधीति।
यस्मात् तथोरन्तः ‘इदं’ परिदृश्यमानं सर्वम् ‘अधि’ स्थित मिति

१— पा० सू० ८. २. ६७।

२— ‘विलम्बेनाग्नौ’—इति क।

३— तै० सं० ६. २. २. ६। निऋवप्रकारस्वापस्तम्बेन स्फुटं दर्शितः
(औ० सू० ११. १. १२.)।

४— “यद्वा एष्टा इति प्रथमान्तम्”—इत्यादि च व्याख्यानम् ऐ० ब्रा० १
४. ६ सा० भा० द्रष्टव्यम्।

५— निघ० १. १२. ६८ (उदकम्), २. १०. २८. (घनम्), ३. ११. ६
(सत्वम्), निरु० ६. ४. ७ (यज्ञः), १०, ४, ४ (वायुः)।

शेषः; तस्मादित्यर्थः । अथ वा 'अधि'-इति सप्तम्यर्थानुवादी,
तयोरधीदं सर्वं मिति' ॥ २१ ॥

अध्वर्युकर्तृकं प्रैषं दर्शयति—“अथाह समुल्लुप्य प्रस्तर
मग्नीन्मदन्थापाद्दतीति' । 'प्रस्तरं' 'समुल्लुप्य' सन्ध्यादृत्येत्यर्थः । हे
'अग्नीत्!' 'आपः' किं 'मदन्ती' मदन्त्यः तप्ताः, 'ताभिरेहि'
इति, 'आह' इति शेषः । तम् प्रस्तरम् 'अग्निम् उपर्युपरि'
अग्नेर्होर्होर्द्धाभावे 'अतिहरति' अनुप्रहरेत्' । अनुप्रहरणस्य प्रयोजन
माह—“एतेन ह्यत ऊर्ध्वानीति । 'एतेन' आतिथ्यार्थप्रस्तरेण ।
उपर्युपरि प्रहरणस्य प्रयोजन माह—“तदेवास्यानुप्रहतभाजनं
भवतीति । 'तम्' अध्वर्युणा दत्तं प्रस्तरम्, 'अग्नीत्' आग्नीद्धः
सुरक्षिते देशे 'निदधाति' स्थापयेत् ॥ २२ ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माध्वीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. ७. २ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ११ ।

३— 'अति हरति, न प्रहरेत्'-इति क् ।

४— का० औ० सू० ८. २. १२ ।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्) ।

ग्रीवा वै यक्षस्योपसुदः शिरः प्रवुर्ग्यः । तस्माद् यदि
प्रवुर्ग्यवान् भवति प्रवुर्ग्येण प्रचर्य्यथोपसुद्धिः प्रचरन्ति
तद्ग्रीवाः प्रतिदधति ॥ १ ॥

तद्याः पूर्वाह्नेऽनुवाक्या भवन्ति । ता अपराह्णे
याज्या या याज्यास्ता अनुवाक्यास्तद्युतिषजति तस्मादि-
मानि ग्रीवाणां पुर्व्वाणि व्युतिषक्तानीमान्यस्थौनि ॥ २ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु पुरश्चक्रिरेऽयस्मयी मेवास्मिंस्लोके
रजता मन्तरिक्षे हरिणीं दिवि* ॥ ३ ॥

तद्वै देवा अस्पृण्वत । तु ऽएताभिरुपसुद्धिरुपासीदं-
स्तद्यदुपासीदंस्तस्मादुपसुदो नाम ते पुरः प्राभिन्द-
न्निमांस्लोकान् प्राजयंस्तस्मादाहुरुपसुदा पुरं जयन्तीति
यदुहोपासते तेनेमां मानुषीं पुरं जयन्ति ॥ ४ ॥

एताभिर्व्वै देवा उपसुद्धिः । पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतन्नाहैवास्मा ऽअस्मिं-
स्लोके कुश्वन पुरः कुरुत ऽइमानेवैतुल्लोकान् प्रभि-
नुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तस्मादुपसुद्धिर्यजते ॥ ५ ॥

* “दिवि”-इति ग, घ ।

† “निमांस्लोकान्”-इति क, ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

ता वा ऽश्वाज्यहविषो भवन्ति । वृजो वा ऽश्वाज्य
मेतेन वै देवा वृज्रेणाज्येन पुरः प्राभिन्दन्निमां-
स्लोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैष एतेन वृज्रेणाज्येनेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति तस्मादाज्य-
हविषो भवन्ति ॥ ६ ॥

स वा ऽअष्टौ कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृत्युषो
ऽइतरुयाहुश्चतुरेव कृत्वो जुह्वां गृह्णीयादष्टौ कृत्व
उपमृत्यौति ॥ ७ ॥

स वा अष्टावेव कृत्वो जुह्वां गृह्णाति । चतुरूपमृति
तद्वज्रमभिभारं* करोति तेन वृज्रेणाभिभारेणेमां-
स्लोकान् प्रभिनुत्तीमांस्लोकान् प्रजयति ॥ ८ ॥

अग्नीषोमौ वै देवानां सयुजौ । ताभ्यां साहुं
गृह्णाति विष्णव ऽएकाकिनेऽन्यतरु मेवाधार माधारयति
युः सुवेण प्रतिक्रामति वा ऽउत्तर माधार माधार्याभि-
जित्या ऽअभिजयानौति तस्मादन्यतरु मेवाधार माधार-
यति युः सुवेण† ॥ ९ ॥

अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणीते । सौद होतरित्येवा-

* 'मतिभारं'—इति सा०—सम्मत इति डा० वेबरः ।

† "सुवेण"—इति ग, घ ।

होपविशति होता होतृषुदन ऽपविश्य प्रसूति प्रसूतो
ऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १० ॥

स आहातिक्रामन्नग्नयेऽनुब्रूहीति । आश्राव्याहामि
यजेति व्यषट्कते जुहोति* ॥ ११ ॥

अथाह सोमायानुब्रूहीति । आश्राव्याह सोमं
यजेति व्यषट्कते जुहोति ॥ १२ ॥

अथ यदुपभृत्याज्यं भवति । तत् समानुयमान आह
वृष्णवेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याह वृष्णं यजेति व्यषट्कते
जुहोति ॥ १३ ॥

स यत् समानुच तिष्ठन् जुहोति । न युथेदं†
चरन्त्सञ्चरत्यभिजित्या ऽभिजयानीत्यथ युदेता
देवता युजति वृज मेवैतत् सुःस्कारो‡त्यग्नि मनीकः
सोमः शल्पं वृष्णं कुल्लम्‡ ॥ १४ ॥

संवत्सरो हि वृजः । अग्निर्वा ऽअहः सोमो रात्रि-
ऽथ यदन्तरेण तद् विष्णुरेतद्वै परिलवमानः संवत्सरं
करोति ॥ १५ ॥

संवत्सरो वृजः । एतेन वै देवाः संवत्सरेण वृजेण

* 'जुहोति'—इति ख । एव मुत्तरत्रापि द्वयोः ।

† 'युथेदं'—इति पाठः सा०—सम्मत इति डा० वेबरः । 'यथेदं'—इति च ।

‡ 'संस्कारो'—इति क, ख । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

§ 'कुल्लम्'—इति ख । अथ मेव पाठः कच्छीच्छेदाद् परस्थः स्यात् साधुः ।

पुरः प्राभिन्दन्निमांस्त्रोकान् प्राजयंस्तथो ऽएवैषु एतेन
संवत्सरेण व्यज्रेणेमांस्त्रोकान् प्रभिनृत्तौमांस्त्रोकान्
प्रजयति तस्मादेता देवता यजति ॥ १६ ॥

स वै तिस्र उपसद उपेयात् । त्रयो वा ऽऋतुवः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १७ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षट् वा ऽऋतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत् सुःस्क-
रोति ॥ १८ ॥

यद्यु द्वादशोपसद उपेयात्* । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवैतत्
सुःस्करोति । द्विरेकया प्रचरति द्विरेकया ॥ १९ ॥

ताश्चतुर्विंशतिः सम्पद्यन्ते । चतुर्विंशतिर्व्यं संवत्सर-
स्यार्द्धमासाः संवत्सरस्यैवैतद्रूपं क्रियते संवत्सर मेवै-
तत् सुःस्करोति ॥ २० ॥

स युत् सायुस्मातः प्रचरति । तथा ह्येव सम्पत्
सम्पद्यते स युत् पूर्वाह्णे प्रचरति तुजयत्युथ युदपराह्णे
प्रचरति सुजित मसदित्युथ युज्जुहोतीदं वै पुरं युध्यन्ति
तां जित्वा स्वाः सतीं प्रपद्यन्ते ॥ २१ ॥

* 'उपेयात्'—इति ग, घ ।

† नास्त्येतत् पदं ख-पुस्तके

स युत्प्रचरति । तद्युध्यत्युथ युत् सन्तिष्ठन्ते तुज्जयत्युथ
युज्जुहोति स्वा मेवैतत् सतीं प्रपद्यते ॥ २२ ॥

सु जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्नेऽयःशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा* । उग्रं व्वचो
अपावधीत्त्वेषं व्वचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा हि
सासौदयस्मयी हि सासीत् ॥ २३ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने रजःशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वचो ऽअपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सासौद्रजता हि सासीत् ॥ २४ ॥

अथ जुहोति । युया द्विरेकस्याहः प्रचरिष्यन् भवति
या ते ऽअग्ने हरिशया तनूर्वृषिष्ठा गह्वरेष्ठा । उग्रं
व्वचो ऽअपावधीत्त्वेषं व्वचो अपावधीत् स्वाहेत्येवुरूपा
हि सासौद्गुरिणी हि सासौद् युद्युद्वादशोपसुद उपे-
याच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकया ॥ २५ ॥

अथातो व्रतोपसुदा मेव । पर उर्व्वीर्व्वा ऽअन्या
उपसुदः पुरोऽह्वीरन्याः स यासा मेकं प्रथमाहं दोग्ध्यथ
दावुथ चींस्ताः परउर्व्वीरुथ यासां चीन् प्रथमाहं

* 'गह्वरेष्ठा'-इति डा०-वेबर-सम्मतः । एव सुत्तरयोश्च'दयोः ।

दोग्ध्यथ द्वावथैकं ताः पुरोऽह्वीर्या वै पुरोऽह्वीस्ताः पर
उर्वीर्याः पर उर्वीस्ताः पुरोऽह्वीः ॥ २६ ॥

तुपसा वै लोकं जयन्ति । तदस्यैतत् परः-पर एव
व्वुरीयस्तुपो भवति परः-परः श्रेयाःसंलोकं जयति
व्वुसीयानु हैवासिंल्लोके भवति यु एवं व्विद्वान्
पुरोऽह्वीरूपसुद उपैति तस्माद् पुरोऽह्वीरेवोपसुद
उपेयाद् युद्यु द्वादशोपसुद उपेयात् त्रींश्चतुरहं दोहुयेद्
द्वौ चतुरह मेकं चतुरहम् ॥ २७ ॥ ५ ॥

॥ तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [४. ४.] ॥

इत्थ मातिथ्य मभिधाय अथोपसदस्तत्कालञ्चाह— “ग्रीवा वै
यज्ञस्योपसदः, शिरः प्रवर्ग्यः^१; तस्माद् यदि प्रवर्ग्यवान् भवति,
प्रवर्ग्येण प्रवर्ग्यथोपसद्भिः प्रचरन्तीति^२ । ‘तत्’ तेन प्रवर्ग्यानन्तर^३
मुपसदनुष्ठानेन ‘ग्रीवाः’ अवयवापेक्षया बद्धवचनम्, ‘प्रतिदधाति’
शिरसा सह योजितवान् भवति । “न प्रथमयज्ञे प्रवृज्यात्”—इति^४

१— ऐतरेयब्राह्मणे आतिथ्यस्य शिरस्त्व मुपसदां ग्रीवात्वम् (१. ५. ८.) ।

२— “प्रवर्ग्योपसदावतः”—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १५ ।

३— प्रवर्ग्यं मुपरिष्ठाद् वक्ष्यति (२६. २. १.) ।

४— इहैवोपरिष्ठाद्वक्ष्यति (२६. ७. ५३.) ।

निषेधसम्भवाद् “यदि प्रवर्ग्यवान्”—इत्युक्तम्^१ । आश्वलायनोऽपि प्रथमयज्ञेनैके घर्म्मम्”—इति^२ ॥ १ ॥

“तथाः पूर्वाह्णेऽनुवाक्या भवन्ति, ता अपराह्णे याज्या इति । “अग्निर्वाचाणि जह्वनद्”—“य उय इव प्रवर्ग्याः”^३, “त्वं सोमामि सत्यतिः”—“गयस्कानो अमीवहाः”^४, “इदं विष्णुर्विचक्रमे”—“त्रीणि पदा विचक्रमे”^५,—इति त्रीणि युगलानि क्रमेणाग्नि-सोमविष्णूनां याज्यापुरोनुवाक्याः^६ । तेष्वाम्नाः प्रातःकालोपसदि पुरोनुवाक्या भवन्ति, द्वितीया याज्याः; सायङ्कालौनोपसदि तु द्वितीयाः पुरोनुवाक्याः, प्रथमा याज्या इत्यर्थः^७ । घौवाणा मङ्गुलिवत् प्रसिद्धपर्याभावात् ‘अस्थीनि’—इत्युक्तम् ॥ २ ॥

उपसदो लोकजयसाधनत्वेन प्रशंसति—“देवाश्च वा असुराश्चेत्यादिना । ‘अयस्मयीम्’—इत्यत्र “अयस्मयादीनि कन्दमि”—इति^८ भ-सञ्ज्ञायां पद-सञ्ज्ञाया बाधादुत्थाभावः । “हरिणीं दिवोति । हरितवर्णां पुरीम्, सुवर्णमयी मित्यर्थः ॥ ३ ॥

“तद्वै देवा असृण्वतेति । ‘तत्’ पुरत्रयम् ‘असृण्वत’ ‘सृ हिंसायाम्’^९ हिंसितवन्तः, ते ‘देवाः’ । यस्मात् ‘एताभिः’

१—अतश्चोक्तं कात्यायनेन “उपसदेव वाप्रवर्ग्ये”—इति ८. २. १६ ।

२—आश्व० औ० सू० ४. ८. १६ । ३—ऋ० सं० ६. १६. २४, ३६ ।

४—ऋ० सं० १. ६१. ५, १२ । ५—ऋ० सं० १. २३. १७, १८ ।

६—विहितश्चैताः ऐ० ब्रा० १. ४. ८ ; आश्व० औ० सू० ४. ८. ८ ।

७—ऐतरेयकेऽप्येव मेव, किञ्चिद् विशेषोऽपि तत्र द्रष्टव्यः (१. ४. ८.) ।

८—पा० सू० १. ४. २० ।

९—स्ता० प० १३ धा० ।

त्रिभिराग्नेयादीष्टिभिः कर्मभिः सामर्थ्येनेत्यर्थः । ‘उपासीदन्’ असुरनिर्गमनप्रतिबन्धानि चौणि पुराण्यावृत्य न्यवसन्नित्यर्थः । अत उपसदसाधनत्वादासा सुपसन्नाम सम्पन्न मित्यर्थः^१ । उक्त सुप-सदां जयसाधनत्वं लोकप्रसिद्धा दृढयति— “तस्मादाङ्गुपसदा पुरं जयतीति । ‘आङ्गः’ अभिज्ञाः कथयन्ति, ‘उपसदा’ उपसदन-दुर्गवेष्टनेन । अभिज्ञाना मभिधानं न मृषेत्याह— “यदहेति । ‘उपासते’ उपेत्यावृणन्ति ॥ ४ ॥

“एताभिर्वै देवा इति । “तथो एवैष एतदिति । एतया उपसदा ‘एषः’ यजमानोऽपि पुरः प्रभिनन्ति, जयति चेति प्रेषः । न केवलं पुरस्य जयः, अपि तु जेतव्यपुर मेव न भवेदित्याह— “नाहैवास्मा अस्मिंलोके कश्चन पुरः कुरुत इति^२ ॥ ५ ॥

“तथो एवैष एतत्”—इति यत् सङ्ग्रहेणोक्तम्, तदेव स्पष्ट-यति— “ता वा आज्यहविष इत्यादि । स्पष्टम् ॥ ६ ॥

प्रधानयागचयार्थं माज्यग्रहणप्रकार माह— “स वा अष्टौ कृत्वो जुक्कां गृह्णाति चतुरूपसृतीति^३ । ‘अष्टौ कृत्वः’ अष्टवारावृत्त्या ॥ ७ ॥

“स वा अष्टावेव कृत्वो जुक्का मिति । अत्र ‘एव’-कारेण “अथो इतरथाङ्गः”—इति केषाञ्चित् पक्षो निरस्यते । “तद्यज्ञ मतिभारं करोतीति । ‘तत्’ तेन जुक्का मष्टौ कृत्वो ग्रहणेन, आज्यस्य

१— “प्रणीताद्युपसत्”—इति का० श्रौ० सू० ८. २. १७ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐतरेयब्राह्मण-तैत्तिरीयसंहितयोरप्येवम् (१. ४. ६, ६. २. ३.) ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. २६, २७ ।

अज्ञात्, तस्य च सुखत एवाष्टवारग्रहणात्, वञ्च मेव सुखप्रदेश-
भारयुक्तं कृतवान् भवति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण जुह्वा मष्टौकलो ग्रहणं प्रशंसति— “अग्नीषोमौ
वै देवानां सयुजौ, ताभ्यां सार्द्धं गृह्णाति; विष्णव एकाकिन इति ।
गृह्णातीति शेषः^१ । प्रकृतिवदाधारद्वयप्रसक्तौ स्रुत्यां द्वितीय
माधारं निषेधति— “अन्यतर मेवाधार मिति । ‘यं श्रुवेणाधार-
यति’ त मन्यतर मित्यर्थः । अभिजयसाधनत्वेनान्यतर माधारं
प्रशंसति— “प्रतिक्रामति वेति । उत्तराधारानन्तरं प्रतिक्रमण-
सम्भवात् तस्य चाभिजयरूपत्वात् जेतव्याभिजयाय स्त्रौच मेवाधार
माधारयेदिति स्तुतिः ॥ ९ ॥

“अथाश्राव्य न होतारं प्रवृणोत इति^२ । अध्वर्युराह ‘आश्रा-
वय’ इत्युक्त्वा, “अग्निर्देवो दैव्यो होतेत्यादि “मानुष इत्यन्तं न
ब्रूयादित्यर्थः ; किन्तु ‘सौद होतः’ इत्येव ब्रूयात् । तथा चाश्व-
लायनः— “ईक्षितः सौद होतरिति वक्तु उपविशेत्”—इति ।
“होता होतृषदन उपविश्य प्रसौतीति । वेदेरुत्तरा ओणिर्होतृ-
षदनम् । “घृतवती मध्वर्यो स्रुच मास्रस्व”—इत्यनुजानीया-
दित्यर्थः । ‘स्रुचौ’ जुहूपभृतौ ॥ १० ॥

“स आहवतिक्रामन्नित्यादि^३ । ‘अतिक्रामन्’ आहवनीयस्य
दक्षिणभागं प्रति गन्तुं वेद्यतिक्रमं कुर्वन्, “अग्रयेऽनुब्रूहि”—‘इति’

१— तै० सं० ६. २. ३. ४-६ द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३० ।

३— का० श्रौ० सू० ८. २. ३१ ।

होतारम् 'आह' । अग्निर्यागार्थं मनुवचनं ब्रूहीत्यर्थः । पुनराश्रावण-
प्रत्याश्रावणानन्तरम् "अग्निं यज"—'इति' आह । याव्यां पठेति
ब्रूयादित्यर्थः । 'वषट्कृते' होत्रा "वौषट्"—इत्युक्ते ॥ ११ ॥ १२ ॥

विष्णोरनुवचनकालं माह— "अथ यदुपभृत्याज्यं भवति, तत्
समानयमान आह विष्णवेऽनुब्रूहीति" । 'समानयमानः' जुह्वां
प्रक्षिपन् ॥ १२ ॥

"स यत् समानच तिष्ठन् जुहोतीति । 'अच' एतस्मिन्नेवाहव-
नीयदक्षिणदेशे । "न यथेदं प्रचरन् सञ्चरतीति । दर्शपूर्णमासेषां
'यथेत' येन मार्गेण गतः, तेनैव पुनरपि हविरवदानाय गच्छति,
तथाच न कर्त्तव्यमित्यर्थः । तथाविधे एकत्रैव होमः 'अभिजित्यै'
भवति । अतः 'अभिजयानि'—इति एकत्रैव तिष्ठन् जुहुयात् ।
प्रकृतिवत् प्रतिधाग माक्रमणप्रत्याक्रमणे न कार्यं; अपि तु सह-
देवातिक्रम्य चीन् धागान् कुर्यादिति तात्पर्यार्थः । अग्न्यादियाग-
चयं प्रशंसति— "अथ यदेता इति । कथं मेतासां यागेन यज्ञः
संस्तुतो भवतीति तदिभ्यश्च दर्शयति— "अग्निं मनौक मित्या-
दिना । 'मनौकम्' वज्रस्य^१ मुखप्रदेशः, 'शल्पं'^२ ततः पूर्वा भागः,
'कुल्लाक्षं' तत्पुच्छभागः^३ ॥ १४ ॥

१— "अर्द्धं ऊत्वा सोमाय"—इति का० औ० सू० ८. २. ३२ ।

२— का० औ० सू० ८. २. ३३ ।

३— 'वज्रस्य'—इति छ, च ।

४— 'कल्पं'—इति छ ।

५— "अग्निं मनौकम्, सोमं शल्पम्, विष्णुं तेजसम्"—इति तै० सं० ६.

२. ३. १ । ऐतरेयकेऽप्येव मेव (१. ३. ८.) ।

उक्तं वज्रत्वं संवत्सरतथोपपाद्य प्रशंसति— “संवत्सरो हि वज्रो-
ऽग्निर्वा अहः सोमो रात्रिरथ यदन्तरेण तद् विष्णुरिति । अहो
रात्रेश्च योऽन्तराहः काशः, स विष्णुरित्यर्थः; पूर्वोत्तरोभयकाश-
व्यापित्वादिति भावः । ‘एतत्’ त्रयं ‘परिज्ञवमानं’ पुनःपुनरावर्त्त-
मानं ‘संवत्सरं’ निष्पादयति ॥ १५ ॥

“संवत्सरो वज्र इति । स च ‘संवत्सरः’ ‘वज्रः’; वज्र-
रूपाम्यादित्रयावृत्तिरूपत्वात् । “तस्मादेता देवता यजतीति
उपसंहारः ॥ १६ ॥

उपसदां त्रित्वं विधाय प्रशंसति— “स वै तिस्र उपसद उपेयात्,
त्रयो वा ऋतव इत्यादिना^१ । “द्विरेकया प्रचरतीति^२ । आग्नेयादि-
यागत्रयस्य व्यापकोपसत्तया एकस्मिन्नहनि ‘द्विः प्रचरति’ अनु-
तिष्ठेत् । तथाविधानुष्ठानस्य दिनत्रयकर्त्तव्यता वीक्ष्योच्यते ॥ १७ ॥

दिनत्रयेऽपि द्विर्दिरनुष्ठानं प्रशंसति— “ताः षट् सम्यद्यन्त
इत्यादिना^३ ॥ १८ ॥

त्रित्वपञ्चवदुपसङ्गादशत्वपञ्च मपि विकल्पयति— “यद्यु द्वादशो-
पसद इति^४ । अस्मिन्नपि पञ्चे प्रतिदिनं मुपसदोर्द्विर्दिरनुष्ठानं
विधत्ते— “द्विरेकया प्रचरति द्विरेकयेति । वीक्षा पूर्ववत् ॥ १९ ॥

‘द्विरेकया’—इत्युक्तं द्विरनुष्ठानं मनूय्य शत्रुजयसम्पत्त्यानुकूला-
त्मना प्रशंसति— “तास्यतुर्विंशतिरित्यादिना ॥ २० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८, २, ३६ । २— का० श्रौ० सू० ८, २, ३६ ।

३— तै० सं० ६, २, ३, ६—१२ द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८, २, ४० ।

“स यत् सायं प्रातरिति^१ । सम्यन्तिषाम्यं विभज्य दर्शयति—
 “स यत् पूर्वाह्ने प्रचरतीति । पूर्वाह्णप्रचारः शत्रुजयमात्ररूपः, अप-
 राह्णप्रचारस्तु साकल्येन जयात्मक इत्यर्थः । आग्नेयादियागचयवत्
 दर्विहोमरूपं कश्चिदुपसङ्गोमं विधत्ते—“अथ यज्जुहोतीति ।
 अत्रापूर्वार्थत्वाद् यच्छब्दतिरस्कारेण विधिरभ्युपगन्तव्यः । विहित
 सुपसङ्गोमं पूर्वयागैर्जितस्य स्वाधीनीकरणात्मना प्रशंसति—“इदं
 वै पुरो युद्धान्ति, त्वां जित्वा स्वां सतीं प्रपद्यन्त इति । इदं हि
 श्लोके दृश्यत इति शेषः । जेतारः प्रथमं पुरं युद्धान्ति, भिन्दन्ति,
 पश्चात् तां जयन्ति, सुविजिताश्च पुनः स्वा मात्मीयां प्रपद्यन्त
 इति ॥ २१ ॥

श्लोकप्रकारं प्रकृतकर्मणि विभज्य दर्शयति—“स यत् प्रचर-
 तीति । ‘प्रचारः’ आनुपूर्व्येण समाप्तिपर्यन्तो यागचयप्रयोगः, स
 एव युद्धस्थानीयः । कृत्स्नसमापनं, तत् जयस्थानीयम् । उपसङ्गोमः,
 स जितस्य स्वाधीनत्वसम्पादनात्मकः ॥ २२ ॥

प्रथमदिनोपसङ्गोमे मन्त्रं विधातु माह—“स जुहोति यथा
 द्विरेकस्याङ्गः प्रचरिष्यन् भवतीति^२ । उक्तानुसङ्गीर्त्तन सुपसङ्गागव-
 दुपसङ्गोमोऽपि एकस्मिन्नहनि द्विः कर्त्तव्य इति ज्ञापनार्थम् ।
 मन्त्रस्याय मर्थः^३ । हे अग्ने ! ‘ते’ तव या ‘तनूः’ ‘अयःशया’ अयसि
 श्रेते इत्ययःशया, अयोरूपेत्यर्थः । ‘वर्षिष्ठा’ उत्तरा, ‘गङ्गरेष्ठा’

१— का० श्रौ० सू० ८. २. ३७. । तै० सं० ६. २. १. ७, ८ ब्रह्मणम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. २. ३५ ।

३— वा० सं० ५. ८. १ ।

गङ्गरे परैरनिर्गम्ये स्थाने वर्त्तमाना अस्ति, सा तनूः मम 'उग्रं'
'त्वेषं' 'वचः' 'अपावधीत्' । उग्रस्त्वेषयोरर्थस्तैत्तिरीयके स्पष्ट
मान्नातः— "अग्रनया पिपासे ह वा उग्रं वचः, एनञ्च वैरहृत्यञ्च
त्वेषं वचः"—इति^१ । मन्त्रे यादृग्रूपा तनूनिर्दिष्टा, सा न स्तुत्यर्थ-
त्वाह— "एवंरूपा हि सासीदिति ॥ २३ ॥

एवं द्वितीयतृतीयोपसम्पन्नावपि व्याख्येयौ^२ ॥ २४ ॥

एव मुपसत्तयस्य मन्त्रान् निर्दिश्य, द्वादशोपसत्पक्षे न्यायसिद्ध
मर्थं ब्राह्मणं स्वयं मेव विस्पष्टं दर्शयति— "यद्यु द्वादशोपसद
उपेयाच्चतुरह मेकया प्रचरेच्चतुरह मेकयेति । अयःशयेत्येतन्मन्त्र-
साध्या एकोपसत्, तादृशीं चतुर्ध्वहस्तु आवर्त्तयेत् । पुनश्च द्वितीय-
मन्त्रसाध्यापि चतुर्द्दिनं मावर्त्तयेत् । तृतीययाप्येवम् । एवं द्वादश
सम्पाद्याः । कोऽर्थ उक्तो भवति ? अयःशयादीनां चयाणां मन्त्राणां
मध्ये एकैकस्य मन्त्रस्यैकैकोपसदं गत्वा चतुर्षु दिनेषु प्रथमं "था ते
अग्नेऽयःशया"—इति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, पुनः पञ्चमादिषु चतुर्षु
दिनेषु रुजःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेत्, ततो नवमादिषु चतुर्षु दिनेषु
हरःशयेति मन्त्रं मावर्त्तयेदित्यर्थः^३ ॥ २५ ॥

"अथातो व्रतोपसदा मेवेत्यादि । यासूपसत्सु यजमानो व्रतयति
पथः, ताः 'व्रतोपसदः', तासां मीमांसा क्रियत इत्यर्थः । 'पर-
उर्वीः' उपर्युपरि एकद्व्यादिस्तनवृद्ध्या व्रतवृद्धिर्यास्त्वस्ति, ताः 'पर-

१— तै० सं० १. २. ११ सा० भा० अष्टमम् ।

२— वा० सं० ५. ८. २, ३ ।

३— का० औ० सू० ८. २. ३५, ३८ ।

उच्यते' उपसदः । 'ताः' केचनानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति शेषः । उक्त-
वैपरीत्ययुक्ताः 'परोऽङ्गः' उपर्युपरि द्वितीयस्य इत्यर्थः^१ । 'ताः' केच-
नानुष्टातारोऽनुतिष्ठन्तीति । तद्विविधाना मण्युपसदां स्वरूपतो
विचार्यमाणे पर्यवसानस्यैकहृष्यान् वस्तुतो भेदोऽस्ति ॥ २६ ॥

अथापि परोऽङ्गीरेवोपेयात्; कस्माद्धेतोरिति तत्राह—“तपसा
वै लोकं जयन्तीति । परोऽङ्गीषु उपर्युपरि स्तनद्वारेण पयोऽह्नासात्
तयोर्द्विद्विरुपर्युपरि भवति, तथा लोक मण्युपर्युपरि जयति । तथा
परउर्वी-पक्षे स्तनवाङ्मयसम्भवेन शरीरचयाभावात् शिरकालं
भूलोके 'वक्षीयानेव' वसुमत्तर एव 'भवति'^२ । द्वादशोपसत्पक्षो
व्रतप्रकारः कथं मिति, तत्राह—“यद्यु द्वादशेति^३ । प्रथमं 'चतुरहं'
प्रथमेषु चतुर्षु दिनेषु प्रतिदिनं 'चौस्त्रीन्' स्तनान् 'दोहयेत्'
द्वितीये चतुरहं 'द्वौ-द्वौ', तृतीये च 'एकैकम्'^४ इति ॥ २७ ॥
५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१—“त्रिस्तनं प्रथमायां दोहयति, एकापचयेनोत्तरयोः”—इति का० औ०

सू० ८. ३. १, २ ।

२— का० औ० सू० ८. ३. ४ ।

३— का० औ० सू० ८. ३. ५ ।

४— तै० सं० ६. २. ३. ७-१४ प्रवृत्त्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥
 ब्रह्माण्डं गोमहसं कमकहयतुलापूर्वधौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौः ।
 रत्नोत्सां हक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्धो,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुखः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जडो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मज्जत मुदा पाचसास्त्रिङ्गनार्धः ॥

इति श्रीमद्राजाधिगजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे तृतीयः प्रपाठकश्च समाप्तः^१ ॥

१—“कण्डोसङ्ख्या १२२”—इति क, ख ; “कण्डिकासङ्ख्या १२१”—इति
 ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३१ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा० १६ क०,
 ४ ब्रा० २२ क०, ५ ब्रा० २७ क० ; सङ्कलनया १२२ इति सिद्धम् ।

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तद्य एष पूर्वाद्धो[†] वर्षिष्ठ स्थूणाराजो भवति ।
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति त्रीन् विक्रमांस्तुच्छङ्कुं निहन्ति
सोऽन्तःपातः* ॥ १ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[†] । दक्षिणा पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सा दक्षिणा श्रोणिः ॥ २ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[†] । उदङ् पुञ्चदश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति सोत्तरा श्रोणिः ॥ ३ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[‡] । प्राङ् षड्विंशतं विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स पूर्वाङ्गः[‡] ॥ ४ ॥

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः[†] । दक्षिणा द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छङ्कुं निहन्ति स दक्षिणोऽङ्गः ॥ ५ ॥

* 'तः'-इति, †-†-५-१ 'ङ्कोः'-इति, ‡ 'ङ्गः'-इति च ग, घ ।

तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोः* । उदङ् द्वादश विक्रमान्
प्रक्रामति तुच्छकुं निहन्ति स उत्तरोऽस एषा माघा
व्वेदेः ॥ ६ ॥

अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवति । त्रिंशदक्षरा
वै विराड् विराजा वै देवा अस्मिंस्लोके प्रत्यतिष्ठं-
स्तथो ऽएवैषु एतद्विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ७ ॥

अथो ऽअपि त्रयस्त्रिंशत्स्यः । त्रयस्त्रिंशदक्षरा वै
विराड् विराजैवास्मिंस्लोके प्रतितिष्ठति ॥ ८ ॥

अथ यत् षट्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवति । षट्-
त्रिंशदक्षरा वै बृहती बृहत्या वै देवाः स्वर्गं लोकं
समाश्रुवत तथो एवैषु ऽएतद्बृहत्यैव स्वर्गं लोकं सम-
श्रुते सोऽस्य दिव्याहवनीयो भवति ॥ ९ ॥

अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्भवति । चतु-
र्विंशत्यक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री
पूर्वार्द्धे एषु यज्ञस्य तस्माच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद्
भवत्येषा माघा व्वेदेः ॥ १० ॥

अथ यत्पञ्चाद्वरीयसौ भवति । पञ्चाद्वरीयसौ षष्ठ्य-

* 'ङ्कोः'—इति ग, घ ।

† 'अस्मिंस्लोके'—इति क, ग, घ । एव सुत्तरत्रापि ।

मद्यसुत्या मेव तुभ्यं प्रब्रूमोऽङ्गिरोभ्यश्च तेषां नस्त्वः
होतासीति* ॥ १५ ॥

तेऽन्य मेव प्रतिप्रजिष्युः। अङ्गिरसोऽच्छ ते हाप्यङ्गि-
रसोऽग्नयेऽन्वागत्य चुक्रुधुरिव कथं नु नो दूतश्चरन् न
प्रत्यादद्या इति ॥ १६ ॥

सु होवाच। अनिन्द्या वै मावृषतु सोऽनिन्द्यैर्वृतो
नाशक मुपक्रमितु मिति तुस्मादु हानिन्द्यस्य वृतो
नापक्रामेत् तु ऽएतेन सद्यःक्रियाङ्गिरस आदित्यानया-
जयन्तु सद्यःक्रीः† ॥ १७ ॥

तेभ्यो व्याचं दुक्षिणा मानयन्। तां न प्रत्यगृह्णन्‡
हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीष्याम इति तदु तुद्यन्तुस्य कर्म्म
न व्यमुच्यत युद्वाक्षिण मासीत् ॥ १८ ॥

अथैभ्यः सूर्यं दुक्षिणा मानयन्। तं प्रत्यगृह्णं-
त्तुस्मादु ह स्माहुरङ्गिरसो व्ययं वा ऽश्रुत्विज्जीनाः
सो व्ययं दक्षिणौया ऽश्रुपि वा ऽअस्माभिरेष
प्रतिग्रहीतो यु एष तुपतौति तुस्मात् सद्यःक्रियो ऽश्वः
श्वेतो दुक्षिणा ॥ १९ ॥

* 'सीति'—इति ग, घ ।

† 'क्रीः'—इति ग, घ ।

‡ 'प्रत्यगृह्णाः'—इति क ।

तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति । तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
य एष तुपति यद्यश्चः श्वेतं न विन्देदपि गौरेव
श्वेतः स्यात्तस्य रुक्मः पुरस्ताद्भवति तदेतस्य रूपङ्घ्रियते
य एष तुपति ॥ २० ॥

तेभ्यो ह व्याक् चक्रोध । केन मदेष्ट श्रेयान् बन्धुनाऽ
केनाऽ यदेतं प्रत्यग्रहीष्ट न मा मिति सा हैभ्योऽप-
चक्राम सोभयानन्तरेण देवासुरान्त्यंत्तान्तिस्ःह्वी
भूत्वादुदाना चचार ता मुपैव देवाऽऽमन्त्रयन्तोपासुरा
अग्निरेव देवानां दूत आस सहुरक्षा इत्यसुररक्षस
मसुराणाः* ॥ २१ ॥

सा देवानुपावर्त्युन्यवाच । युद्ध उपावर्त्तेय किं
मे तुतः स्यादिति पूर्वा मेव त्वामेराहुतिः प्राप्स्यसीत्यथ
हैषा देवानुवाच यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा
वः सुर्वा समर्द्धिष्यत इति सैवं देवानुपावर्त्त ॥ २२ ॥

स युञ्चार्यमाणोऽग्नौ । उत्तरवेदि† व्याघारयति
यदेवैना मदो देवाऽऽब्रुवन् पूर्वां त्वामेराहुतिः
प्राप्स्यतीति तदेवैना मेतत् पूर्वा ममेराहुतिः प्राप्नोति

* 'मसुराणाम्'-इति ख ।

† 'ऽग्नौ । उत्तरवेदि'-इति ख ।

व्वाग्येषा निदानेनाथ युदुत्तरवेदि मुपकिरति यज्ञ-
स्यैव सर्व्वत्वाय व्वाग्धि यज्ञो व्वागु ह्येषा* ॥ २३ ॥

तां वै युगशम्येन विमिमीते । युगेन युच हुरन्ति
शम्यया यतो हुरन्ति युगशम्येन वै योग्यं युञ्जन्ति सा
यदुवाटुः सिंही भूत्वा शान्तेवाचरत्तदेवैना मेतद्यज्ञे
युनक्ति ॥ २४ ॥

तस्मान्नित्तदक्षिणां न प्रतिगृह्णीयात् । सिंही हैनं
भूत्वा क्षिणोति नो हामाकुर्व्वीत सिंही हैवैनं भूत्वा
क्षिणोति नो हान्यस्मै दद्याद्यज्ञं तदन्यचात्मनः कुर्व्वीत
तस्माद्योऽस्यापि पाप इव समानबन्धुः स्यात्तस्मा ऽएनां
दद्यात् स यदुदाति तदेनं सिंही भूत्वा नु क्षिणोति
यदु समानबन्धवे दुदाति तदु नान्यचात्मनः कुरुत
ऽएषो नित्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा† ॥ २५ ॥

अथ शुभ्याञ्च स्फ्यञ्चादत्ते । तद्य एष पूर्वाङ्गं
उत्तराङ्गः शङ्कुर्भवति तस्मात् प्रत्यङ् प्रक्रामति चूर्नि-
क्रमांस्तच्चात्वालं परिलिखति सा चात्वालस्य माचा
नाच माचास्ति युचैव स्वयं मुनसा मुन्येतुग्रेणोत्करं
तच्चात्वालं परिलिखेत् ॥ २६ ॥

* 'ह्येषा'—इति ग, घ ।

† 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ ।

स व्वेद्यन्तात्* । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति तप्तायनी मेऽसूतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
तप्त एति† ॥ २७ ॥

अथ पुरस्तात् । उदीचीः शुभ्यां निदधाति स पुरि-
लिखति व्वित्तायनी मेऽसूतीमा मेवैतुदाहास्याः हि
व्विविदान‡ एति ॥ २८ ॥

अथानुवेद्यन्तम्§ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स
पुरिलिखत्युवताम्ना नाथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच
नाथैतुम्नावताद्विति॥ ॥ २९ ॥

अथोत्तरतः¶ । प्राचीः शुभ्यां निदधाति स पुरिलिख-
त्युवताम्ना व्यथिताद्वितीमा मेवैतुदाह युच व्यथैतुम्ना-
वताद्विति** ॥ ३० ॥

अथ हरति । युच हरति तुदग्नीदुपसौदति स वा
ऽअग्नीना मेव नामानि गृह्णन्हरति यान् वा ऽअमृन्
देवा ऽअग्नेऽग्नीन् होत्राय प्रावृणत ते प्राधन्वंस्तु ऽइमा
एव पृथिवीरुपासर्पन्निमा मदैव द्वे ऽअस्याः पुरे तेनैवै-
तन्निदानेन हरति ॥ ३१ ॥

* 'न्तात्'-इति ग, घ ।

†, ‡ 'एति'-इति ग, घ ।

§ 'अथानुवेद्यन्त'-इति क, ख । ॥ 'द्विति'-इति ग, घ ।

¶ 'रतः'-इति ग, घ ।

** 'द्विति'-इति ग, घ ।

स प्रहरति । त्विदेदग्निर्नुभो नामाग्ने ऽअङ्गिर आयुना
 नाम्नेहौति स यत् प्राधन्वंस्तदायुर्दधाति तत् समीरयति
 योऽस्यां पृथिव्या मसीति योऽस्यां पृथिव्या मसीति हत्वा
 निदधाति यत्तेऽनाधृष्टं नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽइति
 यत्तेऽनाधृष्टं रुक्षोभिर्नाम यच्चियं तेन त्वादध ऽइत्येवै-
 तदाहानु त्वा देवतौतय ऽइति चतुर्थं हरति देवेभ्यस्त्वा
 जुष्टां हरामीत्येवैतदाह तां वै चतुःसक्तेश्चत्वालाङ्ग-
 रति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैना मेतुद्दिग्ब्यो
 हरति ॥ ३२ ॥

अथानुव्यूहति । सिंहसि सपत्नसाह्वी देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति सा यदेवादुः सिंहौ भूत्वाशान्तेवाचरत्तदेवैना
 मेतदाह सिंहसीति सपत्नसाह्वीति त्वया व्ययुः
 सपत्नान् पापीयसः क्रियास्मेत्येवैतदाह देवेभ्यः कल्प-
 स्वेति योषा वा ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतदेवेभ्यः कल्प-
 यति ॥ ३३ ॥

तां वै युगमात्रौ वा सर्वतः करोति । युजमानस्य वा
 दश-दश पदानि दशाक्षरा वै विराड् वाग्वै विराड्
 वाग् यज्ञो मध्ये नाभिका मिव करोति समानचासौनो
 व्याधारयाणौति ॥ ३४ ॥

ता मद्भिरभ्युक्षति । सा यदेवादुः सिंहौ भूत्वाशान्ते

वाचरच्छान्तिरापस्ता मङ्गिः शमयति योषा वा
ऽउत्तरवेदिस्ता मेवैतदेवेभ्यो हिन्वति तुस्मादहिरभ्यु-
क्षति ॥ ३५ ॥

सोऽभ्युक्षति । सि० ह्यसि सपत्नसाहौ देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथ सिकताभिरनुविकिरत्यलङ्कारो न्वेव सिकता
भ्राजन्त इव हि सिकता ऽअग्नेर्व्या ऽएतद्वैश्वानरस्य भुक्त्वा
यत्सिकता ऽअग्निं वा अस्या माधास्यन् भवति तुथो
हैना मग्निर्नु हिनस्ति तुस्मात् सिकताभिरनुविकिरति
सोऽनुविकिरति सि० ह्यसि सपत्नसाहौ देवेभ्यः शुभ-
स्वेत्युथैनां ह्यादयति सा छुन्नैताः राशिं व्वसति ॥
३६ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [५. १०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्धमे, त मंहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

आतिथ्यातानूनमे च सोमाप्यायननिष्ठवौ ।

उपसच्चेति पञ्चार्याश्चतुर्थेऽत्र निरूपिताः ॥ २ ॥

अथ पञ्चमे सौमिकवेदिकरणादिकं निरूप्यते । अथ यदुक्तं
कात्यायनेन— “अपवसण्यात् पूर्वोऽहनि पौर्वाहिक्या प्रचर्य वेदै-

मिमीते”-इत्यादि । तदेतदाह— “तच्च एष पूर्वाङ्को वर्षिष्ठः
 स्थूणराजो भवति, तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति चीन् विक्रमांस्तच्छङ्कुं
 निहन्तीति । ‘य एषः’ स्थूणराजः ‘पूर्वाङ्कः’ पूर्वाङ्गं मर्हतीति
 पूर्वाङ्कः^१, प्राचीनवंशस्य पूर्वभागे आहवनीयपुरोदेशे वर्त्तमानः
 पृथुस्तम्भोऽस्ति, ‘सोऽन्तःपातः’ ऐष्टिकवेदेर्महावेदेऽन्तरालसञ्चरः ।
 ‘तस्मात्’ स्तम्भात् ‘प्राङ् प्रक्रमान् प्रक्रामति चीन्’ । ‘तत्’ तच्च
 तृतीयप्रक्रमावसाने ‘शङ्कुं’ निहन्त्यात्, स्थापयेत्^२ ॥ १ ॥

दक्षिणश्रोणिप्रमाणमाह— “तस्माच्छङ्कोर्दक्षिणेति । मध्यम-
 शङ्कोर्दक्षिणतः पञ्चदशविक्रमावसाने शङ्कुं स्थापयेत् । ‘सा दक्षिणा
 श्रोणिः’ मर्यादा भवति^३ ॥ २ ॥

एव मुत्तरश्रोणिवाक्यमपि— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरदक्षि-
 त्यादि^४ ॥ ३ ॥

आयामस्य पश्चाद्भागावधिं प्रदर्शय प्राचीनावधिमाह— “तस्मा-
 न्मध्यमाच्छङ्कोः षड्विंशतं विक्रमान् प्रक्रमतीति^५ ॥ ४ ॥

अथ दक्षिणोत्तरावंसौ दर्शयति— “तस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरिति ।
 ‘तस्मात्’ पुरोदेशस्थात् ‘मध्यमाच्छङ्कोः’ श्रोणितः सकाशात्

१— ‘शालायाः पूर्वाङ्गं भवः पूर्वाङ्कः’-इति या० दे० ।

२— स निहतः शङ्कुः सन्तःपातसञ्चको भवतीति प्रिष्ठभूतिकर्तादयः ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ७ ।

४, ५— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८, १० ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ३. ८ ।

अंसयोरीषव्यूनत्वाद् उभयतो द्वादशप्रक्रमाभिधानम्^१ । इत्थं सर्वतो मितायां वेदिमात्रायां न्यूनाधिकत्वशङ्का माशङ्क्य स्वयमेव व्यवच्छिन्नन्ति— “एषा मात्रा वेदेः”—इति^२ ॥ ५, ६ ॥

अथ विहितं वेदिमानं क्रमेण प्रशंसिषुरादौ पश्चान्मानं प्रशंसति— “अथ यत् त्रिंशद्विक्रमा पश्चाद् भवतीति । त्रिंशत्पत्रे, विराजः प्रतिपादं दशाक्षरत्वात् त्रिंशदक्षराणि । स्पष्टं मन्यत् ॥ ७ ॥

पश्चान्माने पक्षान्तरमाह— “अथो अपि चयस्त्रिंशत् स्फुरिति । ‘अथो’-शब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति । “न वा एकेनाक्षरेण कृन्दांसि विद्यन्ति”—इतिन्यायात्^३ प्रतिपादमेकैकाधिक्येन विराजस्त्वयस्त्रिंशदक्षरत्वम् ॥ ८ ॥

अथ प्रागायामस्येयत्तां प्रशंसति— “अथ यत् षड्त्रिंशद्विक्रमा प्राची भवतीति । चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्यास्तुरक्षराधिक्येनोष्णिगादिक्रमेण वृहत्याः षड्त्रिंशदक्षराणि भवन्ति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ९ ॥

प्राग्दिगवस्थितयोरंसयोः प्रमाणं मिलित्वा प्रशंसति— “अथ यच्चतुर्विंशतिविक्रमा पुरस्ताद् भवतीति । ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां दिशि विस्तारेण ‘चतुर्विंशतिविक्रमा भवति’ । “पूर्वाद्धिं वै यज्ञस्येति । ‘यज्ञस्य’ यज्ञाङ्गस्य, वेदिस्वरूपस्य ‘एषः पूर्वाद्धिः’ । गायत्र्याः पूर्वाद्धित्वं “गायत्र्यं वै प्रातस्सवनम्”—इतिश्रुतेः^४ सिद्धम् ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ११ ।

२— अथ याज्ञिकदेवकृता यज्ञतिस्त्रास्ति ।

३— ऐ० ब्रा० १. १. ६, २. ५. ५ द्रष्टव्यम् ।

४— ऐ० ब्रा० ६. १. २ द्रष्टव्यम् (निरु० ७. ३. १.) ।

ओणिभागस्योक्तं मंसभागस्य ह्रस्वं यदस्ति, तत् प्रशंसति—
 “अथ यत् पश्चाद्वरीयसी भवतीति । ओणिभागस्य चिञ्चत्-
 प्रक्रमलोक्तेः, अंसभागस्य चतुर्विंशत्यभिधानात् पश्चाद्वरीयस्त्वम् ।
 यस्मात्लोके ‘पृथुओणिः योषा’ प्रशस्ता, तस्माद् वेद्याः पश्चाद्भाग-
 स्यापि ओणित्वात् पृथुत्वं युक्तं मित्यर्थः । ओणिपृथुत्वं कुक्षोप-
 युज्यते ? इति, तदुपयोग माह— “तस्मात् पश्चाद्वरीयस इति ।
 प्रजायन्तेति ‘प्रजननं’, पश्चाद्भागे उरुतरं यत् तत् ‘पश्चाद्वरीयः’ ।
 तादृक्प्रजननात् प्रजायन्ते, अतः प्रजननहेतुत्वात् पश्चाद्वरीयस्त्वं
 प्रशस्तम् ॥ ११ ॥

सार्थवाद मुत्तरवेदिनिर्माणं विधत्ते— “नासिका ह वा एषा
 यज्ञस्येति । नासिकाया मुखप्रदेशादपि समुच्छ्रितत्वात् उत्तरवेदे-
 र्मुदोच्छ्रितता कर्त्तव्या । उन्नतत्वं मुत्तरवेदिनामनिर्वचनद्वारेण
 प्रशंसति— “अथ यदेना मुत्तरां वेदेरुपकिरतीति । यस्माद्
 ‘वेदेः’ सौमिक्याः ‘उत्तराम्’ अत्युन्नतम् ‘उपकिरति’ मृदं क्षिपति,
 ‘तस्मात्’ वेदेः प्रागवयवभूतस्य प्रदेशस्थोन्नततरत्वात् ‘उत्तरवेदिः’
 इति ‘नाम’ सम्यञ्चम् ॥ १२ ॥

अथोत्तरवेदिव्याघारणविधिर्य माख्यायिका माह— “द्वयो ह
 वा इदं मये प्रजा आसुरिति । ‘अये’ स्मृष्टेः पूर्वम्, ‘द्वयः’
 द्विविधा एव ‘प्रजाः’ ‘आसुः’ अभवन् । कास्ताः ? ‘आदित्याश्चै-
 वाङ्गिरसश्च’ । ते ‘अङ्गिरसः’ ‘पूर्वे’ आदित्येभ्यः पूर्वभाविनः सन्तो

‘यज्ञं’ सम्भृतवन्तः । सम्भृतयज्ञाः ‘ते’ ‘अग्निम्’ इत्यम् ‘ऊचुः’— हे अग्ने ! त्वं ‘नः’ अस्माकम् ‘इमां’ ‘श्वःसुत्यां’ परेद्युःक्रियमाण मभिषवम् ‘आदित्येभ्यः प्रब्रूहि’; त्व मपि ‘अग्नेन’ सोमयागेन ‘नः’ अस्मान् ‘याजयेति’ । एव सुक्तोऽग्निरादित्येभ्यः पूर्वभाविनः वृत्तान्तं प्रोवाच ॥ ११ ॥

“ते हादित्या ऊचुरिति । ता इत्यं व्यचारयन् । कथम् ? ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘अस्मानेव’ ‘अङ्गिरसः’ ‘याजयान्’ याजयेयुः, ‘वयं’ तु ‘न’ तान् याजयामः; तत्प्रकारश्चिन्त्यता मिति ॥ १४ ॥

“ते होचुरिति । विचार्येत्य मूचुः । “न वा अन्येन यज्ञा-
दपक्रमण मस्तीति । ‘अन्येन’ वक्ष्यमाणात् साद्यस्कानुष्ठामात् अन्येन
‘यज्ञात्’ अङ्गिरोभिरनुष्ठीयमानात् अस्मात् ‘अपक्रमण मस्ति’;
अतः ‘सुत्या मन्तरा मेव’ अङ्गिरसां सुत्यातः पूर्व मेवास्माकं
सुत्यां ‘धियामहै’^१ व्यवस्थापयिष्यामः ‘इति’ विचारितवन्तः । ‘ते’
‘यज्ञं’ सुत्यालक्षणं ‘सम्भृत्य’ अग्निम् ‘ऊचुः’ ! ‘त्वम्’ अस्माभ्यं
‘श्वःसुत्याम्’ ‘अग्ने !’ प्रावोचः । ‘अथ’-शब्दस्त्वर्थे । ‘वयं’ तु ‘तुभ्यम्’
‘अङ्गिरोभ्यश्च’ ‘अद्यसुत्यां’ अद्य क्रियमाणा सुत्या अद्यसुत्या, तां
‘प्रब्रूमः’ । ‘तेषां’ तथा कुर्वता मस्माकं ‘त्वं’ ‘होता’ भव ॥ १५ ॥

“तेऽन्य मेव प्रति प्रजिघ्युरिति । एव सुक्तवन्तस्तु ‘अङ्गिरसः’
एतद्वृत्तान्तावबोधनाय अग्निप्रतिनिधिम् ‘अन्यम्’ ‘प्रजिघ्युः’ । “हि
गतौ वृद्धौ च”^२ प्रेरयन् । ‘ते अङ्गिरसः’ ‘अग्नयेऽन्वागत्य’ ‘चुक्रुधुः’ ।

१— ‘धियामहै’-इति डा०-वेबर-वृष्ट-भाष्ये ।

२— स्त्रा० प० १० धा० ।

क्रुधद्रुहेर्थादिना क्रुधियोगे चतुर्थी^१ । “कथं नु नो दूत इति ।
क्रोधप्रकार उक्तः । ‘न प्रत्यादृथाः’ आदरस्य प्रत्यादरं न कृतवा-
नसि ॥ १६ ॥

अग्रेत्तरम्— “स होवाचानिन्द्रा वै मावृषतेत्यादि । प्रासङ्गिकं
किञ्चिद्धर्मविशेषं विधत्ते— “तस्मादु हानिन्यस्य वृत्तो नापक्रामे-
दिति । ‘सः’ ‘सद्यःक्रीः’ एकाहः सोमयागः । ‘एतेन आङ्गिरसः
आदित्यान् अजयन्’ । दीक्षासोमक्रयादीनां सद्य एव क्रियमाण-
त्वात् ‘सद्यःक्रीः’ इति नाम ॥ १७ ॥

“तेभ्यो वाचं दक्षिणा मिति । तेभ्यः’ साद्यस्कथाजकेभ्यः
‘वाचम्’ एव दक्षिणात्वेन प्रादुरित्यर्थः । वाग्दक्षिणाया निरा-
करणस्याभिप्राय माह— “हास्यामहे यदि प्रतिग्रहीस्याम इति ।
‘यदि’ स्त्रीकरिष्यामः, तर्हि ‘हास्यामहे’ त्यचामहे, दक्षिणोत्तर-
काल मपि वाचोऽपेक्षितत्वात्; तथा सति यज्ञोऽदक्षिणः स्यात् ।
असु, को दोष इत्यत आह— “यद् दाक्षिण माषीदिति ।
दक्षिणासम्बन्धि ‘दाक्षिणं’ कर्म । ‘तद्’ ‘यज्ञस्य’ सम्बन्धि ‘कर्म’,
‘न व्यमुच्यत’ विमुक्तं न आसीत्, सम्पूर्णं नाभवदित्यर्थः ॥ १८ ॥

“अथेभ्यः सूर्यं मित्यादि । स्पष्टम् । “तस्मादु ह साङ्गरिति ।
‘आङ्गः अङ्गिरसः’ स्वयं ब्रुवते— ‘आर्त्विजीनाः^२ सः’ सम्यग्वृत्तिक-
योग्याः सः । तथा ‘दक्षिणीयाः’ दक्षिणायोग्याः । आर्त्विजीनत्व-

१— पा० सू० १. ४. ३७ ।

२— “यच्चर्त्विग्भ्यां तत्कर्माह्वतीत्युपसङ्ख्यानम्”—इति ५. १. ७१ सू० वा० ।

दक्षिणीयत्वयोर्द्वयोरपि हेतुरुच्यते— “अस्माभिरेष प्रतिगृहीत इति । एतच्छब्दार्थं माह— “य एष तपतीति”—इति । प्रसङ्गात् साद्यस्कस्य दक्षिणा माह— “तस्मात् सद्यःक्रियोऽश्वः श्वेत इति । अश्वः सूर्यप्रतिनिधित्वेन दीयते । सूर्यस्याश्वत्वेनोपासनाविधानात्^१, अध्वाशनसाम्याच्च^२ सूर्यस्याश्वत्त्वानीयत्वम् ; सोऽपि वर्णसाम्याच्च श्वेतो भवेत् ॥ १८ ॥

“तस्य हक्काः पुरस्ताद् भवतीति । तस्य पुरोदेशे ‘हक्काः’ हिरण्यफलको वर्तुलाकारो भवेत्^३ । “यद्यश्च मित्यादि स्पष्टम् ॥ २० ॥

“तेभ्यो ह वागित्यादि । ‘तेभ्यः’ अङ्गिरोभ्यः ‘वाक्’ कुपितवत्यासीत् । “केन मदेष्टु अयान् बन्धुना इति । ‘केन’—इति असूयार्थे भुतिः^४ । ‘मत्’ मत्तः सकाशात् ‘केन’ ‘बन्धुना’, बध्नातीति बन्धुः, विशेषगुणः ; केन विशेषगुणेन ‘एषः’ सूर्यः ‘अयान्’ अतिशयेन प्रशस्यः । प्रशस्यहेतुभूतानां सर्वगुणानां मभिधानाय पुनः ‘केना इ’—इति ग्रहणम् । “यदेतं प्रत्यग्रहीष्टेति । ‘यत्’ येन अतिशयेन ‘एतम्’ आदित्यम् ‘प्रत्यग्रहीष्ट’, ‘न माम्’ । अप्यविद्यमानः

१— “उषा वा अश्वस्य मेध्यस्य शिरः”—इत्यादौ हेव १०. ४. ७ ।

२— “यः कक्षाध्वान् मश्रुवीताश्वः स वचनीयः स्यात्”—इति, “अश्वः कक्षात् ? अश्रुतेऽध्वान् मद्याशनो भवतीति वा”—इति च निरु० १. ४. १, २. ७. ५ ।

३— “अथ सुवर्णरजतौ हक्कावौ व्युपास्यति”—इत्यादिकं मित्रैवोपरिष्ठाद (१२. ४. २. ११.) दृश्यम् ।

४— पा० सू० ८. २. १०३ ।

कोऽतिशयस्तत्र दृष्टः ? न कोऽप्यस्तीत्यर्थः । ‘उभयान् संयत्तान् देवासुरान्’ परस्परकलहायोपयुक्तान् देवानसुरांश्च ‘अन्तरेण’ मध्ये ‘सा’ अङ्गिरोभ्योऽपक्रान्ता वाक् । ‘मिंहौ भूत्वा’ ‘आददाना’ जिघत्सया^१ समीपस्थं सर्वं स्वीकुर्वती ‘चचार’ । तदानीम् ‘अग्निरेव देवानां दूतः’ अभवत् ; असुरार्थाङ्गानाय सहरचोनामकोऽसुरो दूतोऽभवदित्यर्थः ॥ २१ ॥

“सा देवानिति । उभयैरप्याहता सती पूर्वं देवान् प्रत्येव उपावर्त्तमाना । आगमनोत्कोचरूपं किञ्चित् अर्थयामास । ते च देवाः अग्नेः पूर्वभाविनी माज्याहुति मागमनोपाधिना प्रादुः । ‘सा’ ‘देवान्’ इदम् ‘उवाच’ । हे देवाः ! ‘यां कां च अग्निषम्’ ‘आशामिष्यध्वे’ इच्छथ, ‘सा’ सर्वाऽप्याग्नीः ‘वः’ युष्माकं ‘समर्द्धिष्यते’ समृद्धा भविष्यतीति । ततः सा प्रतिनिवृत्ता-सीत् ॥ २२ ॥

इदानीं मुत्तरवेदीव्याधारणं विधत्ते— “स यद् धार्यमाणेऽग्ना-वुत्तरवेदिं व्याधारयतीति । अग्नौ उत्तरवेदेरुपरि धार्यमाणे सति, ता मुत्तरवेदिं व्याधारयेदित्यर्थः । “यदेवैना मित्यादि । एतद्व्या-धारणेन या आहुतिः, अपहृत्तायै वेदिरूपायै वाचे देवैः कल्पिता, सा कृता भवति ; अतो व्याधारयेदित्यर्थः । उत्तरवेद्या माधार-णेन वाचः किं मायात मित्यत आह— “वाग्धेषा निदानेनेति ।

१— ‘जिघत्समाना (? जिघत्सया)’—इति छ ।

२— नास्त्येतत् पदं क्वातिरिक्तोषु एतकेषु ।

अत एव वागात्मकत्वात् उत्तरवेदिप्रक्षेपस्यैवापगताया वाचो वर-
धनरूपत्वात् उत्तरवेद्युपतापेन यज्ञः सफलो भवतीत्यर्थः^१ ॥ ११ ॥

उत्तरवेद्याः मानादिसाधनं द्रव्यं विधत्ते—“तां वै युगग्रन्थे-
नेति । युगेन ग्रन्थया चेत्यर्थः । युगवच्छ्रम्याया^२ अपि साधनत्वं
मस्तीत्याह—“युगेन यच्च हरन्तीति । ‘यच्च’ यस्मिन् देशे ‘युगेन
हरन्ति’, ‘यतः’ यस्मात् तच्च ‘ग्रन्थया’ अपि ‘हरन्ति’; अतो
युगवच्छ्रम्याया अपि हरणक्रियासम्बन्धोऽस्त्येवेत्यर्थः । तत् कुत इत्यत
आह—“युगग्रन्थेन वा इति । ‘योग्यं’ योजनार्हं मन्त्रम् । ‘अदः’
विप्रकृष्टकाले, देवासुरयोर्युद्धकाले ‘सा’ यज्ञस्य सम्बन्धिनी वाक्
‘सिंहो भूत्वा’ ‘अग्रान्ता’ क्रूरा सती ‘अचरत्’ । ‘तत्’ तच्च युगेन
ग्रन्थया च मानेन ‘एनां’ वाचम् ‘एतत्’ इदानीं ‘यज्ञे’ योजितवान्
भवति ॥ १४ ॥

प्रासङ्गिकं कश्चिन्नियमं विधत्ते—“तस्मान्निवृत्तदक्षिणां न
प्रतिगृह्णीयादिति । अन्येन परित्यक्ता दक्षिणा । “नो ह अमा
कुर्वीतेति । ‘अमा’ सह, स्वात्मनेत्यर्थः, ‘नो ह’ नैव कुर्वीत’ ।

१— तै० सं० ६. २. ७ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— “द्वान्निग्रदङ्गुलप्रमाणां ग्रन्थां वारण्यौ”-इत्यादि का० श्रौ० ५. १.
२० सू० ४० या० दे० । “गदया समानाकारो व्यायामार्द्धपरिमितः
काष्ठविशेषः ग्रन्था”-इत्यादि तै० सं० १. १. ६ अनु० सा० भा०
(तै० ब्रा० १. २. ६.) । “गदया सवृशौ बाहुपरिमिता ग्रन्था ।
तया चतुर्दिक्षु उत्तरवेदी परिमिमीते”-इति च तै० सं० ६. २.
७. अनु० सा० भा० ।

३— ‘अन्येन परित्यक्तां दक्षिणां ममा सह स्वात्मनि न कुर्वीत’-इत्येव क् ।

‘क्षिणोति’ हिनस्ति । ‘क्षिणु क्षिंसायाम्’^१ । “नो हान्यस्या
इत्यादि । स्पष्टम् । ‘अस्य’ यजमानस्य । ‘समानबन्धुः’ एकविधि-
निबन्धनः, एकविषय इत्यर्थः । तादृशोऽन्यः ‘पाप इवापि स्यात्’
पापी यदि भवेत्, ‘तस्मै दद्यात्’ । तादृग् विधाय दाने उक्त-
दोषद्वयराहित्यं दर्शयति— “स यद् ददाति तदेन मित्यादिना ।
‘एषा उ निवृत्तदक्षिणायै प्रतिष्ठा’ निवृत्तदक्षिणाया गतिरित्यर्थः ।
अथ वा यजमानबन्धुरेव तस्या आस्यद मित्यर्थः ॥ १५ ॥

“अथ ग्रन्थाञ्चेत्यादि । ‘एषः’ शङ्कुः ‘पूर्वार्द्धः’^२ सन्नपि ‘उत्त-
रार्द्धः’ भवति । सौमिकवेदेरुत्तरांशस्य शङ्कुरित्यर्थः । ‘तस्मात्’
शङ्कोः सकाशात् ‘प्रत्यङ्’ प्रत्यङ्मुखः ‘चौन्’ ‘विक्रमान्’ प्रक्रमान्
‘प्रक्रामति’^३ । तत्र चात्वालार्थं परितो लेखनं कुर्यात्, ‘सा चात्वा-
लस्य मात्रा’ । यैवोत्तरवेदेरुक्ता, सैवेत्यर्थः; चात्वालखननोत्पन्नयैव
मृदा उत्तरवेदिकरणात् । तदेवाह— “नात्र मात्रास्तीति ॥

उत्तरार्द्धशङ्कोः प्रत्यङ्प्रक्रमे चात्वाल इति यः पक्ष उक्तः, तेन
सह विकल्पितं पक्ष माह— “यत्रैव स्वयं मनसा मन्येतायेणोत्कर
मिति” ॥ २६ ॥

१— त० उ० ४ धा० । २— “पूर्वार्द्धे भवः पूर्वार्द्धः”—इति या० दे० ।

३— ‘त्रिपदः प्रक्रमः, अर्द्धचतुर्थपदो वा । पदं पञ्चपदाङ्गुलं द्वादशाङ्गुलं
वा’—इत्यादि शुल्वसूत्रे ७. १५, १६ ।

४— “अत्रोत्तरवेदेर्द्वाकारौ । महावेदाः प्राग्भागे मृत्तिकाप्रक्षेपेण
निष्पाद्यमानं पूक आकारः । आपस्तम्बमते तद्विषया मन्त्रा उक्ताः ।
मृत्तिका चात्वालगत्येति तद्भूपोऽपर आकारः । तद्विषया बौधायनमते
मन्त्राः”—इति तै० सं० १. २. १२ मा० भा० ।

चात्वालस्य सर्वतः परिलेखनप्रकारं तन्मन्त्रांश्च दर्शयति— “य
वेद्यन्तादुदीचीं ग्रम्या मिति^१ । दक्षिणओणिरूपवेद्यन्तादित्यर्थः ।
‘स परिलिखति’ ग्रम्यानुगुण्येन लेखनं कुर्यात् । अनेनैव पश्चादवधि-
निर्देशः कृतो भवति । तस्य मन्त्रः— “तप्तायनी मेऽसीति^२ । हे
भूमे ! ‘तप्तायनी असि’ तप्तः पुमान् यस्या मिति तप्तायनी, तद्रूपा
भवसि । मन्त्रं व्याचष्टे— “इमा मेवैतदाहेति । ‘हि’ यस्मात्
‘तप्तः’ पुरुषो दारिद्रेण दुःखितः सन् धनादिसाधनेच्छया ‘एति’,
तस्मादित्यर्थः ॥ २७ ॥

“अथ पुरस्तादित्यादि^३ । स्पष्टम् । “अस्यां हि विविदान
एतीति । ‘विविदानः’ धनादिकं लब्धवान् पुरुषः पुनः ‘अस्याम्’
एव खलु ‘एति’ गच्छति । अतो ‘वित्तायनी’ भूयमभिधानं युक्तं
मित्यर्थः^४ ॥ २८ ॥

“अथानुवेद्यन्त मिति । ‘अनुवेद्यन्तं प्राचीं ग्रम्यां निदधाति’ ।
अनेन चात्वालस्य दक्षिणमीमोच्यते । तत्र खननमन्त्रस्याय मर्थः—
‘मा’ मां ‘नाथिताद्’ याचिताद् हिरणादिरूपादर्थात् भूमे !
‘अवतात्’ रक्ष । “यत्र नाथे तन्मावतादितीति^५ । ‘यत्र’ यस्मिन्
विषये ‘नाथे’ याचे धनादिकम्^६, ‘तत्’ तस्मात् त्वं माम् ‘अवतात्’
अव, रक्षेत्यर्थः ॥ २९ ॥

१— का० औ० सू० ५. ३. २०, २१, २५ ।

२— वा० सं० ५. ६. १ ।

३— का० औ० सू० ५. ३. २०, २५ ।

४— वा० सं० ५. ६. २ ।

५— का० औ० सू० ५. ३. २३, २५ ।

६— वा० सं० ५. ६. ३ ।

७— इतः परम् ‘?’-इति छ ।

“अथोत्तरत इति^१ । चात्वालस्योत्तरावधि परिलेखनस्य^२
 “अवतान्मा व्यथितात्”—इति^३ मन्त्रः । तस्य व्याख्यानम्— “यच्च
 व्यथै तन्मावतादिति । ‘यच्च’ यस्मिन् विषये ‘व्यथै’ लाभोपाय
 मज्जनानो व्यथितः स्यात्, ‘तत्’ तस्मात् सकाशात् ‘अवतात्’
 अव ॥ ३० ॥

खाताया मृदस्यात्वालाद् उत्तरवेदिं^४ प्रति हरणं विधत्ते—
 ‘अथ हरतीति । ‘यच्च हरति’, ‘तत्’ तच्च, उत्तरवेदिप्रदेशे
 ‘अग्नीत् उपसौदति’ उपविशति आग्नीध्रः^५ । ‘अग्नीनां’ ‘नामानि’
 वक्ष्यमाणानि^६ ‘गृह्णन्’ एव हरेत् । सत्सु अग्निषु चात्वालप्रदेशे
 तन्नामग्रहणं मुपपद्यते, त एवात्र कुत इत्यत्राह— “यान्वा अमून्
 देवा अग्नेऽग्नीनिति । ‘होचाय’ होमनिष्पादनाय, हविर्वहनाय
 ‘प्रावृणत’ प्रावृणन् । ‘ते प्राधन्वन्’ । धन्वतिर्गतिकर्मा^७ । ‘इमाम्’
 ‘अहैव’ । अहेति विनिग्रहार्थीयः^८ । इमां पृथिवीं परिविद्वेद्य
 असुरादयोऽपि ‘उपासर्पन्’ । ‘तेनैव’ ‘एतत्’ एतेन ‘निदानेन’
 मूलकारणेनैव हरणं कृतवान् भवति ॥ ३१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २४, २५ ।

२— ‘परिलेखने’—इति कृ ।

३— वा० सं० ५. ६. ४ ।

४— “उत्तरवेदिरिति चात्वालमृदा कृतस्य वक्ष्यमाणसंस्कारसंस्कृतस्य
 स्थण्डिलस्य नामधेयम्”—इति का० श्रौ० ५. ३. १६ सू० या० दे० ।

५— वेदिपरिग्रहः पुरस्तात् १. २. १ (१ भा० १५१ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

६— “आह्वनीयः पुरस्तात्, मार्गालीयो दक्षिणतः, आग्नीध्रीय उत्तरतः ।
 इतीहैवोपरिष्ठात् (६. २. २१.) द्रष्टव्यम् ।

७— स्वा० प० ५६७ धा० ।

८— निब० १. २. ४ ।

“म प्रहरतीति^१ । ‘सः’ मृदो हर्त्ता अध्वर्युः, रथेन ‘प्रहरति’ खनेत् । मन्त्रस्थाय मर्थः^२— हे ‘अङ्गिरः’ अङ्गिरोनामकर्षिरूप ! ‘अग्ने !’ त्वम् । “यौङ्गारा असंस्तेऽङ्गिरसोऽभवन्”—इति^३ श्रुतिः । आङ्गत्याधारभूतः । “नभो नाम विदेत्” । न भातीति ‘नभः’, एतत् ‘नाम’ विदेदित्यर्थः । यदा, नभो नामाग्निरिति ‘विदेः’ जानीया इत्यर्थः । तच्च ‘आयुना’ एतदात्मना ‘नाम्ना’ अभिधानेन युक्तः ‘एहि’ आगच्छ^४ । “स यदित्यादि । “आयुर्दधातीति ! ‘आयुः’-शब्दः सामान्येन श्रुतिः । ‘तत्’ अवदारितं ‘समीरयति’ उत्तरवेदिं प्रति सम्यक् प्रेरयति^५ । तत्र मन्त्रः— “योऽस्यां पृथिव्या मसीति^६ ‘यः’ त्वम् ‘अस्यां’ खातायां भूम्यां भवसि, तं त्वां समीरयामीत्यर्थः ॥

आनीताया मृदो वेद्याकारेण स्थापनं समन्त्रकं विधत्ते— “हत्वा निदधाति यत्तेऽनाष्टष्ट मिति” । मृदा एकीभूत ! यत् ते, यदा हे तिरोहिताग्निविशिष्टे ! मृत् ! ‘यत्’ ‘ते’ ‘अनाष्टष्ट’ रजोभिरहिंस्रम्, ‘यज्ञियं’ यज्ञार्हं ‘नाम’, ‘तेन’ नाम्ना ‘त्वा’

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. २६ ।

२— तत्पाठस्तु वा० सं० ५. ६. ५ ।

३— ऐ० ब्रा० ३. ३. ६ । निर० ३. ३. ५ ।

४— का० श्रौ० ५. ३. ३७.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

५— ‘ईरयति’—इति छ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. ३. २८.— वा० सं० ५. ६. ७ ।

७— का० श्रौ० सू० ५. ३. २६.— वा० सं० ५. ६. ८ ।

त्वाम् 'आदधे' स्थापयामि । “योऽस्याम्”—इतिमन्त्रेण^१ चिवारं
हरेत्^२ ॥

चतुर्थवारहरणमन्त्रस्याय मर्थः— “हे आह्वयमाणपदार्थ !
'ता' त्वाम् 'अनु' पूर्वं हरणत्रय मनुकृत्य, आहरामीति शेषः ।
किमर्थम् ? 'देववीतये' देवा यन्ति हविर्भक्षयन्ति अत्रेति देव-
वीतिर्यज्ञस्तदर्थम्^३ ॥

अर्थसिद्ध मनुद्य प्रशंसति— “तां वै चतुःस्रक्तेरिति । चतस्रः
सक्तयो यस्य चात्वालस्य, स तथोक्तः । चतुरस्रात् साकल्येन
हरतौत्यर्थः ॥ ३१ ॥

“अथानुयूहतीति” । अनुक्रमेण व्यूहनं मृत्प्रसारणं कुर्यात् ।
“सिंह्यसि”— इति^४ व्यूहनमन्त्रः । हे अनुयूह्यमाने ! वेदे ! त्वं
'सिंहो असि' प्रागुक्तप्रकारेण सिंहो भवसि । कीदृशी ? 'सपत्न-
साही' शत्रूणां मभिभविवी । तादृशी त्वं 'देवेभ्यः' तेषां मर्थाय
'कल्पस्व' योषारूपा सती भोगसाधनं भवेत्यर्थः ॥

सिंह्यसीति मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “सा यदेवादः सिंहो
भवेति । उक्तः सिंहोभावः । सपत्नसाहीत्यस्य तात्पर्यं माह— “त्वया
वयं सपत्नानिति । “देवेभ्यः कल्पस्वेत्यस्य तात्पर्याभिधानम्—
“योषा वेत्यादि ॥ ३२ ॥

१— वा० सं० ५. ६. ७ । २— का० औ० सू० ५. ३. ३०, ३१ ।

३— का० औ० सू० ५. ३. ३२.— वा० सं० ५. ६. ६ ।

४— का० औ० सू० ५. ३. ३२ ।

५— वा० सं० ५. १०. १ “कल्पस्व” ।

“तां वै युगमात्रीं वेत्यादि^१ । षडशीत्यङ्गुलपरिमिता ‘युग-
मात्री’ । दिक्चतुष्टयापेक्षया “दश-दश”-इति वीक्षा । युगमात्रस्य
पूर्वं मभिहितत्वात् तत् परित्यज्य दशपदपञ्चं प्रशंसति— “दशाक्षरा
वै विराडिति । सर्वत्र विराजमानत्वात् वाचा उच्चार्यमाणत्वाच्च
‘विराड्=वाक्’ । मन्त्रादिरूपतया निष्पाद्यमानत्वाद् ‘वाग्=यज्ञः’ ।
अतो द्वारदारिकया यज्ञसम्बन्धाद् दशसङ्ख्या युज्यत इति स्तुतिः ।
“मध्ये नाभिका मिव करोतीति^२ । अस्या नाभिर्नाभिका । तस्या
निर्माणप्रयोजन माह— “समानचेति । एकत्र स्थित्वा सर्वत्रो-
त्तरवेद्यां व्याघारणस्याशक्यत्वात् तत्सिद्धये मध्ये नाभिकरण
मित्यर्थः^३ ॥ ३४ ॥

वेद्या अङ्गिरभ्युत्थणं विधत्ते— “ता मङ्गिरभ्युत्थतीति^४ । अभ्यु-
त्थणस्य प्रयोजनद्वयम्,— सिंही भूत्वा अशान्तायाः शान्तिरेकं
प्रयोजनम्, स्निग्धभावेन रमणीयत्वं मपरम् ; तदुभयमुत्थते— “सा
यदेवाद् इत्यादिना । “ता मेवैतद्देवेभ्यो हिन्वतीति । हिन्वतिः
प्रीणनकर्मा^५ । तस्या अभ्युत्थणेन प्रीणनं देवेभ्योऽर्थाय भवति ;
योषात्वेनाभिधानात् । योषायाः अलङ्करणेन पत्युः प्रीतिर्भवतीति
सुप्रसिद्धम् ॥ ३५ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३३ ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३६ ।

३— तैत्तिरीयभाष्ये (सं० ६. २. ७.) सर्वं भेतत् स्पष्टं व्याख्यात
मितीह सङ्क्षेपेण व्याख्यायते सायणेन ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७ ।

५— आ० प० ५. ६१ धा० ।

“सोऽभ्युत्ततीति^१ । अभ्युत्तणमन्तः— “सिंघसीति^२ । अयं
 स्रष्टार्यः । सिकतानां प्रक्षेपस्योक्त मलङ्काररूपत्वं समर्थयते—
 “भ्राजन्त इव हि सिकता इति । अतिधवलत्वाद् भ्राजमाना
 भवन्ति । वेद्यलङ्कारत्वेन प्रशस्य अग्निसंयोगकृतसन्नापनिवर्तकत्वेन
 प्रशंसति— “अग्नेर्वा एतद् वैश्वानरस्य भस्मेत्यादिना । अन्यवयव-
 भूतानां मेव सिकतानां सुत्तरवेद्यवयवत्वसम्पादनेन भूमेः स्वाङ्गस्य
 स्वात्मदाहकत्वाभावात् हिंसापरिहार इत्यभिप्रायः । सिकताप्रकिरण-
 मन्त्रार्थस्तु स्पष्ट एव^३ ॥

अथोत्तरवेदेर्यज्ञियवृत्तशाखया प्रच्छादनं विधत्ते— “अथैनां
 द्वादशतीति^४ ॥ ३६ ॥ १ [५. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्)

इध्म मभ्यादधति । उपयुमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
 अयति सुवं च सुचं च सुमार्थथोत्पूयाज्यं पञ्चगृहीतं
 गृहीते यदा प्रदीप्त इध्मो भवति ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ५. ३. ३७ ।

२— वा० सं० ५. १०. २ “शुन्धस्व” ।

३— वा० सं० ५. १०. ३ “शुम्भस्व” ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १. ।

अथोद्यच्छन्तीधम्* । उपयच्छन्त्यपयमनीरुथाहामये
प्रहियमाणायानुब्रूह्येकस्फयानूदेहीत्यनूदैति प्रतिप्र-
स्थातैकस्फयैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्यु रष व्वेदेर्जघनाहं
भवति तद्यदेवाचान्तःपातेन गार्हपत्यस्य व्वेदेर्व्यवच्छिन्नं
भवति तदेवैतदनुसुन्तनोति ॥ २ ॥

तच्चैके । आत्तरवेदेरनूदायन्ति तदु तथा न कुर्व्या-
देवैतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोरनूदेयात् ऽत्रायन्यागच्छन्त्युत्तर-
वेदिम्† ॥ ३ ॥

प्रोक्षणीरध्वर्युर्गुदत्ते । स पुरस्तादेवाग्रे प्रोक्षत्युदङ्
तिष्ठन्निन्द्रघोषुत्वा व्वसुभिः पुरस्तात्पात्वितौन्द्र-
घोषुत्वा व्वसुभिः पुरस्ताज्जोपायत्वित्येवैतदाह‡ ॥ ४ ॥

अथ पश्चात्प्रोक्षति । प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चात्पात्विति
प्रचेतास्त्वा रुद्रैः पश्चाज्जोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ दक्षिणतः प्रोक्षति । मुनोजवास्त्वा पितृभि-
र्दक्षिणतः पात्विति मुनोजवास्त्वा पितृभिर्दक्षिणतो
गोपायत्वित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

अथोत्तरतः प्रोक्षति । विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतः

* 'ध्म' सु'-इति क, 'ध्मं'-इति ख, 'ध्मम्'-इति ग, घ ।

† 'वेदिम्'-इति ग, घ ।

‡ 'हृ'-इति ख । एव मुक्तरेश्वरि तिष्ठषु ।

पात्विति विश्वकर्मा त्वादित्यैरुत्तरतो गोपायस्त्वित्येवै-
तदाह ॥ ७ ॥

अथ याः प्रोक्षयः परिशिष्यन्ते । तद्ये ऽग्ने पूर्वे
सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ता* न्यन्तेन बह्विर्वेदि निनय-
तौदु महं तप्तं व्वार्षहिर्द्वा यज्ञान्निःसृजामौति सा
यदेवादुः सिन्धौ भूत्वाशान्तेवाचरत्ता मेवास्या एतच्छुचं
बह्विर्द्वा यज्ञान्निःसृजति युदि नाभिचुरेद्युद्यु ऽभिचु-
रेदुदिशेदिदु महं तप्तं वार मु मभि निःसृजामौति तु
मेतया शुचा विध्यति स शुचन्नेवामुं लोक मेति ॥ ८ ॥

स युद्धार्यमाणेऽग्नौ । उत्तरवेदिं व्याधारयति युदेवै-
ना मदो देवा अब्रुवन् पूर्वां त्वामेराहुतिः प्राप्स्यतीति
तुदेवैना मेतत्पूर्वा ममेराहुतिः प्राप्नोति युदेषा देवा-
नब्रवीद्यां मया काञ्चाशिष माशासिष्यध्वे सा वः सुर्वा
सुमर्द्धिष्यत ऽहुति ता मेनयाचर्त्विजो युजमानायाशिष
माशासते सास्मै सुर्वा सुमृद्ध्यते ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेकं कुर्वन् द्वयं करोति । युदुत्तरवेदिं
व्याधारयत्युद्यु यैषां† मध्ये नाभिकेव भवति तस्यै ये
पूर्वे सक्तौ तयोर्या दक्षिणा ॥ १० ॥

* 'तां'-इति च ता०-वेदरेण वृत् ।

† 'मेति'-इति ग ।

‡ 'यैषां'-इति क, ख ।

तस्या माधारयति । सि॒ह्मसि स्वाहेत्यथापरयो॒त्त-
रस्याः॑ सि॒ह्मस्यादित्यवुनिः स्वाहेत्यथापरयोर्दक्षिणस्याः॑
सि॒ह्मसि ब्रह्मवुनिः क्षत्रवुनिः स्वाहेति ब॒ह्वी वै युजः-
घाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं चाशास्त ऽउभे व्यीर्ये ॥ ११ ॥

अथ पूर्वयो॒त्तरस्याम्* । सि॒ह्मसि सुप्रजावुनौ
रायस्योषवुनिः स्वाहेति तत्प्रजा माशास्ते यदाह
सुप्रजावनिरिति रायस्योषवनिरिति भूमा वै राय-
स्योषस्तद्भूमान माशास्ते ॥ १२ ॥

अथ म॒ध्य ऽआधारयति । सि॒ह्मस्यावह देवान्
युजमानाय स्वाहेति तद्देवान् युजमानायावाहयत्यथ
सुच मुद्यच्छति भूतेभ्यस्त्वेति प्रजा वै भूतानि प्रजाभ्य-
स्त्वेत्येवैतुदाह† ॥ १३ ॥

अथ परिधीन् परिदधाति । ध्रुवोऽसि पृथिवीं दृ॒हेति
मध्यमुं ध्रूवक्षिदस्यन्तरिक्षं दृ॒हेति दक्षिण मच्युत-
क्षिदसि दिवं दृ॒हेत्युत्तर मग्नेः पुरीष मसीति सम्भारा-
नुपनिवपति तद्यत्सम्भारा भवन्त्यग्नेरेव सर्व्वत्वाय ॥ १४ ॥
शरीरं॑ हैवास्या पीतुदारु । तद्यत् पौतुदारवाः†

* 'स्याः'-इति ख, ग, घ ।

† 'हृ'-इति ख ।

‡ 'तद्यत्पौतुदारवाः'-इति क, ख ।

परिधयो भवन्ति शरीरेणैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं
करोति ॥ १५ ॥

मांससु^१ ह्रैवास्य गुल्गुलु* । तद्यद् गुल्गुलु[†] भवति
मांसेनैवैन मेतत् समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १६ ॥

गन्धो ह्रैवास्य सुगन्धितेजनम् । तद्यत् सुगन्धितेजनं
भवति गन्धेनैवैन मेतत्समर्द्धयति कृत्स्नं करोति ॥ १७ ॥

अथ यद् वृष्णे स्तुका भवति । वृष्णेर्ह वै विष्णो
ऽन्तरेणाग्निरुकाः रात्रिं मुवास तद्यदेवाचाग्नेर्यक्तं
तदिद्वाप्यसदिति तस्माद् वृष्णे स्तुका भवति तस्माद्या
शौर्णो नोदिष्ठः स्यात्ता माच्छिद्याहरेद् यद्यु तां न
विन्देदपि या मेव काञ्चाहरेत्तद्यत्परिधयो भवन्ति
गुह्या ऽएव दूरु ऽइव ह्येन मुत्तरे परिधुय ऽआगुच्छन्ति ॥
१८ ॥ २ ॥

॥ चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

उत्तरवेदिनिर्माण मभिधाय अथोत्तरवेद्या मग्निप्रणयनप्रयोग
उच्यते— “इध मभ्यादधतीति^१ । आहवनीयेऽग्नौ प्रणीयमानाना
मङ्गाराणां सन्पादनाय काष्ठसमूहं स्थापयेयुरित्यर्थः । “उपयमनी-

* , † ‘गुल्गुलु’—इति सा०-सम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. २ ।

रित्यादि । 'उप' अग्नेरधस्तात् यन्त्यन्ते इत्युपयमन्यः सिक्ताः^१ ।
 व्याधारणार्थम् 'आज्यम्' अग्नौ 'अधि'अयति' विलापयेत् । आज्य
 सुत्यूतं कृत्वा सुवेण सुषि पञ्चवारं गृहीयात् ॥ १ ॥

"अथोद्यच्छन्तीति"^२ । इधे प्रदीप्ते सति 'अथ' अनन्तरं मेव
 'इधम्' अङ्गारतां प्राप्तं मूर्द्धं धारयेत् । इधपात्रस्थाधः 'उपयमनीः'
 उपयच्छेत् । 'अग्नये प्रद्विद्यमाणाय' उत्तरवेदिं प्रति नीयमानाय
 तदनुकूलं सूक्तं पठेति होतारं ब्रूयात् । 'एकस्फया' एकः स्फो
 यस्यां रेखायां सा तथोक्ता, तथा मा मनुगच्छ; स्फोने रेखां
 कुर्वन्ननुगच्छेति प्रतिप्रस्थातारं ब्रूयात्^३ । एकस्फयानुगमनस्यावधि
 माह— "आ एतस्मान्मध्यमाच्छङ्कोर्य एष वेदेर्जघनाद्धौ भवतीति ।
 'वेदेः' सौमिक्याः 'जघनाद्धौ' 'यः एषः' शङ्कुर्भवति । स्थूणाराजात्
 प्रक्रमचित्तये यः शङ्कुरन्तःपातः स्थापितः, स एव मध्यमशङ्कुः
 तावत्पर्यन्तं मित्यर्थः । "गार्हपत्यस्य वेदेरिति । 'यतः प्रणयति स
 गार्हपत्यः'—इतिन्यायादाहवनीयादुत्तरवेदिं प्रति प्रणयनस्योक्तत्वात्
 आहवनीय एव गार्हपत्य इत्युच्यते । रेखाकर्षणेनान्तःपात्यरूपो
 व्यवच्छेदः परिहृतो भवति^४ ॥ २ ॥

१—"उपयम्यते उपगृह्यतेऽग्निराभिरित्युपयमन्यः सिक्ताः"—इति या० दे० ।

२— अघ्निरत्र सप्तम्यर्थानुवादी ।

३— का० श्रौ० सू० ५. ४. ७ ।

४— "प्रतिप्रस्थाता होतारं ब्रूयात्"—इति उ, च ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ४. ८ ।

रेखानुगतिविषये केषाञ्चित् पक्षं सुपन्यस्य व्यपक्षेदपरि-
हाराय प्रयोजनाभावमभिप्रायेण निराकृष्टे— “तद्वैके ओत्तरवेदेरनू-
दायन्तीति” ॥ ३ ॥

“प्रोक्षणीरध्वर्युरित्यादि” । अध्वर्योः प्रोक्षणादानविधानात्
अग्निप्रेता अग्नीदेव ‘अग्ने’ उत्तरादिभ्यः पूर्वम्, ‘पुरस्तात्’ पूर्वस्थां
दिशि ‘प्रोक्षति’, ‘उदङ्’ उदङ्मुखस्तिष्ठन् ।

मन्त्रस्थाय मर्थः^१ ।— इन्द्र इति घुष्यते शम्यते इति
‘इन्द्रघोषः’ इन्द्रनामा देवः, सः ‘वसुभिः’ सहितः ‘पातु’ रक्षतु,
असुरादिभ्यः सकाशात् ‘गोपायतु’ इत्यर्थः । ‘प्रचेताः’ प्रकृष्टप्रज्ञो
वर्णः । ‘पितरः’ अग्निव्यात्ताप्रमुखाः । ‘मनोजवाः’ मनोवेगोपम-
वेगः । ‘विश्वकर्मा’ विश्वविषयं कर्म यस्य स एतन्नामको देवः ।
निनेतव्याथाः दक्षिणपूर्वस्सक्तेः स्पष्टप्रदर्शनाय पूर्वदिग्गतसक्ति-
दयोपन्यासः ॥ ४, ५, ६, ७ ॥

“अथ याः प्रोक्षणी इति । “ता न्यन्तेनेति । ‘ताः’ प्रोक्षणीः
‘न्यन्तेन’ अत्यन्तान्तदेशेन । तत्रापि सक्तन्ते प्रोक्षणीये शेषनिनयन-
प्रसक्तावाह— “बहिर्वेदीति” ।

निनयनमन्त्रस्थाय मर्थः^२ ।— ‘इदं’ प्रोक्षणीशेषं ‘तप्तम्’, ‘वेद्याः’
सिंहैरूपायाः क्रौर्यव्युत्सादनतः तस्मिन् सन्तापप्राप्तेः सम्भवात् अव-

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १० ।

२— का० श्रौ० सू० ५. ४. ११ ।

३— तत्पाठो वा० सं० ५. ११. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १२ ।

५— वा० रु० ५. ११. २ ।

शिष्ट मन्त्रस्तत्र भवति, तथाविधं वा; 'यज्ञाद्' यज्ञसाधनाद् वेदिदेशात् 'बहिः निःसृजामि' । "सा यदेवाद इत्यादि निनय-
नार्थवादः स्पष्टः ।

अयं निनयनमन्त्रोऽभिचारेच्छाराहित्यविषय इत्याह— "यदि
नाभिचरेदिति । 'यदि' अभिचारं कर्तुं मिच्छेत्, तदा 'यज्ञाद्
बहिः' स्थाने 'अमू मभि निःसृजामि'—इत्यादिशेत्^१ । असु
मित्यत्र द्वेयस्य नाम गृहीयात् । 'सः' अभितप्तः 'शोचन्नेवासुं
लोक मेति' दुःखेन प्राणान् जहातौत्यर्थः ॥ ८ ॥

इदानीं प्राप्तावसरत्वात् व्याघारणमाह— "स यद् धार्यमाणे-
ऽप्राविति । आग्नीध्रेण उत्तरवेदेरुपरि देशे 'अग्नौ धार्यमाणे' सति
अध्वर्युः व्याघारयति । "यदेवेना मद इत्यादिक मुत्तरवेदेर्विध्यार्था-
ख्यायिकाप्रसङ्गे व्याख्यातम्^२ । यस्मादपक्रान्ताया वाचः प्रतिनिवृत्तये
देवैर्व्याघारणं दत्तम्, तस्मादेवेत्य मेतत् कर्त्तव्य मित्यर्थः । यस्माच्च
व्याघारणपरितुष्ट्या वाचा सर्वाग्नीः समृद्धिरूपो वरो देवेभ्यो
दत्तः, तस्माद् यजमानार्थं मृत्विग्मिराशास्यमानाना माग्निषां
समृद्धये चोत्तरवेदिव्याघारणं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥ ९ ॥

"तद्वा एतदेक मिति । 'एकम्' उत्तरवेदिव्याघारणं कुर्वन्
'द्वयं करोति' व्याघारणं यजमानाग्नीराशासनञ्चेत्यर्थः । उत्तर-
वेदिमध्यङ्गतायास्तुःसक्तेरुत्तरनाभेरक्षणाया व्याघारप्रकार उच्यते—

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १३ ।

२— ५. अ. १ ब्रा. २३ कण्ठी-व्याख्या-प्रत्यया (२८७ पृ०) ।

“अथ येषां मध्ये नाभिकेव भवतीत्यादिना^१ । ‘ये पूर्व्वे सक्ती’ ईशानाग्नेयदिग्गते, ‘तयोः’ मध्ये ‘दक्षिणा’ सक्तिराग्नेयदिग्गता, ‘तस्यां’ “सिंह्यसि स्वाहा^२”-‘इति’ व्याघारयति । “अथापरयो-
त्तरस्या मिति । नाभेः पश्चादिग्गतयोर्मध्ये ‘उत्तरस्यां’ वायव्य-
दिग्वस्थितायां सक्त्वा मित्यर्थः । आदित्यान् यजमानार्थं वनति
भजत इति ‘आदित्यवनिः’, तादृशी ‘सिंह्यसि’, तुभ्यं स्वाहुत मस्तु ।
‘अथ’ ‘अपरयोः’ । ‘दक्षिणस्यां’ नैर्ऋतकोणकोष्ठे इत्यर्थः । अत्र
ब्रह्मचरोभयाशासनस्याभिप्राय माह— “बह्वी वै यजुःस्वाग्रीरिति ।
‘यजुःषु’ आग्रीःपरेषु प्रायेण ‘बह्वी आग्रीः’ बहुविधान्याशास-
नान्युपलभ्यन्ते । अतो युक्त मित्यर्थः । ‘अथ’ ‘पूर्व्वयोत्तरस्याम्’
ईशानसक्त्वां ‘सुप्रजावनिः’ शोभनपुत्रादिलक्षणप्रजासम्भक्ती, ‘राय-
स्योषवनिः’ रायस्योषो धनपुष्टिः ॥ १०, ११, १२ ॥

“अथ मध्य आघारयतीति । मध्यव्याघारणमन्त्रः— “सिंह्यस्या-
वह देवान्-इत्यादिः^३ । स्पष्टार्थः । ‘अथ’ ‘सुचम्’ ‘उद्यच्छति’
ऊर्द्धं धारयेत् । सुगुह्यमनमन्त्रस्य^४ भूतशब्दस्य भूतकार्यं मर्थ
इत्याह— “प्रजा वै भूतानीति ॥ १३ ॥

“अथ परिधीन् परिदधातीति^५ । तन्मन्त्रस्यार्थः^६ ।— हे परिधि!
तं यस्मात् ‘भ्रुवोऽसि’, अतः ‘पृथिवी’ ‘दृंह’ दृढा कुरु । अनेन

१— का० श्रौ० सू० ५. ४. १४ ।

२— वा० सं० ५. १२. १-४ ।

३— वा० सं० ५. १२. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ५. ४. १५ ।

५— वा० सं० ५. १२. ६ ।

६— का० श्रौ० सू० ५. ४. १६ ।

७— वा० सं० ५. १३. १, २, ३ ।

मध्यमपरिधिं परिदधाति । भ्रुव मविचलं क्षियति निवसतीति
 'भ्रुवक्षित्' । अच्युतं परैरद्यावितं यथा न क्षतिं तथा क्षियतीति
 'अच्युतक्षित्' । उत्तरवेदिनाभिदेशे गुग्गुलुसुगन्धितेजनादिसम्भार-
 प्रक्षेपं^१ समन्त्रकं विधत्ते—“अग्नेः पुरीष मसीति^२ । “सम्भारातुप-
 निवपतीति^३ । स च सम्भारनिवापः ‘अग्नेः’ ‘सर्व्वत्वाय’ ह्यत्त्रत्वाय
 सम्यक्षते । गुग्गुल्वादीनां मन्थययवत्त्वं स्वय मेव वक्ष्यति^४, अतस्तेषां
 मग्निना संयोजनेन स सर्व्वः सम्पूर्णो भवति ॥ १४ ॥

“शरीरं हैवेति । ‘अस्य’ अग्नेः ‘पीतुदारः’ उदुम्बरविशेषः ।
 “स यां वनस्पतिष्ववसत् तां पुतुद्रौ”—इति च तैत्तिरीयके अव-
 ष्यात्^५ पीतुदारुणोऽग्नेः शरीरत्वम् ॥ १५ ॥

“मांसं हैवास्तेति । “यन्मांसं सुपभृतं तद् गुग्गुस्त्विति श्रुतेः^६
 गुग्गुलोरग्नेर्मांसत्वम् ॥ १६ ॥

“गन्धो हैवास्तेति । “या मोषधीषु तां सुगन्धितेजने”—इति
 श्रुतेः^७ सुगन्धितेजनादौषधिविशेषे अग्नेरेकरात्रनिवासात् अग्ने-
 र्गन्धः सुगन्धितेजने सङ्गन्तः^८ । तदुपवापेन अग्नेर्गन्धाख्यायस्य
 पुनर्धाजना । अतः ह्यत्त्रत्व मग्नेः ॥ १७ ॥

१— ‘सम्भाराणां प्रक्षेपं’—इति । २— वा० सं० ४. १३. ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ४. ४. १७ ।

४— अनुपद मेव १५-१६-१७-कण्ठीषु ।

५, ६, ७— तै० सं० ६. २. ८. ४ ।

८— ‘०विशेषे अग्नेर्गन्धः सङ्गन्तः’—इति छ ।

“अथ यद् वृष्णे स्तुका भवतीति । वृष्णिर्मेषः, तस्य स्तुका रोमः । स्तुकाया अग्न्यवयवत्वं मुपपादयति— “वृष्णेर्ह वै विषाणे अन्नरेणेति । “यां पशुषु तां पेलस्थान्तरा शृङ्गे”—इति तेत्तिरीयकम् । “या ग्रीष्णे नेदिष्ठं स्यात् ता माच्छिद्याहरेदिति । वृष्णे-रस्तामे कथं मित्यत आह— “अपि या मेव कां चाहरेदिति । तदवान्तरजातिष्वम्बुद्धा मपीत्यर्थः । परिधीनां परिधानं, तद्दारु-विशेषत्वं चोक्तम्, इदानीं तदावश्यकत्वं माह— “तद् यत् परि-धयो भवन्तीत्यादि । यस्मात् ‘उत्तरे’ उपरि क्रियमाणाः ‘परि-धयः’ ‘दूरे’ विप्रकृष्टकाले होमकाले ‘आगच्छन्ति’, अतो-ऽग्नेर्गन्तिस्त्वावत्पर्यन्तं मपेक्षिताः तस्मादिदानीं मवश्यकत्वं मित्यर्थः ॥ १ ८ ॥ २ [५. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्)

पुरुषो वै यज्ञः* । पुरुषस्तेन यज्ञो युदेनं पुरुषस्तनुत
ऽप्य वै तायुमानो युवानेव पुरुषस्तावान्विधीयते
तस्मात्पुरुषो यज्ञः† ॥ १ ॥

१—“स्तुकाः शिरोरोमाणि”—इति या० दे० । २—ते० सं० ६. २. ८. ६ ।

*, † ‘ज्ञ’—इति ग, घ ।

शिर एवास्य हविर्द्धानम् । व्यैष्णवुं देवतयाथ
युदस्मिन्सोमो भवति हविर्देवानां सोमस्तस्मा-
द्वविर्द्धानं नाम ॥ २ ॥

मुख मेवास्याहवनीयः । स युदाहवनीये जुहोति
यथा मुख ऽआसिञ्चेदेवं तत्* ॥ ३ ॥

स्तुप ऽएवास्य युपः । बाहु ऽएवास्याग्नीध्रीयश्च
मार्जालीयश्च ॥ ४ ॥

उदर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्नुत्युदर ऽएवेदं सर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽअसौदंस्तस्मात् सुदो नाम तु ऽउ एवास्मि-
न्नेते ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सौदन्ति ॥ ५ ॥

अथ यावेतौ जघनेनाग्नी† । पादावेवास्यैतुवेष
वै तायुमानो यावानेव पुरुषस्तावान्विधीयते तस्मात्पु-
रुषो यज्ञः ॥ ६ ॥

उभयतोद्वारं हविर्द्धानं भवति । उभयतोद्वारं
सुदस्तस्मादयं पुरुष ऽआन्तं सन्तृणः प्रणिक्ते हविर्द्धाने
ऽउपतिष्ठते‡ ॥ ७ ॥

* 'तत्'-इति ग, घ ।

† 'ग्नी'-इति ग, घ ।

‡ 'ऽउपतिष्ठते'-इति क ।

ते समववर्त्तयन्ति । दक्षिणेनैव दक्षिण मुत्तरेणो-
त्तरं यद्वर्षीयस्तद्दक्षिणं स्यात् ॥ ८ ॥

तयोः समववृत्तयोः । छदिरधि निदधति यदिच्छदिर्नु-
विन्देयुश्छदिसम्मितां भित्तिं* प्रत्यानहन्ति ररात्र्यां
पुरिश्रयन्त्युच्छायौभ्यां छदिः पश्चादधिनिदधति छदिः-
सम्मितां वा भित्तिम्† ॥ ९ ॥

अथ पुनः प्रपद्य । चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा
सावित्रं प्रसवाय जुहोति सविता वै देवानां प्रसवितु
सवितुप्रसूताय‡ यज्ञं तनवामहा ऽइति तुस्मात्सावित्रं
जुहोति ॥ १० ॥

स जुहोति । युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति
मनसा च वै व्याचा च यज्ञं तन्वते स यदाह युञ्जते मन
ऽइति तन्मनो युनक्त्युत युञ्जते धिय इति तद्वाचं युनक्ति
धियाधिया ह्येतया मनुष्या जुज्यन्त्युनूक्तेनेव प्रकामो-
द्येनेव गाथाभिरिव ताभ्यां युक्ताभ्यां यज्ञं तन्वते ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चित इति । ये वै
ब्राह्मणाः शुश्रुवाः सोऽनूधानास्ते विप्रास्तानेवैतदुभ्याह

* 'भित्ति'—इति ग ।

† 'भित्तिम्'—इति ग । 'भित्तिम्'—इति घ ।

‡ 'प्रसूता'—इति क ।

वृद्धतो विपश्चित इति यज्ञो वै वृद्धन्विपश्चितश्च मेवै-
तदभ्याह वि होचा दधे वयुनाविदेक इदिति वि हि
होचा दधते युञ्जं तन्वाना महौ देवस्य सवितुः
पुरिष्टुतिः स्वाहेति तुत्साविचुं प्रसवाय जुहोति ॥ १२ ॥

अथापरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा । उषनिष्क्रामति
दक्षिण्या द्वारा पुत्नीं निष्क्रामयन्ति स दक्षिणस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोतीदं
विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदम्* । समूढ मस्य पाःसुरे
स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य सन्ताप
मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्ठाघोषत मिति प्रयच्छति प्रति-
प्रस्थावे स्रुचं चाज्यविलापनीं च पर्याणयन्ति पुत्नी मुभौ
जघनेनाग्नौ ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा । प्रतिप्रस्थातोत्तरस्य हवि-
र्द्धानस्य दक्षिणायां वर्त्तन्त्याः हिरण्यं निधाय जुहोती-
रावतौ धेनुमती हि भूतः स्रवसिनी मुनवे दशस्या† ।
व्यक्तन्ना रोदसी विष्णवेते दाधुर्यं पृथिवी मभितो
मयूखैः स्वाहेति सःस्रवं पुत्न्यै पाणावानयति साक्षस्य
सन्ताप मुपानक्ति देवश्रुतौ देवेष्ठाघोषत मिति तद्यदेव
जुहोति ॥ १४ ॥

* 'पदम्'—इति ग, घ ।

† 'स्या'—इति ग, घ ।

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
ङ्गाद् विभयाच्चक्रुर्वृजो वा ऽआज्यं तु ऽएतेन वृज्रेणा-
ज्येन दक्षिणतो नाष्टा रुक्षाःस्यवाघ्नस्तथैषां नियानुं
नान्ववायंस्तथो ऽएवैषु एतेन वृज्रेणाज्येन दक्षिणतो
नाष्टा रुक्षाःस्युवहन्ति तथास्य नियानुं नान्ववयन्ति
तद्यद्वैष्णवीभ्या मृगभ्यां जुहोति व्वैष्णवः हि हवि-
र्जानम् ॥ १५ ॥

अथ यत्पुत्र्यक्षस्य सन्तापु मुपानुक्ति । प्रजुनन मेवै-
तुक्तियते यदा वै स्त्रियै च पुंसुश्च सन्तप्यतेऽथ रेतः
सिच्यते तत्तुतः प्रजायते पुरागुपानुक्ति पुराग्येव रेतः
सिच्यतेऽथाह हविर्हुनाभ्यां प्रवर्च्यमानाभ्या मनुब्रू-
होति† ॥ १६ ॥

अथ वाचयति । प्राचीं प्रेतं मध्वरुं कल्पयन्ती
ऽइत्यध्वरो वै यज्ञः प्राचीं प्रेतं यज्ञं कल्पयन्ती ऽइत्ये-
वैतुदाहोर्द्धं यज्ञं नयतं मा जिह्वरत मित्यूर्द्धं मिमुं
यज्ञं देवलोकं नयत मित्येवैतुदाह मा जिह्वरत मिति
तदेतस्मा ऽअङ्गला माशास्ते समुद्रुह्येव प्रवर्त्तयेयुर्यथा

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'ब्रूहीति'-इति ग, 'ब्रूहीति'-इति घ ।

नोत्सुर्जेता मसुर्या वा ऽएषा व्याग् याक्षे नेदिहामुर्या
वाग्वदादिति युद्युत्सुर्जेताम् ॥ १७ ॥

एतद्वाचयेत् । खुङ्गोष्ठ मावदतं देवौ दुर्य्ये ऽत्रायु-
र्मा निर्वादिष्टं प्रजां मा निर्वादिष्ट मिति तस्यो हैषा
प्रायश्चित्तिः ॥ १८ ॥

तदाहुः । उत्तरवेदेः प्रत्यङ् प्रक्रामे जीन्विक्रमांस्तु-
ह्विर्द्धानि स्थापयेत् सा ह्विर्द्धानयोर्मात्रेति नात्र*
मात्रास्ति युत्रैव स्वयं मनसा मन्येत नाहैव सत्रा-
त्यन्तिके नो दूरे तुत् स्थापयेत् ॥ १९ ॥

ते ऽत्रभिमन्त्रयते । अत्र रमेषां व्युष्मन् पृथिव्या
ऽइति व्युष्मं ह्येतत् पृथिव्यै भवति दिवि ह्यस्याहवनीयो
भवति नभ्यस्थे करोति तद्भि क्षेमस्य रूपम्† ॥ २० ॥

अथोत्तरेण पर्य्येत्याध्वर्य्यः । दक्षिणः ह्विर्द्धान मुप-
स्तभाति विष्णोर्नु कं व्यौर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि
विममे रुजाःसि । यो ऽत्रुस्कभायदुत्तरः सधुस्थं विचक्र-
माणस्त्रेधोरुगायो विष्णावे त्वेति मेथौ मुपनिहन्तौ-
तरतस्ततो युद् च मानुषे‡ ॥ २१ ॥

अथ प्रतिप्रस्थाता१ । उत्तरः ह्विर्द्धान मुपस्तभाति

* 'नाम'—इति ग ।

† 'रूपम्'—इति ग, घ ।

‡ 'षे'—इति ग, घ ।

१ 'ता'—इति ग, घ ।

दिवो वा विष्णो ऽउत वा पृथिव्या महो वा विष्णो
 ऽउरोरन्तुरिक्षात् । उभा हि हुस्ता वसुना पृणस्वा
 प्रयच्छ दक्षिणादोतु सव्याद्विष्णवे त्वेति मेथौ मुपनिह-
 न्तीतरुतस्ततो यदु च मानुषे तद्यद्वैष्णवैर्यजुर्भिरुप-
 चरन्ति वैष्णवः हि हविर्ज्ञानम् ॥ २२ ॥

अथ मध्यमुं छदिरुपस्पृश्य वाचयति । प्र तद्विष्णु-
 स्तवते वीर्येण मृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः* ।
 युसोरुषु चिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विष्टे-
 तौदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदु मुपरिष्ठादुधीव
 ह्येतत् क्षियन्त्यन्यानि शीर्षकपालानि तस्मादाह्वधि-
 क्षियन्तीति ॥ २३ ॥

अथ रराद्या मुपस्पृश्य वाचयति । विष्णो रराट
 मसीति ललाटः हैवास्यैतदथोच्छ्राया ऽउपस्पृश्य वाच-
 यति विष्णोः अपचे स्थ इति सुक्ते हैवास्यैते ऽअथ
 यदिदं पश्चाच्छदिर्भवतीदुः हैवास्यैतच्छीर्षकपालं यदिदं
 पश्चात् ॥ २४ ॥

अथ लस्पृजन्त्या स्पन्दया प्रसीव्यति । विष्णोः
 सूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोति विष्णोर्ध्रुवोसीति नेद् व्यव-

* 'दृष्टा'—इति ग, घ ।

† 'पश्चात्'—इति ग, घ ।

पुद्याता ऽदुति तं प्रकृते कुर्मन्विष्यति तथो ह्याध्वर्युं वा
युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित* मभिमृशति
वैष्णवु मसीति वैष्णवः हि हविर्द्वानम् ॥ २५ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [५. ३.] ॥

उत्तरत्र सदोहविर्द्वानादिकं विधास्यति^१, तदुपोद्घातत्वेन तेषां
पुरुषाकारसन्निवेशता माह— “पुरुषो वै यज्ञ इत्यादिना । अत्र
यज्ञशब्देन तदाधारभूतः सदोहविर्द्वानादिक उच्यते । प्रतिज्ञाते
पुरुषत्वे हेतु माह— “पुरुषस्तेन यज्ञ इति । ‘तेन’ कारणेन
‘यज्ञः’ ‘पुरुषः’ इत्यर्थः । हेतुं विवृणोति— “यदेनं पुरुषस्तनुत
इति । यस्मात् पुरुषेण यज्ञस्तायते, तेन यज्ञः पुरुष इत्यर्थः ।
तत् किं पुरुषेण जायमानः सर्वोऽपि पुरुषः ? नेत्याह— “एष वै
जायमानो यावानेव पुरुषः, तावान् विधीयत इति । पुरुषाकारेण
जायमानत्वात् पुरुष इत्यर्थः ॥ १ ॥

“शिर एवास्थेति । हविर्द्वानस्य यज्ञशिरस्त्वे कारण माह—
“वैष्णवं देवतयेति । विष्णुदेवताकैर्मन्त्रैर्निर्मातव्यत्वाद् वैष्णव-
त्वम् । विष्णोः सर्वदेवताना मुत्तमत्वात्, शिरसोऽप्यङ्गाना मुत्तम-
त्वात्, युक्तं हविर्द्वानस्य शिरस्त्वम् । हविर्द्वानं नाम-निर्वचनेन
प्रशंसति— “अथ यदस्मिन्निति ॥ २ ॥

१ ‘तं निष्ठित’—इति क, डा०-वेबर-दृष्टम् ।

१— इहैव ब्राह्मणे सप्तम्यां कण्ड्याम् (३०६, ३१३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

“सुख मेवास्याहवनीय इति । आहवनीयस्य सुखत्वसाम्यं दर्शयति— “स यदाहवनीये जुहोतीति । अत्र प्रक्षेपसाम्यात् सुखमित्यर्थः ॥ ३ ॥

“स्तुप एवास्य यूप इति । ‘रूप एव’ ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘स्तुपः’ केशनिचयः; दैर्घ्यसाम्यात्^१ । हविर्द्वानस्योत्तरस्याम् ‘आग्नीध्रीयः’, दक्षिणस्यां ‘मार्जालीयः’, अत एव ‘बाह्वः’; उभयतः समानत्वात् तौ बाहुस्थानीयौ ॥ ४ ॥

“उदर मेवास्य सद इति । सदसि भक्षणरुम्भवात् भक्षणसाम्यात् ‘सदः उदरम्’ । ‘सदः’ शब्दो यौगिक इत्याह— “अथ यदस्मिन् विश्वेदेवा अमौदन्ति । मौदन्यचेति सदः । विश्वेदेवा वसादिरूपेण नानाजातीयाः । ब्राह्मणेषु कथं विश्वदेवत्वं मिति, तत्राह— “ब्राह्मणा विश्वगोत्राः मौदन्तीति ॥ ५ ॥

“अथ यावेतौ जघनेनाग्नी इति । मौमिकवेदेः पश्चाद्भागे ‘अग्नी’ आहवनीयगार्हपत्यौ, तौ जघनदेशवर्त्तितात् ‘पादौ’ । उपपादित मर्थं गमयति— “एष वे तायमान इति ॥ ६ ॥

“उभयतो द्वार मिति^१ । हविर्द्वानं सदस्येष्टुभयम्, ‘उभयतो-द्वारम्’ प्राक् पश्चाच्च । यस्मात् पुरुषरूपो यज्ञ उभयतोद्वारकः, ‘तस्मात्’ ‘पुरुषः’ मनुष्यः ‘अन्तम्’ अन्तर्पर्यन्तं ‘सन्तः’ सुषिरवान् भवति । अन्तसाम्यात् पुरुषाकारत्वं यज्ञस्य सिद्धम् । हवि-

१— नास्त्येतत् पदं छ-एतत्के ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २७ द्रष्टव्यम् ।

द्वानप्रवर्त्तनायोभयोर्निर्लिज्य स्थापनं विधत्ते— “प्रणिक्ते हविर्द्वाने उपतिष्ठेते”—इति । अत्र कात्यायनः— “श्रोपनिवपनात् कृत्वा हविर्द्वाने स्थापयति पृष्ठ्या मुभयत इति^१ ॥ ७ ॥

“ते समववर्त्तयन्तीति । ‘दक्षिणेन’ पृष्ठ्याख्यमध्वरज्ज्योर्दक्षिण-
देशेन^२ ‘दक्षिणं’ हविर्द्वानम्, तथा ‘उत्तरेण उत्तरम्’ ‘समववर्त्त-
यन्ति’ । ‘यद्’ ‘वर्षीयः’ अतिशयेन वृद्धम्, ‘तद्’ ‘दक्षिणं’
हविर्द्वानं कर्त्तव्यम्^३ ॥ ८ ॥

“तयोः समववृत्तयोरिति । ‘समववृत्तयोस्तयोः’ ‘अधि’ उपरि
‘हृदिः’ दण्डमयं कटम्, उभयतः स्थापयेत् । तदभावे ‘भित्तिं’ वा
प्रत्यानह्येत् । तथा च कात्यायनः— “वर्षीयो दक्षिणम्, तयोश्चदि-
रथस्थिति, भित्तिं वाभावे”—इति^४ । ‘रराथ्यां’ हविर्द्वानयोर्मुख-
प्रदेशे ‘उच्छ्रायीभ्यां’ तोरणकाष्ठाभ्याम् अन्तराले परिश्रये, ‘पश्चात्’
पृष्ठभागेऽपि ‘हृदिः’ ‘अधि’ निदधात् । तदभावे ‘भित्तिः’
पूर्ववत् कर्त्तव्या^५ ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. २१ ।

२— “पृथाम् = वेदिमध्ये प्राक्प्रतीचोः शङ्खोर्बद्धां रज्जुम्”—इति तै० सं०
(१. २. १३.-६. १. ६.) भाष्ये सायणः । “वेदीमध्ये वर्त्तमाना प्राची
रेखा पृथा”—इति या० दे० (८. ४. २७.) ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. २२ ।

४— “भित्तिं हृदिषा तुल्याम्, वेणुशकलैः कृतं किञ्चिद्वृत्तम्”—इति या० दे० ।

५— का० श्रौ० सू० ५. ३. २२, २३, २४ ।

६— पुरस्तात् २. ४. १६ द्रष्टव्यम् ।

हविर्द्धानप्रवर्त्तनाभ्यनुज्ञापनाय सावित्रं होमं विधत्ते— “अथ पुनः प्रपद्य चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा सावित्रं प्रसवाद्य जुहोतीति^१। व्याघारणायाज्यं गृहीतुं पूर्वं माहवनीयं प्रति गतत्वात् ‘पुनः प्रपद्य’-इत्युच्यते । सत्स्वल्पेषु देवेषु सवित्रे किमर्थं ह्वयत इत्यत आह— “सविता देवानां मिति । देवानां मध्ये सविता अनुज्ञाकर्त्ता ॥ १० ॥

होममन्त्र माह— “स जुहोतीति । मन्त्रस्थाय मर्थः^२— ‘विप्राः’ मेधाविनः, अध्वर्युप्रमुखाः ऋत्विजः ‘विप्रस्य’ विशेषेणाभिमतफल-पूरकस्य प्रापकस्य, ‘वृहतः’ महतः, ‘विपश्चितः’ मेधाविनः, यज्ञस्य । इतरे विपश्चितोऽप्यविपश्चितः, असौ तु ‘यज्ञो वृहन् विपश्चित्’; अतः पदद्वयसामर्थ्याद् यज्ञ एवाभिमतः । तं यज्ञं सवित्रा प्रसूतं ‘मनः’ ‘धियः’ बुद्धीश्च ‘युञ्जते’ । अन्तःकरणस्य मनसः पृथङ्-निर्देशात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । तथा ‘होत्राः’ वष-हृत्कारिः, सप्त होत्रकाश्च यज्ञविषये सवित्रानुज्ञाता एव मनो धियश्च ‘विदधे’ विदधते, कुर्वते । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^३ तलोपः । कुत ईदृङ् माहात्म्यं सवितु रिति, तत्राह— यस्मात् सविता ‘एक इत्’ एक एव ‘वयुनावित्’ । वयुन मिति प्रज्ञा-नाम^४, प्रज्ञावानित्यर्थः । यदा वीर्यते गम्यत इति वयुनं यज्ञ-

१— “चतुर्गृहीतं ग्राह्यादार्यं जुहोति युञ्जत इति” का०श्रौ० पृ. १. २६ ।

२— पाठस्त्वस्य “युञ्जते”—इत्यादिः वा० सं० ५. १४. १ ।

३— पा० सू० ७. १. ४१ ।

४— निघ० ३. ६. १० ।

मार्गः । “वयुनं वेतेः”-इति निरुक्तम्^१ । तस्य वेदिता एक एव । तस्य सवितुर्देवस्य ‘परिष्टुतिः’ ‘मही’ महती ‘खाहा’ स्तुतिरूपं द्रव्यं खाज्जत मसु ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “मनमा च वै वाचा चेत्यादिना । ‘धी’-शब्दस्य विवक्षितं मर्थं माह— “उत युञ्जते धिय इति । “तद्वाचं युनक्तीति । ‘धिया-धिया’ यदा यदा बुद्धिर्जायते, तदा-तदा खलु ‘एतया’ वाचा ‘जुञ्जुषन्ति’ जीवितुं मिच्छन्ति । अतः केवलबुद्धेर्जीवनसाधनत्वाभावेन वाचोपेक्षितत्वात् ‘धी’-शब्देन तत्पूर्विका वागुच्यते । जीवनसाधनत्वं मेव विप्रदयति— “अनूक्तेनेवेति । ‘अनुक्तम्’ अनुवचनम्, अध्ययनादिकम् । ‘प्रकामः’ स्वेच्छिकलौकिकभाषणम् । ‘गाथाः’ गद्यपद्यात्मिकाः ॥ ११ ॥

विप्रा विप्रस्य बृहत् इति । मन्त्रगतस्य प्रथमविप्रशब्दस्याभिमतं मर्थं माह— “ये वै ब्राह्मणा इति । ऋत्विज इत्यर्थः । ‘एतत्’ ‘विप्राः’-इति पदम्, ‘तानेव’ ब्राह्मणानेव ‘अभ्याह’ ब्रूते इत्यर्थः । बृहद्विपश्चिच्छब्दाभ्यां यज्ञो विवक्ष्यत इत्याह— “यज्ञो वै बृहन् विपश्चिदिति । ‘होत्रा’-शब्देन यज्ञकर्तारोऽभिमताः । ‘दधे’-इत्येतद् ‘दधते’-इत्यस्य स्थाने इति व्याचष्टे— “वि हि होत्रा दधते यज्ञं तन्वाना इति । “तत् सावित्रं प्रमवाय जुहोतीति । यस्मान्मन्त्रे “सवितुर्देवस्य”-इति सविता देवः श्रूयते, ‘तत्’ तस्मादेव मन्त्रसाध्यं ‘सावित्रं’ होमं ‘प्रमवाय’ जुहुयात् ॥ १२ ॥

१— निरु० “वयुनं वेतेः, कान्तिर्वा प्रज्ञा वा”-इति ५. २. २ ।

अथापर मित्यादि^१ । दक्षिणहविर्द्वान्शकटवर्त्मनि होमार्थं
मन्यत् 'चतुर्गृहीतं माज्यं गृहीत्वा' प्राचीनवंशादुपनिष्क्रामेत् ।
'पत्नी' च अक्षधुराभ्यञ्जनाय 'दक्षिण्या दारा' निष्क्रामेत् । 'सः'
अध्वर्युः । 'दक्षिणस्य' 'हविर्द्वानस्य' शकटस्य दक्षिणचक्रसेखायां
'हिरण्यं निधाय' अध्वर्युर्जुहुयात् ॥

होममन्त्रस्यायं सङ्गृहीतोऽर्थः^२— 'इदं' विश्वं 'विष्णुः' त्रिविक्र-
मावतारधारौ 'विचक्रमे' विक्रान्तवान् । विक्रमणप्रकार माह—
'त्रेधा' त्रिप्रकारेण, त्रिषु स्थानेषु नित्यादिषु 'पद' 'निदधे'
स्थापितवान् । 'अस्य' विष्णोः 'पांसुरे' रजोयुक्ते पदे लोकत्रयं
'समूढम्' गृहीतं सम्भित माभौदित्यर्थः । 'स्याह' इदं सुजितं मम
'संस्वं' जहुलितम् । 'मा' पत्नी संस्ववेणाज्येन 'अक्षस्य' 'सन्तापं'
मन्त्रयते चक्रमङ्गुर्षेति सन्तापः, चक्रवलयसंस्पर्शप्रदेशः । चक्रद्वयम्
'उपानक्ति' अनुलोमाञ्जनं कुर्यात्, न प्रतिलोमम् । पुनः पाणि
मावर्त्तयेत् । तथा च कात्यायनः— "पत्नी पाणिभ्यां शेषं प्रति-
गृह्याक्षधुरावन्क्ति पराग् देवश्रुताविति"—इति^३ ॥

आञ्जनमन्त्रस्यायं मर्थः^४— हे 'देवश्रुतौ' ! देवान् श्रावयत
इति देवश्रुतौ, अक्षधुराधारप्रदेशौ । युवां 'देवेषु' मध्येऽस्मान्
'आघोषतम्' ते सम्यग् यजन्तीति शब्दं कुरुतम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३१ ।

२— पाठस्त्वस्य— वा० सं० ५. २५. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३२ ।

४— मन्त्रस्त्वस्य— वा० सं० ५. २५. १ ।

“पर्याणयन्ती सुभौ जघनेनाग्नी”-इति । दक्षिणहविर्द्वानाञ्जना-
नन्तरं प्रादक्षिण्यक्रमेण उभौ ‘जघनेन’ आहवनीयगार्हपत्ययोः
पश्चाद्भागेन पत्नीं ‘पर्याणयन्ति’ परितो गमयन्ति ॥ १३ ॥

“चतुर्गृहीत माज्यं मिति । प्रतिप्रस्थाता उत्तरहविर्द्वानस्य
दक्षिणवर्त्तन्यां ‘हिरण्यं निधाय’ “द्रावती”-इति मन्त्रेण ‘चतुर्गृ-
हीत माज्यं’ जुहुयात् ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः— “हे द्यावापृथिव्यौ ! युवां ‘मनवे’ मनु-
ष्याय यजमानाय ‘द्रावती’ अन्नवत्यौ, ‘धेनुमती’ वज्रधेनुयुक्ते च
‘भृतम्’ भवतम् । तथा ‘सूयवसिनी’ शोभनघासयुक्ते, ‘दशस्या’
दशस्थौ, अभिमतफलदात्र्यौ भवतम् । एवं महानुभावे एते रोदस्यौ
हे ‘विष्णो !’ त्वं ‘व्यस्कन्नाः’ विविधं स्कुम्भितवानसि । तथा
विशेषेण ‘पृथिवीम्’ ‘अभितः’ सर्वतः ‘मयूखैः’ मयूखवत्सन्तै-
र्जवैस्तेजोभिर्वा, ‘दाधर्थ’ धारयसि । तादृशाय तुभ्यम् इदं मुत्तर-
हविर्द्वान-दक्षिणचक्रमार्गं ह्रयमानं मन्त्रं ‘स्वाहा’ सुजुतं मस्तु ॥

संस्रव मित्यादि पूर्ववत् । “तद्यदेव जुहोतीति । ‘यद्’ यदा
एवं वर्त्मक्षये जुहोति, ‘तत्’ तदा ‘संस्रवं’ ‘पत्न्यै’ पत्न्याः ‘पाणौ’
इति पूर्वत्र सम्बन्धः ॥ १४ ॥

विहितं मार्गहोमं रक्षमां मार्गानुगमनपरिहारसाधनत्वेन
प्रशंसति— “देवा ह वै यज्ञं तन्वाना इत्यादिना । आज्यस्य
यज्ञस्य असकृत् नियात्यचेति नियातो मार्गः । स्पष्टं मन्यत् । मन्त्र-

योर्विष्णुदेवताकलं हविर्द्वानयोरुचितं मित्याह— “तद्यद्वैष्णवीभ्या
मिति । हविर्द्वानस्य वैष्णवत्वं “अथ एवास्य हविर्द्वानं मित्य-
चोक्तम्^१ ॥ १५ ॥

“अथ यत् पथ्यचस्येत्यादि । सन्ताप्यमानस्याचस्योपाञ्जनं मेव
प्रजननोत्पादनम् । यस्मात् स्त्रीपुरुषयोः सम्भोगकाले सन्तापेन रेतस
उत्पादनद्वारा प्रजननसम्भवस्तस्मात् सन्तापोपाञ्जनकरणम् । उपा-
ञ्जनस्य परागुपतां विधाय प्रशंसति— “परागुपानक्रीति ॥ १६ ॥

“अथ वाचयतीति^२ । ‘अथ’ प्रैषानन्तरं हविर्द्वानयोः प्रवर्त्तन-
काले ‘वाचयति’ । मन्त्रस्यायं मर्थः^३— हे हविर्द्वाने । ‘प्राची’
प्रागञ्चने प्रगच्छतम् ‘अध्वरं’ सोमयागं ‘कल्पयन्ती’ फलजननसमर्थं
कर्तुं शक्ते । ‘यज्ञं’ सोमयागम् ‘ऊर्द्धं’ स्वर्गलोकं ‘नयतम्’ प्राप-
यतम् । ‘मा जिह्वरतम्’ चलनभ्रंशं मा कुरुतम् ॥

“अध्वरो वै यज्ञ इति । “ध्वरतिर्हिंसाकर्मा^४ ।” हिंसा नास्ती-
त्यध्वरः स ‘यज्ञः’ । नयतं मित्युक्ते किमिति कर्मापेक्षायां तद्
दर्शयति— “ऊर्द्धं मिमं यज्ञं देवलोकं नयतं मिति । कृत्वा चल-
नम्^५, तदभावः ‘अकृत्वा’ । तयोः प्रवर्त्तनकाले ‘समुद्गृह्येव’
सम्यगुद्भूतं गृहीत्वेव । तस्य व्याख्यानम्— “यथा नोत्सर्जता मिति ।

१— द्वितीयकाण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम् (३१२ पृ०) ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. १ ।

३— वा० सं० ५. १७. २ ।

४— निरु० १. ३. ३ ।

५— “क्लृप्तं क्लृप्तं चलने”—इति भा० पृ० ८०५ धा० ।

दुष्टध्वनिविमर्गे यथात्यन्तकर्षणे च नोत्पद्येता मित्यर्थः । अचध्वनेः
श्रवणकटुत्वादसुर्यत्वम् ॥ १७ ॥

“एतद् वाचयेदिति^१ । प्रमादात् ध्वन्युत्पत्तौ “स्वं गोष्ठम्”-
इति^२ ‘एतद् वाचयेत्’ । हे ‘देवी’ हविर्द्वाग्नि ! हे ‘दुर्य’ गृहेषु
साधुरूपे ! युवां ‘स्वं’ यजमानस्य स्वभूतं ‘गोष्ठं’ गवां स्थानम्
‘आवदत्’ सर्वतः शब्दयतम्, पशवः मृदूः स्युरिति ब्रूत मित्यर्थः ।
‘आयुः’ अस्मदायुषं ‘मा’ निर्वधिष्ठम् । ‘प्रजां’ पुत्रादिरूपां
च ‘मा निर्वधिष्ठम्’ । ‘तस्य’ ध्वनेरसुर्यस्य ‘एषा’ मन्त्रोच्चारण-
रूपा ‘प्रायश्चित्तिः’ ॥ १८ ॥

हविर्द्वाग्नयोः स्थापनप्रदेशे पचान्तर मभिधातुं केषाञ्चित् पच
माह— “तदाहु रिति । ‘उत्तरवेदेः’ पश्चात् सञ्चराय, विक्रमत्रयं
परित्यज्य, यत्र देशे तयोः स्थापनं भवति, ‘सा हविर्द्वाग्नयोर्माचा’
स्थापनप्रदेशप्रमाणम् । स्वपच माह— “नात्रेति । तत्र स्थापयेदिति
शेषः । “मनसा यत्र मन्येतेति विशिनष्टि— “नाह्वेवेति । ‘मवा’
अभिमतदेशेऽपि अतिदूर मतिममौपञ्च विसृज्य मध्ये स्थापयेदि-
त्यर्थः । तथा च कात्यायनः— “पश्चादुत्तरवेदेस्त्रिषु प्रक्रमेषु
मत्या वा”-इति^३ ॥ १९ ॥

“ते अभिमन्त्रयत इति । स्थापनानन्तरं हविर्द्वाग्नि अभिमन्त्र-
येत— “अत्र रमेथा मिति^४ । ‘पृथिव्यै’ पृथिव्याः ‘वर्ष्मणि’ शरीरे,
अत्र देशे हविर्द्वाग्नि, ‘रमेथाम्’ रतिं कुरुतम् । “दिवि ह्यस्येति ।

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. ४ ।

२— बा० सं० ५. १७. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ४. ५ ।

४— वा० सं० ५. १७. ४ ।

एतद्विद्वानस्य पृथिवौले हेतुः । यस्मात् उपरिभाग उत्तरवेदि-
रूपः, 'आहवनीयः' शुलोकस्थानीयः, अतस्तदधोवर्त्तिवेदिदेशस्य
पृथिवीशरीरत्वं युज्यते । 'नभस्ये करोति' यथा नाभ्याधारफलके
भूमिष्ठे भवतः, तथा कुर्यात् । "नाभि नभं च"-इति^१ यत्प्रत्यय-
योगे नभादेशः । उत्तरच प्रदेशस्य भूस्पर्शं भंगः कदाचित् भवेत्,
अत एव 'तत्' 'चेमस्य रूपम्' भवति ॥ २० ॥

"अथोत्तरेण पर्येत्येति"^२ । दक्षिणहविर्द्वानस्योत्तरतः 'परीत्य'
पुरोदेशं गत्वा 'दक्षिणं हविर्द्वानम्' 'उपस्तम्भाति' । यथाधो न
पतेत्, तथा कस्मिंश्चित् काष्ठे स्थापयेत् ॥

तन्मन्त्रः— "विष्णोर्तु कम्"-इति^३ 'विष्णोः' त्रिविक्रमावतारस्य
'वीर्याणि' 'प्रवोचम्' प्रब्रवीमि । कानि तानि? तदुच्यन्ते— 'यः'
विष्णुः 'पार्थिवानि' पृथिवीविकारान्, 'रजांसि' "सोका रजां-
स्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम्^४, लोकान् विविधं परिच्छिन्नवान् । 'यः'
च 'उत्तरम्' उपरितनं 'सधस्यं' सहस्रानं शुलोकम् 'अस्कभायत्'
स्तम्भितवान् । किं कुर्वन्? 'चेधा' त्रिप्रकारेण 'विश्वं' 'विचक्रमाणः'
विविधं क्रममाणः सन्, 'उरुगायः' बह्वभिर्महात्मभिः, बह्विविधं वा
श्रुत्यादिमुखेन गौचमानः । यो विष्णुरेव मकरोत्, तस्य वीर्याणि
प्रवोचम् इति ॥

१— पा० ५. १. २ सू० ६५ ग० सू० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. १. ६ ।

३— वा० सं० ५. १८. १ ।

४— निरु० ४. ३. ३ ।

“विष्णवे त्वेति^१ मेथी मुपहन्तीति^२ । हे ‘मेथी’ स्तम्भ !
 ‘विष्णवे’ हविर्द्धानशकटाय ‘त्वा’ त्वाम् उपहन्तीत्यर्थः । कस्मिन्
 देशे निहन्यादिति, त माह— “इतरतस्ततो यदु च मानुषे”—इति ।
 ‘मानुषे’ शकटधारणे ‘यत्’ स्थानम् ईषाद्यभागः, तदुत्तरच ‘मेथी’
 स्तम्भं निहन्यादित्यर्थः । तथा च सूत्रकार उभयोरपि दक्षिणतो
 निहननस्येदं ब्राह्मणवाक्यं प्रमाणयामास— “उभे वा दक्षिणतः,
 इतरतस्ततः, यदु च मानुष इति श्रुतेः”—इति^३ ॥ २१ ॥

“अथ प्रतिप्रस्थातेति^४ । दक्षिणहविर्द्धानोत्तम्भनमन्त्रस्याय मर्थः^५—
 हे ‘विष्णो !’ ‘दिवः’ द्युलोकात् ‘वा’ अथवा ‘पृथिव्याः’ सकाशात्
 हे ‘विष्णो !’ ‘महः’ महतो गुणात्, ‘उरोः’ विस्त्रीर्णात् ‘अन्तरि-
 चात्’ उभौ हस्तौ तावकौ ‘वसुना’ धनेन ‘पृणस्व’ पूरयत । ततो
 ‘दक्षिणात्’ हस्तात्, अपि चोत्तराच्च ‘आ’ सर्वतः ‘प्रयच्छ’ पूर्णं
 वसु यजमानार्थम् ॥

“विष्णवे त्वा”—इति^६ उत्तरहविर्द्धानस्य मेथी प्रतिप्रस्थाता
 उपहन्यात्^७ । “इतरतस्तत इति पूर्ववत्^८ ॥ २२ ॥

१—वा० सं० ५. १८. २ ।

२—का० श्रौ० सू० ८. ४. ७ ।

३—का० श्रौ० सू० ८. ४. १०-१२ ।

४—का० श्रौ० सू० ८. ४. ८ ।

५—तत्पाठत्वेषः—वा० सं० ५. १६. १ ।

६—वा० सं० ५. १८. २ ।

७—का० श्रौ० सू० ८. ४. ६ ।

८—एकविंशच्छ्रौ (३ पं०) द्रष्टव्या ।

“अथ मध्यमं कदिरित्यादि^१ । “तयोः समवृत्तयोश्चदिरधि-
निदधातीति । कदिः प्रागुक्तम्^२ । तत् ‘उपसृष्ट्य’ “प्र तदिष्णुः”-
इति^३ वाचयेत् ॥

तस्यार्थः— ‘विष्णुः’ ‘वीर्येण’ वीरस्य कर्म वीर्यम्, तेन निमि-
त्तेन ‘प्रस्तवते’ प्रस्तव्यते । वीर्येण स्तव्यमाने दृष्टान्तः— “मृगो न
इति । ‘कुचरः’ कुत्सितं हिंसन् मञ्जरन् ‘भीमः’ सर्वप्राणिभौति-
जनकः, ‘गिरिष्ठाः’ गिरिस्थायी, ‘मृगो न’ मिहृतुल्यः । ‘यस्य’
विष्णोः, ‘उत्सृष्टु’ लोकत्रयव्यापकत्वेनातिविस्तृतेषु ‘त्रिषु’ ‘विक्र-
मणेषु’ ‘विश्वा’ सर्वाणि ‘भुवनानि’ लोकाः ‘अधिक्षियन्ति’ अधि-
निवसन्ति ॥

अथवा ब्राह्मणानुसारेणायं मन्त्रोऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः ।
‘विष्णुः’ हविर्द्वानाख्यः, तस्य यत् उपरि वर्त्तमानं मध्यमं कदि-
रस्ति, तत् स्तव्यत इत्यर्थः । उत्तरवेदेः प्रत्यक् त्रिषु विक्रमेष्वती-
तेषु निधेयमानस्य यस्य उपरि शीर्षकपालस्थानौयं मध्यमं कदि-
रस्ति, तस्य ‘अधि’ उपरि सर्वतो विश्वा भुवनानि भवन्तीति ।
भुवनानि उपरि शीर्षकपालस्थानानि अन्यानि कदीर्षि क्षियन्ति
निवसन्ति ॥

अधिक्षियन्तीत्येतं मन्त्रभागं व्याचष्टे— “इदं हैवास्यैतच्छीर्ष-
कपाल मित्यादिना ॥ २३ ॥

१— का० श्रौ- सू० ८. ४. १२ ।

२— नवम्यां कण्ठां (३१४ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

३— वा० सं० ५. १०. १ ।

“अथ रराव्या भुपसृष्टेति^१ । ‘रराव्यां’ रराटौ मित्यर्थः ।
 ‘अस्य’ हविर्द्धानस्य ‘एतत्’ रराव्याख्य मङ्गं लक्षाटं खलु ‘अथ’
 अतः ‘उच्छ्राय्य’, द्वारशाखे द्वारस्योभयपार्श्ववर्त्तिनीं दृणादिनिर्मिते
 प्रावरणे, तौ ‘उपसृष्ट्य’ ‘वाचयति’— “विष्णोरिति^२ । ‘विष्णोः’
 हविर्द्धानस्य ‘अग्रे’ सृक्किणी, ओष्ठसन्धी^३ ‘स्यः’ भवयः । अग्न-
 शब्दार्थं माह— “स्रक्ते हेवास्ते इति । पश्चाच्छदिषः स्थानं
 प्रशंसति— “अथ यदिदं पश्चाच्छदिरिति । ‘इदं’ पश्चाच्छदिः’
 हविर्द्धानाख्यस्य यज्ञशिरसः पश्चात्, कपालस्थानीय मित्यर्थः ॥

अत्र मध्यच्छदिष उपरिगतानि त्रीण्यपि कर्दोषि उदगघाणि
 कर्त्तव्यानि ; चयाणां मपि प्रागग्रौकरणे पश्चाच्छदिरिति श्रूयमाणं
 पश्चादित्युक्तं न युज्यते । तथाच कात्यायनः— “उदगघाणि
 कर्दोषि भवन्ति पश्चाच्छ्रुतेरिति^४ ॥ २४ ॥

“अथ लस्यूज्या सन्ध्या प्रसीव्यतीति^५ । ‘लस्यूजनौ’-नाम
 सौवनसाधनसूच्यादिः, तत्र सम्बद्धया रण्जेत्यर्थः । द्वारशाखां दर्भै-
 रावेश्य, रण्ज्वा “विष्णोः सूरसि”—‘इति’ मन्त्रेण^६ सीव्येत् । हे
 दार्ये ! यदा हे रज्जो ! त्वं ‘विष्णोः’ हविर्द्धानस्य ‘स्यूः’ सूतप्रदेशः
 ‘असि’ । हे ग्रथ्यमानप्रदेश ! त्वं विष्णोः हविर्द्धानस्य ‘ध्रुवः’ अप्रथु-
 तावयवः ‘असि’^७ । अतस्त्वां यथामौत्यर्थः^८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. १५ ।

२— वा० सं० ५. २१. १ ।

३— ‘ओष्ठे सन्धी’-इति क ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ४. १७ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ४. १८ ।

६— वा० सं० ५. २१. २ ।

७— वा० सं० ५. २१. ३ ।

८— का० श्रौ० सू० ८. ४. १९ ।

ग्रन्थिकरणप्रयोजन माह— “नेद् व्यवपद्याता इतीति । अवाग्
विविधं नैव पतेदित्येव मर्थ मित्यर्थः । ‘तं’ ग्रन्थिं ‘कर्मन्’ कर्मणि
‘प्रकृते’ प्रकर्षेण कृते परिसमाप्ते ‘विध्यति’ विमुञ्चेत्^१ । तत ऊर्ध्वं
मपि बन्धने सति तदपराधेन ‘अध्वर्यु’ ‘यजमानं’ च ‘ग्राहः’
गृह्णाति, विस्त्रेपे सति स न भवतीत्यर्थः । “निष्ठितं मभिमृशति
वेष्णव मसीतीति^२ । ‘निष्ठितं’ सीवनेन मुनिष्यन्नम्^३ । स्पष्ट
मन्यत् ॥ २५ ॥ ३ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

द्वयं वा ऽश्रुभ्युपरवाः खायन्ते* । शिरो वै यज्ञस्य
हविर्धानं तद् यु ऽद्वमे शीर्षंश्चत्वारः कूपा ऽद्वमावुह
डाविमौ द्वौ तानेवैतत्कुरोति तुस्मादुपरवान् खनति ॥१॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ४. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ४. २१ ।

३— मत्वस्त्वङ्— वा० सं० ५. २१. ४ ।

* ‘खायन्ते’—इति ख, ग ।

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिरे
ततोऽसुरा एषु लोकेषु कृत्यां व्वलगान्निचख्नुस्तै-
वृच्चिद्देवानभिभवेमेति ॥ २ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः कृत्यां व्वलगानुदख-
नन्यदा वै कृत्या मुत्खुनन्त्यथु सालसा मोघा भवति
तथो ऽएवैषु एतद्यद्यस्मा ऽअत्र कुश्चिद् द्विषन् भ्रातृव्यः
कृत्यां व्वलगान् निखुनति तानेवैतदुत्किरति तस्मादु-
परवान् खनति स दुक्षिणस्य हविर्द्धानस्याधोऽधः प्रुजं
खुनति ॥ ३ ॥

सोऽभि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्य्यसीति समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्य्योषो वा ऽएषा यदुभिस्तुस्मादाह
नार्य्यसीति ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमाचं व्विना पुरिलिखति । इदु महः
रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तामीति व्वज्रो वा ऽअभिर्व्वज्रेणै-
वैतन्नाष्ट्राणां रुक्षसां ग्रीवा ऽअपि कृन्तति ॥ ५ ॥

तद्यावेतौ पूर्व्वौ । तयोर्दुक्षिण मेवाग्रे पुरिलिखेदथा-
परयोरुत्तर मथापरयोर्दुक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तरम् ॥ ६ ॥

अथो ऽइतरथाहुः । अपरयोरेवाग्र ऽउत्तरं पुरिलिखे-
दथ पूर्व्वयोर्दुक्षिण मथापरयोर्दुक्षिण मथ पूर्व्वयोरुत्तर

मित्यथो ऽपि समीच एव परिलिखेदेतुं त्वेवोत्तमं
परिलिखेद्य एष पूर्वयोरुत्तरो भवति ॥ ७ ॥

तान् यथापरिलिखितु मेव यथापूर्वम् खनति । बृह-
न्नसि बृहद्रवा इत्युपस्तौत्येवैनानेतन्मह्यत्येव यदाह
बृहन्नसि बृहद्रवा इति बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेतीन्द्रो
वै यज्ञस्य देवता व्यैष्णवः हविर्ज्ञानं तत् सेन्द्रं करोति
तस्मादाह बृहती मिन्द्राय व्याचं वदेति ॥ ८ ॥

रक्षोहृणं व्वलगहन मिति । रक्षसाः ह्येते व्वलगानां
व्वधाय* खायन्ते व्यैष्णवी मिति व्यैष्णवी हि हविर्ज्ञाने
व्वाक् ॥ ९ ॥

तान् यथाखातु मेवोत्किरति । इदं महं तुं व्वलग
मुत्किरामि युष्मे निष्ठो यु ममात्यो निचखानेति
निष्ठो वा वा ऽत्रमात्यो वा कृत्यां व्वलगान् निखनति
तानेवैतदुत्किरति ॥ १० ॥

इदं महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युष्मे समानो य
सुसमानो निचखानेति समानो वा वा ऽत्रसमानो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ ११ ॥

इदं महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युष्मे सुम्बन्धुर्य

* 'व्वधाय'—इति घ ।

† 'व्वाक्'—इति ग, घ ।

मसुम्बन्धुर्निचखानेति सुबन्धुर्वा वा ऽश्रुसबन्धुर्वा कृत्यां
व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरति ॥ १२ ॥

इद् महं तुं व्वलग मुत्किरामि । युम्मे सजातो य
मुसजातो निचखानेति सजातो वा वा ऽश्रुसजातो वा
कृत्यां व्वलगान् निखनति तानेवैतदुत्किरत्युत् कृत्यां
किरामीत्यन्त उद्वपति तुत् कृत्या मुत्किरति ॥ १३ ॥

तान् बाहुमाचान् खनेत् । अन्नो वा ऽण्डोऽन्तेनै-
वैतुत् कृत्यां मोहयति तानक्षया सन्तृन्दन्ति युद्यक्षया
न शक्नुयादपि समीचस्तस्मादिमे प्राणाः परः
सन्तृष्टाः ॥ १४ ॥

तान् यथाखातु मेवावमर्शयति । स्वराडसि सपत्नहा
सचराडभिमातिहु जनराडसि रक्षोहु सर्वरा-
डस्यमिचहेत्याशीरुवैषैतस्य कुर्मण ऽआशिष मुवैतदा-
शास्ते ॥ १५ ॥

अथाध्वर्युश्च युजमानश्च सम्मृशेते । पूर्वयोर्दक्षिणे*
ऽध्वर्युर्भवत्युपरयोरुत्तरे युजमानः सोऽध्वर्युः पृच्छति
युजमान कि मचेति भद्र मित्याह तन्नौ सहेत्युपाःश्च-
ध्वर्युः† ॥ १६ ॥

* 'गो'-इति ख ।

† 'युः'-इति ग, घ ।

अथापरयोर्दुक्षिणेऽध्वर्युर्भवति । पूर्वयोरुत्तरे यज-
मानः स यजमानः पृच्छत्यध्वर्यो किं मचेति भद्रं मित्याह
तन्म इति यजमानस्तद्यदेवुः सम्मृशेते प्राणानुवैतत्
सयुजः कुरुतस्तुस्मादिमे प्राणाः परः संविद्रेऽथ यत्पृष्टो
भद्रं मिति प्रत्याह कल्याण मेवैतन्मानुष्यै वाचो
वदति तुस्मात् पृष्टो भद्रं मिति प्रत्याह्राथ प्रोक्षत्येको
वै प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्यानेवैतत्करोति ॥ १७ ॥

स प्रोक्षति । रक्षोहृणो वो व्वलगहन इति रक्षो-
हृणो ह्येते व्वलगहनो ह्येते प्रोक्षामि व्वैष्णवानिति
व्वैष्णवा ह्येते* ॥ १८ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽश्रवटेष्वन-
यति तद्या ऽइमाः प्राणेष्वपस्ता एवैतद्दधाति तुस्मादेषु
प्राणेष्विमा ऽश्रापः ॥ १९ ॥

सोऽवनयति । रक्षोहृणो वो व्वलगहनो ऽवनयामि
व्वैष्णवानित्यथ बह्वीःषि प्राचीनाग्राणि चोदीची-
नाग्राणि चावस्तृणाति तद्यानीमानि प्राणेःषु लोमानि
तान्येवैतद्दधाति तुस्मादेषु प्राणेःष्विमानि लोमानि ॥ २० ॥

* 'ह्येते'—इति ग, घ ।

†, ‡ 'प्राणे'—इति घ ।

सोऽवस्तृणाति । रक्षोहृणो वो व्वलगह्नोऽवस्तृणामि
व्वैष्णवानित्यथ बह्वींषि तनूनीवोपरिष्ठात् प्रुच्छादयति
केशा ह्वैवास्यैते* ॥ २१ ॥

अथाधिषुवणे फुलके ऽउपदधाति । रक्षोहृणौ वां
व्वलगह्नुना ऽउपदधामि व्वैष्णवी ऽइति हुनू ह्वैवास्यैते
अथ पुर्यूहति रक्षोहृणौ वां व्वलगह्नौ पुर्यूहामि
व्वैष्णवी ऽइति हुहृत्येवैने ऽएतदुशिथिले करोति ॥ २२ ॥

अथाधिषुवणं पुरिक्तं भवति । सर्व्वरोहितं जिह्वा
ह्वैवास्यैषा तद्यत् सर्व्वरोहितं भवति लोहिनीव
हीयुं जिह्वा तन्निदधाति व्वैष्णव मसीति व्वैष्णवु
ह्येतत्† ॥ २३ ॥

अथ ग्रावण उपावहरति । दुन्ता ह्वैवास्य ग्रावाणस्त-
द्यद् ग्रावभिरभिषुण्वन्ति यथा दद्भिः प्सायादेवं तत्तान्
निदधाति व्वैष्णवा स्येति व्वैष्णवा ह्येतु ऽएतदु यन्नुस्य
शिरः सुःस्कृतम्‡ ॥ २४ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [५.४.] ॥

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'ह्येतत्'—इति ग, घ ।

‡ 'सुःस्कृतम्'—इति क, ख ।

सोमाभिषवायोपरवाणां^१ खननं विवक्षुः खननस्योभयार्थता
माह— “इयं वा इति । प्रयोजनद्वय मभिलक्ष्य स्वायम्न इत्यर्थः ।
प्रथमं प्रयोजन माह— “गिरो वै यज्ञस्येति । यस्मात् गिरसि
‘चत्वारः कूपाः’ कर्णच्छिद्रे द्वे, नासिकाच्छिद्रे द्वे, इति ‘चत्वारः’
‘कूपाः’ कूपवस्त्रिप्रदेशाः । ‘इमौ’-इति अभिनयोक्तिः । हवि-
र्द्वाभ्यामपि यज्ञगिरोरूपत्वात् तत्र चतुरः ‘उपरवान् खनेत्’ ॥ १ ॥

द्वितीयं प्रयोजन माह— “देवाश्च वा असुरास्येति । देव्यधार्थं
भूमौ स्थापिताः कृत्याविशेषाः ‘वसगाः’, तान् निखातवन्तः ।
‘उत’ ‘एवञ्चित्’ एव मपि युद्धेनाशक्रुवन्तः । अनेनाप्युपायेन ‘देवान्
अभिमवेम’-‘इति’ तेषां मभिप्रायः ॥ २ ॥

“तद्वै देवा अस्पृण्वतेति । ‘तत्’ असुरैः कृतं खननाख्यम्
‘अस्पृण्वत’ देवा तदुत्खननेन हिंसितवन्तः । हिंसाप्रकार माह—
“त एतैरिति । ‘एतैः’ उपरवैः । ‘अथ’ कृत्योत्खननानन्तरं मेव
‘सा’ कृत्या ‘अलसा’ स्वव्यापारं हननं कर्तुं मसहमाना, अतएव
‘मोघा’ व्यर्था भवति । यथा देवेषु, एवं मनुष्येषु अथ कृत्या-
परिहारोपाय इत्याह— “तद्यो एवैष एतदिति । खननप्रदेश
माह— “स दक्षिणस्य हविर्द्वाभ्यामस्येति । ईषाद्वयसंयोजनप्रदेशः

१— “उपरवा नाम कूपकाः, तेषां चोपरि अधिषवणफलके निधीयेते,
तथोरपरि अधिषवणचर्मम्, तत्र सोमोऽभिषूयते, तस्मिन् यावभि-
र्हन्त्यमाने वादित्रोदरवत् सुषिरास्ते कूपा गम्भीरं मुपरवन्तौत्युपरवा
इत्यभिधीयन्ते”-इति या० दे० (का० श्रौ० पृ. ४. २५.) ।

२— का० श्रौ० सू० पृ. ४. २५ ।

‘प्रउगम्’^१, तस्य ‘अधोऽधः’ सन्निहिताधःपदे । ‘अधोऽधः’-शब्द-
योगात् प्रउग मिति द्वितीया^२ ॥ ३ ॥

खननायाभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते— “सोऽग्नि मादत्त इति” ।
“देवस्य त्वा”-इति^३ । “नार्यसि”-इति^४ मन्त्रान्तरम् । नरस्यापत्यं
स्त्री ‘नारी’ । हे अग्ने ! त्वं नारी असि । इत्यपि स्तुतिः । यत्
प्राक् “देवस्य त्वा”-इत्यस्य ब्राह्मणं सुक्तम्, तदत्रातिदिशति—
“समान एतस्य बन्धुरिति । ‘एतस्य’ यजुषः, देवस्य त्वेत्यस्य यजु-
र्मन्त्रस्येत्यर्थः । आदीयमानाया अभ्याः^५ स्त्रीत्वान्मन्त्रे नारीशब्दे-
नाभिरभिहितेत्याह— “योषा वा एषेत्यादि ॥ ४ ॥

तान् प्रादेशमात्रं विनेति^६ । मध्ये-मध्ये प्रादेशमात्रान्तरालं
विहाय समचतुरस्रे खननप्रदेशे चतुरोऽवटान् प्रादेशमात्रान् परि-
लिखेदित्यर्थः । “इदं मह मिति लेखनमन्त्रः” ॥ ५ ॥

अवटखनने द्वौ प्रकारौ,— अक्ष्णया सम्यक् चेति । अक्ष्णयापि
द्विविधोपपद्यते, तत्रैकं प्रकारं माह— “तद्यावेतौ पूर्वौ तयोर्दक्षिण
मेवाय इत्येवमादिना । वायव्याग्नेयनैर्ऋतेशानक्रमेणेत्यर्थः^७ ॥ ६ ॥

१— “प्रउगं प्राप्नुयुग मौषासङ्गमादपराद्धम्”—इति या० दे० ।

२— पा० सू० १. ३. २. वा० ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. १; ६. २. ८ ।

४— वा० सं० ५. २२. १ ।

५— वा० सं० ५. २२. २ ।

६— “आहरन्त्यनया ऋदं मित्यग्निः खनिजम्”—इति या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ५. ८. ६ ।

८— वा० सं० ५. २२. ३ ।

९— उपरिष्ठाच्चतुर्दशी कण्ठी (३३५ पृ०) द्रष्टव्या ।

स्वकीयं सम्यक् परिलेखनपत्र माह— “अथो इतरथाङ्गरिति।
“अथो अपि समीच एवेति। आग्नेयादिप्रादक्षिण्यक्रमेणेत्यर्थः। ॥ ७ ॥

य एष पूर्वयोरुत्तरः, त मुत्तरं कुर्यादित्यभिधानात् खनन
मपि परिलेखनक्रमेण कर्तव्य मित्याह— “तान् यथा परिलिखित
मेवेति। तच्च मन्त्रः— “वृहन्नस्यैति। हे अवट। त्वं ‘वृहन्’
स्वरूपतो महान् ‘असि’। तथा ‘वृहद्रवाः’ प्रभूतध्वनिरसि। अतो
‘वृहती’ महती ‘वाचम्’ ‘इन्द्राय’ इन्द्रार्थम्, सोमस्येन्द्रार्थत्वात्
उपरवखननस्य स्तुतिकरीं वाचं ‘वद्’ शब्दय ॥

पुनर्वाग् विग्रेष्यते—‘रचोहणम्’। हन्तेः “वज्रं कन्दसि”-
इति^१ क्तिप्। रचांसि हन्ति, तादृशीम्। ‘वलगहनं’ वलगान्
हन्तीति वलगहा, तां वलगहनम्। ‘वैष्णवीम्’ विष्णुदेवत्यां
वाचम्। वदेति सम्बन्धः ॥

मन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— “वृहन्नसि वृहद्रवा इत्यु-
पसौत्येवैनानित्यादिना। प्रत्यक्षतो वृहत्त्ववृहद्रवत्वयोः प्रतीतेरुप-
स्तुत्यभिधान मित्यर्थः। सा च किमर्थेत्यत आह— महयत्येवेति।
“इन्द्रो वा इत्यादि। “इन्द्राय”—इत्यभिधानेनान्यदेवताकस्य हवि-
र्द्वांसोपरवाधारभूतस्य सेन्द्रत्वं कृतवान् भवतीत्यर्थः। “रचोहण
मित्यादि^५। स्पष्टम् ॥ ८, ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. २—५।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ७।

३— वा० सं० ५. २२. ४।

४— पा० सू० ३. २. ८८।

५— वा० सं० ५. २३. १। पूर्वमन्त्रशेष एषः।

खाताया मृद उदपनेऽपि खननक्रम एवेत्याह— “तान् यथाखात मेवेति^१ । चतुर्णां खातानां चत्वारो मन्त्राः^२ । “यं मे निश्चो य ममात्यो निचखान”—इति प्रथमगर्त्तं । “यं मे समानो य मसमानः”—इति द्वितीये । “यं मे सबन्धुर्थ मसबन्धुः”—इति तृतीये । “यं मे सजातो य मसजातः”—इति चतुर्थे । “इदं महं तं वल्लग मुत्किरामि”—इति, “निचखान”—इति च सर्वशेषः ॥

‘इदं’ मृदुत्करणप्रकारेणाहृतम्, निष्केनामात्येन वा खातम्, वल्लगकृत्याविशेषम्, मृद्धाक्षेपेण ‘उत्किरामि’ ऊर्द्धं प्रक्षिपामि । ‘तम्’-इत्युक्तम्, क मित्याह—“य मित्यादि । ‘निश्चः’ अस्मत्तो नीचः । “सनाभिर्यश्च निश्चः”—इत्यादिमन्त्रवर्णात्^३ नौचार्यता ‘निश्च’-शब्दस्य । ‘अमात्यः’ सहवर्त्तमानः । ‘अमा’-शब्दः सहवचनो गृह-वचनो वा, तच्च भवोऽमात्यः । “अव्ययात् त्यप्^४”, एकगृहवासौ-त्यर्थः । तयोरेव कलहस्य सम्भावितत्वात् । सहोत्पन्नो वा । निखा-तवान् । त मुत्किरामीति सम्बन्धः । “निश्चो वेत्यादि प्रथमस्यो-त्किरणम् । निष्कामात्ययोर्वल्लगोत्किरणरूप मित्यर्थः । समानः सदृशः बन्धुः ‘सबन्धुः’, समानबन्धनः । एकस्मिन्नेव विषये व्यापार-वानित्यर्थः । ‘सजातः’ सहोत्पन्नः । स्पष्टं मन्यत् ॥ १०—१३ ॥

खननस्य प्रमाणमाह— “तान् बाहुमाचानिति^५ । अङ्गुलि-प्रादेशाक्षेपेचया बाहुप्रमाणस्य अन्तत्वात्, ततोऽधिकात् प्रदेशात्

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ८ । २— वा० सं० ५. २३. २, ३, ४, ५ ।

३— ऋ० सं० १०. १३३. ५ (६. ७५. १६) ।

४— पा० सू० ४. २. १०४ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १० ।

मृदुद्वरणस्याशक्यत्वात् बाहुमात्रस्यान्तत्वम् । किद्राणा मन्तरप्रदेश-
सन्तर्द्धनं तत्प्रकारं च विधत्ते— “तानक्ष्णया सन्तृन्दन्तीति” ।
पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोर्दक्षिणस्य चान्तराक्षदेशम् । अनेनावशिष्टयो-
रप्युक्तं भवति । “अपि समीच इति” । वक्रस्याशक्यत्वे समीचेवा-
भितन्ध्यात् । “तस्मादिति । अर्थवादः पक्षद्वयसाधारणः । यस्मादेते-
ज्जलः सन्तृषाः, ‘तस्मात्’ ‘इमे’ ‘प्राणाः’ मुखच्छिद्राणि अन्तःसन्तृ-
षानि ॥ १४ ॥

तान् यथाखात मेवावमर्शयतीति । ‘अवमर्शयति’ अन्तःप्रदे-
शस्य निष्क्रान्तत्वपरिहाराय समृशत् । तन्मन्त्रचतुष्टयस्यार्थः^१—
स्य मेव राजत इति वा, स्वकीय मेव राज्य मस्येति वा
‘स्वराट्’ । हे उपरव ! तादृक् त्वम् ‘असि’ । ‘सपत्नहा’ भव ।
अस्मानपि सपत्नस्य शत्रोर्हन्तनेन स्वराजं कुर्विति भावः । ‘सत्रा’
सह, एकधा एकोद्योगेन राजत इति ‘सत्राराट्’ । अभितो हिंस-
कोऽभिमातिः, तस्य हन्ता ‘अभिमातिहा’ । सर्वेषु राजत इति
‘सर्वराट्’ । मितः सकाशात् ज्ञाता ‘मित्रः’, अतथाभूतः ‘अमित्रः’

१— का० औ० सू० प. ५. ११ । “अक्ष्णयाशब्दोऽयं कर्णवचनः” ।

(अक्ष्णया) अक्ष्णया=वक्रमार्गेण, कौटिल्येन । उपरिष्ठादपीहैव

“अथ यदक्ष्णयावद्यति”—इत्यादि (इ. प. ३. २७) । ऋ० सं० १.

१२२. ६, प. ७. ३५ । वा० सं० ५. १२ । उणादिः ३. १७ ।

२— का० औ० सू० प. ५. १२ । “अक्ष्णया सम्भेदाशक्तौ ऋजुभावेनैव
सम्भिन्ध्यात्”—इति तत्र या० दे० ।

३— चत्वारि यजंषि औपरवाणि । वा० सं० ५. २४. १—४ ।

अथ कात्यायनः— “स्वराडित्यवमर्शयति यथास्वातं प्रतिमन्त्रम्”—
इति^१ ॥ १५ ॥

“अध्वर्युश्च यजमानश्च सम्मृशेते”—इति^२ । ‘सम्मृशेते’ परस्परं
हस्तसंस्पर्शं कुर्यातां मित्यर्थः^३ । तयोर्दिशं व्यवस्थापयति— “पूर्वयो-
र्दक्षिणेऽध्वर्युः भवति, अपरयोरुत्तरे यजमानः”—इति । सोऽध्वर्युणा
किं मन्त्रं विद्यत इति पृष्ठो यजमानो भद्रं मिति प्रतिब्रूयात् ।
“तन्मौ सह”—इति ‘उपांशु’ वदतोऽध्वर्योरयं मभिप्रायः—
यज्ञसंसृष्टं यद् यत् फलम्, तस्य सर्वस्य यजमानस्वामिकत्वात्
उच्चैरभिधानं मयुक्तं मिति^४ ॥ १६ ॥

“अथापरयोर्दक्षिणेऽध्वर्युरिति^५ । पूर्वस्मिन् सम्मर्शनवाकोऽध्वर्युः
पृच्छेत्, अथ तु यजमान इति विशेषः । यजमानस्य स्वामित्वेन
स्वातन्त्र्यादध्वर्युदृष्टस्यापि भद्रस्य स्वद्रव्यत्वात् “तन्मौ”—‘इति’
ब्रूयात् । सम्मर्शनं प्राणसंयोगहेतुत्वेन प्रशंसति— “तद्यदेव मिति ।
सह युञ्जते इति ‘सयुजः’, अन्तरेकीभूतान् हतवन्तौ भवतः । अत
इदानीन्तना मनुष्यशिरस्थाः प्राणाः ‘संविद्रे’ संविद्रेते, सङ्गता

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. १३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. १४ ।

३— “अवमर्शनागन्तरं मध्वर्युयजमानौ उपरवयोः स्वं स्वं दक्षिणं हस्तं
प्रवेक्ष्य व्यद्वेष्या सम्भेदगमार्गेण परस्परं सम्मृशेते संस्पर्शं कुर्याते”—
इति चात्र (का० श्रौ०) या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ५. १५-१८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. १९, २०, २१ ।

भवन्ति । “लोपस्त आत्मनेपदेषु”—इति^१ ‘त’-लोपः, “वेत्तेर्विभा-
षा”—इति रुट्^२ । ‘भद्रम्’—इति^३ प्रतिवदनं यदस्ति, तद् ‘एतत्
मानुष्यै वाचः कल्याणम् वदति’ हस्तसंस्पर्शनकालकृतभद्रवचनप्रति-
वदनं मित्यर्थः । तस्मात्सौक्तिकवचनेषु भद्रत्वाय अवश्यं भद्रवचनं
कर्त्तव्यम् ॥

“अथ प्रोचतीति । प्रतिगत्तं प्रोक्षणम् । प्रोक्षणस्य मेध्यत्व-
लक्षणोऽर्थवादः सर्वत्रैकविध एवेत्याह—“एको वै प्रोक्षणस्य
बन्धुरिति ॥ १७ ॥

समन्त्रकं प्रोक्षणं विधत्ते—“स प्रोचतीति । ‘रचोहणः’—इति^४
बहुवचननिर्देशात् सहप्रोक्षणम् । पृथक्प्रोक्षणपक्षे मन्त्रावृत्तिः ।
तथाच कात्यायनः—“प्रोचत्येनान् रचोहण इति, भेदे मन्त्रा-
वृत्तिः सास्त्रिपातित्वात्”—इति^५ । मन्त्राणां^६ क्रियासहस्रवर्त्तनत्वेन
यभिचारादित्यर्थः । सहत्वपक्षे बहुवचनं मौपचारिकम् । स्पष्टो
मन्त्रार्थः ॥ १८ ॥

“अथ याः प्रोक्ष्य इति । अवटेषु प्रोक्षणीशेषावनयनं प्रशं-
सति—“तद्या इमाः प्राणेष्वप इति । ‘प्राणेषु’ कर्णनासादिविव-
रेषु ‘याः’ ‘आपः’ सन्ति, ‘ताः एव’ ‘एतत्’ एतेनावनयनेन यज्ञ-
शिरस्योपरवाख्यप्राणेषु स्थापितवान् भवति । “तस्मादित्यादि ।
‘एषु प्राणेषु’ मनुष्यप्राणेषु ॥ १९ ॥

१— पा० सू० ७. १. ३१ ।

२— पा० सू० ७. १. ७ ।

३— वा० सं० ५. २५. १ ।

४— का० औ० सू० ८. ५. २२, २३ ।

५— ते षष्ठ्य मन्त्राः— वा० सं० ५. २५. १-५ द्रष्टव्याः ।

“सोऽवनयतीति । स्पष्टोऽवनयनमन्त्रः^१ । अवटेषु अन्तर्बर्हिः-
स्तरणविधितदर्थवादतन्मन्त्राः पूर्ववद् व्याख्येयाः । अवनयनावस्तर-
णयोन्यायः प्रोक्षणवत् । “अवनयनावस्तरणे चावटवत्”—इति हि
सूत्रम्^२ । यूपवटवत् अवनयावस्तरणे कार्ये इत्यर्थः । अवटानां
मुपर्यपि सूक्ष्माणां बर्हिषा माष्वादनं विधत्ते— “अथ बर्होहि
तनूनीति^३ । “केशा ह्येवास्यैत इति । निर्दिश्यमानानि यद्यपि
बर्होषि, तथापि प्रतिनिर्दिश्यमानकेशापेक्षया ‘एते’—इति
पुल्लिङ्गता ॥ २०, २१ ॥

“अथाधिषवणे फलके इति । ‘अधि’ उपरि सूयते सोमो-
ऽनयोरिति^४ ‘अधिषवणे’ द्वे ‘फलके’ उपदध्यात् । “रक्षोहणौ वा
वज्रगहनौ”—इत्युपधानमन्त्रः^५ । स च स्पष्टार्थः । ‘ते’ च ‘अस्य
हविर्द्धानस्य शिरसः हनुस्थानीये । अत्र कात्यायनः— “अथाधि-
षवणे फलके द्युङ्गुलान्तरे प्रचालिते प्राची अरन्निमात्रे सन्तृप्तं
वोपदधाति”—इति^६ ॥

“अथ पर्यहतीति^७ । फलके । ‘परिदृंहति’ परितो मृद
दृढीकुर्यात् ॥ २२ ॥

“अथाधिषवण मिति । “सर्वरोहित मित्यादि^८ । एतच्च

१— वा० सं० ५. २५. २, ३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २४

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ क ।

४— ‘अधि’ उपरि सूयन्ते सोमा ययोरिति—इति ड, च ।

५— वा० सं० ५. २५. ४, ५ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ख

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. २५ ग ।

८— का० श्रौ० सू० ८. ५. २६

रक्तवर्णाया जिह्वायाः स्थाने भवति । तच्च “वैष्णव मसि”—इति-
मन्त्रेण^१ ‘निदध्यात्’ अधिषवणफलकयोरुपरि स्थापयेत् ॥ २३ ॥

“अथ यावत् इत्यादि^२ । अधिषवणचर्मणि अभिषवसाधनान्
पाषाणान् पञ्च आहरन्ति । ते ‘पावाणः’ ‘अस्य’ ‘दन्ताः’ दन्त-
स्थानीयाः । तदेवोपपादयति—“तद्यद् यावभिरिति । “दक्षिः
स्मायात् एवं तदिति । यथा दन्तैर्भक्षयति, एवं तत् । “स्मा
भक्षणे”—इति^३ धातुः । “एतद् यज्ञस्येति । “पुरुषो वै यज्ञः”—
इति प्रतिज्ञाय, “गिर एवास्य हविर्द्वानम्”—इति यद्वविर्द्वानस्य
गिरस्त्वं निर्दिष्टम्^४, तदिदं ‘यज्ञस्य गिरः संस्क्रुतं’ मध्यम-
च्छदिरादि-सोमाभिषवसाधान्तानां यज्ञाङ्गानां गिरोललाटादि-
दन्तान्तकल्पनया हविर्द्वानस्य गिरस्त्वं साधित मित्यर्थः । केवलं
प्रयोगजात मानुपूर्व्येणाभिधाय तत्तदवयवरूपकल्पनयाभिधीयते,
तेन तत्तदङ्गजातं तत्तदवयवव्यानेनानुष्ठीयमानं सत् महते फलाय
भवतीत्युक्तं भवति^५ ॥ २४ ॥ ४ ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

१— वा० सं० ५. २५. ६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. २८ । मन्त्रः— वा० सं० ५. २५. ७ ।

३— अदा० प० ४५ धा० ।

४— तृतीय-ब्राह्मणस्य प्रथमद्वितीये कण्डिके द्रष्टव्ये ।

५— एतच्च सर्वं ते० सं० ६. २. ७ द्रष्टव्यम् ।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांस्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमौ ।
रत्नोत्सां रुक्मावाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
व्यश्राणीदिश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं हपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाव्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

[अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .]

उदुर मेवास्य सुदः । तस्मात् सुदसि भक्षयन्ति युद्धीदं
किञ्चाश्रुत्युदुर ऽएवेदः सुर्वं प्रतितिष्ठत्यथ युदस्मिन्
विश्वे देवा ऽश्रुसौदंस्तस्मात्सुदो नाम तु ऽउ ऽएवास्मिन्नेते
ब्राह्मणा विश्वगोत्राः सौदन्त्यैन्द्रं देवतया ॥ १ ॥

तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति । अन्नं वा ऽङ्गुदुम्बुर
उदुर मेवास्य सुदस्तन्मध्यतोऽन्नाद्यं दधाति तस्मान्मध्य
ऽश्रौदुम्बरीं मिनोति ॥ २ ॥

अथ यु एष मध्यमः शङ्कुर्भवति । व्वेदेर्जघनाङ्गै
तस्मात् प्राङ् प्रक्रामति षड् विक्रमान् दक्षिणा सप्तम
मुपक्रामति सम्युदः कामाय तुदवटं पुरिलिखति ॥ ३ ॥

सोऽग्नि मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसुवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हुस्ताभ्या माददे नार्यसौति समान
एतस्य युजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
नार्यसौति* ॥ ४ ॥

* 'सौति'—इति ख, 'सौति'—इति ग, घ ।

अथावटं परिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
ऽअपि कृन्तामीति व्यञ्जो वा ऽअभि*र्व्यञ्जेणैवैतन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा अपि कृन्तति† ॥ ५ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर मुत्करति । युजमानेन
सम्मायौदुम्बरीं^१ परिवासयति ता मुग्धेण प्राचीं निदधा-
त्येतावन्मात्राणि बह्वीं^२ ष्युपरिष्ठादधिनिदधाति† ॥ ६ ॥

अथ युवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति । आपो ह व
ऽओषधीनाः रुसस्तुस्मादोषधयः केवल्यः खादिता र
धिन्वन्योषधय ऽउ हापाः रुसस्तुस्मादापः पीता
केवल्यो न धिन्वन्ति यद्वैवोभय्यः सुसृष्टा भुवन्युधै
धिन्वन्ति तर्हि हि सुरसा भुवन्ति सुरसाभिः प्रोक्षा-
णीति ॥ ७ ॥

देवाश्च वा ऽअसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिं
ततो देवेभ्यः सुर्वा एवौषधय ऽईयुर्यवा हवैभ्ये
नेयुः ॥ ८ ॥

तद्वै देवा ऽअस्पृण्वत । तु ऽएतैः सुर्वाः सपुत्रान
मोषधीरयुवत यदयुवत तुस्माद्युवा नाम ॥ ९ ॥

ते होचुः । हुन्त यः सुर्वासा मोषधीनाः रुसस्तं युवे
दुधामेति स यः सुर्वासा मोषधीनाः रुस ऽआसीत्

* 'अभि'—इति घ ।

†, ‡ 'लि'—इति ख ।

प्रवेष्टुमधुस्तुस्माद्युचान्या ऽश्रोषधयो म्लायन्ति तदेते
मोदमाना वर्द्धन्त ऽएव॑ ह्येषु रुस मदधुस्तुथो ऽएवैषु
ऽएतैः सुर्व्याः सपत्नाना मोषधीर्युते तस्माद्युवमत्यः
प्रोक्ष्यो भवन्ति ॥ १० ॥

स युवानुवपति । युवोऽसि यवयास्मद्द्वेषो यवयारा-
तौरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्या मेवैतत्करोति ॥ ११ ॥

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेती-
मानुवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु लोकेषूर्जः
रुसं दधाति ॥ १२ ॥

अथ याः प्रोक्ष्यः परिशिष्यन्ते । ता ऽश्रवटेऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ १३ ॥

अथ बह्वी॑षि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृषुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्या
ऽएतद्भवति यन्निखातः सा यथानिखातौषधिषु मिता
स्यादेव मेतास्त्रोषधिषु मिता भवति ॥ १४ ॥

ता मुच्छ्रयति । उद्भि॑वः स्तभानान्तरिक्षं पृण दुः॑हस्व
पृथिव्या मितौमानुवैतल्लोकानूर्जा रुसेन भाजयत्येषु
लोकेषूर्जः रुसं दधाति ॥ १५ ॥

अथ मिनोति । द्युतानुत्त्वा मारुतो मिनोत्विति यो
वा ऽअयं पवत ऽएषु द्युतानो मारुतस्तुदेना मेतेन
मिनोति मित्रावरुणौ ध्रुवेण धर्मणेति प्राणोदानौ वै
मित्रावरुणौ तुदेनां प्राणोदानाभ्यां मिनोति* ॥ १६ ॥

अथ पुर्यूहति । ब्रह्मवुनि त्वा क्षत्रवुनि रायस्योषवुनि
पुर्यूहामीति बह्वी वै युजुःष्वाशीस्तद् ब्रह्म च क्षत्रं
चाशास्त ऽउभे व्यीर्ये रायस्योषवनीति भूमा वै राय-
स्योषस्तद्भूमान माशास्ते† ॥ १७ ॥

अथ पुर्युषति । ब्रह्म द॒ह क्षत्रं द॒हायुर्द॒ह प्रजां
द॒हेत्याशीरेवैषैतस्य कर्मण ऽआशिष मेवैतदाशास्ते
संभूमि पर्युषणं करोति गर्त्तस्य वा ऽउपरिभूम्युथैवं
देवचा तथा हागर्त्तमिद्ववति‡ ॥ १८ ॥

अथापु ऽउपनिनयति । युच वा ऽअस्यै खनन्तः क्रूरी-
कुर्वन्त्यपघ्नन्ति शान्तिरापस्तुदद्भिः शान्त्या शमयति
तुदद्भिः सुन्धधाति तुस्मादपु ऽउपनिनयति? ॥ १९ ॥

अथैव मभिपुद्य व्याचयति । ध्रुवासि ध्रुवोऽयं युज-
मानोऽस्मिन्नायतने प्रजुया भूयादिति पशुभिरिति वैवं
यं कामं कामयते सोऽस्मै कामः सुमृद्यते॥ ॥ २० ॥

* 'ति'-इति ख । † 'स्ते'-इति ग, घ । ‡ 'ति'-इति ग, घ ।

§ 'ति'-इति ख ।

॥ 'तु'-इति ख ।

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । विष्टप मभि जुहोति
घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथा मिति तदिमे द्यावापृथिवी
ऽज्ज्वा रुसेन भाजयत्यनुयोरुज्ज्वा रुसं दधाति ते रुस-
वत्या ऽउपजीवनीये इमाः प्रजा ऽउपजीवन्ति* ॥ २१ ॥

अथ छदिरधिनिदधाति । इन्द्रस्य छदिरसीत्येन्द्रः
हि सुदो विश्वजनस्य छायेति विश्वगोत्रा ह्यस्मिन्
ब्राह्मणा ऽआसते तदुभयतश्छदिषी ऽउपदधात्युत्तरत-
स्त्रीणि परस्त्रीणि तानि नुव भवन्ति चिष्ट्वै यज्ञो नुव
वै चिष्टत्तस्मान्नुव भवन्ति ॥ २२ ॥

तदुदीचीनवःशः सुदो भवति । प्राचीनवःशः
हविर्द्धान मेतद्वै देवानां निष्केवल्यं युद्धविर्द्धानं तस्मा-
त्तु नाश्रन्ति नु भक्षयन्ति निष्केवल्यः ह्येतद्देवानाः स
यो ह तुचाश्रीयाद्वा भक्षयेद्वा मूर्धा हास्य विपतेदथैते
मिश्रे यदाम्नीध्रं च सुदश्च तस्मात्तयोरश्रन्ति तस्माद्भक्ष-
यन्ति मिश्रे ह्येते ऽउदीची वै मनुष्याणां दिक् तस्मा-
दुदीचीनवःशः सुदो भवति ॥ २३ ॥

तत्परिश्रयन्ति । परि त्वा गिर्व्वणो गिर इमा भवन्तु
विश्वतः । वृद्धायु मनु वृद्धयो जुष्टा भवन्तु जुष्टय

* 'न्ति'-इति ख ।

ऽइतीन्द्रो वै गिर्व्वा विशो गिरो विश्वैतत् क्षत्रं परि-
दृष्ट्वेति तुदिदं क्षत्रं मुभयतो विशा परिदृष्टम्* ॥ २४ ॥

अथ लस्पृजन्त्या स्पृज्यया प्रसीव्यति । इन्द्रस्य
सूरसीत्यथ ग्रन्थिं करोतीन्द्रस्य ध्रुवोऽसीति नेदं
व्यवपुद्याता ऽइति प्रकृते कूर्मन् विष्यति तयो हाध्वयुं
वा युजमानं वा ग्राहो नु विन्दति तन्निष्ठित† मभिमृ-
शत्यैन्द्र मसीत्यैद्र‡ हि सुदः‡ ॥ २५ ॥

अथ हविर्भुवनयोः । जघनाद्भुं समन्वीक्ष्योत्तरेणा-
ग्रीध्रं मिनोति तस्याद्भुं मन्तर्व्वेदि स्यादद्भुं बहिर्व्वेद्यथो
ऽत्रापि भूयोऽर्द्धादन्तर्व्वेदि स्यात् कुनीयो बहिर्व्वेद्यथो
ऽत्रापि सुर्व्वं मेवान्तर्व्वेदि स्यात् तन्निष्ठित‡ मभिमृशति
वैश्वदेव मसीति द्वयेनैतद्वैश्वदेवं युदस्मिन् पूर्व्वेद्युर्व्विश्वे
देवा वसतीवरीषूपवसन्ति तेन वैश्वदेवम् ॥ २६ ॥

देवा इ वै यज्ञं तन्वानाः । ते ऽसुररक्षसेभ्य ऽत्रासङ्गाद्
विभयाच्चक्रुस्तान्॥ दक्षिणतो ऽसुररक्षसान्यासेजुस्तान्त्स-

* 'दृम्'-इति ग, घ ।

† 'तं निष्ठित'-इति क, डा०-वेबरदृष्टम् ।

‡ 'सदुः'-इति ख । 'सदः'-इति ग, घ ।

§ 'तं निष्ठित'-इति घ डा० वेबरेण दृष्टम् ।

॥ 'त्तां'-इति क, डा०-वेबरदृष्टम् ।

दसो जिग्युस्तेषा मेतान्* धिष्णानुदापयाञ्चक्रुर्ध
ऽएतेऽन्तःसदसः† ॥ २७ ॥

सर्व्वे ह स्म वा ऽएते पुरा ज्वलन्ति । युथाय माहव-
नीयो युथा गार्हपत्यो युथाम्रीध्रीयस्तद्युत ऽएनानुदवा-
पयंस्तुत ऽएवैतन्नु‡ ज्वलन्ति तानाम्रीध्र मभि सु॒रु॒धु-
स्तानुय॒र्द्धं मु॒ग्धी॒र्द्धस्य जिग्युस्ततो वि॒श्वे दे॒वा ऽअमृतत्व
मपाजयं॑स्तुस्मादै॒श्वदे॒वम्॥ ॥ २८ ॥

तान् दे॒वाः प्र॒तिसु॒मैन्ध॒त । यु॒था प्र॒त्यव॒स्येत्तु॒स्मा-
दे॒नान्त्सु॒वने स॒वने ऽए॒व प्र॒तिसु॒मिन्ध॒ते तु॒स्माद्यः सु॒मृद्धः
स ऽअ॒ग्नी॒र्द्धं क॒र्याद्यो वै ज्ञा॒तोऽनु॒चानः स सु॒मृद्धस्तु॒स्मा-
द॒ग्नी॒धे प्र॒थमा॒य दु॒क्षिणां न॒यन्त्यु॒तो हि वि॒श्वे दे॒वा
ऽअमृतत्व मपाजयंस्तुस्माद्यं दौक्षिताना मबुल्यं विन्दे-
दाग्नीर्द्ध मेनं नयतेति ब्रूयात्तदुनार्त्तं तन्नारिष्यतीति
तद्यदतो वि॒श्वे दे॒वा ऽअमृतत्व मपाजयंस्तुस्मादै॒श्व-
दे॒वम्॥ ॥ २९ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६.१.] ॥

* 'मेतां'-इति क, डा०-वेबरवृष्टश्च ।

† 'सदस'-इति ख । 'सदसुः'-इति ग, घ ।

‡ 'तं न'-इति क, ख ।

§ 'मुपाजयं'-इति क, डा०-वेबरवृष्टश्च । एव मुत्तरकण्डिकाया मपि ।

॥ 'वम्'-इति ग, घ ।

॥ 'वम्'-इति ग, घ ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यज्ञशिरस्त्वं हविर्द्वानिस्थोक्ता, तत् समर्थ, इदानीं सदसो यज्ञोदरत्वं प्रतिपादयितुं पूर्वोक्तं मनुवदति— “उदर मेवास्य सदस्तस्मात् सदसि भक्षयन्तीत्यादिना । “ऐन्द्रं देवतयेति । यथा हविर्द्वानं विष्णुदेवत्यम्, एवं सद इन्द्रदेवत्य मित्यर्थः । तृतीया विधाने, “प्रकृत्यादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इति^१ ॥ १ ॥

“तन्मध्य ऽश्रौदुम्बरी मित्यादि^२ । ‘तन्मध्यतः’ तस्य सदसो मध्यदेशे ‘श्रौदुम्बरी’ स्थूनां ‘मिनुयात्’ । श्रौदुम्बर्यां मध्यदेश-स्थापनयोग्यतां दर्शयति— “अन्नं वा ऊर्गित्यादिना । “देवा वा ऊर्जं व्यभजन्त, तत उदुम्बर उदतिष्ठत्, ऊर्वा उदुम्बरः”—इति श्रुतेः^३ ऊर्गुपल मुदुम्बरस्य । मध्ये ऊतशेषस्य भक्षणात् सदस उदरत्वम्, अतः सदोमध्ये श्रौदुम्बरीमानेन उदरमध्येऽन्नं स्थापितम् ॥ १ ॥

मध्यदेशं विप्रिनष्टि— “अथ य एष मध्यमशङ्कुरित्यादिना । सौमिकवेद्या जघनार्द्धस्य मध्यदेशे यः शङ्कुर्विहितः । ततः प्राक् षट् प्रक्रमान् विक्रम्य, सप्तमं दक्षिणाभिमुखं विक्रम्य, तत्र श्रवटं परिलिखेत् ॥ ३ ॥

१— पा० सू० १. ३. १८. वा० १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३० ।

३— तै० ब्रा० १. १. ३. १० ।

अवटखननार्थं मभ्यादानं समन्त्रकं विधत्ते—“सोऽभि मादत्ते”
देवस्य त्वेति^१ । व्याख्यात मेतत् ॥ ४ ॥

“अथावटं परिलिखतीति^२ । अवटपरिलिखनमन्त्रस्याय मर्थः—
‘इदम्’ एतेन परिलिखनेन ‘रक्षसां’ ‘ग्रीवाः’ कण्ठावयवानपि
‘हन्तामि’ हिनन्ति । वज्रवत्तौह्यधारत्वात् अभिर्वज्रत्वेन स्तूयते ।
‘नाष्टाणां’ नाशकानाम् । स्पष्टं मन्यत्^३ ॥ ५ ॥

“अथ खनतीति^४ । ‘उत्करं’ “खातं मृन्निचयं ‘प्राञ्चम्’
अवटस्य समीपे प्राग्देशे ‘उत्किरति’ । ‘यजमानेन सम्राय’ यज-
मानप्रमाणं कृत्वा ‘परिवासयति’, अवशिष्टं मंत्रं हिनन्ति । ‘ताम्’
औदुम्बरशाखाम् ‘अग्ने’ अवटस्य प्राग्देशे ‘प्राचीं’ प्रागयां
स्थापयेत् । ‘एतावन्मात्राणि’ औदुम्बरीप्रमाणानि ‘बर्हीषि’
‘उपरिष्ठात्’ औदुम्बर्या उपरि ‘निदधाति’ आच्छादयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

औदुम्बरीप्रोक्षणसाधनानां मपां यवसाहित्यं विधाय प्रशंसति—
“अथ यवमत्यः प्रोक्ष्यो भवन्तीति । उक्तं मपां रसत्वं युक्त्वा
समर्थयते— “तस्मादोषधयः केवल्य इति । ‘तस्मात्’ गतरसत्वात्
‘न धिन्वन्ति’ न प्रीणयन्ति । केवलतण्डुलभक्षणे हृत्प्रेरदर्शनात् ।
“धिन्विहण्यो र च”—इत्युप्रत्ययः^५ । तत्सन्निभयोगेन वकारस्याका-
रादेशः । ओषधीनां प्रतिज्ञातं मप्रसन्नं मुपपादयति— “तस्मा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३१, ३२, ३३ ; ६. २. ८ क ।

२— वा० सं० ५. २६. १, २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. २. ८ ख ।

४— वा० सं० ५. २६. ३ । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. ६—१४ ।

६— पा० सू० ३. १. ८० ।

दापः पीताः केवल्य इति । यतो 'यदा' 'उभय्यः' ओषधयः
 आपश्च 'संसृष्टाः' स्युः, 'अथ' तथा सति 'धिम्वन्ति', 'तर्हि' तथा
 सति 'सरसाः' 'भवन्ति' भवेयुः । केनाभिप्रायेण ? इत्याह—
 “सरसाभिः प्रोक्षाणीति ॥ ७ ॥

अथ शब्दव्युत्पत्तिप्रदर्शनमुखेन यवान् प्रशंसति— “देवाश्च वा
 असुराश्चेत्यादिना । 'सर्वा एव ओषधयः इयुः' देवेभ्यः सकाशात्
 पलायिताः ॥ ८ ॥

“तदे देवा असृण्वतेति । 'असृण्वत' सर्वा ओषधीर्वाञ्छि-
 तवन्तः । तदेव विशदयति— “त एतैः सर्वाः सपत्नाना
 मोषधीरयुवतेति । 'ते' 'एतैः' यवैः 'अयुवत' अमिश्रयन् ।
 'तस्माद्' यवनसाधनत्वाद् 'यवाः' इति तस्मान्निर्वचनम् ।
 ओषधीनां यवनसाधनाः सम्यग्ज्ञाः इति यवस्तुतिः ॥ ९ ॥

“ते होचुरिति । सर्व्वौषधिरसानां यवेषु स्थापनं प्रत्यक्ष
 मिति प्रमाणेन दृढयति— “तस्माद् यवान्या ओषधयो ग्लाय-
 ङ्गीति ॥ १० ॥

“स यवानावपतीति^१ । यवावापे मन्त्र माह— “यवोऽसि
 यवयेति^२ । हे यवपदार्थ ! त्वं 'यवोऽसि' पृथक्कर्त्तासि, अतः
 'यवय' अस्मत्तो देष्टुं पृथक् कुरुत । 'अरातीः' अदानशीलान् ॥

“अथ प्रोक्षतीति^३ । औदुम्बरैः । “एको वै प्रोक्षणस्य बन्ध-

१— का० औ० सू० ६. २. १५ क ।

२— बा० सं० ५. २६. १ ।

३— का० औ० सू० ६. २. १५ ख ।

रिति। यत्र-यत्र प्रोक्षणं भस्ति, तस्य सर्वस्यापि मेधं नेतृत्वं करो-
तीति एवं रूपं ब्राह्मणं मेकं मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥

“स प्रोक्षतीति। हे उदुम्बरशाखाय! ‘त्वा’ त्वाम् ‘दिवे’
शुक्लोकाय, तद्वरीभावाय, प्रोक्षामीति शेषः^१। एव मुत्तरवाक्येऽपि
योज्यम्^२ ॥ १२ ॥

“अथ याः प्रोक्षन्त्य इति^३। “शुन्धता मिति” मन्त्रेण प्रोक्षणी-
शेषं भवतेऽवनयेत्। पितरः सौदन्त्येषु इति ‘पितृषदनाः’ भृत्यधो-
वर्त्तिनो लोकाः। प्रायेण गर्त्तस्य पित्र्यकार्येषु दर्शनात् अवटस्य
पितृषदनत्वम् तदेवाह—“पितृदेवत्यो वै कूपः खातः इति ॥ १३ ॥

“अथ बर्हिषीत्यादि^४। सुविशदम्^५। “सा यथानिखाता
श्रोषधिषु मिता स्यात्, एव मेतास्त्रोषधिषु मिता भवतीति।
वने ‘अनिखाता’ दृढमूला स्वभावेनोत्पन्ना ‘यथा’ ‘श्रोषधिषु’
सदोत्पन्नेषु तृणगुल्मादिषु मध्ये ‘मिता’ भवति, सर्वर्हिष्ये गर्त्तं
‘मिता’ शाखापि ‘एवं’ भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“ता मुञ्चयतीति^६। ‘उञ्चयति’ ऊर्द्धं स्थापयेत्। तन्मन्त्र-

१— का० श्रौ० सू० ६. २. १६।

२— वा० सं० ५. २६. १, ३, ४ त्रयो मन्त्राः।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १७।

४— वा० सं० ५. २६. ५।

५— का० श्रौ० सू० ६. २. १८।

६— अथ मन्त्रः— वा० सं० ५. २६. ६।

७— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३४। “ऊर्द्धां करोति”।

स्थाय मर्थः^१— हे उदुम्बरशाखे ! तवाग्रभागेन 'दिवम्' 'उत्स्रभान' उत्तम्भनं कुरु ; शरीरस्थौल्येन 'अन्तरिचं' 'पृण' पूरय ; 'पृथिव्यां' 'दृढस्व' दृढा भव, पृथिवी मपि दृढां कुर्वित्यर्थः ; पृथिव्याः प्रैथिल्ये शाखाया अपि दाढ्यायोगात् । ऊग्रपक्षौदुम्बरस्य लोकत्रयेऽपि सम्बन्धात् लोकेष्वर्गसंस्थापनं कृतं भवति । स्पष्ट मन्वत् ॥ १५ ॥

“अथ मिनोतीति^२ । औदुम्बरीमानमन्त्रः^३— 'द्युतानः' दौष-मानः, एतन्नामको वायुर्देवः, 'मारुतः' मरुतां देवानां वायूनां सम्बन्धी, सः 'मिनोतु' अवटे प्रक्षिपतु । तथा 'मित्रावरुणौ' देवौ 'ध्रुवेण' अविचलितेन 'धर्मणा' धारणेन मिनुताम् । स्पष्ट मन्वत् । मित्रावरुणशब्दयोरर्थं माह— “प्राणोदानौ वै मित्रावरुणाविति । एतदधिदेवतम् ; अहोरात्राभिमानिनौ देवाविति” अध्यात्मम् ॥ १६ ॥

समन्त्रकं पर्यृहणं विधत्ते— “अथ पर्यूहति^४ ब्रह्मवनि त्वेति^५ । हे शाखाद्रव्य ! 'ब्रह्मवनि' ब्रह्मणः सम्भक्तृ 'त्वा' त्वाम् 'पर्यूहामि' प्रक्षिपामि । एव सुत्तरवाक्यान्यपि योज्यानि ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— “बक्नी वा इति । प्रायेण 'यजुषु' मन्त्रेषु 'आग्नीः' बक्नी परिदृश्यते । अतोऽत्र ब्रह्मचक्रोभयरूपं फलमाश्रास्यते । “भूमा वै रायस्पोष इत्याद्यसहद् गतम्” ॥ १७ ॥

१— वा० सं० ५. २७. १ ।

२— का औ० सू० ८. ५. ३५ । अवटमध्ये प्रक्षिपति ।

३— वा० सं० ५. २७. २ । ४— ऐ० ब्रा० ४. २. ४ द्रष्टव्यम् ।

५— का० औ० सू० ६. ३. १० । यूपवटं पूरयति ।

६— का० सं० ५. २७. ३ । ७— पुरस्तात् २६८, ३०३ ए० ।

“अथ पर्यृषतीति^१ । ‘पर्यृषति’ परितः सङ्गृह्येत् । “सृषो गतो”—इति^२ धातुः । “ब्रह्म दृहेत्यादिर्दृहणमन्त्रो^३ यजमाना-
पेक्षितस्य कर्मफलस्य प्रतिपादक इत्याह— “आग्नीरेवेतस्य कर्मण
इति । ‘एतस्य’ शाखादृहणकर्मणः फलरूपाग्नीः प्रतिपाद्यत इत्यर्थः ।
परिघटनं = पर्यर्षणम्, भूमिप्रमाण मङ्गिः कर्त्तव्य मित्याह—
“समभूमि पर्यर्षण मिति । भूम्या समं ‘समभूमि’, ‘पर्यर्षणं’
भूमिसमं ‘करोति’ । व्यतिरेक माह— “गर्त्तस्य वा इति । “अथैवं
देवत्रेति । ‘अथ’-शब्दः उक्तवैलक्षण्यद्योतनार्थः । एवं साम्ये
सति ‘देवत्रा’ देवेषु अन्वितो भवतीत्यर्थः । “तथा हागर्त्तमिद्
भवतीति । ‘तथा ह’ तथा सति, भूमिसाम्ये सति ‘अगर्त्तमिद्’
अगर्त्तमिता भवति । मिनोतेः कर्मणि क्तिप् ॥ १८ ॥

“अथाप उपनिनयतीति^४ । ‘उपनिनयति’ मृत्परमाणूनां
संश्लेषाय ‘अस्यै खनन्तः’ अस्याः भूम्याः भागं दारयन्तः, ता मेव
भूमिम् अक्रूरां ‘क्रूरीकुर्वन्ति’ । ‘आपः’ तु शमनहेतुत्वात् ‘शान्तिः’,
अतः ‘तत्’ तेन ‘अङ्गिः’ ‘शान्त्या’ शान्त्येकत्वादेकवचनम् ।
क्रौंशशमन मद्दृष्टं प्रयोजनम् ; अङ्गिः सन्धानं तु रुंहतिहेतु दृष्टं
प्रयोजनम् ॥ १९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. २. ११ । “परितः कुट्टनेन पांशुनघः प्रवेशयति,
पिष्टयतीत्यर्थः”— इति तत्र या० दे० ।

२— तु० प० ७ धा० ।

३— वा० सं० ५. २७. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. २. १२ ।

“अथैव मभिपद्येति^१ । ‘अभिपद्य’ शाखा मालभ्य, एवं ‘वाचयति’
 ध्रुवासीत्येवमकारेण^२ । हे शाखे ! त्व मिदानीं कृतप्रकारेण ‘ध्रुवा’
 अविचला ‘असि’ । ‘अयं’ ‘यजमानः’ अपि ‘अस्मिन्’ स्वकीये
 एव गृहे ‘प्रजया’ ‘पशुभिः’ सहितः सन् ‘ध्रुवः’ भवतु । न केवलं
 ‘प्रजया पशुभिः’ इत्यभिधानेन तद् इयं समृद्धते, किन्तुहि?
 प्रजापशुयतिरिक्त मन्यच्च धनादिकं ‘यं यं कामं कामयते’ स
 सर्वोऽप्युभयकामनयैव समृद्धते । अत्र ‘पशुभिरिति वा’
 इति ‘वा’-शब्देन ‘प्रजया’-इत्यनेन मन्त्रपदेन ‘पशुभिः’-इत्यस्य
 विकल्पः^३ ॥ २० ॥

श्रौदुम्बरीशाखाये होमं विधत्ते— “अथेति । “विष्टपं मभि
 जुहोतीति । ‘विष्टपं’ विशाखम् ‘अभि’ विष्टपस्याग्रभागस्याभितः,
 यथा शाखाया अग्रमूलभागौ मध्यदेशश्च अक्ता भवन्ति, एव माञ्चं
 ‘जुहोति’ ॥

तन्मन्त्रस्याय मर्थः^४— ‘द्यावापृथिवी’ हे द्यावापृथिव्यौ ! शाखाय-
 मूलभागवर्त्तिन्यौ युवां ‘दृतेन’ ह्ययमानेन ‘पूर्ययाम्’ पूर्यो भवत ।
 अत्र सूत्रम्— “सुवेण विशाखे जुहोति दृतेन द्यावापृथिवी इति
 भूमिप्राप्ते स्वाहा करोति”— इति^५ ॥

द्यावापृथिवीपूर्त्यभिधानस्य प्रयोजन माह— “तदिमे द्यावा-

१— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३६ ।

२— वा० सं० ५. २८. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३७ ।

४— पाठस्वस्य— वा० सं० ५. २८. २ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ५. ३८, ३९ ।

पृथिवी ऊर्जा रसेन भाजयतीत्यादिना । ऊर्गुपौदुम्बरयुक्तेनाज्येन
यत् द्यावापृथिवीपूरणम्, तत् ऊर्गसेनैव द्यावापृथिवीप्रापणं कृतं
भवति । तेन तयोः किङ्कृतं भवति ? “अनयोर्ऊर्गं रसं दधाति” ।
सृष्टं मन्यत् ॥ २१ ॥

मध्यमच्छदिर्निधानं विधत्ते— “अथ कदिरधिनिदधातीन्द्रस्य
कदिरमीति^१ । इन्द्रदेवत्वत्वात् सदोऽचेन्द्रः, तस्याच्छादकं मसि ।
तथा ‘विश्वजनस्य कायामि’ विश्वेषां सदसि स्थितानां जनानां
कायाकारी अमि । एतयोर्मन्त्रभागयोर्ब्राह्मणे सृष्टे^२ ॥

“उभयतश्चदिषी उपदधातीति^३ । मध्यमस्य कदिषः ‘उभयतः’
दक्षिणोत्तरयोः ; — तानि मध्यमच्छदींषि त्रीण्यपि प्रमाय, तेषाम्
‘उत्तरतः त्रीणि’ कदींषि उपदधात्, तथा ‘परः’ परस्तादपि
दक्षिणतोऽपि ‘त्रीणि’ ‘उपदधाति’^४ ॥

कदिषां नवत्वं प्रशंसति— “तानि नव भवन्तीति । त्रिवृत्-
स्तोममाधत्वात् यज्ञस्य त्रिवृत्त्वम् । स च ‘त्रिवृत्’ स्तोमो ‘नव वै’
नवस्तोत्रियात्मकः खलु ; “तिसृभ्यो द्विङ्करोति स एकयेत्यादि-
सामब्राह्मणोक्तप्रकारेण त्रिवृत्स्तोमे तिसृणा मृचां नवत्वसम्पाद-
नात्^५ । तस्मात् कदिषां नवत्वं युक्तम् ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १० । कदिस्तृणामयः कटः ।

२— मन्त्रपाठस्तु वा० सं० ५. २८. ३ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— “मन्त्रः प्रतिच्छदिशवत्तनीयः”—इति का० सू० ८. ६. ११ या० दे० ।

५— सा० ता० ब्रा० ३८० १४० ।

सदस उदगायतत्वं विधत्ते— “तदुदीचीनवंशं सदो भवतीति ।
 सदस उदीचीनवंशत्वं प्रशंसितुं हविर्द्वांसस्य सदोवैलक्षण्यं दर्शयति—
 “प्राचीनवंशं हविर्द्वांसं मित्यादिना । ‘एतत्’ हविर्द्वांसं ‘देवानां
 निष्केवल्यम्’ मनुष्यलक्षणाभावेन निःशेषेणैव देवानां केवलं भवति ।
 “भवे हृन्दसि”—इति’ यत् । “तस्मात् तत्र नाश्रन्ति, न भक्ष्य-
 न्तीति । ‘नाश्रन्ति’ पुरोडाशादिकम्, ‘न भक्ष्यन्ति’ सोमम् ।
 प्रमादात् भक्षणे दोष माह—“मूर्द्धां ह्यस्य विपतेदिति । उक्तवैप-
 रीत्य माग्रीभ्रसदसोर्दर्शयति— “अथैते मिश्र इति । ‘एते
 मिश्रे’ स्तोत्रशस्तादिपाठाश्रयत्वात् दैवम्, भक्षणसम्भवात् मानुषं
 चेति ‘मिश्रे’ भवतः । “उदीची वै मनुष्याणां दिगिति ।
 प्रायेणोदीच्यां दिशि मनुष्यवृद्धिदर्शनात् मनुष्यसम्बन्धव्यपदेशः ॥

सदोनिर्माणप्रकारं सूत्रकार आह— “नाभिदंष्ट्रं सदः, मत्या
 वा, उदग्वंशम् अष्टादशारन्नि, एकविंशतिस्तुविंशतिर्वा, नव
 तिर्थक, अर्द्धायामो वा, औदुम्बरीं मध्ये, पृष्ठ्या मेके^१, इन्द्रस्य
 कदिरिति^२ मध्यमं कदिरारोण्यापरपूर्वं च, त्रिवर्गौ चोत्तरतः”—
 इति^३ । अष्टादशारत्यादयस्तयः पक्षाः उदगायामविषये विकल्पि-
 ताः; तिर्थकप्रमाणविषये नवारन्तिल मर्द्धायामत्वं च विकल्पितम् ।

१— पा० सू० ४. ४. ११० ।

२— “एके-ग्रहणं पूजार्थम्”—इति चात्र या० दे० ।

३— वा० सं० ५. २८. ३ ।

४— का० औ० सू० ८. ६. १-११ ।

उक्तपरिमाणे सदसि औदुम्बरौ मध्या भवति, पृष्ठ्यां^१ दक्षिणतः
स्थिता वेत्यर्थः^२ ॥ २३ ॥

सदसः परिश्रयणं समन्त्रकं विधत्ते—“तत् परिश्रयन्ति^३
परि त्वा गिर्वण इतीति^४। मन्त्रस्याय मर्थः— हे ‘गिर्वणः’ गौर्भिः
वननीय इन्द्र ! ‘त्वा’ त्वाम् ‘इमाः’ अस्माभिः प्रयुज्यमानाः
‘गिरः’ स्मृतिरूपा वाचः ‘विश्वतः’ सर्वतः ‘परिभवन्तु’। किञ्च
‘वृद्धायुम्’ वृद्धा आयवो मनुष्याः, ऋत्विग्यजमानस्तृचणा यस्य स
तथोक्तः, तादृशम् ‘अनु’ ‘वृद्धयः’ समृद्धिमत्यो भवन्तु। तथा
‘जुष्टयः’ प्रीणयन्त्यो वाचः ‘जुष्टाः’ प्रीताः ‘भवन्तु’। तव गिरां
च वृद्धिजोषावपयुपरि वर्द्धेथा मित्यर्थः ॥

प्रथमपादं व्याचष्टे—“इन्द्रो वै गिरां, विशो गिर इत्यादिना ।
इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चक्षियजातित्वात् गिराञ्च स्त्रीत्वाद् बहुत्वाच्च
विशं रूपत्वम् ; अतो गौर्भिरिन्द्रपरिग्रहाभिधानात् चक्षियस्थो-
भयतस्तत्त्वैमार्थं प्रजाः कल्पितवान् भवति ॥ २४ ॥

सदसो द्वारशाखाप्रसृतीनां हविर्द्वांसश्च दर्भैराच्छाद्य सौवना-
दिकं^५ विधत्ते—“अथ लस्यूजन्त्येवमादिना^६। सौवनपन्थीकर-

१— पृष्ठाशब्दार्थः ३१४ पृ० २ टी० द्रष्टव्यः ।

२— “पूर्वनिखाता मौदुम्बरौ स्थूणां सदसो मध्ये कुर्यात्”—इति या० दे० ।

३— का० औ० सू० ८. ६. १२ क ।

४— वा० सं० पू. २६. १ ।

५— सौवगग्रन्थभिमर्शनातीत्यर्थः ।

६— का० औ० सू० ८. ६. १२ ख ।

णाभिमर्शनवाक्यानि हविर्द्वानवद् व्याख्येयानि; मन्त्रेष्वैक्यं विशेषः^१ ॥ २५ ॥

आग्नीध्रस्य स्थान माह— “अथ हविर्द्वानयोरित्यादिना^१ । हविर्द्वानशकटयोः पश्चाद्भागस्य साम्येन य उत्तरो देशः, तत्र ‘आग्नीध्रम्’ आग्नीध्रीयं मण्डपं कुर्यात् । तत्रापि त्रयः पक्षः । आग्नीध्रीयस्य यावत् परिमाणं तस्यार्द्धं सौमिकवेद्या उत्तरभागे स्वीकुर्यादित्येकः पक्षः । अर्द्धादधिकं मंत्रं वेद्याः स्वीकुर्यादिति द्वितीयः । सर्वं मपि सौमिकवेद्या मिति तृतीयः । तदेतत् पक्षत्रयम् “तस्यार्द्धं मन्तर्वेदीत्यादिनोक्तम् । ‘निष्ठितं’ निष्पन्नमाग्नीध्रीयम्, “वैश्वदेव ममि”—“इति”^२—मन्त्रेण अभिमृशेत्^३ । अस्य वैश्वदेवत्वं कारणद्वयेन । तत्र प्रथमं कारणं माह— “यदस्मिन् पूर्वद्युरिति । ‘वसतीवर्थः’ सोमाभिषवार्था आपः; तासु विश्वेदेवा सुत्यादिनात् पूर्वद्युरधिवसन्ति; अतो वैश्वदेवत्वम् । तथा चोपरिष्ठादाम्नास्यते— “ता आग्नीध्रे सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयी स्वेति”— इति^४ । तदासु विश्वान् देवान् संवेशयतीत्यतो विश्वेषां देवानां माश्रयभूतानां मया माधारभूतत्वात् वैश्वदेवत्वम् ॥ २६ ॥

१— वा० सं० ५. ३०. १-३ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. १३ ।

३— वा० सं० ५. ३०. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ६. १४ ।

५— उपरिष्ठात् ७ प्र० २ ब्रा० १६ क० ।

द्वितीयं कारण माह— “देवा ह वा इत्यादिना । “तान्स-
दसो जिग्युरिति । ‘तान्’ सदोनिविष्टान् देवान् ‘सदसः’
सकाशात् जितवन्तः, ततो निष्काशितवन्त इत्यर्थः । न केवलं
तानेव देवान्, अपि तु ‘अन्तस्तदसं’ सदोमध्येऽवस्थितान्
‘धिष्ण्यान्’ अग्नीन् नाशयन् ; तेषा मग्नीनां तत्र सङ्गाव एव
नास्ति ॥ २७ ॥

तत्र ते न सन्तीति चेत् कथं ज्वलन्तीत्याह— “सर्वे ह स्म
वा एत इति । “तानाग्नीध्र मभि संरुधुरिति । सदसो निष्का-
शिता आग्नीध्रप्रविष्टाः, तत्राप्यसुरैः संरुद्धाः, ते देवा आग्नीध्रधिष्ण्य-
गतस्याग्नेः ‘अर्द्धं’ समीपं प्राप्य ‘तान्’ असुरान् ‘जिग्युः’ । ‘ततः’
आग्नीध्रस्याग्नेः सामर्थ्याद् ‘विश्वे देवाः’ ‘अमृतत्वम्’ असुरकृतहिंसा-
रहितत्वम् प्राप्ता इत्यर्थः । ‘तस्मात्’ विश्वेषां देवाना माश्रयत्वाद्
‘वैश्वदेवम्’ वैश्वदेवत्वम् ॥ २८ ॥

“तान् देवा इति । ‘तान्’ उद्घाटितान् धिष्ण्यान् ‘देवाः’
‘प्रतिसमैन्धत’ पुनरदीपयन् । ‘यथा’ येन प्रकारेण ‘प्रत्यवस्थेत्’
प्रति तिष्ठेत् । यदा प्रत्यवसानं भोजनम् ; यथा आहुत्याधारो
भवेत्, तथा समैन्धत । “तस्मादेनानिति । स्पष्टम् । “तस्माद् य
इति । ‘तस्मात्’ आग्नीध्रस्य विश्वेषां देवानां जयहेतुत्वात् ‘यः
समृद्धः’, ‘सः’ ‘आग्नीध्रं’ आग्नीध्रस्य कर्म ‘कुर्यात्’ । “यो वा इति ।
‘यो वै ज्ञातः’ अयं सदाचारीति विदितः, ‘अनूचानः’ साङ्ग-
प्रवचनाध्यायी ‘समृद्धः’ । आग्नीध्रस्य श्रेष्ठ्यं दक्षिणाप्राथम्यभावेन
समर्थयते— “तस्मादग्नीध्रे प्रथमायेत्यादि ॥

प्रसङ्गाद् यजमानार्थं कश्चिदपूर्वनियम माह—“तस्माद् यं
 दीक्षितानां मबल्यं विन्देदिति । ‘दीक्षितानां’ मध्ये ‘यं’ दीक्षि-
 तम्, यदा तेषां सम्बन्धिनं कश्चिद्वृत्तिजम् ‘अबल्यं’ दौर्बल्यं
 ‘विन्देत्’ लभेत, तद्दौर्बल्यपरिहाराय “एनम् आग्नीध्रं नयत”-
 ‘इति’ ब्रूयात् । एवं वदता मभिप्राय माह—“यत्तदनात्तं तन्ना-
 रिष्यतीतीति । लोके ‘यद्’ भयादिरहितम्, ‘तत्’ ‘नारिष्यति’
 आर्त्तिं न लभेत; अत एतस्याग्नीध्रस्य देवानां मार्त्तिपरिहार-
 साधनत्वात् असावय्यनार्त्तो भवेदित्यभिप्रायेण नयतेति ब्रूयादित्यर्थः ।
 “तद् यदत इत्यादिः । उक्तार्थोपसंहारः^१ ॥ २९ ॥ ५ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः^२ ॥

१— तै० सं० ६का० २प्र० सर्वं मेतत् विहितम्, तत्रैव १का० २, ३ प्र०

मन्वास्त्रासाताः; अपि सायणीयं तद्भाष्यं सुत्कृततरम् ।

२— “कण्डोसङ्ख्या १३२”—इति क, ख; “कण्डिकासङ्ख्या १३२”—इति

ग, घ । तत्र १ब्रा० ३६क०, २ब्रा० १८क०, ३ब्रा० २५क०, ४ब्रा०

२४क०, ५ब्रा० २६क०; सङ्कलनया १३२ इति सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ७ ॥

व्विजामानो हैवास्य धिष्ण्याः । इमे समङ्गा ये वै
समङ्गास्ते व्विजामान एतु ऽउ हैवास्यैतु ऽआत्मनः* ॥ १ ॥

दिवि वै सोम आसीत् । अथेहु देवास्ते देवा
अकामयन्ता नः सोमो गच्छेत्तेनागतेन यजेमहीति तु
ऽएते माये ऽअसृजन्त सुपर्णीं च कद्रूं च व्यागेव सुपु-
र्णीयं कद्रूस्ताभ्याः समुदं चक्रुः ॥ २ ॥

ते हुऽर्त्तयिमाने ऽज्जतुः । यतरा नौ द्वौयः परा-
पुश्यादात्मानं नौ सा जयादिति तथेति सा ह कद्रू-
रुवाच पुरेक्षस्वेति ॥ ३ ॥

* 'आत्मानः'—इति सा०—सम्मतः पाठ इति डा०-वेबरः ।

सा ह सुपुण्युवाच । अस्य* सलिलस्य पारेऽश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते तु महुं पश्यामीति तु मेव त्वं पश्यसीति
तः ह्येत्यथ ह कद्रूवाच तस्य ब्वालो न्यषञ्जि तु ममुं
वातो धूनोति तु महुं पश्यामीति ॥ ४ ॥

सा यत् सुपुण्युवाच । अस्य सलिलस्य पार इति
श्वेदिर्व्वं सलिलं वेदि मेव सा तदुवाचाश्वः श्वेत
स्थाणौ सेवते इत्यग्निर्व्वं अश्वः श्वेतो यूपः स्थाणुरथ
यत् कद्रूवाच तस्य ब्वालो न्यषञ्जि तु ममुं वातो
धूनोति तु महुं पश्यामीति रशना हैव सा† ॥ ५ ॥

सा ह सुपुण्युवाच । एहीदं पुताव वेदितुं यतरा नौ
जुयतीति सा ह कद्रूवाच त्व मेव पत त्वं वै न आखा-
स्यसि यतरा‡ नौ जुयतीति ॥ ६ ॥

सा ह सुपुण्यौ पपात । तद्ध तथैवास युथा कद्रूवाच
ता मागता मुभ्यवाद त्व मजैषौश्चरहा इ मिति त्व
मिति होवाचैतुद्याख्यानः सौपण्यौकाद्रव मिति ॥ ७ ॥

सा ह कद्रूवाच । आत्मानं वै त्वाजैषं दिव्यसौ
सोमस्तुं देवेभ्य आहर तेन देवेभ्य आत्मानं निष्क्रीणी-

* 'अस्य'-इति ग, घ ।

† 'सा'-इति ग, घ ।

‡ 'यतरा'-इति ग, घ ।

ध्वेति* तथेति सा छन्दाःसि सस्तजे सा गायत्री दिवः
सोम माहरत् ॥ ८ ॥

द्विरण्मुय्योर्हं कुशोरन्तरुवहित आस । ते ह स्म
क्षुरपवी निमेषुं निमेष मभिसुन्धत्तो दीक्षातपसौ हैव
ते ऽआसतुस्तु मेते गन्धर्व्याः सोमरक्षा जुगुपुरिमे
धिष्ण्या इमा होत्राः† ॥ ९ ॥

तयोरन्यतरुं कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः प्रददौ
सा दीक्षा तथा देवा अदीक्षन्त ॥ १० ॥

अथ द्वितीयां कुशी माचिच्छेद । तां देवेभ्यः
प्रददौ तत्तपस्तया देवास्तप उपायन्नुपसदस्तपो ह्युप-
सदः ॥ ११ ॥

खदिरेण ह सोम माचखाद । तस्मात् खादिरो युदे-
नेनाखिदत् तस्मात् खादिरो यूपो भवति खादिरो
स्फ्योऽच्छावाकुस्य हैनं गोपनायां जहारु सोऽच्छावाको
ऽहीयत ॥ १२ ॥

तु मिन्द्राग्नी ऽअनुसुमतनुताम् । प्रजानां प्रजात्यै
तस्मादैन्द्राग्नोऽच्छावाकः‡ ॥ १३ ॥

* 'निष्क्रिणीयेति'-इति पाठश्च दृष्टो डा०-वेवरेण ।

† 'इमे होत्रकाः'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेवरेः ।

‡ 'कः'-इति ग, घ ।

तस्माद् दक्षिता राजानं गोपायन्ति । मेन्वोऽप-
हुरानिति तस्मात्तच्च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य ह गोपनाया
मप्रहुरन्ति ह्रीयते ह ॥ १४ ॥

तस्माद् ब्रह्मचारिण आचार्यं गोपायन्ति । यद्वा-
न पश्वन्मेन्वोऽपहुरानिति तस्मात्तच्च सुगुप्तं चिकीर्षेद्युस्य
ह गोपनाया मप्रहुरन्ति ह्रीयते ह । तेनैतेन सुपत्नीं
देवेभ्य आत्मानं निरुक्तीणीत तस्मादाहुः पुण्यलोक
ईजान इति ॥ १५ ॥

ऋणुः ह वै पुरुषो जायमान एव । मृत्यो-
रात्मना जायते स यद्युजते युथैव तत् सुपत्नीं देवेभ्य
आत्मानं निरुक्तीणीतैव मेवैष एतन्मृत्योरात्मानं
निरुक्तीणीते ॥ १६ ॥

तेन देवा अयजन्त । तु मेते गन्धर्व्याः सोमरक्षा
अन्वाजग्मुस्तेऽन्वागत्याब्रुवन्नु नो यज्ञ ऽश्राभजत सा
नो यज्ञादन्तुर्गातास्त्वेव नोऽपि यज्ञे भाग इति ॥ १७ ॥

ते होचुः । किं नस्तुतः स्यादिति युथैवास्यामुव
गोप्तारो ऽभूमैव मेवास्यापीह गोप्तारो भविष्याम
इति ॥ १८ ॥

तथेति देवा अब्रुवन् । सोमक्रयणा व इति तानेभ्य
एतत् सोमक्रयणानुनुदिशत्युथैनानब्रुवंस्तृतीयसवने वो

घृत्याहुतिः प्राप्स्यति नु सौम्यापहतो हि युष्मत्सोम-
पौथस्तेन सोमाहुतिं नार्हयेति सैनानेषा तृतीयसवन
एव घृत्याहुतिः प्राप्नोति नु सौम्या युच्छालाकैर्हि-
ष्यान् व्याधारयति ॥ १९ ॥

अथ युदमौ होष्यन्ति । तद्वोऽविष्यतीति स युदमौ
जुह्वति तुदेनानवत्यथ युदः सोमं बिभ्रत उपर्युपरि
चरिष्यन्ति तद्वोऽविष्यतीति स युदेनान्सोमं बिभ्रत
उपर्युपरि चरन्ति तुदेनानवति तुस्मादध्वर्युः समया
धिष्यन्नातीयादध्वर्युर्हि सोमं बिभर्ति तु मेते व्याप्तेन
प्रत्यासते सु एतेषां व्याप्त मापद्येत तु मग्निर्वाभि-
दुहेद्यो वायुं देवः पशूना मीष्टे सु वा हैन मभिमन्येत
तुस्माद्युद्यध्वर्योः शुलाया मर्थः स्यादुत्तरेणैवाम्रीध्रीयः
सुञ्चरेत् ॥ २० ॥

ते वा एते* । सोमस्यैव गुप्त्यै न्युप्यन्त आहवनीयः
पुरस्तान्मार्जालीयो दक्षिणतु आग्नीध्रीय उत्तरतोऽथ
ये सुदसि ते पश्चात्† ॥ २१ ॥

तेषां वा ऽश्वाङ्गानुपकिरन्ति । अङ्गानुनुदिशन्त्येतु ऽउ
हैवैतद्विधरेऽङ्गान् उपकिरन्त्वङ्गानुनुदिशन्तु तथा युस्मा-

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'पश्चात्'—इति ग, घ ।

सोकादागताः सो दिवस्तुथा तं लोकं प्रति प्रज्ञा-
स्यामस्तुथा नु जिह्वा* एष्याम इति ॥ २२ ॥

स यानुपकिरुन्ति । तेनास्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्त्यथ
याननुदिशुन्ति तेनामुस्मिंस्लोके प्रत्यक्षं भवन्ति ॥ २३ ॥

ते वै द्विनामानो भवन्ति । एतु ऽउ ह्वैतुद्विधरे न
वा ऽएभिर्नामभिररात्म येषां नः सोम मपाह्वार्धुहन्त
द्वितीयानि नामानि कुरुवामहा ऽइति ते द्वितीयानि
नामान्यकुर्वन्त तैरराधुवन् यानुपहृतसोमपीथान्त्सतो-
ऽथ यज्ञ ऽआभजन्तुस्माद् द्विनामानस्तुस्माद्वाह्वणो
ऽवृद्धमाने द्वितीयं नाम कुर्वीत राधोति द्वैव यु एव
ध्विह्वान् द्वितीयं नाम कुरुते† ॥ २४ ॥

स युदमौ जुहोति । तद्देवेषु जुहोति तुस्माद्देवाः
सन्त्यथ यत्सुदसि भक्षयन्ति तन्मनुष्येषु जुहोति तुस्मा-
न्मनुष्याः सन्त्यथ युद्धविद्वानयोर्नाराशः साः सूदन्ति
तत्पितृषु जुहोति तुस्मात्पितुरः सन्ति ॥ २५ ॥

या वै प्रजा यज्ञेऽनन्वाभक्ताः । पुराभूता वै ता एव
मैवैतद्या इमाः प्रजा अपराभूतास्ता यज्ञ ऽआभजति
मनुष्यानु पशवो देवानु वयाः स्योषधयो वृन-

* 'जिह्वा'—इति क, डा०—वेवरेणाप्येकत्र दृष्टः ।

† 'ते'—इति ग, घ ।

स्युतयो यदिदं किञ्चैव मु तत्सुर्व्वं यज्ञ आभक्तं ते ह
 स्मैतु ऽउभये देवमनुष्याः पितरः सुम्पिबन्तु सैषा
 सम्या ते ह स्म दृश्यमाना एव पुरा सुम्पिबन्त ऽउतैतर्ह्य-
 दृश्यमानाः ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

धिष्ण्यपदार्थविधानार्थं^१ माख्यायिका माह— “विजामानो
 देवास्तेत्यादिना । ये ‘धिष्ण्याः’, ते ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘विजामानः’
 भ्रातरः, बान्धवाः । कुत इत्यत आह— ‘इमे’ ‘समङ्गाः’ समान-
 चिह्नाः, यत एव ‘मतो विजामान इत्यर्थः । समानचिह्नां
 भ्रातृत्वे व्याप्तिं दर्शयति— ‘ये वै समङ्गास्ते विजामान इति ।
 ‘एत उ’ एते खलु ‘अस्य’ यज्ञस्य ‘आत्मानः’^२ ; अतो विजामान
 इत्येतदुपपन्नम् । तस्मात् सोमयागे धिष्ण्याः^३ कर्त्तव्या इत्यर्थः ॥ १ ॥

सूत्रलेनोक्तं विशदयितु माह— “दिवि वै सोम आसीदयेह
 देवा इत्यादिना । ‘इह’ भूलोके ‘त एते माघे’ वस्तुतो अतथा-
 भूते । सुपर्णीकद्रोस्तथोः किं वास्तवं रूप मिति तद्दर्शयति—
 “वागेव सुपर्णीयं कद्रूरिति । ‘समदं चक्रुः’ परस्परं कलह सुद-
 पादयन् ॥ १ ॥

१— ‘धिष्ण्योपधानपदार्थविधानार्थ’—इति ह ।

२— ‘आत्मारः’—इति ह ।

३— पुरस्तात् १७६ पृ० ३ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

“ते इत्तीथमान इति । ‘सतीथमाने’ परस्परं कलहायमाने ।
‘कतिः’ सौचो धातुः^१ । ‘जचतुः’ । कथम् ? ‘नौ’ आवयोर्मध्ये
‘धतरा’ ‘दवीषः’ अत्यन्तं दूरं ‘परापश्चात्’ पश्येत । ‘सा’ दूर-
दर्शिनी सुपर्णी दूरम् ‘ईक्ष्व’-‘इति’ ‘उवाच’ ॥ ३ ॥

“सा हेति । ‘सा’ दूरं पश्यन्ती ‘सुपर्णी’ ‘उवाच’ । कि
मिति, उच्यते— “अस्य सलिलस्य पारे अश्वः श्वेतः स्थाणौ सेवते,
त मयं पश्यामि इति” । अस्वार्थं श्रुतिरेवाविष्करिष्यति । ‘त मेव’
मया दृष्टं श्वेताश्व मेव हे कद्रु ।^२ ‘त्वम्’ अपि ‘पश्यसि’-‘इति’,
न तु ततोऽतिरिक्तम् । सा ‘कद्रूः’ दूरं विलोक्य ‘तं हि’-‘इति’
‘उवाच’ । त मयं खलु त्वं पश्यसीत्यर्थः । ततोऽधिक मपि दृष्ट्वा
कद्रूः पुनर्ब्रूते । कि मिति, उच्यते— “तस्य वासो न्यषञ्चि, त
मसुं वातो धूनोति, त मयं पश्यामि इति” । ‘वाञ्चः’ पुच्छं
‘न्यषञ्चि’ स्थाणौ निषक्त मभूत्, ‘तं’ वालं ‘वातः’ वायुः ‘धूनोति’
कम्पयति ॥ ४ ॥

सुपर्णभित्तस्य अस्य सलिलस्येत्यादेस्तात्पर्यं श्रुतिरेवाह-
“सा यत् सुपर्णुवाचेति । “अस्य सलिलस्येत्यादि । ‘सलिलं’
सागरादिसम्बद्धं यथा अनतिलङ्घ्यं भवति, एवं वेदिरपौति
सलिलत्वेन निरूप्यते । अग्नेः शृङ्गभास्वरत्वात् सर्वाग्नेनत्वाच्च श्वेत-
रूपत्वम् । यूपस्य स्थाणुत्वं तु साक्षादेव । कद्रू अदुक्तं तस्य वाल
इत्यादिकम्, तदभिप्रायं दर्शयति— “अथ यत् कद्रूरित्यादिना ।

१— पा० सू० ३. १. २६ ब्रह्मम् ।

२— “कद्रूकमखलोन्मत्सि”—इति पा० सू० ४. १. ७१ ।

“रश्मना ह्येव सेति । बालवदतिदैर्घ्याद्युपवेष्टिता रश्मना बाल
मित्युच्यते ॥ ५ ॥

“सा ह सुपर्णवाचेति । “सा ह कद्रूरित्यादि । सुपर्णा श्वेता-
श्वादेर्दर्शनार्थं माहता कद्रूः, सुपर्णी-खट्वृष्टस्य बालस्य सुभिद्धत्वात्
‘ल मेव’ दृष्टावयोः कस्या जय इति ब्रूहीत्यर्थः ॥ ६ ॥

“सा ह सुपर्णी पपातेति । एव मुक्ता सुपर्णी गत्वा कद्रूक्तं
बालव मवगत्य पुनः ‘आगतां’ ‘तां’ सुपर्णीं कद्रूः ‘उवाद’—
“ल मजैषीररहा इति मिति” । प्रश्ने भ्रुतिः^१ । तथा पृष्टा सुपर्णी
‘ल मजैषीः’—‘इति’ उवाच । विहितस्याख्यानस्य प्रभिद्धत्वाविष्कर-
णाय नाम करोति— “एतद्व्याख्यान मिति । ‘एतत्’ “दिवि वै
सोम आसीदित्यादि, “होवाचेत्येतदन्त मित्यर्थः^२ ॥ ७ ॥

“सा ह कद्रूरुवाचेति । पराजितया सुपर्णा गायत्र्यादि-
च्छन्दांसि सृष्ट्वा गायत्र्या दिवि स्थितं सोम माहृत्य देवेभ्यः
सकाशात् आत्मनिष्क्रयणं कृत मित्यर्थः “सा ह कद्रूरुवाच
आत्मानं वै त्वाजैष मित्यादिनोक्तः ॥ ८ ॥

“सा गायत्री दिवः सोम माहरत्”—इति यत् सङ्गृहेणोक्तम्,
तद् विस्मृत्यति— “हिरण्मथोर्ह कुशोरित्यादिना । ‘हिरण्मथोः

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— द्वितीयकण्ठीतः सप्तमकण्ठान्त मिति यावत् । ऐ० ब्रा० ३. ३. १, २;
६. ३. ६ खण्डेऽपि द्रष्टव्यम् । “इयं वै कद्रूरसौ सुपर्णी कन्दांसि
सौपर्णयोः”—इत्यादि च तै० सं० ६. १. ६. १ । महाभारतेऽप्यादि-
पर्वण्येषा कथा बहिता, तथा भागवतेऽपि ६. ६. २१ ।

कुशोः' आयुधयोः 'अन्नः' 'अवहितः' आच्छन्नः सोमो ऽभूत् ।
 "जानपदं इत्यादिना अयोविकारार्थात् कुशग्रन्थात् ङीष्^१ । ते'
 कुशौ 'चुरपवौ' चुरधारे इव^२ तीक्ष्णग्रे 'निमेषं-निमेषं' सर्वदे-
 त्यर्थः । 'अभिसन्धत्तः' यथान्यो नापहरेदेवं रचत इत्यर्थः । कुशो-
 र्वास्तवस्वरूप माह— "दीक्षातपसाविति । "त मेते गन्धर्वा इति ।
 'सोमरक्षाः' सोमरक्षकाः 'एते गन्धर्वाः' 'तं' सोमं 'जुगुपुः' । ते
 के ? ये 'इमे' सदसि वर्त्तमानाः 'धिष्याः', ('इमाः होत्राः')
 इमे होत्रकाः, होतवर्जमैत्रावरुणादयः^३ ॥ ८ ॥

"तयोरन्यतरां कुशौ माचिच्छेदेति । गायत्री 'तां' क्षिप्वा च
 'देवेभ्यः' 'प्रददौ' । 'तथा देवा अदीचन्त' ॥ १० ॥

"अथ द्वितीया मिति । गायत्र्या क्षिप्वा द्वितीया कुशौ
 देवेभ्यो दत्ता, सा तपोनामोपसद इत्याह— "तपो ह्युपसद
 इति ॥ ११ ॥

१— पा० सू० ४. १. ४२ ।

२— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके ।

३— "होत्राशब्दः स्त्रीलिङ्गोऽपि पुरुषान् होत्रकानभिधत्ते"— इति ऐं
 ब्रा० ६ प० ३४० ६ क० सा० भा० । "होत्रकाणां— मैत्रावरुण-
 ब्राह्मणाच्छंस्यश्वाकाकानाम्"— इति ऐं ब्रा० ६. २. ५ सा० भा० ।
 "मुख्यवर्जिता दादशर्त्तिनो होत्रकाः"— इति आश्व० श्रौ० सू०
 १. २. २६ वृ० । इति परिभाषया प्रतिवेदं यथो होत्रका भवन्ति ;
 चतुर्षु वेदेषु चतुर्णां होत्रध्वर्यूद्गाढब्रह्मणां मुख्यत्वात् । आश्व० श्रौ०
 ४. १. ३ सूत्राणि ब्रह्मणादि ।

“खदिरेण हेति । सोमाहरणसमये खदिरस्थातिसारत्वात् तं
 धनं कृत्वा सोमं भक्षितवतौ, अतः खादनसाधनत्वात् खदिर
 ति नाम सम्यक् । अतः खदिरस्य सोमाहरणोपयोगात् सोमयागे
 णः स्पर्शश्च खादिरौ कर्त्तव्यौ । ‘अच्छावाकस्य’ ‘गोपनायाम्’ । होच-
 नाणां मेव सोमरक्षकगन्धर्वरूपत्वात् अच्छावाकाख्यो होचका यदा
 सोमरक्षकेषु मध्ये रक्षितवान्, तदा गायत्री ‘जहार’ ; अतः
 अच्छावाकः ‘अहीयत’ हीनो निहृष्टोऽभूत् । अतएवेतरहोचकावत्
 यमत एव सदःप्रवेश मपि [न] समासमत ॥ १२ ॥

“त मिन्द्राग्नी इति । ‘तं’ हीन मच्छावाकम्, ‘इन्द्राग्नी’
 ऐन्द्राग्रश्चपाठेन सन्तुष्टौ, ‘अनुसमतनुताम्’ सन्तान मनुप्रवेश
 मकुर्वताम् । अतः ‘अच्छावाकः’ ‘ऐन्द्राग्रः’ इन्द्राग्निदेवताकः ।
 तथा चोत्तरत्र अच्छावाकहोमकाले^१ आस्तास्यते^२— “अहीयत वा
 अच्छावाकस्त मिन्द्राग्नी”—इत्यादिना ॥ १३ ॥

“तस्माद् दीक्षिता राजान मित्यादि, औपोद्वातिकं वाक्यम् ।
 खष्टम् । ‘अपहरान्’ अपहरेयुः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

सोमाहरणप्रसङ्गात् सुपर्णी-दृष्टान्तमुखेन मृत्युभयपरिहाराय
 सोमयागस्यावश्यकर्त्तव्यता माह— “अणं ह वै पुरुषो जायमान एव
 मृत्योरात्मना जायत इत्यादिना । ‘जायमान एव मृत्योः’ अण-
 भावे जनन मेवोपाधिरित्यर्थः । इदं मृत्युं प्रातिभात्यवदन्यत

१— ‘अच्छावाकसमतहोमकाले’—इति छ ।

२— उपरिष्ठाद् (४. ३. १. १, २.) प्रकृतम् ।

आयातं न भवति, किन्तु स्वत एवायात मित्येव मर्य माह-
'आत्मना'-इति ॥ १६ ॥

“तेन देवा अयजन्तेत्यादि । ‘तेन’ गायत्र्याहतेन । “अनु नो
यज्ञ आ भजतेति । ‘नः’ अस्मानपि अस्मिन् ‘यज्ञे’ ‘अम्वाभजत’
अम्वाभाजयत, हविर्भागयुक्तान् युष्मानस्मानपि भागिनः कुरुत ।
उक्तवैपरीत्यप्रतिषेधः- “मा नो यज्ञादिति । ‘अन्तर्गाताः’ अन्त-
रितान् मा कार्ष्ण । “इणो गा लुङि”-इति^१ गादेशे, “गातिष्ठा”
-इति^२ सिचो लुक् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

“तथेतीति । “सोमक्रयणा व इतीति । सोमः क्रीयते
यैर्गन्धर्वादिभिः, ते ‘सोमक्रयणाः’, ‘वः’ युष्माकं ‘तान्’ भागान्
एतस्मिन् सोमक्रयकाले ‘एभ्यः’ गन्धर्वेभ्यः, धिष्यन् रूपेणावस्थितेभ्यः
‘अनुदिशति’ अनुदिशेत् ; एते युष्मभ्यं भागा इति ब्रूयात् । ‘हृत्वा’
हृतसाध्या, ‘सा’ ‘हृतीयसवने’ युष्मान् ‘प्राप्स्यति’, ‘न सोम्या’ ; ‘अपहतो
हि युष्मत्सोमपीयः’ इति । पातव्यः सोमः ‘सोमपीयः’ सोमस्यापहत-
त्वादित्यर्थः । “यच्छालाकैर्धिष्यन् व्याघारयतीति । ‘यद्’ यथा
आहुत्या ‘शालाकैः’ हणसमूहैः विहृतान् ‘धिष्यन्’ हृतेन
‘व्याघारयति’ सैषा हतेति ॥ १९ ॥

“अथ यद्ग्नौ होष्यन्तीति । ‘अथ’ प्रदीपनानन्तरम्, ‘अग्नौ’
प्रदीप्ते, अग्निध्वित्यर्थः । ‘होष्यन्ति’, ‘तद्’ आज्यं ‘वः’ युष्मान् ‘अवि-

१- पा० सू० २. ४. ४५ ।

२- पा० सू० २. ४. ७७ ।

यति' तर्पयिष्यति 'इति' देववाक्यम् । तत्तात्पर्यं श्रुतिः स्वयं मेव दर्शयति— "स यदग्नौ जुहोतीति । तर्हि सोमाहुतिः कथं लभ्यत इति तच्चाह— "अथ यद् वः सोमं विभ्रत उपर्युपरि चरिष्यन्ति, तद् वोऽविष्यतीति । स्पष्टं मन्यत् । सोमधारकस्याध्वर्योर्धिष्यत्याति-क्रमं प्रसक्तं निषेधति— "तस्मादध्वर्युः समया धिष्यन्त्यास्मातीया-दिति । "त मेते व्यात्तेन प्रत्यासत इत्यादि । 'तम्' अध्वर्युम् 'एते' सोमरचकाः धिष्यन्त्याग्नयः 'व्यात्तेन' विवृतेनास्तेनोपलक्षिताः सन्तः, प्रतीक्ष्य निवसन्ति । 'सः' अपि धिष्यन्तानतिक्रामन् 'एतेषां' व्यात्तं विवृतं मुखं प्रविशेत् । प्रवेशे का हानिरित्यत आह— "त मग्निर्वाभिदहेद् यो वायं देवः पशूना मिति । "स वा हैन मभि मन्वेतेति । अभिमानो हिंसेच्छा । तर्हि सञ्चारेऽपेक्षिते क उपाय इति तं दर्शयति— "तस्माद् यद्यध्वर्योः शास्त्राया मिति । यदि' 'अर्थः स्यात् शास्त्रायां' प्रामांशे प्रयोजनं भवेत् ॥ २० ॥

धिष्यन्तानां सोमरचकाल मभिधातुं सर्वेषां तद्रचकाल माह—
'ते वा एते सोमस्यैवेति ॥ २१ ॥

सर्वेषां सोमरचकाले समाने सदोगतानां धिष्यन्तानां मिव कथं मेतरेषां मनुदेशनं नास्तीत्याह— "तेषां वा अर्द्धानुपकिरण्यर्द्धा-नुदिशन्तीत्यादिना । अनुदेशो नाम विद्यमानपदार्थ एवं भव-तीति निर्द्देशः । अत एवाहवनीयादौ तत्तद्गन्धर्वात्मना "सम्प्राज्य-शानुः"—^१इत्याद्यनुदेशः क्रियते । अर्द्धा धिष्यन्ताः कर्त्तव्याः, केचन

अनुदेश्याः इति विधिरुक्नीयते^१ । द्वैरूपे कारण माह— “तथा यस्मादिति । ‘तथा’ सति, धिषण्यनिवापाभावे सति यत्लोकं पूर्वं मवस्थितं द्युलोकं ‘प्रति प्रज्ञास्यामः’ जानीम इति, “तथा न जिह्वाः एस्याम इतीति । द्युलोकं सर्वथा परित्यज्य भूमौ कृतनिवासानां पुनर्द्युगमने सति जिह्वाता स्यात् । सर्वेषां केवल मनुदेशने भूलोके प्रत्यक्षता न स्यात् । अत उभयार्थं सुभयथाकारणम् ॥ २२, २३ ॥

यथा स्थानदैविध्यम्, एवं नामदैविध्यं मपि ; तत्तु सङ्केतपूर्वकं मित्याह— “ते वै दिनामानो भवन्त्येत उ ह्वैतद्दधिर इति । नामान्तरधारणविषये मतिं चकुरित्यर्थः । पूर्वेषां नास्मा मपरितोषे कारण माह— “न वा एभिर्नामभिररातस्तेति । ‘न अरातस्’ समृद्धा न भवामि । “येषा मित्यादि स्पष्टम् । “विभुरसि प्रवाहणः”^२— इत्याद्यन्युपस्थानमन्त्रेषु प्रतिपादितानि दिनामानि । द्वितीयनाम्ना प्राप्तं समृद्धिं दर्शयति— “यानपहतसोमपीथान्त्सतोऽथ यज्ञ भाम-जश्निति । यज्ञभागन्तु “द्वितीयघवने वो दृत्याहुतिः प्राप्यती-त्युक्तं मित्यर्थः^३ ॥ २४ ॥

अथ प्रसङ्गात् सोमयागं देवमनुष्यपितृद्वारेण सर्वजगत्स्थिति-हेतुरिति प्रशंसति— “स यद्गम्यौ जुहोतीति । अग्नौ तत्तद्देवोद्देशेन होम एव सर्वदेवेषु होमो भवति । ‘तस्मात्’ यज्ञभागलाभात्

१— “अर्द्धव्रत-मन्त्रं वाजसनेयिनः समामनन्ति, अर्द्धं मन्तरेणोत्तमे प्रवर्ग्योपसदौ”—इति आप० श्रौ० सू० ११. १५. ७ ।

२— वा० सं० ५. ३१. १ । ३—पुरस्तात् (१६४ पृ० २० पं०) द्रष्टव्यम् ।

देवाः 'सन्ति' आत्मानं लभन्ते; इदानीं मपि 'अपराभूताः' प्रविनष्टा वर्तन्त इत्यर्थः । एवं मनुष्यपितृवाक्ये अपि धोष्ये ।
 "अथ यद्विविधान्योनाराराशंसाः सौदन्ति, तत् पितृषु जुहोतीति । हविर्द्वान्यशकटस्य दक्षिणभागे चमसेषु^१ ये सोमा ऊता-
 वशिष्टा भक्षिताः पुनरापायिताश्च वर्तन्ते, ते नाराशंसाः; तेन पितृदेवत्याः । तत्र स्थापनेषु पितृषु जुहोति ॥ २५ ॥

"या वै प्रजा इति । 'या वै प्रजाः' देवपितृमनुष्यव्यतिरिक्ताः, असुररक्षःप्रभृतिकाः, 'ताः' 'पराभूताः' विनष्टा अभवन् । याथेवं पूर्वं मासीत् परमा च । 'एतद्' इदानीं मपि, 'अपराभूताः' 'याः' सन्ति, 'ताः' देवाद्याः 'यज्ञे' 'आभजति' । अस्तु तेषां यज्ञ-
 भागः, तदितरेषां पशुपक्षिप्रभृतीनां कथं यज्ञेऽनुप्रवेश इति, तत्प्रकार माह— "मनुष्याननुपशव इति । वयसा मन्तरिक्षसञ्चार-
 साम्येन देवानुप्रवेशाभिधानम्; ओषध्यादीनां रक्षकाभावेन देवा-
 धीना स्थितिः । "उभये देवमनुष्याः पितरः इति । देवमनुष्य-
 एको राशिः, पितरस्यैकः, द्वैराश्र मापन्ना उभयेऽपि 'सन्तिवन्ते'
 साहित्येनैकीभावेन पानं कुर्वन्ति । 'सैषा' 'सत्या' सह पीतिः ।
 "आतस्थोपसर्गैः"-इति^२ भावे अङ् । प्रथमं देवैरग्निमुखेन पानम्,

१— "एष यश्चमसो देवपानस्तस्मिन् देवा अमृता मादयन्ते"—इति ऋ०
 सं० १०. १६. ८ । "सौदुम्बरेण चमसेन घृतुःकृत्तिना"—इति चैह्वे-
 वोपरिष्ठात् (७. २. ११. २) आमास्यते ।

२— पा० सू० ३. ३. १०६ ।

पश्यान्मनुष्यैः सदसि शेषपानम्, पश्यान्माराशसेन पितृणाम्;
इत्येवंरूपानुसन्धेयेत्यर्थः । तेषा मागमन मेव न दृश्यते, कुतः
सहपान मिति, तच्चाह— “ते ह स्म दृश्यमाना एवेति” ॥ १६ ॥
१ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.]

सुर्वं वा ऽणुषोऽभि दूक्षते । यो दूक्षते यन्नु३ ह्यभि
दूक्षते यन्नु३ ह्येवेदः सुर्वं मनु तं यन्नु३ सम्भृत्य यु
मिमु मभि दूक्षते सुर्वं मिदं व्विस्तृजते ॥ १ ॥
युदैसर्जि३नानि जुहोति । स युदिदः सुर्वं३ व्विस्तृजते

१— “धिष्ण्यान् निवपति”—इत्यादीनि का० औ० सूत्राण्येव समौक्षि-
तानि (८. ६. १५-२२.) । “चात्वासाद्विष्ण्यानुपवपति”—इत्या-
दीनि आप० औ० ११. १४. १-६ सूत्राणि चैवमर्थकानि ।

तस्माद् वैसर्जिनानि* नाम तस्माद्योऽपिब्रतः स्यात्सो-
ऽन्वारमेत युद्युऽअन्यच्च चुरेन्नाद्रियेत यद्वै जुहोति
तदेवेदः सुर्वं विवृजते ॥ २ ॥

युदेव वैसर्जिनानि जुहोति । यज्ञो वै विष्णुः सु-
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-
रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्परायाधेदु मन्तरिक्षं द्वितीयेन
दिव मुत्तमेनैताम्बेवैषु एतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते युज्जुहोति तस्माद्वैसर्जिनानि जुहोति† ॥ ३ ॥

सोऽपराह्णे वेदिः स्तौर्त्वा । अर्द्धव्रतं प्रदाय सम्प्र-
पद्यत इद्धु मभ्यादधत्युपयुमनीरुपकल्पयन्त्याज्य मुधि-
श्रयति सुचः सुमार्घ्यपुष्टे राजानं युजमानः कुरुतेऽथ
सोमक्रयण्यै पदुं जघुनेन गार्हपत्यं परिकिरति पदा वै
प्रतितिष्ठति प्रतिष्ठित्या एव‡ ॥ ४ ॥

तद्वैके । चतुर्द्धा कुर्वन्ति युचाहवनीय मुहुरन्ति
तासूपयुमनीषु चतुर्भागं मुक्षं चतुर्भागेणोपाञ्जन्ये-
तासूपयुमनीषु चतुर्भागं जघुनेन गार्हपत्यं चतुर्भागं
परिकिरति ॥ ५ ॥

* 'वैसर्जिनानि'-इति स्यात् सायणसम्मतः । एव भिद्योतरत्रापि ।

भाष्यं (३८३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

† 'तिः'-इति ग, घ ।

‡ 'वै'-इति ग, घ ।

तदु तथा न कुर्व्यात् । सार्द्धं मेव परिकिरेज्जघ-
नेन गार्हपत्यं मथोत्पूयाज्यं चतुर्गृहीते जुष्टां चोपभृति
च यज्जुति पञ्चगृहीतुं पृषदाज्यं ज्योतिरसि विश्व-
रूपं विश्वेषां देवानां समिदिति वैश्वदेवः हि पृष-
दाज्यं धारयन्ति सुचो यदा प्रदीत इधो भवति ॥ ६ ॥

अथ जुहोति । त्वं सोम तनूद्भ्यो द्वेषोभ्योऽन्य-
क्षतेभ्य उरु यन्तासि व्वरुथः स्वाहेति तदेतेनैवास्यां
पृथिव्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठित्येतेनेमं लोकं स्पृणुते* ॥ ७ ॥

अथाप्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति । जुषाणोऽअप्तु-
राज्यस्य व्वेतु स्वाहेत्येष उ हवैतदुवाच रुक्षोभ्यो वै
विभेमि युथा मान्तरा नाप्रा रुक्षाःसि नु हिनसन्नेवं
मा कुनीयाःस मेव व्वधात्† कृत्वातिनयत स्तोको मेव
स्तोको ह्यप्तरिति तु मेतत् कुनीयाःस मेव व्वधात्
कृत्वात्यनयन्स्तोको मेव स्तोको ह्यप्तू रुक्षोभ्यो भीषा
तुस्मादप्तवे द्वितीया माहुतिं जुहोति ॥ ८ ॥

उद्यच्छन्तीधम्‡ । उपयच्छन्त्युपयुमनीरुथाहामुये

* 'ते'—इति ग, घ ।

† 'वधात्'—इति पवर्गीयादिपाठ इह, उत्तरत्र च सर्वत्र ग-घ-पुस्तकयोः ।

‡ 'धम्'—इति ग, घ ।

प्रह्रियमाणायानुब्रूहि सोमाय प्रणीयुमानायेति वामुये
प्रह्रियमाणायानुब्रूहीति त्वेव ब्रूयात् ॥ ९ ॥

आददते प्रावणः । द्रोणकलशं व्यायव्यानीधुं कार्पय-
मुयान् परिधीनाश्ववालं प्रस्तरु मैशुब्यौ विधृती*
तद्वहिरुपसुन्नद्धं भवति वपाश्रुपण्यौ रशने ऽअरुणौ
ऽअधिसुन्धनः शुक्लो वृषणौ तुत्समादाय प्राञ्च
त्रायन्ति सु एषु ऊर्ध्वो यन्तु एति ॥ १० ॥

तदायुत्सु व्याचयति । अग्ने नय सुपथा राये ऽअस्मा
न्विश्वानि देव व्युनानि विद्वान्† । युयोध्यस्मज्जुहुराग
मेनो भूयिष्ठां ते नम उक्तिं विधेमेत्यग्नि मेवैतत्पु-
स्तात्करोत्यग्निः पुरस्तान्नाम्ना रुक्षाः स्यपघ्नन्नेत्यशुभये
नानाष्ट्रेण हरन्ति त ऽआयन्त्यागच्छन्त्याग्नीध्रं त माम्नीं
निदधाति ॥ ११ ॥

स निहिते जुहोति । अयं नो ऽअग्निर्वरिवस्त्रणोत्वर
मृधः पुर एतु प्रभिन्दुन् । अयं व्याजान् जयतु‡ व्याज
सातावयः शुचून् जयतु§ जर्हृषाणः स्वाहेति तुदेते

* 'विधृती'-इति ग, घ ।

† 'विद्वान्'-इति ग, घ ।

‡ 'व्याजां जयतु'-इति क, ख ।

§ 'अयं जयतु'-इति क, ख ।

नैवैतस्मिन्नन्तरिक्षे प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुंलोकः*
स्पृणुते ॥ १२ ॥

तदेव निदधति ग्राव्यः । द्रोणकलशं व्यायुव्यान्
यथेतर मादायायन्ति तदुत्तरेणाहवनीय मुपसाद-
यन्ति ॥ १३ ॥

प्रोक्षणीरध्वरुदत्ते । सु इध्म मेवाग्ने प्रोक्षत्यथ
व्वेदि मुथास्मै बर्हिः प्रयच्छन्ति तत्पुरुस्ताद्वन्थ्यासाद-
यति तत्प्रोक्ष्योपनिनीय व्विस्तुःस्य ग्रन्थि माश्ववालः
प्रस्तरु उपसुन्नद्धो भवति तं गृह्णाति गृहीत्वा प्रस्तरु
मेकद्वर्हिः स्तृणाति स्तौर्त्वा बर्हिः कार्घ्यमयान् परि-
धीन् पुरिदधाति परिधाय परिधीन्त्समिधावभ्या-
दधात्यभ्याधाय समिधौ ॥ १४ ॥

अथ जुहोति । उरु व्विष्णो व्विक्रमस्वोरु क्षुयाय
नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिब प्र यक्षुपतिं तिर स्वाहेति
तुदेतेनैवैतस्यां दिवि प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठत्येतेनैतुं
लोकः स्पृणुते युदेतया जुहोति ॥ १५ ॥

यदेव वैष्णव्यर्चा जुहोति । कुनीयाःसं वा ऽन मेतु-
दधात् कृत्वात्यनैषु स्तोके मेव स्तोको ह्यस्तु मेतदुभयं

* 'तुं लोकः'-इति क, ख ।

प्राप्य यु एवैष तं करोति यच्च मेव यज्ञो हि विष्णु-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १६ ॥

अथासाद्य सुचः । अप उपस्पृश्य राजानं प्रपा-
दयति तद्यदासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य राजानं प्रपादु-
यति वृजो वा ऽआज्यः रेतः सोमो नेद्वज्रेणाज्येन रेतः
सोमः हिनसानूति तस्मादासाद्य सुचो ऽपु उपस्पृश्य
राजानं प्रपादयति ॥ १७ ॥

स दक्षिणस्य हविर्द्धानस्य नीडे कृष्णाजिन मास्तृ-
णाति । तुदेन मासादयति देव सवितरेषु ते सोमस्तु
रक्षस्व मा त्वा दभन्निति तुदेनं देवायैव सवित्रे परि-
ददाति गुह्यै ॥ १८ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । एतत् त्वं देव सोम देवो
देवांश्चाऽऽपागा* इदु महं मनुष्यान्तसहु रायस्योषेणे-
त्यग्नीषोमौ वा ऽएतु मन्तर्जम्भ† ऽआदधाते यो दौक्षत
ऽआभ्रावैष्णवः ह्यदो दौक्षणीयः हविर्भुवति यो वै
विष्णुः सोमः सु हविर्वा ऽएषु देवानां भवति यो दौक्षते
तुदेन मन्तर्जम्भ ऽआदधाते तत्प्रत्युक्षः सोमान्निर्मुच्यते
यदुहैतत् त्वं देव सोम देवो देवांश्चाऽऽपागा इदु महं

* 'देवांश्चाऽऽपागा'—इति क, ख । एव सुत्तरञ्च च ।

† 'मन्तर्जम्भ'—इति च पाठभेदत्वेन खीकृतम् डा० वे० । एव सुत्तरञ्च च ।

मनुष्यान्सह रायस्योषेणेति भूमा वै रायस्योषः सह
भूमेत्येवैतदाह ॥ १६ ॥

अथोपनिष्क्रामति । स्वाहा निर्व्वरुणस्य पाशान्मुच्य
ऽइति व्वरुणपाशे वा ऽष्टौ ऽन्तुर्भवति योऽन्यस्यासंस्तु-
तप्रत्युक्षं व्वरुणपाशान्निर्मुच्यते यदाह स्वाहा निर्व्वरुणस्य
पाशान्मुच्य ऽइति* ॥ २० ॥

अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधाति । अग्ने व्रत-
पास्त्वे व्रतपा इत्यग्निर्हि देवानां व्रतपतिस्तुस्मादाहुग्ने
व्रतपास्त्वे व्रतपा इति या तुव तनूर्मय्यभूदेषा सा त्वयि
यो मुम तनूर्स्त्वय्यभूदियः सा मुयि । यथायथं नौ व्रत-
पते व्रतान्यनु मे दौक्षां दौक्षापतिरुमःस्तानु तुपस्तुप-
स्पतिरिति तत्प्रत्युक्ष मग्नेन्निर्मुच्यते स स्वेन सुतात्मना
यजते तुस्मादस्याचाश्रन्ति मानुषो हि भवति तुस्मा-
दस्याच नाम गृह्णन्ति मानुषो हि भवत्यथ यत्पुरा-
नाश्रन्ति यथा हविषो ऽहुतस्य नाश्रीयादेवं तत्तुस्मा-
दीक्षितस्य नाश्रीयादयाचाङ्गुलीर्व्विसृजते ॥ २१ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

वैसर्जनीयानि विधातु माह—“सर्वं वा एषोऽभि दीक्षत इति । यो दीक्षते एष इति सम्बन्धः । कथं सर्वं मभौति, तच्चाह—“यज्ञं ह्यभिदीक्षत इति । यज्ञस्य कथं सर्वत्वं मिति, तच्चाह—“यज्ञं ह्येवेदं सर्वं मन्विति । ‘इदं सर्वं’ ‘यज्ञम्’ ‘अनु’सृत्य उत्पन्नम् ; कर्मफलं वा सर्वस्य जगतः । ‘य मिमं’ सर्वं भूतं ‘यज्ञम्’ ‘अभि’-लक्ष्य ‘दीक्षते’, ‘तं’ यज्ञं ‘समृत्य’ वैसर्जनहोमान्तं प्राचीन मङ्ग-जातं कृतेत्यर्थः । कृष्णाजिनसेखलादिकं तदिदं ‘सर्वं’ ‘विसृजते’ । पूर्वं व्रतपरित्यागासम्भवात् होमानन्तरं व्रतपरित्यागः ॥ १ ॥

“यद् वैसर्जिनानि जुहोतीति । विसर्जनसाधनत्वाद् वैसर्जना-नीति^१ नाम सप्तमम् । ‘तस्माद्’ विसर्जनसम्बन्धित्वाद् ‘योऽपि व्रतः स्यात्’ व्रतं भोजनं, यजमानेन सह प्राप्तभोजनः स्याद्, बन्धुवर्गः स्यादित्यर्थः । “स मपि व्रतान् क्लृयध्व मिति सम्प्रेष्यति”—इत्यापस्तम्बे-नोक्तम्^२ । ‘सः’ यजमानः ‘अन्वारभेत’ । यद्यपि कश्चिद् ‘अन्यच्च’ देशान्तरे वर्त्तते, ‘तन्नाद्रियेत’ ; सर्वथाक्लातव्य इति बुद्धिं न कुर्यात् । तथाच कात्यायनः—“अपि व्रताश्चान्वारभन्ते यजमानं वाससाष्ठा-दयत्येनांश्चरन्तु नाद्रियेत”—इति^३ । ‘यद् वै’ यदेव जुहोति वैसर्ज-नानि, ‘तदेवेदं’ ‘सर्वं’ व्रतं ‘विसृजते’ विसर्जयेत् ॥ २ ॥

१— तदेवं ‘वैसर्जिनानि’—इतीकारमर्थं पदं न स्यात् सायणस्य ।

२— आप० श्रौ० सू० ११. १६. १२ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ३६, ३७, ३८ । येषां यजमानव्रतेऽपि व्रतत्वं मस्ति, दायाद्येनाविभक्ता इति पिठभूतिः । अपि व्रता गोभजा इति

वैसर्जनहोमं प्रकारान्तरेण प्रशंसति— “द्वे वैसर्जनानि जुहोति यज्ञो वै विष्णुरित्यादिना^१ विक्रान्तिं विशिनष्टि— “यैषा मिथं विक्रान्तिरिति । येय मिदानौ^२ परिदृश्यमानप्रकारा स्वाधीनलोक-चयरूपा ‘विक्रान्तिः’ इति, एष यज्ञाख्यो ‘विष्णुः’ ‘एतस्मै’ यजमानाय ‘विक्रमते’ । विष्णोर्विक्रमणं कुतो लभ्यत इति तद् दर्शयति— “यज्जुहोतीति । आहवनीयाग्नीद्भोत्तरवेदिरूपेषु त्रिषु स्थानेषु होम एवात्र यज्ञाख्यस्य विष्णोर्यजमानार्थभूरादिलोकचयस्याभिरित्यर्थः । तस्माद् वैसर्जनहोमाः कर्त्तव्या इत्यर्थः^३ ॥ ३ ॥

इत्थं वैसर्जनानि^४ विधाय तद्धोमकालं मन्त्रं च विधास्यन् अन्तरास्रवर्त्तिन मग्नीषोमीयप्रयोग माह— “सोऽपराह्णे वेदिं स्तीर्त्नेत्यादिना^५ । दिनस्यापराह्णकाले सौमिकवेदिं स्तीर्त्ना । “अर्द्धव्रतं प्रदायेति^६ । तस्मिन् दिने एकस्नानम्^७ ; व्रतार्द्धस्य प्रात-व्रतार्थं सुपयुक्तत्वादर्द्धव्रतं प्रदायेत्युक्तम् । स्पष्टं मन्यत् । “अथ सोम-क्रयस्थौ पदं जघनेन गार्हपत्यं परिकिरतीति । सोमक्रयकाले य

कर्कोपाध्यायः । संवत्स्रं साधारणं कर्म येषां ते अपिब्रता दायादाः ;

ते ह्येकेनापि कृष्यादि कर्म कृतं सर्वं उपजीवन्तीति हरिश्चायिनः ।

१— “द्वाभ्यां गार्हपत्ये जुहोति”—इत्यादि च तै० सं० ६. ३. २. २ ।

२— “सुवर्गाय वा एतानि”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. १ ।

३— “वैसर्जनानि”—इति छ । एव मन्यत्रापि सर्वत्र ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ६. १६, ३० ।

५— “अर्द्धव्रत मज्ज वाजसनेयिनः समामनन्ति”—इति आप० श्रौ० ४.

११. १५. ७ ।

६— ‘एकस्नानम्’—इति छ ।

एकहायन्याः सप्तमपदपांशुर्धृतः^१, तं प्राचीनवंशगतस्यासुवनीयस्य
पञ्चाङ्गागे प्रक्षिपेदित्यर्थः । प्रक्षेपं प्रशंसति— “पदा वै प्रतिष्ठिति
प्रतिष्ठित्या एवेति । पदसम्बद्धपांशोः^२ प्रतिष्ठारूपाया मासुवनीय-
जघनाङ्गप्रदेशलक्षणपृथिव्यां स्थापनं यजमानस्य ‘पदा’ प्रतिष्ठिति-
र्भवति ; अतः स क्षेपः ‘प्रतिष्ठित्यै’ सम्पद्यते ॥ ४ ॥

पदपांशोः^३ चतुर्द्धा विभज्य विनियोगः केषाञ्चित् पक्षः, त
मुदाहृत्य निराचष्टे— “तद्वैके चतुर्द्धा कुर्वन्तीत्यादिना । “तासूप-
यमनीय्विति । अग्नीषोमीयप्रणयनकाले तास्वित्यर्थः । अनेनैवाभि-
प्रायेण जघनेन सोमक्रयणीपदपांशोर्विनियोगो नोक्तः कात्यायनेन ।
अत्र “अग्नीषोमीयवेदेः स्तरणं मयहणं प्रस्तरस्यापराद्धेऽर्द्धव्रते”-
इत्यादि, “शालादार्यं मपरेण सोमक्रयणीपदं प्रकिरति चतुर्द्धैके”-
इत्यन्तं सूत्रजातं^४ द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

“तदु तथेति । अग्नीषोमीयार्थं माज्यपृषदाज्ययोर्यहणं विधत्ते-
“अथोत्पूयाज्यं चतुर्द्धैकीति^५ । पृषदाज्यग्रहणमन्त्र माह-
“ज्योतिरसीति” । हे पृषदाज्य ! त्वं ‘ज्योतिः’ द्योतमानो द्योतको

१— पुरस्तात् ३. १. ३-१० द्रष्टव्यम् ।

२— ‘सप्तमपदपांसुम्’-इति क् ।

३— पांशुशब्दस्य दन्त्योपान्तपाठोऽप्यनेकत्र ।

४— ‘पदपांसु’-इति क् ।

५— का० औ० सू० ८. ६. २६-३३ ।

६— का० औ० सू० ८. ६. ३४ ।

७— वा० सं० ५. ३५. १ ।

वा भवसि । ज्योतिर्विशेष्यते—“विश्वरूप मिति । वैचित्र्याद् विश्व-
रूपत्वम् । आज्यस्य साधारण्येन इतरद्रव्यवत् प्रतिनियतदैवतत्वा-
भावात् पृषदाज्यं मपि विशेषां देवानां समिदितुं श्यते । अनेक-
द्रव्यात्मकत्वाद्वा वैश्वदेवत्वम्^१ ॥ ६ ॥

इदानीं समन्त्रकं माहवनीये वैसर्जनहोमं विधत्ते—“अथ
जुहोति त्वं सोम तनूकृद्भ्य इति^२ । जुह्वा व्याघृतत्वात् प्रचरण्या
होमः^३ ।

समन्त्रस्यायं मर्थः— हे ‘सोम !’ ‘त्वं’ ‘तनूकृद्भ्यः’ तनूं शरीरं
कृन्तति तुन्दतीति तनूकृन्ति रक्षांसि, द्विषन्तीति द्वेषांसि, अन्यैः
अस्मद्विरोधिभिरभिचरद्भिः कृतानि प्रेरितानि, तादृशेभ्यो निय-
न्तांसि । यथा तादृशानि अस्मान् न बाधन्ते, तथा पालयसि ।
तस्मात् त्वं मेवास्माकम् ‘उह’ प्रभृतं ‘वह्यं’ बलम् ‘असि’ । तस्मै
तुभ्य मिदं सुकृतं मस्तु ॥

तदेतेनेत्यादि । वैसर्जनानां लोकत्रयजयरूपत्वस्योक्तत्वात् गार्ह-
पत्यहोमः पृथिव्यां प्रतिष्ठारूपः । अस्यां जायापत्ययोश्च प्रतिष्ठोपपद्यत
इति तदर्थं माह—“एतेनेमं लोकं सुणुत इति” ॥ ७ ॥

आहुत्यन्तरं समन्त्रकं विधत्ते—“अथाग्नवे द्वितीया माहुति

१—“ध्रुवायाः पुरस्तात् पृषदाज्यं दधिमिश्रं पञ्चगृह्यैतं ज्योतिरसौति
समिदन्तेन”—इति का० श्रौ० सू० ५. ७. २६ ।

२—वा० सं० ५. ३५. २ ।

३—का० श्रौ० सू० ८. ७. १ ।

७—“वैसर्जनानि जुहोति रक्षसा मपहृत्यै”—इत्यादि तै० सं० ६. ३. २. १ ।

मिति' । 'अप्तुः' सूक्ष्मरूपः सोमः । सः 'अप्तुः', आच्यस्य 'जुषणः' प्रीयमाणः 'वेतु' भक्षयतु आच्यम्, 'खाहा' सुकृतं मद्यम् ॥

मन्त्रतात्पर्यं माह— “एष उ हैवेति । 'एषः' मन्त्रः एव, 'एतद्' वक्ष्यमाणम् 'उवाच' । एतच्छब्दार्थं माह— “रक्षोभ्यो वा इत्यादिना । “यथा मान्तरिति । प्रणयनकाले मध्यमार्गं शास्त्रामुखीयहविर्द्वांनयोरन्तराले इत्यर्थः । “कनीयांस मेव बधात् कृतेति । रचःकृताद् 'बधात्' हेतोः 'कनीयांसं कृत्वा' । कनीयः-शब्दार्थं माह— “स्तोकं मेवेति । “स्तोको ह्यप्तुरित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

“उद्यच्छन्तीभ मिति' । “उपयच्छन्त्युपयमनीरिति । इध्मा-धानोपयमन्युपकल्पादीनां तु कृते' प्रदीप्तेभ्यगतम् अग्निम् 'उद्यच्छन्ति' ऊर्द्धं धारयेत् । तदाधारेषु नीयमानाः पिकता अपि 'उपयच्छन्ति' अधो धारयेत् ।

अग्नीषोमप्रणयनप्रैषविषये विकल्पपक्षं निराकृत्य 'अग्नये प्रह्विय-माणाय'-इति पक्षं सिद्धान्तयति— “अथाहाग्नय इत्यादिना' ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. २ ।

२— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३५. ३ ।

३— ३०० पृष्ठायां ४ पङ्क्तौ प्रत्ययम् ।

४— ५ अ० २ ब्रा० १ क० (२६५, २६६ प०) प्रत्ययम् ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ३, ४ ।

“आददते घावण इत्यादि^१। ‘घावणः’ सोमाभिषवार्थान्
पाषाणान्^२। ‘द्रोणकलशः’ सोमाधारः, प्रभृतः पात्रविशेषः^३।
‘वायव्यान्’ ग्रहान्,^४ वायुदेवत्यानि सोमपात्राणि^५। “घावणो
वायव्यानि”—इत्यादि श्रुतेरेव^६ पात्राणां वायव्यत्वम्। ‘इध्मम्’^७।
कार्थ्यपरिध्याद्याः^८ पश्वर्याः^९। “तद्वर्हिषसन्नद्धं भवतीति”^{१०}।
आतिथ्याया मासौर्ण मित्यर्थः ; “यदातिथ्यायां वर्हिषसदुपसदसः,
तदाग्रीषोमीयस्य”—इति श्रुतेः^{११}। ‘वपाश्रयण्यौ’ पशुवपाश्रयणसाधने

१—“आहवनीयं गच्छत्यादाय ग्रावद्रोणकलशसोमपात्राणीध्मचतुष्टयस्य
सन्नद्धं वपाश्रयण्यौ रश्ने शकलवृषणं मरणी च”—इति का० श्रौ०
सू० ८. ७. ५ ।

२—पञ्च ग्रावाणोऽभिषवार्थाः पाषाणाः ।

३—द्रुममयो वैकल्लतः, यस्योपरिधाराग्रहा गृह्यन्ते ।

४—‘वायव्यानि ग्रहाः’—इति छ ।

५—नव ग्रहपात्राणि, दश घमसाः, परिस्रवा, ऋतुपात्रे, ऊर्णापात्रे,
स्थाल्यस्वतस्रः, पूतभृदाधवनीयौ, उदक्षनः, सोमासन्दौ इत्येवमादीनि ।

६—तै० स० ६. ३. २. १० ।

७—“इध्मं विंशतिकाशकम्”—इति का० श्रौ० ८. ७. ५ सू० व० ।

८—‘परिध्याद्याः’—इत्येव छ ।

९—“कार्थ्यमयाः परिधयः”—इति का० श्रौ० सू० ८. १. १२ । “कार्थ्यः
श्रीपर्णी, तन्मयाः” इति तत्र या० दे० ।

१०—का० श्रौ० सू० ८. १. १५ वृत्तिर्द्रष्टव्या ।

११—ये० ब्रा० १. ४. ८ सा० भा० द्रष्टव्यम् । जै० सू० ४. २. २६, १०.

१४ अधिकरण भेदविचारार्थक मेव । तत्रैव १२. १. ४२, ४३.

१६ अधिकरण मपि ।

कार्त्तयशाखे^१ । ‘रश्मने’ यूपपश्चर्ये^२ द्वे^३ । ‘अरणी’ द्वे^४ । ‘अधिमन्यनः
प्रकलः’ उत्तरारणेरधस्तात् स्थाप्यः । ‘वृषणौ’ वृषणस्थानीयौ
दर्भौ । एतान् सोमार्थान् आग्नीषोमीयार्थांश्च ‘समादाय’ ‘प्राञ्चः’
‘आयन्ति’ गच्छेयुः । “स एष ऊर्द्धो यज्ञ एतीति । अध्वर्यु-
प्रमुखैर्यज्ञाङ्गानां मुद्यमनाद् ‘यज्ञः’ एव ‘ऊर्द्धः एति’ ऊर्द्धं गतो
भवति ॥ १० ॥

“तदायत्सु वाचयतीति” । तेषु सर्वेषु ‘आयत्सु’ “अग्ने नय” —
इति^५ ‘वाचयति’ अध्वर्युः ।

तस्याय मर्थः ।— हे ‘अग्नेः ! ‘देव !’ ‘नय’ प्रापय ‘अस्मान्’
‘राये’ धनार्थं ‘सुपथा’ शोभनेन मार्गेण । त्वं ‘विश्वानि’ ‘वयुनानि’
मार्गान् ‘विद्वान्’ जानन् । किञ्च ‘जुह्वराणं’ कौटिल्यम्, आचरतः
‘एनः’ पापं कुटिलं चेत्युभयम् ‘अस्मत्’ अस्मत्तः ‘युयोधि’ पृथक्
कुरु । ‘ते’ तुभ्यं ‘भृयिष्ठां’ अतिप्रभृतां ‘नम उक्तिं’ ‘विधेम’
करवामेति ॥

“अग्नि मेवेत्यादि । स्पष्टम् । “त आयन्तीति । प्राञ्चो गता
आगच्छेयुः । कुत्रागच्छेयुः ? आग्नीध्र मागच्छन्ति । सौमिकवेदे-
रुत्तरेण मार्गेणागतम् ‘आग्नीध्रे निदधाति’ तं प्रणीत मग्निम्^६ ॥ ११ ॥

१— “विश्राखाविश्राखे द्वे”—इति या० दे० ।

२— “द्विगुणरश्मना पश्चर्या, यूपार्था त्रिगुणरश्मना च”—इति या० दे० ।

३— अथरारणिरुत्तरारणिरिति । ४— का० श्रौ० सू० ८. ७. ६ ।

५— वा० सं० ५. ३६. १ । ६— का० श्रौ० सू० ८. ७. ७-८ ।

“स निहिते जुहोतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ‘निहिते’ अग्नौ स्थापिते । तच्च होममन्त्रोऽयम्— “अयं नो अग्निरिति” ।

तस्याय मर्थः ।— ‘अयम्’ ‘अग्निः’ ‘नः’ अस्माकं ‘वरिवः’ धनं ‘हृणोतु’ । तथा ‘अयम्’ एव ‘मृधः’ सङ्गमान् ‘प्रभिन्दन्’ पुर एतु’ । तथा ‘अयं’ ‘वाजसातौ’ सङ्गमे ‘वाजान्’ ‘जयतु’ अस्मदर्थम् । ‘अयं’ ‘जर्हषाणः’ पुनः-पुनः ह्वयन् ‘ग्रन्तून् जयतु’ । ‘स्वाहा’ सुकृत मस्तु, इदं माज्यम् ॥

“तदेतेनेत्यादि । आसामुखीयाम्नीध्रीयोत्तरवेदीनां कसेण भूम्यादिलोकत्रयात्मकत्वात् ‘अन्तरिक्षे’ ‘सृणुते’ पास्वयति” ॥ १२ ॥

“तदेव निदधतीति” । स्थापयेद् यावादिकम् । ‘इतरम्’ इध्रवर्हिरादिकम्, अग्नीषोमीयार्थम् । “उत्तरेणाहवनीयमुपसादयन्तीति” । उत्तरवेदिस्थस्यैवाहवनीयत्वात्तदुत्तर इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्त इति” । प्रोक्षणीरादाय अध्वर्युरिध्रमेव पूर्वं प्रोचेत्” । “प्रोक्षणीरध्वर्युरादत्ते स इध्रमेव पूर्वं प्रोक्षतीत्यादिना प्राक्ततः प्रयोगः पुनरभिधीयते ; तच्च विशेषविधानार्थं प्रस्तारं पृथक् गृहीत्वा वर्हिरैकावृत्त्यैव कृणीयात् । “खरोत्तरार्द्धे एकवृत् स्तरणं पश्चादोत्तरवेदेः”—इति” हि सूत्रम् ॥ १४ ॥

१— आसामुख्ययम्— वा० स० ५. ३७. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ७. १० । ३— का० श्रौ० सू० ८. ७. ८ ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ७. १० । ५— का० श्रौ० सू० ८. ७. ११ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ७. १२ ।

७— का० श्रौ० सू० ८. ७. १३, १४ । एकवृत् = एकावृत्तिः ।

“अथ जुहोतीति^१ । ‘अथ’ आधानसमिदाधानपर्यन्तं^२ पश्वर्यं मङ्गजातं कृत्वा, पश्चाद् वैसर्जनीयं होमं तुरीयं ‘जुहोति’, “उह विष्णो”—इति मन्त्रेण^३ ।

अयं मन्त्रार्थः ।—हे ‘विष्णो !’ यज्ञात्मक ! त्वम्, ‘उह’ प्रभूतं शुलोकपर्यन्तं ‘विक्रमस्त्र’ विक्रमणं कुरु । विक्रमणप्रयोजनं माह—‘क्षयाय’ अस्माकं निवासाय ‘उह’ विस्तीर्णं ‘हधि’ कुरुत । ‘धृतयोने’ अग्ने ! ‘धृतं’ ऊतं ‘पिब’ । ‘यज्ञपतिं’ यजमानं ‘प्रतिर’ प्रपूर्वस्तिरतिर्वर्द्धने वर्त्तते । ‘स्वाहा’ सुऊत मस्तु ॥

“तदेतेनेत्यादि । पूर्ववत्” ॥ १५ ॥

मन्त्रस्य यद् वैष्णवत्वं प्राक् प्रतिपादितम्, तस्याल्पपरि-
हारेण स्वाभाविकरूपप्राप्तिरूपत्वेन प्रशंसति—“यदेव वैष्णव्यर्थां
जुहोतीत्यादिना । “त मेतदभयं प्राप्य य एवैष तं करोतीति ।
‘एतत्’ एतेन, वैष्णवल्यकरणेन ‘अभयं’ नाशकरचोभयरहितं कृत्वा
‘एषः’ सोमः पूर्वं ‘य एव’ यादृग्यज्ञरूपः, ‘तं’ तादृग्रूपं ‘करोति’ ।
विष्णुत्वप्रापणेन कथं स्वाभाविकरूपप्राप्तिरिति तत्राह—“यज्ञो
हि विष्णुरिति ॥ १६ ॥

“अथासाद्य सुचोऽप उपसृश्य राजानं प्रपादयतीति । ‘आसाद्य’
उत्तरवेदेः पश्चाद्देशे वर्ज्जिषि ‘सुचः’ आसाद्य ‘राजानं’ सोमं

१— का० श्रौ० सू० ८. ७. १५, १६ ।

२— ‘आधानसमिदाधानपर्यन्तं’—इति च ।

३— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— ३८६ पृ० १४ पं०, ३६० पृ० ८ पं० इच्छ्यम् ।

‘प्रपादयति’ हविर्द्वानं प्रवेशयति^१ । उदकोपस्पर्शनं प्रशंसति— “तस्मा
दासाद्येत्यादिना । “वज्रो वा इत्यादि । प्राग् व्याख्यातम्^२ ॥ १७ ॥

“स दक्षिणस्येति । ‘दक्षिणस्य हविर्द्वानस्य’ ‘नौडे’ परिवृते
मध्यप्रदेशे कृष्णाजिनोपरि सोमं निदध्यात् । “दक्षिणे ऽनपि
कृष्णाजिन मास्तौर्यं तस्मिन् सोमं निदधाति”—इति^३ सूत्रम् ।
“देव सवितरेष ते”—इत्यासादनमन्त्रः^४ । स्पष्टोऽर्थः । हे सोम !
त्वां ‘मा दभन्’ मा हिंसिषुः ॥ १८ ॥

“अथानुसृज्योपतिष्ठत इति । ‘अनुसृज्य’ विसृज्येत्यर्थः ।
तथाच कात्यायनः— “एतत्त्व मिति विसृज्योपतिष्ठते”—इति^५ ।

मन्त्रस्थार्थः^६ ।— हे ‘सोम देव !’ ‘त्वम्’ इदानीं ‘देवान्’
‘उपागाः’ प्राप्तोऽसि, ‘अहम्’ अपि मनुष्यः सन् ‘एतत्’ इदानीं
‘मनुष्यान्’ अस्मदीयान् ‘उपागाः’ प्राप्तोऽस्मि । न केवलम् अहं मेव
किन्तु ‘रायस्योषेण सह’ धनपोषणसहित एव ॥

यजमानस्याग्नीषोमयोर्जन्मानुप्रवेशेन तदीयधनस्यापि अनुप्रवे-
शात्, इदानीं निर्गमसाहित्य मपेक्षितम् । “अग्नीषोमौ वा एत
मन्तर्जम्भ इत्यादिकम्, एतत् मन्त्रब्राह्मणम्, “अथ प्रतिप्रस्थाता

१— तच्च सोमानयनं यजमानकर्तृकं ब्रह्मकर्तृकं वा भवति । का० औ०

सू० ११. १. १३, १४. द्रष्टव्यम् ।

२— ए० २५० पं० १७ द्रष्टव्यम् । ३— का० औ० सू० ८. ७. १७ ।

४— वा० सं० ५. ३६. १ । ५— का० औ० सू० ८. ७. १८ ।

६— तत्पाठस्तु— वा० सं० ५. ३६. २ ।

अग्नेण शाला मग्नीषोमीयेण पशुना”-इत्यत्र^१ व्याख्यातम् । तत्
 “एतत्त्वं देव सोम देवो देवां उपागा इदं महं मनुष्यान्”-
 इत्यभिधानेन^२ ‘प्रत्यक्षम्’ एव ‘सोमाद्’ विमुच्यते ॥ १८ ॥

हविर्द्विधात् समन्वयं निष्क्रमणं विधत्ते- “अथोपनिष्क्रम-
 तीति । “स्वाहा निर्वरुणस्येति । “स्वाहा निरिति निष्क्रम्य”-
 इति सूत्रम्^३ । मन्त्रे^४ वरुणपाशप्रसङ्गं दर्शयति- “वरुणपाशो वा
 एषोऽन्तर्भवतीति ॥ २० ॥

“अथेत्याहवनीये समिध मभ्यादधातीति^५ । समिध मेवाभ्या-
 दधदवान्तरदीक्षा उपैति “अग्ने व्रतपा”-इति^६ । तत्र स्वशरीर
 मग्नावेव संस्थाप्य अग्निशरीरस्य धारणं मुक्तम्, इह तु तद्वैपरीत्येन
 यथायथं शरीरस्वीकार इति विशेषः । “स स्वेन सतात्मना
 यजत इति । पूर्वं मन्यात्मना सता, इदानीं ‘स्वेन’ यजमानात्मना
 ‘सता’ ‘यजते’; स्वशरीरस्य पुनः-प्राप्तत्वात् । दीक्षिताभ्यनिषेध-
 भावाभावयोरप्यय मेवाभिप्राय इत्याह- “तस्मादस्याचाश्रन्तीति ।
 तस्मादिति हेतुं विवृणोति- “मानुषो ह्येति । नामग्रहणस्यापि
 मानुषभाव एव; अतोऽर्थाद् वैसर्जनहोमपर्यन्तं दीक्षितस्य नाम न
 गृह्णीयादिति विधिरस्मीयते । “यथा हविषोऽहुतस्य नाग्नीया-
 देवं तदिति^७ । ‘अहुतं’ देवातिथिषु मनुष्यो ‘नाग्नीयात्’, ‘एवं तत्’

१- २०१८० ७५० इत्ययम् ।

२- वा० सं० ५. ३८. २ ।

३- का० श्रौ० सू० ८. ७. १८ ।

४- वा० सं० ५. ३८. १ ।

५- का० श्रौ० सू० ८. २. ४ ।

६- वा० सं० ५. ४०. ११ ।

७- ऐ० ब्रा० २. १. ३ इत्ययम् ।

अपि भवति; धनंस्यापि यजमानेन सह प्रवेशादित्यभिप्रायः ।

“नामग्रहणभोजने अस्यातः कुर्वन्तीति^१ सूत्रम् ॥ २१ ॥ २ [६.१.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वतीयकाण्डे षष्ठाध्याये द्वतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .]

युपं ब्रह्मन् वैष्णव्यर्चा जुहोति । वैष्णवो हि युप-
स्तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ १ ॥

यदेव वैष्णव्या जुहोति । यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञेनैवैत-
द्युप मुञ्चैति तस्माद्वैष्णव्यर्चा जुहोति ॥ २ ॥

स यदि सूचा जुहोति । चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा
जुहोति यद्यु सुवेण सुवेणैवोपहत्य जुहोत्युरु विष्णो
विक्रमस्वोरु क्षुयाय नस्कृधि । घृतं घृतयोने पिव प्र
प्र यज्ञपतिं तिर स्वाहेति ॥ ३ ॥

यदाज्यं पुरिशिष्टं भवति । तदादत्ते यत्तुष्टाः शुक्लं
भवति तत्तुष्टादत्ते त आयन्ति स यं युपं जोषुयन्ते ॥ ४ ॥

तु मेवु मभिमृश्य जपति । पश्चाद्वै प्राङ् तिष्ठन्नभि-
मन्त्रयतेऽत्यन्तारं*।ऽश्रुगां नान्यारं।ऽउपागा मित्युति
ह्यन्यानेति नान्यानुपैति तुस्मादाहृत्यन्तारं।ऽश्रुगां
नान्यारं।ऽउपागा मिति ॥ ५ ॥

अर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परोऽवरेभ्य इति । अर्वा-
ग्येनं पुरेभ्यो वृश्चति यु ऽतुस्मात्पुराञ्चो भवन्ति परो-
ऽवरेभ्य इति पुरो ह्येन सुवरेभ्यो वृश्चति यु ऽतुस्माद-
र्वाञ्चो भवन्ति तुस्मादाहर्वाक् त्वा पुरेभ्यो ऽविदं परो-
ऽवरेभ्य इति ॥ ६ ॥

तं त्वा जुषामहे देव व्वनस्पते देवयज्याया ऽहुति ।
तद्यथा बहूनां मुध्यात्साधुवे कर्मणे† जुषते सु रातुमना-
स्तस्मै कर्मणे स्यादेव मेवैन मेतदहूनां मुध्यात्साधुवे
कर्मणे जुषते सु रातुमना वृश्चनाय भवति ॥ ७ ॥

देवास्त्वा देवयज्यायै जुषन्ता मिति । तद्वै समृद्धं यं
देवाः साधुवे कर्मणे जुषान्तै तुस्मादाह देवास्त्वा देव-
यज्यायै जुषन्ता मिति? ॥ ८ ॥

अथ सुवेणोपस्पृशति । विष्णावे त्वेति व्वैष्णावो

* 'न्यारं'-इति क, ख । इहोत्तरत्रायिवं सर्वत्र ।

† 'ऽश्रुगाम्ना'-इति घ पाठो ङा०-वेवरेण दृष्टः ।

‡ 'कर्मणे'-इति ग, घ । § 'मिति'-इति घ ।

हि यूपो यज्ञो वै विष्णुर्यज्ञाय ह्येनं वृश्चति तस्मादाह
विष्णवे त्वेति* ॥ ९ ॥

अथ दर्भतरुणकु मन्तुर्हधाति । ओषधे चायस्वेति
वृजो वै परशुस्तथो हैन मेष वृजः परशुर्न
हिनस्त्यथ परशुना प्रहरति स्वधितु मैनः हिंस्री-
रिति वृजो वै परशुस्तथो हैन मेष वृजः परशुर्न
हिनस्ति ॥ १० ॥

स यं प्रथमः शुक्ल मपच्छिनत्ति । त मादत्ते तं वा
ऽश्वनक्षस्तम् वृश्चेदुत ह्येन मनसा वहन्ति तथानो† न
प्रतिबाधते ॥ ११ ॥

तं प्राञ्चं पातयेत् । प्राची हि देवानां दिगुथो उदञ्च
मुदीची हि मनुष्याणां दिगुथो प्रत्यञ्चं दक्षिणायै
त्वैवैनं दिशः परिबिबाधिषेतैषा वै दिक् पितॄणां तस्मा-
देनं दक्षिणायै दिशः परिबिबाधिषेत ॥ १२ ॥

तं प्रच्यवमान मनुमन्त्रयते । द्यां मा लेखीरन्तरिक्षं
मा हिंस्रीः पृथिव्या सम्भवेति वृजो वा ऽणु भवति
यं यूपाय वृश्चन्ति तस्माद्वजात् प्रच्यवमानादिमे लोकाः

* 'त्वेति'—इति ख । 'त्वेति'—इति ग, घ ।

† 'तथानो'—इति घ पाठो डा० वेवरेण वृष्टः ।

‡ 'वि'—इति क । एव मिहोत्तरञ्च घ ।

सुरेजन्ते तद्देभ्य एवैन मेतुल्लोकेभ्यः शमयति तथेमां-
 शो*काञ्छान्तो नु हिनस्ति ॥ १३ ॥

स यदाह । द्यां मां† लेखौरिति दिवं‡ मा हिःसौ-
 रेत्येवैतदाहान्तरिक्षं मा हिःसौरिति नात्र तिरोहित
 मिवास्ति पृथिव्या सम्भवेति पृथिव्या सुञ्जानौष्टेत्येवै-
 तदाहायः हि त्वा स्वधितिस्तेतिजानः प्रणिनाय
 महते सौभगायेत्येष ह्येनः स्वधितिस्तेजमानः प्रणु-
 यति॥ १४ ॥

अथाब्रुश्चन मभिजुहोति । नेदतो नाप्रा रुक्षाः-
 स्यनूत्तिष्ठानिति वृजो वा ऽआज्यं तद्वृज्यैवैतन्नाप्रा
 रुक्षाःस्यवबाधते तथातो नाप्रा रुक्षाःसि नानूत्तिष्ठ-
 न्यथो रेतो वा ऽआज्यं तद्वृज्यैवैतद्रेतो दधाति
 तस्माद्रेतस आब्रुश्चनाद्वनस्पतयोऽनु प्रजायन्ते ॥ १५ ॥

स जुहोति । अतस्त्वं देव व्वनस्पते शतवल्गो॥
 विरोह सद्बृहवल्गो॥ व्वि वयुः रुहेमेति नात्र तिरोहित
 मिवास्ति ॥ १६ ॥

* 'माँल्लो'-इति ख, 'माँलो'-इति घ ।

† 'मा'-इति ग, घ ।

‡ 'दिवं'-इति ग, घ ।

§ 'प्रणयति'-इति घ ।

॥ 'शतवल्गो'-इति च पाठो डा०-वेबर-वृष्टः ।

¶ 'सद्बृहवल्गो'-इति च डा०-वेबर-वृष्टः पाठः ।

तं परिवासयेत् । स यावन्त मेवाग्र परिवासयेत्
तावान्स्यात् ॥ १७ ॥

पुञ्चारत्निं परिवासयेत् । पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः
पुञ्चतुवः संवत्सरस्य तुस्मात् पुञ्चारत्निं परि-
वासयेत् ॥ १८ ॥

षुडरत्निं परिवासयेत् । षड्वाञ्चतुवः संवत्सरस्य
संवत्सरो व्वजो व्वजो यूपस्तुस्मात् षुडरत्निं परि-
वासयेत् ॥ १९ ॥

अष्टारत्निं परिवासयेत् । अष्टाक्षरा वै गायत्री
पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्ध एष यज्ञस्य तुस्मा-
दष्टारत्निं परिवासयेत् ॥ २० ॥

नुवारत्निं परिवासयेत् । चिष्टद्वै यज्ञो नुव वै चिष्ट
तुस्मान्नुवारत्निं परिवासयेत् ॥ २१ ॥

एकादशारत्निं परिवासयेत् । एकादशाक्षरा वै
चिष्टुब् व्वजस्त्रिष्टुब् व्वजो यूपस्तुस्मादेकादशारत्निं परि-
वासयेत् ॥ २२ ॥

द्वादशारत्निं परिवासयेत् । द्वादश वै मासाः
संवत्सरस्य संवत्सरो व्वजो व्वजो यूपस्तुस्माद् द्वादशा-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २३ ॥

त्रयोदशारत्निं परिवासयेत् । त्रयोदश वै मासाः

संवत्सरस्य संवत्सरो वृजो वृजो यूपस्तस्मात्त्रयोदश-
रत्निं परिवासयेत् ॥ २४ ॥

पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् । पुञ्चदशो वै वृजो
वृजो यूपस्तस्मात् पुञ्चदशरत्निं परिवासयेत् ॥ २५ ॥

सप्तदशरत्निर्वाजयेद्यूपः । अपरिमित एव स्या-
दुपरिमितेन वा एतेन वृज्येण देवा अपरिमित मजयं-
स्तथो एवैषु एतेन वृज्येणापरिमितेनैवापरिमितं जयति
तस्मादुपरिमित एव स्यात् ॥ २६ ॥

स वा ऽष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वार्द्धो
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वार्द्धं एषु यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २७ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [ई. ४.] ॥

अथ यूपप्रयोग उच्यते—“यूपं ब्रह्मन्नित्यादिना । ‘ब्रह्मन्’
केत्यन् । ‘वैष्णव्यर्चा’ आहवनीये जुहुयात्¹ । “सस्य देवता”-
इत्यण्² । “दिवं मा लेखीरन्तरिचं मा हिंसीः पृथिव्याः सम्भव-
धि”-इतिमन्त्रेण³ । मन्त्रादौ लोकत्रयाक्रमणस्योक्तत्वेन विष्णु-
साम्याद् वैष्णवल मतस्तदर्थवाच्यो वैष्णवलं युक्तम् ॥ १ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १६ ।

२— पा० सू० ४. २. २४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. १ । तत्र “द्यां-मा लेखीरिति पाठः ६

सुचो वैष्णव्यत्वं प्रशंसति— “यदेव वैष्णव्या जुहोतीति ।
“यज्ञेनैतद्यूप मच्छेतीति । यज्ञेनैव यूप मभिलक्ष्य गतवान्
भवति ॥ १ ॥

“स यदि सुचेत्यादि । स्पष्टम् । “उरु विष्णविति । एष मन्त्रो
वैमर्जनौहोम मधिकृत्य व्याख्यातः^१, अत एव ब्राह्मणे नेह व्याख्यातः ।
अत्र सूत्रम्— “यूपाहुतिं जुहोति चतुर्गृहीतं सुवेण वोरु विष्ण-
विति^२ ॥ ३ ॥

“यदाज्यं परिशिष्टं भवतीति । अवशिष्ट माज्य मध्वरुरादत्ते ।
“यत्तद्वृण इति । ‘यत्’ तत्त्वकस्य ‘ग्रस्तं भवति’ वाग्नीनिशानं
शिलादौ । जोषयन्ते यं यूपायाल मिति, त आयनीति
सम्बन्धः^३ ॥ ४ ॥

“त मेव मभिमृश्य जपतीति^४ । ‘तम्’ यूपम् ‘एवम्’ ‘अभि-
मृश्य जपति’ “अत्यन्यानगाम्”—इत्येवंरूपेणेत्यर्थः । अथवा अभिमर्शनं
न कर्त्तव्यम्, ‘पश्चात्’ ‘प्राङ्’ ‘तिष्ठन् एव’ ‘अभिमन्त्रयते’ । अत्र
“यूप मभिमृशत्यन्यानिति प्राङ् तिष्ठन्नभिमन्त्रयते वा पालाशं
बज्रलपणम्”—इत्यादि^५ सूत्रं द्रष्टव्यम् ॥

मन्त्रस्याय मर्थः^६ ।— हे पुरोवर्त्ति-पलाशादिरूपवृक्ष ! तव
प्राप्तेः पूर्वम् ‘अन्यान्’ यूपानपि नामाजातीयान् वृक्षान् ‘अत्यगाम्’

१— पुरस्तात् ५ प्र० २ ब्रा० १५, १६ क० (३८०, ३९१ प०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ६. १. ४ । ३— का० औ० सू० ६. १. ५ ।

४— का० औ० सू० ६. १. ६ क । ५— का० औ० सू० ६. १. ६-१० ।

६— आस्रावस्त्वैषः— वा० सं० ५. ४२. १ ।

अतिक्रम्य त्वां प्राप्तोऽस्मि । एवम् 'अन्यान्' ब्राह्मणोक्तातिरिक्तानपि 'नोपागाम्' नापगच्छामि । 'त्वा' त्वाम् 'परेभ्यः' त्वत्तोऽप्युपरि वर्त्तमाना ये सन्ति, तेभ्यः 'अर्वाक्' अधस्तात् प्रथमं वर्त्तमानम् 'अविदम्' । तथा 'अवरेभ्यः' पूर्वभाविनः सकाशात् त्वां 'परः' परस्ताद् वर्त्तमानम् 'अविदम्' । आद्यन्तयोर्वर्त्तमानानां वाता-
तपादिकृतदोषसम्भवात् निष्कृष्टत्वम्, अतः सर्वेषां मध्ये वर्त्तमानं त्वा मेव निर्दोष मविद मित्यर्थः । हे 'देव ! वनस्पते !' 'तं' तादृशं 'त्वा' त्वां 'जुषामहे' इति ॥

मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— "तद्यथेति । 'यथा' 'ब्रह्मणा' पुरुषाणां 'मध्यात्' एक मवहस्य 'साधवे' शोभनीये 'कर्मणे' 'जुषेत' सेवेत, 'सः' जुष्टा 'एतमनाः' दत्तचित्तः, कर्मार्थं मङ्गीकृत-
मनस्कः सन् 'तस्मै कर्मणे' तत् कर्म कर्तुं भवेत्, अथवा 'कर्मणे एतमनाः स्यात्' कर्म कर्तुं बुद्धिः प्रवृत्तेत्यर्थः । 'एव मेवैतत्' इति दार्ष्टान्तिकाभिधानं मुक्तार्थम् ॥ ५-७ ॥

"देवास्त्रेति । देवानां जोषणाभिधानस्य प्रार्थनायाः प्रयोजनं माह— "तदे सप्तद्वयं देवाः साधवे कर्मणे जुषान्तेति ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणेति^१ । "विष्णवे त्वा"—'इति'^२ मन्त्रेण 'सुवेण' 'उपसृशति' । 'विष्णवे' यूपायेत्यर्थः । सृशामीति शेषः । कथं यूपस्य विष्णुल मिति, तच्चाह— "वैष्णवो यूप इति । 'यूपः' 'वैष्णवो हि' विष्णुदेवत्यः खलु । तदेव कथं मिति, तच्चाह—

“यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञस्यापि विष्णुत्वे यूपस्य किं मायात
मित्यत आह— “यज्ञाय ह्येनं वृक्षतीति ॥ ८ ॥

“अथ दर्भतरुणक मिति^१ । “ओषधे चायस्व”—‘इति’^२ कुश-
तरुणेन यूपं व्यवहितं कुर्यात् । हे ‘ओषधे !’ त्वं प्रहारव्यथातो
‘एनं’ वृक्षं ‘चायस्व’ । ‘यज्ञो वै परशुः’ क्सेदकत्वात् परशोर्वज्रत्वम् ।
“स्वधिते मेनम्”—‘इति’^३ क्सेदनमन्त्रः स्पष्ट एव ॥ १० ॥

“स यं प्रथम मिति । प्रथमच्छिन्नं शकलं यूपपावटे प्रक्षेपार्थं
माददीत^४ । “तं वा अनक्षस्तम्भ मित्यादि^५ । न विद्यते ‘अक्ष’
शकटाङ्गस्य स्तम्भो यस्मिन् व्रश्चनकर्मणि, ‘तम् अनक्षस्तम्भम्’; अक्ष-
संस्पर्शा यथा न स्यात्, एवं सर्वे वृक्षेदित्यर्थः^६ । तत्प्रयोजन माह—
“उत ह्येन मनसेति । अक्षो ह्यनसा यूपं नयेयुः, तदा अक्षं मा
वधिष्ठेति ॥ ११ ॥

यूपस्याधःपातनविषये प्रागादिदिक्चयं विकल्पयति— “तं प्राञ्चं
पातयेदित्यादिना । अन्यस्यां दिशि पातनं निषेधति । “दक्षिणायै
त्वेनं दिशः परिविवाधिषेतेति^७ । ‘एनं’ यूपं ‘दक्षिणायै’

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

२— वा० सं० ५. ४२. ३ ।

३— वा० सं० ५. ४२. ४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. १३ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १. १४ ।

६— “स्याङ्गुरनसोऽक्षं स्तम्भातीत्यक्षस्तम्भः, न अक्षस्तम्भोऽनक्षस्तम्भः;
यथा गच्छन् शकटस्य अक्षं मवशिष्टः स्याङ्गुर्न स्तम्भाति, तथा
नौचं किन्द्यादित्यर्थः”—इति चात्र या० दे० ।

७— का० श्रौ० सू० ६. १. १७ । ‘परिविवाधिषेतेति’—इति च

‘दक्षिणस्या’ ‘दिशः’ परिबाधकं कारयितुं मिच्छेदित्यर्थः; तस्याः
पितृदेवत्यात् ॥ १२ ॥

“तं प्रच्यवमानं मनुमन्त्रयत इति । तत्प्रयोजनं माह— “वज्रो
वा एष भवतीति । “स्फुस्तृतीयं रथस्तृतीयं यूपस्तृतीयं मिति-
श्रुतेः^१ वज्रावयवत्वाद् यूपस्य वज्रत्वम् । अतो वज्रपात इव यूपार्थ-
वृत्तपातः । “लोकाः संरेजन्त इति । “भ्यसते रेजत इति भयवेप-
नयोः”—इति^२ यास्कः ॥ १३ ॥

“स यदाहेति । “पृथिव्या सम्भव”—इत्यस्य^३ तात्पर्यं माह—
‘सञ्जानीष्वेत्येवैतदाहेति । सम्मतिं मैकमत्यं प्राप्नुहीत्यर्थः । “अयं
हि त्वेति”^४ । “अयं” खलु ‘स्वधितिः’ केदनसाधनपरशुः ‘तेतिजानः’
निश्चितो भवन् ‘महते’ ‘सौभगाय’ सुभगत्वाय, अष्टाश्रयाकारा-
श्रयणाद्धि सुभगवते; अथवा सुभगो यज्ञः, स एव सौभगः, तदर्थ-
त्वात् प्रणयनस्य । ‘प्रणिनाय’ प्रणयनं कृतवान्, पृथक् कृतवानित्यर्थः ।
केदनाभावे प्रणयनासम्भवात् पूर्वशेषत्वपक्षे परशुना यज्ञार्थं किञ्चस्त्वं
लोकत्रयं मपीडयस्वधः पतेत्यर्थः । पृथग्विनियोगपक्षे उक्तलक्षणं
त्वं शोधयामीत्यर्थः^५ ॥ १४ ॥

आब्रह्मन् होमं विधाय प्रशंसति— “अथाब्रह्मन् मभिजुहोति

१— ते० सं० ५. २६. ४ । इन्द्रो वज्राय वचं प्राहुरदित्यादि द्रष्टव्यम् ।

२— निरु० ३. ४. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. १ ।

४— वा० सं० ५. ४३. २ ।

५— “अयं हि त्वेति शोधनम्”—इति का० औ० सू० ६. १. १८ ।

नेदसो नाष्टेत्यादिना । आ समन्ताद् ब्रश्चनम् 'आब्रश्चनम्', तदभि-
तस्मिन् जुहोति । उक्तहोमविषये सूत्रकारो विकल्पयामास-
“अतस्त्व मित्याब्रश्चनेऽभिजुहोति, यूपे वा तत्संस्कारात् स्थापौ
श्रुतेश्चेति^१ । होमसाधनस्याज्यस्य द्वे सामर्थ्ये; वज्ररूपेण रचकत्वम्,
रेतोरूपेणोत्पादकत्वं चेति । अत आब्रश्चनप्रदेशहोमो वज्रः । तस्मात्
स्थानाद्राचसादिक मुत्पन्नं न भवेत्, उत्पन्नञ्च परिकृतं भवति;
तथा तच्च आब्रश्चनप्रदेशे रेतःस्थापनात् शाखा बद्धधा
जायन्ते^२ ॥ १५ ॥

स जुहोतीति । आब्रश्चनहोममन्त्रस्याय मयः^३ ।— हे 'वनस्पते!
देव !' 'त्वम्' 'अतः' अस्मात् प्रदेशात् 'शतवल्गः' अपरिमिताङ्कुरः
सन् 'विरोह' प्रादुर्भव । 'वयं' च 'महस्ववल्गः' सन्तः 'विरुहेम'
विविधं प्रादुर्भवेम ॥ १६ ॥

“तं परिवासयतीति” । 'तं' यूपं वक्ष्यमाणेन कृत्वा 'परि-
वासयति' आच्छिनन्ति । परिवासने विशेष माह— “स यावन्
मेवाय इति । 'अये' प्रथमम्, प्रथमच्छेदकाले 'यावन्तं' यावत्परि-
माणं 'परिवासयेत्', 'तावानस्यात्' तावतैव भवितव्यम्, स्थापेक्षित-
प्रमाणाय न पुनश्चिन्त्यादित्यर्थः ॥ १७ ॥

यूपमानविषये पञ्चारन्निप्रभृतिपञ्चदशारन्निपर्यन्तान् बहून्

१— का० औ० सू० ६. १. २०-२२ ।

२— “आब्रश्चनाद् वृक्षाणां भूयांस उत्तिष्ठन्ति” ते० सं० २. ५. १. ४ ।

३— वा० सं० ५. ४३. ३ । ४— का० औ० सू० ६. १. २३ ।

प्रकारान् विकल्पितान् दर्शयति— “पञ्चारत्निं परिवासयेत्, पाङ्क्तो यज्ञ इत्यादिना^१। “यो वै यज्ञे हविष्यङ्क्तिं वेद”-इत्यादिना^२ यज्ञस्य हविरादिपञ्चसङ्ख्यायोगात् पञ्चोः पाङ्क्तत्वम् ॥ १८ ॥

“षडरत्नि मिति । “संवत्सरो वज्र इति । संवत्सरस्य, वृच-प्रहरणकाले पुनःपुनरावर्त्तनसाम्यादा, संवत्सरनिर्वर्त्तकस्यादित्य-स्यासुरघातकत्वादा, सारभूतत्वादा वज्रत्वम् ॥ १९ ॥

“अष्टारत्निं परिवासयेदिति । “पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्य गायत्रीति । साक्षादवयवत्वेन ‘गायत्री’ प्रातस्सवनसम्बन्धाद् यज्ञस्य ‘पूर्वार्द्धः’; एषः यूपोऽपि पुरस्तात् मौयमानत्वात् ‘पूर्वार्द्धः’ ॥ २० ॥

“नवारत्नि मिति । “त्रिवृद्वै यज्ञ इति । त्रिवृदादिस्तोममाध्य-त्वात्, सवनभेदेन त्रिवृत्त्वादा, ‘यज्ञस्त्रिवृत्’ । स च ‘त्रिवृत्’ स्तोमः ‘नव वै’; स्तोत्रियनवकरूपत्वात्^३ ॥ २१ ॥

“एकादशारत्नि मिति । “वज्रस्त्रिष्टुबिति । त्रिष्टुभा सह प्रजा-पतेः सकाशादुत्पन्नत्वात् । स चोत्पत्तिरिन्द्रद्वारा वेदितव्या^४ ॥ २२ ॥

“द्वादशारत्नि मिति । उक्तं संवत्सरस्य वज्रत्वम्^५ ॥ २२ ॥ २४ ॥

“पञ्चदशारत्नि मिति । “पञ्चदशो वै वज्र इति । एतदपि

१— का० श्रौ० सू० ई. १. २४-२६ । २— ऐ० ब्रा० २. ३. ६ ।

३— ता० ब्रा० २ प्र० १-३ खण्डाः द्रष्टव्याः ।

४— “प्रजापतिः — ० त मिन्द्रो देवताम्वद्वज्यत, त्रिष्टुप् कन्दो बृहत् साम”-इत्यादि तै० सं ७. १. १. ७ ।

५— उगविंशकण्डौयास्थानं (४०५ पृ० ४ पं०) द्रष्टव्यम् ।

“उरसो बाहुभ्यां पञ्चदशं निरभिमीत, त मिश्रो देवताम्व-
ज्यन्त”-इति श्रुतेः^१ पञ्चदशस्थेन्द्रसम्बन्धाद् द्रष्टव्यम् ॥ २५ ॥

“सप्तदशारन्निर्वाजयेद्यूप इति”^२ । अतोऽत्र स न गृह्यते ॥

इत्थं बह्वन् पचानुपन्यस्यातोऽप्यधिक मप्युन्मान मनुजानाति-
“अपरिमित एव स्यादिति । तच्च कारणमाह- “अपरिमितेन
वेति । वज्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् देवानां प्रयोजनानुसारेण तत्र-
माणस्त्रीकारात् यूपोऽप्यपरिमितो भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

“स वा अष्टाश्रिर्भवतीत्यादि”^३ । स्पष्टम् । कात्यायनोऽपि पञ्चा-
रव्यादिप्रचान् विकल्पयामास- “पञ्चारन्निः पञ्चदशपर्यन्तः सोमे,
दशषष्ठचतुर्दशवर्जं मपरिमितो वा”-इति^४ ॥ २७ ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थास्तुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

१- तै० सं० ७, १. १. ७ ।

२- “सप्तदश वाजपेये, एकविंशतिरश्वमेधे”-इति का० श्रौ० सू०

६. १. ३३, ३४ । वाजपेयाङ्गभूतेऽग्नीषोमीये इति यावत् ।

३- का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. १. ३१, ३२ ।

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्मर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धीन् पञ्चषीरौस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमौः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणौद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
 कार्पासौयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्येत्यं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-

श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण

सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

[अथ सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

अग्निं मादत्ते । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूषणो हस्ताभ्या माददे नार्यसीति समान
एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा ऽएषा यदग्निस्तस्मादाह
नार्यसीति* ॥ १ ॥

अथावटं पुरिलिखति । इदं महः रुक्षसां ग्रीवा
अपिहन्तामीति व्यज्रो वा ऽअग्निर्व्यज्रेणैवैतन्नाष्ट्राणां
रुक्षसां ग्रीवा अपिहन्तति ॥ २ ॥

अथ खनति । प्राञ्च मुत्कर† मुत्किरत्युपरेण सम्भाया-
वटं खनति तदग्रेण प्राञ्चं यूपं निदधात्येतावन्मात्राणि
बह्वींश्चुपुलिष्टादधिनिदधाति तदेवोपुलिष्टाद्यूपशकल
मधिनिदधाति पुरस्तात्पार्श्वतश्च घाल मुपनिदधात्यथ
यवमत्यः प्रोक्षण्यो भवन्ति सोऽसावेव बन्धुः‡ ॥ ३ ॥

स युवानावपति । युवोऽसि यवयास्मद्देवो यवया-
रातीरिति नात्र तिरोहित मिवास्त्यथ प्रोक्षत्येको वै
प्रोक्षणस्य बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ४ ॥

* 'सीति'-इति ग, घ ।

† 'मुत्कर'-इति ग, घ ।

‡ 'बन्धुः'-इति ग, घ ।

स प्रोक्षति । दिवे त्वान्तरिक्षाय त्वा पृथिव्यै त्वेति
वृजो वै यूप एषां लोकाना मभिगुह्या ऽएषां त्वा
लोकाना मभिगुह्यै प्रोक्षामीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

अथ याः प्रोक्षण्यः परिशिष्यन्ते । ता अवटे ऽवनयति
शुन्धन्तां लोकाः पितृषुदना इति पितृदेवत्यो वै कूपः
खातस्तु मेवैतन्मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथ बह्वैर्ऽपि । प्राचीनाग्राणि चोदीचीनाग्राणि
चावस्तृणाति पितृषुदन मसीति पितृदेवत्यं वा ऽअस्यै-
तद्भवति यन्निखातः स यथानिखात ओषधिषु मितः
स्यादेव मेतास्वोषधिषु मितो भवति ॥ ७ ॥

अथ यूपशकलं प्रास्यति । तेजो ह वा ऽएतदुन-
स्पतीनां युद् बाह्याशकल*स्तस्माद्यदा बाह्याशकलं
मपतश्शुवन्युथ शुष्यन्ति तेजो ह्येषा मेतत्तद्यूपशकलं
प्रास्यति सुतेजसं मिनवान्तीति तद्युदेषु एव भवति
नान्य एष हि यजुष्कृतो मेध्यस्तुस्माद्यूपशकलं
प्रास्यति ॥ ८ ॥

स प्रास्यति । अग्नेणौरसि स्वावेशु उन्नेतृणा मिति
पुस्ताद्वा ऽअस्मादेषोऽपच्छिद्यते तुस्मादाहाग्नेणौरसि

* अत्र, इत उत्तरत्र च 'बाह्याशकल'-इत्येव सायणसम्मतः पाठ इति
डा० वेबरः । परं मस्ति तत्र-तत्र च पाठभेदः ।

स्वावेशु उन्नेतृणा मित्येतस्य वित्तादुधि त्वा स्थास्यती-
त्युधि ह्येनं तिष्ठति तस्मादाहैतस्य वित्तादुधि त्वा
स्थास्यतीति ॥ ६ ॥

अथ सुवेणोपहत्याज्यम् । अवटु मभिजुहोति नेदधु-
स्तान्नाद्वा रुक्षाःस्युपोत्तिष्ठानिति वृजो वा आजं
तद्वज्रेणैवैतुं नाद्वा रुक्षाःस्युपबाधते तथाधुस्तान्नाद्वा
रुक्षाःसि नोपोत्तिष्ठन्त्यथ पुरस्तात् परीत्योदङ्गुसीनो*
युप मनक्ति सु आह यूपायाज्यमानायानुब्रूहीति†॥१०॥

सोऽनक्ति । देवत्वा सविता मुध्वानत्किंति सविता वै
देवानां प्रसविता युजमानो वा ऽएष निदानेन यद्युपः
सुर्वं वा ऽइदं मुधु युदिदं किञ्च तदेन मनेन सुर्वेण सु-
स्पर्शयति तदस्मै सविता प्रसविता प्रसौति तस्मादाह
देवत्वा सविता मुध्वानत्किंति‡ ॥ ११ ॥

अथ चषाल मुभयतः प्रत्युज्य प्रतिमुञ्चति । सुपि-
प्पलाभ्यस्त्वौषधीभ्य इति पिप्पलः हैवास्यैतत्तद्यन्मध्ये
सुङ्गृहीत मिव भवति तिर्यग्वा ऽइदं वृक्षे पिप्पल
माहतः स यदेवेदुः सम्बन्धनं चान्तरुपेनित मिव
तदेवैतत्करोति तस्मान्मध्ये सुङ्गृहीत मिव भवति ॥ १२ ॥

* 'दङ्गुसीनो'—इति क, ख ।

† 'ति'—इति ग, घ ।

‡ 'किंति'—इति ख ।

आन्तु मग्निष्ठा मनक्ति । युजमानो वा ऽअग्निष्ठा रुच
आज्यः रुसेनैवैतद्युजमान मनक्ति तुस्मादान्तु मग्निष्ठा
मनक्त्युथ परिव्ययुणं प्रति समन्तं पुरिमृशत्यथाहो-
ह्रीयुमाणायानुब्रूहीति ॥ १३ ॥

स उच्छ्रयति । द्या मुग्नेणास्पृष्टु ऽआन्तरिक्षं मध्ये-
नाप्राः पृथिवी मुपरेणाद्वहौरिति वृजो वै यूप रषां
लोकाना मभिजित्यै तेन वृजोणेमांलोकानस्पृणुतुऽश्भ्यो
लोकेभ्यः सपत्नान्निर्भजति ॥ १४ ॥

अथ मिनोति । या ते धामान्युष्मसि गुर्मध्यै युच
गुवो भूरि शृङ्गा अयासः अचाह तदुरुगायस्य विष्णोः
परमुं पदं मुव भारि* भूरीत्येतया त्रिष्टुभा मिनोति
वृजस्त्रिष्टुब् वृजो यूपस्तुस्मात्त्रिष्टुभा मिनोति ॥ १५ ॥

सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोति । युजमानो वा ऽअग्नि-
ष्ठाग्निरु वै यज्ञः स यदग्रेरग्निष्ठाः ह्वलुयेद्धलेद्ध यज्ञाद्युज-
मानस्तस्मात् सम्प्रत्यग्नि मग्निष्ठां मिनोत्यथ पुर्यूहत्यथ
पुर्यूषत्यथापु उपनिनयति ॥ १६ ॥

अथैव मभिपुद्य व्वाचयति । विष्णोः कुर्माणि पश्यत
यतो व्रतानि पस्पशे । इन्द्रस्य युज्यः सखेति वृजं वा

* 'भाति'—इति सा०-सम्मतः । स च ऋक्पाठः २. २. २४. ६ (निब०
२. २. ३.) । मन्त्रस्यैतस्योपक्रमेऽप्यस्यैवं पाठमेव ऋग्यजुःसंहितयोः ।

ऽएष प्राहाषीद्यो यूप मुदुशिश्त्रियद्विष्णोर्विजितिं
पश्यतेत्येवैतदाह यदाह विष्णोः कर्माणि पश्यत यतो
व्रतानि पश्यन्ते* । इन्द्रस्य युज्यः सखेतीन्द्रो वै यज्ञस्य
देवता वैष्णवो यूपस्तः५ सेन्द्रं करोति तुस्मादाहुन्द्रस्य
युज्यः सखेति† ॥ १७ ॥

अथ चषाल मुदौक्षते । तद्विष्णोः परमं पदं५ सदा
पश्यन्ति सूरयः । द्विवीव चक्षुरातत मिति वृजं वा
ऽएष प्राहाषीद्यो यूप मुदुशिश्त्रियत्तां विष्णोर्विजितिं
पश्यतेत्येवैतदाह यदाह तद्विष्णोः परमं पदं५ सदा
पश्यन्ति सूरयः । द्विवीव चक्षुरातत मिति‡ ॥ १८ ॥

अथ पुरिव्ययति । अनमतायै न्वेव पुरिव्ययति
तस्मादुचेव पुरिव्ययत्युचेव ह्रीदं व्यासो भवत्यनाद्य
मेवास्मिन्नेतद्वदधात्युचेव ह्रीद मुन्नं प्रतितिष्ठति तस्मा-
दुचेव पुरिव्ययति ॥ १९ ॥

चिद्वृता पुरिव्ययति । चिद्वृत्तुन्नं पशुवो ह्युन्नं पितृ
माता यज्जायते तत्तृतीयं तस्मान्चिद्वृता पुरि-
व्ययति ॥ २० ॥

* 'पश्यन्ते'—इति ग-घ-पुस्तकयोरशुद्धः ।

† 'सखेति'—इति ख, 'सखेति'—इति ग, घ ।

‡ 'मिति'—इति ख, 'मिति'—इति ग, घ ।

स परिब्रूयति । परिवीरसि पुरि त्वा दैवीर्विशो
थयन्तां पुरीमं युजमानः रायो मनुष्याणा मिति
न युजमानायां शिष माशास्ते यदाह पुरीमं युजमानः
रायो मनुष्याणा मिति* ॥ २१ ॥

अथ यूपशकल मवगूहति । दिवः स्वनुरसीति प्रजा
हैवास्यैषा तस्माद्यदि यूपैकादशिनौ स्यात् स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यासं तस्य हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा
जायतेऽथ यो विपर्यास मवगूहति न स्वः स्वं तस्य
हैषा मुग्धानुव्रता प्रजा जायते तस्मादु स्वः स्व
मेवावगूहेदुविपर्यासः† ॥ २२ ॥

स्वर्गस्यो हैष लोकस्य समारोहणः क्रियते । यद्यूप-
शकल इयुः रशना रशनायै यूपशकलो यूपशकला-
चघालं चघालात् स्वर्गं लोकः समश्नुते ॥ २३ ॥

अथ यस्मात्स्वरुर्नाम । एतस्माद्वा यथोऽर्पाच्छ्रुते
तस्यैतत् स्व मेवारुर्भवति तस्मात्स्वरुर्नाम ॥ २४ ॥

तस्य यन्निखातम् । तेन पितृलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
निखाताद्वा रशनायै तेन मनुष्यलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं
रशनाया आ चघालात्तेन देवलोकं जयत्यथ यदूर्ध्वं

* 'मिति'—इति ग, घ ।

† 'सम्'—इति ख ।

‡ 'तुदस्यैतत्'—इति क ।

चषालाद् द्यङ्गुलं वा चङ्गुलं वा साध्या इति देवास्तेन
तेषां लोको जयति सुलोको ह* वै साध्यैर्देवैर्भवति य
एव मेतद्देद ॥ २५ ॥

तं वै पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति । व्यज्रो वै यूपो व्यज्रो दण्डः
पूर्वाङ्घ्रिं वै दण्डस्याभिपुच्छ प्रहरति पूर्वाङ्घ्रिं एष यज्ञस्य
तस्मात्पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति ॥ २६ ॥

यज्ञेन वै देवाः । इमां जितिं जिग्युर्येषा मिथं
जितिस्ते होचुः कथं न इदं मनुष्यैरनभ्यारोह्यः स्यादिति
ते यज्ञस्य रुसं धीत्वा यथा मधु मधुकृतो निर्वृयेयुर्विदुश्च
यज्ञं यूपेन योषयित्वा तिरोऽभवन्तथ यदेनेनायोपयं-
स्तस्माद्यूपो नाम पुरस्ताद्वै प्रज्ञा पुरस्तान्मनोजवस्तस्मा-
त्पूर्वाङ्घ्रिं मिनोति ॥ २७ ॥

स वा ऽष्टाश्रिर्भवति । अष्टाक्षरा वै गायत्री पूर्वाङ्घ्रिं
वै यज्ञस्य गायत्री पूर्वाङ्घ्रिं एष यज्ञस्य तस्मादष्टाश्रि-
र्भवति ॥ २८ ॥

तु ह स्मैतुं देवा अनुप्रहरन्ति । युधेद मुषेतर्ह्येके-
ऽनुप्रहरन्तीति देवा अकुर्वन्ति ततो रुक्षांसि यज्ञ
मनुदपिबन्त ॥ २९ ॥

ते देवा अध्वर्यु मब्रुवन् । यूप शकल मेव जुहुधि
तदुद्द्वैषु स्वगाकृतो भविष्यति तथो रुक्षांसि यज्ञं
नानूत्यास्यन्ते ऽयं वै व्यज उद्यत इति* ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युः । यूपशकल मेवाजुहोतदुद्द्वैषु स्वगाकृत
आसीत्तथो रुक्षांसि यज्ञं नानूदपिबन्तायं वै व्यज
उद्यत इति ॥ ३१ ॥

तथो ऽण्वेषु एतत् । यूपशकल मेव जुहोति तदुद्द्वैषु
स्वगाकृतो भवति तथो रुक्षांसि यज्ञं नानूत्पिबन्तेऽयं वै
व्यज उद्यत इति सु जुहोति दिवं ते धूर्मो गच्छतु
स्वर्ज्योतिः पृथिवीं भुस्मनापृण स्वाहेति ॥ ३२ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७.१०.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिष्ठं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

“अग्नि मादत्ते देवस्य त्वा (१ क०)”-इत्यादिकम्, “स यथा-
निखात ओषधिषु मितः स्यादेव मेतास्त्रोषधिषु मितो भवति
(७ क०)”-इत्यन्तश्च यन्त्रजात मौदुम्बराः श्रवटनिर्माणविधानेनैव

* ‘इति’-इति ग, घ ।

व्याख्यातप्राथम्यम्^१ । “उपरेण सन्नायेति । दूधस्थातृो मूलभाग
उपरः; तावत्परिमितं दूपावटं कुर्यात् । “एतावन्मात्राणीति ।
सृष्टिपरिमितानि दूपाग्रे निदध्यात् दूपशकलं च^२ ॥ १-७ ॥

दूपशकलस्य गर्त्तं स्थापनं सार्थवादं विधत्ते— “अथ दूपशकलं
प्रास्यति^३ तेजो ह वा एतदित्यादिना । तत्तेजस्व मिदानौत्तन-
प्रसिद्ध्या समर्थयते— “तस्माद् यदा बाह्यशकलं मित्यादिना ।
‘अपतच्छण्वन्ति’ तच्छणेन लघूकुर्वन्ति । “तनूकरणे तच्च”-इति^४
श्रुः । “एष एव भवतीति । दूपत्वगात्मक एव भवेत् ‘नान्य’
शकलः । अत्र कारणं माह— “एष हि यजुष्कृतो मेध्य इति ।
यजुषा “स्वधिते मेनम्”-इतिमन्त्रेण निष्यादितः^५, अत एव
मेध्यः ॥ ८ ॥

शकलप्रासनं समन्त्रकं विधत्ते— “स प्रास्यति^६ अग्नेणी-
रसीति^७ । द्विद्यमानस्य दूपस्य प्रथमम् अग्रे नीयत इति ‘अग्नेणीः’,
दूपावयवभूत इत्यर्थः । यदा अग्रेऽवस्थितो दूपोऽवटं प्रति नीयत
इति ‘अग्नेणीः’, पुरस्तर इत्यर्थः । यस्त्वम् ‘अग्नेणीरसि’, स त्वम्
‘उन्नेदृणां’ जड्वं नेदृणा मध्वर्यूणां ‘स्त्रावेशः’ दूपावटे सुखेन तैरा-

१— पुरस्तात् (३४६ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— “देवस्य त्वेत्थन्नि मादाय”-इत्यादीनि सूत्राणीहानिोचानि (सू० ६.

२. ८-१२) । “देवस्य त्वा”-इति मन्त्रस्तु वा० सं० ६. १. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. २. १३ । ४— पा० सू० ३. १. ७६ ।

५— अलुपद मेवोक्तम् (४०२ पृ० ५ पं०) ।

६— का० श्रौ० सू० ६. २. १६ । ७— वा० सं० ६. २. १ ।

विश्रुत इति स्वावेशः । स त्वं हे धूपप्रकल ! 'एतस्य' कर्मणः
'वित्तात्' । "विद ज्ञाने"^१ । कर्मणि षष्ठौ । विद्धि, विदितार्था
भवति; कर्म कृतवान् न भवति । "अधि ता स्वास्यतीति ।
अधीत्युपरिभावे । हे धूपप्रकल ! 'ता मधि' तवोपरि धूपः
स्वास्यति, तस्मावस्थानं वित्तात् । अग्नेषीरित्यस्य तात्पर्यं माह—
"पुरस्ताद्वा अस्मादिति । यस्मादेव शकलः 'अस्माद्' धूपात्
'पुरस्तात्' अपि क्षियते; अस्य प्रथमशकलत्वात्, धूपात् प्रथमं
नीयमानत्वात् 'अग्नेषीः' स्वावेश इत्यर्थः । 'एतस्य' सम्यक् बन्धनं
वित्तादित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"अथ सुवेणोपहृत्याज्य मिति । 'आज्यम् उपहृत्य', 'सुवेण'
आदाय, 'अवटम् अभि' तूष्णीं 'जुहोति' । "तूष्णीम्"—इति^२
सूत्रम् । आग्नस्यनहोमार्थवादे "नेदधस्तादित्यादिकं व्याख्यातम् ।
"अथ पुरस्तात् परीत्येति"^३ । अवटस्य 'पुरस्तात्' 'परीत्य' परि-
क्रम्य 'उदङ्' उदङ्मुखः, 'आसीनः' अध्वर्युर्यजमानो वा 'धूपम्
अनक्ति'; "अध्वर्युर्यजमानो वा धूपं मनक्ति"—इति^४ सूत्रकार-
वचनात् । स्पष्टार्थो धूपाञ्जनप्रैवः ॥ १० ॥

"सोऽनक्तीति"^५ । "देवस्त्वा"—इत्यञ्जनमन्त्रस्य^६ तात्पर्यं माह—

१— अदा० प० ५४ धा० ।

२— "सुवेणावटे जुहोति तूष्णीम्"—इति का० श्रौ० सू० ६. २. २० ।

३— पुरस्तात् (४०४ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ क । ५— का० श्रौ० सू० ६. २. २१ ख ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. १ । ७— वा० सं० ६. २. २१ ।

“सविता वै देवाना मित्यादिना । यजमानमिष्याद्यस्य यामस्य
यूपेनापि मिष्याद्यत्वात्, तस्मिद्धिन्याथात् यजमान एव यूपत्वेनोप-
चर्यते । “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु”-इत्याद्युक्तप्रकारेण
‘सर्वं मिदं मधु’ । ‘ततः’ ‘एनम्’ यूप मेव, यूपद्वारेण ‘अग्नेन
सर्वेण’ मधुभूतेन चराचरेण आज्यद्वारेण ‘संस्पर्शयति’ ॥ ११ ॥

“अथ चषाल मुभयतः प्रत्यज्येति^१ । चषालो यूपस्योपरि
प्रतिमोक्तव्योऽष्टाश्रिः मध्ये सन्नतो वलयः^२ । तम् ‘उभयतः’ आज्येन
‘प्रत्यज्य’ ‘प्रति मुञ्चति’ उपरि बध्नाति ॥

मन्त्रार्थस्त्वेषः^३ ।— हे चषाल ! त्वां ‘सुपिप्पलाभ्यः’ शोभन-
फलाभ्यः ‘ओषधीभ्यः’ तासां मर्यादय, प्रति मुञ्चामीति शेषः ।
अस्य यूपस्य चषालं सुपिप्पलं खलु, तच्चषालं मध्ये सङ्गृहीत
मिव कुर्यात् ॥

- * उक्तं यूपफलरूपत्वं लौकिकवृक्षदृष्टान्तेन दृढयति— “तिर्थमा
इदं मिति । ‘आहतं’ सम्बद्धम्, ‘यदेवेदं सम्बन्धनं’ सम्बन्ध-
साधनं वृत्तनं फलं च, ‘अन्तरा’ वृत्तफलयोर्मध्ये “उपेनित मिव”
‘उपेनितम्’ अल्पपरिमाणं विद्यते, ‘तदेव’ ‘एतत्’ एतेन चषालोपे-
नितेन कृतवान् भवति । ‘तस्मात् मध्ये’ इदं मित्युपसंहारः ॥ १२ ॥

१— इहैवोपरिष्ठात् (१४ का० ४ प्र० ५ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३, ४ ।

३— “अथाक्षषालं पृथुमात्रं मष्टाश्रि मध्यसङ्गृहीतम्, ऊर्ध्वमध्ये प्रति-
मुञ्चति”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २८, २९ ।

४— वा० सं० ६. २. ३ ।

पुनराञ्जनं विधत्ते— “आन्त मग्निष्ठा मनक्नोति” । ‘अग्निष्ठाः’
अग्नेरभिमुख्यस्थितः, तम् ‘अग्निष्ठाम्’, ‘आन्तम्’ उपरिप्रदेशपर्यन्तम्
‘अनक्ति’ । “सोपर मग्निष्ठादेश मक्का”—इत्यादि^१ च सूत्रम् ।
‘सोपरम्’ उपरसहितम् । अग्निसन्निधिसाम्यात् ‘अग्निष्ठाः’ यज-
मानः । “अथ परिव्ययण मित्यादि । ‘परिव्ययणं’ परिव्ययणो
रग्न्यावेष्टनप्रदेशः, तं ‘प्रति’ ‘समन्तम्’ आज्येन ‘परिमृशति’ परि-
मृशेत् । “उच्छ्रियमाणायानुब्रूहि”—इति^२ सन्धेय सुक्ता— ॥ १३ ॥

“स उच्छ्रियति द्या मणेत्त्यादि” । “द्या मणेण”—इति मन्त्रेण^३
उच्छ्रयणं कुर्यात् । हे यूप ! ‘द्याम्’ अन्तरिक्षम् ‘अणेण’ अग्नभागेन
‘अस्पृचः’ स्पृष्टवानसि, तथा तव ‘मध्येन’ मध्यभागेन ‘अन्तरिक्षम्
आ अग्राः’ आपूरितवानसि, ‘पृथिवीम्’ उपरेण भूमौ स्थाप्यो
भाग उपरः, तेन भूलोकम् ‘अदृंक्षीः’ दृढ मकरोः । “वज्रो वै
यूपः”—इत्यादि छतप्रब्धार्थम् ॥ १४ ॥

“अथ भिनोतीत्यादि” । “या ते”—इति मन्त्रेण^४ यूपं भिनु-
यात् । हे विष्णो ! ‘ते’ ‘या’ यानि ‘धामानि’ स्थानानि ‘गमन्त्री’
गमनाय प्राप्तये ‘उग्मासि’ कामयामहे, ‘यत्र’ येषु धामसु ‘गावः’
रक्षयः ‘भूरिष्टङ्गाः’ प्रभृतोर्द्धप्रदेशाः ‘अयासः’ अयनाः गन्तारो
रक्षयः, तं परिवेषं हे विष्णो ! ‘अत्रा’ एषु स्थानेषु ‘उरुगायस्व’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ५ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ७ ।

५— वा० सं० ६. २. ४ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ ।

७— वा० सं० ६. ३. १ ।

प्रभृतवाग्गीथमानस्य, 'विष्णोः' व्याप्तस्य, तव श्रुति-स्मृति-प्रसिद्धं
'परमम्' उत्कृष्टं 'पदम्' 'भूरि' प्रभृतम् 'अवभाति' सर्वदा प्रका-
शते, प्रार्थयामह इति शेषः । अथ मधिदैवतः सङ्ग्रहेणोक्तार्थः ॥

अथवा प्रकृतेऽधियज्ञपरतया व्याख्येयः । अस्मिन् पक्षे 'विष्णोः'
सर्वमन्त्रव्याप्तस्य यज्ञस्य, धामानीत्यादि पूर्ववत् ; अत्रोक्तग्रायस्य
विष्णोस्ते 'परमं' पराङ्गे 'पदं' यूपस्य भवभातीति^१ ॥

मन्त्रस्य त्रिष्टुप्त्वं यूपमानस्योचित मिति प्रशंसति— "एतथा
त्रिष्टुभेति ॥ १५ ॥

माने विशेष माह— "सम्यत्यग्नि मिति^२ । 'अग्निष्टाम्' 'सम-
त्यग्निम्' अन्यभिसुखं 'मिनोति' प्रक्रमार्थम् । विपक्षे दोषप्रदर्शनेन
दृढयति— "यजमानो वा अग्निष्टाग्निरिति । 'सः' अर्धयुः 'यद्'
यदि 'अग्नेः' सकाशात् 'अग्निष्ठां' 'कलयेत्' चालयेत्, 'यज्ञात्'
'यजमानः' अपि 'कलेत्' पश्येत्, 'तस्मात्' सम्यत्यग्निं' मनुयात् ॥

"अथ पर्यूहतीति^३ । पर्यूहणादिमन्त्राणां मौदुम्बरां सुकृतात्^४
अथ ब्राह्मणे उपेक्षिताः ॥ १६ ॥

"अथैव मभिपद्येति^५ । एवं कर्मकलापं कृत्वा यूप मन्त्रारम्भ

१— एतन्मन्त्रस्य व्याख्येयं व्याख्यानञ्च द्रष्टव्यम् (२. २. ३. निब०) ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. ८ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४— पर्यूहणम्, पर्यवृषणम्, अथ उपनिगयन मिति त्रौषि कर्माणि ४ प्र०

५ ब्रा० १७, १८, १९ कण्विकासु (३३४ पृ०) विहितानि ।

तत्र दावेव मन्त्रौ । तौ त्विह वा० सं० ६. ३. २, ३ पुनराह्वातौ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

‘वाचयति’ “विष्णोः कर्माणि”-इत्यसु^१ मन्त्रम् । “विष्णोः कर्मा-
णीति वाचयति यूप मन्त्रारम्भम्”-इति^२ हि सूचम् ॥

अथ मर्थः ।— ‘विष्णोः’ यज्ञात्मनः ‘कर्माणि पश्यत’ इह नराः !
‘यतः’ यस्माद् ‘व्रतानि’ कर्माणि जायन्ते, यानि च ‘पस्यसे’
सृष्टवान् । यो विष्णुः ‘इन्द्रस्य’ च यज्ञाभिमानिनो देवस्य ‘युज्यः’
योग्यः ‘सखा’ सखिभूतः ॥

मन्त्रतात्पर्यं व्याचष्टे— “वज्रं वा एष इत्यादिना । ‘उदग्नि-
त्रियत्’-इति, “अग्निं सेवयाम^३”-इत्यस्य लुङि रूपम् । कर्मणां
वज्रत्वेऽपि विजितेरेकत्वात् एकवचनान्नं निर्दिष्टम् । चतुर्थपादे
इन्द्रश्रवणं सङ्गतं मित्याह— “इन्द्रो वै यज्ञस्य देवतेति ॥ १७ ॥

“अथ चषाल मुदीचते^४ तद्विष्णोरित्यादि^५ । ‘उदीचते’ ऊर्द्धं
मीचेत । ‘विष्णोः’ यज्ञस्य ‘तत्’ ‘परमं पदम्’ पद्यत इति पदं
यूपः, तं ‘सदा पश्यन्ति’ ‘सूरयः’ विद्वांसः । कौटुम्भम् ? ‘दिवि’
आकाशे निरावरणे ‘आततं’ प्रसृतम् ‘चक्षुरिव’ ।

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— परमपदस्य यूपस्य श्रवणार्थं मुद्यत-
वज्ररूपत्वात्, तद्दर्शनेन यज्ञविघातकानां मसुराणां पलायनात्,
उच्छ्रितयूप एव विष्णोर्विजितस्त्वं ‘पश्यत’— ‘इति’ मन्त्रः ‘आह’
इत्यर्थः ॥ १८ ॥

१— वा० सं० ६. ४. १ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२ ।

३— भा० उ० ८६० धा० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. १३ ।

५— तन्मन्त्रपाठस्य— वा० सं० ६. ४. २ ।

रश्मनापरिव्ययनं विधाय प्रशंसति— “अथ परिव्ययतीति^१।
परिव्ययनप्रदेश मभिनयेन निर्दिशति— ‘अत्र’^२ नाभिप्रदेशे
इत्यर्थः। “नाभिदन्ने परिवयति”—इति तैत्तिरीयकम्^३। उक्तायै
लोकस्थितिं हेतुकरोति— “अत्रैव हीति। लोके हि मध्यदेशे
खलु ‘इदं’ वसनं ‘भवति’; तस्मादित्यर्थः। “अस्नाद्य मेवेत्यादि।
रश्मनाया अस्नसम्बन्धिविकारत्वेनास्नरूपत्वात् अस्न मेवास्निक्षुप-
स्थापितवान् भवति ॥ १८ ॥

रश्मनायास्त्रैगुण्य माह— “त्रिवृतेति^४। अस्नस्य त्रिवृत्तं कुच
दृष्ट मिति, तद् दर्शयति— “पशवो ह्यस्न मिति। कथं तेषु त्रिवृत्त
मिति तदुपपादयति— “पिता मातेत्यादि। दधिपयोरूपस्यान्नस्य
त्रयाणां मपि कारणत्वात् तेषां मय्यन्नलोपचारः ॥ १० ॥

“स परिव्ययतीति। परिव्ययने मन्त्र माह— “परिवीरसीति^५।
हे धूप! त्वं ‘परिवीरसि’ परितो रश्मना वेष्टितोऽसि। ‘दैवी
विशः’ देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः त्वां ‘परिव्ययन्ताम्’ वेष्टयन्तु। तथा
‘इमं यजमानम्’ एव ‘मनुष्याणाम्’ इतरेषां मध्ये ‘रायः’ धनानि
परिव्ययन्तु ॥ २१ ॥

“अथ धूपशकलं मवगूहतीति^६। ‘धूपशकलं’ स्वरूपं अवगूहेत्
रश्मनामध्ये। ‘तस्मात्’ स्वरूपरूपत्वात्। एवं सर्वथावगूहनोपत्तात्

१— का० औ० सू० ६. ३. १४ ख।

२— ‘अत्रैव’—इति छ।

३— तै० स० ६. ३. ४, १६।

४— “त्रिगुणा त्रियामा कौशो रश्मना” का० औ० सू० ६. ३. १४ क।

५— वा० सं० ६. ६. १।

६— का० औ० सू० ६. ३. १७।

यूपैकादशिलपचेऽपि 'स्वयूपा नतिक्रमेणैवावगूहेत्' । 'अविपर्यासं'
विपर्यासायाः क्रमेणाग्रहणाद् । दोषाभिधानेनाविपर्यासं प्रशंसति—
“तस्य हैषासुग्धानुव्रतेत्यादिना । असुग्धा माह— ‘अनुव्रता’ यज-
मानव्यापारानुकूला । विपर्यासपचे उक्तवैपरीत्यं व्याख्येयम् ॥ २१ ॥

यूपशकल-रशना-चषालानां क्रमेणोर्द्धावित्वात् स्वर्गारोहण-
सोपानत्वेन प्रशंसति— “स्वर्गस्थो हैष लोकस्य समारोहण इत्या-
दिना ॥ २२ ॥

यूपावयवत्वेन स्वरोः सर्वथावगूहनं प्रशंसितुं तन्नाम निर्वक्ति—
“अथ यस्मात् स्वरुर्नामेति । ‘एतस्मात्’ एव ‘एषः’ यूपशकलः
‘अपश्चिद्यते’ । तत् ‘एतत्’ द्विजं द्रव्यम् अस्य यूपसम्बन्धि पुनः
‘स्व मेव’ स्वकीय मेव ‘अरुः’ गन्ता भवति । ‘तस्मात्’ स्व मिथ-
र्त्तीति ‘स्वरुः’ ‘नाम’ सम्बन्धम् ॥ २३ ॥

यूपं लोकत्रयजयात्मना प्रशंसति— “तस्य यन्निखात मिति ।
निखन्यत इति निखातो गतान्तरालः । “तेन पिद्वलोकं जय-

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १८ ।

२— “त एतं स्वर मपश्यन् यूपशकलम्”—इति ऐ० ब्रा० २. १. ३ ।

“यूपशकल मेतं— स्वरनामकं स्वल्पं काष्ठखण्डम्”—इति तत्र
सायणः । “स्वरणा पशु मनक्ति”—इति तै० सं० ५. ५. ७. १ ।

तै० ब्रा० २. ४. ७. १०, ११ । “स्वर मन्तर्धाय स्वधित्तिना पशुं
समनक्ति, दृतेनाक्तौ एशुं ज्ञायेथा मिति शिरसि । न वा स्वधित्तिना,
स्वरणैव”—इति आप० श्रौ० सू० ७. १४. ११, १२ । मौमांसादर्शने
च जै० सू० ४. २. १-७, अधि० १ स्वरविचारो द्रव्यव्युत्पत्तिः ।

तीति । अथास्मादुपरि यूपाय दिव्यकुलभागः, 'तेन' भागेन 'साधा
इति' प्रसिद्धाः 'देवाः' सन्ति, 'तेषां' लोकं जयति^१ । वेदितुः स
माह—“सल्लोको ह वा इति ॥ २५ ॥

यूपस्य पूर्वाङ्गं भूमौ यत् मानम्, तत् दण्डस्यान्यतः सौति-
“तं वै पूर्वाङ्गं मिनोतीति । यज्ञस्य प्रहरणसाधनत्वात् दीर्घत्वाच्च
वज्रो दण्डः । 'दण्डस्य पूर्वाङ्गम्' 'अभिपद्य' गृहीत्वा प्रहरति;
'यज्ञस्य' अपि 'एषः' यूपः 'पूर्वाङ्गः', होमात् पूर्वं मनुष्ठेयत्वात् ।
'तस्मात्' 'पूर्वाङ्गं' पूर्वभागे 'मिनोति' ॥ २६ ॥

प्रकारान्तरेण पूर्वाङ्गं मभिमातुं भूयो द्योतयति—“यज्ञेन वै
देवा इत्यादिना । एतदसंख्यं गतम्^२ । देवैस्तिरोभावितस्य यज्ञस्य
यूपस्य इतरेषा मनुष्ठादृणां प्रज्ञापकत्वात्, प्रज्ञापकस्य पुरस्ता-
द्भावितदर्शनात् यूपोऽपि पुरस्तात् देशे स्थाप्य इत्यर्थः । 'मनोजवः'
मनसो वेगः । यूपस्य देवैराच्छादितयज्ञस्य प्रज्ञापकत्वं तैत्तिरी-
यकेऽप्युक्तम्—“यज्ञेन वै देवाः सुवर्गं लोकं मायन्; तेऽमन्यन्
मनुष्या नोऽन्वाभविष्यन्तीति; ते यूपेन योपयित्वा सुवर्गं लोकं
मायन्; तं मृषयो यूपेनैवानुप्राजानन्; तद् यूपस्य यूप-
त्वम्”—इति^३ ॥ २७ ॥

“स वा अष्टाश्रित्यादि । स्पष्टम् ॥ २८ ॥

१—तै० सं० ६. ४. ४. २१, २२ वचने द्रष्टव्ये ।

२—१ का० ५ प्र० १ ब्रा० १ क० (४०५ ए०) द्रष्टव्यम् ।

३—तै० सं० ६. ४. ४. २० ।

यूपे^१ निगूढस्य स्वरोहन्तरच प्रतिपत्तिकर्मत्वेन यूपप्रतिनिधा-
त्मना होम मभिधातु माह— “तं ह स्मैत मित्यादिवा । “यथेद
मथेतर्हिक इति । ‘अथेतर्हि’ इदानीं मपि, ‘एके’ अनुष्ठातारः,
‘इदम्’-इत्यनुप्रहरणक्रियाविशेषणम् । देवा यथा, तथा अनु-
प्रहरन्तीत्यर्थः । इदानीं मपि अनुप्रहरण मेव कुर्वन्ति । “देवा
अकुर्वन्ति । न तावद् अज्ञस्यानीयस्य यूपस्य दग्धत्वेन बाधका-
भावात् यथाकामम् ‘उदपिबन्त’ ॥ २८ ॥ ३० ॥

सोऽध्वर्युरिति । देवाः ‘तत्’ तेनैव खलु ‘एषः’ अन्नः ‘संगा-
कृतः’ स्वं स्नानं प्राप्तः, कृतप्रतिपत्तिकः ‘आसीत्’ । खलु
मन्यत् ॥ ३१, ३२ ॥ ४ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

— “अष्टाश्विं करोत्युपरवर्जम्”—इति का० श्रौ० सू० ६. १. २७ ।

‘अष्टाश्विम्—अष्टकोणम् । उपरोऽवटः, तत्सम्बन्धिनं दिखनमाह

यूपस्य प्रदेशं मूलतः पञ्चमांशं वर्जयित्वा’—इति तत्र या० दे० ।

— सर्वं भेतद् अयम्वकरणं तैत्तिरीयभाष्ये भगवता सायणाचार्येण व्यक्तं
व्याख्यातम्, तै० सं० ६. १. ३, ४ इत्ययम् ।

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

यावती वै वेदिस्तावती पृथिवी । वृज्जा वै यूपस्तु-
दिमा मेवैतत् पृथिवी मेतैर्वृजैस्सृणुतेऽस्यै सपत्ना-
न्निर्भजति तस्माद् यूपैकादशिनी भवति द्वादश उप-
शयो भवति वितष्टन्तं दक्षिणतु उपनिदधाति तद्यद्
द्वादश उपशयो भवति ॥ १ ॥

देवा ह वै यज्ञं तन्वानाः* । तेऽसुररक्षसेभ्य आस-
त्ताद् विभयाच्चक्रुस्तद्य एत ऽउच्छिता यथेषुरस्ता तथा वै
स्तृणुते वा न वा स्तृणुते यथा दण्डः प्रहृतस्तेन वै
स्तृणुते वा न वा स्तृणुतेऽथ यु एषु द्वादश उपशयो
भवति यथेषुरायतानस्ता यथोद्यत मुग्रहत मेव मेष
वृज उद्यतो दक्षिणतो नाष्ट्राणाः रुक्षसा मुपहत्यै
तस्माद् द्वादश उपशयो भवति ॥ २ ॥

तं निदधाति† । एषु ते पृथिव्यां लोके आरण्यस्ते
पशुरिति पशुश्च वै यूपश्च तदस्मा आरण्य मेव पशूना
मुनिदिशति तेनो ऽएषु पशुमान् भवति तद् द्वयं
यूपैकादशिन्यै सम्मयन माहुः श्वःसुत्यायै ह न्वेवैके

* 'नाः'-इति ग, घ ।

† 'तन्निदधाति'-इति ख ।

‡ 'तद् द्वयं'-इति घ ।

सुमिन्वन्ति प्रकुव्रुतायै* चैव श्वःसुत्यायै यूपं मिन्वन्तीत्यु
च ॥ ३ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । अग्निष्ठ मेवोच्छयेदिदं वै यूप
मुच्छ्रित्याध्वर्युरा परिव्ययणान्नान्वर्जत्युपरिवीता वा
ऽएतु ऽएताः राधिं व्वसन्ति सा न्वेव परिचक्षा पशुवो† वै
यूप मुच्छ्रयन्ति प्रातर्वै‡ पशूनालभन्ते तुस्मादु प्रातरे-
वोच्छ्रयेत् ॥ ४ ॥

स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्† । तु मेवाग्र ऽउच्छ-
येदथ दक्षिण मथोत्तरं दक्षिणाङ्घ्रिं मुत्तमं तथोदीची
भवति ॥ ५ ॥

अथो ऽदतरथाहुः । दक्षिण मेवाग्रेऽग्निष्ठादुच्छयेदथो-
त्तर मथ दक्षिण मुत्तराङ्घ्रिं मुत्तमं तथो हास्योदगेव
कुर्मानुसन्तिष्ठत ऽइति‡ ॥ ६ ॥

स यो व्वर्षिष्ठः सु दक्षिणाङ्घ्रिः स्यात् । अथ ह्रसूया-
नथ ह्रसूयानुत्तराङ्घ्रिं ह्रसिष्ठस्तथोदीची भवति ॥ ७ ॥

अथ पत्नीभ्यः पत्नीयूप मुच्छ्रयन्ति । सर्वत्वाय न्वेव॥
पत्नीयूप उच्छ्रियते तत् त्वाङ्घ्रं पशु मालभते त्वष्टा वै

* 'प्रकु व्रुतायै'—इति ख, डा०—वेवरेण B—पुस्तके दृष्टम् ।

† 'पशुवो'—इति क ।

‡ 'स्यात्'—इति ग, घ ।

§ 'इति'—इति ग, घ ।

॥ 'त्वेव'—इति पाठः सायणसम्मतः B—पुस्तके दृश्यते च इति डा०—वेवरः ।

क्षिप्तः रेतो विवरोति सुदेष एवैतुक्षिप्तः रेतो वि-
 करोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता युन्मुष्करस्तस्मान्
 मुष्करो भवति तन्न * सुस्थापयेत्युर्मिद्वत मेवोत्सृजेत्
 स युत्सःस्थापयेत् प्रजायै हान्त मियात्तत् प्रजा मत्सृ-
 षति तस्मान् सुस्थापयेत्युर्मिद्वत मेवोत्सृजेत् ॥ ८ ॥
 ५ [७. २.]

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

अग्नीषोनीययूपप्रसङ्गात् यूपैकादशौनी^१ विधातु सुपोद्गात-
 यति— “यावती वै वेदिरिति । “इयं वेदिः परो अन्तः
 पृथिव्याः^२”, “वेदि माहुः परं मन्तं पृथिव्याः^३”—इत्यादिश्रुतेः ।
 ‘इमां’ पृथिवीम् ‘एतैः’ यूपैः ‘वज्रैः’ ‘स्पृणुते’ बलवतीं करोति ।
 अतोऽत्यन्तदाढ्याय यूपैकादशौनी कर्तव्या । अत्र यूपैकादशौनी-
 विधानं “यूपैकादशौनी चेत् रथाक्षमाचाख्यन्तराणि”—इत्यादि-

* ‘तं न’—इति ग, घ ।

१— अग्निष्टोमे आग्नेय-सारस्वत-सौम्य-पौष्ण-वार्हस्य-वैश्वदेव-ऐन्द्र-
 मासत-ऐन्द्राग्र-सावित्र-वारुणा इत्येकादशक्लोमायनसञ्ज्ञकाः सर्व-
 णीयाः पञ्चवो भवन्ति । यथा मेकादशानां नियोजनार्थं मेक एव
 यूपः, प्रतियस्य एकैको वेति नियमात् दूषा अप्यस्मिन् पक्षे एका-
 दशैव भवन्ति । एकादशानां वर्गं एकादशौनीति सङ्क्षेपः । तै० सं०
 ६. ६. ५ द्रष्टव्यम् । तदेतत् सर्वं वा० सं० ३० अध्याये स्पष्टम् ।

२— ऋ० सं० १. १६४. २५ ।

३— तै० सं० ७. ३. १८. ६ ।

सूत्रेषु^१ द्रष्टव्यम् । तस्मिन् पक्षे 'उपशयः' यूपानां समीपे ग्रेते
इत्युपशयोऽस्यो यूपः^२, स 'द्वादश भवति' । स च 'वितष्टः'
विशेषोपरप्रदेशेऽपि तष्टः । 'तं' यूपानां दक्षिणदेशे भूमौ निखातं
कृत्वा तृष्णीं स्थापयेत्^३ ॥ १ ॥

उपशयं रक्षोनाशकत्वेन प्रशंसति— "देवा ह वै यज्ञं तन्माना
इत्यादिना । यथा मुक्तेषुः प्रवृत्तो दन्तिदण्डो वा यदा चञ्जु-
गच्छति, तदा लक्ष्यं विध्यति, न चेन्न; एवं यूपोऽपि उपशय-
सहितः स्थापितः; तत्पतनाशङ्काया अपगतत्वात् रक्षसां यूप-
विषयं भयं नोदियादित्यर्थः । अतो यूपस्य सोपशयत्वे सति
मुक्तेषुवत् यदोपशयाख्यं वज्रं मुद्यच्छतीति रक्षसां भयं मुत्पद्यते ।
तस्मादुपशयः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

निधानमन्त्रमाह— "तं निदधात्येष ते पृथिव्यां लोक आरण्यस्ते
पशुरितीति^४ । हे उपशय ! यूप ! यूपानां दक्षिणदेशः 'पृथिव्यां'
'ते' तव 'लोकः' स्थानम्, अतो न भूम्या मन्त्रमिनामौत्यर्थः ।
तर्ह्यस्य कः पशुः ? इत्याकाङ्क्षायां दर्शयति— "आरण्यस्ते पशु-
रिति । अरण्ये भवः 'आरण्यः' व्याघ्रादिरिति निर्दिशेत्, पृथिव्यां
स्थापयेत् । तथाच सूत्रम्— "वितष्टं द्वादशं निदधात्येष त
इतीति^५ । यूपस्य सर्वथा पशुसम्बन्धोऽपेक्षित इत्याह— "पशुस्य वै

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. ६-१३ ।

२— तै० सं० ६. ६. ४. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ८. १३ । ४— वा० सं० ६. ६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ८. ८. २३ ।

यूपश्चेति । अविनाभूतावित्यर्थः । 'वै'-शब्दः इतरयूपानां पशु-
सम्बन्धनियमप्रसिद्धिद्योतनार्थः । 'तत्' तस्मादव्यभिचारात् । "तद्
द्वय मिति । यूपैकादशिन्याः 'समयनं' 'द्वयं' द्विविध मित्यर्थः ।
'आहुः' विवदन्ते अभिज्ञाः ॥

तच्चैकेषाञ्चित् पच माह— "श्वःसुत्यायै ह त्वेवैके समिन्-
न्तीति । 'श्वः' परेद्युः क्रियमाणायाः सुत्यायाः पूर्वस्मिन् दिने
अग्निष्टप्रमुखान्^१ सर्वान् यूपान् निखनन्ति ॥ ३ ॥

तं पचं निराचष्टे— "तदु तथेति । तस्मिन् काले 'अग्निष्टम्'
एकम् 'एव' उत्तरवेदेः पुरोदेशस्थम् अग्नीषोमीयपश्वर्थम् 'उच्छ्र-
येत्'^२ । इतरेषा मपि पूर्वद्युःस्त्रयणे दोष माह— "इदं वा
इत्यादिना । 'इदं' वक्ष्यमाणं भवतीत्यर्थः । 'आ परिव्ययणात्'
रश्नापरिव्ययणपर्यन्तम्, 'अध्वर्युः' 'नान्वर्जति' नैव हस्तस्यग्निं परि-
त्यजेत् । अतोऽग्निव्यतिरिक्तानां परिव्ययणस्य 'प्रातः' परेद्युः पशु-
पकरणकाले कर्त्तव्यत्वात् हस्त्यां 'रात्रिम्' 'अपरिवीता' नग्ना
वसन्ति । 'सा न्वेव' सैव, उक्तलक्षणैव 'परिचचा' पूर्वद्युःस्त्रयमाण-
पचस्य निन्दा ।

स्वपचे युक्ति माह— "पशवे वै यूप मुच्छ्रयन्तीति । 'तस्मात्'
'प्रातरेव' परेद्युरेव उच्छ्रयणं कुर्यादिति निगमनम्^३ ॥ ४ ॥

एकादशिनौपचे केन क्रमेणोच्छ्रयण मिति, त माह— "य य

१— अग्नौ अग्निसमीपे तिष्ठतीत्यग्निष्ठः प्रथमो यूपः ।

२— का० औ० सू० ६. २. ५ ।

३— का० औ० सू० ८. ८. १५ ।

उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यादिति । अग्निष्ठमथ मवधिं कृत्वा तत उत्तरतः प्रथमम्, ततो दक्षिणतो द्वितीयम्, तत उत्तरतस्तृतीयम्, ततो दक्षिणतश्चतुर्थं मित्येव सुभयोः पार्श्वयोस्तत्तरप्राथम्येन पञ्च पञ्च यूपो उच्छ्रिताः । एवं क्रमेण दक्षिणाद्धै भवम् 'उत्तमं' कुर्यात् । 'तथा' सन् 'उदीची भवति' उत्तरोपक्रमा भवतीत्यर्थः^१ ॥ ५ ॥

“अथो इतरथाऽरिति । “दक्षिण मेवाय इत्यादिकं पूर्ववाक्य-वैपरीत्येन व्याख्येयम् । तथो ह्यस्येति । एवं कुर्वतः कर्म 'उदगेव' आनुपूर्व्येण 'सन्तिष्ठते' समाप्यते । पूर्वस्मिन् पक्षे उदगुपक्रमः, द्वितीये उदगपवर्ग इति भेदः ॥ ६ ॥

“स यो वर्षिष्ठ इति । तेषां मुत्तरोत्तरो 'यः वर्षिष्ठः', 'सः दक्षिणाद्धैः स्यात्' । “अथ ह्रसीयानित्यादिना दक्षिणोपक्रम मुदगपवर्गम् । प्रथमं वर्षिष्ठ मत्युच्छ्रितम्, ततः पर मौषदुच्छ्रित मित्येवं क्रमेणोच्छ्रयेत् । तथा सति सर्वेषां मुत्तरस्तु 'ह्रसिष्ठः' अतिशयेन ह्रस्वो भवति^२ ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् पान्नीवत पशुप्रयोग माह^३— “अथ पन्नीभ्यः पन्नी-यूप मुच्छ्रयन्तीति^४ । 'पन्नीयूपम्'-इति पान्नीवतयूपस्य सञ्ज्ञा, तं 'पन्नीभ्यः' अर्थाय उच्छ्रयेत् । एतत् प्रशंसति—“सर्वत्वाय न्विति । “तत्त्वाद् मित्वादि^५ । 'तत्' तच्च यूपे 'त्वाद्' लघुदेवताकं 'पशुम्'

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. १८-२१ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ८. १९ ।

३— 'पशुप्रयोजन माह'-इति क् ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ८. ४१ । ५— का० श्रौ० सू० ८. ९. १ ।

आस्रभेत । देवतां प्रशंसति—“लघा वै सिक्तं रेत इति । ‘वै’-शब्देन
 ‘धावच्छो वै रेतसः सिक्तस्य लघा रूपाणि विकरोति, तावच्छो
 वै तत् प्रजायते”—इत्यादि^१भृत्यन्तरप्रसिद्धिर्योक्त्यते । विशेष
 माह—“मुष्करो भवतीति । ‘मुष्करः’ प्रकृष्टमुष्कः । “ऊषसुषो-
 त्यादिना र-प्रत्ययः^२ । इतरपशुवत् सञ्ज्ञापनप्रसक्तावाह—“तस्य
 संस्थापयेत्, पर्षग्निकृत मेवोत्सृजेदिति । ‘संस्थापनं’ पशुसञ्ज्ञापनम् ।
 ‘एव’-शब्दो भिन्नक्रमः । उत्सृजेदेव, न संस्थापयेत् । संस्थापनपक्षे
 दोष माह—“स यत् संस्थापयेदिति । ‘प्रजायै’ प्रजायाः, पुत्रपौत्रादि-
 रूपायाः ‘अन्तम्’ अवसानम् ‘इयात्’ प्राप्नुयात् । मुष्करस्य प्रजन-
 नेन पितृत्वोपन्यासात् सञ्ज्ञापनं मयुक्तः^३ ॥ ८ ॥ ५ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डे सप्तमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—तै० सं० १. ५. ६. ५ द्रष्टव्यम् ।

२—“ऊषसुषुमुष्कमधो रः”—इति पा० सू० ५. २. १०० ।

३—तै० सं० ६. ६. ७, ५ ऋगुवाकावाजोष्ठौ । तत्रात्रैव प्रकरणे श्रुतं
 मिदं सामाजिकं वचनम्—“षदेकस्मिन् यूपे द्वे रश्मने परित्ययति,
 तस्मादेको द्वे जाये विन्दते ; धनैकां रश्मनां त्रयोऽयूपयोः परित्ययति,
 तस्मान्नैका द्वौ घतौ विन्दते”—इति (६. ६. ७. ७.) ।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

पशुश्च वै यूपश्च । न वा ऽऋते यूपान्यशु मालभन्ते
कदा चन तद्यत्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽऋये पशुव-
श्चक्षमिरे यदुन्न मुभविष्यन् युयेद मुन्नं भूता यथा ह्रैवायं
द्विपात् पुरुष उच्छ्रित एवुः ह्रैव द्विपाद उच्छ्रिता-
श्चेरुः ॥ १ ॥

ततो देवा एत व्युजं दृदृशुः । यद्युपं त मुच्छिश्चियु-
स्तस्माद्भीषा प्राज्ञीयन्त* ततश्चतुष्पादा अभवन्ततोऽन-
मभवन् युयेद मुन्नं भूता एतस्मै हि वा ऽएतेऽतिष्ठन्त
तस्माद् यूप ऽएव पशु मालभन्ते नर्ते यूपान् कदा-
चन† ॥ २ ॥

अथोपाकृत्य पशुम् । अग्निं मथित्वा नियुनक्ति तद्य-
त्तथा न ह वा ऽएतस्मा ऽऋये पशुवश्चक्षमिरे युद्धविरुभवि-
ष्यन् युथैनानिदुः हविर्भूतानमौ जुह्वति तान् देवा
उपनिरुधुस्तु ऽउपनिरुद्धा नोपावेयुः ॥ ३ ॥

ते होचुः । न वा ऽऋमेऽस्य याम‡ त्विदुर्यदमौ हविर्जु-
ह्वति नैतां प्रतिष्ठा मुपरुद्धैव पशूनग्निं मथित्वामावग्निं

* 'प्राज्ञीयन्त'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

† 'चन'-इति ग, घ ।

‡ 'याम'-इति सा०-सम्मत इति डा०-वेबरः ।

जुह्वाम ते वेदिष्यन्त्येष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैष्यन्ति ततो
रातमनस आलम्भाय भविष्यन्तीति ॥ ४ ॥

तु उपरुध्यैव पशून् । अग्निं मथित्वाग्नावग्निं मजुह्वु-
स्तेऽविदुरेष वै किल हविषो याम एषा प्रतिष्ठामौ
वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवायंस्ततो रातमनस
आलम्भायाभवन् ॥ ५ ॥

तथो ऽएवैषु एतत् । उपरुद्धौव पशु मग्निं मथित्वा-
ग्नावग्निं जुहोति स वेदैष वै किल हविषो याम एषा
प्रतिष्ठामौ वै किल हविर्जुह्वतीति ततोऽभ्युवैति ततो
रातमना आलम्भाय भवति तस्मादुपाकृत्य पशु मग्निं
मथित्वा नियुनक्ति ॥ ६ ॥

तदाहुः* । नोपाकुर्यान्नाग्निं मन्येद्रश्ना मेवादाया-
ञ्जसोपपरेत्याभिधाय नियुञ्जगादिति तदु तथा न
कुर्याद्यथाधर्मं तिरश्चुथा चिकीर्षेदेवं तत्तस्मादेतदेवा-
नुपरीयात् ॥ ७ ॥

अथ तृण मादयोपाकरोति । द्वितीयवान्निरुणधा
ऽहुति द्वितीयवान् हि वीर्यवान् ॥ ८ ॥

स तृण मादत्ते । उपावौरसौत्युप हि द्वितीयोऽवति

तस्मादाहोपावीरसौत्युप देवान्* दैवौर्विशः प्रागुरिति
दैव्यो वा ऽएता विशो युत्पशवोऽस्थिषत देवेभ्य इत्येवै-
तदाह यदाहोप देवान्† दैवौर्विशः प्रागुरिति ॥ ८ ॥

उशिजो बृहत्तमानिति । विडाःसो हि देवास्तु-
स्मादाहोशिजो बृहत्तमानिति ॥ १० ॥

देव त्वष्टर्वसु रमेति । त्वष्टा वै पशूना मीष्टे पशवो
वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानांस्त्वष्टार मब्रुवन्नुपनिमदेति
यदाह देव त्वष्टर्वसु रमेति ॥ ११ ॥

हव्या ते स्वदन्ता मिति । यदा वा ऽएतु ऽएतस्मा
ऽअभ्रियन्त युङ्गविरुभविष्यंस्तस्मादाह हव्या ते स्वदन्ता
मिति ॥ १२ ॥

रेवती रुमध्व मिति । रेवन्तो हि पशवस्तस्मादाह
रेवती रुमध्व मिति बृहस्पते धारया ब्रुह्मन्तीति ब्रह्म
वै बृहस्पतिः पशवो वसु तानेतद्देवा अतिष्ठमानान्
ब्रह्मणैव परस्तात्पर्यदंधुस्तन्नात्यायंस्तथो ऽएवैनानेषु
एतद् ब्रह्मणैव परस्तात्परिदधाति तन्नातियन्ति तस्मा-
दाह बृहस्पते धारया ब्रुह्मन्तीति पाशं कृत्वा प्रति-
मुञ्चत्यथातो नियोजनस्यैव ॥ १३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् ॥

* , † 'देवां'-इति ग, घ ।

† , § 'प्रागु'-इति ग, घ ।

पशुनियोजनाय सर्वथा यूपेनैव भवितव्य मित्यसु मधं
माख्यानमुखेनोपपादयति— “पशुश्च वै यूपस्येत्यादिना । अविना-
भूतावित्यर्थः । व्याप्तिं दर्शयति— “न वा च्यत इति । यतो यूपं
विना पश्चालम्भो नास्ति, केनापि प्रकारेण न तथा स्यात्, यथा
पशोर्यूपेन; अतस्तदुपपद्यत इत्यर्थः । तत् प्रदर्शयते— “न ह वा
इत्यादिना । ‘एतस्मै’ वक्ष्यमाणाय देवाना मन्त्रमावाय ‘न’
‘चक्षमिरे’ क्षममाणा भवन्ति, ‘अन्न मभविष्यन्निति’ ‘यत्’ अस्ति,
तस्या मित्यर्थः । ‘यथा’ ‘इदम्’ इदानीं यूपनियुक्ताः ‘अन्नं भूत’
अन्न मभवन्, तथा यूपोपाख्यवज्रोद्यताया रक्षिते काले इत्यर्थः । अन्न-
भावाभावे कारण माह— “यथा हेवायं दिपात् पुरुष इति ॥१॥

“ततो देवा इति । ‘तं यूपम्’ ‘उच्छिन्त्रियुः’ उच्छिन्नय
मकुर्वन् । ‘तस्मात्’ भयात् हेतोः ‘प्राज्ञीयन्त’ प्रकर्षेण ज्ञीना
‘अवचनीया’ अभवन् । ‘ततः’ हेतोः मनुष्यवद् दिपादाः सन्तः
पश्चात् ‘चतुष्पादा अभवन्’ ॥ २ ॥

प्रासङ्गिकं यूपैकादशिन्यौपचं परिममाय प्रकृत मग्नीषोमीय-
पशुप्रयोग माह— ‘अथोपाकृत्य पशुं मिति’ । पशुपाकरण-
न्तरम्^१ अग्निमन्थनानन्तरं मेव पशुं यूपे नियुञ्जीत । पशुनियो-

१, २, ३— ‘प्राज्ञीयन्त’-इति, ‘ज्ञीना’-इति, ‘अवचनीया’-इति च क ।

४— ‘अग्नीषोमीयोऽतः पशुः’-इति का० औ० सू० ८. ७. २५ ।

५— “उपावर्त्तध्व मित्ययं प्रैष उपाकरणशब्देनोच्यते, तद्वतिरिति किमपि
न ब्रूयात्; तेनोपाकरणेन अध्वर्युर्बद्धादभ्यो यज्ञं प्रयच्छति”-इति
या० दे० (का० औ० सू० ३. ३. १७.) । १ भा० १५६ पृ०
२ टीप्पनी च द्रष्टव्या ।

जनस्य नित्यमनन्तरकालं प्रशंसति— “तद्यत्तथा न ह वा
एतस्मात्तयोः पञ्च इत्यादिना । पूर्वार्थवादवाक्यवत् व्याख्येयम् ।
‘नोपपन्नोऽन्योपगताः पञ्चवः ॥ ३ ॥

‘ते’ होचुरिति । ‘न वा’ ‘इमे’ पञ्चवः ‘यद्ग्नौ जुहति’ ।
यतः ‘अथ’ नियोजनस्य ‘यामं’ प्रायनम्,^१ अग्नौ होमलक्षणं ‘न
विदुः’ न ज्ञातव्यः । तदेव विप्रनिष्ठि— “नैतां प्रतिष्ठा मिति ।
‘एतां’ होमलक्षणां ‘प्रतिष्ठाम्’ अन्याख्यपरमपदस्थितिम् ‘अग्नौ’
उत्तरवेदिस्थे ‘अग्निम्’ मन्यनजन्यम् । ‘एष वै किल’—इत्येतच्छ-
ब्दार्थं माह— “अग्नौ वै किल हविर्जुहतीति । ‘अभ्यवैष्यन्ति’
अवगतिं प्राप्स्यन्ति । ‘आलम्बाय’ ‘रातमनसः’ दत्तमनस्काः ‘भवि-
ष्यन्ति’ ‘इति’ । श्रिष्टं स्पष्टार्थम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

केवलनियोजनपक्षे मुदाहृत्य निराचष्टे— “तदाङ्गोपाकुर्था-
दिति । उपकरणाद्यल्लवा प्रथमत एव ‘रशना मादाय’ साकुल्येन
यूपसमीपं गत्वा ‘अभिधाय’ पशुं बद्ध्वा ‘नियुज्यात्’ नियु-
ञ्जीत ॥ ७ ॥

क्रम मुक्त्वा इदानीं सार्थवादं मुपाकरणं विधत्ते— “अथ
दण मादायेति^१ । दणादानस्य प्रयोजनं माह— “द्वितीयवानिति ।
‘निरुणधे’ निरोधं^२ करवाणि । तावता किं माघात मित्यत आह—

१— ‘यामं (?) प्रायनम्’—इति क ।

२— व्यापस्तम्बद्वये उपाकरणप्रकारः सुव्यक्तः (७. १६. २-४.) ।

३— ‘पशोर्निरोधं’—इति क ।

“द्वितीयवान् हि वीर्यवानिति । असहायस्य व्यापारमन्त्रं
लोकसिद्धम् ॥ ८ ॥

“स त्वण मादत्त इति^१ । त्वणादानमन्त्रस्याय मर्थः^२— हे त्वण ।
त्वम् ‘उपावीरधि’ समीपे स्थित्वा रक्षकोऽसि, एकः कार्यकरो-
ऽसीत्यर्थः । “अविद्वस्तु”-इति ई-प्रत्ययः^३ । ‘दैवीः विशः’
पशुलक्षणा देवसम्बन्धिन्यः प्रजाः ‘देवान्’ ‘उपप्रागुः’ प्राप्ताः
देवतार्थं सुपस्थिता इत्यर्थः^४ (८) । “उग्निजो वक्लितमा-
मितीति । देवान् विशनिष्टि— ‘उग्निजः’ मेधाविनामैतत्^५,
विदांस इत्यर्थः । ‘वक्लितमान्’ वोदृतमान् (१०) । “देव
त्वष्टरिति । ‘त्वष्टः ! देव !’ पशुस्वामिन् ! ‘वसु’ वस्वाख्यं धनं
‘रम’ रमय, नियोजयेत्यर्थः (११) ॥

“हव्या ते खदन्ता मितीति । हे पशो ! ‘ते’ ‘हव्या’ हवींषि
‘खदन्ताम्’ । ‘रेवती रमध्व मितीति^६ । ‘रेवतीः’ रेवत्यो गावः
पशवः ‘रमध्वं’ सङ्कीडध्वम् । हे ‘वृहस्पते !’ वृहतः परिवहन-
कर्मणः स्वामिन् ! त्वं ‘वसूनि’ पशुलक्षणानि ‘धारय’ अत्र स्थापय ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६ क ।

२— सोऽयं मन्त्रः— वा० सं० ६. ७. १ ।

३— शाक० उ० सू० ३. १५८ ।

४— ‘पशु सुपस्पृशत्युप देवानिति’-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. १६ ख ।

मन्त्रस्तु— वा० सं० ६. ७. २ । ५— निय० ३. १५. १६ ।

६— वा० सं० ६. ८. १ । यद्यपि संहितायाम्ने पृथगेवैव मन्त्रः, परं मित्रं
पूर्वमन्त्रशेषत्वेन सूक्तत इति ध्येयम् ।

मन्त्रं व्याचष्टे— “उप हि द्वितीयोऽवतीत्यादिना । ‘हि’-शब्दो लोकप्रसिद्धिद्योतनार्थः । लोक एकः कर्म कर्तुं मशक्तः, द्वितीयः तत्साहाय्यकरणेन त मवतीति प्रसिद्धम् । “दैवौर्विश इत्यस्य तात्पर्यं माह— “दैव्यो वा एता विशो यत् पशव इति । यथा विशः स्वस्त्रामिनं पुष्पन्ति, एवं पशवो हविषा पुष्पन्तीति तेषां प्रजारूपलोपचारः । “अस्थिषत देवेभ्य इतीति । तेषां मर्या-यात्मानं प्रकाशितवन्त इत्यर्थः । “प्रकाशनस्त्रेयाख्ययोश्च”-इत्यात्मने-पदम् । उग्निकृशब्दार्थं माह— “विद्वांसो हि देवा इति । तद्युः प्रार्थनाया कारण माह— “लष्टा वै पशूना मित्यादिना । ‘वै’-शब्दः “लष्टा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्”-इत्यादि-श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिद्योतनार्थः । “देव तद्युर्वसु”-इति मन्त्रभागे ‘यदाह’, ‘अतिष्ठमानान्’ पशून् प्रति ‘लष्टारं’ ‘देवाः’ ‘उपनिमद’ ‘इति’ यत् ‘अब्रुवन्’, ‘एतत्’ एव ‘आह’ इत्यर्थः । ‘उपनिमद’ अस्मात्समीपे नितरां मादयेति तस्यार्थः । अथवा ‘यत्’ अध्वर्युणा ‘देव तद्युः’ इत्यभिधानम्, तत् ; पुरा यद् देवैरुक्तलक्षणं तद्युःप्रार्थन मुक्तम्, तत्स्थानीय मित्यर्थः ॥ एवंविधेषु वाक्येषु सर्वत्रैवं व्याख्येयम् ॥

“इत्या ते स्मदन्ता मिति । अस्याभिप्राय माह— “यदा वा एत इति । यद्यप्युपाकरणकाले हविषा मनिष्यन्तेः स्मदनं नोप-पद्यते, तथापि पश्चाद्यन मज्जत्वा यदावृता अभवन्, तदेव हविर्भवि-ष्यतीत्यर्थः । अत एव मभिधानं मुपपद्यते (१९) ॥

१— पा० सू० १. ३. २३ ।

२— उपरिष्ठात् १३ का० १ प्र० ८ ब्रा० ७ क० । तै० सं० २. १. ८. ३ ।

“रेवन्तो हि पशव इत्यादि । ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥

‘ब्रह्मणैव’ ‘परस्तात्’ परे देशे ‘पर्यदधुः’ परितो आधारवत् ।

“अथातो नियोजनस्यैवेति । विधान मभिधीयत इति शेषः ॥

८-१३ ॥ ६ [७. ३.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकः १ ॥

१— सर्वं ह्येतत् ते० सं० ६. ३. ६ द्रष्टव्यम् ।

२— “कण्डोसङ्ख्या १२७”—इति क ; “कण्डिकाः १२७”—इति ख ;

“कण्डिकासङ्ख्या १२७”—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा०

२१ क०, ३ ब्रा० २७ क०, ४ ब्रा० ३२ क०, ५ ब्रा० ८ क०, ६ ब्रा०

१३ क० ; सङ्कलनया १२७ इति सिद्धम् ॥

अथ

षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ।



॥ हरिः ॐ ॥

पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चति* । अतुस्य त्वा देवहविः
पाशेन प्रतिमुञ्चामीति व्वरुण्या वा ऽएषा यद्रज्जुस्तुदेन
मेतुदृतस्यैव पाशेन प्रतिमुञ्चति तथो हैन मेषा
व्वरुण्या रज्जुर्नु हिनस्ति ॥ १ ॥

धुर्षा मानुष इति । न वा ऽएत मुप्रे मनुष्यो
ऽधृष्णोत्स युदेवर्त्तस्य† पाशेनैतदेवहविः प्रतिमुञ्चत्यु-
थैनं मनुष्यो धृष्णोति तस्मादाह धुर्षा मानुष
इति‡ ॥ २ ॥

* 'प्रतिमुञ्चति'—इति क ।

† 'यदेवर्त्तस्य'—इति क-पाठः, डा०-वेवरेण वृष्टस्य ।

‡ 'इति'—इति ख, 'इति'—इति ग, घ ।

अथ नियुनक्ति । देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-
र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या मग्नौषोमाभ्यां जुष्टं नियु-
नज्मीति* तद्यथैवादो देवतायै हविर्गृह्णन्नादिशत्येव
मेवैतद्देवताभ्या मादिशत्यथ प्रोक्षत्येको वै प्रोक्षणास
बन्धुर्मेध्य मेवैतत्करोति ॥ ३ ॥

स प्रोक्षति । अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इति तद्यत एव
सम्भवति तत एवैतन्मेध्यं करोतीदुः हि यदा वर्षत्य-
थौषधयो जायन्त ऽओषधीर्जग्ध्वापुः पीत्वा तत एष
रुसः सम्भवन्ति रुसाद्रेतो रेतसः पशुवस्तद्यत एव सम्भ-
वति यतश्च जायते तत एवैतन्मेध्यं करोति ॥ ४ ॥

अनु त्वा माता मन्यता मनु पितेति । स हि
मातुश्चाधि पितुश्च जायते तद्यत एव जायते तत
एवैतन्मेध्यं करोत्यनु भ्राता सुगर्भोऽनु सुखा सुगूथ
इति स युक्ते जुन्म तेन त्वानुमत मारुभ ऽद्वत्येवैतदा-
हाम्नौषोमाभ्यां त्वा जुष्टं प्रोक्षामीति तद्याभ्यां देव-
ताभ्या मारुभते ताभ्यां मेध्यं करोति ॥ ५ ॥

अथोपगृह्णाति । अपाम्पेरुरसीति । तुदेन मन्तरतो

* 'नियुनज्मीति'—इति क, ख ।

† 'तन्मेध्यं'—इति ग, घ ।

मेध्यं करोत्यथाधस्तादुपोक्षत्यापो देवीः स्वदन्तु स्वातुं
चित्सुदेवद्विरिति तुदेनः सर्वतो मेध्यं करोति ॥ ६ ॥

अथाहामये समिद्धमानायानुब्रूहीति । स उत्तर
माधार माघार्यासःस्पर्शयन्सुचौ पर्येत्य* जुह्वा पशुः
सुमनक्ति शिरो वै यज्ञस्योत्तर आधार एष वा ऽश्व
यज्ञो भवति युत् पशुस्तद्यज्ञ ऽएवैतच्छिरः प्रतिदधाति
तस्माज्जुह्वा पशुः सुमनक्ति ॥ ७ ॥

सु ललाटे सुमनक्ति । सुन्ते प्राणो व्यातेन गच्छता
मिति समुद्गानि युजचैरित्युंसयोः सुं यज्ञपतिराशिषेति
श्रोण्योः स युस्मै कामाय पशु मालुभन्ते तत् प्रामु-
ह्यैत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

इदं वै पशोः सज्जाप्यमानस्य । प्राणो व्यात मपि†-
पद्यते तत् प्रामुहि युत्ते प्राणो व्यात मपिपुद्याता
ऽइत्येवैतदाह स मुद्गानि युजचैरित्युङ्गैर्वा ऽश्वस्य यजन्ते
तत् प्रामुहि युत्ते ऽङ्गैर्युजान्ता ऽइत्येवैतदाह सुं यज्ञपति-
राशिषेति युजमानाय वा ऽएतेनाशिष माशासते
तत् प्रामुहि यत्त्वया युजमानायाशिष माशासान्ता
ऽइत्येवैतदाह सादयति सुंचावथ प्रवरायाश्रावयति सो-
ऽसुवेव बुन्धुः ॥ ९ ॥

* 'पर्येत्य'— इति ग, घ ।

† 'अभि'— इति स्थात् सा०-सं० ।

अथ द्वितीय माश्रावयति । द्वौ ह्युच्ये होतारौ भवतः
 सु मैत्रावरुणायाहुँवाश्रावयति युजमानं त्वेव प्रह-
 णीते ऽग्निहं दैवीनां विश्वां पुर एतेत्यग्निहं देवतानां
 मुखं तस्मादाहाम्निहं दैवीनां विश्वां पुर एतेत्ययं युज-
 मानो मनुष्याणा मिति तः हि सोऽन्वर्द्धो भवति युस्मि-
 न्नुर्द्धं युजते तस्मादाहायं युजमानो मनुष्याणा मिति
 तयोरस्यूरि गार्हपत्यं दीदयच्छतः हिमा दायू* ऽइति,
 तयोरुनार्त्तानि गार्हपत्यानि शतं वर्षाणि सन्वित्ये-
 वैतदाह ॥ १० ॥

राधाःसूतिसम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तुम्ब इति ।
 राधाःस्येव सम्पृञ्चायां नापि† तनूरित्येवैतदाह तौ ह
 युत्तनूरपि सम्पृञ्चीयातां प्राग्निर्युजमानं दहेत्सयुदग्नौ
 जुहोति तदेषोऽग्नये प्रयच्छत्यथ या मेवाचर्त्विजो
 युजमानायाशिष माशासते ता मस्मै सुर्वा मग्निः
 सुमर्द्धयति तद्वाधाःस्येव सम्पृञ्चाते नापि तनूस्तस्मा-
 दाह राधाःसूतिसम्पृञ्चानावसम्पृञ्चानौ तुम्ब इति ॥
 ११ ॥ १ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

* 'हिमा व्यायू'-इति ख, 'हिमा दायू'-इति ग ।

† 'नापि'- इत्येव पाठः स्यात् सायण-सम्मतः ।

समन्त्रकं बन्धन माह—“पाशं कृत्वा प्रतिमुञ्चतीति^१ । पाशाद्य-
पन्था सुधिरं कृत्वा, तस्मिन्नितर मयं बहिः प्रसार्य, बहिर्गतं
पाशं माह्व्य, यथा शिरो न गलति, तथा कृत्वा बध्नीयात् ॥

“श्चतस्र लेति^२ । हे ‘देवहविः!’ पश्यो! त्वाम् ‘श्चतस्र
पाशेन’ ‘प्रतिमुञ्चामि’ । ‘मानुषः’ अहं केवलं ‘धर्षा’ धर्षणधर्मा ।
“वरुणेत्यादि । बध्नामीति बन्धनकर्मणो वरुणाभिमानिकत्वात्
तत्साधनभूताया वरुणसम्बन्धिरज्जोः तत्त्वम्, त मपि परिहाय
मन्त्रेण बन्धे सति श्चतपाशेन बन्धो भवेत् ॥ १ ॥

“धर्षा मानुष इतीति । मन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह— “न वा
एत मय इत्यादिना । यस्मात् पशुधर्षणसामर्थ्यं मनुष्यस्य देवकृत-
पाशविमोकायत्तम्, अतो मन्त्रो “धर्षा मानुषः” ‘इति’ ब्रूते
इत्यर्थः ॥ २ ॥

“अथ नियुनक्तीत्यादि । स्पष्टम् । देवतानिर्द्देशस्य प्रयोजन
माह— “यथैवाद इति । ‘यथैव’ ‘अदः’ अमुस्मिन् दर्शपूर्णमासयागे
हविर्निर्वापे देवतादर्शनम्, ‘एवम्’ इदानीं मपि प्रोचतीति ।
“एको वा इत्यशकृद् गतम् ॥ ३ ॥

“स प्रोचतीति^३ । “अद्भ्यस्त्वौषधीभ्य इतीति^४ । ‘अद्भ्यः’ च
‘औषधीभ्यः’ च सम्भूतं त्वां ‘प्रोचामि’ । “मेधं” करोतीति । सज्-
ज्ञपनार्थं वाङ्मयानं त्वां माचादिरनुमन्यताम् । ‘सगर्भः’ समाने

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. २७ ।

२— वा० सं० ६. ८. २ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३१ ।

४— वा० सं० ६. ६. १ ।

उदरे भवः, 'अनुसृजः' समानस्थानः, 'सयूयः' समानयूथे भवः, सर्वैरनुमतं त्वाम् 'अग्नीषोमाभ्याम्' अर्थाय 'प्रोक्षामि' ॥

मन्त्रस्य परमप्रयोजनमाह— “तद् यत एवेत्यादिना । कथं ताभ्यः सकाशात् पाशासम्भव इति, तदुपपादयति— “इदं हि स यदा वर्षतीत्यादिना । आपश्चौषधयश्चोपादानकारणम्, मातापितरावाश्रयत्वेन निमित्तकारणम् । अतस्तत्सकाशाग्नेयं करोति । सगर्भादीनामपि जन्मसम्बन्धसम्भवात् तेन सम्बन्धिना सगर्भादीनानुमन्यत इत्युक्तं भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥ ४, ५ ॥

“अथोपगृह्णातीति^१ । प्रोक्षणशेषं^२ पानार्थं सुखसमीपे धारयेत् । हे ‘पशो !’ त्वम् ‘अपां’ जलानां ‘पेरुः’ पानशीलोऽसि । ‘तत्’ तस्योदकस्थान्तः-प्रवेशात् ‘एनं’ पशुम् ‘अन्तरतः’ मेघं करोति^३ ॥

“अथाधस्तादिति^४ । अधस्तादुपोक्षणमन्त्रस्यायमर्थः— हे ‘आपो देवोः’ आपो देव्यः ! ‘स्वदन्तु’ स्वादयन्तु । तथा स पशुः ‘स्नातं’ सुष्ठु स्वीकृतं भवतु । पशुर्विशेष्यते— ‘देवहविः’ देवतयोर्हविर्भूतमिति^५ ॥ ६ ॥

“अथाह्राद्ये समिध्यमानायेति^६ । सामिधेन्यर्थं सन्नेषं कुर्यात् । “स उत्तरमाघारमाघार्येति^७ । द्वितीयमित्यर्थः । ‘सुषौ’

१— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३२ ।

२— ‘प्रोक्षणीशेष’—इति ह ।

३— वा० सं० ६. १०. १ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ३. ३१ ।

५— वा० सं० ६. १०. २ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ४. १ ।

७— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

जुह्वपभृतौ 'असंस्पृशयन्', पुनरुत्तरतः 'पर्यत्य' 'जुह्वा' उत्तराषा-
रावशिष्टेनाज्येन 'पशुम्' 'अनक्ति' आद्रीकरोति । तत् प्रशंसति—
“शिरौ वै यज्ञस्थोत्तराधार इति । प्रधानत्वात् 'पशुः यज्ञः',
तस्य प्रथमतोऽनुष्ठेयत्वात् शिरत्वम् । अत आधारशेषेणाङ्गनेन
'यज्ञे' 'शिरः' स्थापितवान् भवति ॥ ७ ॥

अवयवावयविभेदेन मन्त्रभेद माह—“स ललाटे समनक्ति^१
सन्ने प्राण इति^२ । वाङ्मवातस्यैव शरीरान्तःप्रवेशेन प्राणत्वात् तस्य
वातप्राप्तिर्युक्ता । 'अङ्गानि' 'यज्ञत्रेः' यागैः 'सङ्गच्छन्ताम्' । तथा
'यज्ञपतिः' यजमानः 'आशिषा' 'सङ्गच्छताम्' । एतेन 'ओष्ठोः'
अनक्ति । अथ हात्स्नतात्पर्यं यज्ञविषया आश्रीरेवेत्याह—“स यक्षी
कामयेति ॥ ८ ॥

मन्त्रान् क्रमेण व्याचष्टे—“इदं वै पशोरित्यादि । 'इदं'
वक्ष्यमाणम्, लोकप्रसिद्ध मित्यर्थः । सामान्येनोक्तं विशेषेण योज-
यति—“तत् प्राप्नुहीति । यद्येतन्निमित्तेन प्राणो वात मभिपद्येत,
तत् प्राप्नुहीत्येवैतदाहेत्यर्थः । गतप्राय मन्यत् । अत्र सूत्रम्—
“आ प्रयाजेभ्य उत्तराधार माघार्थं पशुं पूर्वं समनक्ति ललाटांम-
श्रोणिषु सन्त इति प्रतिमन्त्रम्”—इति^३ ॥

“सादयति सुचावथ प्रवरायाऽवयतीति । जुह्वपभृतौ सादयित्वा

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. २ ।

२— वा० सं० ६. १०. २, ३, ४ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ ।

प्रवरायाश्चावयेत् । आश्चावणार्थवादं प्रकृतिगत मचादिश्रुति-
“सोऽसावेव बन्धुरिति ॥ ८ ॥

“अथ द्वितीय माश्चावयतीति^१ । मैत्रावरुणस्यापि होत्रकर्तृ-
त्वाद् “द्वौ ह्यत्र होतारौ भवत इत्युक्तम् । द्वितीयाश्चावणं किमर्थं
मित्याह— “स मैत्रावरुणायाश्चैवाश्चावयतीति । ‘सः’ अध्वर्युः ।
“यजमानं त्वेवेति । ‘एव’-कारेण त्विजां प्रवरणं निषिध्यते ॥

यजमानप्रवरनिगदस्याय मर्थः— ‘अग्निः’ खलु ‘दैवीनां विशां’
देवसम्बन्धिनीनां प्रजानां ‘पुर एता’ मुख्य इत्यर्थः । तथा ‘मनु-
व्याणां विशां’ ‘यजमानः’ ‘पुर एता’ मुख्यः । सर्वेऽपि प्राणिनस्त
मनुस्यत्य भवन्तीत्यर्थः । ‘तयोः’ अग्नियजमानयोः ‘गार्हपत्यं’ गृह-
पतिकर्म ‘असूरि’ अनाश्रमम् । शतवर्षपर्यन्तं हि दीक्षानुयष्ट्यवेत
अग्नेस्तत्त्वं यजमानस्य च गार्हपत्यसम्बन्धः । ‘राधांसि इत्’ अन्ना-
न्येव ‘सम्पृञ्चानौ’ मिश्रयन्तौ । ‘तम्बः’ तनूः ‘असम्पृञ्चानौ’ शरीर-
सम्पर्को यथा न स्यात् ॥

क्रमेण व्याचष्टे— “अग्निर्ह्येत्यादिना । “तं हि सोऽम्बद्धौ भवति,
यस्मिन्मद्धौ यजत इति । ‘यस्मिन्’ ‘अद्धौ’ राष्ट्रे अयं यजमानो
‘यजते’, ‘सोऽम्बद्धः’; ‘तं हि’ त मनु । “हीने”-इत्यनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्^१ । ‘असूरि’-शब्दार्थं माह— “अनार्त्तानि गार्ह-
पत्यानीति । ‘राधांसि’-इत्येतद् विभज्य व्याचष्टे— “राधांस्तेवेत्या-
दिना । इच्छद् एवार्थः^२ । तेन निरसनौय माह— “नापि तनू-

१— का० श्रौ० सू० ६. ४. ४ प्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० १. ४. ८६ ।

३— मन्त्रे इति शेषः ।

रिति । विपक्षे बाधक माह— “तौ ह यत्तनूरपीति । ननु “सं
 राधांसि सम्यृचानौ”—इत्युक्तम्, सम्यर्क्षस्य परस्परप्रदानसम्यपेक्षः कथं
 नव सम्भवतीति, तदुपपादयति— “स यदाग्नौ जुहोतीति ।
 प्रदग्धौ प्रदानम्, यश्च तदग्नौ सम्यर्क्षः, अन्विग्निः यजमानार्थं
 माशाख्यमानानां फलानां तुष्टेनाग्निना दानं भस्ति, तदेवाग्नेयं ज-
 मानसम्यर्क्षः । ‘तत्’ तेन प्रतिपादितप्रकारेण तौ ‘राधांसि सम्यृ-
 चाते’ इति ॥ १०, ११ ॥ १ [७, ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे सप्तमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।

पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोमहसं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,

सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतल्लताधेनुसौवर्णभूमौ ।

रत्नोत्सां रत्नवाजिद्विपमश्चित्रथौ सायणिः सिङ्गनायो,

व्यश्राणीद्विष्वक्कं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मत्स्यः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,

कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूव्यः ।

आज्योत्थं प्राज्यजन्मा खवणज मनुष्यः शार्करं चार्कतेजाः,

रत्नाब्जो रत्नरूपं गिरि मल्लत मुदा पात्रसाक्षिङ्गनार्थः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 द्वतौद्यकाण्डे सप्तमाध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

[अथाष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।]

तद्यच्चैतत् प्रवृत्तो होता होतृषुदन उपविशति ।*
उदुपविश्य प्रसूति प्रवृत्तोऽध्वर्युः सुचावादत्ते ॥ १ ॥

अथाग्नीभिश्चरन्ति । तद्यदाग्नीभिश्चरन्ति सर्व्वेणैव
॥ ऽएष मनसा सर्व्वेणैवात्मना यज्ञः सम्भरति सुच्च
जैहीर्षति यो दौक्षते तस्य रिरिचानु इवात्मा भवति
॥ मेताभिराग्नीभिरुप्याययन्ति तद्यदाप्याययन्ति तुस्मा-
दाग्नीभिरुप्याययन्ति तस्मादाग्नीभिश्चरन्ति ॥ २ ॥

ते वा ऽएत ऽएकादश प्रयाजा भवन्ति । दश वा ऽइमे
गुरुषे प्राणा आत्मैकादशो युस्मिन्नेते प्राणाः प्रति-
ष्ठिता एतावान्वै पुरुषस्तुदस्य सर्व्व मात्मानमाप्याययन्ति
तस्मादेकादश प्रयाजा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु आश्राव्याह । सप्तिधः प्रेष्येति प्रेष्य प्रेष्येति चतुर्थे
चतुर्थे प्रयाजे समानुयमानो दशभिः प्रयाजैश्चरति
दश प्रयाजानिष्ठाह शास माहरेत्यसि वै शास इत्या-
चक्षते ॥ ४ ॥

अथ यूपशकल मादत्ते । तावग्रे जुह्वा अल्का पशो-
 लैलाट मुपस्पृशति घृतेनाक्तौ पशुंस्त्रायेथा मिति वृजो
 वै यूपशकलो वृजः शासो वृज आज्यं तु मेवैतत्
 कृत्स्नं वृजः सम्भृत्य तु मस्याभिगोप्तारं करोति नेदेनं
 नाप्रा रुक्षांसि हिनुसन्निति पुनर्यूपशकल मुवगूह-
 त्येषा ते प्रज्ञाताश्रिरस्त्वित्याह शासुं प्रयुञ्जन्सादुयति
 सुचौ ॥ ५ ॥

अथाह पुर्यग्नयेऽनुब्रूहीति* । उल्मुक मादायामौ-
 त्पुर्यग्निं करोति तद्यत्पुर्यग्निं करोत्यच्छिद्र मेवैनं
 नेतुदग्निना परिगृह्णाति नेदेनं नाप्रा रुक्षांसि
 प्रमृशानित्यग्निर्हि रुक्षसा मपहन्ता तुस्मात्पुर्यग्निं करोति
 तद्युचैनः अपुयन्ति तुदभिपरिहरति ॥ ६ ॥

तदाहुः । पुनरेतदुल्मुकः हरेदथाचान्य मेवाग्निं
 निर्माथ्य तस्मिन्नेनः अपयेयुराहवनीयो वा ऽण्व न वा
 ऽण्व तस्मै युदस्मिन्नुश्रुतः अपयेयुस्तस्मै वा ऽण्व युदस्मि-
 ञ्छृतं जुहुयुरिति ॥ ७ ॥

तदु तथा न कुर्यात् । युथा वै ग्रसितु मेव मस्यैतद्ग-
 वति युदेनेन पुर्यग्निं करोति स युथा ग्रसितु मनुहाया-

च्छिद्य तदन्यस्मै प्रयच्छेदेवं तत् तुस्मादेतुस्यैवोल्मुक-
स्याङ्गारान्निमृद्य तुस्मिन्नेनः अपयेयुः ॥ ८ ॥

अथोल्मुक मादायाग्नीत् पुरस्तात् प्रतिपद्यते । अग्निं
मेवैतत् पुरस्तात् करोत्यग्निः पुरस्तान्नाङ्गा रुक्षाः स्य-
पघ्नन्त्येथाभयेनानाङ्गेण पशुं नयन्ति तं वपाश्रुपणी-
भ्यां प्रतिप्रस्थातान्वारभते प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं
युजमानः ॥ ९ ॥

तदाहुः* । नैष युजमानेनान्वारुभ्यो मृत्युवे ह्येतं
नयन्ति तुस्मान्नान्वारभेतेति तदन्वेवारभेत न वा एतं
मृत्युवे नयन्ति यं यज्ञाय नयन्ति तुस्मादन्वेवारभेत
यज्ञादु हैवात्मान मन्तरियाद्यन्नान्वारभेत तुस्मादन्वे-
वारभेत तत्परोक्ष मन्वारब्धं भवति वपाश्रुपणीभ्यां
प्रतिप्रस्थाता प्रतिप्रस्थातार मध्वर्युरध्वर्युं युजमान एतदु
परोक्ष मन्वारब्धं भवति ॥ १० ॥

अथ स्तीर्णायै व्वेदेः । द्वे तृणे अध्वर्युरादत्ते सु
आश्राव्याहोपमेष्ठ्य होतुर्हव्या देवेभ्य इत्येतदु व्वैश्वदेवं
पशौ† ॥ ११ ॥

अथ व्वाचयति । रेवति युजमान इति व्वाग्वै रेवती

* 'ऊ'—इति ग, घ ।

† 'श्रौ'—इति ग, घ ।

सा यद्वाग् बहु वृद्धति तेन व्याघ्रेवतौ प्रियं
 धा आविशेत्यनार्त्तिं माविशेत्येवैतदाहोरोरन्तरिक्षात्
 सज्जूर्देवेन व्यातेनेत्यन्तरिक्षं वा ऽश्रुनु रुक्षश्चरत्यमूलु
 मुभयतः परिच्छिन्नं युथायं पुरुषो ऽमूलु उभयतः
 परिच्छिन्नोऽन्तरिक्षं मनुचरति तद्वातेनैनः संविदुना-
 न्तरिक्षाज्ञोपायेत्येवैतदाह यदाहोरोरन्तरिक्षात् सज्जू-
 र्देवेन व्यातेनेति ॥ ११ ॥

अस्य हविषस्तमुना यजेति । व्याच मेवैतदाहुना-
 र्त्तस्यास्य हविष आत्मना यजेति सुमस्य तन्वा भवेति
 व्याच मेवैतदाहुनार्त्तस्यास्य हविषस्तन्वा सुभ-
 वेति ॥ १३ ॥

तद्यज्ञेनं विशुसन्ति । तत् पुरस्तात् तृण मुपास्यति
 वर्षो वर्षीयसि यज्ञे यज्ञुपतिं धा इति बर्हिरेवासा
 ऽएतत् स्तृणात्यस्त्वनः हविरसदिति तद्यदेवास्याच वि-
 शस्यमानस्य किञ्चित् स्कुन्दति तदेतस्मिन् प्रतितिष्ठ-
 ति तुथा नामुया भवति ॥ १४ ॥

अथ पुनरेत्याहवनौय मभ्यावृत्यासते । नेदस्य सज्ज-
 यमानस्याध्यक्षा असामेति तस्य न कूटेन प्रुघ्नति
 मानुषः हि तुन्नो ऽएव पश्चात्कस्मिन् पितृदेवत्यः हि
 तुदपिगृह्य वैव मुखं तमयन्ति व्वेष्कं वा कुर्वन्ति तुन्ना-

इ जहि मारयेति मानुषः हि तत्सुज्जपयान्वगन्निति
तद्धि देवचा स यदाह्वान्वगन्नित्येतुर्हि ह्येष देवाननु-
गच्छति तस्मादाह्वान्वगन्निति ॥ १५ ॥

तद्युचैनं निविध्यन्ति । तत्पुरु सज्जुपनाज्जुहोति
स्वाहा देवेभ्य इत्यथ यदा ग्राह सज्जप्तः पशुरित्यथ
जुहोति देवेभ्यः स्वाहेति पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा
ऽन्ये देवा उपरिष्ठात् स्वाहाकृतयोऽन्ये तानेवैतत्
प्रीणाति तु ऽएन मुभये देवाः प्रीताः स्वर्गं लोका*
मभिवहन्ति ते वा ऽएते पुरिपशब्दे ऽइत्याहुती
स यदि कामयेत जुहुयादेते युद्यु कामयेतापि
नाद्रियेत ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ *

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेष्टरम् ॥ १ ॥

होचादिप्रवरणानन्तरभाविनं प्रयोग माह— “तद्युचैतमहुतो
होता होतृषदम उपविशतीत्यादिना’ । होतृषदम वेदेष्टरम्

* ‘स्वर्गलोक’—इति, ‘स्वर्गलोक’—इति च पाठौ वृक्ष्यते ।

१— का० औ० सू० ३. २. १ । १भा० ३०५८० १पङ्क्तिश्च दृष्टव्यम् ।

ओणिः । 'तत्' तच्च 'उपविश्य' 'प्रसौति' "अग्निर्होता वेत्तु"—
इत्यादि^१ सुगादापनम् । निगदेनानुजानाति— "द्यतवती मध्वेयं
सुष मास्यस्व"—इत्येवं रूपेण^२ ॥ १ ॥

"अथाग्नीभिस्वरन्तीति । समित्तनूनपादित्याद्येकादश प्रयाजा
आप्रियः^३ । नामनिर्वचनेनाप्रियं प्रशंसितुं तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्याप्या-
यनस्य सम्भावना माह— "सर्वेणैव वा एष मनसा सर्वेणैवात्मना
यज्ञं सम्भरतीत्यादिना । 'एषः' दीक्षितः 'सर्वेणैव मनसा' 'सर्व-
णात्मना' मनोव्यतिरिक्तेन प्राणादिसङ्घातेन, सर्वेषां तच्चैवोपजी-
व्यत्वात् । अतः 'सञ्जिह्वीर्षति' संहर्तुं मिच्छति । ततो 'रिरिचान
इव' रिक्तः शून्य इव 'आत्मा भवति' । 'तस्मात्' आप्यायनसाध-
नत्वात् 'आप्रियः' इति तस्मान्निर्वचनम् ॥ २ ॥

आप्यायनसाधनत्वं मेवोपजीव्यैकादशत्वं विधाय प्रशंसति—
"ते वा एत एकादश प्रयाजा इति । सप्त शीर्षण्याः, द्वावपानौ,
नाभिर्दशमी, तेषां माधारो देह एकादश इति विवेकः^४ ॥ २ ॥

"स आश्राव्याहेत्यादि । समिद्याग एव 'समिधः प्रेक्ष्य' 'इति'
एवं ब्रूयात् । तनूनपात्प्रभृतीनां 'प्रेक्ष्य-प्रेक्ष्य' 'इति' एवं नाम
निर्दिशेत् । "चतुर्थं-चतुर्थं प्रयाजे समानयमान इति । जुहुगतेन

१— का० श्रौ० सू० ३. २. १५ । १भा० ३५०८० १ पङ्क्तिस्तत्र द्रष्टव्यम् ।

२— १का० १ख० २ब्रा० १कण्ठा मास्नात एवैष मन्त्रः ।

३— "अथात आप्रियः"—इत्यादिग्रन्थोऽप्राज्ञोचः (निरु० ८. २. १-७) ।

४— १भा० ३७१८० द्वतीया टीप्यनौ द्रष्टव्या ।

आज्येन प्रयाजचयं कृत्वा, पुनरुपभृति स्थित आज्य मय चतुर्थादि-
सप्तमान्तप्रयाजचतुष्टयाय समवनौय, पुनरष्टमाद्येकादशान्तप्रयाज-
चतुष्टयार्थं मष्टमं मवनयेदित्यर्थः । दशमप्रयाजानन्तरं 'शासम्'
असिम् 'आह्वर' 'इति' ब्रूयात् । "शसु हिंसायाम्"^१ । शस्यते
हिंस्यते अनेनेति 'शासः असिः' । शाससिद्धस्याप्रसिद्धस्य प्रसिद्धार्थता
मभिप्रेत्य व्याचष्टे— "असिर्वै शास इतीति ॥ ४ ॥

"अथ यूपशकलाविति । यूपशकलौ जुक्ता अयमतेनाज्येन
समज्य, ताभ्यां मक्ताभ्यां 'पशोर्ललाट सुपस्पृशति' । तन्मन्त्रस्याय
मर्थः— हे दृतेनाक्तौ स्वरुखधितौ ! युवां 'पशून्' चायेयाम्' ।
अत्र सूत्रम्— "स्वरु मादायात्कोभौ जुक्ते ताभ्यां पशोर्ललाट
सुपस्पृशति" दृतेनाक्ताविति"—इति ॥

"वज्रो वा इत्यादि । यूपशकलादीनां वज्रत्वं प्रागुक्तम् ।
'एषा ते'—इति ब्रुवन्, 'शासम्' उत्सृजतोऽस्य हविषोऽवदानाय
'प्रायच्छन्' । 'एषा' अष्टात्रिः हे शमितः ! 'ते' प्रज्ञाता असु'—
'इति आह' ॥ ५ ॥

"अथाह पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति" । 'अथ' सुचोः सादनानन्तरम्,
'पर्यग्नयेऽनुब्रूहीति' उक्त्वा, 'पर्यग्नौकरोति' पशोः परितः अग्निं

१— भा० पं० ७२७ धा० ।

२,४— का० औ० सू० ६. ४. १२ ।

३,५— वा० सं० ६. ११. १ ।

६— पुरस्तात् ७. १. ३०, ३१ (४२५ पृ०) प्रकृतम् ।

७— का० औ० सू० ६. ५. १ ।

करोति, उल्लुकेनाग्नीद्धः । “अष्टिद्र मेवैन मित्याद्यर्घवादः स्पष्टार्घः ।
अत्र तन्मं वादयित्वा क्षुचोश्वात्वाल सुत्तरेण शमिता अपोस्त्रिष्वति,
पर्यग्नये तु वाचयति, आहवनीयादुल्लुक मादाय अग्निं चिः समनं
पर्येति, पश्चात् ग्रामिचदेशयूपवात्वालाहवनीयाव्यपशुशमिचो
वेति । “तद् घञेनं अपयन्ति, तदभिपरिहरतीति । ‘यत्र’
ग्रामिचोत्तरभागे ‘एनं’ पशुं ‘अपयन्ति’, ‘तत्’ स्थानम्^१ ‘अभि’
लक्ष्य ‘एनम्’ उल्लुकं पाकार्थं माहरेत् ॥ ६ ॥

उल्लुकहरणविषये केषाञ्चित् पञ्चम्, तद्युक्तिद्वोपन्यस्य निरा-
कृत्य स्वपञ्चं स्थापयति— “तदाहुः पुनरेतदुल्लुकं हरेदयान्नान्न
मेवाग्निं निर्मग्न्यं तस्मिन्नेनं अपयेयुरित्यादिना । ‘पुनः’ पर्यग्नि-
करणानन्तरम् ‘एतत् उल्लुकम्’ ‘हरेत्’ आहवनीये स्थापयेत् ।
“आहवनीयो वा एष इति । यतोऽय माहवनीयः, अतः श्रुत-
होमार्थ एषः, श्रुतप्रपणाय नार्हतीति तेषा मभिप्रायः ॥ ७ ॥

“तद् तथा न कुर्यादिति । पर्यग्निकरणादेवाचं पशुस्तेनाग्निना
यमितोऽभूत्; अतो मुखस्थं हविः पुनराकृत्य पुनर्मन्थनाग्नौ अप-
णादन्यस्मै प्रदानं कृतं भवति । तस्मात् तेषां पचो न युक्त
इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथाग्नीद्धप्रतिग्रस्थाचर्ध्वर्यजमानानां^२ ग्रामिचं प्रति गमन
माह— “अथोल्लुक मादायाग्नीदित्यादिना^३ । उल्लुकस्य पुरो-

१— ‘तजस्थानम्’- इति छ ।

२— ‘अथ तेषां’- इति व छ ।

३— का० औ० सू० ६. ५. ७, ८, ९ ।

गमनप्रयोजन माह— “अग्नि मेवैतदिति । ततश्च किं मित्याह—
“अग्निः पुरस्तादिति । अन्यतुगमनं न युक्त मिति ॥ ८ ॥

“तदाहुरिति । तेषां मभिप्रायं मन्यथयति— “न वा एन
मिति । केवलज्ञानार्थं नयनं चेत् ‘मृत्यवे नयति’ । यज्ञार्थं नयनं
पशोः स्वर्गप्राप्त्यर्थत्वात् न मृत्यवे नयनं मिति स्वपक्षे शङ्कितं बाधं
परित्यज्य विपक्षे बाधं माह— “यज्ञाद् देवात्मानं मिति ।
तस्मिन् समये प्रतिप्रस्थाता वपाश्रपणीभ्यां काश्र्ण्यमयीभ्यां^१ पशुम्
अन्वारभते, तं मनु अध्वर्युस्व; अतस्ताभ्यां व्यवधानात् प्रियमाणश्च
पशोः न साक्षादन्वारम्भो भवति । अतोऽपि नोक्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

“अथ स्त्रीणांयै वेदेर्द्धं तृणे अध्वर्युरादत्त इति^२ । अन्वारम्भ-
समये वेद्यास्त्रीर्णं बर्हिषि, तृणद्वयं मादाय अन्वारभते । ‘सः’
तृणग्रहीता अध्वर्युः आश्रावणं सुक्ता, प्रपद्य, “होतृह्वया
देवेभ्यः”— ‘इति’ आह । होतृह्वयान्युद्दिश्य, देवेभ्य उपप्रेष्य,
मैत्रावरुणप्रेषादनन्तरं मग्निगुप्रेषं पठतीति तत्कार्यः । अत्र ‘देवेभ्यः’—
इत्यभिधानात् पशोर्वैश्वदेवत्वापादनम् ॥ ११ ॥

“अथ वाचयतीति^३ । “रेवतीति” । हे ‘रेवति’ रथिमति
धनवति वा देवते ‘यजमाने’ ‘प्रियम्’ अभिमतम् अनार्ति-
सूचणं ‘धाः’ धेहि । दधातेर्लुङि सिचो लुकि रूपम् । यद्वा
दधातेः क्तिप् । धारयिषी त्वम् आविशदिन्द्रियं मिति सम्बन्धः,

१— नैतत् पदं छ-पुस्तके ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ५. १० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. ११ ।

४— वा० सं० ६. ११. २ ।

अनार्त्तिं कुर्वित्यर्थः । यदा अनार्त्तस्यास्य हविषः आत्मना यजेति
 वक्ष्यमाणत्वात् 'प्रियम्' अनार्त्तिं कर्तुं पशूनाविशेत्यर्थः । हे
 वाग्देवि ! 'उरोः अन्तरिचात्' विस्तीर्णादन्तरिचात् 'वातेन' 'सञ्जुः'
 समानप्रीतिः सती यजमानम् अन्तरिचाद्, 'गोपाय'— इति
 शेषः । किञ्च 'अस्य हविषः' यज्ञपशुलक्षणस्य हविषः 'तन्ना'
 आत्मना, स्वरूपेण 'यज' । 'अस्य' पशोः 'तन्ना' सम्भव
 शरीरेण सम्भव । हे रेवति ! यजमानपशौ च सम्भूय
 घागं साधयेत्यर्थः । अत्रत्यरेवतीशब्दस्य वाग्वाचकत्वं मुप-
 पादयति— "सा यद् वाग् बज्ज वदति, तेन वाग् रेवतीति ।
 तदपेक्षितं दानादिधनार्जनं लोकप्रसिद्धम् । प्रियशब्दार्थं माह—
 "अनार्त्तिं माविशेति । न विद्यते आर्त्तिर्धर्मस्त्रिभुवनार्त्तिः, प्रिभः
 पदार्थः । उरोरन्तरिचादित्यभिधानस्य प्रयोजनं माह— "अन्तरिचं
 वा अनु रचश्चरतीत्यादिना । 'अमूलं' मूलसम्बन्धरहितम् । न
 केवलं मूलं मेव, किन्तु 'उभयतः' उपरि अधस्ताच्च 'परिच्छिन्नम्'
 संक्षेपरहितं सद्रचश्चरति । तच्च दृष्टान्तः— "यथायं पुरुष इति ।
 'तत्' तेन, अन्तरिचे रचःसञ्चारकारणेनैतस्माद् वातादान्तरि-
 च्याद् गोपायतीत्याह मन्त्रः । "अस्य हविषस्तन्ना यज"—इत्यथा-
 भिप्राय माह— "वाचा मेवैतदाहेति । एतत्त्वय मेव विशदयति—
 "अनार्त्तस्यास्येति । एतद्भुवौरूपः सन् देवान् प्रीणातीत्यर्थः । एव
 मुत्तरवाक्यं मपि व्याख्येयम् ॥ १९, १३ ॥

“तद्यच्चैनं विशसन्तीति^१ । “वर्षीयसौति” । विशसनप्रदेशेऽध्वर्युः
 दृण मपास्यति— हे दृण ! ‘वर्षः’ वर्षीयः प्रवृद्धं त्वं ‘वर्षीयसि’
 प्रवृद्धे ‘यज्ञपतिं’ ‘धाः’ स्थापय । एतद्वर्हिस्तरणेन स्थापनीय मिति
 स्तौति— “वर्हिरेवास्मा एतदित्यादिना । ‘अस्मै’ पश्ये । तदपि
 किमर्थं मित्यत आह— “अस्मन् हविरमदिति । तद् विशद-
 यति— “तद् यदेवेति । ‘तत्’ अन्यत्र पतित मपि ‘एतस्मिन्’
 केवलवर्हिषि ‘प्रतितिष्ठति’ । “तथा नामुया भवतीति । ‘तथा’ कृते
 सति अन्यत्र पतित मङ्गम् ‘अमुया’ अमुत्र, अन्तरिक्षेऽनभिमतप्रदेशे
 ‘न भवति’ न विनश्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

“अथ पुनरेत्याहवनीय मिति । पुनराहवनीय मभ्यावर्त्तन-
 स्थाभिप्राय माह— “नेदस्येति । ‘अध्वचाः’ न भवामेति, सन्नि-
 हिताः सन्तो वारयितारो न भवामेति । “न कूटेनेति । ‘कूटेन’
 शृङ्गेण साधनेन, शृङ्गं गृहीत्वा, न हन्यात् । नैव कर्णस्य पञ्चाङ्गाग
 मयभागं वा गृहीत्वा । तर्हि कथम् ? ‘सुखं मपि गृह्य’ स्नानं
 कुर्यात् । ‘वेष्कं’ सुखवेष्टनं च शब्दाभावाय कुर्यात्^२ ॥

सञ्चपनप्रकारः सूत्रे दर्शितः— “तस्मिन्नेनं निघ्नन्ति प्रत्यक्-
 शिरस मुदक्पादं, प्राक्शिरसं वा, सङ्गृह्य सुखं तमयन्त्यवाश-
 मानम्, वेष्केण वा, एत्याहवनीय मावृत्यासते, सञ्चपयाम्यग्नित्येवं

१— का० औ सू० ६. ५. १५ ।

२— वा० सं० ६. ११. ३ ।

३— “वेष्को गलावेष्टकः, गलं वावेष्ट्य तमयन्ति सञ्चपयन्ति मारयन्ति”

—इति का० औ सू० ६. ५. १५ सू० या० दे० ।

ब्रूयात्”-इति^१ । ‘जहि’, ‘मारय’ इत्यादि मातृषवधवत् क्रूरवचनं न ब्रूयात्, किन्तु हे शमितः ! ‘सञ्ज्ञपय’, असौ तु^२ ‘अन्वगन्’ अनुगतोऽभूत् । “तद्धीत्यादि स्पष्टम् ॥ १५ ॥

“तद्यच्चैनं निविद्धन्तीति । ‘सञ्ज्ञपनात्’ प्राक् “स्वाहा देवेभ्यः” इति जुहुयात् । सञ्ज्ञपनानन्तरं “देवेभ्यः स्वाहा” इति जुहुयात्^३ । होमभेदेन स्वाहाकारप्रयोगवैपरीत्यम् । प्रथोजनाभिधानेन प्रशंसति— “पुरस्तात् स्वाहाकृतयो वा अन्ये देवा इत्यादिना । एतयोराहुत्योर्नाम करोति— “ते वा एते परिपश्व्ये इत्याहुती इति^४ । उक्ते द्वे आहुती ‘परिपश्व्ये’ परित आज्यं तयोः पशोर्हितं यतः, अतः ‘परिपश्व्ये’ इति नामधेये इत्यर्थः । “उगवादिभ्यो यत्”-इति^५ यत्, “ओर्गुणे”-इति^६ भ-सञ्ज्ञकस्य गुणः ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ५. १६—२१ । “आसरोधो यथा स्यात् तथा वृढं मुखस्य ग्रहणं कृत्वा अवाश्रयमानं यथा मार्गमाणाः शब्दं न करोति तथा तमयन्ति । तमु आकाङ्क्षायाम् । पशुर्हि निरुद्धप्राणः सन् आस माकाङ्क्षति ताम्यति । ताम्यन्तं प्रयुञ्जते तमयन्ति । तथा कुर्वन्ति यथा स ताम्यति । आसरोधं कृत्वा मारयन्तीति तात्पर्यार्थः”
—इति तत्र या० दे० ।

२— नैतत् पदद्वयं छ-पुस्तकादन्यत्र ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ५. २३, २४ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ५. २५ ।

५— पा० सू० ५. १. २ ।

६— पा० सू० ६. ४. १४६ ।

एतद्वोरनुष्ठाने ऐष्टिकत्वं भाव— “स यदि कामयेतेति ॥
१६ ॥ २ [पृ. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

[अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.]

यदा प्राह सञ्ज्ञप्तः पशुरिति* । अथार्धयुराह नेष्टः
पुनौ मुद्गानयेत्युद्गानयति नेष्टा पुनौ पान्नेजनं विश्व-
तीम् ॥ १ ॥

तां व्याचयति । नमस्त आतानेति यज्ञो वा आता-
नो यज्ञः हि तन्वते तेन यज्ञ आतानो जघनार्द्धो वा
एषु यज्ञस्य यत्पुनौ ता मेतत्प्राचीं यज्ञं प्रसाद-
यिष्यन् भवति तस्मा एवैतद्यज्ञाय निहुते तथो हैना
मेषु यज्ञो नु हिनस्ति तस्मादाह नमस्त आता-
नेति ॥ २ ॥

अनर्वा प्रेह्वीति । असपत्नेन प्रेह्वीत्येवैतदाह दृतस्य
कुल्या ऽनुपऽहृतस्य पुथ्या ऽअन्विता साधूपेत्येवैतदाह

देवीरापः शुद्धा व्बोद्धः सुपरिविष्टा देवेषु सुपरिविष्टा
व्वयं परिव्वेष्टारो भूयास्मेत्यपु एवैतुत्यावयति ॥ ३ ॥

अथ पशुः प्राणानद्भिः पत्युपस्पृशति । तद्यदद्भिः
प्राणानुपस्पृशति जीवं वै देवानाः हविरमृत ममृताना
मथैतत् पशुं घ्नन्ति यत् सञ्ज्ञपयन्ति युद्धिशासत्यापो
वै प्राणास्तुदस्मिन्नेतान् प्राणान् दधाति तुथैतज्जीव मेव
देवानाः हविर्भवत्यमृत ममृतानाम् ॥ ४ ॥

अथ यत्पत्युपस्पृशति । योषा वै पुत्री योषायै वा
ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तुदेन मेतस्यै योषायै प्रजन-
यति तुस्मात् पत्युपस्पृशति ॥ ५ ॥

सुोपस्पृशति । व्वाचं ते शुन्धामीति मुखं प्राणं ते
शुन्धामीति नासिके चुक्षुस्ते शुन्धामीत्युक्ष्यौ श्रोत्रं ते
शुन्धामीति कर्णौ नाभिं ते शुन्धामीति योऽय मुनिरुक्तः
प्राणो मेढ्रं ते शुन्धामीति वा पायुं ते शुन्धामीति
योऽयं पश्चात् प्राणस्तत् प्राणान् दधाति तत्सुमीरयत्यथ
सःहृत्य* पदुश्चरिचांस्ते शुन्धामीति पद्भिर्वै प्रतितिष्ठति
प्रतिष्ठित्या ऽएव तुदेनं प्रतिष्ठापयति ॥ ६ ॥

अथ या आपः परिशिष्यन्ते । अर्द्धा वा यावत्यो वा

* 'सःहृत्य'-इति च पाठो ङा०-वेचरेण वृष्टः ।

तुभिरेनं युजमानश्च शीर्षतोऽग्रेऽनुषिञ्चतस्तुत्राणां-
द्वैवास्मिंस्तत्तौ धत्तस्तुच्चैन मतुः सुमीरयतः ॥ ७ ॥

तद्युत् क्रूरौकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तदङ्घ्रिः सन्धत्तः ॥ ८ ॥

तावुनुषिञ्चतः । मुनस्त आष्यायतां व्याक्त आष्या-
यतां प्राणुस्त आष्यायतां चक्षुस्त आष्यायताः श्रोत्रं
त आष्यायता मिति तुत्राणान् धत्तस्तत्सुमीरयतो
युक्ते क्रूरं युदास्थितं तुत्त आष्यायतां निष्वायता*
मिति ॥ ९ ॥

तद्युत् क्रूरौकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति शान्तिरुप-
स्तदङ्घ्रिः शान्त्या शमयतस्तदङ्घ्रिः सन्धत्तस्तत्ते शुध्यत्विति
तन्मोध्यं कुरुतः श मुहोभ्य इति जघुनेन पशुं निन-
यतः ॥ १० ॥

तद्युत् क्रूरौकुर्वन्ति । युदास्थापयन्ति नेदेतदन्वशा-
न्तान्यहोरात्राण्य†सन्धिति तुस्माच्छ मुहोभ्य इति जघु-
नेन पशुं निनयतः‡ ॥ ११ ॥

अथोत्तानं पशुं पुर्य्यस्यन्ति । स तृण मन्तुर्हधात्योषधे

* 'निष्वायता'-इति ख ।

† 'व्याण्य'-इति ख, 'त्राण्य'-इति ग, घ ; 'त्राण्यै'-इति च वृद्धो वेवरेण ।

‡ 'निनयतुः'-इति ख ।

प्रायस्वेति व्यञ्जो वा ऽअसिस्तथो हैन मेघ व्यञ्जोऽसिनु
 दिनस्त्यथासिनाभिनिदधाति स्वधिते मैनः हिःसौ-
 रिति व्यञ्जो वा ऽअसिस्तथो हैन मेघ व्यञ्जोऽसिनु
 दिनस्ति ॥ १२ ॥

सा या प्रुञ्जातुश्रिः । तुयाभिनिदधाति सा हि
 युजुष्कृता मेध्या तद्यदुग्रं तुणस्य तत्सव्ये पाणौ कुरुतेऽथ
 यद् बुभ्रं तदक्षिणेनादत्ते ॥ १३ ॥

स युवाच्छ्रुति । युत एतस्त्रोदित मुत्पुतति तदुभय-
 तोऽनक्ति रुक्षसां भागोऽसीति रुक्षसाः छेषु भागो यद-
 स्तक् ॥ १४ ॥

तदुपास्याभितिष्ठति । इदु महः रुक्षोऽभितिष्ठामीदु
 महः रुक्षोऽवबाध ऽइदु महः रुक्षोऽधमन्तुमो नयामीति
 तद्यज्ञेनैवैतन्नाष्ट्रा रुक्षाःस्यवबाधते तद्यदमूलु मुभ-
 युतः . परिच्छिन्नं भवत्यमूलं वा ऽइदु मुभयुतः परि-
 छिन्नः रुक्षोऽन्तरिक्ष मनुचरति युथायं पुरुषो ऽमूलु
 उभयुतः परिच्छिन्नोऽन्तरिक्ष मनुचरति तस्मादमूलु
 मुभयुतः परिच्छिन्नं भवति ॥ १५ ॥

अथ व्वपा मुखिदन्ति । तुया व्वपाश्रुपण्यौ
 प्रोणौति घृतेन यावापृथिवी प्रोर्णुवाया मिति तदिमे
 यावापृथिवी ऽज्जर्जा रुसेन भाजयत्यनुयोरुर्जः रसं

दधाति ते रुसवत्या ऽउपजीवनीये ऽइमाः प्रजा
उपजीवन्ति ॥ १६ ॥

कार्फर्थ्यमय्यौ वपाश्रुपण्यौ भवतः युच वै देवा
अग्रे पशु मालेभिरे तदुदौचः कृष्यमाणस्यावाङ्मेधः
पपात सु एष व्वनस्पतिरजायत तद्यत् कृष्यमाणस्या-
वाङ्पतत्तस्मात् कार्फर्थ्यस्तेनैवैन मेतन्मेधेन समर्ह-
यति कृत्स्नं करोति तस्मात् कार्फर्थ्यमय्यौ वपाश्रुपण्यौ
भवतः ॥ १७ ॥

तां परिवासयति । तां पशुश्रुपणे प्रुतपति तथो
हास्याचापि श्रुता भवति पुनरुत्सुक मग्नीदादत्ते ते जघ-
नेन चात्वाहं यन्ति त ऽश्रायन्त्यागच्छन्त्याहवनीयः सु
एतत्तृण मध्वर्युराहवनीये प्रास्यति व्याधो व्वे* स्तोकुना
मिति स्तोकुनाः द्वैष्टा समित्† ॥ १८ ॥

अथोत्तरतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति । अत्येष्ट्यन्वा ऽणुषोऽग्निं
भवति दक्षिणतः परीत्य श्रपयिष्यंस्तस्मा ऽण्वैतन्निहुते
तथो हैन मेघोऽतियुन्त मग्निर्नु हिनस्ति तस्मादुत्त-
रतस्तिष्ठन्वपां प्रुतपति ॥ १९ ॥

ता मुन्तरेण यूपश्चामिं च हरन्ति । तद्यत्समुया न
हरन्ति येनान्यानि हवीःषि हरन्ति नेदुश्रतया सम-

या यज्ञं प्रसजामेति यदु बाह्येन न हुरन्त्यग्रेण यूपं
बहिर्हृत्वा ह* यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चामिं च
हरन्ति दक्षिणतः परीत्य प्रतिप्रस्थाता अपयति ॥ २० ॥

अथ सुवेणोपहृत्याज्यम् । अध्वर्युर्व्वपा मभिजुहो-
त्यग्निराज्यस्य वेतु स्वाहेति तथो वास्यैते स्तोकाः श्रुताः
स्वाहाकृता आहुतयो भूत्वामिं प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीति । सु आमेयौ स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह तद्युदामेयौ स्तोकेभ्योऽन्वाहेतुःप्रदाना वै वृष्टि-
रितो ह्यमिर्व्वृष्टिं व्वनुते सु एतौ स्तोकेरितुस्तोकां
व्वनुते तु ऽएते स्तोका व्वर्षन्ति तुस्मादामेयौ स्तोकेभ्यो-
ऽन्वाह यदा श्रुता भवति† ॥ २२ ॥

अथाह प्रतिप्रस्थाता श्रुता प्रचरेति । सुचावादाया-
ध्वर्युरतिक्रम्याश्राव्याह स्वाहाकृतिभ्यः प्रेष्ठेति व्वषट्कृते
जुहोति ॥ २३ ॥

हुत्वा व्वपा मेवाग्रेऽभिघारयति । अथ पृषदाज्यं तदु
ह चुरकाध्वर्यवः पृषदाज्यं मेवाग्रेऽभिघारयन्ति प्राणः
पृषदाज्यं मिति व्वदन्तस्तदु ह यान्नवत्क्यं चुरकाध्वर्युरु-
व्याजहारैव* कुर्व्वन्तं प्राणं वा ऽअयु मन्तरगादध्वर्युः
प्राण एनः वास्यतीति ॥ २४ ॥

* नास्त्येतत् पदं ग-घ-पुस्तकयोः ।

† 'भवति'-इति ख ।

सु ह स्म बाहुः ऽश्ववेक्ष्याह । इमौ पलितौ बाहुः क
स्विद् ब्राह्मणस्य व्वचो बभूवेति न तद्वाद्वियेतोत्तमो
वा ऽणु प्रयाजो भवतीदं वै हविर्यज्ञ उत्तमे प्रयाजे
ध्रुवा मेवाग्रेऽभिघारयति तस्यै हि प्रथमावाज्यभागौ
होष्यन् भवति व्वपां वा ऽश्रुच प्रथमाः होष्यन् भवति
तस्माद्वपा मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्य मथ युत्पशुं
नाभिघारयति नेदुशृत मभिघारुयाणीत्येतदेवास्य सुर्वः
पशुरभिघारितो भवति युद्वपा मभिघारयति तस्माद्वपा
मेवाग्रेऽभिघारयेदथ पृषदाज्यम् ॥ २५ ॥ -

अथाज्य मुपस्तृणीते । अथ हिरण्यशकल मुवदधा-
त्यथ व्वपा मवद्यन्नाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य व्वपायै
मेदसोऽनुब्रूहीत्यथ हिरण्यशकल मुवदधात्यथोपरिष्ठाद्
विराज्यस्याभिघारयति ॥ २६ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । भ्रन्ति वा ऽणुत्यशुं
युदमौ जुह्वत्यमृत मायुर्हिरण्यं तुदमृत ऽत्रायुषि प्रति-
तिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तस्माद्विरण्य-
शकलावभितो भवत आश्राव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य
व्वपां मेदः प्रेष्येति न प्रुस्थित मित्याह प्रुसुते
प्रुस्थित मिति व्वषदकृते जुहोति ॥ २७ ॥

इत्वा व्वपाः समीच्यौ । व्वपाश्रुपण्यौ कृतानुप्रास्यति

स्वाहाकृते ऽजङ्घनभसम्भारुतं गच्छत मिति नेदिमे
ऽअमुया सतो याभ्यां व्यपा मुशिअपामेति ॥ २८ ॥

तद्युदपया चरन्ति । यस्यै वै देवतायै पशु मालुभने
ता मेवैतुदेवता मेतेन मेधेन प्रीणाति सैषा देवतै-
तेन मेधेन प्रीता शान्तोत्तराणि हवीरुषि अय्युमाणा-
न्युपरमति तस्माद् वपुया चरन्ति* ॥ २९ ॥

अथ चात्वाले मार्जयन्ते । क्रूरी वा ऽएतत् कुर्वन्ति
यत् सज्जपयन्ति युदिशासति शान्तिरापस्तदग्निः
शान्त्या शमयन्ते तदग्निः सुन्दधत्ते तस्माच्चात्वाले
मार्जयन्ते ॥ ३० ॥ ३ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [८. २.]

सज्जपमानन्तरप्रयोग माह— “यदा प्राह सज्जपः पशुरित्य-
ध्वर्युराहेत्यादिना ॥ १ ॥

“तां वाचयतीति¹ । ‘तां’ पशुं प्रति आगच्छन्तीं पत्नीं ‘वाच-
यति’ “नमस्ते आताम”-“इति”² । आ समन्तात् तन्यत इत्यातामो
‘यज्ञः’ । हे ‘आतामः’ ‘ते’ तुभ्यं ‘नमः’ । यज्ञ । त्वम् ‘अनर्वा’
असपत्नः सन् प्रेक्षि । ‘वृत्तस्य कुल्याः’ ; जुह्वादिषु ब्रह्माज्यसम्भवात् ।

* ‘चरन्ति’-इति ख ।

१— का० श्री० सू० ६. ६. १ ।

२— बा० सं० ६. १२. १, ११ ।

ता विश्विनष्टि—‘स्वतस्य पथ्याः’ इति । पथिभवाः पथ्याः । ताः
कुल्याः ‘अद्’ (अद्) ‘उप’ प्रेहीति सम्बन्धः । इत्थं यज्ञं प्रसाध्य,
अथापः प्रसाधयति—‘सुपरिविष्टाः’ पात्रेषु परिपूरिताः ‘देवीः’
द्योतमानाः ‘आपः’ ‘शुद्धाः’ स्वभावतः संस्कारेण च विशुद्धाः सत्यो
यूयं ‘देवेषु’ विषयभूतेषु पशुम् ‘वोड्ढम्’ अपहृत । ‘वयं’ च
‘देवेषु’ मध्ये ‘सुपरिविष्टाः’, देवानां ‘परिवेष्टारः’ ॥

नमस्कारवचनं यज्ञातिक्रमपरिहारत्वेन प्रशंसति—“जघनार्द्धं
इति । यज्ञस्य जघनार्द्धं पत्नीशालाया मवस्थिता पत्न्यपि जघनार्द्धं
इत्युच्यते । तां प्राङ् नयति, तस्मिन् यज्ञायतने जघननिऋवण-
कृता भवति । दृतकुल्याद्युपन्यास आगमनातुकूक्ष्यप्रदर्शनायेति
व्याचष्टे—“साधूपेत्येवैतदाहेति । उपेत्युपसर्गसामर्थ्यात् एतीति
क्रिया सम्बध्यते । देवीराप इत्यादिमन्त्रभागस्य तात्पर्यं माह—
“अप एवैतत् पावयतीति । अत्र ‘शुद्धा वोड्ढम्’—इति शुद्धि-
विधानात् शुद्धीकरणम् ॥ १, २ ॥

“अथ पशोरित्यादि^१ । प्राणमुखमासाचक्षुरादीनि अङ्गिः पत्नी
‘उपसृशति’ प्रक्षालयेदित्यर्थः । अपा सुपसर्गनं पशोः सजीवत्व-
करणात्मना प्रशंसति—“जीवो वै देवाना मित्वादिना । पदद्वयं
व्याचष्टे—“अमृत ममृताना मिति । देवाः अमृताः अमृतधर्माणः,
जीवन मयमृतं मृतिरहितम् ; अतो योग्यत्वात् देवानां जीवनं
युज्यते । सञ्ज्ञपनविशमने उभे अपि ह्यनात्मके, अतो हेतोरस्य

१— वा० सं० ६. १३, १ ब्रह्मम् ।

२— का० औ० सू० ६. ६. २, ३ ।

पुनः-प्राणपेक्षत्वात्, अपां च “आपोमयः प्राणः”-इति श्रुतेः प्राणरूपत्वात्, द्विद्वेषपां प्रक्षेप एव प्राणनिधारण मित्यर्थः । ततश्च देवानां सजीवं हविर्दत्तं भवति ॥ ४ ॥

अपा सुपसृग्शर्शनं प्रशस्य, पत्नीकर्तृकत्वं प्रशंसति— “अथ यत् पत्न्युपसृग्शतीति । “योषा वा इत्यादिना ॥ ५ ॥

अथवावयविभेदेनोपसृग्शर्शनमन्त्रभाग माह— “सोपसृग्शतीति । “वाचं ते शुन्वामीति” सुख मिति । ‘सुखं’ वदनम् । हे पशो ! ‘ते’ ‘प्राणं’ प्राणनम्, नासिकाभ्या सुत्पद्यमानं प्राणवायुम् ‘शुन्वामि’ विशुद्धं करोमि । एव मुत्तरचापि योज्यम् । चक्षुःश्रोत्रे दर्शनश्रवणशक्तीन्द्रिये । “नाभिं ते शुन्वामि”—इति ‘अनिरुक्ता’ अनभिव्यक्तप्राणम् ; अथवा किं अनिरुक्तेन प्राणेन ? “मेढ्रं ते”—इति ब्रूयात् । ‘पश्चात्प्राणः’ अधस्ताद् वर्त्तमानोऽपानः, तं तत्र पायौ स्थापितवान् भवति । ‘अथ संहृत्य पदः’ पादानेकीकृत्य “चरिचांस्ते शुन्वामि”—इति पादानपि शोधयेत् । पादशोधनं शंसति— “पङ्क्तिर्वा इति ॥ ६ ॥

“अथ या आपः परिशिष्यन्त इति” । परिशिष्टाभिः अर्द्धाभिरक्षणीयसीभिर्वा यजमानः पत्नी च पशोः श्रौर्षाद्यं प्रथमं तदारभ्य निषिञ्चतः । ‘तौ’ पत्नीयजमानौ ‘तत्’ तेन निषिञ्चनेन ‘पशोः’ ‘प्राणान्’ ‘धत्तः’ धारयतः । ‘तत्’ तेन ‘एनं’ पशुम् ‘अतः’ अस्मात् स्थानात् ‘समीरयतः’ ॥ ७ ॥

“तद् यत् क्रूरौकुर्वन्तीति । ‘आस्थापयन्ति’ सञ्ज्ञपयन्ती-
त्यर्थः ॥ ८ ॥

“तावनुषिञ्चत इत्यादि । तदेव क्रूरौकरणं ‘तौ’ पक्षौयजमानौ
‘अनुषिञ्चतः’ शिरसि अत्रशिष्टोदकस्यैकदेशेनानुषिञ्चनं कुर्याताम् ।
शिरस्तेष्वनमन्त्र माह— “मनस्त इति” । मनआदिपञ्चकस्य
शिरस्थानात् तैः पञ्चभिर्मन्त्रैः शिरो निषिञ्चतः । “तत् प्राणान्
धत्तस्तत् समीरयत इति आप्यायनप्रयोजनाभिधानम् । “इतराङ्ग-
निषेकमन्त्र माह— “यत् ते क्रूरं यदास्थित मिति” । “यत्ते
क्रूरम्”—इत्यस्य व्याख्यानं ‘यदास्थितम्’ इति । आस्था = सञ्ज्ञप्तिः,
इत्युक्तम् । न हि सञ्ज्ञपनादन्यत् क्रूर मस्ति । “तत् ते आप्याय-
ताम्”, कोऽर्थः ? ‘निष्ठापयताम्’ संहतं भवत्वित्यर्थः ॥ ९ ॥

“तद्यत् क्रूरौकुर्वन्तीति । ‘ते’ तव ‘तत्’ निष्ठित मङ्गं ‘शुद्धात्’
मेध्यं भवतु ॥ १० ॥

“तद्यत् क्रूरौकुर्वन्तीति । पशोर्जघनाङ्गस्य समन्त्रकं निनयनं
विधत्ते— “महोभ्य इतीति” । “जघनेनेति । पशोर्जघनप्रदेशं
निनयतः स्नानभेदेन मन्त्रभेदं सूचकार आह— “ग्रेषेण यजमानस्य
शिरःप्रभृत्यनुषिञ्चतः, मनस्त इति शिरः, यत् ते क्रूर मित्यङ्गानि,
अ महोभ्य इति पश्चात् पशोर्निषिञ्चतः”— इति । मन्त्रे आह—

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ५ ।

२— वा० सं० ६. १५. १-५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. ६ ।

४— वा सं० ६. १५. ६ ।

५— वा० सं० ६. १५. ७ ।

६— का० श्रौ० सू० ६. ६. ४-७ ।

विषयं यत् सुखप्रार्थनं मस्ति, तच्च कारणं माह— “यत् क्रूरीकुर्व-
न्तीति ॥ ११ ॥

विशसनप्रयोगं माह—“अथोत्तानं मिति^१ । “असिनाभिनिद-
धातीति । अत्रासेः कर्मभूतस्य कारणत्वोपचारेण द्वितीया ॥ १२ ॥

“मा या प्रज्ञाताश्चिरिति । ‘या’ पूर्वं पञ्चञ्जनायासीत्,
याभिर्निदध्यात्, सा यथा पश्चोऽपरि भवति, तथा स्थापयित्वा
विश्यादभिनिधानं केदनोपलक्षणतया भवितव्यं मिति । अत्र हेतु
माह— “सा हि यजुष्कृतेति ॥ १३ ॥

“स यथाच्छ्यतीति । “तदुभयतोऽनन्तीत्यादि^२ । ‘तत्’ तस्य
द्विजस्य दर्भस्य यत् अयम्, तत् सव्ये पाणौ गृहीत्वा ; यस्मालम्,
तद् दक्षिणेनादाय ; ‘यच्च’ यस्मिन् प्रदेशे ‘आच्छ्यति’ आच्छिनन्ति,^३
तच्च प्रदेशे ‘यतः’ यस्मात् ‘लोहितं भुत्पतति’, ‘तत्’ तच्च
मूलद्वयस्य ‘उभयतः’ मूलं मयश्च ‘अनन्ति’ “रक्षसा मिति मन्वे-
षेति” ॥ १४ ॥

“तदुपास्याभितिष्ठतीति^४ । ‘तत्’ दर्भायम् “इदं महं मिति^५
यजमानोऽतिक्रामति । ‘इदम्’ इदानीम्, अनेन दर्भाक्रमण-

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. ८ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. ८ ।

३— एतद्वगन्तरं ‘तत् दद्याम्’-इति पदद्वयं मधिकां कृ-पुक्तौ ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

५— का० श्रौ० सू० ६. ६. ११ ।

६— वा० सं० ६. १६. ३ ।

व्याजेन 'रक्षः' 'अभितिष्ठामि' आक्रमामि । तथा 'अधमं तमः' निरुद्ध मन्त्रकारं भूमेरधस्तादुत्तमानं तम एव प्रापयामि । गत मन्यत् ॥ १५ ॥

“अथ वपा सुखिदन्तीति” । “तथा वपाश्रपण्यौ प्रोणीतौति । ‘तथा’ उद्धृतया वपया वपाश्रपण्योः शास्त्रयोरुपरि ‘प्रोणीति’ प्रच्छादयेत् । “हतेनेत्यादि” तत्र मन्त्रः । हे ‘द्यावापृथिवी’ द्यावापृथिव्यौ ! युवां वपाश्रपण्योराच्छादनद्वारा ‘हतेन’ दीपमानेन वपापदार्थेन ‘प्रोणुंवाथा’ प्रकर्षेणाच्छादयेथाम् । यदा विस्तृतत्वात् वपाश्रपण्यदेव द्यावापृथिव्युपचर्यते । “तदिमे द्यावापृथिवी”— इत्यादि प्राग् व्याख्यातम् ॥ १६ ॥

वपाश्रपण्योः कार्त्तर्यमयत्वं विधाय प्रशंसति— “कार्त्तर्यमय्यौ वपाश्रपण्यौ भवतो यत्र वै देवा अग्रे पशु मालेभिर इत्यादिना । पशोः कर्षणाद्धःपतितस्य नेधस्य कार्त्तर्यरूपेणोत्पत्तेः तस्य पशोः समन्वेन यज्ञः कर्त्तव्यो भवति । अत एव कर्षणसम्बन्धात् कार्त्तर्य इति नाम सम्यक् । पशोः कर्षणादपि कार्त्तर्यं प्रशस्तमित्यभि- प्रायः ॥ १७ ॥

“तां परिवासयतीति । ‘तां’ तयोरुपसृतां ‘परिवासयति’ पशोः सकाशात् क्षिणन्ति । क्षिणां ‘तां’ ‘पशुश्रपणे’ पशुः अण्यते यस्मिन्नग्नौ स पशुश्रपणः तत्र, ‘प्रतपति’ । ‘तथा’ सति ‘अस्य’

पशोर्वपा 'अचापि' 'इदता' स्यादित्यभिप्रायः । "अचापि"—इत्यपि शब्द आहवनीयेन सह समुच्चयार्थः । "पुनरुत्सुकमग्नौदादत्त इति । प्रागाहृत मुत्सुकं अपणार्थं मपचताङ्गारं पुनरग्नौदादाय सर्वेऽपि चात्वालात् पश्चाद्वागादाहवनीयं प्राप्नुयुः । तच्चाध्वर्यु-रेतत्पुरा सखे धृतं तृणाय माहवनीये "वायो वेः"—इति प्राप्तेत् । अत्र कात्यायनः— "परिवास्य चात्वालेऽवसिष्य ग्रामिचे प्रतपति, ग्रामिचैकदेश माहवनीये प्रास्यत्यग्नीत्, तृणाय चाध्वर्युर्वायोवे-रिति"—इति^१ । हे 'वायो !' 'स्तोकानाम्', वपाया उपरि आञ्चा-भिधारणकालेऽधःपतिता विन्दवः स्तोकाः, तेषाम्, आधारत्वेनेदं तृणाय समित्स्थानौयं 'वेः' विद्धि, अग्निं गमय वा^२ ॥ १८ ॥

"अथोत्तरतस्तिष्ठन्नित्यादि^३ । एतत् उत्तरतः प्रतितपनम्, उपरि दक्षिणतः प्रतितपनार्थो यः प्रतिप्रस्थातुरप्येति क्रमः, तत्समाधानार्थं मित्यर्थः ॥ १९ ॥

दक्षिणतः प्रतितापाय गमनमार्गं दर्शयति— "ता मन्त्रेण धूप मिति । "तद्यदिति । 'समया' समीपे, वेदिमध्यदेशे 'न हरन्ति' । केनाभिप्रायेण ? अस्य पशोस्तथा वपाया 'समया' शम्भु-ख्येनैव समीप्येन 'यज्ञम्' आहवनीयेनैव 'प्रसजाम' प्रकर्षेण संरा-धुमः 'इति' । प्रसज्जनं चेष्टनम् । आहवनीयात् पुरोदेशतो हरणेऽपि धूपाद् बहिर्न हरेत् ; 'यज्ञात्' सकाशात् 'बहिर्द्धा' कुर्यात् ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १३, १४, १५ ।

२— वा० सं० ६. १६. ५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६ ।

धूपस्यापि यज्ञावधवत्वात् उत्तरतः प्रतपन मध्यर्ककर्तृकम्; विशेषा-
श्रवणात् ॥ २० ॥

“अथ सुवेणोपहृत्याज्य मिति^१ । तथाध्वर्युः प्रतिप्रस्थाचा वपायां
तप्यमानायां सुवेणाज्य सुपहृत्यादाय वपोपरि अध्वर्युर्जुहुयात्
“अग्निराज्यस्य वेतु”-इति^२ । ‘आज्यस्य’ आज्यं ‘वेतु’ भक्षयत्,
‘स्वाहा’ इदं सुज्जत मस्तु । “तथो हेत्यादि । ‘अस्य’ वपाद्रव्यस्य,
वपाद्वारा पशोर्वा । “स्वाहाकारेण वा वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं
क्षयते”-इति श्रुतेः^३ ‘स्वाहाकृताः’ स्वाहाकारेण दत्ते सति
‘आहुतयः’ भवन्तीत्यर्थः ॥ २१ ॥

“अथाह स्तोकेभ्योऽनुब्रूहीतीति^४ । होचा स्तोकेभ्योऽनूच्यमा-
नानां मन्त्राणां माग्नेयत्वं वृष्टिमाधनत्वेन प्रशंसति- “तद्यदाग्नेयी
स्तोकेभ्योऽन्वाहेत्यादिना । ‘इतः प्रदाना वै वृष्टिः’ अस्माद् भूखो-
कात्^५ प्रजाता प्रसाधयति । “इतो ह्यग्निर्दृष्टिं वनुते”-इति सङ्घ-
हेणोक्तं विशदयति- “म एतैरिति । ‘एतैः’ घृतसोक्तैः ‘एतान्’
वृक्षवयवभूतान् ‘वनुते’, ‘ते’ अग्निना भक्षितः ‘एते’ घृतसोकाः^६

१- का० श्रौ० सू० ६. ६. १७ ।

२- वा० सं० ६. १६. ६ ।

३- “स्वाहाकृतं हविरदन्तु देवाः”-इति ऋ० सं० १०. ११. ०. ११.
= ऐ० ब्रा० २. २. ३. = निब० ८. ३. ६ । “उपविष्टहोमाः
स्वाहाकारप्रदाना जुहोतयः”-इति च का० श्रौ० सू० १. २. ७ ।

४- का० श्रौ० सू० ६. ६. १८ ।

५- ‘अस्मात्तोकात्’-इति छ ।

६- नैतत् पदं छ-पुस्तकादभ्यस्य ।

पुनरुदकात्मना परिष्कृताः पृथिव्यां 'वर्षन्ति' । 'तस्मात्' उक्तप्रका-
रेण वृष्टेरन्यायत्तत्वात् 'आग्नेयी' 'स्तोकेभ्यः' अनुब्रूयात् 'यदा'
वपा 'श्रुता' 'भवति' ॥ २२ ॥

“अथाह प्रतिप्रस्थातेति^१ । अमन्तरं 'प्रतिप्रस्थाता' तदप्रा-
परिपक्वासीत् अतः 'अध्वर्यो ! प्रचारं कुरु' इति ब्रूयात् । 'प्रेष्यः'
प्रयोगप्रकारः, स्नाहाकृतयोऽन्यप्रयाजदेवताः सन्ति^२ ॥ २३ ॥

“ज्जत्वा वपा मेवेति^३ । प्रयाजं ज्जत्वा 'अग्ने' पृषदाज्यात् प्राक्
'वपा मेव' प्रयाजशेषेणाभिघारयेत् । 'अथ' पश्चात् अनुयाजाद्यर्थं
'पृषदाज्यम्' । 'शरकशास्त्रोक्ता'^४ऽऽध्वर्यवप्रयोगकर्तारः 'शरकाध्वर्यवः' ।
'पृषदाज्य मेवाग्नेभिघारयन्ति' । दधिमिश्र माज्यं पृषदाज्यम् ।
प्राणवत् गवा मन्तवर्त्तमानत्वात् ; प्राणः पुष्टिः, तद्धेतुत्वादा पृष-
दाज्यस्य प्राणत्वम् । 'तदु' तस्मिन्नाभिघारणप्राथम्यविषये 'याज्ञ-
वल्क्यम्' 'अनु' लक्ष्यीकृत्य 'व्याजहार' उक्तवान् । याज्ञवल्क्यं
विशिनष्टि—“एवं कुर्वन्त मिति । पृषदाज्य मतिक्रम्य वपा मेवा-
भिघारयन्तम् 'अयं मध्वर्युः' 'प्राणं' खलु 'अन्तरगात्', अतः
'एनम्' अध्वर्युं 'प्राणो हास्यति'—‘इति' याज्ञवल्क्यं सम्बोध्य वक्ता
अध्वर्युः साधारणेनाह ॥ २४ ॥

“स ह स्मेति । एव मध्विच्छिन्नः 'सः' याज्ञवल्क्यः 'ह' बाह्व-
'अन्ववेक्ष्य' समवेक्ष्य, तस्मै प्रकाशनाय 'हमौ बाह्व' 'पलितौ'

१— का० श्रौ० सू० ६. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ६. २० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ६. २१ ।

४— 'शरकशास्त्रोक्ता'—इति ह ।

जरसा युक्तौ लोकायुक्तावभूताम् । अयं मभिप्रायः— एतावान्
 कालो वपाप्रथमाभिचारणेनैव गतः, अथापि प्राणस्य न निर्गत
 इति । खल्वयं मपि चरकाध्वर्युवत् परीक्षणेनैव ब्रूते— ‘ब्राह्मणस्य’
 चरकाध्वर्योः ‘वचः’ प्राण एनं हासतीत्येतदात्मकम् ‘कं वभूव’ ?
 नावगतं मित्यर्थः । तस्मात् ‘तत्’ वचनं नादर्त्तव्यं मित्युपसंहारः ।
 हविर्हसमानेऽपि पशोरनभिचारणस्याभिप्रायः माविष्करोति—
 “नेदं गृह्यत इति । अभिचारणं होतव्यहविःसंस्कारः । अगृह्यतस्य
 होमानर्हत्वात् अभिचारणं न युज्यत इत्यभिप्रायः । तर्हि संस्का-
 रस्यास्य पशुसंस्कारं एव नोपलभ्यत इत्याशङ्क्य तत्प्राप्त्युपायं माह—
 “एतदेवास्तेति ॥ २५ ॥

वपायागं माह— “अथाज्यं मुपसृणीत इति । उभयतौ
 हिरण्यग्रकलस्यापनं मप्राणस्य पशोः सप्राणत्वसम्पादनाय ॥ २६ ॥

“तच्चद्विरण्यग्रकलावभितो भवत इति । अथामृताद्यात्मना
 स्तौति— “व्रज्जि वा एतत् पशुं यदग्नौ जुह्वतीत्यादिना । “वपां
 नेद इति । “प्रेत्यब्रुवोर्हविषो देवतासम्पदाने”—इत्यत्र ‘हविषोऽ-
 प्रस्थितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः’—इत्युक्तम् । अतः षष्ठौ प्रतिषेधाद्यैतस्य
 प्रयोगे प्राप्ते प्रतिषेधेति— “न प्रस्थितं मित्याहेति । सर्वचाध्वर्यव-
 प्रसक्ताश्रवणौचपशोः पुनः प्रसज्यति— “प्रसुते प्रस्थितं मिति ।
 ब्रूयादिति शेषः । ‘प्रसुते’ अभिषवकृते सति वपायागस्तप्ते-
 त्यर्थः ॥ २७ ॥

“ऊत्वा वपां समीचीं वपाश्रपण्यौ कृतानुप्रास्यतीति^१ । ‘समीची’ परस्तराभिमुखे, प्राचीं विशाखां प्रतीची मितरा मिति ‘स्वाहाकृते’ स्वाहाशब्दे उच्चरिते, हविषीत्यर्थः ॥

अस्य प्रासने मन्त्रः— ‘ऊर्द्धनभस मिति^२ । ‘ऊर्द्धम्’ उपरि ‘नभः’ अन्तरिक्षं यस्य वायोः स तथोक्तः, तम् ‘ऊर्द्धनभसम्’, ‘मादृतं’ वायुम्, हे वपाश्रपण्यौ ! युवां ‘गच्छतम्’ । ‘याभ्यशाखाभ्यां’ ‘वपाम्’ ‘अग्निश्रपाम्’ वपाश्रपण मकारार्थं, ते ‘इमे’ ‘अमुश्च, समुच्छ्रयरहिते अनभिमते देशे प्रणष्टे ‘न’ भवत इत्यग्नि प्रायेणाग्नौ प्रास्यत् ॥ १८ ॥

वपायागं प्रशंसति— “तद् यद् वपया चरन्तीति । अवयवागविप्रकृष्टकालीनस्याङ्गयागस्य मध्यव्यवधानेन चुधार्त्ताया देताया अवान्तरचुञ्चिवर्त्तकत्वेन क्रोधशान्तिहेतुरित्यर्थः ॥ १९ ॥

“अथ चालाल इत्यादि^३ । स्पष्टम् ॥ ३० ॥ ३ [८. १.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

द्वितीयकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—का० श्रौ० सू० ६. ६. २७ । अ०

२—वा० सं० ६. १४. ८ ।

३—का० श्रौ० सू० ६. ६. २८ । अत्र न च ‘रक्षशास्त्रोक्ता’-इति

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम्.)

यदेवुत्यः पशुर्भवति । तदेवुत्यं पुरोडाशं मनुनिर्वपति ।
ति तद्यत्पुरोडाशं मनुनिर्वपति सुर्वेषां व्याः एषु
श्रूणां मेधो यद् व्रीहियवौ तेनैवेन मेतन्मेधेन समर्च-
ति कृत्स्नं करोति तस्मात् पुरोडाशं मनुनिर्वपति ॥ १ ॥

अथ यद्वपुया प्रचुर्य । एतेन पुरोडाशेन प्रचरति*
मध्यतो वा इदमां व्यापा मुत्खिदन्ति मध्यतु एवैन
एतेन मेधेन समर्चयति कृत्स्नं करोति तस्माद्वपुया
प्रचुर्येतेन पुरोडाशेन प्रचरत्येषु न्वेवैतस्य मुत्थुर्यं क
वैष पशुं पुरोडाशोऽनुनिरूप्यते† ॥ २ ॥

अथ पशुं श्विशास्ति । चिः प्रच्यावयता चिः प्रचु-
तस्य हृदयं मुत्तमं कुरुतादिति चिष्टश्चि यज्ञः‡ ॥ ३ ॥

अथ शमितारः सुःशास्ति । युत्वा पृच्छाच्छतः
हविः शमिताह्रिति श्रुतं मित्येव ब्रूतान् श्रुतं भगवो
नु श्रुतः हीति? ॥ ४ ॥

* 'प्रचरति'-इति ग ।

† 'प्यते'-इति ख । 'प्यते'-इति ग, घ ।

‡ 'यज्ञः'-इति क, 'यज्ञः'-इति ग, घ ।

§ 'हीति'-इति ख, 'हीति'-इति ग, घ ।

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य । अध्वर्युरपनिष्क्रम्य
पृच्छति श्रुतुं हविः शमिताश्नुति श्रुत मित्याह
तद्देवाना मित्युपाः अध्वर्युः* ॥ ५ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतं वै देवानाः हविर्नाश्रुतः
शमिता वै तद्देद यदि श्रुतं वा भवत्यश्रुतं वा ॥ ६ ॥

तद्यत् पृच्छति । श्रुतेन प्रचराणीति तद्यद्यश्रुतं
भवति श्रुत मेव देवानाः हविर्भवति श्रुतं युजमानस्या-
नेनाऽअध्वर्युर्भवति शमितुरि तदेनो भवति चिष्कृत्वः
पृच्छति चिद्विद्धि यज्ञोऽथ यदाह तद्देवाना मिति तद्धि
देवानां युच्छतं तस्मादाह तद्देवाना मिति ॥ ७ ॥

स हृदय मेवाग्नेऽभिधारयति । आत्मा वै मनो
हृदयं प्राणः पृषदाज्य मात्मन्येवैतन्मनसि प्राणं दधाति
तथैतज्जीव मेव देवानाः हविर्भवत्यमृत ममृता-
नाम्† ॥ ८ ॥

सोऽभिधारयति । सं ते मनो मनसा सं प्राणः
प्राणेन गच्छता मिति न स्वाहाकरोति न ह्येषाहुति-
रुदासयन्ति पशुम्‡ ॥ ९ ॥

* 'यः'—इति ग, घ ।

† 'नाम्'—इति ग, घ ।

‡ 'पशुम्'—इति ग, घ ।

तुं जघुनेन चात्वाल मन्तरेण यूपं चामिं च
हरन्ति । तद्युत्समया न हरन्ति येनान्यानि हवीषि
हरन्ति श्रुतं सन्तं नेदङ्गशो विवृक्तेन क्रूरीकृतेन
समया यजुं प्रसुजामेति यदु बाह्येन न हरन्त्यग्रेण
यूपं बहिर्ह्वी ह यज्ञात् कुर्युस्तस्मादन्तरेण यूपं चामिं
च हरन्ति दक्षिणतो निधाय प्रतिप्रस्थातावद्यति
सप्तशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ता अध्ववद्यति तद्युत्
सप्तशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १० ॥

युच वै देवाः* । अग्रे पशु मालेभिरे तं त्वष्टा शीर्ष-
तोऽग्रेभ्युवाप्तौतैव चिन्नालभेरन्निति त्वष्टुर्हि पशुवः
स एष शीर्षन्मस्तिष्कोऽनुकथश्च मज्जा तस्मात् स व्वान्त
इव त्वष्टा ह्येत मभ्यवमत्तस्मात् नान्नीयात् त्वष्टुर्ह्येत-
दभिवान्तम् ॥ ११ ॥

तस्मात्तस्मात् मेधः पपात । स एष व्वान्तस्तुतिरजायत
तुं देवाः प्रापश्यंस्तस्मात् प्रत्यः प्रत्यो ह वै नामैतद्युत्
सप्त इति तेनैवैन मेतन्मेधेन सुमर्द्धयति कृत्स्नं करोति
तस्मात् सप्तशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्ति ॥ १२ ॥

अथाज्य मुपस्तृणीते । जुहुवां चोपभुति च व्वसाहोम-

दुवन्धोऽ समवतधुन्वा मुच हिरण्यवर्णोऽपुवद्भाति
 शुद्धां चोपभृति च ॥ १३ ॥

अथ मनोतायै हविषोऽनुवाच आह । तद्यन्मनो-
 तायै हविषोऽनुवाच आह सर्वा ह वै देवताः पशु
 मानस्यमान भुपसुक्लन्ते भुम नाम ग्रहीष्यति भुम
 नाम ग्रहीष्यतीति सुर्वासाः हि देवतानां हविः
 पशुस्तासां सुर्वासां देवतानां पशौ मनाःस्थितानि
 भवन्ति तान्येवैतत् प्रीणाति तथो हामीधाय देवतानां
 मनाःस्थपसुक्लानि भवन्ति तस्मान्मनोतायै हविषो-
 ऽनुवाच आह ॥ १४ ॥

स हृदयस्यैवाग्रेऽवद्यति । तद्यन्मध्यतः सतो हृदय-
 स्याग्रेऽवद्यति प्राणो वै हृदय मतो ह्यय मूर्ध्नि प्राणः
 सञ्चरति* प्राणो वै पशुर्यावद्वेष प्राणेन प्राणिति
 तावत् पशुरयः युदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दुर्वैव
 तर्हि भूतो नर्थुः† भेते ॥ १५ ॥

हृदय मु वै पशुः‡ । तदस्यात्मन एवाग्रेऽवद्यति

* 'सम्भवति'—इति सायणसम्मत इति डा० वेनरः ।

† 'नर्थुः'—इति, 'मर्थुः'—इति च पाठद्वयं वृद्धं डा० वेनरेण ।

‡ 'पशुः'—इति ग, घ ।

तुल्लाद्यदि किञ्चिद्वदामः* हीयेत न तदाद्रियेत सर्वस्य
 हेवास्म तत्पशोरुवत्तं भवति यद्बुदयस्याग्नेवद्यति तुल्ला-
 न्मध्यतः सतो हृदयस्यैवाग्नेवद्यत्यथ यथापूर्वम्* ॥ १६ ॥

अथ जिह्वायै । सा हीयुं पूर्वाह्वात् प्रतिष्ठत्यथ वक्ष-
 सस्तद्धि ततोऽथैकचरुस्व दोष्णोऽथ पार्श्वयोरुथ तनिमो-
 ऽथ वक्षयोः ॥ १७ ॥

गुदं वेधा करोति । स्थविमोपयुङ्ग्यो† मध्यं जुह्वा
 वेधा कृत्वावद्यत्युणिम अङ्गेष्वथैकचरायै श्रीणरेतावन्मु
 जुह्वा भवद्यति‡ ॥ १८ ॥

अथोपभृति । अङ्गस्य दोष्णो गुदं वेधा कृत्वावद्यति
 अङ्गायै श्रीणेरुथ हिरण्यशकलाववदधात्यथोपरिष्ठा-
 दाङ्गस्याभिधारयति ॥ १९ ॥

अथ ध्वसाहोमं पृच्छाति । रेडसीति खेलेवेव हि
 वृत्तुस्मादाह रेडसीत्यग्निष्वा श्रीणात्त्वित्वाग्निर्धेतुश्चपु-
 यति तुल्लादाह्वाग्निष्वा श्रीणात्त्वित्वापस्त्वा समरिण-
 क्रित्यापो ह्येत मङ्गेभ्यो रुसः सम्भरन्ति तुल्लादाह्वापस्त्वा
 समरिणन्निति ॥ २० ॥

* 'वेस'—इति ग, घ ।

† स्थविमोपयुङ्ग्यो—इति घ ।

‡ 'द्यति'—इति ग, घ ।

व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽडुति । अन्तरिक्षं वा ऽअथ
मनुपवते योऽयं पुवतेऽन्तरिक्षाय वै गृह्णाति तुस्मादाह
व्वातस्य त्वा भ्राज्या ऽडुति ॥ २१ ॥

पूष्णो रु॒द्रा ऽडुति । एष वै पूष्णो रु॒द्रिरेतस्मा
ऽउ हि गृह्णाति तुस्मादाह पूष्णो रु॒द्रा ऽडुति ॥ २२ ॥

जष्मणो व्यथिषदिति । एष वा ऽजुष्मैतस्मा ऽउ
हि गृह्णाति तुस्मादाहोष्मणो व्यथिषदित्यथोपरिष्ठाद्
द्विराज्यस्याभिधारयति ॥ २३ ॥

अथ पार्श्वेन वासिना वा प्रयौति । प्रयुतं द्वेष इति
तन्नाष्टा एवैतद्रुक्षाःस्यतोऽपहन्ति ॥ २४ ॥

अथ यद्युष्परिशिष्यते । तत्समवक्तृधान्या मानयति
तद्बृदयं प्रास्यति जिह्वां व्यक्षस्तनिम मुतस्त्रे व्वनिष्ठु
मथोपरिष्ठाद् द्विराज्यस्याभिधारयति ॥ २५ ॥

तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवतः । घृति वा ऽएतत्
पशुं यदग्नौ जुह्वत्यमृतं मायुर्द्विरण्यं तदमृतं ऽआयुषि
प्रतितिष्ठति तथात उदेति तथा सुज्जीवति तुस्मा-
द्विरण्यशकलावभितो भवतः ॥ २६ ॥

अथ यदक्षुषावद्यति । सव्यस्य च दोष्णो दक्षिणा-
याश्च श्रोणेर्दक्षिणस्य च दोष्णः सव्यायाश्च श्रोणेस्तुस्मा-
दयं पशुरक्षुषाया पदो हरत्यथ युत्सम्यगवद्येत्समीचो

हैवायुं पशुः पदो हरेत्तस्मादक्षायामवद्यत्यय यन्म शीर्ष्णो
ऽवद्यति नाऽस्योर्नानूकस्य नापरसक्ययोः ॥ २७ ॥

असुरा ह वा ऽअग्रे पशु मालेभिरे । तद्देवा भीषा
नोपावेयुस्तान् हेयुं पृथिव्युवाचु मैतदा दृढं महं व
एतस्याध्यक्षा भविष्यामि युथा यथैतु एतेन चरि-
ष्यन्तीति ॥ २८ ॥

सा होवाच । अन्यतरा मेवाहुति मुहौषुरन्यतरां
पर्यशिषन्निति स यां पर्यशिःपंस्तानीमान्यवदानानि
ततो देवाः स्विष्टकृते अङ्गाण्युपाभजंस्तस्मात् अङ्गा-
ण्यथासुरा अवाद्यःक्षीर्णोऽस्योरनूकस्यापरसक्ययो-
स्तस्मात्तेषां नावद्येद्यन्वेव त्वष्टानूक मभ्यवमत्तस्मा-
दनूकस्य नावद्येदथाहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य हविषोऽनु-
ब्रूहीत्याश्रुव्याहाम्रीषोमाभ्यां ह्यगस्य हविः प्रेष्येति न
प्रस्थित मित्याह प्रसुते प्रस्थित मिति* ॥ २९ ॥

अन्तरेणार्द्धं याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति । इतो
वा ऽअय मूर्द्धा मेधु उत्थितो यु मस्या इमः रुसं प्रजा
उपजीवन्त्यर्वाचीनं दिवो रुसो वै व्वसाहोमो रुसो
मेधो रुसेनैवैतद्वसं तीव्रीकरोति तस्मादयः रुसो-
ऽद्यमानो न क्षीयते ॥ ३० ॥

तद्यदन्तरेण । अर्द्धर्द्धौ याज्यायै व्वसाहोमं जुहो-
तीयं वा ऽअर्द्धर्द्धौऽसौ द्यौरर्द्धर्द्धौऽन्तरा वै द्यावापृथिवी
ऽअन्तरिक्षं मन्तरिक्षाय वै जुहोति तस्मादन्तरेणार्द्धर्द्धौ
याज्यायै व्वसाहोमं जुहोति ॥ ३१ ॥

सु जुहोति । द्युतं द्युतुपावानः पिबत व्वसां व्वसा-
पावानः पिबतान्तरिक्षस्य इविरसि स्वाहेत्येतेन व्वैश्व-
देवेन यजुषा जुहोति व्वैश्वदेवं वा ऽअन्तरिक्षं तद्युदेने-
नेमाः प्रजाः प्राणित्यश्चोदनृत्य*श्चान्तरिक्षं मनुचुरन्ति ।
तेन व्वैश्वदेवं व्वप्रदकृते जुहोति यानि जुह्वा मवदाना-
नानि भवन्ति ॥ ३२ ॥

अथ जुह्वा पृषदाज्यस्योपघ्नन्नाह । व्वनस्पतयेऽनुब्रू-
हीत्याश्राव्याह व्वनस्पतये प्रेष्येति व्वषदकृते जुहोति
तद्यदुनस्पतये जुहोत्येतु मेवैतदुज्जं यूपं भागिनं
करोति सोमो वै व्वनस्पतिः पशु मेवैतत्सोमं करोति
तद्यदन्तरेणोमे ऽआहुतौ जुहोति तयोभयं व्याप्नोति
तस्मादन्तरेणोमे ऽआहुतौ जुहोति ॥ ३३ ॥

अथ यान्युपभृत्यवदानानि भवन्ति । तानि समा-

* 'दानृत्य'-इति घ-पाठः । पुरस्तात् २. ५. २. २ कण्वी प्रवृत्त्या,
उपरिष्ठाच्च ४. १. २. १६ ।

नयमान आहामये स्वष्टकृतेऽनुब्रूहीत्याश्राव्याहामये
स्वष्टकृते प्रेथेति व्यष्टकृते जुहोति ॥ ३४ ॥

अथ युद्धसाहोमस्य परिशिष्यते । तेन दिशो व्याधार-
यति दिशः प्रदिश आदिशो विदिश उद्दिशो दिग्भ्यः
स्वाहेति रुसो वै व्वसाहोमः सर्वास्वेवैतद्दिक्षु रुसं
दधाति तस्मादयुं दिशि दिशि रुसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

अथ पशुः सम्मृशति । एतर्हि सम्मर्शनस्य कालोऽथ
यत्पुरुः सम्मृशति य इदमुऽपतिष्ठन्ते* ते विम-
थिष्यन्त इति शुक्लमानो यद्यु विमाथन्न शुक्लेताचैव
सम्मृशेत् ॥ ३६ ॥

येन्द्रः प्राणः† । अङ्गे अङ्गे निदोध्यदैन्द्र उदानो
अङ्गे अङ्गे निधीत इति युदङ्गणो व्विकृतो भवति
तत्प्राणोदानाभ्यां सुन्दधाति देव त्वष्टर्भूरि ते सुःसु मे
तु सुलक्ष्मा यद्विषुरूपं भवातीति कृत्स्नवृत् मेवैतत्करोति
देवचा युं त मुवसे सुखायोऽनु त्वा मातापितरो
मदन्विति तद्युचैन मुहौषीत्तुदेनं कृत्स्नं कृतवानुसुमस्यति
सोऽस्य कृत्स्नोऽमुष्मिलोक्तु† आत्मा भवति ॥ ३७ ॥ ४ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [८. ३.] ॥

* 'ये म ऽउपतिष्ठन्ते'-इति सायणसम्मतः पाठ इति डा० वेबरः ।

† 'णः'—इति ग, घ ।

‘मुष्मिस्तोक’-इति, ‘मुष्मिस्तोक’-इति, ‘मुष्मिन् रूलकु’-इति च पाठाः।

अथानुनिर्वाप्य पुरोडाशं तद्देवतां च विधत्ते— “यद्देवत्य इति^१ ।
 या देवता पशोः, पुरोडाशो ऽपि तद्देवताकः कर्त्तव्यः । पुरोडाशानु-
 निर्वापं पूर्यमाणस्य पशोः समृद्धिहेतुत्वेन प्रशंसति— “सर्वेषां वा
 एष पशूना मिति । सर्वपशूनां मेधरूपल मैतरेयब्राह्मणे “पुरुषं वै
 देवाः पशु मालभन्त, तस्मादालम्ब्यान्मेध उदक्रामत्”—इत्यादिना^२
 प्रपञ्चितम् ॥ १ ॥

पुरोडाशस्य वपानन्तर्धं प्रशंसति— “अथ यद् वपया प्रचर्धति ।
 पशुपुरोडाशस्य पशुच्छिद्रपूर्तिरूपप्रयोजनं सर्वेषु पशुष्वति-
 दिशति— “एष श्वेवैतस्य बभ्रुरिति ॥ २ ॥

“अथ पशुं विशास्यीति^३ । शमिता^४ । तदा शमितुरेव मनु-
 शासनं कुर्यात्— हे शमितः ! ‘त्रिः प्रच्यावय’^५ प्रधानस्त्रिष्टुदुप-
 यङ्भेदेन त्रिविधाङ्गानि^६ त्रिविधचिह्नानि यथा स्युः, तथा

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १६ द्रष्टव्यम् ।

२— ऐ० ब्रा० २. १. ८ द्रष्टव्यम् ।

३— “शसु हिंसाधाम् (भा०प० ७२७)”-इति का० सू० वृत्तौ या० दे० ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ७. १ । “ऋत्विग्भ्योऽन्यः कश्चित् शमितेत्येत-
 त्पञ्चः पशुं विशासति हिनस्ति मारयतीत्यर्थः”—इत्यादि च तत्र का० श्रौ०
 ६. ७. १-२-३-४-सूत्रौयवृत्तिषु द्रष्टव्यम् ।

५— ‘त्रिः प्रच्यावयतात्’-इति छ ।

६— तत्र, जुह्वा भवदेयानि ‘जौह्वानि’ प्रधानयागार्थानि हृदयादीनि
 प्रथमानि, उपभृत्यवदेयानि दक्षिणसक्थ्यादीनि ‘श्वौपभृतानि’ स्त्रिष्ट-
 क्तयागार्थानि द्वितीयानि, वसाहोमहवत्या भवदेयानि वर्षिष्ठादीनि
 ‘उपयह्यागार्थानि तृतीयानीति विवेकः ।

प्रच्यावय^१ । ‘चिः प्रच्युतस्य’ पशोः ‘हृदयम्’ अवयवम् ‘उत्तमम्’
उपरिभावं ‘कुरुतात्’ ‘इति’^२ । यद्वा ‘चिः प्रच्यावय’ यथाङ्गानि
चिः प्रच्युतानि स्युः, तथा कुरु । ‘प्रच्युतस्य’ पक्षस्य ‘हृदय’ शूलायेण
पक्षम् ‘उत्तमम्’ उपरिवर्त्तमानं कुरु । प्रच्यावनस्य चित्तं प्रशंसति—
“चिवृद्धि यज्ञ इति । उक्तं चिवृत्तम्^३ ॥ २ ॥

“अथ शमितारं संशास्तीति^४ । अनुशासनं कुर्यात् । शृत-
लाभिधानभीत्या प्रथमत एव संशासनम् ॥ ४ ॥

“अथ जुह्वेति । पाकानन्तरं ‘जुह्वा पृषदाज्यस्योपहृत्य’ जुह्वां
पृषदाज्यं हृदयावदानार्थं मादाय शमित्रं प्रति गत्वा ‘शमितारं’
‘शृतं हविः?’ ‘इति’ पृच्छेत् । ‘शृतम्’ ‘इति’ प्रत्युक्ते ‘तत्
देवानाम्’ ‘इति’ ‘उपांशु’ जुहुयात्^५ ॥ ५ ॥

प्रश्नप्रयोजन माह—“तद् यत् पृच्छतीति । प्रश्नाभावपक्षे
‘अशृतम्’ इति । ‘शृतं वा’ स्यात् । तच्च ऐन्द्रं नैर्ऋतं वा भवेत्,
न दैवम्; “यो विदग्धः स नैर्ऋतो योऽशृतः स रौद्रो यः शृतः
स दैवः”—इति हि तैत्तिरीयकम्^६ । अतः शृताशृतविभागं
शमिता जानातीति “शृतं हविः शमितः?”-इति प्रश्नो युज्यत
इत्यर्थः ॥ ६ ॥

१—“प्रच्यावय=उत्काशय”—इति का० सू० व० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २ । ३— का० श्रौ० सू० ६. ७. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १ क० । “शान्ति=प्रक्षयति”—इति तत्र व० ।

५— का० श्रौ० ६. ८. १ ख, ४, ५ सूत्राणि द्रष्टव्यानि ।

६— तै० सं० २. ६. १. ७ ।

“तद्यत् पृच्छतीति । अत एव प्रश्नसामर्थ्यात् प्रमादात् अदृष्टं
मपि भवेत् । ‘यजमानस्य दृष्टं भवति’ दृष्टे यत् फलं तदविकलं
भवतीत्यर्थः । अत एव प्रश्नादेव ‘अध्वर्युः’ ‘अनेनाः’ अपापः
‘भवति’; शमितार मेव ‘तदेनः’ आश्रयति । “त्रिः कृत्व इत्यादि ।
स्पष्टम् ॥ ७ ॥

“स हृदय मेवाग्रेऽभिचारयतीति^१ । हृदयाभिचारणं प्रशंसति—
“आत्मा वै मन इत्यादिना । यदेतत् हृदयाख्यं मन्त्रम्, तत् मन-
आख्यकः ‘आत्मा’ खलु; “एतं मनोमय मात्मानं सुपसङ्गमति”-
इत्यादौ^२ आत्मत्वव्यवहारात् । अथवा मन-उपाधिकः ‘आत्मा’
खलु; परिपूर्णस्य परमात्मनः परिच्छेदेन जीवभावः, मनस
उपाधित्वात् । उक्तं पृषदाख्यस्य प्राणत्वम् । अतः एतेन हृदयाभि-
चारणेन आत्मभूते मनसि प्राणं स्थापितवान् भवति । तथा सति
हृदयद्वारा प्राणप्रज्ञयोः स्थापितत्वात् ‘देवानाम्’ इदं सजीवं
‘हविः’ सन्त्यजते । अथग्रन्थश्रुतेः सामर्थ्यादितराण्यपि पश्चादाख्ये-
नाभिचारयेत् ॥ ८ ॥

“सोऽभिचारयतीत्यादि^३ । मन्त्रस्यार्थः^४ ।— हे अभिघार्थमाण
हृदय ! ‘ते’ ‘मनः’ । मनःप्राणयोर्हृदयस्थानात् आश्रयाश्रयिणो-
रभेदात् ‘ते मनः’ इति खल्वामिसम्बन्धोपचारः । ‘मनसा’ पृषदाख्य-

१— का० औ० सू० ६. ७. ६ ।

२— ते० उप० २. ८ । अथान्यत्रान्यत्र च वज्रं । तद्वया— इहै-
वोपरिष्ठात् १४. ५. ३. १० ; १४. ८. ८. १ ; का० उप० ३. १४. २ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. ६ । ४— वा० सं० ६. १८. १ ।

लक्षणम् । पृषदाज्यस्य मनोलक्षणेन स्तुतत्वात् प्राणमनसोरवि-
योगात् पृषदाज्यमपि मन इत्युच्यते । तेन 'सङ्गच्छताम्' सङ्गतं
भवतु । तथा 'ते' 'प्राणः' 'प्राणेन' पृषदाज्यलक्षणेन 'सङ्गच्छताम्' ।
यद्वा हे 'पशो !' 'ते' यौ मनःप्राणौ अपगतौ, ताभ्यां मनःप्राणाभ्यां
हृदयरूपेणावस्थिताभ्यां सङ्गच्छता मित्यर्थः । "न ह्येषाऽतिरिति ।
अभिघारणरूपत्वेनाऽतिसंस्कारत्वात् स्वत आऽतित्वाभावात् न
स्वाहा कुर्यात् ॥ ८ ॥

"तं जघनेनेत्यादि" । पूर्ववद् व्याख्येयम् । संसर्जनस्य निषेधो-
पयोगमिद्वये हविषः क्रूरता माह— "नेदङ्गश्च इति । अङ्गादङ्गात् ।
"सङ्क्षौकवचनाच्च वीष्मायाम्"—इति^१ शम् । दक्षिणत आहतं हविः
'प्रतिप्रस्थाता' अवद्येत् । "स्रचशाखा उत्तरबर्हिर्भवन्तीति । बर्हिष
उपरिभूताः स्युः । बर्हिष उपरि हविषा मवदानार्थं माष्कादयेत्,
तासां सुपरि अवद्येत् । स्रचशाखाः प्रशंसति— "तद् यत् स्रचशाखा
इत्यादिना^२ ॥ १० ॥

"यच्च वै देवा इति । पुरा देवानां पशुलभनमस्ये 'लघ्वा'
देवः, पशुस्त्रामी । एव मेवोत्तरकाले आलभनं करिष्यति,
पशुशिरसि च मनः कृतवान्; स उच्छिष्टपदार्थः, शिरसि
मस्तिष्कादिरूपेण परिणतोऽभूत् । अथवा शिरसः उच्छिष्टसंसर्जनात्
'स एषः' शिरःसम्बद्धो 'मस्तिष्कः' कपालः, 'अनूक्यश्च' तस्मांसम्,
'मज्जा' तदाश्रितः सारः, इत्यभक्ष्योऽभूत् ॥ ११ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ७. १० । २— पा० सू० ५. ४. ४३ ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ७ । तै० सं० ६. ३. १०. ६ प्रथमम् ।

“तस्यावाङ् मेध इति । ‘तस्य’ देवैरालभ्यमानस्य पशोः सकाशादेव ‘मेधः’ तु अधः ‘पपात’ । पतितो वृचोऽभूत् । वृचत्वेनाभ्युत्पन्नं ‘तं’ ‘देवाः’ ‘प्रापयन्’; अतो देवैः प्रकर्षेण ख्यानात् ‘प्रख्यः’ इत्युच्यते । इदानीं यः ‘स्रचः इति’ उच्यते, स वस्तुतः ‘प्रख्यः’ इत्यर्थः ॥ १९ ॥

“अथाज्य मिति । जुह्वादिषु ‘उपस्तृणीते’^१ । ‘जुह्वाम्’ प्रधानावदानार्थम्^२ । ‘उपभृति’ स्विष्टकृदर्थम्^३ । वसाहोमार्थं ‘वसाहोमहवन्त्याम्’^४ । ‘समवत्तधान्याम्’ समवत्तधानी इडापात्री^५ ।

१— का० औ० सू० ६. ८. ८ ।

२— “हृदयं जिह्वां क्रोडं सव्यसविथपूर्वगण्डकं पार्श्वं यक्षदृक्कौ गुदमध्यं दक्षिणा ओणिरिति जौह्वानि”—इति का० औ० सू० ६. ८. ६ । हृदयं मास्यपक्षसदृशम्, जिह्वा रसना, क्रोडं वक्षो भुजान्तरम्, सव्यस्य सक्थः सव्यस्य बाह्योः पूर्वगण्डकं मंसादधो वर्त्तमानम्, द्वे अपि पार्श्वे, यक्षत् कालेयम्, दृक्कौ कुक्षिस्थौ गोलकौ महदामलकतुल्यौ, गुदमध्यं येन शक्यत् निर्गच्छति, तद् विषमं त्रेधा कृत्वा तस्य यो मध्यमो भागो न स्थूलो न च कृशः तम्, दक्षिणा ओणिः दक्षिणसक्थ उपरि वर्त्तमानो मांसलप्रदेशः दक्षिणा स्निक् ।

३— “दक्षिणसविथपूर्वगण्डकं गुदद्वतीयाण्डं सव्या ओणिरिथौपभृतानि”—इति का० औ० सू० ६. ७. ७ ।

४— “वर्षिष्ठं मुपयद्भ्यः”—इति का० औ० सू० ६. ७. ८ । अतिशयेन महद् वर्षिष्ठम् ; यद् गुदद्वतीय मतिस्थूलं तत् ।

५— “जुह्वपभृतोपस्तृणीते वसाहोमहवन्त्यो पान्याश्च”—इति का० औ० सू० ६. ८. ८ । “समवत्तं धीयते यया सा समवत्तधानी इडापात्री”—इति च तत्रैव या० दे० ४० ।

जुह्वपभृतोर्हिरण्यकल मवधायावदीयमानस्य हविषः सम्बन्धिन्यै
मनोतादेवतायै^१ अनुवचनार्थं होतारं ब्रूयात् ॥

मनोतानामनिर्वचनेन तदनुवचनं प्रशंसति— “तद्यन्मनोताया
इत्यादिना । ‘ओतानि’ सम्बद्धानि मनांसि यस्याम् । अत्र “त्व० ह्यग्रे
प्रथमो मनोता”—इति मन्त्रवर्णात्^२ ‘अग्निः’ ‘मनोता’ पशोर्मन-
स्सम्बन्धः । सम्बन्धस्य निमित्तं माह— “सर्वासां देवानां मिति ।
‘पशौ’ आज्यवत्प्रियत्वसाधारण्यात् ‘तानि’ ‘मनांसि’ ‘ओतानि’ ।
‘एतत्’ एतेन, आग्नेयेनानुवचनेन । स्पष्टं मन्यत् ॥ १३, १४ ॥

प्रधानार्थावद्यमानाङ्गानि तत्कर्म च प्रशंसति— “स हृदयस्यैवाय
इत्यादिना । हृदयस्यावदानप्रदेशं विशिनष्टि— “तद्यन्मध्यतः सत
इति । देहमध्यप्रदेशे वर्त्तमानस्य हृदयस्य प्राणत्वं तदुत्पत्तिस्थानत्वे-
नेत्याह— “अतो ह्ययं सृज्यः प्राणः सम्भवतीति । प्राणपशुत्वब्राह्मणं
प्राग् व्याख्यातम् । अत एव प्राणस्थाभावे पशुत्वाभावात् हृदयस्य
प्रथमं समवदाने सति हृदयव्यतिरिक्तानां मङ्गानां मवदानं मपि
सम्यक्कर्म; यदि प्रमादात् किञ्चिदेवाङ्गहीनं मपि स्यात्, तथापि
कृत्स्नपञ्चवदानं सम्यग्यत इत्यर्थः । तस्मात् हृदयं मेवाग्रेऽवधेत् ।
‘यथापूर्वं’ पशोः पूर्वं मङ्गं मनतिक्रम्य ॥ १५, १६ ॥

सङ्गहेणोक्तं विवृणोति— “अथ जिज्ञास्ये इति । जिज्ञासा
भवद्येत् । ‘तद्धि ततोऽथ’ अथापि जिज्ञानन्तरम्, ‘पूर्वाद्धात्
प्रतिष्ठति’ । ‘एकचरस्य दोषः’ सव्यादित्यर्थः । ‘अथ’ ‘तन्निष्ठः’
यत्कृतः इत्यर्थः । तस्य चातिकोमलत्वात् तन्निमित्तम् । ‘वृक्षयोः’

वृक्षं^१ कुक्ष्यभयपार्श्वस्थमास्राकारं मांसद्वयम् । एवं हृदयादीनि नव
सम्यक्सानि ॥ १७ ॥

दशमं वक्तु माह— “गुदं चेधेति^२ । त्रिधाकृतेषु गुदाङ्गेषु
यदतिस्थूलं तदुपयाजार्थं भवयेत्^३; मध्यमं जुक्तां प्रधानहोमार्थं
त्रिधाकृत्वावयेत्^४; यद्व्यणुतरं अङ्गेषु, तन्मध्ये^५ भवयेत्^६ ॥

एकादशं दर्शयति— “गुदं चेधा करोतीति । “अथैकतराये
ओणेरिति । दक्षिणाया इत्यर्थः ॥ १८ ॥

स्त्रिष्टकदर्थं माह— “अथोपभृति अङ्गस्येति । त्रीणि अङ्गानि
यस्येति अङ्गम्, सौविष्टकृतं हृदिः । तान्येवाह— “दोष्ण इति ।
सव्यस्य प्रधानार्थत्वविहितत्वात्^७ दक्षिणस्य दोष्णः उकाशादित्यर्थः ।
‘गुदं’ गुदस्याणुभागं ‘चेधा कृत्वा’ उपभृति स्त्रिष्टकदर्थम् ‘भवयति’
भवयेत् । ‘अङ्गायै ओणेः’ स्त्रिष्टकदर्थायाः ओणेः उकाशात् सव्यायाः
ओणेरित्यर्थः । प्रधानस्य हृदयास्यावदानं प्रत्यङ्गं द्विः कुर्यात् ।
“सुचोरवयति यथोक्तं द्विर्द्विः”—इति सूत्रात्^८ ॥

“अथ हिरण्यशकलाविति^९ । जुक्ता सुपभृति चावत्तस्योपरि
हिरण्यशकलौ स्थापयेत्, अथाभिघारयेत् ॥ १९ ॥

१— ‘वृक्षं (! वृक्षं ?)’—इति क ।

२— का० औ० सू० ६. ८. १० ।

३— ‘अङ्गेषु मध्ये’—इति क ।

४— पूर्वं मिदं वर्णितं टीप्पन्याम् (१३ क० २, ३, ४) ।

५— ‘प्रधानार्थं मभिहितत्वात्’—इति क ।

६— का० औ० सू० ६. ८. ६ ।

७— का० औ० सू० ६. ८. १० (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“अथ वसाहोमं गृह्णातीति^१ । रेडसौति^२ वसाहोमं गृह्णीयात्;
ह्यत इति यत् होमद्रव्यम्, तत् वसाहोमहवन्यां गृह्णीयादित्यर्थः ॥

मन्त्रस्याय मर्थः— हे वसाद्रव्य ! त्वं ‘रेडसि’ हिंसक मसि ।
“रिषेहिंसार्थस्य^३ विचि लघूपधगुणे रेडिति रूपम् ; ब्राह्मणानुगुणं
लत्वादिकं कृत्वा ‘लेलया’-रूपम् । “लेलयेवेति । द्रवद्रव्यत्वात्
इतस्तत्सलनं विवचिला^४ व्याख्यातम्^५ । तादृशं ‘त्वा’ त्वाम् ‘अग्निः’
‘श्रीणात्’ अपयत्, तेन सह मिश्रयत् । ‘आपस्त्वा समरिणन्’ ।
‘रौ गतिरेषणयोः’-इत्यस्य^६ लुङि रूपम् । उदकानि त्वां सम-
तरन्वित्यर्थः ; उदकैः सह सर्वाङ्गेभ्यो निरस्तत्वात् । ‘वातस्य’ वायोः
‘ध्राज्यै’ गत्यै गृह्णामि । तथा ‘पूष्णः’ ‘रंक्षै’ वेगाय गृह्णामि ।
वाय्वादित्ययोरन्तरिक्षाश्रयत्वात् ध्राजिरंक्षोरन्तरिक्षपरतया ब्राह्मणे
व्याख्यातम् । “ऊष्णो व्यथिषत्”-इति वसाविशेषणम् । ऊष्मा,
ततः सकाशात् व्यथयतीति व्यथिषत् ; तादृक् त्व मसि । तादृशं
त्वां गृह्णामि ॥

‘रेट्’-शब्दं व्याचष्टे— “लेलयेव हि धूरिति^७ । यौति मिश्र-
यतीति यूः, सा ‘लेलयेव’ ; सलनेन चेतस्ततो गमनमुपमीयते ।

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ क । २— वा० सं० ६. १८. २ ।

३— भा० प० ६६४ धा० ।

४— ‘विवक्षितत्वात्’-इति क ।

५— “लेलयाशब्दस्याल्पवाचकः”-इति मञ्जीधरः । “बहुलेव पृथिवी,
लेलयेवान्तरिक्षम्, लेलयेवासौ द्यौः”-इति श्रुतमिहैव पुरस्तात्,

२. २. १. १६ प्रत्ययम् ।

६— का० प० २७ धा० ।

७— “यूषशब्देन मांसेन सह पक्वं जलमुच्यते” तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

श्रीणालित्यस्य पाकार्यं इति व्याचष्टे—“अग्निर्होतृपथतीति । वातस्य भ्राजिः, पूष्णो रंहिश्चान्तरिचपराविति व्याचष्टे—“अन्तरिचं वा अयं मनुपवत इत्यादिना । ऊष्मशब्दोऽयन्तरिचपर इत्याह—“एष वा ऊष्मैतस्मा उ हि गृह्णातीति ॥ २०—२३ ॥

“अथ पार्श्वेनेत्यादि^१ । “प्रयुतं द्वेषः”—इति^२ मन्त्रेण ‘पार्श्वेन’ पार्श्वस्थिना ‘असिना वा’ गृहीतां वसां विभजति । ‘द्वेषः’ अनिष्टेभ्यः सकाशात् ‘प्रयुतं’ पृथक् कृतं भवति ॥ २४ ॥

“अथ यद् यूष् परिगृह्यत इति । गृहीतावग्निष्टां वसां ‘समवत्तधान्याम्’ इडापात्र्याम् आनयेत्^३ । इडार्थं तच्च प्रधानावग्निष्टानि हृदयादीनि प्रास्य पुनर्दिरभिचारयति । ‘मतस्त्रे’ वृक्षौ । तनिमादयः प्राग् व्याख्याताः ॥ २५ ॥

अत्र सूत्रकारेण “वपावद्विरण्यम्”—इति^४ हविषा सुभयतो द्विरण्यप्रक्षेप उक्तः, तं प्रशंसति—“तद्यद्विरण्यशकलावभितो भवत इति । एतद् वपायां व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

प्रधानस्त्रिष्टुक्तद्वयं यदवदानम्, तत् समुच्चित्य प्रशंसति—“अथ यदक्ष्णयावद्यति सव्यस्य च दोष्ण इत्यादिना । ‘सव्यस्य’ ‘दोष्णः’ भुजस्य ‘दक्षिणायाः ओणेः च’ प्रधानावदानसमये, ‘दक्षिणस्य च दोष्णः’ सव्यायाः ओणेरिति स्त्रिष्टुक्ततीत्येवं सम्यग्यते । उक्तप्रकरणमवदानं प्रसिद्धपश्चोर्धदक्ष्णया पादसञ्चरणं तन्मूलमिति प्रशंसति—

१— का० औ० सू० ६. ८. १२ ।

२— वा० सं० ६. १८. ३ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. १२ ।

४— का० औ० सू० ६. ८. ११ (६. ६. २४, २५ सू०) ।

“तस्मादयं पशुरक्ष्णया पदो हरतीति । अक्ष्णया पादओष्ठो-
र्थत्यासेन^१ । उक्तं दृढयति— “अथ यत् सम्यगवद्येत् समीचो
हैवायं पशुः पदो हरेदिति । अथ शिरश्चादीना मनवदेयत्वोप-
पत्ति माख्यानमुखेन प्रदर्शयति— “अथ यच्च शीर्ष्णाऽवद्यति
नांसयोरित्यादिना । अंसौ बाङ्गोरुपरिप्रदेशौ । अनूको वङ्गाधारः,
आयतः पृष्ठास्थिविशेषः । तच्चत्य मपि मांसं नावदेयम् । तथा ‘न
अपरसक्ययोः’ ऊर्वोरुपरिभूतौ उच्छ्रितावयवौ सक्यौ^२ ॥ ९७ ॥

“असुरा ह वा इति । असुराः किल पशु मालभन्ते, त माल-
भन्तं देवाः ‘नोपावेयुः’ नापगताः, तदा ‘पृथिवी’ ‘एतत्’ भय
मासुरं ‘मा दृढम्’ आदरं मा कार्ष्ण, ‘अहं’ ‘वः’ युग्मदर्थम्
‘एतस्य’ पश्चालम्भस्य ‘अध्वन्वा’ उपद्रष्टा ‘भविष्यामि’, ‘यथा’ येन
प्रकारेण ‘एते’ असुराः ‘एतेन’ पशुना ‘चरिष्यन्ति’-‘इति’ उक्त्वा,
तथैव सम्यगवगता ॥ ९८ ॥

“सा होवाचेति । तेऽसुराः ‘अन्यतरा मेवाहुति महौषुः’
प्रधान मेव हुतवन्तः, ‘अन्यतरां’ स्विष्टकृतं ‘पर्यशिषन्’ परित्यक्त-
वन्तः । परिशिष्टा का ? इति, तां प्रदर्शयति— “तानीमानीति ।
दक्षिणं दोः, सव्या ओणि., गुदद्वतीयं चेति त्रौणि । ‘ततः’ तस्मात्
असुरपरित्यक्त्वेन दृष्टत्वात् ‘अङ्गाणि’ ‘देवाः’ प्राप्ताः । अथ
यस्मात् शिरश्चादीनि ‘अवाद्यन्’, ‘तस्मात्’ तैरवचत्वेन दृष्टत्वात्

१— नैतद् वाक्यं छ-च-पुस्तकयोः । “गवादयः प्रायणकाले अङ्गानि पादान्
‘अक्ष्णया’ वक्ष्णानावस्थाययन्ति”—इति तै० सं० १. ३. १० सा० भा० ।

२— का० औ० सू० ६. ८. १३ ।

तानि 'नावहेत्' । अनूकस्य प्रकारान्तरेणापि तत्त्वं दर्शयति—
“त्वष्टेति । एतच्छिरसोऽप्युपलक्षणं गतम्, समानत्वात् ॥

इत्थं भवदानप्रकारं मुक्त्वा प्रदानप्रकारं माह— “अयाग्नी-
षोमाभ्यां ह्यागसेत्यादि^१ । वपाप्रैषवदग्नीषोमौ च होमप्रैषेऽपि प्रस्थित-
पदं निषेधति— “न प्रस्थितं मित्याहेति^२ ॥ २८ ॥

वसाहोमस्य कालं माह— “अन्तरेणादूर्ध्वं चोर्विति^३ । प्रधानाहुति-
याज्यायाः पूर्वादूर्ध्वं वसाने प्रतिप्रस्थाता 'वसाहोमं जुहोति' । अर्द्ध-
र्चयोमूर्द्धंभावित्वं प्रशंसति— “इतो वा अयं मूर्द्धं इत्यादिना ।
पूर्वोत्तरादूर्ध्वं^४ द्युपथिव्यात्मकौ ; तथा सति 'इतः' पृथिव्याः सका-
शात् उत्पन्नो 'मेधः', 'यं' साराङ्गवसेत्यादिरूपं मूर्द्धं मुद्रितं मनुष्याः
उपभुञ्जते, तथा 'दिवः' सकाशात् उत्थितं सुदकात्मकं मधो
निर्गतं उपभुञ्जते । एवं स लोकद्वयसारस्यान्तरिक्षे उपभोक्तव्य-
त्वेनावस्थानादूर्ध्वर्चयोरन्तरिक्षहोमेन द्यावापृथिव्योः 'रसेन' 'एतत्'
वसाख्यं 'रसं' 'तिव्रीकरोति' । होमस्यान्तरिक्षार्थत्वाच्चादूर्ध्वर्चयोरन्त-
रिक्षं कृतवान् भवति । अतस्तीव्ररसोत्पादकत्वात् होमः कर्त्तव्य-
इत्यर्थः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

वसाहोममन्त्रं माह— “स जुहोति हृतं हृतपावान् इति^५ ।
'हृतं' क्षरणरूपं रसात्मकं मिदं हविः 'हृतपावानः' हृतस्य रस-
द्रव्यस्य पातारः सर्वं देवाः यूयं 'पिबत' । एतदेव विभिन्नष्टि-

१, २— का० श्रौ० ६. ८. १५-१६ सूत्रे द्रष्टव्ये ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७ ।

४— वा० सं० ६. १६. १ ।

“वसां वसापावान इति । हे वसाद्रव्य ! त्वम् ‘अन्तरिक्षस्य हवि-
रसि’ । अन्तरिक्षस्य सर्वदेवाश्रयत्वात् अस्यापि तदर्थत्वात् अन्त-
रिक्षस्य देवताद्वारा अन्तरिक्षस्यैव हविष्वम् । अत्र सूत्रम्— “अर्द्ध-
स्नान्तरे याज्यायै वसैकदेशं जुहोति”—इति’ ॥

मन्त्रस्य वैश्वदेवत्वं प्रकृतहोमसङ्गतं मित्याह— “एतेन वैश्व-
देवेनेति । अत्र बह्वल्लिङ्गाद् वैश्वदेवत्वं यजुषः ; ‘अन्तरिक्षम्’
अपि सर्वाणां देवानां प्राणोदानव्यापारयोराश्रयत्वेन ‘वैश्वदेवम्’ ;
अन्तरिक्षार्थस्य वसाहोमः ; ‘तेन’ होमस्य वैश्वदेवत्वेन एतदपि वैश्व-
देवं यजुरत्र युज्यत इत्यर्थः । मध्ये होतव्यं वसाहोम माह—
“वषट्कृते जुहोति यानि जुह्वा मित्यादि ॥ ३१ ॥

“अथ जुहोति’ । ‘अथ’ वसाहोमानन्तरं ‘जुह्वा’ जुह्वाद्वारा
‘वषडाज्यस्य’ एकदेशम् ‘उपपन्नं’ अवद्यन् “वनस्पतयेऽनुब्रूहि”—
‘इति’ होतारं ब्रूयात् । वनस्पतिर्यूपाभिमानो देवः । स्पष्टं मन्यत् ॥

वनस्पतियागं यूपद्वारा पशोः सोमत्वसम्पादकत्वेन प्रशंसति—
“तद्वनस्पतय इत्यादिना” । सोमस्यामावस्यायां वनस्पतिषु वासात्
सोमस्वामिकत्वात् वनस्पतिः सोमः, अतस्तत्सम्बन्धिनं पशुं सोमं
कृतवान् भवति । ‘तत्’ तस्मात् ‘यत्’ यथा ‘अन्तरेण उभे आहुती’
उभयोर्देवतसौविष्टकृतयोर्मध्ये वनस्पत्याहुतिं ‘जुहोति’, ‘तथा’
‘उभयं’ दैवतं सौविष्टकृतं च यूपाहुत्या ‘व्याप्नोति’ ॥ ३२ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १७ । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ क ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ८. १८ ख । ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १९ ।

स्विष्टकृत्प्रयोगप्रकार माह— “अथ यान्युपमृत्यवदानानि भवन्ति,
तानि समानयमान आह्वेत्यादिना^१ । अङ्गापेक्षया बहुवचनम् ।
‘समानयमानः’ जुङ्गां प्रचिपन् ॥ ३४ ॥

वसाहोमशेषेण दिग्ब्याघारणं विधत्ते— “अथ यद् वसाहोमस्य
परिगृह्यते, तेन दिशो व्याघारयतीति^२ । वसाहोमस्य द्रव्यस्य
‘दिशः, प्रदिशः’-इत्यादिका मन्त्राः^३ । दिशो व्याघारयतीति श्रुते-
रेकैको मन्त्र एकैकदिगर्थः । ‘दिशः’ प्राग्दिग्भ्यः स्वाहा, ‘प्रदिशः’
दक्षिणदिग्भ्यः स्वाहा, ‘आदिशः’ पश्चिमदिग्भ्यः स्वाहा, ‘विदिशः’
उत्तरदिग्भ्यः स्वाहा, ‘उद्दिशः’ ऊर्ध्वदिग्भ्यः स्वाहा, ‘दिग्भ्यः’
सर्वाभ्यो दिग्भ्यः ‘स्वाहा’ । वसाहोमो ‘रसो वै’ द्रवद्रव्यात्मकः खलु;
दिशि दिशि सम्भूतो रसोऽभिगम्यते ॥ ३५ ॥

सम्यग्गतावधवस्य पशोः सम्मर्शनं विधत्ते— “अथ पशुं सम्मृ-
शतीति । ‘अथ’ दिग्घोमानन्तरम् ‘एतर्हि’ अस्मिन् काले पशु-
सम्मर्शनं कुर्यात्” ॥

विश्रसनानन्तरकालस्यैतस्य व्यवस्थां दर्शयति— “अथ यत् पुरा
सम्मृशतीति । ‘ये’ च राक्षसाः ‘इमे’^४ मदीयं यज्ञम् ‘उपतिष्ठन्ते’

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. २० ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ८. २१ (४. ४. १६, १७ सू०), २२ ।

३— वा० सं० ६. १६. २-७ ।

४— अथ का० श्रौ० ६. ८. २२ सू० वृ० प्रत्यया ।

५— ‘मे’ इति भाष्यपुस्तकेषु चिखेव । “य इमे उपतिष्ठन्ते मार्जारदयः,
ते विमर्शयन्ते इति शङ्खभानः”—इति हरिसूत्रमिति ।

प्राप्नुवन्ति, 'ते' पशुं 'विमथिष्यन्ते' 'इति' 'शङ्कमानः' चेत्, पूर्वस्मिन्नेव काले सम्प्रेतेत्; अतथाभूतसेत् अत्रैव दिग्घोमानन्तर-काले सम्प्रेतेत् । अत्र सूत्रम्— "ऐन्द्रः प्राण इति पशुं सम्प्राप्य-वदाय वेडां प्राक् प्रदानात्"—इति^१ ॥ ३६ ॥

सम्प्रापने मन्त्र माह— "ऐन्द्रः प्राणोऽङ्गेऽङ्गे निदीध्यदिति^१ । इन्द्रः परमात्मा, तत्सम्बन्धी 'ऐन्द्रः' 'प्राणः' । हे पशो ! ते 'अङ्गे-अङ्गे' सर्वेऽङ्गेषु 'निदीध्यत्' नितरां दीप्तो भवतु, दीव्यतु वा । एवं ध्यानोऽपि । अत्र सर्वत्र अपानस्थाने उदानव्यवहारः । हे 'लघुः' पशुरूपकर्तः ! 'देव !' "लघा वै पशूनां मिथुनानां रूपकत्"—इति श्रुतिः^२ । 'ते' तव पशोः, 'यत्' अङ्गच्छेदनेन 'सम्प्राप्त', अत एव 'विषुरूपं' 'भवाति' भवति, तत् 'ते' लक्ष्मन्नि 'सम्' सम्यक्, पूर्वस्मादपि 'भूरि' प्रभूतं 'समेतु' सङ्गतो भवतु । पूर्वं यादृश-संवेगनविशिष्टम्, तादृशसंवेगनविशिष्टं भवेदिति; प्रवृद्धं भवति-त्यर्थः । किञ्च 'देवत्रा' देवेषु मध्ये 'यन्तं' गच्छन्तम् । किमर्थम् ? 'अवसे' अस्माकं रक्षणाय, देवानां प्रीतये, वा यन्तं त्वां सखि-प्रभृतयः 'अनुमदन्तु' साधु जात मिति कथयन्त्वित्यर्थः ॥

क्रमेण विभज्य व्याचष्टे— "यदङ्गशो विहन्त इत्यादिना । "हस्तद्वयं मेवैतत् करोतीति । 'एतत्' पशुद्रव्यम् । यद्वा 'एतत्' एतेन "देव लघुः"—इतिमन्त्रेण^३ वागुच्चारणसामर्थ्येन हस्तैरङ्गैः वृतं व्याप्तं करोति, 'यच्च' यस्मिन् प्रदेशे 'एनं' पशुम् 'अहौषीत्',

१— का० औ० सू० ६. ८. १ ।

२— वा० सं० ६. २०. १ ।

३— तै० सं० ६. ११. ५ ।

४— वा० सं० ६. २०. २ ।

‘तत्’ तेन ‘एनं कृत्स्नं कृत्वा’ विकल्पं सकल्पं कृत्वा ‘अनु समस्यति’
गतप्राणेन त्वगस्थिमांसेन सह प्राणान् अङ्गानि चानुक्रमेण सङ्गृह्यन्
कृतवान् भवति । तेन ‘सः’ पशुः ‘अमुष्मिन्’ स्वर्गे लोके ‘सात्मा’
सजीवो ‘भवति’^१ ॥ २७ ॥ ४ [ऋ. २.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
तृतीयकाण्डेऽष्टमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

[अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.]

त्रीणि ह वै पशुरेकादशानि । एकादश प्रयाजा
एकादशानुयाजा एकादशोपयजो दश पाण्या अङ्गुलयो
दश पाद्या दश प्राणाः प्राण उदानो व्यान इत्येतावान्वै
पुरुषो युः परार्द्धः, पञ्चानां यः सर्वेऽनु पशुवः ॥ १ ॥
तदाहुः । किं तुद्यन्ते क्रियते येन प्राणः सुर्व्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिव इति ॥ २ ॥

१— इडायाश्च सयजमानानां षष्ठा मृत्विजां भक्षयि मिहैवोक्तम् (का०
श्रौ० सू० ५. ५. २६, २७ ; ३. ६. ४, ५, ६) । वनिलु मन्त्रीधे,
अध्युष्मिन् होत्रे, स्तोमं ब्रह्मणे, पुरीतत मध्वर्यवे, स्त्रीहं यजमानाय ।
सर्व्वत्र ददातीति शेषः । आपस्तम्बे तु “उपहूतां मैत्रावरुणमृष्टा
भक्षयन्ति, प्रतिप्रस्थाता सप्तमः”—इति ॥

यदेव गुदं चेधा करोति । प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गततस्तु मयं प्राणोऽनुसञ्चरति ॥ ३ ॥

स यदेव गुदं चेधा करोति । तृतीय मुपयुङ्भ्य-
स्तृतीयं जुह्वां तृतीय मुपभृति तेन प्राणः सर्वेभ्यो
ऽङ्गेभ्यः शिवः* ॥ ४ ॥

सु हु त्वेव पशु मालभेत । य एनं मेध मुपनयेद्यदि-
हशः स्याद्यदुदुर्यस्य मेदसः परिशिष्येत तद्गुदे न्यषेत
प्राणो वै गुदः सोऽयं प्राङ्गततस्तु मयं प्राणोऽनु-
सञ्चरति प्राणो वै पशुर्यावुद्धेव प्राणेन प्राणिति तावत्
पशुरथ यदास्मात् प्राणोऽपक्रामति दार्वेव तर्हि भूतो-
ऽनर्थ्यः शेते ॥ ५ ॥

गुदो वै पशुः† । मेदो वै मेधस्तुदेनं मेध मुपनयति
यद्यु ऽअसलो भवन्ति स्वय मुपेत एव तर्हि मेधं
भवति ॥ ६ ॥

अथ पृषदाज्यं गृह्णाति । द्वयं वा ऽइदं सर्पिश्चैव
दुधि च द्वन्द्वं वै मिथुनं प्रजुननं मिथुन मेवैतत्
प्रजुननं क्रियते ॥ ७ ॥

तेनानुयाजेषु चरति । पशवो वा ऽअनुयाजाः पयः
पृषदाज्यं तुत्पशुष्वेवैतत्पयो दधाति तदिदं पशुषु पयो

* 'शिवः'-इति ग, घ ।

† 'शु'-इति ग, घ ।

द्वितुं प्राणो हि पृषदाज्य मुन्नः हि पृषदाज्य मुन्नः हि प्राणः* ॥ ८ ॥

तेन पुरस्तादनुयाजेषु चरति । सु योऽयं पुरस्तात् प्राणस्तु मेवैतदधाति तेन पश्चादुपयजति सु योऽयं पश्चात् प्राणस्तु मेवैतदधाति ताविमा ऽउभयतः प्राणौ द्वितौ यश्चाय मुपरिष्ठाद्यश्चाधस्तात् ॥ ९ ॥

तद्वा ऽएतदेको द्वाभ्यां व्यषट्करोति । अर्ध्वर्युवे च युश्चैष उपयजत्यथ यद्युजन्त मुपयजति तस्मादुपयजो नामाथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयति पश्चाद्दुपयजति पश्चाद्धि योषायै प्रजाः प्रजायन्ते ॥ १० ॥

स उपयजति । समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यापो वै समुद्र आपो रेतो रेत एवैतत्सिञ्चति ॥ ११ ॥

अन्तरिक्षं गच्छ स्वाहेति । अन्तरिक्षं वा ऽअनु प्रजाः प्रजायन्तेऽन्तरिक्ष मेवैतदनु प्रजनयति ॥ १२ ॥

देवः सवितारं गच्छ स्वाहेति । सविता वै देवानां प्रसविता सवितृप्रकृत एवैतत् प्रजनयति ॥ १३ ॥

मिचावुरुणौ गच्छ स्वाहेति । प्राणोदानौ वै मिचावुरुणौ प्राणोदानावेवैतत् प्रजासु दधाति ॥ १४ ॥

अहोरात्रे गच्छ स्वाहेति । अहोरात्रे वा ऽश्रुनु प्रजाः
प्रजायन्ते ऽहोरात्रे ऽण्वैतदनुप्रजनयति ॥ १५ ॥

छुन्दांसि गच्छ स्वाहेति । सप्त वै छुन्दांसि सप्त-
ग्राम्याः पशुवः सुप्ताख्यास्तानेवैतदुभयान् प्रजन-
यति ॥ १६ ॥

द्यावापृथिवी गच्छ स्वाहेति । प्रजापतिर्वै प्रजाः
सृष्ट्वा ता द्यावापृथिवीभ्यां परियृक्त्वात्ता इमा द्यावा-
पृथिवीभ्यां परियृहीतास्तथो ऽण्वैषु एतत्प्रजाः सृष्ट्वा
ता द्यावापृथिवीभ्यां परियृक्त्वाति ॥ १७ ॥

अथात्युपयजति । स युन्नात्युपयजेद् यावत्यो
हैवाग्रे प्रजाः सृष्टास्तावत्यो हैव स्युर्न प्रजायेरन्नुथ
यदत्युपयजति प्रैवैतज्जनयति तुस्मादिमाः प्रजाः पुन-
रभ्यावुर्त्तं प्रजायन्ते* ॥ १८ ॥ ५ ॥

॥ इति षष्ठप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. ४.] ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वकरणाभिमुखेन गुदस्य प्रधानस्त्रिष्टुक्पयडिङ्ग्यं
वेधा विभज्य विनियोगं प्रशंसन् प्रयाजादीना मितराङ्गल माह—
“त्रौणि ह वै पशोरेकादशानीत्यादिना । प्रयाजा अनुयाजाश्च

* ‘न्ते’-इति ख, ‘न्ते’-इति ग, घ ।

एकादशैकादश प्रसिद्धाः, अनुयाजानन्तरं यष्ट्या एकादशोपयाजा^१
उपरिष्ठादान्नाखन्ते^२; एकादशत्रयं मिलित्वा त्रयस्त्रिंशत् सम्पद्यन्ते ।
पशुषूक्तष्टस्य पुरुषस्य द्विपात्यग्नोरपि शीर्षस्थाः प्राणाः सप्त,
अवाक्षौ द्वौ, नाभिर्दशमीति 'दश प्राणाः' । ते च पाणिपादगत-
विंशत्यङ्गुलिभिः सहिताः त्रिंशद् भवन्ति; प्राण उदानो व्यान
इति त्रयो मुख्यप्राणाः; इति त्रयस्त्रिंशत् एव सन्ति यज्ञा-
ङ्गानि ॥ १ ॥

“तदाङ्गरिति । ‘शिवः’ श्रेष्ठः । पुरुषपशोर्हस्तपादाङ्गुल्यः
प्राणरूपाङ्गानि भवन्ति; तथा च मुख्यप्राणस्थापीतराङ्गुलिवत्
साधारण्यं मेव प्राप्तम्, न श्रेष्ठत्वम्; अतो यज्ञे सर्वभ्योऽङ्गेभ्यः
सकाशात् प्राणस्य श्रेष्ठत्वं केन प्रकारेण कृतं मिति प्रश्नः ॥ २ ॥

तस्योत्तरं मुच्यते—“यदेव गुदं त्रेधा करोतीत्यादि । तस्मात्
प्राणसञ्चरणाधिष्ठानत्वात् ‘प्राणः’ एव ‘गुदः’ (॥ २ ॥) तस्य प्रधान-
स्त्रिष्टक्तदुपयङ्गभेदेन त्रिषु स्थानेषु विभज्य विनियोग एव सर्वभ्यो-
ऽङ्गेभ्यः श्रेष्ठत्वकारणं मित्यर्थः ॥ ३, ४ ॥

अथ गुदस्य प्राणत्वेन श्रेष्ठत्वाभिधानप्रसङ्गात् यदि कश्चित्
तत्पशोः कृशत्वं स्यात्, तर्हि गुदस्य सम्पूर्णत्वाय उदर्यं मांसं तेन

१—‘एकादशोपयज’—इति छ ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे दशमकण्ड्यां “समुद्रं गच्छ”—इत्यादि-
मन्त्रेऽस्त्विति भावः । अत एवोक्तं मैत्रेयभाष्ये “समुद्रं गच्छ स्वाहेत्यादि-
मन्त्रोक्ताः समुद्रादथ एकादशोपयजमन्त्राः”—इति (२. २. ८.) ।

सह मिश्रणीय मित्याह— “स ह त्वेव पशु मालभेतेत्यादिना ।
 ‘सः’ एव ‘पशु मालभेत’, ‘यः’ यजमानः ‘एनं’ ‘मेधं’ मेधार्हम्
 प्रवृद्धम् पशुम् ‘उपनयेत्’ उपगच्छेत्, प्राप्नुयात् । अथ मेव मुख्यः
 पचः । ‘यदि’ पशुः ‘कृशः स्यात्’ तदा अकरणात् करणस्य
 श्रैष्ठ्यात् वक्ष्यमाणप्रकारं कुर्यात् । ‘उदर्यस्य’ उदरे भव मुदर्यम्,
 तस्य ‘मेदसः’ सकाशात् इडार्थं मुद्धृत्य यन्मांसं ‘परिशिष्येत’,
 ‘तत्’ आदाय अल्पीयसि ‘गुदे’ ‘नृषेत्’ गमयेत्, तेन तं प्रवृद्धये-
 दित्यर्थः । “प्राणो वै गुद इत्यादि, व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

“गुदो वै पशुरिति । ‘यद्यु’ यद्यपि पशुः ‘अंसलः’ प्रवृद्धांसः,
 पुंछाङ्गो भवेत्, ‘तर्हि’ ‘स्वयम्’ एव ‘मेधं’ प्राप्तवान् ‘भवति’ ॥ ६ ॥

अनुयाजार्थं पृषदाज्यग्रहणं विधाय प्रशंसति— “अथ पृषदाज्यं
 गृह्णातीत्यादिना । ‘इदं’ वक्ष्यमाणं द्वयं खलु ‘द्वन्द्वम्’ । इदं
 शब्दार्थं माह— “सर्पिष्यैव दधि चेति । अस्तु द्वयम्, ततः किं
 मित्याह— “द्वन्द्वं वै मिथुन मिति । तच्च ‘प्रजननम्’ अन्यस्यो-
 त्यादकम् । अतः पृषदाज्यग्रहणेन प्रजननमिथुन मेव कृतवान्
 भवति ॥ ७ ॥

“तेनानुयाजेष्विति । ‘तेन’ पृषदाज्येन ‘अनुयाजेषु चरति’
 अनुयाजान् यजेदित्यर्थः । तदुभयं प्रशंसति— “पशवो वा अनु-
 याजा इति । अनुयाजानां फलोपभोगहेतुत्वात् पशुत्वम्, पयो-
 विकारत्वात् ‘पृषदाज्यम्’ एव ‘पयः’; ‘तत्’ तेनानुयाजानुष्ठानेन
 ‘पशुषु’ ‘एव’ पयःस्थापनम् ‘भवति’ ॥

विहितान् अनुयाजान् विधास्यमानैरुपयङ्गिः सह पुरस्तादुप-

रिष्टाच्च विधास्यन् प्रशंसति— “प्राणो हि पृषदाज्य मिति । ‘हि’-
शब्दद्योत्यां प्रसिद्धिं सुपपादयति— ‘पृषदाज्यं’ तावत् ‘अन्नम्’,
तत् ‘अन्नं’ व्यतिरेकानविधायित्वात् ‘प्राणः’; अतः ‘पृषदाज्यं
प्राणः’ ॥ ८ ॥

“तेन पुरस्तादिति । उपयङ्भ्यः ‘पुरस्तात् अनुयाजेषु’ पृष-
दाज्यानुष्ठानेन पुरस्तात्-प्राणं मुखस्य मपानं पशौ निहितवान्
भवति; ‘पश्चात्’ उपयङ्भ्यः पश्चात्-‘प्राणम्’ उदानाख्यं पशौ
स्थापितवान् भवति । मिश्रित्वा ‘यः’ ‘अयम्’ ‘उपरिष्टाच्चाधस्ताच्च’
प्राणः, तत् प्राणद्वयं स्थापितवान् भवति ॥ ९ ॥

“तद्वा एतदित्यादि । ‘एकः’ होता, ‘द्वाभ्याम्’ ‘अध्वर्यवे’ ‘उपयङ्गे’
प्रतिप्रस्थाचे^१ ‘च’, प्रयाजार्थम् उपयङ्गागार्थं च ‘वषट्’ कुर्यात् ॥

उपयाजं नामनिर्वचनेन प्रशंसति— “अथ यत् यजन्तम् उप-
यजति, तस्मात् उपयजो नामेति । ‘यजन्तम्’ अध्वर्युम् ‘उप’लक्ष्य
एतान्यङ्गानि प्रतिप्रस्थाता ‘यजति’ इति पश्चाद्यष्टव्या उपयज
इत्यर्थः^२ ॥

“अथ यदुपयजति प्रैवैतज्जनयतीति । पृषदाज्यरूपैरनुयाजैः
प्रजननस्य क्षतत्वात् उपयङ्गिर्जनयति । कथं मेतेन प्रजनयति ?
उच्यते— “पश्चाद्दुपयजतीति । घोषायाः पश्चाद्भागेन प्रजा उत्प-
द्यन्ते ॥ १० ॥

१— उपयष्टा = प्रतिप्रस्थाता ।

२— “विजुपे छन्दसि”—इति पा० सू० ३. २. ७१ ।

“स उपयजतीति^१ । “समुद्रं गच्छ”-इत्यादय उपयज्याग-
मन्त्राः^२ । हे गुदावयवरूप, हविः । त्वं ‘समुद्रं’ समुद्राभिमानि
देवं ‘गच्छ’, ‘स्वाहा’ इदं द्रव्यं मुञ्चत मस्तु । एव मुत्तरचापि
द्रष्टव्यम् । एषु मन्त्रेषु मध्ये यत्र देवता स्पष्टं न प्रतिभाति, तत्र
तदभिमानिदेवता द्रष्टव्या ॥

उपयाजानां प्रजननरूपत्वस्योक्तत्वात् अनुकूलप्रथमपरतया
मन्त्रान् व्याचष्टे— “आपो वै समुद्र आपो रेत इति । पदार्थस्तु
स्पष्ट एव ॥

अत्र कात्यायनः— “ग्रामिचादङ्गारानाहृत्य वेदिश्रोण्यां निव-
पत्युत्तरस्थाम्, आग्नीद्वीयादा सोमे होतृधिष्ये, प्रतिप्रस्थातोपयजति
गुदतृतीयस्य प्रच्छेद मनुयाजेषु समुद्रं गच्छेति प्रतिमन्त्रम्^३
प्रतिवषट्कारम्”—इति^४ ॥ ११-१७ ॥

अत्युपयाजं विधत्ते— “अथात्युपयजतीति । अत्युपयाजनामका-
स्त्वार उपयागाः सप्तकाना मनन्तर माधिक्येन यष्टव्याः^५ ।
विहितानत्युपयागानन्वयव्यतिरेकाभ्यां पुनः पुनः प्रजाभिवृद्धि-

१— का औ० सू० ६. ८. १० ।

२— वा० सं० ६. २१. १-११ ।

३— का० औ० सू० ६. ८. ८-११ ।

४— ‘अत्युपयज्ठोमकास्त्वार उपयागसप्तकाना मनन्तर माधिक्येन
यष्टव्याः’-इति छ ।

हेतुतया प्रशंसति— “स यस्मात्पयजेद् यावत्यो ह्येवापे प्रजाः
सृष्टा इत्यादिना^१ ॥ १८ ॥ ५ [८. ४.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डेऽष्टमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति तृतीयकाण्डे षष्ठः प्रपाठकः समाप्तः^१ ॥

१— तै०सं० ई. ३. ११. १५-१७; ४. १. १-१४; १. ३. १०, ११।

२— “कण्वीसंख्या ११२”—इति क; “कण्विकाः ११२”—इति ख;
“कण्विकासंख्या ११२”—इति ग, घ। तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा०
१६ क०, ३ ब्रा० ३० क०, ४ ब्रा० ३७ क०, ५ ब्रा० १८ क०; सङ्कलनया
११९ इति सिद्धम् ॥

अथ

सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,

अपि वा

अष्टमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरि ॐ ॥

सोऽत्युपयजति । यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यापो वै यज्ञ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ १ ॥

सोमं गच्छ स्वाहेति । रेतो वै सोमो रेत एवैतत्
सिञ्चति ॥ २ ॥

दिव्यं नुभो गच्छ स्वाहेति । आपो वै दिव्यं नुभ
आपो रेतो रेत एवैतत् सिञ्चति ॥ ३ ॥

अग्निं वैश्वानरं गच्छ स्वाहेति । इयं वै पृथिव्यग्नि-
वैश्वानरुः सेयं प्रतिष्ठेमा मेवैतत्प्रतिष्ठा मभिप्रजन-
यति ॥ ४ ॥

अथ मुखं विमृष्टे । मनो मे हार्दि यच्छेति तयो
होपयष्टात्मानं नानुप्रवृणक्ति ॥ ५ ॥

अथ जाघन्या पुत्नीः संयाजयन्ति । जघनार्हो वै जाघनी जघनार्हद्वै योषायै प्रजाः प्रजायन्ते तन्मैवै-
तज्जनयति यज्जाघन्या पुत्नीः संयाजयन्ति ॥ ६ ॥

अन्तरतो देवानां पुत्नीभ्यो ऽवद्यति । अन्तरतो वै योषायै प्रजाः प्रजायन्त ऽउपरिष्ठादमुये गृहपतय
ऽउपरिष्ठाद्वै वृषा योषा मुधिद्रवति ॥ ७ ॥

अथ हृदयश्रलेनावभृथं यन्ति । पशोर्ह वा ऽआलभ्य-
मानस्य हृदयः शुक् समभ्युवैति हृदयाद्दृदयश्रलं मथ
युच्छृतस्य परितन्दन्ति तदलुञ्जुषं तस्मादु परितृद्यैव
श्रलाकुर्यात् तत् त्रिःप्रच्युते पशौ हृदयं प्रवृद्धोत्तमं
प्रत्युवदधाति ॥ ८ ॥

अथ हृदयश्रलं प्रयच्छति । तन्न पृथिव्यां परास्ये-
न्नाप्सु स युत् पृथिव्यां परास्येदोषधीश्च व्वनस्पतींश्चैषा
शुक् प्रविशेद्यदप्सु परास्येदपु एषा शुक् प्रविशेत् तस्मान्
पृथिव्यां नाप्सु ॥ ९ ॥

अपु एवाभ्यवेत्य । युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिः
स्यात् तदुपगूहेद् युचु ऽअभ्यवायनाय ग्लायेदुग्रेण यूप
मुदपात्रं निनीय युच शुष्कस्य चार्द्रस्य च सन्धिर्भुवति
तदुपगूहति मापो मौषधीर्हिःसीरिति तुया नापो
नौषधीर्हिनस्ति धाम्नो धाम्नो राजंस्ततो व्वरण नो

मुञ्च । युदाहुरध्व्या इति व्वरुणेति शुपामहे ततो
व्वरुण नो मुञ्चेति तुदेनः सर्वस्माद्वरुणपाशात्
सर्वस्माद्वरुण्यात् प्रमुञ्चति* ॥ १० ॥

अथाभिमन्त्रयते । सुमिचिया न आप ओषधयः
सन्तु दुर्मिचियास्तुस्मै सन्तु योऽस्मान् द्वेष्टि युं च व्युं
द्विष्म इति युञ्च वा ऽएतेन प्रचुरन्त्यापश्च ह वा ऽअस्मा-
त्तावदोषधयश्चापक्रम्येव तिष्ठन्ति तदु तुभिर्मिचधेयं
कुरुते तथो हैनं ताः पुनः प्रविशन्त्येषो तुञ्च प्रायश्चित्तिः
क्रियते स वै नाग्रीषोमीयस्य पशोः करोति नाग्रेयस्य
व्वशाया ऽएवानूबन्ध्यायै ताः हि सर्वोऽनु यज्ञः सन्ति-
ष्ठत ऽएतदु हास्याग्रीषोमीयस्य पशोराग्रेयस्य च हृदय-
श्लेन चरितुं भवति युद्धशायाश्चरन्ति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [८. ५.] ॥

अत्युपयागमन्त्रान् विधाय पुनः सृष्ट्यभिवृद्धिहेतुतया प्रशंसति—
“सोऽत्युपयजति यज्ञं गच्छ स्वाहेत्यादिना । “यञ्च वै यज्ञस्य
शिरोऽच्छिद्यत तस्य रसो द्रुत्वापः प्रविवेश”—इति^१—वक्ष्यमाणत्वात्
यज्ञ-रसानुप्रवेशेन यज्ञस्याब्रूपत्वम् ॥ १ ॥

* ‘ति’—इति ख ।

१—एतत्प्रपाठकीयतृतीयब्राह्मणारम्भो दृश्यः ।

“सोमं गच्छेति । सोमस्य रसात्मकत्वादौषधित्वादौषधिवि-
कारत्वादा रेतस्त्वम् ॥ २ ॥

दिव्यं नम इति । ‘दिव्यं नमः’ श्लोकः; ततो वृक्षतृप्तेस्तस्या-
ब्रूपत्वम्; अधिष्ठानाधिष्ठाचोरभेदोपचारात् ॥ ३ ॥

“अग्निं वैश्वानर मिति । पृथिव्यग्निर्वैश्वानर इत्युच्यते^१, तस्य
सर्वगतत्वेन प्रतिष्ठारूपत्वं स्पष्टं मेव ॥ ४ ॥

“अथ सुखं विमृष्टे^२ मनो मे हाद्वौत्यादि^३ । सुखविमर्शनमन्त्र-
स्थाय मर्थः ।— हे प्राणरूप गुद ! ‘मे’ ‘हादि’ हृदयसम्बन्धि ‘सुखं’
‘यच्छ’ । यदा ‘हादि’ हृदये स्थापितम् । पशोः प्राणरूपस्य गुदस्य
विच्छिद्य होमात् उपयष्टुः मनोऽपि प्राणाविनाभूतं गच्छति,
अत एव प्रार्थ्यते । “तथा होपयष्टेति । स्पष्टम् ॥ ५ ॥

“अथ जाघन्या पत्नीः संयाजयन्तीति^४ । जाघनी वालदण्डः,
तया^५ ‘पत्नीः’ पत्न्युपलक्षिताः सोमलङ्घाद्या देवताः संयाजयेत् ।
“जघनार्द्धा वै जाघनीत्यादि, स्पष्टम् ॥ ६ ॥

१— अथ “वैश्वानरः कस्मात् ?”—इत्यादि, “सोऽग्निर्वैश्वानरो निपात
मेवैते उत्तरे ज्योतिषौ एतेन नामधेयेन भजेते-भजेते”—इत्यन्तं
(७. २१-३१.) नैरुक्तं द्रष्टव्यम् । २— का० श्रौ० सू० ६. ८. ११ ।

३— वा० सं० ६. २१. १२ । ४— का० श्रौ० सू० ६. ८. १४ ।

५— “जाघन्या पशोः पुच्छरूपेण हविषा”—इति का० सू० । अन्यत्र च तत्रैव
“जाघनी जघनप्रदेशे भवा पुच्छदण्ड इत्यर्थः । अधिकरणमात्राया
मप्येव मेव (३. ३. १८. जै०) । “जाघनी कटी”—इति पिठभूति-
हरिहरौ, तदिह न सङ्गच्छते; कटिपर्यायशब्दोऽप्योऽप्रागुपात्तत्वात् ।

जाघन्या अपि प्रदेशविशेष माह— “अन्तरतो देवानां पक्षीभ्यो-
ऽवद्यतीति^१ । देवानां पक्षीभ्य इति चतुर्थी, तासा मर्थाय ।
‘अन्तरतः’ ऊर्द्धं मुत्थितस्य बालस्य ‘अन्तरतः’ अलोमक-
प्रदेशादित्यर्थः । “उपरिष्ठादग्नये गृहपतये इति । सरोमके
वाह्यप्रदेशे^२ ॥ ७ ॥

“अथ हृदयशूलेनेत्यादि^३ । हृदयस्य पश्चात् शूलेन परितर्द्धने
‘तत्’ ओषाय भक्षणाय ‘अलं’ पर्याप्तं भवति; शुगनुविद्धत्वात् न
यागाहे स्यादित्यर्थः । तस्मात् पाकात् पूर्वं शूलं ‘परितृद्य’ पाकं
कुर्यात् । “शूलात् पाके”—इति^४ डाजन्तः । पाकात् पूर्वं शूलेन
परितर्द्धानात् ‘शुक्’ हृदयशूलं प्राप्नोतीत्यर्थः । “त्रिः प्रच्युते पञ्चौ’
पाकोत्तरकालं ‘हृदयं’ शूलात् ‘प्रवृद्धं’ ‘उत्तमं प्रत्यवदधाति’
इतरावयवाना मुपरि स्थापयेत् ॥ ८ ॥

“अथ हृदयशूलं प्रयच्छतीति^५ । परिकर्मिणे प्रयच्छति । स
‘तत्’ शूलं ‘पृथिव्याम्’ ‘अप्’ च ‘न परास्येत्’ । परास्यतो दोष
माह— “ओषधीश्चेति । ‘ओषधीश्च वनस्यतींश्च एषा शुक् प्रवि-
शेत्’, ‘यत्’ यदि ‘पृथिव्यां परास्येत्’ । तस्या मुत्पन्नेओषधिवन-
स्यतिषु प्रवेशो युक्तः ॥ ९ ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. ८. १५ ।

२— सूत्रेऽत्रास्ति विशेषावधिष्व का० श्रौ० सू० ६. ८. १४-२० ।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. १, २ ।

४— पा० सू० ५. ४. ६५ । ५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ४ ।

उक्तदोषाभावोपाय माह— “अप एवेति” । ‘अपः’ सम्प्राण
 ‘यच्च’ देशे अतीवारसः सरसश्च न भवति, ‘तत्’ तच्च ‘अपगूहेत्’ ।
 अपा मेवातिदूरत्वे उपायान्तर माह— “यद्यु इति । यदावविषये
 म्लानिं प्राप्नुयात्, तदा धूपस्य प्राग्देशे उदपाचनिनयनं कृत्वा,
 तच्चापीषदार्द्रदेशे उपगूहेत् । तच्च मन्त्रः^१— “मापो मौषधी-
 हिंसोः”—इति^२ । हे शूल ! अपा मोषधीनाञ्च हिंसां मा कुरु ।
 ईषदार्द्रे उपगूहनादपां हिंसाप्रसङ्गः, पृथिव्या उपगूहनात् तदीयौष-
 धीनां बाधप्रसङ्गः ; अतस्तत्रोभयत्र हिंसापरिहारः प्रार्थ्यते ॥

तच्च मन्त्रः— “धाम्नो धाम्नो राजन्निति” । निगूहनस्य बन्धन-
 रूपत्वात्, तस्य वरुणाधिष्ठातृकत्वात् वरुणस्य सम्बोधनम्— हे ‘राजन्’
 वरुण ! यस्मिन् पापरूपबन्धने अवस्थाने बद्धा स्मः, ‘ततः’ तस्मात्
 बन्धस्थानाद् ‘नः’ अस्मान् ‘मुञ्च’ पापेन विमुक्तान् कुरु । ‘यत्’
 यस्मिन् आगसि सम्भाविते, आगस्कृत्तारोऽपि ‘अष्ट्याः’ अहन्त्याः,
 रक्षणीयाः ‘इति’ ‘आहुः’ मनुष्याः^३ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ३, ६ ।

२— अत्र मन्त्रद्वयं दृश्यते सूत्रे, तत्रैकस्तत्रैव पठितोऽपरः प्रतीकग्रहणेन
 विहितः । तद्यथा— “युगसि त मभिश्चोच योऽस्मान् देष्टि यं च वयं
 द्विष्टो मापो मौषधीरिति”—इति । मङ्गीधरेणाप्युक्तम् “युगसि
 माप इति मन्त्राभ्या मिति”—इति ।

३— वा० सं० ६. २२. १ ।

४— वा० सं० ६. २२. २ ।

५— “अग्नया इति गोनाम, प्रकरणादिहानूबन्धाविषयम् । बल्लवचन
 मनूबन्धावल्लवेऽर्थवत् । एकानूबन्धापक्षे तु पूजार्थम्”—इतीह
 मङ्गीधरः ।

प्रार्थ्यते— “अथाभिमन्त्रयन्त इति^१ । अध्वर्युप्रभृतयः । “सुमि-
त्रिया न इति^२ । ‘नः’ अस्मदर्थम् ‘आपः ओषधयः’ च ‘सुमित्र्याः’
शोभनमित्रेषु साधवः ‘सन्तु’ हितकारिण्यो भवन्तु । ‘यः’ ‘अस्मान्
देष्टि’ अस्मासु हेष माचरति, ‘यं च वयं द्विष्मः’, ‘तस्मै’ तदर्थं
‘दुर्मित्र्याः सन्तुः’ द्वेषिण्यो भवन्तु ॥ अत्र सूत्रकारः— “सुमित्रिया
न इत्युपसृशन्त्यपः, उपगूहन्शेषो वा पूर्वः, अभिमन्त्रणं वोक्त-
रेण”—इति^३ ॥

एतत् प्रशंसति— “यच वा एतेनेति । ‘एतेन’ हृदयशूल-
निगूहनेन ‘आपस्य’ ‘ओषधयस्य’ ‘अस्मात्’ स्थानात् ‘अपकस्य’ अप-
सृत्य ‘इव’ ‘तिष्ठन्ति’ । ‘तदु’ तस्मादेव कारणात् ‘ताभिः’ सह
“सुमित्र्या”—इतिपाठेन मित्रत्वं कृतवान् भवति । स्पष्टं मन्यत् ॥

शूलोपगूहनं विषयविशेषे^४ निषेधति— “स वै नाग्नीषोमीयस्य
पशोः करोतीत्यादिना । ‘स वै’ सोऽध्वर्युः । “न सोमेऽनूबन्ध्या-
वर्जम्”—इति^५ सूत्रम् ॥ ११ ॥ १ [८. ५.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे अष्टमेऽध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५। २— वा० सं० ६. २२. १।

३— का० श्रौ० सू० ६. १०. ५, ६, ७।

४— ‘शूलोपगूहने विषयविशेषः’—इति क् ।

५— का० श्रौ० सू० ६. १०. ८।

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
 पुमर्थाश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
 सप्ताब्धौन् पञ्चसीरौस्त्रिदशतहलताधेनुसौवर्णभृमीः ।
 रत्नोत्सां रुक्मवाजिद्विपमहितरथौ सायणिः सिङ्गनार्यो,
 व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
 धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुखः,
 कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मज्जो राजतं राजपूज्यः ।
 आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनूणः शार्करं चार्कतेजाः,
 रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रसात्सिङ्गनार्यः ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
 श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
 सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
 तृतीयकाण्डे अष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्.]

प्रजापतिर्वै प्रजाः ससृजानो रिरिचानु इवामन्यत ।
तस्मात्पुराच्यः प्रजा आसुर्नास्य प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय
तस्थिरे ॥ १ ॥

स ऐक्षतारिष्युहम् । युस्माऽऽ* कामायास्तृक्षि नु मे
स कामः सुमार्द्धि पुराच्यो मत्प्रजा अभूवन् नु मे प्रजाः
श्रियेऽन्नाद्यायास्थिषतेति ॥ २ ॥

स ऐक्षत प्रजापतिः । कथं नु पुनरात्मान माप्या-
ययेयोप मा प्रजाः समावर्त्तेरंस्तिष्ठेरन्मे प्रजाः श्रिये-
ऽन्नाद्यायेति ॥ ३ ॥

सोऽर्चञ्छाम्यंश्चचार प्रजाकामः । स एता मेका-
दशिनौ मपश्यत् स एकादशिन्येष्टु प्रजापतिः पुनरा-
त्मान माप्याययतोपैनं प्रजाः समावर्त्तन्तातिष्ठन्तास्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसौयानेवेष्टाभवत् ॥ ४ ॥

तुस्मै क मेकादशिन्या यजेत । एवु हैव प्रजया
पशुभिराप्यायत उपैनं प्रजाः समावर्त्तन्ते तिष्ठन्तेऽस्य
प्रजाः श्रियेऽन्नाद्याय स व्वसौयानेवेष्टा भवत्येतुस्मै क
मेकादशिन्या यजेते ॥ ५ ॥

* 'युस्माऽऽ'—इति ग, घ ।

सु आग्नेयं प्रथमं पशु मास्रभते । अग्निर्वै देवतानां
मुखं प्रजनयिता सु प्रजापतिः सु उ ऽएव युजमान-
स्तस्मादाग्नेयो भवति* ॥ ६ ॥

अथ सारस्वतम्† । व्याग्वै सुरस्वतौ व्याचैव तत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माध्याययत व्यागेन मुपसमावर्त्तत
व्याच मनुकामात्मनोऽकुरुत व्याचो एवैषु एतदाध्यायते
व्यागेन मुपसमावर्त्तते व्याच मनुका मात्मनः कुरुते ॥ ७ ॥

अथ सौम्यम्‡ । अन्नं वै सोमोऽन्नेनैव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययतान्न मेन मुपसमावर्त्ततान्न मनुक
मात्मनोऽकुरुतान्नेनो ऽएवैषु एतदाध्यायतेऽन्न मेन
मुपसमावर्त्ततेऽन्न मनुक मात्मनः कुरुते ॥ ८ ॥

तद् युत् सारस्वत मनु भवति । व्याग्वै सुरस्वत्युन्नः
सोमस्तस्माद्यो व्याचा प्रसाम्यन्नादो हैवु भवति ॥ ९ ॥

अथ पौष्णम् । पशवो वै पूषा पशुभिरेव तत्प्रजापतिः
पुनरात्मान माध्याययत पशुव एन मुपसमावर्त्तन्त पशू-
ननुकानात्मनोऽकुरुत पशुभिर्वैषु एतदाध्यायते पशुव
एन मुपसमावर्त्तन्ते पशूननुकानात्मनः कुरुते ॥ १० ॥

* 'ति'-इति ख ।

† 'तम्'-इति ग, घ ।

‡ 'स्यम्'-इति ग, घ ।

§ 'ते'-इति ख । एव सुत्तरच ख ।

अथ बार्हस्पत्यम् । ब्रह्म वै बृहस्पतिर्ब्रह्मणैवैतत्प्रजा-
पतिः पुनरात्मान माप्याययत् ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तत्
ब्रह्मानुक मात्मनोऽकुरुत् ब्रह्मणो ऽण्वेषु एतदाप्यायते
ब्रह्मैन मुपसमावर्त्तते ब्रह्मानुक मात्मनः कुरुते ॥ ११ ॥

तद् यत् पौष्ण मनु भवति । पशवो वै पूषा ब्रह्म
बृहस्पतिस्तस्माद् ब्राह्मणः पशून्भिष्टृणुतमः पुरोहिता*
ह्यस्य भवन्ति मुख ऽश्रितास्तस्माद् तत्सुर्व्वं दुत्वाजिन-
वासी चरति† ॥ १२ ॥

अथ वैश्वदेवम्‡ । सुर्व्वं वै विश्वे देवाः सुर्व्वणैव
तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत् सुर्व्वं मेन मुप-
समावर्त्तत् सुर्व्वं मनुक मात्मनोऽकुरुत् सुर्व्वणो ऽण्वेषु
एतदाप्यायते सुर्व्वं मेन मुपसमावर्त्तते सुर्व्वं मनुक
मात्मनः कुरुते ॥ १३ ॥

तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवति । ब्रह्म वै बृहस्पतिः
सुर्व्वं मिदं विश्वे देवा अस्यैवैतत् सुर्व्वस्य ब्रह्म मुखं
करोति तस्मादस्य सुर्व्वस्य ब्राह्मणो मुखम् ॥ १४ ॥

* 'पुरोहिता'-इति स्यात् सायण-सम्मतः ।

† 'ति'-इति ख ।

‡ 'वैश्वदेव'-इति ख, ख, 'वैश्वदेवः'-इति ग, घ ।

अथैन्द्रम् । इन्द्रियं वै वीर्यं मिन्द्र इन्द्रियेणैव तु द्वीर्येण
प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययतेन्द्रिय मेनं वीर्यं मुप-
समावर्त्ततेन्द्रियं वीर्यं मनुक मात्मनोऽकुरुतेन्द्रियेणो
ऽएवैष एतद्वीर्येणाप्यायत इन्द्रिय मेनं वीर्यं मुपसमा-
वर्त्तत इन्द्रियं वीर्यं मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १५ ॥

तद्यद् वैश्वदेव मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो
व्विशो व्विश्वे देवा अन्नाद्य मेवास्मा ऽएतत्पुरस्तात्
करोति ॥ १६ ॥

अथ मारुतम्* । व्विशो वै मरुतो भूमो वै विद्
भूमैव तत्प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याययत भूमैन
मुपसमावर्त्तत भूमान मनुक मात्मनोऽकुरुत भूमो
ऽएवैष एतदाप्यायते भूमैन मुपसमावर्त्तते भूमान
मनुक मात्मनः कुरुते ॥ १७ ॥

तद्यदैन्द्र मनु भवति । क्षत्रं वा ऽइन्द्रो व्विशो व्विश्वे
देवा व्विशो वै मरुतो व्विश्वैवैतत् क्षत्रं परिदृष्ट्वेति
तदिदं क्षत्रं मुभयतो व्विशो परिदृष्टम् ॥ १८ ॥

अथैन्द्राग्नम्† । तेजो वा ऽअग्निरिन्द्रियं वीर्यं मिन्द्र
उभाभ्या मेव तु द्वीर्याभ्यां प्रजापतिः पुनरात्मान माप्याय-

* तम्—इति ग, घ ।

† 'अम्'—इति ग, घ ।

यतोभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेता मुभे वीर्ये ऽश्रुनुके
 ऽआत्मनोऽकुरुतोभाभ्याम्बेवैषु एतद्वीर्याभ्या माध्यायत
 ऽउभे ऽएनं वीर्ये ऽउपसमावर्त्तेते ऽउभे वीर्ये ऽश्रुनुके
 ऽआत्मनः कुरुते* ॥ १६ ॥

अथ सावित्रम्† । सविता वै देवानां प्रसविता तथो
 ह्वास्मा ऽएते सवितुप्रसूता एव सुर्व्वे कामाः समृद्धन्ते ॥ २० ॥

अथ व्वारुण मन्तत आलभते । तदेनः सुर्व्वस्माद्वरुण-
 पाशात् सुर्व्वस्माद्वरुण्यात्प्रमुञ्चति ॥ २१ ॥

तस्माद्यदि यूपैकादशिनौ स्यात् । आग्नेय मेवाग्निष्ठे
 नियुञ्ज्यादथेतरान्युपनयेयुयंथापूर्व्वम्‡ ॥ २२ ॥

यद्यु पुश्चेकादशिनौ स्यात् । आग्नेय मेव यूप ऽआल-
 भेरन्नथेतरान् यथापूर्व्वम् ॥ २३ ॥

तान्यत्रोदौचो नयन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं नयन्त्यथे-
 तरान्यथापूर्व्वम् ॥ २४ ॥

तान्यत्र निविध्यन्ति । आग्नेय मेव प्रथमं दक्षिणाङ्घ्रि
 निविध्यन्त्यथेतरानुदौचोऽतिनीय यथापूर्व्वम् ॥ २५ ॥

तेषां युच व्वपाभिः प्रचरन्ति । आग्नेयस्यैव प्रथमस्य
 व्वपुया प्रचरन्त्यथेतरेषां यथापूर्व्वम् ॥ २६ ॥

* 'ते'—इति ख ।

† 'वु'—इति ग, घ ।

‡ 'व्वम्'—इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

तैर्युचं प्रचरन्ति । आग्नेयेनैव प्रथमेन प्रचरन्त्यथे-
तरैर्यथापूर्वम्* ॥ २७ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६० १०] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःसृष्टितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे, त मङ्गं वन्दे विद्यातीर्थमङ्गेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ पञ्चेकादग्निनी^१ विधातु माख्यायिका माह— “प्रजा-
पतिर्वै प्रजाः ससृजान इत्यादिना । ‘रिरिचान इवामन्यत’ आत्मानं
रिक्तं मिवाबुद्धत । कुत इत्यत आह— “तस्मात् पराच्यः प्रजा
आसुरिति । ‘तस्मात्’ प्रजापतेः सकाशात् ‘प्रजाः’ ‘पराच्यः’ एव
अभवन् । रिक्तं मेव विशदयति— “नास्य प्रजा इति । लोके यथा
बहुप्रजः कश्चित् ताभिरर्जितैर्धनादिभिः श्रीयुक्तोऽसादिमांसं भवति,
एव मस्य तथा न स्थितवत्य इत्यर्थः ॥ १ ॥

“स ऐक्षतेति । विचारं कृतवान् । ‘अरिचि’ अतिरिक्तो-
ऽभूवम् । रिचेर्लुङ्गुत्तमे रूपम् । तदेव विशदयति— “अहं मस्यै
कामायासृच्चैति । ‘असृचि’ प्रजासृष्टिं सकार्षम् । ‘स कामो न

* ‘वैम्’—इति ग, घ ।

१— “पञ्चेकादग्निनी द्विविधा । प्रतिपशुयूपा एकयूपा च”—इत्यादि का०
श्रौ० प. प. २७ सू० दृप्तौ द्रष्टव्यम् ।

मे 'समाद्धिं' सन्दृष्ट्युक्तोऽभूत् । त मेव विशिनष्टि— “न मे प्रजाः अत्रिषे चास्माद्यायेति ॥ २ ॥

“स ऐक्षत इति । विचारविषयां बुद्धिं प्रसारितवानित्यर्थः ॥ २ ॥

“सोऽर्चन्ति । वाङ्मयापारेणैव ‘अर्चन्’, ‘आम्यन्’ तपः ‘चचार’ इत्यर्थः । “स एता मिति । ‘सः’ च बहुलाद्य पञ्चेकादशिमौ ‘अपश्यत्’ प्रजाप्राप्तिमाधनत्वेन ज्ञातवान् । “एकादशिन्येष्टा प्रजापतिरित्यादि, स्पष्टम् । “वसूयानेवेष्टाभवदिति । ‘वसूयान्’ वसुमत्तरः ॥ ४ ॥

न केवलं प्रजापतेरेवैकादशिमौ प्रयोगादेतदुक्तं फलम्, किन्तु इदानीन्तन मपि तत् फलं तदनुष्ठानाद् भवतौत्याह— “तस्मै क मेकादशिन्या यजेतेत्यादिना । क मिति पुरुषम् । य एकादशिन्या यजते, ‘तस्मै’ आप्यायनादिकामाय । स यजमानः ‘प्रजया पशुभिः’ ‘आप्यायते’ प्रवर्द्धते । आप्यायनेन ‘एम्’ यजमानं ‘प्रजाः’ पुत्र-भृत्यादिरूपाः ‘समावर्त्तन्ते’ प्रतिनिवर्त्तन्ते । आगम्य च तदाप्यायनाय ‘अत्रिषे अस्माद्याय’ च ‘प्रजाः’ ‘तिष्ठन्ते’ आत्मानं प्रकाशयन्ति ॥ ५ ॥

इत्थं सामान्येनैकादशिन्याः फल मभिधाय, तानेकादशिनान् पशून् क्रमेण विधाय, तत्फलं च विभज्य दर्शयति— “स आग्नेयं प्रथमं पशु मालभत इत्यादिना । अग्निर्देवता अस्य, स आग्नेयः पशुः, तम्, ‘प्रथम मालभते’ । सत्त्वनेकदेवताकेषु प्रथम माग्नेयेन भवितव्य मित्येतस्मिन्नर्थे कारण माह— “अग्निर्वै देवतानां सुखं प्रजनयितेति । यः परिपाकहेतुत्वेन सर्वस्य प्रजनयिता अग्निः, स

‘देवतानां मुखम्’ खलु । देवानां मुखत्वम् “अग्निर्वै देवानां मवमः”^१, -इति, “अग्निमुखा वै देवाः”-इति-श्रुत्यन्तराच्च^२ सिद्धम् । देवानां मध्ये अग्निरेव ‘मुखम्’ प्रजा-जनयिता, मुख्यत्वेनोत्पादकः ; “ता मग्निरिन्धते, सोमो रेतो दधातन, सविता प्राजनयत्”-इत्यादौ अग्निरेवेत्येकत्वदर्शनात् । ‘सः’ अग्निः प्रजापतिना समत्वात् ‘प्रजापतिः’ । ‘स एव’ अग्निः ‘यजमानः’ च ; गार्हपत्यः सन् यजमानरूपेणावस्थानात्, यज्ञनिष्पादकत्वसाम्यात् यजमानत्वम् । तस्मात् स्वात्मलाभाय आग्नेयः पशुः कर्त्तव्यः ॥ ६ ॥

“अथ सारस्वत मिति”^३ । आलभत इति शेषः । या ‘सरस्वती’ अस्ति, सा ‘वाग्वै’ वाग्मूपा खलु । ‘वाचैव’ द्वितीयपशोर्देवतया रिक्तं स्वात्मानं ‘पुनरायाययत’ । ‘वाग्’ वाग्मूपा प्रजा ‘एनं’ प्रजापतिम् उपावृत्ततया ‘समावर्त्तत’ । ‘वाचम्’ ‘अनु’ ‘एव’ ‘एषः’ यजमानः ‘आत्मनः’ कामनादिकं करोति ॥

एव मुत्तरेषां पशूनां ब्राह्मणानि च व्याख्येयानि ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

सौम्यस्य पशोः सारस्वतानन्तर्यं प्रशंसति- “तद् यत् सारस्वत मनु भवतीति । “वाग्वै सरस्वत्यञ्च मिति । सोमस्यौषध्यधिपतित्वात् तत्स्वरूपत्वम् । ‘तस्माद्’ ‘यः’ पुमान् ‘वाचा’ ‘प्रसामि’ अत्यन्तः^४, सः ‘अस्त्रादो भवति’ । वाचोऽस्त्रसाधनत्वात् सारस्वतानन्तरः सौम्य उक्तः ॥ ८ ॥

१- ऐ० ब्रा० १. १. १ ।

२- ता० ब्रा० २५. १५. ४ ।

३- का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ।

४- अत्यन्तः-इति छ ।

“अथ पौष्ण मिति^१ । ‘अथ’ सौम्यान्तरं ‘पौष्ण’ पूषदेवताकं पशु मालभते । “पशवो वै पूषेत्यादि, पूर्ववत् ॥ १० ॥

“अथ बार्हस्पत्य मिति^२ । ‘बार्हस्पत्य’ बृहस्पतिदेवताकं पशु मालभते । बृहस्पतेर्मन्त्राधिदेवत्वात् ब्रह्मत्वम्; अथवा ‘बृहस्पतिः’ ‘ब्रह्म वै’ ब्राह्मणजातिः खलु ॥ ११ ॥

बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्यं युक्ति माह— “तद्यत् पौष्ण मनु भवतीति । पूष्णः पोषाधिदेवत्वात् पशूनां पोषकत्वात् ‘पूषा पशवः’ । ‘तस्मात्’ बार्हस्पत्यस्य पौष्णानन्तर्याद्धेतोः ‘ब्राह्मणः’ ‘पशून्’ ‘अभिष्टुणुतमः भवति’ अत्यन्तधर्षको भवति । ‘अस्य’ एव-
 ब्रह्मेणानुष्ठातुर्यजमानस्य (‘पुरोहिताः’) पुरोहिताः, पुरः स्थापिताः भवन्ति पशवः । तदेव व्याचष्टे— “सुख आहिता इति । यस्माद् ब्राह्मणस्य पशुषु स्वामिव मस्ति, ‘तस्माद्’ तस्मादेव कारणात् ‘सर्वे’ ब्राह्मणेभ्यो ‘दत्त्वा’ ‘अजिनवासी’ अजिन माच्छाद्य ‘सञ्चरति’ ॥

सर्वस्वदक्षिणाके विश्वजिदादौ सर्वस्वं दत्त्वा अजिनवासधारणं सामब्राह्मणे प्रपञ्चेनास्नातम्^३ । आपस्तम्बोऽपि “उदवसाय रोहिणं दशच्छदीः”—इति प्रक्रम्य, “वह्निर्लोम परिधाय”—इति ॥ १२ ॥

“अथ वैश्वदेव मिति^४ । बार्हस्पत्यान्तरं ‘वैश्वदेव’ पशु मालभते । वैश्वदेवस्य बार्हस्पत्यान्तर्यार्थवादः स्पष्टार्थः ॥ १३ ॥

“तद्यद् बार्हस्पत्य मनु भवतीति । “अस्यैवैतत् सर्वस्य ब्रह्म

१, २— का० श्रौ० सू० ८, ८, २६ ।

३— सा० ता० ब्रा० १६ अ० ४, ५, ६ ख० ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ८, २६ क ।

मुखं करोतीति । 'अस्य' 'सर्वस्य' अपि जगतः 'एतत्' एतेन सर्वरूपस्य वैश्वदेवस्य आदौ ब्राह्मणजात्यात्मकस्य दृश्यतेः पुरो-भाविलसम्पादनेन 'ब्रह्मा मुखं करोति' ब्राह्मणजाति मेव मुखं कृतवान् भवति ॥ १४ ॥

“अथैन्द्र मिति^१ । 'ऐन्द्र' पशु मास्रभते । सप्तमस्य पशोर्यद्देवता इन्द्रोऽस्ति, तम् । “इन्द्रियं वै वीर्यं मिति । इन्द्रेण दृष्टम् 'इन्द्रियम्', तच्च 'वीर्यं' वीर्यात्मकम् ; सृज्यस्रष्टोरभेदात् 'इन्द्रः' एवेन्द्रियम् ; शक्तिशक्तिमतोरभेदादेन्द्रियत्वम् ॥ १५ ॥

“तद्यदिति । इन्द्रस्य देवेषु मध्ये चक्षियजातित्व मसकदुक्तम्, विशेषां देवानां तु तदधीनत्वाद् वज्रत्वसाम्यात् विशां रूपत्वम् ; अतः ऐन्द्रस्य वैश्वदेवानन्तर्यकरणम् । नास्य स्वाभिन् इन्द्रस्य पुरस्ताद्भाविनो विशः कृतत्वाद् (कृतं) भवति ॥ १६ ॥

“अथ मारुत मिति^२ । 'अथ' ऐन्द्रानन्तरं 'मारुतं' मरुद्देवताकं पशु मास्रभते ॥ १७ ॥

“तद्यदिति । “तदिदं चक्षुः सुभयतो विशा परिदृष्ट मिति । पूर्वञ्च विश्वदेवात्मिकया विशा, उत्तरञ्च मरुद्रूपयेति द्रष्टव्यम् ॥ १८ ॥

“अथैन्द्राग्र मिति^३ । 'अथ' मारुतानन्तरम् 'ऐन्द्राग्रम्' इन्द्राग्नि-देवताकम् ॥ १९ ॥

“अथ सावित्र मिति^४ । आस्रभते । सावित्रवारुणयोर्ब्राह्मणे स्थिते ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ख ।

२, ३, ४— का० श्रौ० सू० ८. ८. २६ ग ।

“तस्माद् यदीति^१ । ‘तस्माद्’ पशूना मेकादशत्वात् ‘यदि
यूपैकादशिनौ’ यदैकादशयूपसम्मानम्, तदा प्रतिपशूयूपसम्भवात्
‘अग्निष्ठे’ पूर्वेषुर्निखाते मध्ययूपे ‘आग्नेय मेव’ प्रथमं ‘पशून्’
नियुञ्जीरन्, ‘अथ’ ‘इतरान्’ पशून् ; ‘यथापूर्वं व्युपनयेयुः’
यूपोच्छ्रयणानुक्रमेण प्रतियूपं पृथक् पृथक् नियुञ्जीरन्नित्यर्थः^२ ।
स च क्रमः,— ‘स य उत्तरोऽग्निष्ठात् स्यात्, त मेवाग्ने उच्छ्रयेदथ
दक्षिण मथोत्तर मित्यादिना प्राङ् निर्दिष्टः^३ ॥ २२ ॥

“यद्यु पश्चेकादशिनौति^४ । ‘यद्यु’ यद्यपि ‘पश्चेकादशिनौ
स्यात्’, यूपस्त्वेक एव, तदा ‘आग्नेय मेव प्रथमं यूपे आलभेरन्,
‘अथ’ ‘इतरान्’ सौम्यादिकान् ‘यथापूर्वम्’ तस्मिन्नेकयूपे नियुञ्जीत
सञ्ज्ञपनार्थम् ॥ २३ ॥

“तान्यचोदीचो नयन्तीति^५ । उदङ्मथनकालेऽपि ‘आग्नेय
मेव प्रथमं’ नयेत्, ‘अथेतरेान्’ इदानीमुक्तक्रमेण नयेत् ॥ २४ ॥

“तान्यच निविध्यन्तीति^६ । सञ्ज्ञायानय्य ‘आग्नेय मेव प्रथमं
दक्षिणाङ्गं’ निविद्येत, पीडयेत् ॥ २५ ॥

१— ५२६ पृ० १ टीप्पनी द्रष्टव्या ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ८, २७ क ।

३— इहैव पुरस्तात् ७, २, ५, ४२७ पृ० द्रष्टव्यम् ।

४— का० श्रौ० सू० ८, ८, २८ ।

५— का० श्रौ० सू० ८, ८, २७ ख ।

६— का० श्रौ० सू० ८, ८, २९ ।

“तेषां अत्र वपाभिः प्रचरन्तीति^१ । वपाप्रचारेऽप्याग्नेयस्यैव वपां प्रथमं प्रचरेत् । किं वज्रना, अङ्गानां यागावसरेऽप्याग्नेयाङ्गानि प्रथमं यजेत्, ‘अथेतरेषाम्’ अङ्गानि ‘यथापूर्वम्’ ॥ ९६, ९७ ॥ ९ [८. ९.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
द्वितीयकाण्डे नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

युञ्ज वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रुविवेश तेनैवैतद्रुसेनापः स्यन्दन्ते तु मेवैतद्रुसः स्युन्द-
मानं मन्यन्ते ॥ १ ॥

स युद्धसतीवुरौरच्छैति । तु मेवैतद्रुस माहुत्य यज्ञे
दधाति रुसवन्तं यज्ञं करोति तुस्माद् वसतीवुरी-
रुच्छैति ॥ २ ॥

ता वै सुर्वेषु सुवनेषु विभजति । सुर्वेष्वैतत्सुवनेषु

रुसं दधाति^१ सुर्वाणि सुवनानि रुसवन्ति करोति तुस्मा-
त्सुर्वेषु सुवनेषु विभजति ॥ ३ ॥

ता वै स्युन्दमानानां गृह्णीयात् । ऐद्वि* सु यज्ञस्य
रुसस्तस्मात् स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ४ ॥

गोपीथाय वा ऽएता गृह्णन्ते । सुर्वं वा ऽइदु मन्यु-
दिलयति यदिदं किञ्चापि योऽयं पवतेऽथैता एव
नेलयन्ति तुस्मात् स्युन्दमानानां गृह्णीयात् ॥ ५ ॥

दिवा गृह्णीयात् । पुश्यन् यज्ञस्य रुसं गृह्णानीति
तस्माद्दिवा गृह्णीयादेतस्मै वै गृह्णाति यु एष तुपति
विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो ह्यस्य विश्वे
देवास्तुस्माद्दिवा गृह्णीयाद्दिवेव वा ऽएष तस्मादेव दिवा
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

एतद् वै विश्वे देवाः† । युजमानस्य गृह्णानागच्छन्ति
स युः पुरादित्यस्यास्तमयादसतीवुरीर्यगृह्णाति यथा
श्रेयस्यागमिष्यत्यावसथेनोपकृप्तेनोपासीतैवं तत् ऽएतु-
द्विः प्रविशन्ति तु ऽएतासु वसतीवुरीर्युपवसन्ति सु
उपवसथः‡ ॥ ७ ॥

स यस्या गृहीता अभ्यस्त मियात्§ । तत्र प्राय-

* 'ऐद्वि'-इति ख ।

† 'वः'-इति ग, घ ।

‡ 'यः'-इति ग, घ ।

§ 'मियात्'-इति ग, घ ।

श्चित्तिः क्रियते यदि पुरेजानः स्यान्निनाद्याङ्गुलीया-
द्दिवा हि तस्य ताः* पुरा गृहीता भवन्ति युद्यु
ऽअनीजानः स्याद्यु एन मीजानु उपावसितो वा पर्यु-
वसितो वा स्यात्तस्य निनाद्याङ्गुलीयाद्दिवा हि तस्य
ताः पुरा गृहीता भवन्ति ॥ ८ ॥

यद्यु ऽएतदुभयं न व्विन्देत्† । उल्कुषौ मेवादायो-
पपुरेयात्ता मुपर्युपरि धारयन् गृङ्गीयाद्भिरण्यं वोपर्यु-
परि धारयन् गृङ्गीयात् तदेतस्य रूपं क्रियते यु एष
तुपति ॥ ९ ॥

अथातो गृङ्गीत्येव । हविष्मतीरिमा आप इति
यद्युस्य ह्यासु रुसः प्राविशत्तुस्मादाह हविष्मतीरिमा
आप इति हविष्माँश्‡ ऽआविवासतीति हविष्मान्
ह्येना युजमान आविवासति तुस्मादाह हविष्माँश्
ऽआविवासतीति ॥ १० ॥

हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति । अध्वरो वै यज्ञस्त-
द्युस्मै यज्ञाय गृङ्गीति तुः हविष्मन्तं करोति तुस्मादाह
हविष्मान् देवो ऽअध्वर इति ॥ ११ ॥

* 'तुस्यैताः'—इति ख ।

† 'व्विन्देत्'—इति ख ।

‡ 'हविष्माँश्'—इति ग, घ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

हविष्माँश् ऽअस्तु सूर्य इति । एतस्मै वै गृह्णाति य
एष तपति विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णाति रश्मयो
ह्यस्य विश्वे देवास्तस्मादाह हविष्माँश् ऽअस्तु सूर्य
इति ॥ १२ ॥

ता आहृत्य जघुनेन गार्हपत्यः सादयति । अग्नेर्वो-
ऽपन्नगृहस्य सुदसि सादयामीत्यग्नेर्वोऽनार्त्तगृहस्य सुदसि
सादयामीत्येवैतदाहुय युदामीषोमौयः पशुः सन्तिष्ठते-
ऽथ परिहरति व्युत्क्रामतेत्याहुग्रेण हविर्जुने युजमान
आस्ते ता आदत्ते ॥ १३ ॥

स दुक्षिणेन निष्क्रामति । ता दुक्षिणायाः श्रोणौ
सादयतीन्द्राग्न्योर्भागधेयौ स्थेति विश्वेभ्यो ह्येना
देवेभ्यो गृह्णातीन्द्राग्नी हि विश्वे देवास्ताः पुनरा-
हृत्याग्रेण पुत्रौः सादयति स जघुनेन पुत्रौ पर्येत्य ता
आदत्ते ॥ १४ ॥

स उत्तरेण निष्क्रामति । ता उत्तरायाः श्रोणौ
सादयति मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्थेति नैवुः सादये-
दतिरिक्तं मेतुनैवुः सम्पत्सुम्पद्यत इन्द्राग्न्योर्भागधेयौ
स्थेत्येव ब्रूयात्तु देवानतिरिक्तं तथा सम्पत्सुम्पद्यते ॥ १५ ॥

गुप्त्यै वा ऽज्ञाः परिह्रियन्ते । अग्निः पुरस्तादुधैताः
समन्तं पल्यङ्गन्ते नाश्वा रुक्षाः स्यपघ्न्यत्ता आग्नीध्रे

सादयति विश्वेषां देवानां भागधेयौ स्थितिं तदासु
विश्वान् देवान्सुंवेशयत्येते वै वसतां व्वरं तुस्माद्द-
सतीवुर्यो नाम व्वसताः ह वै व्वरं भवति यु एव
मेतद्देद ॥ १६ ॥

तानि वा ऽएतानि सप्त युजूंषि भवन्ति । चतुर्भि-
र्गृह्णात्येकेन जघुनेन गार्हपत्यः सादयत्येकेन पुरिहर-
त्येकेनाग्नीध्रे तानि सप्त युच वै व्वाचः* प्रजातानि
ऋन्दांसि सप्तपदा वै तेषां पराङ्मा शुक्र्येता मभि-
सम्पुदं तुस्मात्सप्त युजूंषि भवन्ति ॥ १७ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

अथ सोमाभिषवायं वसतीवरीग्रहणं विधातु माह— “यच वै
यज्ञस्येत्यादि । यस्मिन् काले यज्ञरूपस्य विष्णोः वधार्थं देवैः प्रेषिता
उपदीका धनुर्व्याच्छेदनेन तच्छिरो विच्छिन्नम्, स कालो “यच
वै यज्ञस्य”—इत्यनेन परामृश्यते । तत्प्रकारः प्रवर्ग्यं प्रपञ्चितः^१ ।
पुरा ‘यच’ यस्मिन् काले ‘यज्ञस्य’ ‘गिरः’ ‘अच्छिद्यत’ द्विज
मभूत्, तस्मिन् काले द्विजगिरसो यज्ञस्य रसोऽद्भवत् । ‘रसः’

* ‘व्वाच’—इति ख ।

१— ब्राह्मणप्रवर्ततेति शेषः । स च परस्ताद (१४. १. १.) द्रष्टव्यः ।

‘द्रुत्वा’ धावित्वा यतः उदकानि ‘प्रविवेश’, ‘तेनैव रसेन’ ‘एतत्’ इदानीं मपि यथापूर्वं स्यन्दनस्वभावाः ‘आपः’ ‘स्यन्दन्ते’ । ‘त मेव’ क्षिप्रशिरस्काद् यज्ञाद् उद्धृत मेव ‘रसम्’ इदानीं मपु ‘स्यन्दमानं’ प्रवहन्तं ‘मन्यन्ते’ अभिज्ञाः^१ ॥ १ ॥

अथ वसतीवरीग्रहणं विधत्ते— “स यद् वसतीवरीरञ्चैतीति । ‘अञ्चैति’ अभिमुखं गच्छति । ‘त मेव रसं पुनराहृत्य यज्ञे सन्धधाति’ । वसतीवरीग्रहणकालः सूत्रे उक्तः— “अग्नीषोमीयस्य वषामार्जनान्ते वसतीवरीग्रहणम्”—इति^२ ॥ २ ॥

गृहीतानां सवनत्रयार्थं विभाग माह— “ता वै सर्वेषु सवनेषु विभजतीति ॥ ३ ॥

गृहीतव्यानि उदकानि विशिनष्टि— “ता वै स्यन्दमानानां मिति^३ । ‘हि’ यस्मात् ‘सः’ यज्ञरसः ‘ऐत्’ अस्त्वत्, अथ ततो गच्छन्तीनां मेवापां सम्बन्धिनीः ‘गृहीयात्’ ॥ ४ ॥

स्यन्दमानग्रहणे उपपत्त्यन्तर माह— “गोपीयाय वा इत्यादि । यज्ञरसानाम् ‘अन्यत्’ प्रवाहोदकव्यतिरिक्तं ‘सर्वम्’ ‘इत्ययति’ इतस्तत्सलति । ‘इदं’-शब्दार्थं विशिनष्टि— “यदिदं किञ्चेति । ‘यत् किञ्च’ ‘इदं’ परिदृश्यमानं जगत् । इदं-शब्दोक्तानां मध्ये प्रसिद्धं किञ्चिदिहोदाहरति— “अपि योऽयं पवत इति । ‘योऽयं वायुः’ ‘पवते’ गच्छति, सोऽपि नियतचलनवान् । ‘एता एव’ ‘नेत्ययन्ति’

१— तदेतदुद्धृतं पुरस्तात् ५१५ पृ० १५ पं० ।

२— का० श्रौ० सू० ८, ६, ७ क ।

३— का० श्रौ० सू० ८, ६, ७ ख ।

न प्रतिविवर्त्तते^१ । यद्यपि स्यन्दमानानां मितरेषां च पदार्थानां चलनं साधारणम्, तथापि स्यन्दमानानां व्यावृत्तेरपेक्षितत्वात् इत्यनमितस्ततश्चलनं विवक्षितम् । ‘स्यन्दमानानाम्’ एकरूपेण प्रवहन्तीनामपां तथाविधचाञ्चल्याभावात् ‘गोपीथाय गृहीयात्’ ॥ ५ ॥

“दिवा गृहीयादिति^२ । दिवाग्रहणस्याभिप्राय माह— “पश्यन् यज्ञस्य रसं गृह्णातीति । दर्शनपूर्वकग्रहणे सति यज्ञरसस्य परिज्ञातत्वात् तथाविधाभिरङ्गिः क्रियमाणोऽभिषवः साङ्गो भवतीत्यभिप्रायः । दिवाग्रहणस्य प्रयोजनान्तर माह— “एतस्मै वै गृह्णाति य एष तपतीति । कथं मेतदर्थतेति तत्र हेतु माह— “विश्वेभ्यो ह्येना देवेभ्यो गृह्णातीति । यस्माद् विश्वेभ्यो देवेभ्यो गृह्णाति । तेषां मत्र कथं सम्भावनेति तत्राह— “रश्मयो ह्यस्य विश्वे देवा इति । सूर्यस्य चन्द्रवद्विभूतिरूपाणां विश्वेषां देवानां रश्म्यात्मनावस्थानादित्यभिप्रायः । अतो रश्मिरूपाणां विश्वेषां देवानाम्, तदधिपतेः सवितुश्च दिवैव सम्भवाद् दिवैव गृहीयादित्यर्थः । किञ्चैष आदित्यो दिवैव प्रकाशमानो भवति, तस्मादपि दिवैव गृहीयात् ॥ ६ ॥

अस्तमयात् पूर्वकालीनं ग्रहणं प्रशंसति— “एतद्ध वा इत्यादि । अग्नीषोमीयेऽहनि रात्रौ विश्वेषां देवानां प्रातर्यष्टबलात्, तत्पूर्वम् ‘उपकृतेन’ सम्यक्तेनैव ‘आवसथेन’ आवसथ मावासस्थानम्, तत्तदादिकं सर्वं यज्ञोपकरणं सुपलक्ष्यते, तत् संस्करोति, तेन पूजोपकरणेन सम्भावयति । ‘एतत् ह वै’ एतत् खलु अतिथिभूतानां

विश्वेषां देवानां मागमनात् पूर्वं यदि चैव ग्रहणं मस्ति, 'तत्' तत्स्थानीयं मित्यर्थः । “एतद्भुविः प्रविशन्तीति । सोमरसेष्वनु-
प्रवेशात् हविः सम्पद्यते ॥

प्रसङ्गादुपवसथशब्दनिर्वचनं दर्शयति— “त एतासु वसतीवरौषु-
पवसन्तीति । उपवसन्त्यासु वसतीवरौषु देवा अस्मिन् काले इत्युप-
वसथः, उपवासकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

वसतीवरौषग्रहणात् प्राक् अस्तमये सति तद्ग्रहणोपायं माह—
“स यस्यागृहीता अभ्यस्तमियात्, तत्र प्रायश्चित्तिः क्रियत इति ।
प्रायश्चित्तिभिर्दिवाग्रहणाकरणे दोषस्पर्शाभावोपायः क्रियत इत्यर्थः ।
तत्रकारः प्रदर्शते— “यदीति । स यजमानो ‘यदि’ ‘पुरेजानः’
दृष्टप्रथमसोमयागः ‘स्यात्’, स ‘निनाह्यात्’ स्वग्रहस्थितप्रभूतघटादेः
सकाशात् ‘गृहीयात्’; ‘ताः’ आपः ‘पुरा’ अस्तमयात् पूर्वं तस्य
‘गृहीता भवन्ति’; प्रथमानुष्ठानेऽस्तमयात् पुरा गृहीतत्वादि-
त्यभिप्रायः^१ । स्वयम् ‘अनीजानः’ चेद्, ‘यः’ ‘एनं’ यजमानम्^२
‘ईजानः’ दृष्टवान्, ‘उपवसितः’^३ समीपे गृहे अवस्थितः, ‘पर्यवसितो
वा’ दूरग्रहस्थितो वा ‘स्यात्’, ‘तस्य’ ‘निनाह्याद्’ घटादेः सकाशाद्
‘गृहीयात्’ । एवं भूति ‘ताः पुरा गृहीता भवन्ति’^४ । “ब्राह्मणो
वज्रयाजी तस्य कुम्भानां गृहीयात्”—इति^५ श्रुत्यन्तरम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८ ।

२— ‘एनम्=यजमानम्’—इति सूत्रविशदम्, महीधरमतविशदम् ।

३— ‘उपवसिते (!)’—इति क् । ४— का० श्रौ० सू० ८. ६. ६ ।

५— तै० सं० ६. ४. २. ३ ।

तदुभयासम्भवे आह— “यद्यु एतदुभयं न विन्देदित्यादिना ।
 ‘उत्क्षुषौम्’ उत्क्षा मित्यर्थः । ‘एतस्य’-इत्यस्य व्याख्यानम्— “य एष
 तपतीति । उत्क्षाया हिरण्यस्य च सूर्यवर्णस्याभ्यात् तद्रूपकरणम् ।
 अथ सूत्रम्— “अस्तमितश्चेत् निनाङ्गात् पुरेजानश्चेदनीजानो
 ऽन्यस्यापि समीपावसितस्य पुरेजानस्योभयाभाव ऽउत्क्षुषौः हिरण्यं
 वोपर्युपरि धारयन् हविष्मतीरिति”-इति^१ ॥ ८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— “अथातो गृह्णात्येव हविष्मतीरिमा आप
 इति^१ । ‘इमाः’ गृह्णमाणाः ‘आपः’ ‘हविष्मतीः’ अभिषूयमाणेन
 सोमरूपाग्नेन हविषा, स्वासु प्रविष्टेन यज्ञरसरूपेण हविषा वा
 तद्वत्यः । एताभिर्निःस्पृग्नेन सोमेन हविषा ‘हविष्मान्’, ‘यजमानः’
 ‘आविवाशति’ परिचरति एता वसतीवरीः ॥

“हविष्मान् देवो अध्वर इतीति । ‘देवः’ द्योतमानः ‘अध्वरः’
 हिंसारहितः ‘यज्ञः’ गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणे^२ हविर्भिः ‘हविष्मान्’
 भवति ॥

“हविष्मांश्च ऽअष्ट सूर्य इतीति । ग्रहणस्य देवार्थत्वात्, विश्वेषां
 देवानां रश्मिरूपत्वात्, तद्वान् सूर्याऽपि गृह्णमाणैर्वसतीवरीलक्षणे
 हविर्भिः हविष्मान् भवति ॥

प्रतिपादं विभज्य व्याचष्टे— “हविष्मतीरिमा आप इति यज्ञस्य
 स्वासु रसः प्राविशत् तस्मादाह हविष्मतीरित्यादिना ॥ १०, ११, १२ ॥

“ता आहृत्येति^३ । “अग्नेर्वोऽपन्नगृह्येति^४ । ‘अपन्नगृह्य’

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. ८-१० ।

२— वा० सं० ६. २३. १ ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ६. ११ ।

४— वा० सं० ६. २४. १ ।

अपतितगृहस्य, अग्रीर्णगृहस्येत्यर्थः ; तस्य 'अग्नेः' 'सदसि' स्थाने
 'सादयामि' । 'अथ यदाग्नीषोमीयः पशुः' 'सन्निष्ठते' पक्षीसंया-
 जान्तः समाग्नौ भवति । 'अथ' तदा 'परिहरति' वसतीवरीर्वेदेः
 परितो नयेत् । वेदिमध्ये स्थिता दीक्षिताः । 'व्युत्क्रामत' 'इत्याह' ।
 "चिरिति कात्यायनः^१ । 'हविर्द्वांने' हविर्द्वांस्य पुरोदेशे 'यज-
 मानः आस्ते' । "उत्तरवेदि मपरेण यजमानः (आस्ते)" - इति^२
 सूत्रम् ॥ १३ ॥

"स दक्षिणेन निष्क्रामतीति । 'ताः' अध्वर्युरादाय, 'दक्षिणेन'
 द्वारेण प्राग्वंश मतिक्रम्य^३, उत्तरवेद्या दक्षिणश्रोणौ 'सादयति'^४
 "इन्द्रान्योर्भागधेयी स्थ"-इति^५ । भागधेयौ । मन्त्रं व्याचष्टे-
 "विश्वेभ्यो ह्येना इति । "ते देवा विभ्यतोऽग्निं प्राविशन् तस्मादाहु-
 रग्निः सर्वा देवता इति हि तैत्तिरीयकश्रुतिः^६ । अत्रैव काण्डे-
 "देवाना मुदु स्म दीक्षितानाम्"-इत्यत्र विदुरपक्षैर्विरचस्तमै-
 रस्यैव रूप मसामेति^७ देवाना मग्निरूपधारणसाधारण्याच्चाग्नेः सर्व-

१- "अस्मिन्मते संस्थाप्य व्युत्क्रामतेत्याह त्रिः"-इति का० श्रौ० सू० ८.

६. १४ । "व्युत्क्रामतेति प्रैवं त्रिगुणात् ; चिरित्येतच्छाखान्तरात्"-
 इति तद्गृह्यो या० दे० ।

२- का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ । "उपस्थे सोमं कृत्वा"-इति प्राखा-
 न्तरीयो विधिश्च तत्सूत्रान्ते विद्यते ।

३- 'प्राग्वंशाग्निक्कम्य'-इति क् ।

४- का० श्रौ० सू० ८. ६. १८ ।

५- वा० सं० ६. २४ २ ।

६- तै० सं० १. ८. १ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

७- अन्यत्र च तै० ब्रा० ३. २. ५. १० द्रष्टव्यम् ।

देवमयत्वम् । इन्द्रस्य तु देवाधिपतित्वं प्रसिद्धम् । अत इन्द्राग्न्यो-
र्भागधेयौ स्वेत्यभिधानम् ॥

“ताः पुनराहत्यायेण पत्नीं सादयतीति^१ । पत्न्याः पश्चाद्देशेन
‘पर्यत्य’ पत्न्याः पुरोदेशेऽवस्थिताः ‘ताः’ वसतीवरौः (‘आदत्ते’ ॥
१४ ॥) आदाय, ‘उत्तरेण’ मार्गेण ‘निक्रामति’ । निक्राम्य,
उत्तरवेदेऽत्तरश्रोणी सादयेत्^२ ॥

उत्तरश्रोणी^३ सादनें कश्चिन्मन्त्रं निर्दिश्य, तस्य वक्ष्यमाणसम्प-
दतिरेकेण प्रातिकूल्य मभिधाय, दक्षिणवेदिश्रोणिसादनमन्त्र मेव
सम्पदनुकूलत्वात् सिद्धान्तयति— “मित्रावरुणयोर्भागधेयौ स्वेति^४ नैवं
सादयेदित्यादिना^५ । ‘एवं’ यस्मादयं मन्त्रः ‘अतिरिक्तः’ अधिकः,
अतो वक्ष्यमाणा सप्तपदोपेत-शकरीच्छन्दः-प्राप्तिलक्षणा ‘सम्पत्’ ‘न
सम्पद्यते’; “इन्द्राग्न्योः”-इत्यनेनैव^६ चेदनतिरेकात् सम्पद्यते ॥ १५ ॥

सर्वतः परिहरणं सुत्तरवेदेरपरिहरणञ्च प्रशंसति— “गुप्त्यै वा
एताः परिह्रियन्त इति । अपां वज्रत्वेन रचोविघातकत्वात् सर्वतः
परिहरणेन यज्ञस्य रचस्सकाशात् सर्वतो गुप्तिर्भवति । साचाद्रचो-

१— का० श्रौ० सू० ८. ६. १६ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २०, २१ ।

३— नास्त्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

४— नास्त्येतत् पदं छ-पुस्तके ।

५— वा० सं० ६. २४. ३ ।

६— का० श्रौ० सू० ८. ६. २२ ।

७— वा० सं० ६. २४. २ ।

देषिणोऽग्नेः पुरस्ताद् वर्त्तमानत्वात् न तदपेक्षा, पुरस्तात् परि-
हारापेक्षा नास्ति । ‘पल्यङ्गन्ते’ परितोऽङ्गन्ते, ह्रियन्त इत्यर्थः ॥

उत्तरश्रोणितश्चादाय आग्नीध्रमण्डपे “विशेषां देवाना मिति”
मन्त्रेण सादयेत्^१ । ‘तत्’ तेन, “विशेषां देवानाम्”—इतिमन्त्र-
पाठेन ॥

संवेक्षणप्रसङ्गात् वसतीवरीशब्दं निर्वक्ति—“एते वै वसतां
वरं तस्माद् वसतीवर्यो नामेति । ‘वसतां’ कश्चित् कश्चित् स्थानेषु
निवसतां मध्ये ‘एते’ खलु देवाः ‘वरम्’, एतेषां वासो वरं श्रेष्ठ
इत्यर्थः । वसतां देवानां श्रेष्ठकलावेदकलात् वसतीवर्य इति नाम
निष्पन्नम् । यद्वा एतेषु ‘एताः’ आपः ‘वसतां’ विशेषां देवानां
‘वरम्’ उत्कृष्टं स्थान मिति वसतीवर्य इति नाम ॥

उक्तार्थज्ञं प्रशंसति—“वसतां ह वै वरं भवतीति ॥ १६ ॥

वसतीवरीग्रहणप्रभृतीना आग्नीध्रसादनान्तानां मन्त्राणां या
सप्तसङ्ख्या, तां शकरीत्वसम्पत्त्या प्रशंसति—“तानि वा एतानि सप्त
यजूंषीत्यादिना । “चतुर्भिर्गृह्णातीत्यादि । सङ्ख्याविभागस्तु स्पष्ट
एव^२ । “यच्च वै वाचः प्रजातानि कृन्दांसि” । वाचः सकाशात्
कृन्दसा मुत्पत्तिः सोमाहरणप्रस्तावे “वागेव सूपर्षी”—इत्युक्त्वा
“तथेति सा कृन्दांसि ससृजे”—इति प्राक् प्रतिपादिता^३ । ‘तेषां’

१— वा० सं० ६. २४. ४ ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ६. २१ ।

३— न तु स्पष्टोऽपि तु बहुविचार्य इति ध्येयम् ।

४— पुरस्तात् ५ प्र० १ ब्रा० २-८ क० (३६१८० ११ पं०—३६३८०

१५ पं०) । “कृन्दांसि सौपर्ष्याः”—इति च तै० सं० ६. १. ६. १ ।

मध्ये 'पराङ्मा' पराङ्मे भवा श्रेष्ठा 'शक्ती' सप्तपदसङ्गावरूपा चक्षुः
निर्वृत्ता' ॥ १७ ॥ ३ [८. ९.] ॥

इति सायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये

तृतीयकाण्डे नवमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

तान्त्सम्प्रबोधयन्ति* । तेऽपु उपस्पृश्याग्नीध्रं सुप-
समायन्ति त आज्यानि गृह्णते गृहीत्वाज्यान्यायन्त्या-
साद्याज्यानि ॥ १ ॥

अथ राजानं मुपावहरति । इयं वै प्रतिष्ठा जनुरासुं
प्रजानां मिमा मेवैतु प्रतिष्ठा मभ्युपावहरति तु मस्यै
तनुते तु मस्यै जनयति ॥ २ ॥

अन्तरेणेषु उपवावहरति । यज्ञो वा अन्नस्तन्वेव
यज्ञान् बद्ध्वा करोति ग्रावसु सम्मुखेष्वग्निदधाति
क्षत्रं वै सोमो विशो ग्रावाणः क्षत्रं मेवैतुद्विष्यधूहति

१ — एतावदेवौपवस्य सुपविष्ट मतः परं सौख्यं कर्मोपदेक्षते ।

* 'न्ति'—इति ग, घ ।

तद्युत्सम्मुखा भवन्ति विश्वे मेवैतुत्सम्मुखां क्षत्रिय
मभ्युविवादिनीं करोति तुस्मात्सम्मुखा भवन्ति ॥ ३ ॥

सु उपावहरति । हृदे त्वा मुनसे त्वेति युजमानस्यै-
तत्कामायाह हृदयेन हि मुनसा युजमानस्तं कामं
कामयते यत्काम्या युजते तुस्मादाह हृदे त्वा मुनसे
त्वेति ॥ ४ ॥

दिवे त्वा सूर्याय त्वेति । देवलोकाय त्वेत्येवैतदाह
यदाह दिवे त्वेति सूर्याय त्वेति देवेभ्यस्त्वेत्येवैतदाहोर्द्धुं
मिमं मध्वरुं दिवि देवेषु होत्रा यच्छेत्यध्वरो वै यज्ञ
जर्द्धुं मिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहीत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

सोम राजन्विश्वास्त्वं प्रजा उपावरोहेति । तदेन
मासां प्रजाना माधिपत्याय राज्यायोपावहरति ॥ ६ ॥

अथानुसृज्योपतिष्ठते । विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोह-
न्वित्युयथायथ मिव वा ऽणुत्करोति यदाह विश्वास्त्वं
प्रजा उपावरोहेति क्षत्रं वै सोमस्तुत्यापवस्यसृज्योति
तुहेद मुनु पापवस्यसृज्यतेऽथात्र यथायथं करोति यथा-
पूर्वं यदाह विश्वास्त्वां प्रजा उपावरोहन्विति तदेन
माभिः प्रजाभिः प्रत्यवरोहयति तुस्मादु क्षत्रिय मायुन्त
मिमाः प्रजा विश्वः प्रत्यवरोहन्ति तु मधुस्तादपासत
ऽउपसन्नो होता प्रातरनुवाक् मनुवक्ष्यन् भवति ॥ ७ ॥

अथ समिध मभ्यादधदाह । देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो-
ऽनुब्रूहीति छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दां-
स्यनुयाजा देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजै-
श्चरन्ति ॥ ८ ॥

तदु हैक आहुः । देवेभ्योऽनुब्रूहीति तदु तथा न
ब्रूयाच्छन्दांसि वै देवाः प्रातर्यावाणश्छन्दांस्यनुयाजा
देवेभ्यः प्रेष्य देवान्यजेति वा ऽअनुयाजैश्चरन्ति तुस्मादु
ब्रूयाद्देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहीत्येव* ॥ ९ ॥

अथ युत्समिध मभ्यादधाति । छन्दांस्येवैतत्समिधे-
ऽथ यद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह छन्दांस्येवैतत्पुनरा-
ध्याययत्युयातयामानि करोति यातयामानि वै देवै-
श्छन्दांसि छन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोकं समा-
श्रुवत न वा ऽअत्र स्तुवते न शंसन्ति तच्छन्दांस्येवै-
तत्पुनराध्याययत्युयातयामानि करोति तैरुयातया-
मैर्यज्ञं तन्वते तुस्माद्धोता प्रातरनुवाक मन्वाह ॥ १० ॥

तदाहुः । कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति जाग्रद्वै-
वाभ्वर्युरुपासीत स युन्निमिषति सु हैवास्य प्रतिगरस्तदु
तथा न कुर्याद्यदि निद्रायादपि कामं स्वध्यात्स युच

होता प्रातरनुवाकं परिदुधाति तत्प्रचरणीति सुग्भवति
तस्यां चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति ॥ ११ ॥

यच्च वै यज्ञस्य शिरोऽच्छिद्यत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश त मदः पूर्वद्युर्वसतीवुरीभिराहरत्यथ योऽच
यज्ञस्य रुसः पुरिशिष्टस्तु मेवैतदुच्चैति ॥ १२ ॥

युद्धेवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रुस्तृणीते त मारुन्धे याभ्य उ चैवैतां देवताभ्य
आहुतिं जुहोति ता एवैतन्प्रीणाति ता अस्मै तृप्ताः
प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ १३ ॥

सु जुहोति । अणोत्वग्निः समिधा हुवं म ऽहुति
अणोतु म ऽइदं मग्निरनु मे जानात्वित्येवैतदाह
अखन्त्वापो धिषुणाश्च देवीरिति अखन्तु म ऽइदं
मापोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह श्रोता ग्रावाणो
विदुषो न यज्ञ मिति अखन्तु म ऽइदं ग्रावाणोऽनु मे
जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो न यज्ञ मिति अखन्तु
म ऽइदं ग्रावाणोऽनु मे जानन्त्वित्येवैतदाह विदुषो
न यज्ञ मिति विद्वांसो हि ग्रावाणः अणोतु देवः
सविता हुवं मे स्वाहेति अणोतु म ऽइदं देवः सवि-
तानु मे जानात्वित्येवैतदाह सविता वै देवानां प्रस-
विता तुत्सवितृप्रसूत एवैतद्यज्ञस्य रुस मुच्चैति ॥ १४ ॥

अथापरं चतुर्थहीत माज्यं गृहीत्वा* । उदङ्
प्रयुक्ताहापु इष्य होतरित्यपु इष्य होतरित्येवैतदाह
तद्यदतो होतान्वाहैतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस मभिप्रस्तृणीते
त मारुन्ध ऽस्तानु† चैवैतदनुतिष्ठते नेदेनानन्तरा‡
नाम्ना रुक्षाःसि हिनुसन्निति ॥ १५ ॥

अथ सम्प्रेष्यति । मैचावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहि नेष्टः
पुत्नीरुदानयैकधनिन एताग्नीचात्वाले व्वसतीवुरीभिः
प्रत्युपतिष्ठासै होतृचमसेन चेति सम्प्रैषु एवैषः॥ १६ ॥

त ऽउदङ्घो निष्क्रामन्ति । जघनेन चात्वाले मग्नेणा-
ग्नीङ्गं स यस्यां तुतो दिश्यापो भवन्ति तद्यन्ति ते वै सह
पुत्नीभिर्यन्ति तद्यत्सह पुत्नीभिर्यन्ति ॥ १७ ॥

युच वै यज्ञस्य शिरोऽर्च्छयत । तस्य रुसो द्रुत्वापः
प्रविवेश तु मेते गन्धर्वाः सोमरक्षा जुगुप्सुः ॥ १८ ॥

ते ह देवा ऊचुः । इयु मु न्वेवेहु नाम्ना यदिमे
गन्धर्वाः कथं न्विम मुभयेऽनाष्टे यज्ञस्य रुस माह-
रेमेति ॥ १९ ॥

* 'त्वा'—इति ग, घ ।

† 'ऽस्तानु'—इति ख, डा०-वेबर-दृष्टम् ।

‡ 'नेदेना अन्तरा'—इति सायणसम्मत इति डा०-वेबरः ।

§ 'यः'—इति ग, घ ।

ते होचुः । योषित्कामा वै गन्धर्व्याः सहैव* पुत्नीभि-
रयाम ते पुत्नीष्वेव गन्धर्व्या गन्धिष्यन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे
यज्ञस्य रुस माहरिष्याम इति ॥ २० ॥

ते सह पुत्नीभिरौयुः । ते पुत्नीष्वेव गन्धर्व्या जगृधु-
रथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माजहुः ॥ २१ ॥

तुथो ऽएवैषु एतत् । सहैव पुत्नीभिरेति ते पुत्नीष्वेव
गन्धर्व्या गृह्णन्त्यथैत मुभयेऽनाष्ट्रे यज्ञस्य रुस माह-
रति† ॥ २२ ॥

सोऽपोऽभिजुहोति । एताः ह वा ऽआहुतिः हुता
मेषु यज्ञस्य रुस उपसमैति तां प्रत्युत्तिष्ठति तु मेवै-
तदाविष्कृत्य गृह्णाति ॥ २३ ॥

यद्वैवैता माहुतिं जुहोति । एतु मेवैतद्यज्ञस्य रुस
मभिप्रुस्तृणौते त मारुन्धे त मपो याचति याभ्य उ
चैवैतां देवताभ्य आहुतिं जुहोति ता एवैतत्प्रीणाति
ता अस्मै तृप्ताः प्रीता एतं यज्ञस्य रुसः सुन्नमन्ति ॥ २४ ॥

स जुहोति । देवीरापो ऽअपान्नपादिति देव्यो ह्याप-
स्तस्मादाह देवीरापो ऽअपान्नपादिति यो व ऊर्मि-
हविष्य इति यो व ऊर्मिर्यज्ञिय इत्येवैतदाहेन्द्रिया-
वान्मदिन्तम इति व्वीर्यवानित्येवैतदाह यदाहेन्द्रिया-

वानिति मदिन्तम इति स्वादिष्ट इत्येवैतदाह तं
 देवेभ्यो देवचा दत्तेत्येतदेना अयाचिष्ट यदाह तं
 देवेभ्यो देवचा दत्तेति शुक्रपेभ्य इति सत्यं वै शुक्रः
 सत्यपेभ्य इत्येवैतदाह येषां भाग स्थ स्वाहेति तेषां मु
 ह्येषु भागः* ॥ २५ ॥

अथ मैचावरुणचमसेनैता माहुति मुपज्ञावयति ।
 कार्ष्णिरीसीति यथा वा ऽअङ्गारोऽग्निना प्सातः स्यादेव
 मेषाहुतिरेतया देवतया प्साता भवति राजानं वा
 ऽएताभिरद्भिरुपसृज्यन् भवति या एता मैचावरुणचमसे
 व्वज्रो वा आज्यः रेतः सोमो नेदुज्रेणाज्येन रेतः
 सोमः द्विनसानूति तस्माद्वा ऽअपज्ञावयति ॥ २६ ॥

अथ गृह्णाति । समुद्रस्य त्वाक्षित्या ऽउन्नयामीत्यापो
 वै समुद्रोऽप्स्वेवैतदक्षितिं दधाति तस्मादाप ऽएतावति
 भोगे भुज्यमाने न क्षीयन्ते तदन्वेकधनानुन्नयन्ति
 तदनु पान्नेजनान् ॥ २७ ॥

तद्युन्मैचावरुणचमसेन गृह्णाति । युच वै देवेभ्यो
 युञ्जोऽपाक्रामत्त मेतद्देवाः प्रैषैरेव प्रैष मैच्छन् पुरो-
 रुग्भिः प्रारोचयन्निविद्भिर्न्यवेदयंस्तस्मान्मैचावरुणचमसेन
 गृह्णाति ॥ २८ ॥

त ऽश्रायन्ति । प्रत्युपतिष्ठतेऽग्रीचात्वाले व्वसती-
वुरीभिश्च होतृचमसेन च स उपर्युपरि चात्वालः
सुःस्पर्शयति व्वसतीवुरीश्च मैचावरुणचमसं च स
मापो ऽअद्भिरग्मत स मोषधीभिरोषधीरिति युश्चासौ
पूर्वेद्युराहतो यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः
सुःसृजति ॥ २९ ॥

तद्भैके* । ऐव मैचावरुणचमसे व्वसतीवुरीर्नयन्त्या
मैचावरुणचमसादसतीवुरीषु युश्चासौ पूर्वेद्युराहतो
यज्ञस्य रुसो युश्चाद्याहतस्तु मेवैतदुभयः सुःसृजाम
इति व्वदन्तस्तुदु तथा न कुर्याद्यद्वा ऽआधवनीये समव-
नयति तदेवैष उभयो यज्ञस्य रुसः सुःसृज्यतेऽथ होतृ-
चमसे व्वसतीवुरीर्यङ्क्ताति निग्राभ्याभ्यस्तद्यदुपर्युपरि
चात्वालः सःस्पर्शयत्युतो वै देवा द्विव मुपोदक्रामं†-
स्तद्यजमान मेवैतत्स्वर्ग्यं पुन्यान् मनुसुह्यापयति ॥ ३० ॥

त ऽश्रायन्ति । तः होता पृच्छत्युधर्योऽवेरपा३
ऽइत्येविदोऽपा३ ऽइत्येवैतदाह तं प्रत्याहोतेव नन्नमुरित्यु-
विद मथो मेऽनःसतेत्येवैतदाह ॥ ३१ ॥

स युद्यमिष्टोमः स्यात्† । यदि प्रचरण्याः सःसवः

* 'के'—इति ग, घ ।

† 'मुपोदक्रामं'—इति ग, घ ।

‡ 'स्यात्'—इति ग, घ ।

पुरिशिष्टोऽस्तः होमाय स्यात्तुं जुहुयाद्यद्यु नालः
 होमाय स्यादपरं चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहोति
 यु मग्ने पृत्सु मर्त्यं मुवा व्वाजेषु यं जुनाः* । स युन्ता
 शुश्र्वतौरिषः स्वाहेत्याग्नेय्या जुहोत्यग्निर्वा ऽअग्निष्टोम-
 स्तदग्नावग्निष्टोमं प्रतिष्ठापयति मर्त्तवत्या पुरुषसम्मितो
 वा ऽअग्निष्टोम एव जुहुयाद्यद्यग्निष्टोमः स्यात् ॥ ३२ ॥

यद्युक्थ्यः स्यात् । मध्यमं परिधि मुपस्पृशेन्नयः
 परिधयस्त्रौण्यकथान्येतैरु हि तर्हि यज्ञः प्रतितिष्ठति
 यद्यु ऽअतिरात्रौ वा षोडशौ वा स्यान्नैव जुहुयान्न मध्यमं
 परिधि मुपस्पृशेत्स मुद्यैव तूष्णीं मेत्य प्रपद्येत तद्यथा-
 यथं यज्ञक्रतून् व्यावर्त्तयति ॥ ३३ ॥

अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति । त्रयो वा पुञ्च वा
 पुञ्च वा सप्त वा सप्त वा नव वा नव वैकादश वैकादश
 वा त्रयोदश वा त्रयोदश वा पुञ्चदश वा द्वन्द्वं मुह
 मिद्युनं प्रजुनन मयं यु एष एकोऽतिरिच्यते स युज-
 मानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते स वा ऽएषाः सधनं यो
 युजमानस्य श्रिय मभ्यतिरिच्यते तद्युद्देशाः सधनं तुस्मा-
 देकधना नाम ॥ ३४ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

* 'जुनाः'—इति ग, घ ।

† 'सधन'—इति च डा०-वेबर-वृत्तः ।

अथ सुत्यादिविषयातः काशीनं • सवनीयपञ्चम्यप्रयोग माह—
 “तान्मसम्वोधयन्तीत्यादिना । ‘तान्’ अलिजः रात्रेरपरभागे प्रबो-
 धयेयुरध्वयवः । “अपररात्रे अलिजः प्रबोधयन्ति”—इति सूत्रम् ।
 उदकोपस्यर्जनं विहितकर्मण उपलक्षणम् । “गृहौलाज्यान्याय-
 न्तीति । अत्र प्रयोग उक्तः सूत्रे— “अप उपस्पृश्य शालाद्वार्यं परि-
 स्तरणपाचसंसादनप्रोक्षणाज्यनिर्वपणाधिश्रयणकुक्ष्यस्नानोद्वासना-
 वेक्षणानि कृत्वाग्नीद्व उत्पूय पश्चाज्यग्रहणम्, आज्यान्यादाय सोमं
 चार्थवच्चावनीय इध्मप्रोक्षणादि करोति, अग्नीषोमीयवत् स्तरणम्,
 आज्यासादनात् कृत्वेषान्तरेणाह्वसोम मग्निषु सस्यखेषु निदधाति
 हृदे त्वेति”—इति १ ॥ १ ॥

त मिसं सोमोपावहरणं समन्वयकं विधत्ते— “अथ राजान
 मुपावहरतीति । अधिषवणसर्वापरिप्रदेशं प्रति अधो नयेत् । अधः-
 पातनं प्रशंसति— “इयं वै प्रतिष्ठा अनूरिति । ‘आशाम्’ उत्पत्ति-
 मतौनां सर्वासां परिदृश्यमानानां ‘प्रजानाम्’ ‘इयं’ खलु भूमिः
 ‘प्रतिष्ठा’ । अस्य इदं ‘जनूः’ जन्मभूमिः । अस्यापि प्रजान्तःपाति-
 त्वात् ‘इमां’ ‘प्रतिष्ठाम्’ ‘अभि’ लक्ष्य ‘एव’ ‘उपावहरति’ उपा-
 वहरणं कृतवान् भवति । तथा सति ‘तं’ सोमम् ‘अस्यै’ अस्याः
 सकाशात् ‘तनुते’ विस्तारितवान् भवति, ‘अस्यै’ अस्याः सकाशात्
 उत्पादितवांस्य भवति ॥ २ ॥

उपावहरणमार्ग माह— “अन्तरेणेष इति । ‘ईषे’ आयतौ १

१— का० श्रौ० सू० ६. १. १ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. २-५ ।

१— ‘आयतौ’—इति च, डा-वैवरवृष्टस्य ।

शकटदण्डौ । यज्ञसाधनसोसाश्रयत्वात् 'अनसः' शकटस्य यज्ञत्वम् ।
तयोरन्तरालादधः सुप्तारोहणेन 'यज्ञाद्' हविर्द्वाणात् वाह्यं न
कृतवान् भवति । यावन्तां मध्ये स्थापनं विधाय प्रशंसति— "यावत्सु
सम्मुखेऽस्त्विति । सोमस्य वेदेषु चक्षियजातित्व मसहदुक्तम् ; यावन्तां तु
वज्रत्वात् शेषत्वेनोपसर्जनत्वाच्च विशो रूपत्वम् । मध्ये स्थापनेन यत्
सर्वपावषाम्मुख्यम्, तत् प्रशंसति— "तद्यत् सम्मुखा भवन्तीति ।
'चक्षियम्' 'अभिलक्ष्य' 'अभिवादिनीम्' अभिवादनशीलां
'करोति' ॥ ३ ॥

उपावहरणप्रकार मभिधायोपावहरणमन्त्र माह— "स उपा-
वहरति' इदे ता मनसे त्वेति^१ । हे सोम ! तां 'इदे' हरति ।
दूरस्थं विषयाभिमुखं स्तोपहित मात्मानं हरतीति वा । इदय
मन्त्रःकरणम्, तदिशेषरूपं सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, यजमानसम्-
न्विनोक्तयोद्भवयोर्विषयः कामः, तस्य लाभार्थम् 'उपावहरामि' ।
कर्मकारकस्य द्विरात्मनाद् उपावहरामीति द्विरभ्यासः ; अतो
वाक्यद्वयम् ; न व्याख्यानव्याख्येयभावः (४) ।

तथा 'दिवे' देवलोकाय त्वाम् । 'सूर्याय त्वा' एतद्भूमिभूतानां
देवानां मुपलक्षणम् । सर्वत्रोपावहरामीति धोव्यम् । किञ्च हे
सोम ! 'जर्द्धम्' उपरि, तावमानत्वेनोक्तम्, 'इमं' सोमयागं
'दिवि' युक्तोक्ते 'देवेषु' 'यच्छ' ; 'होचाः' होचकाश्च देवेषु यच्छ-
न्वित्यर्थः (५) ।

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ५ ।

२— वा० सं० ६. २५. १ ।

तदर्थं हे 'सोम राजन् !' 'त्वं' 'मित्राः प्रजाः' 'उप'लक्ष्य 'अव-
रोह' इति' (६) ।

उपावरोहमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— “इदे वा मनसे लेति यज-
मानस्यैतत्कामायेत्यादिना । सूर्याय लेत्यत्र सूर्यशब्दः सर्वदेवतोप-
लक्षक इति व्याचष्टे— “देवेभ्यस्त्वैवेतदाहेति । “रक्षथो ह्यस्य
विश्वे देवाः”—इति^१ प्रागुक्तत्वादित्यभिप्रायः । “ऊर्द्धं मिम मित्या-
देर्माङ्गल्यं स्पष्टम् ॥ ४, ५, ६ ॥

उपावहतस्य सोमस्य समन्त्रक उपस्थान माह— “अथानु-
सृज्योपतिष्ठत इति^२ । ‘अनुसृज्य’ वेष्टितं वस्त्रं विसृज्येत्यर्थः ।
“विश्वास्त्वा मिति” । मन्त्रार्थः स्पष्टः । “अथथायय मिव वा
इत्यादि । उपावहरतो यो विश्वास्त्वा मिति मन्त्रशेषः, तत्र विश्वाः
प्रजा उद्दिश्य तुच्छजनवत् प्रतिचारकपुरुषनिष्पादितावरोहण मन्त्र-
रेण स्नत एवावरोहणस्य प्रजाः प्रति सोमस्यापसर्जनलक्षणस्य च
प्रतीतिः । तस्यास्य क्षत्रियभूतस्य सोमस्यानुचितत्वात् विश्वास्त्वा
मित्यभिधानेन ‘अथथाययम्’ यथास्वरूपस्य यत् उचितं तस्य
तद् वैपरीत्यं कृतं भवति । ‘तत्’ च ‘पापवस्त्रसं’ पापं च वमीयस्य
पापवस्त्रसम्, साध्वसाधुमिश्रणम् । तन्मूलत्वेनेदानीं मपि जनैः
‘पापवस्त्रसं क्रियते’ । अत उक्तवैलक्ष्येनोपस्थानमन्त्रे विश्वास्त्वा

१— वा० सं० ६. २६. १ । एष मन्त्रोऽपि, पूर्वमन्त्रशेषत्वेन विवक्षितः ।

२— ५३३ ए० १० पं० द्रष्टव्य मित्रैव पुरस्तात् ।

३— “विश्वास्त्वा मिति विसृज्योपतिष्ठते”—इति का० औ० सू० ८. ६ ।

४— वा० सं० ६. २६. २ ।

मित्यभिधानाद् विश्वाभिः 'प्रजाभिः' सोमोपावरोहणस्य कृतत्वात्, अवतरन्तं प्रति विश्वासां प्रजानां स्वस्वस्थानादवतरणस्योक्तत्वाद् वा नोक्तदोषावकाशः । 'अवरोहन्तु' अवरोहयन्वित्यर्थः । 'तस्मात्' त्वा मवरोहन्त्विति विधानात् होता राजानं 'प्रति' प्रजाना मुप-
 क्षीणत्वसम्पादनात् इदानीं मपि सम्यादयन्त मवरोहन्तं 'क्षत्रियं' सर्वाः 'प्रजाः' परिवाररूपाः 'अवरोहन्ति' । यद्वा 'आयन्तं' 'प्रति' सर्वाः 'प्रजाः' स्वस्वस्थानाद् 'अवरोहन्ति', तदनन्तरं राजानं मुपरि कृत्वा 'अधस्तात् उपासते' प्रजाः । यद्वेदं पृथगेव वाक्यम्,— 'तम्' एव तीर्णम् 'अधस्तात् उपासते' काल्विजोऽध्वर्युप्रमुखाः ॥

प्रातरनुवाकप्रयोग माह— "उपसन्नो होतेत्यादि । 'होता' 'उपसन्नः' स्वसूत्रोक्तप्रकारेण प्रातरनुवाकस्थाने उपविष्टः । होतर्धुप-
 सन्ने सति स एव प्रातरनुवाकसम्यैषकाल इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"अथ समिध मभ्यादधदिति^१ । "देवेभ्योऽनुमूहि"-इत्येवाहम्, किं "प्रातर्यावभ्यः"-इतिविशेषणेनेत्याशङ्क्य तदुपयोगं दर्शयति—
 "हन्दांसि वै देवा इत्यादिना । प्रातःकाले यान्ति यज्ञं गच्छन्तीति 'प्रातर्यावाणः' । ते चानुयाजदेवास्तोभयेऽपि 'हन्दांसि' एव, गाय-
 त्रादिच्छन्दोरूपाः । एवं सति अनुयाजच्छन्दोदेवानां प्रैषानुवचन-
 समये "देवेभ्यः प्रेष्य देवान् यज"—इति सर्वत्र देवशब्देन व्यव-
 हारादपि तथैव प्रैषे सति, अत्रापि "हन्तोदेवान् यज"—इति

१— "प्राग् वाचं प्रवदितोः प्रातरनुवाकोपाकरणं देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनु-
 मूहीति समिध मादधत्"—इति का० श्रौ० सू० ६. १. १० ।

प्रेषात् अनुयाजदेवताऋन्दांस्यपि आगमिष्यन्तीति तद्वावर्त्तनाय
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्यः”—इति विशेषणेन भवितव्य मित्यर्थः ॥ ८ ॥

“तद् द्वैक आहुरिति । अत्र देवेभ्य इत्येवालं किं प्रातर्यावभ्य
इति विशेषणेनेति ‘एके’ आखिनो ब्रुवते । ‘तद्’ ‘तथा’ उक्तप्रका-
रेण ‘न ब्रूयात्’ । तेषां मतातिक्रमे उपपत्तिस्तु अनुयाजव्यावृत्ति-
सिद्धिरेवेत्याह— “ऋन्दांसि वै देवा इत्यादि । अत्र सूत्रम्—
“देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योऽनुब्रूहौति समिध मादधाति, देवेभ्य
इत्येके”—इति^१ ॥ ९ ॥

प्रातरनुवाकोपक्रमान्नभूतं समिदाधानं ऋन्दोदेवतासमिन्धन-
रूपत्वेन प्रशंसति— “अथ यत् समिध मभ्यादधातीति^१ । होतृकर्त्तव्यं
प्रातरनुवाकानुवचनं ऋन्दां पुनराप्यायनरूपत्वेन प्रशंसति— “अथ
यद्भोता प्रातरनुवाक मन्वाहेति । तेनाप्यायनेन ‘ऋन्दांसि’ एव
‘यातयामानि’ अगतसाराणि ‘करोति’ । उक्तस्याप्यायनस्य सार्थक-
त्वाय गतसारत्वप्रसक्तिं दर्शयति— “यातयामानि वा इति । देवैः
कृतानीति शेषः । “ऋन्दोभिर्हि देवाः स्वर्गं लोक मिति । स्वर्गार्थं
सुपयुक्तत्वात् तेषां यातर्यामलप्राप्तिः । तदेव यातर्यामलं प्रातरनु-
वाकस्य स्तुतशस्त्रत्वाभिधानेन समर्थयते— “न वा अत्रेति । स्तौति
शंसति बोभयोरभावात् अनुवचनाभिधानाच्च निगद्यति— “तस्मा-
द्भोता प्रातरनुवाक मिति^२ ॥ १० ॥

१— का० श्रौ० सू० ६. १. ११ । २— का० श्रौ० सू० ६. १. १० ख ।

३— “सूक्तस्यप्याह प्रेष्यति”—इति चेह का० श्रौ० सू० ६. १. १२ ।

प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर-विषये केषाञ्चिन्मतं प्राप्तिपूर्वकं सुदा-
इत्य निराचष्टे— “तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्येति । केचन महर्षयः
एवं ब्रुवते,— होतुः प्रातरनुवाककाले अध्वर्युः विमिद्रः सनिमेषं
करोति । सनिमेषव्यापार एव (प्रतिगरणक्रियमानत्वात्^१) प्रति-
गरस्थानीय इति । ‘तद् तु तथा न कुर्यात्’ मिद्राभङ्गं निमेषं च न
कुर्यादित्यर्थः । तर्हि किं कुर्यात् ? ‘यदि मिद्रा आयात्’ मिद्रा
मात्मन इच्छेत्, ‘अपि कामं’ स्वप्यात् स्वापं कुर्यात् । अत्र सूत्रम्—
“प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासौताध्वर्युः, स्वप्यादा”-इति^२ ॥

अत्र मध्ये “अग्नीदैन्द्र मेकादशकपाल मित्यादि^३-सूत्रोक्तः
सवनीयनिर्वापः, ग्रहचमसपात्राणां मासादनप्रयोगश्च द्रष्टव्यः” ॥

एकधनाख्यानां सुदकानां मानयनार्थं यः प्रचरण्या होमोऽस्ति,
तं विधाय प्रशंसति— “स यत्र होतेति । ‘यत्र’ यस्मिन् समये
‘स होता’ ‘प्रातरनुवाकं’ ‘परिदधाति’, परिधानीयान् “अभ्र-
दुषा”-इत्येतां^४ ब्रूयात्, ‘तत्’ तदा ‘प्रचरणी’ । प्रचरन्मनया
जुह्वपधतोर्वापारदग्राया मिति ‘प्रचरणी’ । सा ‘सुग् भवति’ ।
‘तस्यां’ चतुर्गृहीत माख्यं गृहीत्वा ‘जुहोति’ जुहुयात्^५ ।
प्रातरनुवाकपरिधान-प्रचरणीहोमयोरभिन्नकर्तृकत्वात् कार्त्त-
समप्रयोगः ॥ ११ ॥

१— नास्त्येतत् पदं क-पुस्तके । २— का० औ० सू० ६. १. १३, १४ ।

३— का० औ० सू० ६. १. १५ (०कं निर्वपति) ।

४— का० औ० सू० ६. १. १६-२. २३ । ५— ऋ० सं० ५. ७५. ६ ।

६— ‘तया’-इति क ।

७— का० औ० सू० ६. १. १ क ।

होमं प्रशंसति— “यच्च वै यज्ञस्तेति” । ‘द्रुत्वा’ गत्वा ‘रसः’ यज्ञरसः सः ‘अपः’ ‘प्रविवेश’ । यः प्रविष्टो यज्ञरसः ‘पूर्वेद्युः’ वसती-
वर्धनूपेणावशिष्टोऽस्ति, ‘त मेव’ रसम् ‘अच्छ’ अभिसुखीकृत्याभि-
गच्छति । पशुहोमाभावे यज्ञरसहरणार्थगमनासम्भवात् प्रचरण्या-
ज्याहुतिहोम एव यज्ञरसाभिसुखगमन मित्यभिप्रायः ॥ १२ ॥

आहुतिप्रस्तरणात्मनापि प्रशंसति— “यद्वैता माहुतिं जुहो-
तीति । ‘यद्व एव’ यदैव । ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘एत मेव’ अव-
शिष्ट मेव ‘यज्ञस्य रसम् अभिप्रस्तृणीते’ रसस्य स्तरणं कृतवान्
भवति । तेन च ‘त माह्वे’ स्वाधीनं कृतवान् भवति । न केवल
मेतदेव, अपि च ‘याम्यो देवताभ्यः’ अग्न्यादिभ्यः ‘एता माहुतिं
जुहोति’, ‘ता एव’ ‘एतत्’ एतेन होमेन ‘प्रीणाति’ । ‘ससमन्ति’
प्रापयन्ति ॥ १३ ॥

होममन्त्रं विच्छिद्यानूद्य व्याचष्टे— “स जुहोति” शृणोत्वग्नि-
रित्यादिना^१ । ‘अग्निः’, ‘आपः’, ‘धिषणाः’ वाचः, ‘देवौः’ देव्यः,
‘विदुषो न यावाणः’, ‘सविता’ च, मे ‘हवम्’ आह्वानं ‘यज्ञ मिमं
शृण्वन्तु’— इति सङ्ग्रहार्थः । अत्र सर्वत्र “शृणोतु” ‘शृण्वन्तु’-इति,
“अनुजानातु” ‘अनुजानन्तु’-इति चार्थपरतया व्याख्यातम् । ‘ओता
यावाणः’-इत्यत्र “द्व्यसोऽतस्तिडः”-इति^२ दीर्घः । ‘विदुषः’-इत्येतद्
यावविशेषणतया व्याचष्टे— “विदांसो हि यावाण इति । प्रथमा-

१— अतः मिद माख्यान मिहैव पुरस्तात् (५१२ पृ० १० पं०) ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १ ख ।

३— वा० सं० ६. २६. २ ।

४— पा० सू० ६. २. ११५ ।

बहुवचने कान्दसं द्वितीयाबहुवचनम् । सरमपादे सवितृशब्दप्रयो-
गस्य तात्पर्यं माह— “सविता वै देवानां प्रसवितेति ॥ १४ ॥

“अथापरं चतुर्गृहीत मिति^१ । पूर्वं मेकवारग्रहणस्योक्तत्वादपर-
मित्युक्तम् । चत्वारि गृहीतानि ग्रहणानि यस्याज्यस्य तच्चतुर्गृहीतम् ।
असु होमार्थं गृहीत्वा उदङ्मुखं गच्छन् व्रजमानः प्रैषान् ब्रूयात् ॥

तच्च प्रथमप्रैष मुक्त्वा व्याचष्टे— “अप इव्य होतरिति”-
इत्यादि^२ । हे ‘होतः !’ ‘अपः’ प्रति ‘इव्य’ इच्छ, अपः प्रति-
गमनोचितं प्रदेवचेति^३ अपोनग्नौय^४ मनुब्रूहीत्यर्थः । इव्यतेरिच्छति-
रर्थ इति व्याचष्टे— “अप इच्छ होतरित्येवैतदाहेति । पदं
व्याख्याय तात्पर्यं भाचष्टे— “तद्यदतो होतान्वाहेति । गतोऽर्थः ।
“एता उ चैवैतदाहेति । ‘उ’-शब्दोऽप्यर्थः । अपि च ‘एताः’
एकधनाख्या अप उद्दिश्य ‘एतत्’ अनुतिष्ठते । एतदित्युक्तम्, किं
तदित्याह— “नेदेना इति । ‘एनाः’ अपः । ‘नाद्वा’ नाशकानि
‘रक्षांसि’ ‘हिनसन्’ हिंस्युः । नेदिति परिभवे । “नेत्येष इदि-
त्येतेन सम्प्रयुज्यते परिभवे”-इति नैरुक्तम्^५ । अतस्तासां हिंसा
माभूदित्यर्थः ॥ १५ ॥

१— का० औ० सू० ६. ३. २ क ।

२— का० औ० सू० ६. ३. २ ख । होतारं प्रत्यध्वर्युराह ।

३— “प्रदेवन्ना”-इत्याद्यपोगमदेवताकं सूक्तमपोग्नौयम् (ऋ० सं० १०.
३०.) । ऐ० ब्रा० २. ३. १ प्रत्ययम् ।

४— ‘आपोग्नौयम्’-इति क-पुस्तके ।

५— निर० १ अ०. ३ पा०. ६ ख० ।

अन्यान् प्रैषान् दर्शयति— “अथ त्वग्न्येत्यतीति । “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेहीति^१ । दश चमसाध्वर्यवः चमसप्रोक्ताः, तेषु यो मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः, स सम्बोध्यते । ‘एहि’ उदकानयनार्थं मागच्छेति ॥

“नेष्टः पत्नीरुदानयेति^२ । हे ‘नेष्टः !’ त्वं ‘पत्नीः’ पान्नेजनोद-
भाराहरणार्थम् ‘उदानय’ ॥

“एकधनिन एतेति^३ । एकधना उदकानि, तेषां धारका^४
कुष्मा वा ; प्रत्यगेकधनानयुग्मानित्यासादनाभिधानात् ; तेषां सप्तौ-
तारः ‘एकधनिनः’ ‘एत’ आगच्छत ॥

“अग्नीच्चात्वाल इति^५ । हे ‘अग्नीत् !’ त्वं पूर्वद्युर्गृहीताभिः दस-
तौवरौभिः, ‘होतृचमसेन’ ‘च’ युक्तः सन्, चात्वालदेशे यावदागमनं
‘प्रति’ ‘उपतिष्ठामै’ उपतिष्ठेति निर्दिष्टः ॥

एतेन मन्त्राद्येद् व्याख्यातव्याः विधयश्चेत् स्तोतव्या इत्याशङ्क्या—
“सम्येष एवैष इति । ‘एषः’ “मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्युः”—इत्यादिकः
कर्त्तव्यः ‘सम्येष एव’ विस्मृतिपरिहारार्थं प्रेषण मित्यर्थः ॥ १६ ॥

तेषां जलानयनार्थं निर्गमनमार्गं माह— “त उदञ्चो निष्क्राम-
न्तीति । आग्नीद्धचात्वालयोरन्तरालदेशेन उदग्देशेन । तत्र नोप-
लभ्यन्ते कथं मित्यत आह— “स यस्यां ततो दिशीति । निर्गमने

१— का० श्रौ० सू० ८. ३. ३ । इति चमसाध्वर्युम् ।

२— का० श्रौ० सू० ८. ३. ४ । इति नेष्टारम् ।

३— का० श्रौ० सू० ८. ३. ५ । ‘एकधनिनः’ ऋत्विजः सर्वे ।

४— का० श्रौ० सू० ८. ३. ६ ।

एव उदङ्निधमः । गमनसमये पत्नीसाहित्यं विधाय तदाख्यान-
मुखेन प्रशंसति— “सह पत्नीभिर्यन्तीति” ॥ १७ ॥

“यच्च वै यज्ञस्थेत्यादि । पुरा किल देवैर्यज्ञाग्निश्चेदादुद्गतं
रसं पलाय्य अणु निविष्टम्, तं रसं गन्धर्वाः सोमपालकाः
ररक्षुः— ॥ १८ ॥

“ते ह देवा इति । ‘ते देवा ऊचुः’— ‘इमे गन्धर्वाः’ एव
‘नाम्नाः’ नाशकरूपाः, ‘कथम्’ ‘अनाद्रे’ नाशरहिते देशे ‘रसं’
यज्ञरसम् ‘आहरेम’ ‘इति’— ॥ १९ ॥

एवं विचार्य— “ते होचुर्योषित्कामा इति । गन्धर्वा योषि-
त्रियाः, तद्वयं पत्नीभिः सहिता एव गच्छामः, ते च गन्धर्वाः
पत्नीषु काङ्क्षन्ति, तस्मिन् समये वयं मभयेऽनाद्रे यज्ञरसं माहरि-
ष्याम इति ॥ २० ॥

“ते सह पत्नीभिरौयुरिति । ताभिः सह गताः, ते च
तथैव तास्वाकाङ्क्षां कृतवन्तः । तस्मिन् समये देवाः यज्ञरसम्
‘आजहुः’ ॥ २१ ॥

“तथो एवैष एतदिति । यथा पुरा, इदानीं मपि तथैव ।
तदेतेन पत्नीभिः सह गमनेन एते गन्धर्वाः पत्नीषु काङ्क्षां कुर्वन्तो
भवन्ति, तथा अबाधितस्थले रसं माह्रितवान् भवति ॥ २२ ॥

प्रचरणीयद्वीतस्याज्यस्याणु होमं विधाय प्रशंसति— “सोऽपो-
ऽभिजुहोतीति” । ‘ऊता माऊतिम्’ अनुसृत्य ‘एषः’ अनुप्रविष्टः

१— “सहगमनमात्रं मत्रं विधीयते”—इति या० दे० का० सू० ६. १. ७ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. १. ७ ।

‘यज्ञस्य रसः’ ‘उपसमेति’ अभिसुखं यस्याप्रोति । एतस्यैव व्याख्या-
नम्— “तां प्रत्युत्तिष्ठतीति । ‘त मेव’ रसम् ‘एतत्’ एतेन होमेन
‘आविष्कृत्य’ उदकेष्वनुप्रविष्टं प्रादुर्भाव्य गृहीतवान् भवति ॥ २३ ॥

प्रकारान्तरेणापि प्रशंसति— “यद्वैवैता माज्जतिं जुहोतीति ।
न केवलं रसार्थं प्रस्तरणं किन्तु तं प्रवर्द्धन्तं रसं मारुद्धवान् भवति ।
किञ्च ‘तम्’ अपेक्षितं यज्ञरसम् ‘अपः’ उदकानि ‘याचति’, ‘उ’
अपि च ‘याभ्यः देवताभ्यः एताम् आज्जतिं जुहोति’, ‘ता एव’
‘एतत्’ एतेन ‘प्रीणाति’ । ‘हप्ताः’ ‘प्रीताः’ च ‘ताः’ ‘अस्मै’ यज-
मानाय ‘एतं यज्ञस्य रसं’ ‘सन्नमन्ति’ सन्नमयन्ति, यजमानाधीनं
कुर्वन्ति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधाय विच्छिद्य व्याचष्टे— “स जुहोतीति । “देवीराप
इति^१ । हविष्य इति पदं व्याचष्टे— “यो व ऊर्ध्विर्हविष्य इति,
यो व ऊर्ध्विर्हविष्य इत्येवैतदाहेति । हविष्यब्देन तत्साधो यज्ञो
लभ्यते; द्रव्यदेवतयोर्हि यज्ञस्वरूपत्वात् । इन्द्रियशब्दस्य वीर्यं मर्थ
इति व्याचष्टे— “इन्द्रियावान् मदिन्तम इति, वीर्यवानित्येवैतदा-
हेति । स्पष्टं मेतत् । तत्रैव वाक्ये मदिन्तमशब्दस्यार्थं माह—
“मदिन्तम इति, स्वादिष्ठ इत्येवैतदाहेति । यत् स्वदन्तमुन्नादय-
तीति । “तं देवेभ्यः”—इतिभागस्य प्रार्थनायां तात्पर्यं मिति
व्याचष्टे— ‘एतत्’ एतेन ‘अयाचिष्ट’, ‘यदाह त देवेभ्यो देवचा
दत्तेति’ । “छोट् च”—इति^२ छोटो विध्याद्यर्थेषु मध्ये प्रार्थनाया

१— वा० सं० ६. २७. १ ।

२— पा० सू० ३. ३. १६२ ।

सम्भवात् 'एतत्' एतेन मन्त्रभासेन 'एनाः' अपः 'अयाचिष्ट' देव-
तार्थं याचितवान् भवति । "देवेभ्यः"—इत्यस्य यत् "शुक्रपेभ्यः"—इति
विशेषणम्, तस्य तात्पर्यं माह— "सत्यं वै शुक्रम्, सत्यपेभ्य इत्येवै-
तदाहेति । शुक्रं दौप्रम्, रसाख्यं वस्तु, तत् सत्यम् । सोमद्वारेण
सत्यस्यामृतत्वधर्मस्य साधनत्वात् सत्यं मित्युच्यते । तादृशस्य पादभ्य
इत्येतदेवैतत् शुक्रपेभ्य इति वाक्यं माहेत्यर्थः । "येषां भागं स्य
स्वाहा"—इति चरमभागस्य तात्पर्यं माह— "तेषां सु ह्येष भाग
इति । 'एषः' अपां शुक्ररसरूपो भागः, 'तेषां सु' तेषां शुक्रपानां
देवानां 'भागः' प्रतिनियतांशः खलु; अतो येषां मिति मन्त्रे
निर्दिष्ट इत्यभिप्रायः॥

मन्त्रस्यायं मर्थः ।— हे 'देवीः' देव्यः ! 'आपः !' हे 'अपा-
नपात्' न पातयति तत्, 'यः' अयं 'वः' युष्माकं सम्बन्धी 'ऊर्षिः'
प्रवृद्धः 'हविष्यः' रसः, 'इन्द्रियावान्' "मन्त्रे सोमाश्चेन्द्रियेत्यादिना^१
दीर्घः, इन्द्रियवान्, 'मदिन्तमः' मादयित्वतमः, 'तं' रसं 'देवत्रा'
"देवमनुष्येत्यादिना^२ सप्तम्यर्थे चा-प्रत्ययः । देवेषु मध्ये 'शुक्रपेभ्यो
देवेभ्यः' 'दत्त' प्रयच्छत । हे आपो यूयं 'येषां' देवानां 'भागः' 'स्य'
भवथ, तदर्थं 'स्वाहा' इदं द्रव्यं स्वाहुतं मस्त्विति ॥ २५ ॥

ऊताया आहुत्या अपसारणं समन्त्रकं विधत्ते— "अथ मैवा-
वहणचमसेनेति^३ । तत्र मन्त्रः— "कार्षिंरसीति^४ । हे ऊताज्य-

१— निरु० प. २. २, १०. २. ५, ऋ० सं० १. १४३ सा० भा० द्रष्टव्यम् ।

२— पा० सू० ६. ३. १३१ ।

३— पा० सू० ५. ४. ५६ ।

४— का० श्रौ० सू० ६. १. ८ ।

५— वा० सं० ६. २८. १ ।

पदार्थ ! त्वं 'कार्षिः' कृषिर्देवतायाः, कृषणस्य भक्षणस्य वा सम्बन्धौ
'अभि' । अतस्त्वां 'समुद्रस्य' समुन्दनरूपस्योदकस्य 'अचित्यै'
अक्षोणतायै 'त्वा' त्वाम् 'अपनयामि' अपसारयामि^१ । उक्तस्याप-
सारणस्य प्रयोजकं स्नातत्वं माह— "यथा वा अङ्गारोऽग्निना स्नातः
स्यादिति । 'स्नातः' भक्षितः ; 'अग्निना' भक्षितः 'अङ्गारः' 'यथा'
करोषभावेन त्याज्यो भवति, 'एवम्' 'एषा आहुतिः' 'एतया'
अश्वेतया 'स्नाता भवति' । सोमहिंसापरिहारत्वेनापि परित्यक्तव्य
मित्याह— "राजानं वा एताभिरिति । 'मैत्रावरुणचमसे' 'याः'
'एताः' इदानीं गृह्यमाणा आपः सन्ति, 'एताभिः' अग्निः
'उपसृज्यन्' अभिषवकाले सोमस्य संसर्गं करिष्यन् 'भवति' ;
अत एव "आधवनीये समवनयति"—इति वक्ष्यते^२, आधवनीये
संसृष्टस्योदकस्य सोमरसेन संसृज्यमानत्वात् । "वज्रो वा आज्यम्"—
इत्यादि, प्रागसंज्ञद् व्याख्यातम्^३, "ष्टतं खलु वै देवा वज्रं
कृत्वेत्यादिप्रदर्शनेन" ॥ २६ ॥

समन्त्रकं मैत्रावरुणचमसेनोन्नयनं विधत्ते— "अथ गृह्णाति

१— 'उन्नयामि' इत्येव भूलपाठः । 'गृह्णामि'—इति च तदर्थः कृत्वो मही-
धरेण, सूत्रे विनियोगश्च तथाविध एव, अनुपदं वक्ष्यति चेहोत्तम्यां
कण्डिकायां तथैव । नास्ति चैतन्मन्त्रस्येह व्याख्याने कश्चिदुपयोगः ।
कार्षिःसौत्येव ह्येको मन्त्र इह विनियुक्तः ।

२— इहैव त्रिंश्यां कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (५५१ पृ० १० पं०) ।

३— १ का० ४ प्र० ४ ब्रा० ४ क० (१ भा० ३६२ पृ० ७ पं०) ।

४— त० सं० ६, ३, ७, १६ ।

समुद्रस्य वेति^१ । यद्यप्यत्र मैत्रावरुणचमसेनेति न श्रुतम्, तथापि “समुद्रस्य वेति तेन गृह्णाति^२”-इतिस्मृत्वाद् गम्यते । अपां सहात्मकत्वात् समुद्रस्य “आपो वै समुद्रः”-इत्येकदेशस्य कृत्स्नात्मना स्मृतिः । ‘एतत्’ एतेन “समुद्रस्य त्वाचित्वै”-इतिपाठेन ‘अप्सु एव’ ‘अचित्तिम्’ अक्षय मचीणत्वं ‘दधाति’ स्थापितवान् भवति । ‘तस्मात्’ “अचित्वै”-इत्युक्तत्वात् ‘एतावति भोगे भुज्यमाने’ स्थावरजङ्गमात्मकजगत्पर्याप्तिऽपि भोगे सर्वैर्भुज्यमानेऽपि ‘न चीयन्ते’ क्षयं न प्राप्नुवन्ति, अजस्रं प्रवहन्त्येव । “तदन्वित्यादि । होहचमसोन्नयनानन्तर मेकधनाना मुन्नयनम्^३, ततः पाक्षेजनानां पत्न्या इति^४ ॥ २७ ॥

सस्वितरेषां चमसेषु किं मैत्रावरुणचमसेनेत्यत आह— “तद्य-
न्मैत्रावरुणचमसेनेति । यस्माद् देवेभ्योऽपक्रान्तं यज्ञम्, एतेन
मैत्रावरुणाख्येनर्त्विजा ‘प्रैषैः’ तत्कृतिगमनसाधनैः आक्रानवाक्यैः
‘प्रैषं’ यज्ञस्य गमनम् ‘ऐच्छन्’; ‘निविद्भिः’ निवेदनसाधनैः
“अग्निर्देवेद्धः”-इत्यादिभिः^५ वाक्यैः ‘न्यवेदयन्’ परस्परं निवेदित-
वन्तः; ‘पुरोरुग्भिः’ ‘पुरः’ याज्यानुवाक्याभ्यां पुरस्तात् ‘रुचिम्’
इच्छां जनयन्ति देवताया इति पुरोरुचो “वायुरयेगाः”-

१— वा० सं० ६. २८. २ ।

२— का० श्रौ० सू० ६. १. ६ । ‘तेन मैत्रावरुणचमसेन’-इति तत्र वृत्तिः ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १० ।

४— “पाक्षेजनांश्च पत्न्यो ह्यौ-ह्यौ”-इति का० श्रौ० सू० ६. ३. ११ ।

५— निविदः १-१२ पदानि, ऐ० ब्रा० २. ५. २ प्रपथ्य विहितानि ।

इत्याद्याः^१, ताभिः 'प्रारोचयन्' ० प्ररोचना मजनयन् । अतो
मैत्रावरुणस्य प्रैषादिमाधनत्वात् तदीयस्त्वमसः प्रशस्त इत्यर्थः ।
“तस्मात् मैत्रावरुणचमसेन गृह्णातीति ॥ ९८ ॥

असम्भरणानन्तरं मनुष्ठेयं विधत्ते— “त आयन्तीति । पुन-
र्देवयजनं प्रति आगच्छेयुः । ‘अग्नीत्’ च निर्गमनकाले सम्प्रेषित-
प्रकारेण ‘चालात्ते’ ‘वसतीवरीभिः’ अङ्गिः ‘होतृचमसेन च’ युक्ताः
सन् प्रत्युपस्थानं कुर्यात् । यदुक्तं सूत्रकृता— “प्रत्येत्य चालालस्यो-
परि मैत्रावरुणचमसं वसतीवरीस्य संस्पर्शयति समाप इति, इत-
रस्मिन् व्यानयन्त्येके, मैत्रावरुणचमसे प्रथम मिति^२, तदिदं सर्वे
विधत्ते— “स उपर्युपरि चालालं संस्पर्शयति, वसतीवरीस्य मैत्रा-
वरुणचमसश्चेति । स्पष्टम् ॥

तत्र मन्त्र माह— “स मापो अङ्गिरिति^३ । ‘आपः’ मैत्रावरुण-
चमसगताः, ‘अङ्गिः’ होतृचमसस्याभिर्वसतीवरीभिः ‘समगमत’
सङ्गता अभवन् । तथा ‘ओषधीः’ ओषधयः, वर्द्धनीयाः ब्राह्म्यादि-
रूपाः, ‘ओषधीभिः’ ब्रीह्यादिरूपाभिः ‘समगमत’^४ । यद्वा, उभयत्र

१— एरोहचः १-७ ऋचः, वा० सं० १७. ३१-३७, ऐ० ब्रा० ३. १. ६
नामोक्तेखमात्रेण विहितः ।

२— का० श्रौ० सू० ६. ३. १२, १३, १४ ।

३— वा० सं० ६. २८. ३ ।

४— “‘ओषधीः’ ओषधयो मुद्गमसूरादिकाः, ‘ओषधीभिः’ ब्रीहियवा-
दिभिः ‘समगमत’ सङ्गच्छन्ताम्, अपां कारणभूतत्वात् ओषधीना मपि
योगोऽस्तु”—इति महीधरः ।

ओषधिगण्डेन प्रकृता मैत्रावरुणहोतृचमसगता आपो विवक्ष्यन्ते ।

“यश्चासौ पुर्वेद्युरित्यादि, स्पष्टम् ॥ १६ ॥

अत्र केषाञ्चित् साक्षात् उदकसंसर्जनपक्षे सुदाहृत्य तदभि-
प्राय मयाविष्कृत्य तस्यान्यथासिद्धित्वप्रदर्शनेन निराक्षेपे— “तदेक
इति । ‘एवं’ नयन्ति—इति सम्बन्धः, आनयन्त्येवेत्यर्थः । ‘आ मैत्रा-
वरुणचमसाद् वसतीवरीषु’ उपसर्गवशात् नयन्तीत्यनुषज्यते । एवं
कुर्वतां पूर्वदुराहृतस्य यज्ञरमस्य, अद्याहृतस्य च संसर्ग एवो-
ऽपेक्षितः, स उपरिष्ठात् आधवनीये समवनयनाद् भविष्यति, अतः
‘तत् तथा न कुर्यात्’ इति ॥

यदुक्तं “होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छति
निग्राभ्याः इति, तदेतदाह— “अथ होतृचमस इति । आग्नीध्र-
हस्तस्य होतृचमस मध्वर्युरादाय पूर्वदुराहृताः ‘वसतीवरीः’ अध्वर्युः
‘गृह्णाति’ । कस्यै उपयोगाय ? ‘निग्राभ्याभ्यः’, होतृचमसे निगृह्य-
माणत्वात् “निग्राभ्या”—इति सञ्ज्ञा^१; निग्राभ्यासु आधवर्षति,
निग्राभ्यासु संमिश्रति, इत्येवमर्थाय ॥

पूर्वं यदुक्तं “यश्चासौ पुर्वेद्युरित्यादि, संसर्गस्य चालालोपरि-
भावित्वम्, तत् प्रशंसति— “तद्यदुपर्युपरि चालाल मिति । ‘अतः’

१— ‘एवं’—इति च ।

२— सूत्रकृतेति शेषः । का० श्रौ० सू० ६. ३. १५ ।

३— “अध्वर्युर्होतृचमसे वसतीवरीः कृत्वा आसिच्य यजमानाय समर्पयति,
तासाध्वर्युणा यजमानाय समर्पिताश्चमसस्या आपो निग्राभ्यसङ्घाता
अभिषवार्थाः ; ताभ्य एव च यद्वा अपि गृह्णीष्यन्ते”—इति या० दे० ।

अस्मात् चालालोपरिप्रदेशात् 'देवा, दिव सुपोदकामन्', 'तत्' तस्मात् कारणात् 'एतत्' एतेन चालालोपरिसंस्पर्शेन 'यजमानम्' अयं स्वर्गस्य पन्था इति 'पन्थानम्' 'अनुसङ्गापयति' अनुक्रमेण सङ्गापयति, सम्यक् प्रस्थापयतीति यावत् ॥ ३० ॥

“त आधत्तौति । अथाध्वर्युं मुदिश्याब्बिषयं होतुः प्रश्न मव-
तारयति— “तं होता पृच्छत्यध्वर्योऽवेरपा ३ इति । ‘तम्’ अध्वर्युं
होता ‘पृच्छति’, हे ‘अध्वर्यो !’ ‘अपः’ उदकानि ‘अवेः’ लब्ध-
वानसि । भुतिः प्रश्नार्थः^१ । “अवेः”—इत्यस्य ‘अविदः’ इत्यर्थ इति
व्याचष्टे— “अविदोऽपा ३ इत्येवैतदाहेति ॥

अथाध्वर्योर्होतारं प्रति प्रतिवचन माह— “तं प्रत्याहोतेव
नक्षसुरितीति^२ । वय मिदानो न केवल मपो लब्धार एव, अपि च
‘नक्षमुः’ अत्यर्थ मानता अभवन् । प्रतिवचनस्य तात्पर्य माह—
“अविद मथो मेऽनंसतेत्येवैतदाहेति । ‘अविदम्’ अपो लब्धवानसि
‘अथो’ अपि च ‘मे’ आपः ‘अनंसत’ आनता आगता अभूवन्
‘इत्येव’ ‘एतत्’ उत्तररूपं वाक्यम् ‘आह’ ॥ ३१ ॥

यदुक्तं सूत्रज्ञता— “प्रचरणीसंस्व मग्निष्टोमे जुहोत्यभावे चतु-
र्गृहीतं य मग्न इति, उक्त्ये प्रथमं परिधि मालभते, प्रविशत्यवा-
न्यच”—इति^३, तदेतत् क्रमेण दर्शयन्नादावग्निष्टोम माह— “स

१— पा० सू० ८. २. १०० ।

२— “होत्रा पृष्ठः”—इत्यादि का० श्रौ० सू० ६. ३. १५ ।

३— का० श्रौ० सू० ६. ३. १६, १७, १८ ।

यद्यग्निष्टोमः स्यादिति । 'सः' वर्त्तमानः क्रतुरग्निष्टोमसंख्येत् 'प्रच-
रण्यां' यः 'संखवः' अवग्निष्टः 'होमाय' 'अलम्' पर्याप्तः 'स्यात्',
तदा 'तम्' एव 'जुहुयात्'; नो चेत् पुनश्च 'चतुर्गृहीत माज्यं'
'गृहीत्वा' "य मग्ने पृत्सु"-इति मन्त्रेण जुहुयात् ॥

मन्त्रस्थाय मर्थः ।- हे 'अग्ने !' 'यम्' 'मर्त्यं' मनुष्यं 'पृत्सु'
सङ्ग्रामेषु 'अवाः' रक्षसि, तथा 'वाजेषु' अश्वेषु निमित्तभूतेषु
'यम्' मर्त्यं 'जुनाः' जवतिर्गत्यर्थः प्राप्तवानसि, 'सः' उभयविषयो
जनः 'शश्वतोः' शाश्वतोः 'इषः' अन्नानि 'यन्ता' प्राप्तवान् भवति;
'स्नाहा' सुज्जत मसु ॥

मन्त्रस्याग्नेयत्वं प्रकृते ज्योतिष्टोमकर्मणि सङ्गत मिति व्याचष्टे-
"आग्नेय्या जुहोतीति । "अग्निर्वा अग्निष्टोम इति । यज्ञायज्ञीय-
स्यान्तिमस्तोत्रस्याग्निदेवताकत्वात्^१ अग्निष्टोमोऽग्निः; ततोऽग्न्यात्मक
मग्निष्टोम माग्नेय्या होमेन 'अग्नौ' एव प्रतिष्ठापितवान् भवति । मन्त्रे
यत् मर्त्तलिङ्गकत्वम्, तत् प्रशंसति- "मर्त्तवत्या; पुरुषसम्भितो वा
अग्निष्टोम इति । "द्वौ स्तोमौ प्रातस्सवनं वहतो यथा प्राणश्चा-
पानश्च"-इत्युपक्रम्य तैत्तिरीयके "पुरुषसम्भितो वा एष यज्ञ
इति"श्रुतत्वात् पुरुषसम्भितत्वं मस्य यतः, अत एवैतथा मर्त्तवत्या

१- वा० सं० ६. २६. १ ।

२- ता० ब्रा० ६ अ० १ ख०-८ अ० ७ ख० पर्यन्तं द्रष्टव्यम् । तत्रैतदन्य-
खण्डस्तु विशेषतो द्रष्टव्यः ।

“अथ परिधिम्” । ‘अभिपद्य’ अभिगम्य, हस्तेनाक्षभ्येत्यर्थः^१ ।
 “परिधिम्भो हीति । ननु सूक्तवाकप्रैषायैतदाश्रावयति, तद्वारेण
 च सूक्तवाकदेवताभ्यः प्रस्तराय वा, परिधीनां किं मापतितम् ?
 सत्यं मेतत् । तद्देवत्वाद्यज्ञार्हाः परिधयः, तेन प्रसिद्धयज्ञोपकरणे-
 नाश्रावणेन परार्थेनारोप्यास्तस्य क्रियमाणेन लेघतो यज्ञभाजः कृता
 भवन्तीत्युपकारमाचक्षेणार्था तादर्थ्यं चतुर्थी प्रयुक्ता । प्रत्यक्ष
 मयभिचारि यज्ञरूप माश्रावणम्, तेन ‘एतत् प्रत्यक्षम्’ यो यज्ञः ;
 जुह्वन्तु होमेष्वपि यज्ञेष्वपि भवतीति तच्च तथा प्रत्यक्षः ।
 जुह्वाङ्गने यज्ञः ॥ ८ ॥

“स आश्राव्याह” । “दैव्या वा एते होतारो यत्परिधयः”—इति
 प्रतिज्ञा । “अग्नयो हीति हेतुवचनम् । ‘इष्टाः’—इति । इष्टितयाः
 इष्ट्या स्थानम् अधीष्टाः^२, सान्विता इत्यर्थः^३ ॥ १० ॥

“अथ प्रस्तरम्” । ‘स्त्रगा’ अव्ययं मेतत्, स्त्रस्थानगामिवचनम् ;
 स्त्रस्थानगामिनं करोतीत्यर्थः^४ । ‘अगन्’ अगमन्, गत इत्यर्थः ।
 ‘अपिनयति’ सन्नयति^५ ॥ ११ ॥

“स यदि दृष्टिकामः” । काम्यतया मन्त्रं विधाय, नित्यतयापि

१— का० श्रौ० सू० ३. ६. १ । २— ‘इष्ट्याख्यात मधीष्टाः’—इति ठ ।

३— “इष्टिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषिता मानुषः सूक्तवाकाय
 सूक्ता ब्रूहि”—इति तदाश्रावणान्तरपाठ्यो मन्त्रः का० श्रौ० ३. ६. १ ।

४— “स्त्रगा स्त्राघौनम्”—इति तै० सं० सा० भा० १. ४. ४४. ५ ।

५— “सज्जानाया मिति प्रस्तरादानम्”—इति का० श्रौ० सू० ३. ६. ३ ।

अस्य च मन्त्रः वा० सं० आस्रातः (२. १६. ४.) ।

त मेव विधत्ते—“त मेतेनेवाददीतेति । “यदा ज्ञेवेति । सर्वदेव
वृष्टिः सुखम् ; ततश्च सर्व एव वृष्टिकाम इत्यभिप्रायः । ततश्च
स्वर्गादिकामेनाप्यविरुद्धत्वात् प्रयोक्तव्य एवैषः । “आहुति मेवैत-
दिति । अञ्जनेनायं होमयोग्यो भवतीत्यभिप्रायः ॥ १९ ॥

“स वा अयम्” । ‘अयम्’ अय मिव जुहूः ; सा क्षुपभृतं
हिलाहवनौयं यावद्याति । ‘मध्यम्’ मध्य मिवोपभृतः ; सापि हि
वेदेर्यजतिस्थानं यावदुत्क्रामति । ‘मूलम्’ मूल मिव ध्रुवा ; न हि
सा चलति कचित् १ ॥ १९ ॥

“सोऽनक्ति” । ‘व्यन्तु’ खादन्तु इमं प्रस्तरं देवाः, येभ्यो होयन्ते ।
कौटुशम् ? ‘वयः’ पक्षिभृतं गतं सत् तेनाहवनीयं शुलोकं वा —
इत्येवं मन्त्रार्थं “वय एवेनम्”—इति दर्शयति १ ॥ १४ ॥

“स हरति” १ । “इयं भूवेति । यथा ‘इयं’ पृथिवी मूलमूला
अन्नसंसृष्टा ‘पृथ्विः’, तद्योगाच्च ‘वशा’ वश्या काम्या ; एवं त्व मपि
दर्भमयत्वान्मूलिनान्तेनोपेतः, हतेन वा मूलेन ; ततश्च ‘इय मिव
भूत्वा’—इत्येत मर्थं मनेनाह । ‘वृष्टादा ऊर्ध्वसः’, ‘सुभृतं’ भूतानां
समृद्धिः ‘जायते’ इति वृष्ट्यावाहनप्रयोजनम् ॥ १५ ॥

“अथैकं दणम्” । यदेकं दणमपगृह्णाति, तथा क्रियमाणः

१—“अयं जुह्वाम्, उपभृति मध्यम्, मूल मितरस्याम्”—इति का० औ०

३. ई. ५, ६, ७ सृजाणि ।

२—वा० सं० २. १६. ५ ।

३—का० औ० सू० ३. ६. ८ । तन्मन्त्रस्तु—वा० सं० २. १६. ६ ।

४—‘इत्येतत् सर्वं’—इति ट ।

‘यजमानः’ ‘व्योक्’ चिरं ‘जीवति’ । एवं तावत् कृत्यानुप्रहरण-
कृतदोषपरिहारायापगृह्यतीत्युक्तम् ; अधुना तु अन्यकृतोऽप्यायुषः
क्षयो तेनापघणनेन रक्षत इत्याह— “यावदेवेति । ‘उ’-शब्दस्यार्थः ।
‘यावत्’ च ‘इह’ लोके ‘अस्य’ ‘मानुषम्’ पूर्वकर्मापाप्तम् ‘आयुः’
‘तस्मै एव एतदपगृह्यति’—इति । ‘एव’-शब्दः समुच्चये ॥ १६ ॥

“तन्मुहूर्तम्” । प्रसन्ना ॥ १७ ॥

“तं प्राञ्च मनु” । ‘तं’ प्रकृतं प्रस्तरं ‘प्राञ्चं’ प्रागद्यं सूक्तवाक्ये
उक्तप्राये^१ ‘अनु’ पश्चात् ‘समस्यति’ समग्रमेव प्रक्षिपति । “त
मङ्गुलिभिरेव धोयुष्येरन्” । “युष रूप लुप विमोहने” । पुनः-
पुनस्तं मूर्च्छयेयुः, ‘न काष्ठैः’; हस्तेनोपक्षिपेयुरित्यर्थः । किं
कारणम् ? “दाहभिर्वा इतरं मानुषं शवं वि क्ष्वपन्ति” । “क्ष्वप
क्ष्वपी गतौ” नयनेऽत्र द्रष्टव्यः । विस्तारयन्ति, सुगन्धित्वायेत्यर्थः^४ ।
तदुपचाराच्चास्य यज्ञियस्य विलक्षणेनोपचारेण भवितव्य मिति ।
“नेत्तयेति । ‘नेत्’—इति परिभये । तत्तथेत्याह ॥ १८ ॥

“अथाग्नीदाह” । प्रसन्ना^५ ॥ १९ ॥

१— ‘उक्ते पश्चात् समग्रमेव प्रक्षिपति’—इति ठ ।

२— ‘युष रूप लुप विमोहने’—इति दि० प० १२६-१३१ धा० ।

३— तु० प० ७ धा० । ४— ‘सुदग्धत्वायेत्यर्थः’—इति ज, भ, ठ ।

५— “अग्नीदाहानुप्रहरति”—इति घ का० औ० सू० ३. ६. १३ । अर्ध्वर्युं
प्रति । तत् प्रस्तरानुप्रहरणं यजमानभागहवनश्चेतदुभयं सूक्तवाक्यान्ते
भवति । अनुप्रहरणान्तरच्चात्मोपस्पर्शनं कर्तव्यं भवति । का० औ०
३. ६. १५ सू० द्रष्टव्यम् । तत्र चक्षुष्या इति मन्त्रो विनियुज्यते । स
हि वा० संहिताया मास्रातः (२. १६. ७.) ।

“अथाह” । ‘संवदस्तेत्यादीनां व्याहृतीनां^१ वाङ्मन्त्रावर्धः ।—
 अग्नीदध्वर्युं प्रेष्यति—‘संवदस्व’ त्वं मया सह ग्रंथुवाकप्रेषार्थं
 मिति । त मध्वर्युः पृच्छति—‘अगानग्नीत्’ हे अग्नीत् ! किं
 मगमत्प्रस्तरशरीरो यजमानः स्वर्गं लोकम् ? किं दग्धः प्रस्तर
 इत्यर्थः । अग्नीत् ‘अगन्’ इति प्रतिवचनं ददाति । गतो यजमानः,
 दग्धः प्रस्तर इत्यर्थः । अध्वर्युस्त्वाह—यद्येवम्, ततः ग्रंथुवाकपरिधि-
 प्रहरणयोः कालो वर्तते, ततश्च ‘आवय’ होतारम्, आकर्षयेत्यर्थः ।
 अग्नीस्त्वाह—‘औषट्’ शृणोत्येवाय मवहितः, ब्रूहि त्वं यद्विवक्षित
 मिति ॥

“स्वगा दैव्या होतभ्यः”—इति ग्रंथुवाकप्रेषः^२ । हे होतः !
 ग्रंथोर्बाह्वस्यत्यस्य ऋषेरार्षम् ब्रूहि । ‘स्वगा’ स्वस्थानगामिभ्यं त्वां^३
 ‘दैव्या’ देवेभ्यो ‘होतभ्यः’ परिधिशरीरेभ्योऽत्र ह्वयन्ताम्, परिधय
 इत्यर्थः ; ‘मानुषेभ्यः’ तु होतभ्यः ‘स्वस्तिः’ अविनाशोऽस्त्वित्येवं
 रूपं वाक्यं^४ ‘ब्रूहि’ इति ॥

१—“संवदस्वागानग्नीदगच्छावय औषट्”—इत्येता व्याहृतयः का० श्रौ०
 ३. ६. १६ सूत्रे स्मृताः ।

२—‘ग्रंथुवाक’—इति ठ । एव मिह सर्वत्रैव ; सुत्रितकाव्यायनभाष्येऽपि ।

३—उत्तरस्यां कखिकायां द्रष्टव्यः । “स्वगा दैव्या होतभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः
 ग्रंथोर्ब्रूहि”—इति का० श्रौ० ३. ६. १६ सूत्रेऽपि संस्मृतः । ग्रंथुवाक-
 मन्त्रस्तु तै० ब्रा० ३. ५. ११, तै० व्या० ३. १. १ च व्याख्यातः ।
 तद्विधिब्राह्मणं व्याख्यानञ्च तै० सं० ३. ६. १० संस्मृतः ।

४—नैतत् पदम् ठ-पुस्तके । ‘स्वस्थानगामिभ्यः’—इति ठ ।

५—‘अविनाशोऽत्यत्यर्थरूपं वाक्यं’—इति ठ ।

अतिष्ठ. साङ्केतिकं गूढतर^१ मर्थं व्याचष्टे ।— तच्च च यथैव
प्रहरणसम्बन्धसूक्तवाक्यप्रैषसम्बद्ध माश्रावणम्, अनुषङ्गतः परिधीना
सुपकारक मित्युक्तम् ; तथेहापि परिधिप्रहरणसम्बन्धग्रन्थुवाक्यप्रैष-
सम्बद्धा व्याचक्षते, अनुषङ्गात् प्रस्तरवृत्तान्तं प्रकाशयन्तीति दर्श-
यति । “संवादयैनं देवैरिति । प्रिय मिवातिथि मागतैः^२ देवैः
सम्भाषयेत्यर्थः । एतच्च कोप मच्च दर्शयति । “अगानग्रीदिति ।
गमनद्रष्टिन्ने । त मेवाग्रीधं पृच्छति— किं गतोऽयं यजमानो येन
संवादये ? न गत इतीतरेणोक्तेऽध्वर्युराह— त मेव तर्हि मदचनेन
आवयेत मिति । अग्रीत्वाह— “औषडिति । “विदुर्वा एन मिति
जानन्त्येवैनं देवाः ; उपकारित्वादनाख्यात मपीत्यर्थः । “अनु वा
एन ममुत्सतेति” । पूर्वं मेवायं बुद्धो देवैरित्यर्थं वा औषडित्य-
स्यार्थः ॥ २० ॥

“अथाह खगा” । “तदस्मै मानुषाय”—इति । प्रयोगे बहूनां
मानुषाणां होतृणा मभावादेकवचनस्थाने एवैतद्बहुवचन मिति
दर्शयति ॥ २१ ॥

“अथ परिधीन्” । प्रसन्ना^३ ॥ २२ ॥

“अथ जुह्वम्” । ‘सम्प्रगृह्णाति’ सङ्गते उद्गृह्णाति संस्ववहोमाद्य,
आव्यशेषस्य खगाकाराय च । कुत एतत् ? मन्त्रवर्णाद्^४, वाक्य-
शेषाच्च । “आहुतिर्भुंत्वेति । एतेन ‘प्रस्तर मनुसमस्यति’, ‘परिधी-

१— ‘गूढतर’—इति ज, भ, ठ ।

२— ‘मागतैः’—इति ठ ।

३— इह द्वौ मन्त्रौ— वा० सं० २. १७. १, २ । तच्च, यं परिधि मित्या-
द्येन प्रथमम्, अग्रेऽप्रिय मित्यन्तेन युगपदितरौ । का० औ० ३. ६. १७
सू० द्रष्टव्यम् । ४— ‘संस्ववमात्राः’—इति मन्त्रः— वा० सं० २. १८. १ ।

ननुप्रहरति’—इत्येते^१ अपि होमचोदने एव वक्तव्ये। “अदो हैवा-
 ऊतिम्”—इति परिधिसंस्काराग्रङ्गा निवर्त्तयति। एवं ह्याग्रङ्गते।—
 “यद्वै हविरभ्युक्तं यदभिघारितं तज्जुष्टं तन्मेध्यम्”—इतिवचनाद्
 हविरभिघारणीयम्, अनन्तर मेव च ऊताः परिधयः; तेऽभिघा-
 रिताः^२ आऊतिर्भवति; अतस्तेषा माऊतित्वायैते सूचौ सम्प्रगृह्येते,
 न पृथगेव संस्ववहोमः कर्मेति; तन्निराकरोति। अत एव परिधय
 आऊतिरता ये ते आज्येन औहवेनाक्तास्तस्मान्न तेषा माऊति-
 त्वाय सूचौ सम्प्रगृह्येते; किं तर्हि? ‘आऊतिर्भूत्वा’^३ इदं मेवाज्यं
 ‘देवलोकं’ गच्छेदित्येवमर्थं ‘सम्प्रगृह्णाति’। यथैव प्रस्तरपरिधीनां
 स्तगाकारो ह्युक्तः^४, एव माज्यशेषस्यापि विलग्नस्थित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“स वै विश्वेभ्यः”। ‘अपित्विन्यः’ भागिन्यः; अत्र वयं मपीत्येवं
 मन्यन्ते ॥ २४ ॥

“स सम्प्रगृह्णाति”^५। “संस्ववो ह्येवेति। यदा यः ‘परिशिष्टः
 संस्ववः’, तदा तद्भाजः संस्ववभागा एव भवन्तीत्यभिप्रायः। “प्रस्तरस्य
 हीति। प्रस्तरे परिधिषु च ऊतेषु तदिन्धनोऽग्निः शरीरं येषां
 ते, ‘प्रस्तरेष्ठाः परिधेयाश्च’ भवन्त्येवेत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥

“स यस्यानसः”। ‘विमुञ्चन्ति’ जुह्वपभृतौ। यतो युनजामेति
 व्याख्यातम् ॥ २६ ॥

१—१८, २२ कण्डिके द्रष्टव्ये। का० श्रौ० ३. ६. १३, १४, १७ सूत्राणि।

२—‘ऽभिघारणेन’—इति ठ।

३—‘आऊतिं ऊत्वा’—इति ठ।

४—‘प्रस्तरपरिधीना मल्लनादिनावाहनं सुक्तम्’—इति ठ।

५—मन्त्रस्तु वा० सं० २. १८. २। का० श्रौ० ३. ६. १८ सू० द्रष्टव्यम्।

“युजौ च वा एते” । विमोचनार्थवादीऽयम् । तच्च च “यज्ञं वा अनु प्रजाः”—इत्यधिभूतं वक्ष्यते^१, तदुपक्रमार्थं ‘युजौ’ धोक्तव्यावस्थौ ‘एते यज्ञस्य यत् सुचौ’—इत्याह । “स यं निधायावधेदिति । प्रसङ्गेनार्थप्राप्तं चरकश्रुतिप्राप्तं च निधायावदानं प्रतिषेधति । ‘वाहनं’ वाहयति तदेभिरिति वाहन मन्त्रादि, यथा तत् ‘अवाह्येत्’ अधःपतेत्^२ वाह्यमानम्, ‘एवं’ निधानं सुचोः प्राप्तिमोकादधस्तत्त्वम्, ‘तत्’ यज्ञस्य स्यादित्यर्थः । “त एतत् स्मिष्टकृतौति । ये चरतां युक्ते, ‘ते’ ‘स्मिष्टकृति’ अतीते इति शेषः । ‘वि’ अपरिचिन्ताऽर्थः^३ । विमुच्यतेऽस्मिन्निति ‘विमोचनं’ स्थानम्, तत् ‘आगच्छतः’ । ‘ते’ ‘तत्’ तच्च ‘सादयति’ अध्वर्युः, ‘तत्’ तच्च ‘विमुञ्चति’ । विश्रामार्थम् ‘पुनः’ च ‘अनुयाजेषु’ प्रयुक्तेषु तदन्ते च विश्रामार्थं मेव पुनः ‘विमुञ्चति’ । ‘पुनः’ च ‘सम्प्रगृह्णाति’ ‘प्रयुक्ते’ ; तदन्ते च कृतार्थः सन् ‘गतिं’ गतम् ‘अभियुक्ते’ करोति । मन्त्रेण देशनियमेन च गम्यत इति ‘गतिः’ अध्वा गन्तव्यः । ‘यां गतिं’ य मध्वानम् ‘अभिगन्तुं’ ‘युक्ते’, ‘तां गतिं’ त मध्वानं ‘गत्वा’ ‘विमुञ्चते’ । “यज्ञं वा अनु प्रजाः”—इत्यधियाज्ञिकयो-र्योगविमोचयोरधिभूतवचनम् । ‘साधौ’—इति ‘सुखे’—इत्यस्य व्याख्यानम् ; ‘साधौ’—इति च ‘सुखे’—इत्यस्य । ‘सुखं’ सुखम्, तच्च साध्वित्यभिप्रायः^४ ॥ १७ ॥ १ ॥ [८. ३.] ॥

१— ५६५ ८० १० पं०, इहैव च १६ पं० प्रथमम् ।

२— ‘अधः कथ्यते’—इति ठ । ३— निब० १. १. ५ ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ६. ६६ । मन्त्रस्य—वा० सं० २. १६. १ ।

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

नागस्वामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
श्रुत्यर्थं दर्शयामास शक्तिः पौष्करीयकः ॥
श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः
धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयशतपथी श्रुतिम्^१ ॥

इति श्रीमदाचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये
अष्टमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

[अथ नवमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम्]



स यच्चाह । इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकायेति यदुतो होतान्वाह
सूक्तैव* तदाह युजमानायवैतुदाशिष माशास्ते तद्वा
ऽएतदुपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते द्वयं तद्यस्मादुप-
रिष्ठाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ १ ॥

यज्ञं वा ऽएषु जनयति । यो युजत ऽएतेन ह्युक्ता†
ऽऋत्विजस्तन्वते तं जनयन्त्यथाशिष माशास्ते ता
मस्मै यज्ञु ऽआशिषः सुन्नमयति या माशिष माशास्ते
यो माजीजनतेति तस्माद्वा ऽउपरिष्ठाद्यज्ञस्याशिष
माशास्ते ॥ २ ॥

देवान्वा ऽएषु प्रीणाति । यो युजत ऽएतेन यज्ञेन-
ऽग्निर्भुरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहुतिभिरिव त्वत्सु देवान्
प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति तेष्वपित्वी भूत्वाथाशिष
माशास्ते ता मस्मै देवा आशिषः सुन्नमयन्ति या

* 'सूक्त ऽइव'-इति च । 'सूक्ताग्नि'-इति भा०-सम्मत इति डा०-वेवरेण ।

† 'ह्युक्ता'-इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

माशिष माशास्ते यो नोऽग्रैषीदिति तुस्माद्वा ऽउप-
रिष्टाद्यज्ञस्याशिष माशास्ते ॥ ३ ॥

अथ प्रतिपद्यते । इदं द्यावापृथिवी भद्रं मभूदिति
भद्रं ह्यभूद् यो यज्ञस्य सःस्था मगन्नाध्वं सूक्तवाक
मुत नमोवाक मित्युभयं वा ऽएतद्यज्ञ एव यत्
सूक्तवाकश्च नमोवाकश्चारात्स यज्ञं मुविदाम यज्ञ
मित्येवैतदाहामे त्वः सूक्तवागस्युपश्रुती दिवस्पृथि-
व्यो*रित्यग्निं मेवैतदाह त्वः सूक्तवागस्युपश्रुत्यो-
रनयोर्द्यावापृथिव्योरित्योमन्वती तेऽस्मिन् यज्ञे यज-
मान द्यावापृथिवी स्ता मित्युन्नवत्यौ तेऽस्मिन् यज्ञे
यजमान द्यावापृथिवी स्ता मित्येवैतदाह ॥ ४ ॥

शुक्लवो† जीवुदानू ऽइति । शुक्लवी ते जीवुदानू
स्ता मित्येवैतदाहुचसू ऽअग्रवेदे ऽइति माह‡ कुस्माच्चनु॥
प्रजासौर्मा त ऽइदं पुष्टं कुश्चन प्रविदतेत्येवैतदाह ॥ ५ ॥

उरुगव्यूती ऽअभयं कृताविति । उरुगव्यूती तुऽभये
स्ता मित्येवैतदाह वृष्टिद्यावा रीत्यापेति वृष्टिमत्यौ
ते स्ता मित्येवैतदाह ॥ ६ ॥

* 'दिवस्पृथिव्यो'—इत्यपि दृष्टो डा०-वेवरेण ।

† '०प्रदणवन्त्यो'— इति क ।

‡ 'शुक्लवो'—इति, 'शुक्लवी'—इति च दृष्टौ डा०-वेवरेण ।

§ 'माह'—इत्यपि डा०-वेवरे-दृष्टः । ॥ 'कुस्माच्चन'—इति च ।

शम्भुवौ मयोभुवाविति । शम्भुवौ ते मयोभुवौ
स्ता मित्येवैतदाहोर्जस्वती च पयस्वती चेति रुस-
वत्यौ त ऽउपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाह ॥ ७ ॥

रूपचरणा च स्वधिचरणा चेति । रूपचरणा ह
तेऽसावस्तु या मधुस्तादुपचुरसि स्वधिचरुणो त ऽइय
मस्तु या मुपरिष्ठादधिचुरसीत्येवैतदाह तयोराविद्वीति
तयोरनुमन्यमानयोरित्येवैतदाह ॥ ८ ॥

अग्निरिदुः हविः । अजुषतावीवृधत मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति तदाम्रेय माज्यभाग माह सोम ऽइदुः हविर-
जुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तुत्सौम्य माज्यभाग
माह्वाग्निरिदुः हविरजुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति
तद्य एष ऽउभयवाच्यतु आम्रेयः पुरोडाशो भवति तु
माह ॥ ९ ॥

अथ यथादेवतम् । देवा ऽआज्यपा आज्य मजुषन्ता-
वीवृधन्त मुहो ज्यायोऽकृतेति तुत्प्रयाजानुयाजानाह
प्रयाजानुयाजा वै देवा ऽआज्यपा ऽअग्निर्होत्रेणेदुः
हविरजुषतावीवृधत मुहो ज्यायोऽकृतेति तदग्निः
होत्रेणाजुषतेत्येवं या ऽइष्टा देवता भवन्ति ताः
सुम्पश्यत्यसौ हविरजुषतासौ हविरजुषतेति तद्यज्ञस्यैवै-
तत्समृद्धि माशास्ते यद्धि देवा हविर्जुषन्ते तेन हि

महज्जयति तस्मादाह्वाजुषतेत्युवीवृधतेति यद्वै देवा
हविर्जोषयन्ते तदपि गिरिमाचुं कुर्वते तस्मादाह्वा-
वीवृधतेति ॥ १० ॥

मुहो ज्यायोऽकृतेति । यज्ञो वै देवानां मुहस्तुः
ह्येतज्ज्यायाऽस मिव कुर्वते* तस्मादाह मुहो ज्यायो-
ऽकृतेति ॥ ११ ॥

अस्या मृधेद्धोचायां देवङ्गमाया मिति । अस्याः
राधोतु होचायां देवाङ्गमाया मित्येवैतदाह्वाशास्तेज्यं
युजमानोऽसाविति नाम गृह्णाति तुदेनं प्रत्यक्ष
माशुषा सुम्पादयति ॥ १२ ॥

दीर्घायुत्व माशास्त ऽडुति । सा यामुचोत्तरा देव-
यज्ञा तुदिह प्रत्यक्षं दीर्घायुत्वम्† ॥ १३ ॥

सुप्रजास्त्व माशास्त ऽडुति । तद्यदमुच भूयो हवि-
ष्कुरणं तुदिह प्रत्यक्षं सुप्रजास्त्वं प्रशासनं सु कुर्याद्य
एवं कुर्यादुत्तरां देवयज्ञा माशास्त ऽडुति त्वेव
ब्रूयान्तु देव जीवातुं तत्प्रजां तत् पशून् ॥ १४ ॥ *

भूयो हविष्कुरण माशास्त ऽडुति । तुदेव तुत्सजात-
वनस्या माशास्त ऽडुति प्राणा वै सजाताः प्राणैर्हि सह
जायते तत् प्राणानाशास्ते ॥ १५ ॥

* 'कुर्वते'—इति च ।

† 'दीर्घायुत्वम्'—इति च ।

दिव्यं धामाशास्त ऽहुति । देवलोके मेऽप्यसदिति वै
यजते यो यजते तद्देवलोके ऽएवैन मेतदपित्विनं
करोति युदनेन हविषाशास्ते तदश्यात्तद्व्यादिति
युदनेन हविषाशास्ते तदस्मै सर्वं सुमृज्यता मित्येवै-
तदाह ॥ १६ ॥

ता वा ऽएताः* । पुञ्चाशिषः करोति तिस्र ऽहुडायां
ता ऽअष्टावष्टाक्षरा वै गायत्री वीर्यं गायत्री व्यौर्यं
मेवैतदाशिषोऽभिसुम्पादयति ॥ १७ ॥

नातो भूयसीः कुर्यात् । अतिरिक्तं ह कुर्याद्
यदुतो भूयसीः कुर्याद् यद्वै यन्नस्यातिरिक्तं द्विषुन्तं
हास्य तद् भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते तस्मान्नातो भूयसीः
कुर्यात् ॥ १८ ॥

अपीद्वै कुनीयसीः सप्त† । तदस्मै देवा रासन्ता
मिति तदस्मै देवा ऽअनुमन्यन्ता मित्येवैतदाह तदग्नि-
र्देवो देवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेः पुरि मानुषा ऽहुति
तदग्निर्देवोदेवेभ्यो व्वनुतां व्वयु मग्नेरुध्यस्मा ऽएतद्वन-
वामहा ऽइत्येवैतदाह ॥ १९ ॥

इष्टुञ्च व्वित्तञ्चेति । ऐषिषुरिव वा ऽएतद्यज्ञं तु
मविदंस्तस्मादाहेष्टुञ्च व्वित्तञ्चेत्युभे चैनं द्यावापृथिवी

* 'ऽएताः'—इति च ।

† 'सप्त'—इति च ।

ऽश्रुद्वसस्पाता मित्युभे चैनं द्यावापृथिवी ऽश्नात्तेर्गो-
पायता मित्येवैतुदाह ॥ २० ॥

तदु हैक ऽआहुः । उभे च मेति तथा होताशिष
ऽआत्मानं नान्तरेतीति तदु तथा न ब्रूयाद् यज-
मानस्य वै यज्ञ ऽआशीः किन्तु तुचऽत्विजां यां वै काञ्च
यज्ञ ऽचत्विज ऽआशिष माश्रासते यजमानस्यैव सा
न ह सु ऽएतां कचुनाशिषं प्रतिष्ठापयति यु ऽआहोभे
च मेति तस्मादु ब्रूयादुभे चैन मित्येव ॥ २१ ॥

इह गुतिर्वामस्येति । तद्यदेव यज्ञस्य साधु तदेवा-
स्मिन्नेतुदधाति तस्मादाहेह गुतिर्वामस्येति ॥ २२ ॥

इदं च नमो देवेभ्य ऽइति । तद्यज्ञस्यैवैतत् सऽस्थां
गत्वा नमो देवेभ्यः करोति तस्मादाहेदुञ्च नमो
देवेभ्य इति* ॥ २३ ॥

अथ शंयोराह† । शंयुर्ह वै बार्हस्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य
सऽस्थां विदुञ्चकार सु देवलोक मुपौयाय तत्तदन्त-
र्हित मिव मनुष्येभ्य ऽआस ॥ २४ ॥

तदा ऽऋषीणा मनुश्रुत मास । शंयुर्ह वै बार्ह-
स्पत्योऽञ्जसा यज्ञस्य सऽस्थां विदुञ्चकार सु देवलोक
मुपौयायेति ते ता मेव यज्ञस्य सऽस्था मुपायन्

* 'ऽइति'-इति च ।

† 'शंयोराह'-इति च ।

‡ 'शंयुर्ह'-इति च । च-पुस्तके त्वेव मेवोत्तरत्रापि सर्वत्र ।

याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद्युच्छंयोरुद्भवंस्ताम्बेवेषु एतद्यज्ञस्य
संस्था मुपैति याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेद् युच्छंयोराह
तस्माद्दे शंयोराह ॥ २५ ॥

स प्रतिपद्यते । तुच्छंयोरावृणीमह ऽइति तां
यज्ञस्य संस्था मावृणीमहे याः शंयुर्बाह्वस्पत्योऽवेदि-
त्येवैतदाह ॥ २६ ॥

गातुं यज्ञाय गातुं यज्ञपतये ऽइति । गातुं ह्येष
यज्ञायेच्छति गातुं यज्ञपतये यो यज्ञस्य संस्थां देवौ
स्वस्तिरस्तु नः स्वस्तिर्मानुषेभ्य ऽइति स्वस्ति नो
देवतास्तु स्वस्ति मनुष्येभ्येवैतदाहोर्द्धं जिगातु भेषज
मित्यूर्द्धं नोऽयं यज्ञो देवलोकं जयत्वित्येवैतदाह ॥ २७ ॥

शुन्नो ऽअस्तु द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति । एतावद्वा
ऽइदं सर्वं यावद् द्विपाच्चैव चतुष्पाच्च तस्मा ऽएवैतद्य-
ज्ञस्य संस्थां गत्वा शं करोति तस्मादाह शुन्नो ऽअस्तु
द्विपदे शं चतुष्पद ऽइति* ॥ २८ ॥

अथानयेत्युपस्पृशति । अमानुष ऽइव वा ऽएतद्
भवति यदार्त्विज्ये प्रवृत्त ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा

* 'ऽइति'--इति ग, 'ऽइति'--इति च ।

तदस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति तदु खलु
पुनर्मानुषो भवति तुस्मादनयेत्युपस्पृशति ॥ २६ ॥ २ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

“स यत्राह” । आध्वर्यवः सूक्तवाकप्रैषः शंसुवाकप्रैषश्चाधस्ता-
दुक्तः^१, तत्प्रसङ्गात् सूक्तवाकशंसुवाकयोर्हेत्रयोरेतद्ब्राह्मणम्^२ । तथापि
सूक्तवाकस्य प्रयोजनं विवक्षुः कालसम्बन्धागत^३ सुपादाय प्रयोजन
माह— “स यत्राहेति । यस्मिन् कालेऽध्वर्युराह “इषिता दैव्या”—
इत्यादि^४, ‘अतः’, अत इति सर्वनामव्यत्ययो द्रष्टव्यः, तत ऊर्ध्वं
‘होता’ ‘यदाह’ “इदं द्यावापृथिवी”—इत्यादि^५, ‘तत्’ ‘सूक्तैवा-
न्याह’^६ । इति सूक्तवाकशब्दनिर्वचनम् । शोभनार्थत्वाच्छोभनादि-
वचनानि सूक्तानि, ततश्च सूक्तानां वाकः वाचको ग्रन्थः सूक्तवाक
इत्येवं सूक्तवाकशब्दो निर्वाच्य इत्यभिप्रायः । “यजमानायेति सूक्त-
वाकस्य सङ्क्षेपार्थाभिधानम् । यदपि चात्रातीतार्थकीर्तनं तदपि

१— ‘शंसुवाक’—इति ठ । एव मिहोत्तरत्रापि सर्वत्रैव ।

२— ५६० पृ० ७ पं० (‘इषिता दैव्या’), ५६३ पृ० ६ पं० (‘स्युगा दैव्या’) ।

३— ‘सूक्तवाकशंसुवाकयोरेतद्ब्राह्मणम्’—इति ठ ।

४— ‘कालसम्बन्धागत’—इति भ, ठ ।

५— का० औ० सू० ३. ६. १ द्रष्टव्यम्, ५७१ पृ० टीप्पणी च ।

६— ५८० पृ० ३ पं०, ५८७ पृ० १२ पं० (क० ४) ।

७— ‘सूक्तान्याह’—इति भ, ठ, ड ।

आशीःपर मेवेति दर्शयिष्यति—“तद्यज्ञस्यैतत्समृद्धि माशास्ते”—
इति^१ । “तदा एतदिति कारणविवक्षयोपन्यासः ॥ १ ॥

“यज्ञं वा” । ‘एषः’ ‘यः’ यजमानः ‘मा’ ‘अजौजनत’ जनित-
तान्, ‘असौ’ तस्यै ‘आग्निषं’ सन्नमयामीति^२ मन्यमानो ‘यज्ञः’
यजमानम् उत्तरक्ताक्षं ‘सन्नमयति’^३, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“देवाणा एषः” । लच्छब्दः समुच्चये; अग्निश्च यजुर्भिस्त्राकृति-
भिस्तेत्यर्थः । ‘देवान्’ ‘प्रौत्वा’ तर्पयित्वा, शास्त्रपरिषदीव सन्नप्रश्ने^४(१),
सन्दत्त्वा(१), ‘तेषु’ देवेषु, तेषां मध्ये ‘अपिली’ भागी भवति ।
भागौ हि भागं प्रार्थयमानो लभते, नाभागीत्यभिप्रायः । ‘यो नः’
‘अप्रैषीत्’ तर्पितवान्, ‘तस्यै’ ‘आग्निषं’ सन्नमयाम^५ इति मन्यमाना
‘देवाः’ ‘सन्नमयन्ति’ । तच्चोद्धं यज्ञात्, न प्रागित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“अथ प्रतिपद्यते” । होता वक्तु मारभत इत्यर्थः । “इदं द्यावा-
पृथिवी”—इत्यादिः सूक्तवाकः^६ । तच्चादौ तावत् हे ‘द्यावापृथिव्यौ !’
‘इदं’ तावद् युवथोः प्रसादादस्माकं कल्याणं जात मेव । किम् ?
‘आर्धं’ अर्द्धवन्तः^७, ‘सूक्तवाकं’ देवान् स्तुतवन्तो वय मित्यर्थः ।
‘उत’ अपि ‘नमोवाकम्’ अन्नदानवचनस्य प्राप्तवन्तः । यज्ञेन इय
मपि भवेदिति देवता इष्टा अस्माभिरित्यर्थः । अधुना युवथोरेव
प्रसादादिदं ‘सूक्तोच्यं’ सूक्तवचनं मृद्ध्यास्मेत्याशीः । ‘अग्रे त्वम्’—

१— १०क० (५८१८० १६५०) । २— ‘सन्नमयामीति’—इति ठ ।

३— ‘सन्नमयति’—इति ठ । ४— ‘शास्त्रपरिषवसन्नप्रश्ने’—इति ठ ।

५— ‘सन्नमयाम’—इति ठ । ६— तै० ब्रा० ३. ५. १० ।

७— ‘अर्द्धवचनजुष्ट’—इति ठ ।

इति अग्निं होतारं सुपधावति । हे भगवन् ! 'अग्ने !' 'त्वम्' एव
सूक्तानां वक्ता 'अग्निः' ; नाहं मानुष इति विदित्वा^१ मा मधिष्ठातु
मर्हसीत्यभिप्रायः । 'उपशृण्वत्योः', 'द्यावापृथिव्योरिति' एकान्त
मनक्त^२ मपि कुर्यात् ; न जनसंसर्गदौत्यभिप्रायः ।

“ओमन्वतौ”—इत्याग्नीर्यजमानं प्रत्यक्षीकृत्य । “तयोराविदि,
“अग्निरिदं मित्यादि^३ मिथो हेतुवचनम्,— यस्माद्द्यावापृथिव्योरनु-
मन्यमानयोरग्न्यादयो हवींश्च जुषन्त, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्व-
दादिगुणौ स्ता मिति सम्बन्धः । “अस्या मृधेदिति । परोक्षीकृत्य
यजमानं तस्मा आशिष आशास्ते । “उत्तरां देवयज्या मित्यादि ।
“यदनेन हविषेत्याशिष एव समाप्ते “इदञ्च नमो देवेभ्य इति
याचितेभ्यो निष्कवः । एत मेवार्थं 'भद्रं क्षभूत्'—इत्यादि^४ विवृण्वन्
दर्शयति । 'अरात्स्म यज्ञम्'—इति तत् “आर्धं सूक्तवाक मित्यस्य
पर्यायवचनम् ; 'अरात्स्म'—इत्यस्यापि 'अविदाम'—इत्येतत्पर्याय-
वचनम् ; संभाधितवन्तो लब्धवन्तो यज्ञं, वय मित्यर्थः । “उपश्रुतौ” ।
उपशृणोतीत्युपश्रुतिः, ततः सप्तमीद्विवचने उपश्रुत्योरिति प्राप्तम्,
ततश्चान्दसः पूर्वसवर्णः 'उपश्रुतौ'—इति ; 'उपशृण्वत्योरिति' तद्
दर्शयति । “दिवस्पृथिव्योः”— इत्यस्य शब्दसमाधिः 'द्यावापृथिव्यो-
रिति । “ओमन्वतौ” अत्रति तर्पयति इति 'ओमन्'^५ अस्रम्,
तद्वतौ, ओमन्वत्यौ 'अस्रवत्यौ'—इति समाधिः ॥ ४ ॥

१— 'वेदित्वा'—इति भ. ट । २— 'मनक्तु'—इति ठ ।

३— मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः (तै० ब्रा० ३. ५. १०.) ।

४— ५८० पृ० ४ पं० (“भद्रं क्षभूत्”—इति मन्त्रस्य) ।

५— 'ओमा'—इति ठ । निरु० ६. १. ५ द्रष्टव्यम् ।

“शङ्खवौ” । शङ्ख ते गावौ च शङ्खव्याविति प्राप्ते पूर्वसवर्षः ।
 “जीवदानू” जीवनस्य दात्र्यौ^१ । अचसनशीले “अचसू” ; अचसू
 च ते देवते उपासीनो न चस्यतीति देवर्धमं यजमाने दर्शयति—
 “माह कस्माच्चन प्रचासीरिति । “अप्रवेदे” प्रवेदनं प्रलाभः, नास्ति
 प्रवेदनं मेतयोः^२ ‘अप्रवेदे’ दुर्लभे; तादृशौ चोपासीनस्य । ‘पुष्टम्’
 पुष्टिरित्येतद् दुर्लभता न भवतीत्येतत् ‘मो त इदं पुष्टं’ ‘कश्चन’
 कश्चिदपि ‘प्रविदत्’ मा लभत इत्यतिदिशति ॥ ५ ॥

“उरुगव्यूती” । गावः अवन्ति तृप्यन्त्यस्या मिति ‘गव्यूतिः’
 गोप्रचारः; सा च क्षेमउर्वी भवति । व्याघ्रादिभये चसन्ति, न
 दूरं यामाङ्गावो गच्छन्तीत्यनुर्वी गव्यूतिर्भवति । तेन गवां क्षेमहेतु
 द्यावापृथिव्यौ स्ता मित्यर्थः । “अभयं कृताविति । सामान्येना-
 भयङ्करे स्याता मिति । ‘वृष्टिद्यावा’ वृष्टेर्दात्र्यौ । ददातेर्वन्निप्^३,
 यकारश्चागमः “आतो युक्”—इति^४; वृष्टिदाताराविति प्राप्ते ।
 “रौत्यापा” । ‘रौतिस्तृप्तिस्मा मापत इति ‘रौत्यापा’; सुष्ठु वर्ष-
 वत्यावित्यर्थः ॥ ६ ॥

“शङ्खवौ” । दुःखोपशमनं ‘शम्’ भावयत इति ‘शङ्खवौ’ स्याता

१— ‘जीवदानु-जीरदानु-शब्दावभिन्नार्थौ संहिताभेदात् भिन्नरूपौ श्रूयेते ।
 एतत्पदसिद्धयर्थं मेव वार्त्तिककृता “रक्ति ज्यः सम्यसारणम्”—इति
 पठितम् (पा० १. १. ४.) । तत्र “रक्ति जीवेरपि सिद्धं भवतीति
 च भाष्येष्टिः । ‘जीरदानू’—इति तै० ब्रा० ३. ४. १० ।

२— ‘नास्ति प्रवेदनं प्रलाभ एतयोः’—इत्येव ढ ।

३— पा० सू० ३. २. ७४ ।

४— पा० सू० ७. ३. ३३ ।

मिति सर्वेण प्रार्थ्यते । 'मयः' सुखम्, अनुकूलवेदनीयम्, तद्भावयतः 'मयोभुवौ' । 'ऊर्जस्वती' । "ऊर्जं बलप्राणयोः^१" । ऊर्जयतीति 'ऊर्ग्' रश्च, सोऽनयोरस्तीत्यूर्जस्वत्यौ । ऊर्जः मत्तुपि असुगागमः मकारस्य बलम्^२ । 'एतदाह'— "रभवत्यौ ते स्ता मित्याहेति । 'पयः' आयापनं स्थावरजङ्गमानां नोपघातकम्, तद्वत्यौ ; तदाह— "उपजीवनीये स्ता मित्येवैतदाहेति ॥ ७ ॥

"सूपचरणा" । अक्षच्छेणोपचर्यत इति सूपचरणा द्यौः ; सा ह्यविहङ्गा अक्षच्छेणैवोपचर्यते । एवं 'स्वधिचरणा' पृथिवी ; तस्यां हि दृढाया मक्षच्छेण चरन्ति । "हृन्दसि गत्यर्थेभ्यः"—इति^३ स्वलर्थे युच् प्रत्ययः । एतदाह— "सूपचरणा ह तेऽसावस्त्वित्यादिना । आवेदनम् 'आवित्' । आवेदनेनात्र यज्ञविषया मतिर्लक्ष्यते । यस्य जागतः शक्तस्य यत् क्रियते, स तदनुमन्यत इति गम्यते ॥ ८ ॥

"अग्निरिदं हविः" । "तदाग्नेय मिति समस्तार्थवचनम् । यदेतदग्निना हविषः सेचनं मतीतं कीर्त्यत एवं तावत् आग्नेयाव्य-भागं याग इत्याह । अथवा^४ आव्यश्चापौ भागश्चेत्याव्यभागः ; आव्य मेव होतव्य मिति भागशब्दार्थं दर्शयति । एवं पुरोडाग्नेन वैलक्षण्यं भवति ; इतरथा तच्च पुरोडाग्नेन यागो लक्ष्येत । 'अजुषत'—इत्यादींस्तु शब्दानामे^५ व्याख्यास्यति ॥ ९ ॥

१— तै० सं० २. ६. ९ द्रष्टव्यम् । २— घा० पा० सु० प० १५ ।

३— पा० सू० ८. २. ९ । 'वकारस्य च भत्वम्'—इति ठ ।

४— पा० सू० ३. ३. १२६ ।

५— नास्तेतत् पर्व ठ-पुस्तके ।

६— १० क० द्रष्टव्यम् (५८१, ५८१ प०) ।

“अथ यथादेवतम्” । या या देवता यष्ट्या, तां ता माहेति वर्त्तन्ते । “प्रयाजानुयाजा वै देवा आण्यपाः”—इति । प्रयाजानुयाजा देवता देवाना माण्यपा इत्यर्थः । ‘अग्निः’ ‘होत्रेण’ । “इत्यभूतकक्षणे ततोया” । ‘होत्रेण’ देवताज्ञानेन कर्मणा युक्तः ‘अग्निः’ ‘हविः अजुषत’ स्मिष्टकदित्यर्थः । एवं “या इष्टा इत्येतया यथादेवतस्थार्थं स्फुटीकरोति । ततस्त्रेष्टदेवतावाचिना मेव देवतापदाना मस्मिन् प्रदेशे मन्त्रत्वावगते विज्ञतावूहविधौ सेव्यतः प्रकृतौ च पौर्षः मास्यमावास्यादेवतापदानां व्यवस्था भविष्यति । “समृद्धि माशास्त्रे”—इत्येतदनुपपन्नम् ; भूतानुवादस्वरूपत्वात् । “अजुषतेत्यस्य यदपि हेतुवचनं “यद्धि देवा हविर्जुषन्ते, तेन हि महश्मयतीति, तदप्याग्नीस्त्वं न साधयति ; किन्तर्हि “ओमन्वतीति ; “अस्मिन् यज्ञे यजमानो द्यावापृथिवी स्ता मिति” ; अथाग्निषो हेतुत्वेनोच्यते । “अग्निरजुषतेति । ततश्च यस्माद्द्यावापृथिव्योराविदि अग्निरजुषत, तस्माद्द्यावापृथिव्यौ ओमन्वती स्ता मित्याग्नौःपर मेवातीतजोषण-कीर्त्तन मित्युपपन्नं यज्ञसमृद्ध्याग्नीर्वचनम् । “यद्वै देवा हविर्जोषयन्ते”—इति । खैरनुचरैः सेव्यन्ते ; तेषां हि बहूनां तप्तये यत् लोक मपि यजमानेन दत्तम्, तद् बज्रं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥

“महो व्यायोऽकृतेति” । पूर्वं सेकवचनान्तं व्याख्याय, इदं बह्वचनान्तं व्याचष्टे । व्याख्यानञ्चाज्ञापितज्ञापनार्थम् । “यज्ञो वै देवानां महः” । महः, महः ; पूजा, विभूतिः । सा च यज्ञं देवा दृढतरं प्रशस्ततरं वा प्रागवस्थानं कुर्वन्ति ॥ ११ ॥

“अस्या मृधेत्” । “तदेनं प्रत्यक्ष मिति । अतया आग्निषा विशेषेण ‘आग्नास्ते’ ‘अयं यजमानः’ इति, स “मृधेत्” ‘राध्नोत्’ । ‘देवक्रमायां’ देवप्रापणशीलायाम्, यच्च इडायाम् “उपहृतोऽयं यजमान इति । आग्नीःशब्दाभावास्नामाभावाच्च परोक्षम् ‘आग्निषा सम्पादयति’ ॥ १२ ॥

“दीर्घायुत्व माग्नास्ते” । ‘अमुत्र’ इडायाम् । ‘उत्तरा देवयज्या’ ‘उपहृतोऽयं यजमान उत्तरस्यां देवयज्याया मिति, ‘तदिह’ ‘प्रत्यक्षं’ अतैतं ‘दीर्घायुत्वम्’ आग्नास्त इति दीर्घजीवित्वं सुपदिश्यत इत्यर्थः ॥ १३ ॥

“सुप्रजास्त्व माग्नास्ते” । ‘प्रशासनं’ प्रशास्यन्तेऽनेन देवाः प्रार्थमाना इति प्रशासनम्, पुरुषस्य साक्षात् स्वार्थपरत्वं ‘कुर्यात्’ इत्यर्थः । “उत्तरां देवयज्याम्”—इत्येवं देवार्थाग्नीःपूर्वकान् स्वार्थानासीरन् यजमानाः । यजनीयदेवानां भवति च यथा जीवनादित्रयं मन्तर्गतम्, तथोक्तं मेव^१ ॥ १४ ॥

“भूयो हविष्करण माग्नास्ते” । “तदेव तदिति । यदेवैतत् पूर्वं जीवनादित्रयं देवपुरःसरम् “उत्तरां देवयज्या मित्युक्तम्”, तदेतद् ‘भूयो हविष्करण मिति । किमर्थं तर्हि ? तदेवोच्यते— “तदेव तदिति ; अर्थभेदात् । अन्या हि उत्तरा देवेज्या, पुनर्यागमाच्च

१— ऋ. १. २६ क० द्रष्टव्यम् (५३१ ए० १ पं०) ।

२— ऋ. १. ३० क० द्रष्टव्यम् (५३१ ए० ६ पं०) ।

३— ऋ. १. ३१-३३ क० द्रष्टव्यम् (५३१ ए० ८-१६ पं०) ।

४— तै. ब्रा० ३. ५. १० (पुरस्ताच्च ५८८ ए० ६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

मन्यद् 'भूयः' वञ्च 'हविष्करणम्' ; प्रयोगवाङ्मत्यात्मक मनस्यहविष्-
कत्वस्येत्यपीनहक्तम् । सजाताः भ्रातरः, आत्मिकास्तु प्राणास्तेषाञ्च
तस्य सम्भक्तिसौरवियोगः 'सजातवनस्था' । 'वनस्' शब्दः कणादिषु
द्रष्टव्यः । "कणादिभ्यो यक्"^१, वननं वनस्था ॥ १५ ॥

"दिव्यं धाम" । दिवि भवं 'दिव्यम्' । "देवलोके मेऽपीति ।
'यो यजते', स एवमर्थ इह तावन्नामास्त्येव, येन कार्यं देवलोकेऽपि
मे कथं नाम स्यादिति । तच्च स्थान मात्मन आशास्त
इत्यभिप्रायः । 'अग्न्यात्' "अग्नौ व्याप्तौ"^२ प्राप्नोतु । 'स्रष्ट्यात्'
समृद्धताम् ॥ १६ ॥

"ता वा एताः" । 'पञ्चाग्निषः' उत्तरदेवयज्या, भूयोहविष्कर-
णम्, सजातवनस्था, दिव्यं धाम, यदनेनेति च कर्मफलं समीहितम् ;
'एताः पञ्च' । 'तिस्र इडायां' देवयज्या, हविष्करणं "देवा म
ददं हविर्जुषता मिति"^३ । "वीर्यं गायत्री" वीर्यवती सा, यद्गायत्री
श्रेणो हि भूत्वा दिवः सोम माहरत् ॥ १७ ॥

"नातो भूयसीः" । शाखान्तराधीतानां प्रतिषेधः ॥ १८ ॥

"अपौद्वै कनीयसीः" । कनीयस्त्वै^४ कारणं प्रदेशान्तरे उक्तम्—
"न्यूनाद्वा ऽइमाः प्रजाः प्रजायन्ते तच्छ्रेयस सुत्तरावत्"—इति^५ ।

१—"सजाताः प्राणानेव नान्तरेति"—इति तै० सं० २. ६. ६ ।

२—पा० ३. १. २७ सू० । ३—घा० पा० स्वा० प० १७ ।

४—८. १. ३०-३७ क० (५३१, ५३२ प०) द्रष्टव्याः ।

५—८. १. ३७ (५३३ प०) द्रष्टव्यम् । ६—"भूयस्त्वे"—इति भृ ।

७—उत्तरस्मिन् काण्डे १ प्र० १ ब्रा०. १३ क० द्रष्टव्या ।

‘रासन्ताम्’ “रासु दाने”^१ ददतु ; कर्मभिर्यज्यमाना देवा अनुमन्यन्ता मिति भावः । ‘तत्’ ‘अग्निः’ होता ‘देवः’ ‘देवेभ्यः’ ‘वनुताम्’ “वनु याचने”^२ याचताम् । ‘वयं’ च मानुषा होतारः । आत्मनि बद्धवचनम्^३ । ‘अग्नेः’ ‘अग्नि-’शब्दोऽत्राग्नेरित्यस्य पञ्चम्यन्तत्व-
द्योतनार्थः । अनेकपञ्चम्यर्थसम्भवेऽपादानार्थत्वद्योतकः^४ ॥ १९ ॥

“इष्टञ्च वित्तञ्च” । ‘उभे च द्यावापृथिवी’ ‘एनम्’ यजमानयज्ञं ‘गोपायताम्’ इति सम्बन्धः । ‘इष्टं’ कर्म, यज्ञः ; सर्वकालं मनोरथै-
र्वाञ्छित मित्यर्थः । ‘वित्तं’ तदेव लब्धम् । देवेषु ‘ऐषिषुः’ प्रार्थि-
तवन्तः, ऋत्विग्यजमानाः । ‘यज्ञम् त मविदन्’ “विदुः लाभे”^५
लब्धवन्तः ॥ २० ॥

“तदु हैक ऽआहुः” । ‘उभे च मा’ मां द्यावापृथिवी इत्येवं
होता ब्रूयात् । “एके आहुः”—“यजमानस्य वै यज्ञ आशीः, किन्तु
तत्रर्त्विजाम्”—इति ; न काश्चिदप्याशिष ऋत्विजा मित्यर्थः ।
कथम् ? ‘यां काञ्च’ सर्वा मित्यर्थः ; ‘आशिष माशासते’, ‘यज-
मानस्यैव सा’ भवति ; न त्वृत्विजाम् । ततश्च य एव सार्थो भवति,
‘न’ ‘सः’ ‘क्वचन’ क्वचिदपि ‘एता माशिषं प्रतिष्ठापयति’ । कथम् ?
यत्र तथा प्रतिष्ठातव्यो यजमानः, तत्र शंसन्नाह । यश्चाह्वात्मनि, तत्र
स न प्रतितिष्ठतीति । “तस्मादु ब्रूयात् उभे चैन मित्येव”—इति ।
उभे च मेतीत्येतच्छब्दस्यार्थः ॥ २१ ॥

१—घा० पा० आ० आ० ई२ई । २—घा० पा० त० आ० ७ ।

३—“नैकवचनं युञ्जीत गुरावात्मनि चेश्वरे”—इति ।

४—पा० २. ३. २८ सू० भा० द्रष्टव्यम् । ५—तु० उ० १५२ धा० ।

“इह गतिः” । ‘इह’ यजमाने ‘गतिः’ प्रतिष्ठा ‘वामस्य’ वननीयस्य^१ ‘साधु’, अस्तीति शेषः । “तद्यदेव यज्ञस्य साध्विति । असाध्वपि किञ्चिदस्यास्ति, तत् यजमाने माभूदित्यर्थः ॥ २२ ॥

“इदञ्च नमः” । इदं मिति नमस्करणं प्रत्यक्षम्, तदाह ‘नमस्करोति’-इति । होता ‘देवेभ्यः’ वैगुण्याशङ्कानिष्क्रवाय, यज्ञ-कृतकदर्शननिष्क्रवाय वा, वदेदित्यभिप्रायः ॥ २३ ॥

“अथ ग्रंथोः” । ग्रंथुर्नाम^२ वृहस्पतेः पुत्रः^३ । स यावदत्र लोके^४ अस्ते, तावत्तादृशी यज्ञस्य संस्था न भवति, यादृशी ‘स विदाञ्चकार’; द्युलोकगते तु ग्रंथौ तत्समानवीर्या कनीयसी संस्था सम्भवतीत्येत-दितिहासेनाह— “ग्रंथोर्वाक मिति । विशेषत आह होता अध्वर्युणा प्रेषितः सन् ‘अञ्जसा’ ऋजु, सम्यगित्यर्थः । ‘सः’ च कश्चित्काले ‘देवलोकम्’ ‘अपीयाय’ अपिगतः । ‘तत्’ तदा ‘तद्’ विज्ञानं भवितव्यतावशादेव ‘अन्तर्हितं’ विच्छिन्नं ‘मनुष्येभ्यः’ बभूव ॥ २४ ॥

“तद्वा ऽऋषीणाम्” । कथं तस्याः संस्थायाः प्रतिसन्धेयम्, तदृषिभिः तत्काले श्रुतावानीय तस्याश्च कालं विदित्वा ता मधः^५ अवतारितवन्तः । तस्याश्चान्यूनवीर्यताये आह— “ते ता मेवेति । यच्छंथोर्वाक मब्रुवन् ॥ २५ ॥

१—निरु० ४. ४. ५ द्रष्टव्यम् ।

२—‘ग्रंथुर्नाम’-इति ठ ।

३—इत आरभ्य ग्रंथुवाकमन्वयाख्यानम् । तत्पाठस्तु तै० ब्रा० ३. ५.

११ अमुवाकः समयः । तद्वाख्यानन्तु तै० सं० २. ६. १० द्रष्टव्यम् ।

४—‘यावदेवल्लोके’-इति ठ ।

५—‘ता मेव’-इति ठ ।

“स प्रतिपद्यते” । यत् ‘ग्रंथोः’ सम्बन्धि संस्थानं ग्रंथना दृष्टम्,
‘तत्’ ‘आवृणीमहे’ प्रार्थयामहे ॥ २६ ॥

“गातुं यज्ञाय” । कौटुम्भम् ? ‘गातुं’ गमनं ‘यज्ञाय’ द्युलोक-
गमनम्, ‘यज्ञपतये’ अपि च, यज्ञे यजमाने च ‘दैवौ’ देवेषु भवा
‘स्वस्तिः’ अविनाशः ‘नः’ अस्माकम् ‘अस्तु’ ; ‘स्वस्तिः’ च ‘मानुषेभ्यः’
मानुषेषु च ‘नः’ अविनाशोऽस्तु । न इति ब्रुवन् स्वामिनं व्यप-
दिशति । ‘ऊङ्गे’ देवलोकां ‘जिगातु’ जयतु, ‘भेषजं’ संसार-
व्याधिविनाशनं यज्ञाख्यं कर्म । यज्ञेन हि योजितः स यजमानेन
जित एव भवतीत्यभिप्रायः ॥ २७ ॥

“शन्नो ऽअस्तु” । यज्ञे गच्छति तदनुकारेण द्विपदादेरपि
गमनं माभूदिति ‘शं’ सुख माशास्ते । एव मेव मन्त्रार्थं ब्राह्मणं
व्याचष्टे, तत्प्रसन्न मेव ॥ २८ ॥

“अथानया” । ‘अनया’ दक्षिणस्य पाणेः कनिष्ठिकया ‘इति’
एव मित्यभिनयेन (‘आवृणीमहे’-इत्यादौ ऋत्विक्के यतः प्रवृत्तो
व्यावृत्तः^१) पृथिव्या उपदर्शनं दर्शयति । “इयं वै पृथिवीति वाक्य-
शेषादन्यत्वनयेत्येवमन्तं मन्त्रं मन्यन्ते ;— अनयेत्येतेन मन्त्रेणोप-
सृशति, किम् ? वाक्यशेषात् पृथिवी मिति । तेषां मेव^२ कनिष्ठि-
कया पृथिवी उपसृशतीति काण्वश्रुत्यपरोधः । कः पुनरुपसृशति ?
“यदतो होतात्वाह”-इति^३ उत्तरञ्च होताशब्दश्रवणादध्यैरुप-
सृशति । “अमानुष इव वा ऽएतत्”-इति “अग्निर्देवो दैव्यो

१—नास्त्वेष ग्रंथो ऽ-पुस्तकादन्यत्र ।

२—‘अथ’—इति ठ ।

३—पुरस्तात् (६. १. १.—५७६ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

होता^१—इति त्रियमाणोऽग्निभावं^२ चित्तेनोपगतः स पृथिवीसृग्ने-
नाभिनयेन मानुषायतनं^३ पृथिवी मुपगतोऽस्तीति दर्शयति ।
पृथिव्युपगमेनापि तत्स्थमानुषभावोपगम मुपलक्ष्य । योनिविमोचने
वक्ष्यतेतद्—“यद्वि युक्तं न विमुच्यते, प्र तद्दह्यते”—इति^४ ;
तस्मात् सर्वयज्ञेषु युक्तं^५ विमोक्तव्यम् ॥

एवं प्रासङ्गिकं होतृब्राह्मणं समाप्तम्^६ ॥ २६ ॥ [६. १.]

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य ग्रामितुः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयतपर्थी श्रुतिम्^७ ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

१—५. १. ५ क० (३२७ पृ० १६ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२—‘ऽग्निभवं’—इति भ०, ठ । ३—‘मानुषयजन’—इति ठ ।

४—उपरिष्ठात् (६. ७. ४. ८.) द्रष्टव्यम् ।

५—‘सर्वयज्ञैर्युक्तम्’—इति भ०, ठ ।

६—“स आश्रायाह” —इत्यादिः पुरस्तादुक्तः (५६० पृ० ७ पं०) समा-
लोच्यः । तथा “अध्वर्युर्गवाहेषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय
प्रेषितो मानुषः सूक्तवाक्तायेति सूक्तवाक् होता प्रतिपद्यते”—
इत्युपरिष्ठाच्च पुनर्वक्ष्यति (२. ५. २. ४२.) ।

७—५५७ पृ० २-३-टीप्पन्योरिहव्यापाठभेदा द्रष्टव्याः ।

ते वै पुत्नीः संयाजयिष्यन्तः प्रतिपुरायन्ति । जुह्वं
च सुवं चाध्वर्युरादत्ते व्वेदः होताज्यविलापनी
मग्नीत्* ॥ १ ॥

तद्वैकेषा मध्वर्युः† । पूर्वेणाहवनीयं पुर्येति तदु तथा
न कुर्याद्वहिर्द्वा ह यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात् ॥ २ ॥

जघनेनो हैव पुत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यात् पूर्वार्द्धो वै यज्ञस्याध्वर्युर्जघनार्द्धः पुत्नी
यथा भसत्तः शिरः प्रतिदध्यादेवं तद्वहिर्द्वा हैव
यज्ञात्स्याद्यत्तेनेयात्‡ ॥ ३ ॥

अन्तरेणो हैव पुत्नीम् । एकेषा मध्वर्युरेति नो ऽएव
तथा कुर्यादन्तरियाद्वा यज्ञात् पुत्नीं यत्तेनेयात् तस्मादु
पूर्वेणैव गार्हपत्य मन्तरेणाहवनीयञ्चैति तथा ह न
बहिर्द्वा यज्ञाद्भवति युथो ऽएवादुः प्रचुरन्तरेण
सञ्चुरति सु ऽउ ऽएवास्येषु सञ्चरो भवति ॥ ४ ॥

अथ पुत्नीः संयाजयन्ति । यज्ञाद्वा प्रजाः प्रजायन्ते
यज्ञात् प्रजायमाना मिथुनात् प्रजायन्ते मिथुनात्
प्रजायमाना अन्ततो यज्ञस्य प्रजायन्ते तदेना एतदन्ततो
यज्ञस्य मिथुनात् प्रजननात् प्रजनयति तस्मान्मिथुनात्

* 'मग्नीत्'-इति च ।

† 'मध्वर्युः'-इति च ।

‡ 'नेयात्'-इति च ।

प्रजुननादन्ततो यज्ञस्येमाः प्रजाः प्रजायन्ते तस्मात्
पत्नीः संयाजयन्ति ॥ ५ ॥

चतस्रो देवता यजति । चतस्रो वै मिथुनं द्वन्द्वं वै
मिथुनं द्वे द्वे हि खलु भवतो मिथुनु मेवैतत् प्रजुननं
क्रियते तस्माच्चतस्रो देवता यजति ॥ ६ ॥

ता वा ऽआज्यहविषो भवन्ति । रेतो वा ऽआज्यः
रेत ऽएवैतत्सिञ्चति तस्मादाज्यहविषो भवन्ति ॥ ७ ॥

तेनोपांशु चरन्ति । तिरु ऽद्व वै मिथुनेन चर्यते
तिरु ऽद्वैतद्युदुपांशु तस्मादुपांशु चरन्ति ॥ ८ ॥

अथ सोमं यजति । रेतो वै सोमो रेत ऽएवैतत्
सिञ्चति तस्मात् सोमं यजति ॥ ९ ॥

अथ त्वष्टारं यजति । त्वष्टा वै सिक्तः रेतो
व्विकरोति तस्मात् त्वष्टारं यजति ॥ १० ॥

अथ देवानां पुत्नीर्यजति । पुत्नीषु वै योनौ रेतः
प्रतिष्ठितं तत्तुतः प्रजायते तत्पुत्नीष्वेवैतद्योनौ रेतः
सिक्तं प्रतिष्ठापयति तत्तुतः प्रजायते तस्माद् देवानां
पुत्नीर्यजति ॥ ११ ॥

स यच्च देवानां पुत्नीर्यजति । तत्पुरुस्तात्तिरुः करोत्युप
ह वै तावद्देवता ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुह्वतीदं
नु नो जुह्वत्विति ताभ्य एवैतत्तिरुः करोति तस्मादिमा

मानुष्यं स्त्रियस्तिरु इवैव पुंसो जिघत्सन्ति या इव ता
इवेति ह स्माह याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

अथामिं गृहपतिं यजति । अयं वा अग्निर्लोकं इमं
मेवैतल्लोकं मिमाः प्रजा अभिप्रजनयति तां इमं
लोकं मिमाः प्रजा अभिप्रजायन्ते तस्मादमिं गृहपतिं
यजति ॥ १३ ॥

तद्विद्वान्तं भवति । न ह्यत्र परिधयो भवन्ति न
प्रस्तरो यत्र वा अदुः प्रस्तरेण यजमानः स्वगाकरोति
पतिं वा अनु जायां तदेवास्यापि पुत्नी स्वगाकृता
भवतीत्यसि तः ह कुर्याद्यत्र प्रस्तुरस्य रूपं कुर्यात् तस्मा-
द्विद्वान्तं मेव स्यादुतो प्रस्तुरस्यैव रूपं क्रियते ॥ १४ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद् । यथैवादुः प्रस्तरेण
यजमानः स्वगाकरोत्येव मेवैतत् पुत्नीः स्वगा-
करोति ॥ १५ ॥

स यदि प्रस्तुरस्य रूपं कुर्याद्* । वेदस्यैकं तृणं माच्छि-
द्याग्रं जुह्वा मनन्ति मध्यः सुवे बुधः स्थाल्याम्† ॥ १६ ॥

अथाम्रीदाहानुप्रहरेति । तूष्णीं मेवानुप्रहृत्य चक्षुष्या
अग्नेऽसि चक्षुर्मे पाहीत्यात्मानं मुपस्पृशति तेनो
अप्यात्मानं नानुप्रवर्णति ॥ १७ ॥

* 'कुर्याद्'-इति च ।

† 'स्थाल्याम्'-इति च ।

अथाह संवदस्वेति* । अगानम्रीदुगञ्छावय श्रौषद
स्वगा दैव्या होतृभ्यः स्वस्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रू-
हीति† ॥ १८ ॥

अथ जुहुञ्च सुवञ्च सम्प्रगृह्णाति । अदो हैवाहुतिं
करोति यदनन्त्याहुतिर्भूत्वा देवलोकं गच्छादिति तुस्मा-
ज्जुहुञ्च सुवञ्च सम्प्रगृह्णाति ॥ १९ ॥

स वा ऽश्रमये सम्प्रगृह्णाति । अग्नेऽदध्यायोऽशीतमे-
त्यमृतो ह्यग्निस्तुस्मादाहादध्यायवित्यशीतं†मेत्युशिष्टो
ह्यग्निस्तुस्मादाहाशीतमेति पाहि मा दिद्योः पाहि
प्रसित्यै पाहि दुरिष्ट्यै पाहि दुरन्न्या ऽहुति सर्वाभ्यो
मार्तिभ्यो गोपायेत्येवैतदाहाविषं नः‡ पितुं कृषित्यन्नं
वै पितरुनमीवं न ऽद्दु मकिष्विष मुन्नं कुर्वित्येवैतदाह
सुषुदा योनावित्यात्मन्येतदाह स्वाहा वाडिति तद्यथा-
वुषदकृतः हुत मेव मस्यैतद्भवति ॥ २० ॥

अथ वेदं पुनौ व्विस्तस्यति । योषा वै वेदिर्व्वृषा
वेदो मिथुनाय वै वेदुः क्रियतेऽथ यदेनेन यज्ञ उपा-
लभते मिथुन मेवैतत्प्रजुननं क्रियते ॥ २१ ॥

* 'संवदस्वेति'—इति च ।

† 'शम्योर्ब्रूहीति'—इति च ।

‡ 'यवित्यशीत'—इति च ।

§ '०विषुसः'—इति क ।

॥ इतोऽनन्तर मिह 'शतं ८००'—इति पाठः क-पुस्तके ।

अथ यत्पुत्रीं विस्रंसयति । योषा वै पुत्री वृषा
व्वेदो मिथुन मेवैतत्प्रजननं क्रियते । तस्माद् वेदं पुत्री
विस्रंसयति ॥ २२ ॥

सा विस्रंसयति । व्वेदोऽसि येन त्वं देव व्वेद
देवेभ्यो व्वेदोऽभवंस्तेन मुह्यं व्वेदो भूया इति यदि
यजुषा चिकीर्षेदेतेनैव कुर्यात् ॥ २३ ॥

त मा वेदेः सुस्तृणाति । योषा वै व्वेदिर्वृषा व्वेदुः
पश्चाद्वै परीत्य व्वृषा योषा मुधिद्रवति पश्चादेवैना
मेतत् परीत्य व्वृषा व्वेदेनाधिद्रावयति तस्मादा वेदेः
सुस्तृणाति ॥ २४ ॥

अथ समिष्टयजुर्जुहोति । प्राञ्चे युञ्जोऽनुसन्तिष्ठाता
ऽइत्यथ युञ्जुत्वा समिष्टयजुः पुत्रीः संयाजयेत् प्रत्यङ्मु-
ह्वैवास्येषु यज्ञः सन्तिष्ठेत् तस्माद्वा ऽएतर्हि समिष्टयजु-
र्जुहोति प्राञ्चे युञ्जोऽनुसन्तिष्ठाता ऽइति ॥ २५ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्नाम । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायते सुर्वा वै तत्ताः
सुमिष्टा भवन्ति तद्यत्तासु सुर्वासु सुमिष्टास्वथैतज्जु-
होति तुस्मात्समिष्टयजुर्नाम ॥ २६ ॥

अथ युस्मात्समिष्टयजुर्जुहोति । या वा ऽएतेन यज्ञेन
देवता ह्वयति याभ्य एषु यज्ञस्तायत ऽउप ह वै ता

ऽआसते यावन्नु समिष्टयजुर्जुहोतीदं नु नो जुह्वत्विति
ता ऽएवैतद्यथायथं व्यवसृजति यच्च यथासां चरणं तदनु
यज्ञं वा ऽएतदजीजनत युदेन मुतत तं जनयित्वा
युचास्यं प्रतिष्ठा तन्मृतिष्ठापयति तुस्मात्समिष्टयजु-
र्जुहोति ॥ २७ ॥

सु जुहोति । देवा गातुविद ऽहुति गातुविदो हि
देवा गातुं विस्वेति यज्ञं विस्वेत्येवैतदाह गातु मितेति
तदेतेन यथायथं व्यवसृजति मुनसस्पत ऽइमं देवयज्ञः
स्वाहा व्याते धा ऽहुत्ययं वै यज्ञो योऽयं पुवते तुदिमं
यज्ञः सम्भृत्यै तस्मिन् यज्ञे प्रतिष्ठापयति यज्ञेन यज्ञः
सुन्दधाति तुस्मादाह स्वाहा वाते धा ऽहुति ॥ २८ ॥

अथ बर्हिर्जुहोति । अयं वै लोको बर्हिरोषधयो बर्हि-
रस्मिन्नेवैतल्लोक ऽओषधीर्दधाति ता ऽइमा ऽअस्मिन्-
लोक* ऽओषधयः प्रतिष्ठितास्तुस्मादर्हिर्जुहोति ॥ २९ ॥

तां वा ऽअतिरिक्तां जुहोति । समिष्टयजुर्होवान्तो
यज्ञस्य युञ्जूर्जुः समिष्टयजुषोऽतिरिक्तं तुद्यदा हि
समिष्टयजुर्जुहोत्युयैताभ्यो जुहोति तुस्मादिमा ऽअति-
रिक्ता ऽअसम्मिता ओषधयः प्रजायन्ते ॥ ३० ॥

सु जुहोति । सुम्बर्हिरङ्गाः इविषा घृतेन सु

* 'ऽअस्मिन्नलोक'—इति क ।

मादित्यैर्वसुभिः सुम्नरुद्भिः स मिन्द्रो विश्वदेवेभिरङ्गान्
दिव्यं नुभो गच्छतु यत् स्वाहेति* ॥ ३१ ॥

अथ प्रणीता दक्षिणतः परीत्य निनयति । युक्ते
वा ऽऽतुद्यन्नं युदेनं तनुते स यन्नं निनयेत्पुनराहुं हवि-
मुक्तं ऽऽवु यज्ञो युजमानं प्रक्षिणीयात् तयो हु यज्ञो
युजमानं न प्रक्षिणाति तस्मात्प्रणीता दक्षिणतः
परीत्य निनयति ॥ ३२ ॥

स निनयति । कुत्वा द्विमुञ्चति सु त्वा द्विमुञ्चति
कुस्मै त्वा द्विमुञ्चति तुस्मै त्वा द्विमुञ्चति पोषायेति
तत्पुष्टिं मुत्तमां युजमानाय निराह स येनैव प्रणयति
तेन निनयति येन ह्येव योग्यं युञ्जन्ति तेन त्विमुञ्चन्ति
योक्तेण हि योग्यं युञ्जन्ति योक्तेण द्विमुञ्चन्त्यथ फली-
करणान् कपालेनाधोऽधः कृष्णाजिनमुपास्यति रुक्षसां
भागोऽसौति ॥ ३३ ॥

देवाश्च वा ऽश्वसुराश्च । उभये प्राजापत्याः पस्पृधिर
ऽऽतुस्मिन्यश्ने प्रजापतौ पितरि संवत्सुरेऽस्माकमयुम्भ-
विष्यत्यस्माकमयुम्भविष्यतीति ॥ ३४ ॥

ततो देवाः† । सर्वं यज्ञं संवृज्याथ यत्पापिष्ठं यज्ञस्य
भागधेयमासीत्तेनैनान्निरभजन्नस्मा पशोः फलीकरणै-

* 'स्वाहेति'—इति च ।

† 'देवाः'—इति च ।

ईविर्यज्ञात्सुनिर्भक्ता ऽअसन्नित्येष वै सुनिर्भक्तो यं भागिनं
निर्भुजन्त्यथ य मभागं निर्भुजन्त्येव स तावच्छसत
ऽउत हि वृशे लब्ध्वाह किं मा वभक्ष्येति स य मेवैभ्यो
देवा भाग मुकल्पयंस्तु मेवैभ्य ऽएषु एतद्भागं करोत्यथ
युद्धोऽधः कृष्णाजिन मुपास्यत्यनग्नावेवैभ्य ऽएतदन्धे
तुमसि प्रवेशयति तथो ऽएवास्तृक् पशो रुक्षसां भागो-
ऽसूत्यनग्नावन्धे तुमसि प्रवेशयति तस्मात् पशोस्तेदनीं
न कुर्वन्ति रुक्षसाः हि सु भागः* ॥ ३५ ॥ ३ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

“ते वै पत्नीः” । पत्नीसंयाजब्राह्मण मेतत्^१ । ‘ते’ वक्ष्यमाणाः
अथर्व्यादयः ‘पत्नीः’ देवानां ‘संयाजयिष्यन्तः’ देवैः सह सङ्गता
याजयिष्यन्तः । यजमानः संयजते, न यजमानेन समिज्यमानास्ते
चत्विजः संयाजयन्ति । संयाजनार्थं ‘प्रति’ यस्मादेव गार्हपत्यदेशाद्
गताः, त मेव ‘परियन्ति’ गमनप्रतिलोम आहवनीयात् परास्त
मभिमुख मायन्ति^२ । आगच्छन्तश्चेदं कुर्वन्ति—“जुहं च जुवं
चाध्वर्युरादत्ते”—इत्यादि ॥ १ ॥

* ‘भागः’—इति च ।

१—“पत्नीसंयाजेभ्यो गार्हपत्यं गच्छति”—इत्यादीनि सूत्राण्यालोच्यानि
(का० श्रौ० सू० ३. ७. १-१६.) ।

२—‘आहवनीयान्तपरस्तानभिमुख मायन्ति’—इति ठ ।

“तद्वैकोषाम्” । ‘बहिर्द्धा’ बहिरेव बहिर्द्धा, ‘यज्ञात्स्यात्’ साधनं शरीरो यज्ञः, न चाहवनीयात् प्राक् साधनं किञ्चिदस्ति, ततश्चाध्वर्युणा यज्ञाङ्गेन यज्ञशरीरं भोक्तव्यं मित्यभिप्रायः ॥ २ ॥

“जघनेनो” । गार्हपत्यं मुत्तरेणातीत्य पत्नी चापरेण । “पत्नी^१-दक्षिणपार्श्वे स्थितो यज्ञादित्यपरे^२ शाखिन आङ्गः । भसदुत्सर्गाद्यतनम्^३; ‘भसत्तः’ यथा भसदि शिरः संयोजयेत्; तस्यायुक्तं मित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

“मन्तरेणो” । ‘गार्हपत्यं मन्तरेण’ अतीत्य^४ गार्हपत्यस्य पत्न्या-स्वान्तरालेनेत्यपरे ॥ ४ ॥

“अथ पत्नीः” । “यज्ञादौ प्रजाः”—इत्यस्मिन् काले पत्नीषु संयाज्यमानासु ‘यज्ञस्य’ जघनार्द्धे मियुनं प्रजननं कृतं भवतीत्याह । प्रजापतिभावाय यज्ञसम्पादनाय युक्तः सन् सर्गस्य हेतुर्भवति । सोऽपि न च सर्वात्मना । किं तर्हि ? यदाधियज्ञिकं मियुनं तेनाग्नेन प्रजासर्गस्य साक्षात्कारणं भवति । तदाह—“यज्ञात् प्रजायमाना मियुनात् प्रजायन्ते न स्वतः, एवं च तदपि मियुनं यद्यज्ञस्यान्ते वर्त्तते, तस्मात् ‘प्रजाः प्रजायन्ते’ । स हि यज्ञपुरुषस्य जघनार्द्धभागित्यभिप्रायः । ततश्च यदेताः पत्नीः सह देवैर्यजति, ‘तदेनाः’ प्रजाः ‘एतदन्ततो यज्ञस्य’ ‘मियुनात् प्रजननात् प्रजनयति’ यस्माच्चैव मधि-यज्ञं क्रियते, ‘तस्माद्’ यज्ञानुकारिणो ‘मियुनाद्’ एव जिज्ञ-

१—‘पत्न्या’—इति ठ ।

२—‘यजेदित्यपरे’—इति ठ ।

३—‘भसदुत्सर्ग’—इति ठ ।

४—‘मुत्तरेणातीत्य’—इति झ, भ ।

दद्यात् 'प्रजननादन्ततः' जघनभावाद् 'यज्ञस्य' यज्ञकार्यपुरुषस्य
'इमाः' 'प्रजायन्ते' तस्माद्विद्यमनम्^१ ॥ ५ ॥

“चतस्रो देवताः” । ‘चतस्रः’-इति^२ । देवानां पत्न्यो यद्यपि
बह्व्यः^३, तथाप्येकैव सा हविर्भाग् देवतेत्यभिप्रायः । “द्वे-द्वे हीति ।
द्वाभ्यां देवताभ्यां मिथुनम्, अपराभ्यां मपरं मिथुनम्, ताभ्यां मपि
मिथुनाभ्यां मपरं मिथुनं मित्येतद्दर्शयति ॥ ६ ॥

“ता वा आज्यहविषः” । ‘रेत आज्यम्’ सारत्वात्, कारण-
द्रव्यत्वस्यैवैवरेत् । त एवैतदधिपञ्च ‘मिञ्चति’ प्रजार्थम् ॥ ७ ॥

“तेनोपांशु” । उपांशुचरणशब्देन सर्वं^४ होचाध्वर्यव मेव
आय्यं^५ ‘तिरः’ अन्तर्हित मप्रकाशं ‘मिथुनेन’ लिङ्गद्वयेन ‘चर्यते’
लोके । तेन यज्ञपूर्वकेन भवनीयम् ‘उपांशु’ चाप्रकाशम् । “तस्मा-
दुपांश्चित्युपसंहारः ॥ ८ ॥

“अथ सोमं” । यद्यप्याज्येनैव रेतोऽर्थः सिद्धः, तथापि देवलोक
मपि तत्सम्पाद्य मिति ‘सोमं’ यजति^६ ॥ ९ ॥

१—‘तस्मादित्यादियस्यो ठ-एतत्के न वृश्यते ।

२—“चतस्रोऽवान्तरदिशः, त एव चत्वारः पत्नीसंयाजाः”-इत्यादि-
ग्रन्थस्यैवोपरिष्ठात् (११. १. ६. २७.) द्रष्टव्यः ।

३— गिर० १२. ४. १०-११-१२-खण्डेषु व्याख्याताः ।

४—“उपांशु चरन्ति, चरणशब्दे सर्वम्”-इति का०श्रौ०सू० ३. ६. ७, ८ ।

५—‘होचाध्वर्यव मन्त्रायम् ।’-इति ठ ।

६—“यजति सोमं त्वष्टारं देवानाम्पत्नीरभिं गृह्णति मिति”-
इति का०श्रौ०सू० ३. ७. १० ।

“अथ त्वष्टारम्” । मिथुनोपपादनाय यत्र कचन पुंसि यष्टये मिथुनात् त्रिगुण एवाश्रयनीय इत्यभिप्रायः । ‘त्वष्टा’ वायुः^१ सोऽध्यात्म मवस्थितः सिक्रमात्रं ज्ञेयं ‘रेतः’ यावन्मयस्त्रीनि यस्य प्राणिनः, तावन्ति तस्य सूक्ष्मविभागानि खण्डितानि करोति । तच्चाधियज्ञानुकारेण, नान्यथेति यज्ञे ऽपि मिथुने त्वष्टा विकुर्वन् दर्शनीयः^२ । सोऽयं यच्छत इति तद्देश एवैतदित्याह ॥ १० ॥

“अथ देवानाम्यद्वीः” । “पत्नीषु वै योनाविति । पत्न्या एव ‘योनिः’ प्रजाधारणस्थानम्^३, तस्मिन्नेव ‘रेतः’ ‘प्रतिष्ठितम्’ । ‘ततः’ एव च ‘प्रजायते’ अपत्यरूपेण^४; पत्नीनां योनेरेव विहृतरेतः सप्रसूतिर्भवति । ‘तत्पत्नीष्वेव’ योनिभूतासू ‘सिक्रं रेतः’ ‘प्रतिष्ठापयति’^५ । ‘ततः’ ताभ्यः देवानाम्यद्वीभ्यः ‘प्रजायते’ सर्वः; योषितो ऽनुलक्ष्येत्यभिप्रायः^६ ॥ ११ ॥

“स यत्र देवानाम्यद्वीः” । “तत्पुरस्तान्तिरः करोति” अन्तर्द्धानं माहवनीयात् । ताभ्य एवैतत् ‘तिरः’ अन्तर्द्धानं ‘करोति’ । ‘तस्मात्’ हेतोः ‘मानुष्यः स्त्रियः’ ‘तिर इव’ ‘पुंसः’ “अन्तर्द्धानं

१— निरु० पृ. २. १०, ११, १२; १०. ३. १० खण्डेषु व्याख्यातः ।

२— “त्वष्टा रूपाणि स हि प्रभुः”—इत्यादिर्मन्त्रसंज्ञाशेषः (ऋ० स०) ।

३— ‘योनिः’ स्थानम्—इत्येव क, भ ।

४— नास्त्येतत्पदं ठ—पुस्तकादन्यत्र ।

५— पत्नीनामित्यादिः प्रतिष्ठापयतीत्यन्तो यज्ञस्तु ठ—पुस्तकेऽप्याद्यः ।

६— “प्रजायते” ताभ्यः सर्वा योषितोऽनुरक्ता इव संपुरुषं मुपासत इति किंवदन्ती न विरुद्धा—इति ठ ।

येनादर्शनं मिच्छति”-इत्यपादानात्पञ्चमी^१—‘पुंसः’-इति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’, पुंसः अदृश्यमाना^२ ‘जिघत्सन्ति’ भक्षयितुं मिच्छन्ति । ‘याः इव’-इत्यनुकारः । याः पुंसः पुरो जिघत्सन्त्यग्नन्ति स्त्रियः, ‘ताः इव’ । अस्माद्यज्ञानुकारात् ‘इत्याह याज्ञवल्क्यः’ । चुद्र-योषितस्तु पुंसः समञ्च मयन्तेऽग्नन्ति^३, तथैवातो ऽनुकारादित्यभि-प्रायः ॥ १२ ॥

“अथाग्निं गृहपतिं” । ‘अयं लोकोऽग्निः’ गृहपतिः । गार्हपत्यो हि गृहपतिः; “अयं मग्निर्गार्हपत्यः”-इतिवचनात्; गार्हपत्यश्चायं लोकः । ततश्च यत् ‘अग्निं गृहपतिं यजति’ तत् ‘इमं लोकम्’ लोकोपलक्षिते देशे ‘प्रजाः प्रजनयति’ । ततश्च यज्ञानुकारेण तथैव ‘ताः प्रजायन्ते’ ॥ १३ ॥

“तदिडान्तं” । इडान्तवत् ‘इडान्तं’ । ‘इडान्तं’ यजमानान् मित्यभिप्राये, तत् इडा पत्नीसंयोजेषु विधीयते । तस्यास्य पूर्वोक्त एव विधिः । अथवादेऽपि च पूर्वोक्त एवेति नोक्तः । तस्माद्यज्ञेऽव-कल्पयेत्यादि यथैव हि देवेष्विडावकृप्ता, तथा स्त्रौष्वपि देवेष्वि-त्यभिप्रायः । “न ह्यत्र परिधयः”-इत्यादिस्तु इडाया अन्तले-र्धवाद् । तत्राभिप्रायः । अत्रापि पत्नीयज्ञे । यथैव इडा देवयज्ञे भवन्त्येवं सूक्तवाक-ग्रंथुवाकाभ्यां नपि भवितव्यं मित्यत्र आह—“न

१— पा० सू० १. ४. २८ ।

२— “‘करोति’ अन्तर्ज्ञानेनादर्शनं मिच्छति । ‘पुंसः अन्तर्हिता’ पुंसश्चादृश्यमाना (पुंसश्च दृश्यमाना C.)”-इति ड ।

३— ‘मयन्ते नाग्नन्ति’-इति ठ ।

ह्यत्र परिधयो भवन्तीति । परिधिप्रस्तरसम्बन्धौ सूक्तवाक-शंयुवाकौ तदभावेऽनुपपन्नावित्यभिप्रायः । ननु च प्रस्तरप्रहरणेन यजमानः स्वगाकृतो देवयज्ञः, अत्रापि यज्ञे पत्नी तथा स्वगाकर्त्तव्या ; इतरथा तु स्वर्गास्त्रोकात्मान्तरितैव स्यात् ? इत्यत आह— “प्रस्तरेणेति । प्रस्तरकरणे ‘इयसितं ह कुर्यात्’ ‘इयस्’-शब्दोऽवसानवचनः कणादिषु^१ पद्यते । अवसन्न^२ मवसादं पत्न्याः कुर्याद् ;— यजमाने गच्छति स्वर्गं स्त्रोकं पत्नी न गता, अत्रैवावसन्ना सा, अधुना यातीत्येतत्कुर्याद् ; न च युक्तम् ; पतिं ह्यनु च जायेत्यभिप्रायः ॥ १४ ॥

“स यदि प्रस्तरस्य” । ‘प्रस्तरस्य’ ‘रूपं’ प्रतिनिधिं ‘कुर्यात्’, अध्वर्युणा ततः “यथैवाद् इति । स्त्रेनैव महिम्ना यजमानवत् तां ‘स्वगाकरोति’ नाभिदग्ना मानयतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

“स यदि” । प्रसन्ना ॥ १६ ॥

“अथाग्नीदाह” । स प्रस्तररूपवचनात् सूक्तवाको मा प्रापदित्याह— “अथाग्नीदाहेति । यावदुक्तं सेव भवति ; प्रेषसामर्थ्यात् ; न सूक्तवाक माह ॥ १७ ॥

“अथाह संवदस्व” । प्रसन्ना ॥ १८ ॥

“अथ जुह्वं च सुवं च” । “सम्यग्ज्ञातीति” । होतुं तस्य

१— ग. पा. इ. १. २७ (३४.) ।

२— ‘अवसान’—इति ठ ।

३— तत्र मन्त्रः—वा० सं० २. २०. १ ।

माज्यम्; न तु चरुवत्^१ तृणस्याहुतिकरणार्थत्वम् । किं कार-
णम्? ‘अद एव’ तृण मध्वर्युः ‘आहुतिं करोति’ । ‘यत्’ तत्
‘अनक्ति’ अयं जुहु मित्यादि । किमर्थञ्च जुहुञ्च सम्यग्गृह्णाति,
कथं नाम? ‘आहुतिर्भूत्वा’ इदं माज्यं ‘देवलोकं गच्छादिति’ ॥ १८ ॥

“स वा अग्नये” । ‘अग्नौतमः’ भोक्तृतमः^२ । ‘अनमीवम्’ अमीवा
व्याधिः, स यस्य कार्यतया नास्ति, तदनमीवम् । ‘आत्मनि’ अग्नौ;
दक्षिणाग्निहोमादिशाखान्तरात् ॥ २० ॥

“अथ वेदं”^३ । विसंसनं सुपन्यस्त मेव, अर्थवादस्तु “यद्धि युक्तं
न विमुच्यते प्र तद्ब्रूते”—इति^४ गम्यमान एवेति नोक्तः । पत्न्यास्तु
कर्तृत्वैर्वादादं वक्ष्यति— “अथ यत् पत्नी विसृज्यति”—इति^५,
अधुना विसंसनप्रसङ्गादुत्पत्तिविनियोगौ वेदस्याह । तत्रोत्पत्ति-
स्तावद् “योषा वै वेदिरिति । विनियोगः— ‘अथ यत्’ ‘एनेन’
वेदेन यज्ञे किञ्चित् ‘उपाश्रमते’ उपगृह्णाति, गृहीत मपि सत्
‘उपचर्याय’ उपकाराय सुगृहीतत्वात् यद् गृह्णाति; यत्
‘मिथुनं क्रियते’; उपयाह्यस्य च वेदस्य वेत्युपग्रहणे विनियोगः ।
स च एकद्रव्ये इत्येतन्मिथुनवचनादेव गम्यते; नैकद्रव्ये हि कर्मणि

१— नाख्येत्यदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— महौघरक्तं माष्यञ्चेह द्रव्यम् (वा० सं० २. २०. १.) ।

३— “पत्नी वेदं प्रमुञ्चति वेदोऽसौति”—इति का० श्रौ० सू० ३. ७. १ ।

मन्त्रस्तु वा० सं० २. २१. १ ।

४— उपरिष्ठाद् (६. ७. ४. ८.) द्रव्यम् ।

५— अतुपद मेव २२ कण्डिकायाम् ।

(अनावृत्तौ^१) तेषां यत्सोक्तान्योन्यं मिव मिथुनं सिद्धम् । तदपि साज्ये कर्मणि संस्ववहोमादौ वेदेनोपग्रहणम्, न सर्वचेत्येतच्छा-
खान्तरात् ॥ २१ ॥

“अथ यत् पत्नी” । प्रसन्ना ॥ २२ ॥

“सा विस्वसयति” । ‘यदि यजुषा’ कर्तुं मिच्छेदिति । ‘यदि’-
शब्दात् पाचिकं वेदस्य यजुषा करणं मिति गम्यते । अथ यजुषा
करणचिकीर्षानुपपत्तेतिसामर्थ्यात् पतिः कुर्यादिति । तच्च करणं
मासाद्याज्यनिर्वापकाले चिकीर्षति । कः पुनः कुर्याद् ? यजमानः ;
शाखान्तरात्, “मन्त्रं भूयाः”-इति^२ मन्त्रलिङ्गाच्च^३ ॥ २२ ॥

“त मा वेदेः” । ‘आङ्’ अत्राभिविधौ, संस्तुर्यते वेदिं व्याधेति ।
“योषा वै वेदिर्दृष्टा वेदः”-इतिशेषात् । वेदिं संस्तृणाति^४ । समा-
ख्यानादध्वर्युः ; हौत्रे तु विशेषवचनाद्धोता संस्तृणाति ॥ २४ ॥

“अथ समिष्टयजुः” । प्रसन्नास्तत्तः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

“अथ बर्हिः” । ‘अयं वै लोको बर्हिः’ “दृष्टि दृष्टि दृष्टौ”

१— नैतत् पदं ठ-पुस्तकादन्यत्र ।

२— वा० सं० २. २०. १ मन्त्रपाठो द्रष्टव्यः ।

३— ‘इतिवचनादाशौर्योऽङः’-इति क, भ ।

४— “स्तृणात्यावेदेः”-इति का० औ० सू० ३. ७. ३ ।

५— शास्त्रायने तूत्तरेण गार्हपत्य मा बर्हिषस्तौर्वेति (१. १५. १५.) ।

६— का० औ० सू० ३. ८. ४ । तत्र मन्त्रः— वा० सं० २. २१. १ ।

समिष्टयजुरिति कर्मणः सञ्ज्ञा । वातश्चात्र देवता ; ‘खाद्या
वाते घाः’-इति (वा० सं० २. २१. १.) मन्त्रलिङ्गात् ।

७— का० औ० सू० ३. ८. ५ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २२. १ ।

परिच्छिद्योऽयं लोकोः । ततः कियदेतद्वर्हिःशब्दवाच्यता च ओषधि-
वाच्यता च ? बर्हिःशब्दवाच्याग्नेन तद् 'बर्हिरयं लोकः' तस्यापि
बर्हिःशब्दकत्वात्, ओषधित्वाग्नेन तत्सर्वाः 'ओषधयः' । ततश्च यद्
'बर्हिः' अधियज्ञं 'जुहोति', तत् 'एतस्मिन्ने' 'ओषधीः' बर्हिष
ओषध्यात्मकत्वात् 'दधाति'; तच्चेदं तथैव दृश्यते ॥ २८ ॥

“तां वा अतिरिक्तां” । बर्हिराहुतिं यज्ञात् 'अतिरिक्तां जुहोति' ।
कथम् ? 'समिष्टयजुर्होर्वान्तो यज्ञस्य'; तद्धि देवताविसर्जनार्थं
मित्यभिप्रायः^१ । ततश्च या 'ऊर्द्धं समिष्टयजुषः' सातिरिक्ता, तन्नासु
गतासु च देवतासु । 'यदा हि' । 'हि'-शब्दः 'स'-शब्दार्थः; यदा च
'समिष्टयजुर्जुहोति', 'अथ' अनन्तरम् 'एताभ्यः' ओषधिभ्यः ।
“तादर्थ्यं चतुर्थी” ओषधयोऽस्मिन्लोके कथं नाम भविष्यन्तीत्येव
मर्थं 'जुहोति' ॥ ३० ॥

“स जुहोति” । प्रसम्भा ॥ ३१ ॥

“अथ प्रणीताः” । अध्वर्युरुत्तरपाश्याद् दक्षिणपाश्र्वं वेदेः

१— 'परिच्छिद्यो'—इति ठ ।

२— समिष्टयजुर्होर्मेनैव यज्ञसमाप्तिः । अत एतत् प्रतिपत्तिकर्मेत्युच्यते ।
अथेहोपरिच्छादाहुतिपरिगणनानुसारतः सामिधेनोसङ्ख्या चेत्यं
श्रुतम्— “ताः पञ्चदश सामिधेन्यः । द्वावाघारौ पञ्च प्रयाजा
इडा त्रयोऽनुयाजाः सृक्तावाकश्च श्रंयोर्वाकश्च तास्त्रयोदशाहुतयो
ऽथ यदेवादः पत्नौसंयजेषु सम्प्राज्ज्वाति समिष्टयजुश्च ताः पञ्च-
दशाहुतयः”—इत्यादि ११. २. ६. ५, ६ ।

३— पा० २. ३. १३ सू० १ वा० ।

४— अथ मन्त्रः— वा० सं० २. २२. १ ।

५— प्रणीताः = आपः । (१२. ५. २. ७.) प्रणीताप्रणयनं वक्ष्यति ।

(आहवनीयं प्रदक्षिणतो^१) गत्वा स्नदेग्रेऽवस्थिता एव 'प्रणीताः'
'निनयति' नीचैर्नयति, भूमौ पर्यस्यतीत्यर्थः । “युक्ते वा इति
निनयनार्थवादः । “दक्षिणत इत्येतस्यै तु “तथा ह्युदग् भवती-
त्यर्थवादं वक्ष्यति^२ । ‘पराङ्’ अनावृत्तौ ‘यज्ञो यजमानं प्रक्षि-
णीयात्’ “चि हिंसायाम्^३” हिंसात् । ‘तथा’ नीयमानासु प्रणी-
तासु ‘न प्रक्षिणाति’ न हिनस्ति ॥ ३२ ॥

“स निनयति^४” । “तत्पुष्टिं मुत्तमा मिति । पुष्टेर्हेतुरापः,
तासु निरस्यमानासु मा भूत् पुष्टेर्भिरासस्तेन पुष्टिं निराह-
“उत्तमा मिति । आध्वर्यवस्थान्ते इत्यर्थः । आध्वर्यवे शिष्टम्, तच्च
रक्षोभिरासप्रधानयागादिः ततश्च निनयनं सेवाध्वर्यार्थज्ञे उक्तं
मित्यभिप्रायः^५ । “स येनैव प्रणयतीति । “कस्त्वित्येताभिरनिरुक्ता-
भिर्याज्ञतिभिरित्यभिप्रायः । “अथ फलीकरणान् कपालेनाधोऽधः” ।
फलीक्रियन्ते तण्डुला एभिरिति फलीकरणाः अङ्गीभवन्ति तण्डुल-
निष्पत्तौ । “अभूततद्भावे^६”, “ह्यभ्वस्तियोगे सम्पद्यकर्त्तरि च्चिः^७” ।
‘फलीकरणान्’ तण्डुलादीन् ‘उपास्यति’ उत्तिष्ठपति उत्क्रे ।
‘कपालेन’ मध्येन प्रथमं नातिक्रामेदिति ‘अधोऽधः’ अधस्तात्

१— ठ—एस्तक्ते त्वेष पाठोऽधिकः ।

२— इत उत्तरस्मिन्नेव ब्राह्मणे (१ क०) ।

३— सा० प० २८ धा० ।

४— का० औ० सू० २५. ७. २७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. १ ।

५— सन्त्यत्रापाठ्यकल्पाः पाठभेदाः ।

६— पा० ५. ४. ५० सू० १ वा० ।

७— पा० सू० ५. ४. ५० ।

नातिदूरे । ‘लक्ष्णाजिनम्’-इति, ‘अधोऽध इत्येतद्योगनिमित्ता
द्वितीया’; लक्ष्णाजिनस्थाधस्तात्, समीप इत्यर्थः ॥ ३२ ॥

“देवाश्च वै” । प्रसन्ना ॥ ३४ ॥

“ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यम्, ‘संवृज्य’ समाप्ति-
पूर्वं संवृज्य १ । “अथेति । ‘अथ’ अनन्तरम् । ‘भागधेयं’ भाग एव
भागधेयम्; स्वार्थिको धेयः २ । ‘तेन’ भागधेयेन पापिष्ठेन ‘एनान्’
असुरान् ‘निरभजन्’ निर्भक्तवन्तः, वहिर्यज्ञात् हतवन्तः । केन,
कस्मात् ? आह— “अस्त्रा, पशोः” । असृक्शब्दस्य अस्त्रादेशः ३ ।
‘अस्त्रा’ लोहितेन ‘पशोः’ ‘निरभजन्’ । ‘फलीकरणैः’ पाण्डुरभागेः
‘हविर्यज्ञात्’ निर्भजन्तोऽभूवन् । ‘एष सुनिर्भक्तः’ ‘भागिनं’ स्वल्पभागे-
नापि भक्तम्, ‘अभागं’ भाग मदत्वा यं ‘निर्भजन्ति’ ४ । ‘सः’ भागी
प्रथमम् ‘शंसते’ एव, ‘उत’ अपि अबलो हि बलवतां वशे भवति ।
‘लब्ध्वा’ आसाद्य ‘आह’ ब्रूते—कुतश्चित्कालपर्यायात् ‘किं’ त्वं ‘मा’
मां ‘बभूव्य’, मनसि किं मद्भ्यं त्वया दत्त मित्यर्थः । ‘यं भागम्’
‘एभ्यः’ रक्षोभ्यः ‘देवाः’ ‘अकल्पयन्’ कल्पितवन्तः, समीपे प्रशि-
पन्ति, अग्निहोत्रे ‘अन्धे तमसि’ ‘प्रवेशयति’, ‘तथा’ ‘पशोः’ असृक्

१— पा० २. ३. २ सू० ३ वा० द्रष्टव्यम् ।

२— का० औ० सू० ३. २. ७ । मन्त्रस्तु वा० सं० २. २३. २ ।

३— “ततो देवाः” । ‘सर्वं यज्ञं’ हविर्यज्ञाख्यं संवृज्यं कृत्वा’-इति ठ ।

४— “भागरूपनामभ्यो धेयः”-इति पा० ६. ४. ३६ सू० २ वा० ।

५— पा० सू० ६. १. ६३ ।

६— “‘अभागं’ भागहीनं ‘निर्भजन्ति’ ”-इति ठ ।

अपि । “तस्मादिति । तेदनीकरणाभावेन रक्षोभागः । तेदनी-
करणेन लोहितं^१ सिद्धम् ॥ ३५ ॥ ३९ [८. २.] ॥

श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमादित्यभूपतेः ।

धर्माध्यक्षो हरिस्वामी व्याख्येयस्तपश्रुतिम् ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये हविर्यज्ञेषु

नवमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

१—‘तेदनी (तेमनी A. C.) लोहितम्’—इति ठ । तेदनीशब्दोऽत्र पुनः
ओष्यति १३. ५. ३. ८; अन्यत्रान्यत्र च, तथाहि वा० सं० २५. २, अथ०
सं० २०. १३१. ११, ता० ब्रा० २१. ४, साङ्ख्य. गृ. ६. १२. १२. ‘तेमनं
तु लिखानम्’—इत्यमरः २. ८. ४४ ।

२—अत्र पद्धतिः । होता वेद मादाय, अध्वर्युर्जुह्वं सुवच्चादाय, अग्नी-
दाज्यस्थाली मादाय, आग्नीध्रप्रथमाः पत्नीसंयोजान् कर्तुं गार्हपत्यं प्रति
गच्छन्ति । तत्राध्वर्युर्गार्हपत्यदक्षिणाग्नी अन्तरेण गत्वा पत्न्या अग्रे गार्हपत्यस्य
दक्षिणत ईशानाभिमुखः, गार्हपत्यस्य पश्चाद्धोता ऊर्ध्वजानुः, तदुत्तरतो-
ऽग्नीदक्षिणाभिमुख इत्येवं सर्वे उपविशन्ति । ततोऽध्वर्युर्वेदं गृहीत्वा क्रमेण
‘सोमायाजुब्रूहि’, ‘त्वष्ट्रेऽनुब्रूहि’, ‘देवानाम्पत्नीभ्योऽनुब्रूहि’, ‘अग्नये गृह-
पतयेऽनुब्रूहि’—इत्युक्त्वा जुह्वां चतुर्द्वितीया मास्यं गृहीत्वा, आश्राव्य, क्रमेण
‘सोमं यज’—इत्यादिकं माह । तथा ‘इदं सोमाय’—इत्यादित्यागच्छ ।
ततः सर्वेषां मिढाभागभक्षणम्, मार्जनम्, लणप्रहरणम्, आत्मोपस्पर्शनम्,
अग्नीदध्वर्योः संवादः, संखवहोमः, गार्हपत्यं परीत्योत्तरहोमद्वयम्, पत्न्या

सुस्थिते यज्ञे । दक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं निन-
यति तथा ह्युदग् भवति तस्मादक्षिणतः परीत्य पूर्णपात्रं
निनयति देवलोके मेऽप्यसदिति वै यजते यो युजते सो
ऽस्यैष यज्ञो देवलोके मेवाभिप्रैति तुदनुचौ दुक्षिणा यां
दुदाति सैति दुक्षिणा मन्वारुभ्य युजमानः ॥ १ ॥

सु ऽणु देवयानो वा पितृयानो वा पुन्याः । तुदु-
भयतोऽग्निशिखे समोषन्त्यौ तिष्ठतः प्रति तु मोषतो युः
प्रत्युष्योऽत्यु तुः सृजेते यो ऽतिसृज्यः शान्तिरापस्तदेतु
मेवैतत्पुन्यानः शमयति ॥ २ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णः सर्वेणैवैन मेतु-
च्छमयति सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैन
मेतदुव्यवच्छिन्नेन शमयति ॥ ३ ॥

यद्वै पूर्णपात्रं निनयति । यद्वै यज्ञस्य मिथ्या

वेदयोक्तयोर्विमुच्यनम्, होतुर्वेदयोक्तपरिषिञ्चनम्, गार्हपत्यस्योत्तरत आरभ्य
वेदेः पूर्वान्तं यावत् वेददृष्टपरिस्तरणञ्चेति पत्नीसंयाजसङ्केपः ॥

ततोऽध्वर्युर्धौव मान्यं विनाप्य, बर्हिषः सकाशात् कुशमुष्टिं सखे पाशौ
गृह्णीत्वा, ऊर्ध्वस्तिष्ठन्, सततं ध्रुवयैव समिष्टयजुर्जुहोति । ततो दर्भमुष्टे-
रनुप्रहरणम्, बर्हिर्होमश्च । ततो वेदिमध्ये उदष्टमुख उपविष्टः प्रथीता
जिनयति । ततः फलीकरणानन्तरं स्थापितान् कणान् प्रथमकपाले निधाय,
सखेनोत्तरस्योपरि कृष्णाजिनं धारयन्, कृष्णाजिनस्याधस्तादुत्करे कपालेनैव
कणान् प्रास्यति, तत उदकोपस्यर्ष इति समिष्टयजुःसङ्केपः ॥

क्रियते व्यस्य तद्वहन्ति क्षणवन्ति* । शान्तिरुपस्तुदङ्घ्रिः
शान्त्या शमयति तदङ्घ्रिः सुन्दधाति ॥ ४ ॥

पूर्णं निनयति । सर्वं वै पूर्णं सुर्वेणैवैतत्सुन्दधाति
सुन्तत मुव्यवच्छिन्नं निनयति सुन्ततेनैवैतदुव्यवच्छिन्नेन
सुन्दधाति ॥ ५ ॥

तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति । सं वर्चसा पयसा सुन्त-
नूभिरुगन्महि मनसा सुः शिवेन त्वष्टा सुदुषो विदधातु
रायोऽनुमार्तुं तन्नो यद्विलिष्ट मिति यद्विष्टं तत्सुन्द-
धाति ॥ ६ ॥

अथ मुखं मुपस्पृशते । इयं तद्यस्मान्मुखं मुपस्पृशते
ऽमृतं वा ऽश्रूपो ऽमृतेनैवैतत्सुः स्पृशत ऽतदु चैवै-
तत्कुर्मात्मन् कुरुते तस्मान्मुखं मुपस्पृशते ॥ ७ ॥

अथ विष्णुक्रमान् क्रमते । देवान्वा ऽएषु प्रीणाति
यो युजत ऽएतेन यज्ञेनऽर्गिरिव त्वद्यजुर्भिरिव त्वदाहु-
तिभिरिव त्वत्सु देवान् प्रीत्वा तेष्वपित्वी भवति
तेष्वपित्वी भूत्वा तानेवाभिप्रुक्रामति ॥ ८ ॥

यद्वेव विष्णुक्रमान् क्रमते । यज्ञो वै विष्णुः सु
देवेभ्य इमां विक्रान्तिं विचक्रमे यैषा मियं विक्रान्ति-

* 'क्षणवन्ति'— इति च ।

रिदु मेव प्रथमेन पदेन पस्पाराथेदु मन्तरिक्षं द्विती-
येन दिव मुत्तमेनैताम्बेवैषु ऽएतस्मै विष्णुर्यज्ञो विक्रान्तिं
विक्रमते तस्माद्विष्णुक्रमान् क्रमते तद्वा ऽइतु एव
पराचीनं भूयिष्ठा ऽइव क्रमन्ते ॥ ९ ॥

तदु तत्पृथिव्यां विष्णुर्यक्रःस्त । गायत्रेण छन्दसा
ततो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि यं च वयं द्विष्मोऽन्त-
रिक्षे विष्णुर्यक्रःस्त चैष्टुमेन छन्दसा ततो निर्भक्तो
योऽस्मान् हेष्टि युञ्च वयं द्विष्मो दिवि विष्णुर्यक्रःस्त
जागतेन छन्दसा ततो निर्भक्तो योऽस्मान् हेष्टि युञ्च
वयं द्विष्म ऽइत्येव मिमांश्लोकान्समारुह्याथैषा गुति-
रेषा प्रतिष्ठा यु ऽएष तपति तस्य ये रश्मयस्ते सुकृतो-
ऽथ यत्पुरं भाः प्रजापतिर्वा सु स्वर्गो वा लोकस्तु देव
मिमांश्लोकान्समारुह्याथैतां गुति मेतां प्रतिष्ठां गच्छति
परस्तात् त्वेवार्वाङ् क्रमेत यु ऽइतोऽनुशासनं चिकीर्षेद्
द्वयं तद्यस्मात्परस्तादर्वाङ् क्रमेत* ॥ १० ॥

अपसरणतो ह वा ऽश्रुग्रे देवा जुयन्तोऽजयन् । दिव
मेवाग्रेऽथेदु मन्तरिक्ष मथेतोऽनपसरणात्सपत्नाननुदन्त
तथो ऽएवैषु एतदपसरणतु ऽएवाग्रे जुयन् जयति† दिव

* 'क्रमते'—इति च ।

† 'जुयं जयति'—इति क, 'जुयन्नयति'—इति घ ।

मेवाग्रेऽथेदु मन्तरिक्षं मयेतोऽनपसरणात्सपुत्रान्मुदत
ऽइयं वै पृथिवी प्रतिष्ठा तदस्या मेवैतन्प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति ॥ ११ ॥

तदु तुद्विवि विष्णुर्व्यक्रःस्त । जागतेन छन्दसा तुतो
निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च द्वयं द्विष्मोऽन्तरिक्षे विष्णु-
र्व्यक्रःस्त वैष्टुमेन छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि
युञ्च द्वयं द्विष्मः पृथिव्यां विष्णुर्व्यक्रःस्त गायत्रेण
छन्दसा तुतो निर्भक्तो योऽस्मान् द्वेष्टि युञ्च वयं
द्विष्मोऽस्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया ऽइत्यस्याः ह्रीदः सर्वं
मन्नाद्यं प्रतिष्ठितं तस्मादाहास्मादुन्नादस्यै प्रतिष्ठाया
ऽइति ॥ १२ ॥

अथ प्राङ् प्रेक्षते । प्राची हि देवानां दिक् तस्मात्
प्राङ् प्रेक्षते ॥ १३ ॥

स प्रेक्षते । अगन्तु स्वरिति देवा वै स्वरगन्त
देवानित्येवैतदाह सं ज्योतिषाभूमेति सं देवैरभूमे-
त्येवैतदाह ॥ १४ ॥

अथ सूर्यं मुदीक्षते । सैषा गतिरेषा प्रतिष्ठा तदेतां
गतिं मेतां प्रतिष्ठां गच्छति तस्मात् सूर्यं मुदी-
क्षते ॥ १५ ॥

स ऽउदीक्षते । स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मिरित्येष वै

श्रेष्ठो रश्मिर्यत्सूर्यस्तुस्मादाह स्वयम्भूरसि श्रेष्ठो रश्मि-
रिति ब्रह्मोदा ऽअसि वृक्षो मे देहीति त्वेवाहुं ब्रवी-
मीति ह स्माह याज्ञवल्क्यस्तुद्धेव ब्राह्मणेनैष्टव्यं युद्
ब्रह्मवर्चसौ स्यादित्युतो ह स्माहौपोदितेयु ऽएष वाव
मुह्यं गा दास्यति गोदा गा मे देहीत्येवं यं कामं
कामयते सोऽस्मै कामः समृद्धते ॥ १६ ॥

अथावर्त्तते । सूर्यस्यावृत मन्वावर्त्त ऽइति तुदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ १७ ॥

अथ गार्हपत्य मुपतिष्ठते । द्वयं तद्यस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते गृहा वै गार्हपत्यो गृहा वै प्रतिष्ठा तुद् गृहेष्टे-
वैतुप्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति यावद्देवास्येह मानुष
मायुस्तस्मा ऽएवैतदुपतिष्ठते तस्माद्गार्हपत्य मुप-
तिष्ठते ॥ १८ ॥

स ऽउपतिष्ठते । अग्ने गृहपते सुगृहपतिस्त्वयामेऽहुं
गृहपतिना भूयासः सुगृहपतिस्त्वं मुयामे गृहपतिना
भूया ऽइति नात्र तिरोहित मिवास्त्यस्यूरि गौ गार्ह-
पत्यानि सन्वित्युनार्त्तानि नौ गार्हपत्यानि सन्वित्येवै-
तदाह शतः हिमा इति शतं वर्षाणि जीव्यास

* 'मन्वावर्त्तते'— इति घ ।

मित्येवैतदाह तदुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रियेतापि हि भूयांसि
शताद्वर्षेभ्यः पुरुषो जीवति तस्मादुप्येतद् ब्रुवन्नाद्रि-
येत ॥ १९ ॥

अथावर्त्तते । स्वर्यस्यावृत मन्वावर्त्त इति तदेतां गुति
मेतां प्रतिष्ठां गुत्वैतस्यैवावृत मन्वावर्त्तते* ॥ २० ॥

अथ पुत्रस्य नाम गृह्णाति । इदं मेऽयं वीर्यं पुत्रो-
ऽनुसन्तनवदिति यदि पुत्रो न स्यादुप्यात्मन एव नाम
गृह्णीयात् ॥ २१ ॥

अथाहवनीय मुपतिष्ठते । प्राञ्चे युञ्जोऽनुसन्ति-
ष्ठाता इति तूष्णीं मुपतिष्ठते† ॥ २२ ॥

अथ व्रतं व्विस्तृजेत । इदं महं यु एवास्मि सोऽस्मीत्यु-
मानुष इव वा एतद् भवति यद् व्रतमुपैति न हि
तदवकुल्पते यद् ब्रूयादिद् महं सत्यादुन्त मुपैमीति
तदु खलु पुनर्मानुषो भवति तस्मादिद् महं यु एवास्मि
सोऽस्मीत्येवं व्रतं व्विस्तृजेत ॥ २३ ॥ ४ ॥

॥ इति सप्तमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६०. ३.] ॥

“संस्थिते यज्ञे” । याजमानकर्माभिधायि ब्राह्मण मेतत् ।
‘दक्षिणतः परीत्य’ अध्वर्युः ‘निनयति’ । ‘हि’ यतः, ‘तथा’ छते
‘उदक् भवति’, परीत्येयुक्ते दक्षिणादागत्वा निनयनायोदगागमनं

* ‘मन्वावर्त्तते’-इति क, घ । † ‘मुपतिष्ठते’-इति क ।

भवति । छदपात्रनिनयनस्यानुवादो न सर्वतो विधिः । कुतः ? “अथ विष्णुक्रमान् क्रमते”-इति^१ परतः ‘अथ’-शब्देनामन्तर्यवचनं संयुज्य पदार्थान्तराणां विधानात् । तथा ह्युदगित्ययं दक्षिणतः परीत्ये-
त्यर्थवादोऽयम् । पूर्णनिनयने “देवल्लोके मेऽप्यादि । अयं यज्ञः
‘असत्’ भवतु । एव मयं यजमानो ‘यजते’ ; ‘यो यजते, स यज्ञोऽस्य
(यजमानस्य) देवल्लोक मेवाभिप्रेति’ । मां संस्कृतवानसौ, अतो मया
प्रत्युपकरणीय मित्यभिप्रायः । ‘तदनुचीः’ । दक्षतेः समृद्ध्यर्थस्य^२
‘दक्षिणा’ रूपम् । यज्ञसमृद्धयर्थं यज्ञ मनु विलम्बा दक्षिणैति ।
‘दक्षिणा मन्वारभ्य’ । सा हि परिक्रयार्था ; अत्विङ्निष्पादिता
परिक्रीयते, यथान्यत्रापि परिक्रयसम्बद्धः परिक्रमेता, एव
मत्रापि ॥ १ ॥^३

“स एष देवयानः” । आत्मयानिनास्तस्य कुणपादिमोक्षप्राप्तेः

१— इहैवोपरिष्ठादष्टमकाण्डिका प्रकृत्या (६१८ पृ० १३ पं०) ।

२— भा० आ० ६०६ धा० ।

३— ठ-पुस्तके त्विद मेव हरिस्वामिहृतं भाष्य मिहान्यथा दृश्यते ।
तद्यथा— “संस्थिते समाप्ते यज्ञे पूर्णपात्रासादितं जलं निनयति ;
अर्थादध्वर्युर्यजमानाङ्गलौ । यजमानोऽपि तदङ्गलिना प्रतिगृह्णा-
तीति वक्ष्यति । यो दर्शपूर्णमासात्मना यजते, मम यज्ञोऽयं देव-
लोकेऽपि असत् । लेट् लिङर्थे, स्यादित्यर्थः । एष यज्ञोऽस्य देव-
लोक मेव अभिमुख्येन एति । तस्मादन्वगच्छनशीला मन्वाह्वार्य-
जक्ष्यशीलां यां दक्षिणां ददाति, सा देवल्लोकमेति । ततो दक्षिणां
समृद्धिरूपं मन्वारभ्य यजमानो देवल्लोक मेत्येव ॥ १ ॥”-इति ।

देवयाजिनः पितृलोकः पन्थाः । एवञ्च केवलकर्मिणः पुनरावृत्ति-
 दर्शिता ; यतस्त्वत्राय मेव 'अन्वावर्त्तते'-इत्युपसंहारः^१ । “अपि हि
 न ऋषेर्वचः श्रुतम्—वे सृती अष्टृणवं पितृणा मित्युपक्रम्य, ज्ञान-
 समुच्चितकर्मिणः पुनरावृत्तिदर्शिता—“ते य एव मेतद्दिदुः”-इत्या-
 दिना^२ । ‘वा’-शब्दो व्यवस्थितः । ‘तदुभयतः’ ‘अग्निशिखे’ ‘अग्निज्वाले
 ‘ओषन्धौ’ भस्मसात् कुर्वन्धौ ‘सन्निष्ठतः’ । दहनात् मुक्तिरित्यर्थः ।
 ज्ञानमहकारिकर्मकारौ यजमानः ‘अतिसृज्यः’ । ज्ञानिनश्चोष्णं
 पन्थानञ्च उष्णग्रमनसमर्थाभिरङ्गिः ग्रमयति । ग्रान्तिसाधनं ‘ग्रान्तिः’,
 ज्ञानसमुच्चितकर्मफलमलचाक्षकं भवतीति सम्यक्तम् । केवलस्य स्वर्गादि-
 फलं तु कार्यारम्भादौपचारिक मिति (मां कोकिलग्रहेणैव गच्छ-
 न्तीति यतस्तेऽतः किं [?]) यदि फलभोगाय देवलोकं यजमानो
 याति, स देव एव । स एष देवफलभोगार्थं देवानेति ; “देवो
 भूत्वा देवान्येतीतिवचनात् । पितृञ्च केवलात्कर्मणः । ‘तदुभयतः’
 तत्र उभयतः, उभयोरपि मार्गयोः ‘अग्निशिखे’ सूर्यरश्मयः ‘ओषतः’
 दहतः । योऽहतस्तस्य, त मोषतः ; यस्तु कृतनियतकर्मा, त
 मतिसृजतः । परन्वनेन पूर्णसेवेन ग्रान्ते जाते ‘यः’ ‘प्रत्युष्यः’, “उष-
 दाहे” प्रतिदहनार्हः, ‘तं’ ‘प्रत्योषतः’ प्रतिदहतः । यथा दर्शित-
 यज्ञादावेष एवाग्निसंयोगो निमित्त मिति, एवं तदपि ते प्रदीप्ते
 दहतः । ‘अतिसृजेते’ अतिसर्जनं विसर्जनम् ॥ २ ॥

१— इहैव विंशकण्डिकान्ते द्रष्टव्यम् (६२२ पृ० ५ पं०) ।

२— इहैवान्यकाण्डे ७प्र० २ब्रा० ४—१६क० (१४.६. १. ४—१६.) ।

३— एष च पाठो ज-ज-पुस्तकयोः । ४— आ० प० ६६७ धा० ।

“पूर्णं” । अपां पूर्णम्; ‘शान्तिरापः’-इतिवचनात्^१ । उदंकस्य
एवं तावदाधिदैविकं निनयनस्य प्रयोजनम्^२ ॥ ३ ॥

अधियुञ्जं दर्शयन्नाह—“यदेवेति । ‘यदै मिथ्या क्रियते यज्ञस्य’
अकरणं मन्यथाकरणञ्च, ‘तद विवृहन्ति’ व्यर्थं कुर्वन्ति यज्ञी-
यापः, ‘क्षणवन्ति’ “क्षणं हिंसायाम्”^३; हिंसन्ति, दुःखायन्ती-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥^४

१— इहैव पुरस्तात् (६१७ पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम् ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ८ ।

३— त० उ० ३धा० ।

४— ठ-पुस्तके तु द्वितीयादिषुःकण्डिकानां भाष्याख्येवम्—

“देवकोकप्राप्तौ प्रसङ्गात् मार्गान्तरं श्रुतिरेवाह— “स यश्चः” ।
स यश्चो देवयानः देवैः प्रापणीयः, पिष्टमिः प्रापणीयः पिष्टयाणः ।
देवयानोऽपिष्टोऽपिष्टा मध्वा स्वर्गगमनाय; पिष्टयाणोऽन्यमनुष्याणां
मध्वा । तदुभयतः अग्नेराहवनीयादेः देवयानपिष्टयाणौ शिखि
ऊर्ध्वज्वाले ओषन्त्यौ सन्तिष्ठतः । अपां शान्तिस्वरूपत्वात् तन्निनयनेन
शान्तो भवति देवपश्याः ॥ २ ॥

पूर्णं । अर्थाज्जलेन निनयनधर्माच्च पूर्णम् । सन्ततं मय्यवच्छिन्नम्
अनवखण्डितेन धारानिनयनेन ॥ ३ ॥

यदेव । यज्ञस्य यत्किञ्चिन्मिथ्या प्रमादादिना क्रियते । यस्य
तदिति । अस्य यजमानस्य तन्मिथ्याकृतं विवृहन्ति विनाशयति, यज्ञः
सम्पूर्णो भवति; क्षणवन्ति हिंसन्ति, तत् मिथ्यादि न दुःखायतीत्यर्थः ॥
शान्तिराप इति समानम् ॥ ४ ॥

पूर्णं । एतत् मिथ्याकृतं सन्दधाति सन्धितं करोति । सन्ततं
अनवखण्डितम् । तेन यज्ञस्यानुसन्धानं भवतीति शेषः ॥ ५ ॥ ”-इति ।

“तदञ्जलिना”^१ । यद्यपि “अनुमार्घुं तन्नो यद्विहितम्”—
इतिलिङ्गात्^२ मुखोपस्यर्गनाङ्गता मन्त्रस्य प्रतिभाति, तथापि
वाक्यात्मनियगुणाङ्गता । तथाहि “यद्विष्टं^३ तत्सन्दधाति”—इतिगृह-
णार्थवाद एव परतो दृश्यते, अर्थवादान्तराभावात् ; अथग्रन्थेन^४ च
मुखोपस्यर्गनस्य व्यवधानार्थवादान्तर^५ दर्शनाच्च । लिङ्गस्याविरुद्ध
मेव ; मुखवद्वक्तयोरपि शरीरैकदेशत्वात् । “यद्विष्टं मिति ।
यजमानस्य एव यज्ञो वर्त्तते ; तत्रैव स्थितस्य ‘यद्विष्टं तत्स-
न्दधाति’-इत्यभिप्रायः । कण्ठानाम् “तदञ्जलिना प्रतिगृह्णाति,
तत्र जपति संवर्त्तसेति”^६ । गृह्यतः यज्ञवीर्यं मत्र च जप्यमानः
प्रतिगृह्णाय स्यर्गनेऽपि प्रकाशयिष्यति । कः पुनः प्रतिगृह्णाति ?
यजमानः ; अध्वर्योर्निनयने व्यापृतत्वात्, अन्यः कोऽपीति सिद्धे
आग्नीर्क्षिङ्गत्वान्मन्त्रस्य यजमान एव । तथाच यज्ञस्य “यद् विष्टं
तत्सन्दधातीति (उपपत्त्या, अत उत्तर^७ च “एतद् वैवैतत् कर्म
कुरुते”—इतिमन्त्रवाक्यशेषैरेव च सर्वं मेवातः परं याजमान
मित्यवसीयते” ॥ ६ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. ६ । तन्मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

२— वा० सं० २. २४. १ द्रष्टव्यः ।

३— ‘यद्विष्टं’—इति क, भ ।

४— ‘उपग्रन्थेन’—इति ठ (उत्तरकण्डिकारम्भे) ।

५— ‘व्यवधानार्थवादान्तर’—इति ठ ।

६— संवर्त्तसेति मन्त्रस्तु वा० सं० २. २४. १ ।

७— ७ क० द्रष्टव्या ।

८— उपपत्त्येत्यादियस्य ठ-पुस्तके नास्ति ।

“अथ सुखम्”^१ । “एतद् वैवैतत्कर्मात्मन् कुर्वते”—इतिशेषाद् यजमान आत्मीय मेव सुखं मङ्गितृपत्युग्रत इति गम्यते । यस्मात् कारणात् सुखं स्पृशति, ‘तद् इयम्’ दे ते कारणे इत्यर्थः । तत्रैकं तावत्—‘अमृततेनैवैतदात्मानं संस्पृशते’—इति । कथं मङ्गिः संस्पृशमाने अमृतेन संस्पृशते ? तदाह—“अमृतं वा आपः”—इति । यस्मै देवानां मञ्ज ममृतम्, ता आपः ; आप एव हि शुद्धतमा अमृत मित्यभिप्रायः । अमृतसंस्पर्शनं यजमानेन कर्त्तव्य मित्येकं कारणम् । अपरं मपि—‘एतच्च कर्म आत्मनः कुर्वते’ यजमानः । कथम् ? यज्ञो वा आपः ; आपश्च संस्पर्शहेतुरित्यभिप्रायः ॥ ७ ॥

“अथ विष्णुक्रमान्”^२ । (‘विष्णोः यज्ञश्च’) सम्प्रवेश मिव दत्त्वा ‘देवान् प्रीत्वा’, (देवेषु मध्ये) ‘अपिली’ भागी ‘भूत्वा’ च उपेति विष्णुकर्मैर्देवयाजीत्यर्थः । “अनुपसर्गाद्वा”—इति^३ कमेरात्म-नेपदम् ॥ ८ ॥

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. १० । “एतच्चार्थकर्म, तत्त्वान्तापच्छिन्नादौ न भवति”—इति च तद्वृत्तौ याज्ञिकदेवः ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. ११ । मन्वास्तु वा० सं० २. २५. १, २, ३ ।

३— पा० सू० १. ३. ४३ ।

४— इहाप्यन्यथा भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथ विष्णुक्रमान् । विष्णोर्यज्ञस्य क्रमणं विष्णुक्रमस्तं विष्णुप्रवेश मेव कुर्वते । देवान् वा । देवानेतान् एष यजमानः प्रीतान् करोति, यो हविर्धञ्चं संस्थापयति । त्वष्टब्दः समुच्चये । ऋगादिभिर्देवान् प्रीत्वा तेषु देवेषु मध्ये भागवान् भवति । भागित्वं प्राप्य तान् विष्णुक्रमानेव सर्वतोभावेन प्रक्रामति ॥ ८ ॥”—इति ।

“यदेव विष्णुक्रमान्” । यजमानशरीरस्य एव ‘यज्ञो विष्णुः’ यजमानार्थं ‘विक्रमते’ ।^१ ‘तदे’ तच्च ‘इत एव’ लोकात् ‘पराचीनम्’ ऊर्जम्, अन्तरिक्षं दिव मित्येवं ‘भूयिष्ठा इव’ बलवत्तमा इव ‘क्रमन्ते’ ॥ ८ ॥

विष्णुक्रमणे मन्त्राः^१— “तद् तत् पृथिव्याम्”—इति । प्रसन्ना । “इत्येव मिमांलोकान्”—इति उत्तरपक्षस्यार्थवादः । गम्यत इति ‘गतिः’, प्रतितिष्ठन्त्यस्या मिति ‘प्रतिष्ठा’ । ‘तस्य’ आदित्यस्य ‘ये रश्मयः’ कदम्बकोसरवदनन्तभेदाः, ‘ते सुहृतः’ ये पूर्वं यजमानाः तेजःशरीराः । उपरित[न] मेव ‘यद्’ यज्ञरूपः ‘प्रजापतिः’, ‘स्वर्गो वा लोकः’ अज्ञानानां कर्मकर्तृणां प्रजानां पतिः, ज्ञानिना मुपभोग्यं स्थानम्, ‘तत्’ तच्च; ते गच्छन्तीत्यभिप्रायः । ‘भाः’ प्रकाशमात्रं सूर्यरूपम् । (पचान्तरोपन्यासः ।) “परस्तात् त्वेव” । ‘तु’-शब्दः स्वशब्दार्थः, ‘एव’-इत्यवधारणार्थः । ‘इतः’ अस्मादेव लोकात् ‘अनु-शासनम्’ अस्मिन्नेव लोके फलोपभोगं बलकालं माशास्ते, सः

१— ठ-पुस्तके त्वेतदुत्तरं मेघ ग्रन्थोऽधिका—

“विष्णुरेव देवेभ्योऽर्चायेमां विष्णुक्रमणक्षणां विक्रान्तवान् । प्रथमेन पादेन पृथिवीक्रमणक्षणेन, पस्पार । “स्यु प्रीतिचक्षणयोः” लिट् । द्वितीयेन पादेनान्तरिक्षं विक्रान्तवान् । उत्तमेन दिवि क्रमणात्मकेन । एतां विष्णुक्रमात्मिकां यज्ञो विक्रमते । तस्माद्धेतोः विष्णुक्रमान् क्रमते ॥ ”—इति ।

२— वा० सं० २. २५. ३, २, १ पृष्ठ्याः ।

‘अर्वाङ्’ विक्रमणेनैव ‘यस्मात्’ अर्ध्वर्थवः ‘परस्मात्’ क्रमेत, ‘तत्
द्वयं’ कारणम् ॥ १० ॥^१

“अपसरणतो ॥” । जितापसरणेन जितवन्तो द्युलोकाख्यम्,
अस्मास्मोकादपसृत्य असुरान् हतवन्तः देवाः । द्वितीयश्च फलोप-
भोगानन्तरं प्रतिष्ठायां प्रच्युतानां स्वर्गास्मोकाभिरुपद्रवात् । ततश्च
यदितः पराचीनं क्रमेत, तदेतां गतिं गत्वा ‘प्रतिष्ठायां प्रति-
तिष्ठति’ ॥ ११ ॥^२

“तदु तद्विवि”^३ । यद्वि स्वर्गे अस्माद्यम्, तदयस्मिन्नेव लोके

१—“तदु तत् पृथिव्याम् । प्रसन्ना । इमान् पृथिव्यन्तरिक्षद्युसञ्च-
कान्, एवं समाहूटान् कृत्वा अगन्तरम् । विष्णुक्रमणस्यार्थवादः—
एषा गतिः । गम्यत इति गतिः, प्रतिकूलं तिष्ठत्यस्या मिति प्रतिष्ठा ।
य एष आदित्यः, तस्यादित्यस्य ये रश्मयः किरणकदम्बाः, ते सुकृत
इति । अथेति । परं सुकृतं भासनं प्रजापतिर्वा, स एव स्वर्गे
लोको निरुपद्रवत्वात् । एवमकारेण यज्वा एतां गतिं प्रतिष्ठां
प्राप्नोति, परस्तात् अर्वाङ् अर्वाक्ष्णशीलः क्रमेत, इतो लोकादनु-
शासनं कर्तुं मिच्छेत् । इदम्, इहामुत्रलक्षणम् अर्वाक्ष्णश्चेति ॥ १० ॥”—
इतीदं मेव भाष्यं ठ-पुस्तके ।

२—अत्र ठ-पुस्तकलिखितं भाष्यपाठान्तरं चैतत्—

“अपसरणतः । जयन्तो देवा दिव मये, ततोऽन्तरिक्षम् । इतः
अपसरणात् एतदाचरणादेव सम्यग्नाञ्छून् व्यथितवन्तः । एव
मस्याचरण्यापि भवति । इयं वै इति । अतिरोहितम् ॥ ११ ॥”—इति ।

३—दिवीत्यादयः प्रतिष्ठाया इत्यन्ताः पञ्च मन्त्राः वा० सं० २. ३५.
१-५ । तत्र “अस्मादग्नादिति भाग मवेक्षते”—इति का० औ० सू०

प्रतिष्ठितम् ; चन्द्रमसोऽप्याप्यायनं प्रतिपदि साक्षाद्येन क्रियते ; अतः
'अस्मादस्मात्' निष्काशने द्विषन् सर्वस्मान्निष्काशितो भवति ॥ १२ ॥^१

“अथ प्राङ् प्रेक्षते”^२ । प्राङ्निरीक्षणेन सन्निर्पिता गच्छन्तो
देवा निरीचिता भवन्तीत्यभिप्रायः^३ ॥ १३ ॥

“स प्रेक्षते”^४ । मञ्चाक्रोशन्तीतिवत् ‘स्वर=देवाः’ ; तेजः-
शरीरत्वात् ज्योतिर्=देवाः । ‘समभूम’ तद्देवलं प्राप्ता इत्यर्थः ॥ १४ ॥^५

“अथ सूर्यं मुदीक्षते”^६ । (सूर्यः खलु) यज्ञकर्तृणां गन्तव्यं
प्रतिष्ठा च^७ ॥ १५ ॥

“स उदीक्षते” । तेजोधनो रश्मिशब्देनोच्यते । ‘एषः’ तेषा मति-

३. ८. १३ । “अस्यै प्रतिष्ठाया इति भूमिम्”—इति च तदुत्तरसूत्रम्
(१४) । ‘भूमिम्’ वेदिभूमिम् ; उपविष्ट एव ।

१— इह चास्ति ठ—पुस्तककृता पाठान्तरता । तद्यथा—

“इत ऊर्ध्वा वेदीति तत्प्रकार माह— “तदु तदिति । दिवि
अन्तरिक्षे पृथिव्या मस्मादस्माद्भागलक्षणात् । अस्यै प्रतिष्ठायाः
वेदेः । यावतो वै वेदिस्तावतो पृथिवीति ॥ १२ ॥”—इति ।

२— का० श्रौ० सू० ३. ८. १५ । वा० सं० २. २५. ६ ।

३— ठ—पुस्तके त्विह ‘प्रसम्ना’—इत्येव ।

४— का० श्रौ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २५. ७ ।

५— “स प्रेक्षते । स्वरिति । यज्ञो ह वै स्वरिति यज्ञदेवसूर्याः स्वरः-
शब्दवाच्याः, अत्र देवा अभिप्रेताः ; देवागम्येति ॥ १४ ॥”—इति ठ ।

६— का० श्रौ० सू० ३. ८. १७ । वा० सं० २. २६. १ ।

७— एषा तु ‘प्रसम्ना’—इत्यप्याख्यातैव ठ—पुस्तके ।

८— का० श्रौ० सू० ३. ८. १८ । वा० सं० २. २६. २ ।

प्रथः । ‘याज्ञवल्क्य इत्याह स’—‘वर्षीदा अग्नि वर्षी मे देहीति
(एत देवाग्राह्ये वयम्) ‘अहमिति ब्रवीमि’ । ‘ब्राह्मणेन तदेष्टव्यम्’
‘यत्’ अहं ब्राह्मण्युक्तः स्या मिति तु ‘आह स’ उक्तवान्
‘मौपोदितेयः’ । उपगम्य उदिता पितृपोदिता; “स्त्रीभ्यो ढक्”;
उपोदिताया अपत्य मिति विग्रहः । ‘गा दास्यति’ इति
गो-प्रार्थना । ‘एवं’ प्रजादिष्वपि वक्तव्यम् ॥ १६ ॥^१

“अथावर्त्तते”^२ । प्रदक्षिणं भावर्त्तते । एवं तस्य सूर्यस्थानु-
वृत्तिः” ॥ १७ ॥

“अथ गार्हपत्यम्”^३ । कारणद्वयं तस्याप्युपस्थाने । सूर्योप-
स्थानादिना स्मर्गतिः, गार्हपत्योपस्थानेन स्मर्यहे प्रतितिष्ठति ।
द्वितीयञ्च ‘यावद्देवास्तेह’ मानुषायुष ‘उपतिष्ठते’ ॥ १८ ॥^४

१— पा० सू० ४. १. १२० ।

२— एतद्भाष्यस्याप्यन्यविधं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“स उदीक्षते । प्रसन्ना । ‘इति त्वेवाहं’ इत्येवाहं ब्रवीमि । वर्षं
एव याचते । ब्राह्मणेन तद्वि शृण्व्य मेव यतो ब्रह्मवर्चसी स्यात् ।
उप समीपे उदिता आदित्यो यस्य इत्युपोदिता, तस्या अपत्य
मौपोदितेयः । एष राजा मङ्गं सम्मदानभूताय गाः पयस्ततः दास्यति ।
हे गोदाः मे मङ्गं गाः देहि । एव मित्याद्याध्वीः ॥ १६ ॥”—इति ।

३— का० श्रौ० सू० ३. ८. १६ । वा० सं० २. २६. ३ ।

४— इयं मध्यस्थाख्याता प्रसन्नेति ठ-पुस्तके ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २१ ।

६— एतद्भाष्यस्यान्यविधं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथ गार्हपत्यम् । द्वयं गतिप्रतिष्ठात्मकं गार्हपत्योपस्थाना-

“स उपतिष्ठते”^१ । ‘अस्यूरिणौ’ असहाय-गो-वाङ्मः सूरः, तथा-
सहायमात्रं लक्ष्यते; सूरोऽस्मिन्नस्तीति सूरौ, न सूरौ अस्यूरौ,
ससहायिनौ । तव गार्हपत्ये कर्मणि प्रवृत्ते अह मिन्धनादिना
पालकः, अस्यूरौ गृहपतिः; त्वम् कर्मणाम्^२ । अत आह—
“अनात्तानीति । अस्यूरित्वेन च सामर्थ्याच्चित्तं यजमानस्य जीवित
मिति “शतं वर्षाणि जीव्यास मित्याह”—इति^३ विवृणोति ॥ १८ ॥^४

दवाप्यते । गृह्णा वै इत्याद्याशौः प्रवर्त्तनार्था । यावद्विति । उ इति
अनेककर्मा निपातः । यावत्प्रमाणं मस्य पुरुषस्य आयुर्जीवनम्, तस्मै
एतदायुषे उपतिष्ठते । तस्मादिति निगमः ॥ १८ ॥”—इति ।

१— वा० सं० २. २७. १ ।

२—“‘अस्यूरि’ अस्यूरौणि । एकाश्वयुक्तः श्रकटः सूरिरित्युच्यते, तदि-
परीतो बहुभिरश्वैरुपेतः श्रकटोऽस्यूरिः । तेन च सम्पूर्णता लक्ष्यते”—
इति ऋ० सं० ६. १५. १६ सा० भा० । “एकपार्श्वे बलोवर्द्धयुक्तं
श्रकटं सूरि, न सूरि अस्यूरि । लुप्तोपमानम्”—इति वा० सं० २.
२७. १ मन्त्रौ० भा० । इदोत्तरत्रापि पुनः श्रोष्यति इ. ७. ४. १० ।
का० श्रौ० सू० ६. ४. ३ अपि द्रष्टव्यम् ।

३— “शतं हिमा इति ब्रूयाद्वा”—इति का० श्रौ० सू० ३. ८. २२ ।

४— ठ-पुस्तके त्वतोऽधिकोऽप्येष पाठः—

“स उपतिष्ठते । अग्ने इति । गृहपत्योः परस्पर माशंसन
स्फुटतर मेव । अस्यूरि । असहायगोवाङ्मः सूरः, तत्रासहायमात्रं
लक्ष्यते; सूरोऽस्मिन्नस्तीति सूरि, अस्यूरि सहाययुक्तः त्वम् । अत
आहानात्तानीति । अस्यूरित्वेन च सामर्थ्याच्चित्तं यजमानस्य जीवित
माश्राप्ते—शतं हिमा । वर्षाणि शतसङ्ख्याकानि जीव्यासम् ।
इत्याहेति विवृणोति— एतत् श्रुतं अपि न आश्चर्येयम् । तेन अपि

“अथावर्त्तते”^१ । मन्त्रवर्णात् प्रादक्षिण्यश्च ; — “सूर्यस्थारुत
मन्विति मन्त्रे^२ दृश्यते, सूर्यो हि प्रादक्षिणेन गच्छति । ‘एतस्यैव’
सूर्यस्य^३ ॥ २० ॥”

“अथ पुचस्व”^४ । कथं पुनर्गृह्णाति ? “ततोऽसि तन्तुरसि”-
इत्येतस्मिन्मन्त्रे^५ तत्पदैरेकवाक्यभूतं गृह्णाति । कुतः ? काण्वसमा-
व्रानात् । “इदं मे कर्म, इदं वीर्यम्, पुचो देवदत्तोऽनुसन्तन-
त्”-इति । किमर्थं नाम गृह्णाति ? ‘इदं मे’ ‘वीर्यं’ विक्रमम्,
पुचः’ देवदत्तादिः ‘अथम्’ ‘अनुसन्तनवत्’ अनुसन्तनोत् । कथम् ?
‘मे’ मम ‘इदं वीर्यं मनुसन्तनवदिति’ मा विच्छिन्द्यादित्येवमर्थम् ।

वर्षेभ्यः श्रतात् वर्षशत मतीत्यापि पुरुषो जीवति । तस्मादिति
निगमनम् ॥ १६ ॥”-इति ।

१— का० श्रौ० सू० ३. ८. २३ । २— वा० सं० २. २७. २ ।

३— अत्र “गच्छति प्राङ्मुखविष्णविति”-इति च का० श्रौ० सू० ३. ८.
२४ । मन्त्रस्तु— वा० सं० ५. ३८. १ ।

४— इहाप्यन्यविध मेव भाष्यं ठ-पुस्तके । तद्यथा—

“अथावर्त्तते । सूर्यस्य आवर्त्तन माहवृ, ता मन्वावर्त्तते । तदेता
मिति निगदव्याख्यातम् । अतः मन्त्रवर्णात्प्रादक्षिण्यं समाहृत्याश्रितं
गृह्णीयात् ॥ २० ॥”-इति ।

५— का० श्रौ० सू० ३. ८. २५ ।

६— एष मन्त्रः शाखान्तरीय इति का० श्रौ० ३. ८. २५ सूत्रे पूर्णं
एव संक्षेपतः । तद्यथा—“ततोऽसि तन्तुरस्यनु मा तनुस्त्रस्मिन्
यज्ञेऽस्याः साधुह्यत्वाया मस्मिन्नमेऽस्मिंस्तोक्त इदं मे कर्म इदं वीर्यं
पुचोऽनुसन्तनोत्”-इति ।

(पञ्चान्नर माह^१—) ‘यदि पुत्रो न स्यात्’ कथञ्चित् पुत्ररहितस्येत्, अजातपुत्रो मृतपुत्रो वा, तदा ‘आत्मनो नाम गृहीयात्’ । तथाच^२ “इदं मे कर्मदं वीर्यं देवदत्तोऽहं सन्तनवाभि”-इति नाम ग्रहणम्^३ ॥ २१ ॥

“अथाहवनीयम्”^४ । (गार्हपत्योपस्थानादिकर्मणा यत् पदं न प्राप्नोति, अतः^५) उपस्थानयज्ञक्रिया प्रत्यक्संस्था जाता; सा च जघन्या, अधोगतित्वात्; अत आहवनीयोपस्थानं विधत्ते प्राक्-संस्थित्यै । अपिच प्रत्यग्गमनशब्दो हि नरकपातवाचकः; एव-ञ्चाधोगतिर्यज्ञस्य स्यात् । “तूष्णीं मिति”^६ । सामर्थ्यान्मन्त्रे प्रा-तूष्णीं मुपस्थानं विधेय मिति मन्त्रनिवृत्तिः क्रियते^७ ॥ २२ ॥^८

१— ठ-पुस्तके त्विहैष पाठोऽधिकः ।

२— तथाचेत्यादिग्रन्थस्तु ठ-पुस्तके नास्ति; अस्ति च तत्रैष ग्रन्थः—
‘अतो जातपुत्रः कृत्वाकेष्टोऽग्नीनादधीतेति सम्मतम्’-इति ।

३— “अनेकेषु पुत्रेषु सर्वेषां ज्येष्ठस्य पुत्रस्य नामाभिव्याहृत्य”-इति साङ्ख्यानः २. १२. ११ । “प्रियस्य पुत्रस्य नाम गृह्णाति”-इत्या-
पस्तम्भः ४. १६. ४ । ४— का० श्रौ० सू० ३. ८. २८ ।

५— बन्धनोच्चिह्नान्तर्गत एष पाठः भे-अ-पुस्तकयोरेधिकः ।

६— ‘तूष्णीं मिति लौकिकवागुच्चारणनिषेधः क्रियते; मन्त्राभावात्
एवञ्च तत्समीपे स्थित्वा तं विलोकयत्येव’-इतीह शाङ्किदेवः ।

७— अथ विष्णुक्रमानित्यारभ्य आहवनीयोपस्थानान्तं कर्म विष्णुक्रमसप्त
भवति (का० श्रौ० ३. ८. २८ सू० या० दे० ४०) ।

८— “अथाहवनीयम् । प्राक्संस्थं यज्ञस्याग्रास्ते । तूष्णीं मेवोपस्था
॥ २२ ॥”-इत्येव भाष्यं वृश्यत इह ठ-पुस्तके ।

“अथ व्रतम्”^१ । पूर्वोक्ता मितिकर्तव्यता मनुष्य षड्विंशमात्रिः तद्विषर्गसम्बद्धा विधीयते ; यदिदं मुक्तं “संस्थिते”-इति^२, तदिदं त्वस्यप्राप्तं व्रतं विच्छजते । स्वशाखायाम् “इदं महं मनृतात् त्वं सुपैमि”-इति^३ मन्त्रोच्चारोऽभिप्रेतः^४ ; अत एव पचान्तरापन्यासो कृतो भगवत्या श्रुत्या ॥^५

समाप्तोऽयं पौर्णमासः, सर्वास्त्रिष्टिषु पशुबन्धेषु यागेषु सौचा-
र्या च प्रकृतिभूतः । यद्यप्ययं कृताधानस्य भवति, तथापि
धानेष्ट्रीणां तनूहविस्मृज्जकानां पौर्णमासयागः प्रकृतिः, तस्मात्

१— का० श्री० सू० ३. ८. २६ । २— १. १. ३६ (६८. ३५०) ।

३— वा० सं० १. ५. १ । इह च पुरस्तात् १. १. ४ ।

४— पूर्वं हि व्रतग्रहणे द्वौ मन्त्रावुक्तौ “अग्ने व्रतपते”-इति (५८०. १३५०), “इदं महं मनृतात्”-इति च (६८०. ८५०) । तत्र यद्यग्ने व्रतपते इति गृह्यते, तदा “अग्ने व्रतपते व्रतं मचादिषु”-इति (६८०. ३५०) विसर्गः कार्यः ; यदीदं महं मिति गृह्यते, तदा “इदं महं य एवास्मि सोऽस्मिति”-इति (६८०. १३५०) विसर्गः कार्यः इति कात्वीयश्रौतसूत्राभिप्रेतः । ३. ८. २६ सू० द्रष्टव्यम् ।

— “अथ व्रतम् । व्रतं मिति कर्मणो नामधेयम् । तस्य विसर्गं कुरुते यजमानः इदं महं मिति । यद् व्रतं विच्छजते, तेन व्रतो ऽमानुष इव देव इव भवति । न ह्येति । मन्त्ररूपान्तरं दूषणम् । व्रत-
विसर्गान्तरं पुनः मानुषो जायते, तस्मादिदं महं मित्येतेन मन्त्रेण व्रतं विच्छजेतेति विधिः । तदु खल्वित्यवधारणार्थः ; “अथा-
प्युक्ता एवस्मिन्नेवार्थे उत्तरेण”-इतिस्मरणात् (निरु० १.२.४.) ।
स्वर्तुं पदं सत्यवचनसिद्धये, स वै सत्यं मेव वदेदित्यादि विध्यर्थम्
॥ २३ ॥”-इति ठ-भाष्यम् ।

पूर्वं सुपदेशः । ननु तर्हि तनूहविषा मेव सर्वेष्टिप्रकृतित्वं कृत्वा
तान्येव पूर्वं कस्माज्जोपदिष्टानि ? सत्यम् ! किन्तु तेखितिकर्तव्यता-
वेक्यदर्शनात् सर्वप्रकृतित्वं न सम्भवति, तस्मात् पौर्णमासयाग एव
पूर्वं सुपदिष्टः^१ ॥ २३ ॥ ४ ॥ [६. ३.] ॥

इत्याचार्यहरिस्वामिनः कृतौ शतपथभाष्ये

नवमस्य तृतीयं ब्राह्मणम्^२ ॥

१— “चिंशतं वर्षाण्येव दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत । पञ्चदश दक्षायण-
याजौ । अग्निहोत्रं मेव वा जुहुयात्”—इति का० श्रौ० सू० ४.
२. ४७. ४८. ४९ । ‘दक्षायणयाजौ’ दक्षायणयज्ञसम्बन्ध-
दर्शपूर्णमासयाजौत्वर्थः । दक्षायणो नाम न कर्मान्तरं मपि तु
दर्शपूर्णमासविशेष एवेति च तत्रैव तत्प्रकरणे स्फुटम् (४. ३.
१—३.) । तृतीयसूत्रे चेह एवग्रन्थः खल्विवार्थो विवक्षितः ;
आपस्तम्बसूत्राद्यनुरोधात् (३. १४. ८—१३.) । तथाच यथाग्नि-
होत्रं यावज्जीवं जुहुयात्, तथा दर्शपूर्णमासावपौत्वर्थो लभ्यते ।
तदेवं यावज्जीवं चिंशद्वर्षाणि वेति साधारणकालविधिः, दक्षायण-
याजिनां तु यावज्जीवं पञ्चदश वर्षाण्येव वेति च ।

२— एतस्मिन् ब्राह्मणे तावत् पूर्यपात्रनिनयनम्, विष्णुक्रमणम्, व्रत-
विसर्जनश्चेति त्रीणि कर्माणि विहितानि । तत्रेयं पद्धतिः — अश्वरथः
पूर्यपात्रं मादाय पूर्व्याहवनीयं परीत्य दक्षिणत उत्तरामिसुखो
यजमानस्याङ्गुलीं सन्ततं निनयति, निनीयमानं पूर्यपात्रं यज-
मानोऽङ्गुलिना प्रतिगृह्णाति । ततस्तूष्णीं मुखं विमृष्टे । अतः
आरभ्य भागप्राशनान्तं सर्वं कर्म यजमानः करोति । ततः
उत्थाय दक्षिणवेदिश्रोणेरारभ्याहवनीयादर्वाक् विष्णुक्रमान् क्रमते ।

नागस्त्रामिसुतोऽवन्त्यां पाराशर्यो वसन् हरिः ।
 श्रुत्यर्धं दर्शयामास^१ शक्तिः पौष्करीयकः ॥
 श्रीमतोऽवन्तिनाथस्य विक्रमार्कस्य भूपतेः^२ ।
 धर्माध्यक्षो हरिस्त्रामौ व्याख्येयतपयौ श्रुतिम् ॥
 इति श्रीमद्व्याख्यहरिस्त्रामिनः कृतौ^३ श्रुतपथभाष्ये
 नवमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति सप्तमः प्रपाठकः समाप्तः^४ ॥

तत्रैव स्वं भागं मवेक्षते, प्राचीं दिशं मवेक्षते, सूर्यं मीक्षते,
 सूर्यं प्रार्थयते, सूर्यस्य प्रदक्षिणं भावर्त्तनं करोति, अप्रदक्षिणं
 चावर्त्तते, ततो गार्हपत्यसमीपे आगत्य तं मग्निं मुपतिष्ठते,
 पुनस्तथैव प्रदक्षिणं मप्रदक्षिणञ्च सूर्यं भावर्त्तते । ततो गार्हपत्यात्
 प्राच्यां गत्वोपविष्टः पुत्राणां नाम गृह्णाति, अविद्यमाने पुत्रे
 त्वात्मनामग्रहणम् । तत उत्थाय तूष्णीं माहवनीयं मुपतिष्ठते ।
 एतदन्तं गतं विष्णुकर्मणम् । तत आहवनीयस्थायै स्थित्वा व्रतं
 विन्द्य पूर्व्याहवनीयं दक्षिणाग्नेस्त्रेक्षरेण गत्वाग्न्योरन्तरिक्षेण
 निष्क्रामेत् । ततो भागप्राशन-ब्राह्मणभोजने । समाप्ता चेत्यं
 दर्शपूर्णमासेष्टिरिति श्रम् ॥

१— 'श्रुत्यर्धं विष्टतिं चक्रे'—इति ठ । २— 'प्रासितुः'—इति ठ ।

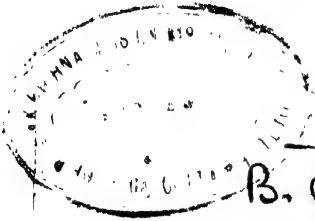
३— 'इत्याचार्यवर्धौ हरिस्त्राम्येक्षिते'—इति ठ ।

४— इत उत्तरं मिह 'काण्डौ ११४'—इति क, घ; 'काण्डिकासङ्ख्या

भूभर्ता विष्णुमार्केष कुप्ता कनकवेदिकाम् ।
दानायाध्यास्य कृतवान् श्रुत्यर्थविवृतिं हरिः ॥ १ ॥

इति श्रीसर्वविद्यानिधानकवीन्द्राचार्यसरस्वतीनां
शुक्लयजुर्वेदीये माध्यन्दिनीशतपथब्राह्मणभाष्ये
हविर्यज्ञं नाम

प्रथमं काण्डं समाप्तम् ॥



B. C. R 690

११४-इति च । तत्र १ ब्रा० २७ क०, २ ब्रा० २६ क०, ३ ब्रा०
२५ क० ४ ब्रा० २३ क० । तदासां सङ्गणकसंख्यासिन् प्रपाठके
११४ कण्डिकाः सम्यग्नाः ।

१-अत्र प्रथमे काण्डे ८३८ कण्डिकाः स्मृताः । तत्र प्रथमे प्रपाठके
१२१, द्वितीये १२२, तृतीये १२८, चतुर्थे १२१, पञ्चमे च १२१,
षष्ठे १२१, सप्तमे १२४ । तदासां सङ्गणकको ८३८ इति सिद्धम् ।



